

ДЫРМИТ БЫҒӘБА

АРДИМОН

Аңоурыхтә роман

Акәә
Аңхәынтшәкәтыжырта
2021

УДК 821.35
ББК 84(5Абх)6-44
Б 93

Бытәба, Д. И.

Б 93 Ардимон : атоурыхтә роман / Дырмит Бытәба. — Ақәа:
Ақхәынтшәкәтыжыьрта, 2021. — 480 д.
г/р 978-5-122-25-05021

Д. Бытәба итоурыхтә роман «Ардимон» идеиа хадас ишьтнахуеит ақсуа
жәлар рхеикәырхаразы фырхатцаралатәи реицгылара.

Афымта ибзианы ианыңшуеит атоурыхтә еибафарақәа ирыхкыаны
ақсуа жәларшьтрақәа зынкьоз — изынқоз ахтысқәа мачымкәа.

Ароман еихшоуп ңшь-хәтакны. Аамтас иатцанакуеит XV–XVIII ашәы-
шықәсақәа рзы Ақсны иатәаны иказ аиталиан жәларшьтра генуезаа
рхаантәи аиґагыларақәеи, иара убас, Гыртәыла атауадцәа Дадиданаа
реимшьтрақәеи Ақсны атауадцәа — Чачааи реимак аибашьрақәа
шахылґиаауази.

Афымтаґы хадара ннакылоит ақсуа жәлар рхеикәырхаразы бжеиҳан
изтанаргылоз акатаклизмқәа ирхылґиаауаз ахтысқәа.

Ароман злафу абызшәа цқьоуп, ақхәф ибзианы идикылартә еилыхха
иқоуп.

УДК 821.35
ББК 84(5Абх)6-44

Ари аусумта CC0 1.0 ала иарбоуп.

Алицензия ахылаа шәахәапшырц азы шәтал:

<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.ru>

© Бытәба, Д. И., 2021

© Ақхәынтшәкәтыжыьрта, 2021

*Дасу иңстәзаара инапы
иакуп, иахырхо ауп аус злоу...*

Азынрей аапынрей шеицрыхоз мацара, еидгъызкылазшәа ишааиуаз, ус амшқәа аңхаррахъ рхы рханы аапынрахъ рҕа-нынарха, уаанза ицәылакәаха иҕаз аңсабара, ашьарахъ ахынхәра иалагазшәа, илахҕыхза иаакалеит. Есымшааира ала-хъынҗацәҕа изацәымцакәа иааиуаз анхафьжәлар, сынтәатәи аапынраҕы рҕы азышътхуа хәа иҕамызт, уаанза еиңштәҕа еиҕхашыак ҕалараны иахыҕамыз азын, акы аҕатцараҕы рацәак рыгәкәа рзақәкуамызт. Җәбан инаркны Егрынза инхоз аңсуа жәларшътрақәа ианакәзаалакҕы тагылазаашыала еиңшын, ла-хъынҗак еицрыман, рҕырфахъанҗақәа акны еицырхыргон.

Аапынра асакыахәамта ианаатагыла, анаҕа ацәыртцра хҗа-нажит, убасқан адгыл аҕла нахатәозшәа еилахантаха ашам-тазшәа ихчылалоз, акраамта ахытшыа иақәымшәо, аҕыркәыз-ганы, ашьхадгыл аңсабара аңшзара узалымбаауа аҕахажны иатәахуан. Цаҕантәи уахыңшуаз иузгәәтомызт акәымзар, убри аамтаз, цҗацк зцдаршәмыз ажәфан кеикеи иатцлашаауаз амра ашәахәа цхақәа адгыл ашҕа ишаанашьтуазгы, анаҕа иза-лымцхақәа иахыннакылоз, ахауа аҕыхышәашәаара уцәа иаа-нырыртә еиңшгы уҕанатцон.

Убарт амшқәа руаказ шыыжынатцы, агаҕа шыҕаз дөыжә-кыаҕа ацара иаҕыз арцыск, иаалырҕыаны уи аҕынҕы инхчылаз анаҕа анааихызагы, даанымгылакәа иаңхыаҕа есааира анас-кыара даҕын. Уахыхәаңшуаз қәыңшзак иакәын иара, җажәи хҗаҕа шықәса дыртагылазар ҕаларын. Анаҕа даҕылышышы дахыцоз, ееишәа ишимбозгы, иҕы ахәда инапала ишышыуа, гәеанызаарылатәҕа днеиуан, лассы ишпахымцри хәа дгәыгуа. Ус, бҕацымкырак еиңшха, иаалырҕыаны хацаҕа мҗак дазкыл-сызшәа аниба, акыр иааицәымыҕхеит, ашьха анаҕа анухызо ихытаанза иахықәнакыз атың уахымцроуп хәа ирхәоны иаха-хыазгы убри аамтазы ахаҗахәа ианааигәалашәа, ахышәтхәа дылҕыжәпөит, аха даанымгылакәа иҕы аҕы ианкны, дызҕа-нагалаз абахәра даҕысны иҕынеихеит. Амфахәаста ацәаара

ибонатцы анаскыра дафын, аха цасхэан амардагы нцэом, арахь дахыаапшыша тып иашаракгы дакэшэом. Иеггы иаргы цыра ибгамларазы, ашышыхэа дышнеиуаз, ус хыхынза данханагала, зегь рапхы илапш иныцашэеит, анакэ гагатас иналибааз, баашк ацэаара еикэараха, убаскан акапыхэагы идырит дызкэыз амца дшацэыхкыаз акара.

Абааш иатцакыз адэи иагьмачцэамыт, акыргы икыакыран, икэчыз анакэ цкыа ишинамырбозгы, иштып цшзаразгы аагэеит, абашгы, инрыжхыаз акы акэызшэа, уафцсык дизадебаломыт. Азныказы даатгыланы пытрак акарагы днапшыаапшуа даазыршит, аха еитымха, кыацатас иууаза, бжык дэылмыцзо ахала ахы иахаанханы абахэ акэцэан изатэха игылан. Шьта анакэ хыцэанза уеизгы даапшыр акэын акнытэ, дныжны хара имцалоз иеи аауижын, нас абаш дныцнапшырц еикэыцыбараха иахыгылаз днацэагылт, дахынахыпшуа макыанагы гэгэазак акэын иара. Иаркымкэа ус идыз ашэ аартны дныцналан, дныцнапшит, аха цсызхоу акы цнибаауам. Еибакэеибаха, гэгыгырак цнашышы, атэитпш цыбара затэык атынханы, бжык дэылмыцзо ицэцэа икоуп. Анкыаза зны, изыргылаз кэацэа шыахэкэак шракэыз мцашыахуа, адашыма зеггы еикарахэцэаза хахэцэыла ичапан. Аиларшышы мацарала икатаз, макыанагы кэак зкылымсыцыз, ахыбгы уашэшэырак цыра иамамкэа еибгахэцэаза икан. Абыржэи иртахханы ианыкалагы, зныккыра уаа зкык инреиханы иаднакылартэ еикэкаца игылан. Ауада тбаатыцэкэа, хылапшык дамазшэа, ицкыашэкыаза иахыкызгы аацэеишыеит, икан цнуцкала еимадакэазгы, аха егырт реихарак абжысырта убжысны цналар акэын. Абааш акаташы гэхэас икатаны дныцнапшы-аацнапшуа дышнеиуаз, ус адгыл иныццызшэа, иаалыркыаны «кахы-кахы» хэа хатцак иеимхэабжы цырантэ иаацныцит. Абра азэ дыкоуп хэа икамыз арцыс убри аамтаз адырдырхэагы ицэа наихыбзааит, убаскан игэи атхараатхарахэа аисшыагы акыр иааццакит. Аимхэабжы ахынтэигаз цкыа еилиргаразы даатгыланы, илымха кыдта азырцэагы дналагеит. Ачытбжы цыра иаагаргы ауахэама тэцэ акаракарахэа ишаныцуа еипш, ус цапхы хатцак иеимхэабжы ахэызхэызхэа еицах иныцныцит. Иараби, абра абрагык иеи-

тѣахны дыѣазар љалап хѣа азнаказы ушѣагыи иааигѣахѣт,
аха ашьтахѣ цѣѣа дзырѣны, уи иеимхѣабжѣы тахѣаѣза ишыѣаз
аниба, издыруада, абри цхыраарак зѣаху азѣы иакѣзаргыи
љалоит хѣа, тѣыхѣтѣан абасгыи игѣы интѣихѣааит. Изырѣра
аанымкылакѣа, гѣеанызаарыла ауадакѣа дрыѣнапшы-аарыѣ-
напшуа дышнеиуаз, ус цѣара дахѣыныѣнашылаз илапш наикѣ-
шѣеит, цѣырдагѣык аљны неихаркѣа змамыз тахмада нарљак
инапкѣа еикѣапсаны дшыѣѣаиаз. Аљара дузза нызтѣхѣаз азѣ
иакѣын иара. Иѣеитпш злакѣаз ала, шыта уеизгыи шѣышыѣѣса
днархѣхѣхѣахѣазар љаларын, аха, абыскѣак шнитѣхѣазгыи, цѣыљѣ-
рак имамкѣа дышшѣырза диан, ибла гѣытѣбаакѣа ташѣашѣаза,
игѣышпѣы иныѣѣсуаз иѣакѣа зыш хѣыдышышыѣѣа азшѣах
еипшха ишѣѣакѣаза. Убастѣѣѣа ишѣѣакѣаз матѣак ишыамхѣы
инахѣсуа, уасѣѣа кѣаѣѣк атѣатѣаны ишѣын. Инапы ахѣыназашаз
иханы икѣыдкнахѣалаз аса ду иартѣабыргуан, ари ауаѣ ианиааз
мыѣѣшѣѣатѣык шиакѣыз аљара, аха уажѣы уахѣынаихѣапш-
уаз зажѣымтѣаз иѣынхадахаз азѣы диеипшханы акѣын улапш
дшаахгылѣз.

Илацәақәа еиқәпсаны дахьықәиаз, азәы дшихагылаз ақара атыхәтәаны цәалашәарак иоузар акәхап, ашьтахь ибла аапсақәа аахтны, ихагылаз арпыс ихы инаркны ишьапақынза лапшы хьантала дааимидеит. Дшизымдрыз ақара аниба, нас, утәа хәа инапы нақьаны инаирбеит, уаха псышәахәарак бжамгалакәа. Арпысгыы акы мхәакәа ацәардагәы ааигәашәа игылаз сақәак иенықәикит, неихаркәа змамыз атахмада ималазатә абааш дахьахыз оумашәа дбаны. Апсра апылара иеазирхиозшәа иқәиаз ауафы аапса шапхьа илацәақәа неикәипсан, ипсы атқаара хьантаны ибжыы наиргеит:

– Дад, уара уабанзатәиу? Ауаа ирхаштхьоу ари абааш ахь
уаазгеи?

– Уххь згеит, сара Далтәиуп! Агаҭахь сьлбаарц сшаууз амҭан анаҭә ансыхьза, сымҭа сацәыхьҭаланы арахь сха-нагалеит. Уаанза абра баашк ыҭоуп хәагы сыҭамызт. Зхы шьарда ннатцыша, абри иахьа избартә сҭазтцызгы анаҭә ауп.

— Ааи, ааи, уажэааны анакэ адыруеит... Далтэыс узпада, дад?

— Ерынба Раздан сиңоуп, үхатцкы.

— Ерынба Раздан, — инейтеихэеит атахмада, аха дани-
зымдыр деитаттаанит. — Уабду ихьзыз, дад? Сара урт роуп
еихарак издыруа.

— Максимал ихьзын, ухаткы.

— Абаак! Хаи, уцсынтры духаанит, дад! Ерынба Максимал
имата уоума истааз?! Уабдуи сареи ибзианы хаибадыруан,
атауад Пыта Чачба ихаан акырынтэгы хаицеибашькэахьан,
аха аибашьра анеилга уаха хаибамбеит умхэозар... Дад, иара
дыкоу, идунеи ицсаххьоу?

— Уи сара сияанзагы дыцсхьан, ухаткы.

— Ех, сабиц, изакэ уааузеи адунеи иафнаххьоу! — ихэан
атахмада, убри аамтаз иаашакьшакьаз ибла хьшэашэакэа еитах
инеихэлацээзшэа инейкэпсаны даакэыпсычхаит.

Ауада агэтаткэа ифыцэаахьаз, хэыштэарамцак еикэы-
хьшэашэаха икан. Ацыбьахэа иказ атаацэа рацэа ахызшэа аеҳэа
азаангэа акыр иауз сқам лакеык гылан, акымкэа асакеакэагы
еипхьытта аеҳэа иеҳэагылан, арыгыарахьала ахахэтзы иава-
гылан акырза зхыцуаз ацылых еишэа дукгы цэеикэараза.
Агэабан ахатыпан амшэцэа кэахьчак итатцаны диоуп иара,
иеимаа царпалакэа злагылаз даеа кэахьчакгы иацхьаткэ-
а икаршэуп, акыр иазахахьаз ацызацэа рышэхырпакгы
имакеахэаранза ишылапахьала еитыхны икэыршэуп. Ахышэ
еицарса акынтэи ацша ннакыларц даеа кэахьчакгы хы-
хьынза инхьарены иадыршэылоуп, уантэи акэын ицсадаха
ионалашоз алашара ахынтэаиуазгы. Хылапшдык димазшэа,
уахьынапшы-аапшуа ицкыакэакэараза еиырган, атзываракэа
ркны ацэашьтракэа иртаргыланы иаркыз ацэашькэа пшыаала
абылра иахьафыз, ирхылцуаз асакэмалфды хааза ионачын.
Атахмада дзыдиалаз атзафы, ипшзаны изачыз агэышпыхьчага
асаурац ахыхь иакэтцаны, гэыргэыл ссала ипаз ашынзах
кэалзмакэа лабак итарцаны икыдкнахалан, ауархал ацынхэрас,
ауада рхиагас иказшэа.

— Ох, анацалбеит, анацалбеит, изакэ уааузеи сааныжны
нарцэыка ицахьоу! — даалкыаны ус ибжы еитанаиргеит, абас
зхихэааз узымдыруа. — Ех, сабиц, укалак дыкамкэа умалазатэ
уанаанхалак адунеи ухы ахубаауа укалозаап, дад! Азэы заанатц

дцоит, даҕаазы икәлак дыкамкәа акраамтаза дынхоит, җазшаз җашпеишеи ухәарауазеи, дад!

— Уххь згеит, сус злам сахьазтаауа сатамыз, аха еилыскаар стахын умалазатә абааш узаху. Иабакоу утаацәа? Иабациеи ухшара? — атыхәтәан абас ахәара ааигәагыт арпыс.

— Уаға дуатамзааит, иууазеи уамызтаакәа... Дад, иухьзузеи уара?

— Атласкан.

— Аңсынтыры ду зауша Атласкан, дад, — ихәан атахмада, еиха далтызшәа ацәажәара дналагеит. — Сара исхызгахьоу афьза җагоу ихигааит, уи аитахәарагыи акырза атахуп. Дад, анкәа җара шытрала Псхәытәкәан. Сабдуцәа иреиуаз Тхасоу иакәзу, мамзаргыи Сампал иакәзу, руазәк ашьтахь нхара хәа Гьантәышка дыиасит хәоуп сабду Цьармат ихәоны ишсахьаз. Җабацәа гәашакәа иахьынхознаалакгыи ишеибашьуаз мацара имфасит хәа иртцабыргуан сабгыи. Иара саргыи, сыңсы насыхшәаанза, абцар сацзарц сшаны сыказаарын, дад.

— Усеиңш икакәаз рацәафын, уххь згеит... Ааи, аха сатоумтан сеитахьазтаауа, избан ухалазатә узыкоу?

— Схала сзыкоу! — арпыс иажәакәа иаргыи еитеихәан, нас дагьяакәыпсычхәит атахмада. — Иаанза умнеиааит, стаацәа зегыи нтәахьейт, дад!.. Хәфык ахшара рахьынтәи сыңха Җаурхан затәык дысзаанхейт. Аергәаа ран Рарира лыңха Рахаира леиңш дкачча-каңхо изызсахьаз, Җаурхан илыштанеиуаз афбатәи сыңха Дадах ахәашбгагыи хатца дцахьан. Аха иазууеи, дфьц тацаны дшыказ, чарак акынтәи агәыла тыпҗацәакәаки лареи еицны ишаауаз, амфәан цьоуки нарыхьзаны иргыичит. Ашьтахь, ауаа азкны акыргыи хрышьтатәаит, аха дызцкәазгыи ларгыи гәйрз-шашәаз илыбжьахәаша ибжьазит, тырқәцәакәак ираадырхәазар акәхап, дад... Спацәа ракәзар, фыңа аибашьра иафынцәагәышьейт. Агәыбжьанытә, Гьетагыи иакәзар, бзиа иибоз атауад Пыта иңха даҕаазыи даницца, убри хьааганы, аңсуа мамлиукцәа иерылархәны Мысра деибашьуан хәа ажәабжькәак хәахәит, аха уинахыс уаха ихабарк ыкамкәа, иахьа уажәраанзагыи ибзырзык хмахац. Аскафык ахшара зцәызыз ран разкыңгәагыи ари лзыхго дыказма, дук мыртыкәа

ларгы уахь дрызцеит. Абри абааш ашьтахькала адэы атцыхэан лыцкэынцэа рхатгэынкэа рыварафь анышэ дамадагэышьоуп, нейтамхэа... Ахатгэынкэа, ех, анацьалбеит, аффахэа ицэажэо сабацэа гэашакэа рхатгэынкэа ахьыкоу Гьантэышкэа имгакэа сцацэа зегьы абра сааигэа рызкэатып ылысхит!.. Аапын кэанда пхеипхеиуа адгьыл аеанаманадалак ацсабара арфыхоит, фьц апстазаара алагазшэа игэазырхагахоит, аха зегьы аамтак-аамтак рymoуп, дад. Атлагьы уаха налымшо ианажэзалак, атцыхэтэан ибажэханы еилахауеит. Саргы уажэшьта убасшэа схы сыпхьазоит, сгэырфэа хьантакэа ирыхкэаны сгэы уаха наламкэа иахьак-уатэык хэа сыпсы еихэлакшэа сааназаргы, шыта избоит рацэак хара сышзымнеиуа. Зэызшыуа атэыуара ихэтам хэа аенытэфкэа дрымжуазтгы, шыта схы нак салгахьазаарын, аха ишпакастари, сызгаби сымахэи рахатыргы сазхэыцуеит. Иажэымтаеха икаитцазеи хэа сзырхэар стахым. Сыпхаи сымахэи роуп исхылапшуашэа икоугы, аха рускэа кажьны есымшагы Латантэи иахо изаауам, дад.

Ацбаба ду збахьаз инапкэа, ирылтхьаз адашкэа рынпык-кала, уаха изышьтымхрашэа, имцысзо акэын иватцаны дышиаз. Анкэа зны ихигахьаз абыржэы фадхэа ифьцхахараза иблакэа иаарыхгьлазшэа, цытраамтак акара иахаидеик ыкамкэа илапш кыдырхаланы игэы дыштахэыцуаз, ашьтахь, изнапык наркэацаны ибжыы наиргеит.

— Сабацэа егэа аамта цэгэа итагылахьазаргы, лассы-лассы изыкэшэалоз аибашьракэа феахаршэаланы, анхара-антцырагы рнапы алакын, дад. Ашыкэсан аши ахэызи рацэаны иаадрыхуан, ршымакеи рыпсасеи цфэа рымамызт, сара санрыхьаз зыкьхы азаны шэ-хык абна илартон. Ажэеипшыаа аихэшьцэа Рариреи Реирамеи рыхьзала абнафэы ашьтэа ашыа картэон, рхазы иааныркылоз арахэ агыгшэыг рпырхагамхаразы. Аергэаа ран Рарира лхатца Римца фырхатца ипацэа Рашьей Раидеи рдоуха аибашьрафэы ирхылапшраз тоуба ахьыруаз атыпафэ, рыхьзала ақтамхэ шытацаны акэын еибашьра ишцалоз. Анана-Гэында лылапш ахызарц изызхауаз рышьхагэара ухэару, рырахэ-рышэахэ ухэару, еитатэы иказарц есышыкэса Жэабран ихьзала иныхэаны ацэашыы рбылуан. Меигзарахда акэны аадрыхуан, ауаса ирыкэырхуаз аласа рхахон, ирсуан, рцэаматэа алырхуан.

Азынразы жьтаалеи тубарлеи рееикәдыршәон, чафырла ахатақәа дыртәуан, ацха саранцъқәа ейкәышәшәо абкәылқәа иртатцаны ипхьаркуан. Аццхьқәа зтыпоз ахапшыақәа ыла иртәны, ахауа ттамлартә нышәапшыла иржәагәон, хазы ажыырзи ашымхарзи рыдыргалон. Шәарахжылеи бафлашалеи еснагь ичон, ианакәзаалакгы зхәы иатәхәаны акрызфоз уан, дад... Ех, анацалбеит, ухәыцуа уалагар, изакә аамтоузеи иниазаа ицахьоу! Сашьцәа хлаҳәадақәа Шьааиб, Иалса, Иалта, Дамырқан, Ардашын рыдунеи рыпсаххьейт, сахәшья Кәылмхангы шықәсқәак рацхьа дыпсгәышьейт. Рызегы рымш сара исзаанрыжыызшәа, сымпсуа-сыбзамхо, азәзатцәык сцынтәарахха саанханы сыкоуп.

Иаалыркьаны ицәажәара ааникылан, ҫымтрак иенеитеит, шәышықәса рыфнутқала дызлапшхьаз ахамыштыхәқәа цкьа ишеитеихәаша дазхәыцуазшәа акыргы днеикәышьыит. Убри аамтаз, иблақәа атыхәтәантәи имш нхәқәа ирызгәыкуазшәа, цьарак икыдырхаланы дшыпшуаз, ибжы хәарчар ыацхьа еитәнаиргеит.

— Абшьтрала хара ханхәцәан, дад, аха сыгәгәамтацәкьа санаатагылоз, аҫауад Пыта Чачба иахтынрафьы тауади-аамстеи сьдгаланы, зегы ирбо-ирахәуа аамстара сәтәашьаны, сижәа-хыруафны сҫаитеит. Ихеикәырхаганы иныкәызгоз саб ихәатҫа аса нықәны снагәзын, убасқан саргы тоуба шытастеит иара изы схы сшаеигзоз ала... Ааи, схы сахықәаны аамстара сьдыс-кылт, аха азәы ишәшыра аҫытцәкра ахаангы сашьтамлацызт, уи сыхгы иатәасымшыацызт. Сабацәа реипш саргы сеибашьын, дад, — абыржәымзар-абыржәы ипсы наихшәарашәа, иажәа анагзара дафын атахмада. — Егьрааны субаргы аҫауад Пыта ишыкылкыцәа реипш сааипырымшәакәа сицҫеыжәын, дахьцоаалакгы еснагь сиаргьажәфаны сивагылан, дад.

Иаалыркьаны еитах ицәажәара ааникылан, ҫаахәыра ақәымкәа аамта иахәлазхьаз акыр хтысқәа, анкьа иабдуи иаби ирхәоны иахәхьаз еитах игәалаиршәарц хәыцра цәулак иенеитеит. Цабыргны, иқан ихаштқәахьаз, иқан ипцтәцәа-пцтәцәаны игәалашәақәоз, насгы ашықәс рацәа шыта иара атәгы канатцон, уи акәын уажәы-уажәы иажәа аанкыланы агәтахәыцрақәа дзаарымехаркуазгы.

— Дад! Аңсны аңцаа рахынто икан зеггы ираңызгақөзггы, даагозар, генуезаа драбашны иқәызцаз атауад ду Рабия Чачбаггы ағәғәзақәа дреиуан. Уи аибашыра далахәын сабду Ыарматггы, усқан адаггы акырцьара афырхатцарақәа ааирпшхәан. Саб Састангаз изласеихәахыз ала, сабду ацәгә-рахь данеихаггы дмықәшәатәицәгәахон, ибжыы мацара хауп зхәоз рзы игәытқыған. Аса еилышыра данақәшәаггы дмацәыс-кшараха данрылагьежыуаз ихыцша мацара иканақыкыоз рацәа-шын хәа, саб идаггы зәыршы ишизырхәозггы саҳахәан. Акы даршәо-дархауа дықамызт, шытахьқа хынхәышыа змамыз уафызаарын иара... Уафызаарын хәа зхысхәааз сабду цқа сихааным азоуп, избанзар данызбаз итәахыз уашын, усқан сара жәбақа шықәса ракәын исхытцуаз, аха иара ихәамтаны уажәыгь игәәлашәақәоггы мацым, дад... Ааи, ауафы данцсыша амш дазааигәахаццхәаза ихигахыоу ргәаларшәара хтеикуеит, зыдунеи зыцсаххыоу рынаурқәаггы икәағәа иааивагылоушәа, атчыхәтәан алапштәшәарақәаггы ибо далагоит рхәоит... Исхәаз цыоумшәан, дад, избанзар зеггы ғхәарак-ғхәарак рымоуп, сарггы сығхәара, ааизар аңсра иацәшәатәума, нақ ицахыоу сәаацәаггы шыта снейра иазыцшуп, — иаалырқыаны ицәажәара аанкыланы, атуан цәәажәжәара убри аамтазы акы натибааз-шәа, иблақәа цыарак инкыдирхалейт.

Атласқан ибон атахмада ицигахыз агәхаштра иахқыаны игәәлашәақәоз аницәмачха, изыхәашыушәа ихшыф ханто хәыц-рак дшышытнахыз. Арахьтәи адунеи шыта игәы ахшәаны, нар-цәықа ицахыз итаацәа гәхәаганы, данрызцашаз амш ағхәара дзыпшызшәа акәын ицәажәашыа аихарак иатцубартә иказггы.

— Аамта иампсахуа икоузеи, дад! — ус даалқыаны ибжыы еиґааиргеит иара. — Аңсәазаара иага ицәгәзарггы, уатцәтәи амш ма ишқабзиамхари хәа иазымхәыцуа уаф дықам, убри агәығра еснағь иахьхацу ауп иахьанза хайқырхо хаазгазггы. Агәығра хароуп, аңыал ааигәоуп хәа рхәозарггы, агәығра зцым аңсәазаарагь зықалом, дад.

Аңша иарцағаз аңсәхәа қжәахақәа ирейцшха, игәхаштра иарцқыашәқыахыз игәәлашәарақәа реидкылара анааицәицә-гәахалак, убри аамтаз ицәажәара мацк даақәгәамтцуан. Даґеа-

цъара данахнагалоз, убастцѣкъа акѣызшѣа иажѣа инапшыны, ихатѣ гѣаанагарацѣагы нацитцалон, урт игѣыгракѣа апхѣака шыта ибартаны дшыкмызгы. Зегы ззыпшыз апстазаара бзиа еигъхозу мамзаргы еицѣахозу макъанагы еилкаашъак шамамызгы, уеизгы уатцѣтѣи амшкѣа игѣыгракѣа шрыцыз ала агѣраганы акѣын ицѣажѣашъа ишанирцшуаз. Ажѣабжхѣафы ихала дызланагалаз ажѣытѣтѣи ахтыскѣа, Атласкан бзиа ибаны ажѣак иафмыршѣо, илымхѣа азкыдцѣа азызырѣра дафын. Знызынла ицѣажѣара аанкыланы хѣыцрак данышътнацѣалоз дзыгѣза изырѣшышъала иирбон, ицѣегы еитеихѣараны иказ дшазыпшыз ирдырырц. Иаргы азѣы иацѣажѣара гѣхѣааганы дыказшѣа, ус деитаналагахуан иажѣабж.

— Дад, сара сабацѣа каамѣтеикѣатцѣа иалапшхѣаз, каамѣтеикѣатцѣа зхызгахѣаз уаан. Ишуасхѣахѣоу еипш, сабду Цѣармат ихъын, сабду иаб Тѣагѣыцѣ, уи иаб — Ерыстоу, уи иаб — Хѣайд, уи иаб — Тѣхасоу, уи иаб — Самцал, урт рынахыс уахѣа сыздыруам, исахѣахѣазаргы шыта исгѣалашѣом, дад. Сабду Цѣармат санихъяз рацѣак схыцуамызт, ишысхѣахѣоу еипш, ускан жѣабака шыкѣса сырѣагылан, ахѣа иацы акѣушѣа макъанагы ибзианы дысгѣалашѣоит. Ашъхѣантѣа дылбаазшѣа есымшѣа иуаркалеиуа иказ изамѣа зыгѣрапшкѣа, иоура, итѣбаара ухѣа, абыржѣыгы дызбошѣатцѣкъа сыбла дыхгылоуп. Иара иаамтѣаз, ѣажѣеижѣаба нызкѣфык ар знапы иакыз аѣауад Рабиа Чачба дивагыланы акырынтѣа дицеибашъхѣан.

— Уххѣа згеит, ахѣара уцѣыуадафымзар, убарткѣа хѣычык сзеитоухѣар кѣамлари? — ацѣажѣаф иихѣооз бзиа ибаны иажѣа аанкылаха иаразомызт Атласкан.

— Дад, усеипш агѣахѣара умазар, сабацѣа ирхѣамтаны исахѣахѣоу зегытцѣкъа шыта цкъа ибзианы исгѣаламшѣоозаргы, уеизгы исхамштыц ыкоуп, ус анутаххѣах, убарткѣа ма иузеитасхѣап!.. Саргы сыгѣфыгѣра аласхызгап! — ихѣан аѣахмада, аѣыхѣатѣан дагѣаапшышѣарччеит, еитеихѣашѣа шыта дшалагашѣа дазхѣыцуа.

АКТӘИ АХӘҘА

I

Еиҳаб дуззак иґафҳьа, иухьзузеи хәа азтцаара Атласкан ихы изаҗәамшьақәа, дзыгәза дзырәуа дтәан. Дпааимбарушәа иґафҳьа иқәиаз аҗахмада игәы дынҗахәыц-ааҗахәыцуа, иабацәа ирхәоны иаҳахьаз атҗыхәтәан иааигәалашәазшәа, нас ибжы нарганы ацәажәара иеыназикит. Зны-зынла Атласкан иахьгы дынхьацшлон, аха игәыштца җарханы дахьықәиаз илацш аиҳарак атуан ахь акәын иахьхаз, ацәажәара ахы злаиркызгы, иаб ихәоны иаҳахьаз, иабду ихаантәи ахтысқәа рыла ауп. Ажәытә иҗалахьаз игәалаиршәацҗхьаза ихшыҗгы еимыгго мацара, ус ацәажәара иалашыҗкымтәз иеынахыганы Атласкан иахь абас ихәеит:

— Дад, унасыцхрааны сынкыдыриаалеишь, сыбҗагы мацк аҗсы ашьап... Аиаша уасхәап, аиарагы атәарагы шыҗа сарааҗсо иалагеит.

Убри аамтәз Атласкан ахышәтхәа дҗацҗканы днеиха-гылан, нас имахәарқәа дрынкны дынхьықәиртәалеит.

— Ахы, ибзиоуп, дад, ибзиоуп!.. Уцсынҗры духааит, шыҗа уҗыҗаґ утәа, — ихәеит аҗахмада, иеыриашаны изнапык наитҗыргәашәа аҗы данаакыдтәала. — Дад, сара Ардимон сыхьзуп, исыхьызтәзгы сабду Цьармаҗ иоуп. Анкьаза зны сыхьз зыхьыз, аиаша иазықәпоз уаҗы саҗламк избахә иа-хьахьазаарын, саргы убри сиеипшхрац иҗахханы ауп убри ихьз зсаҗәеишьазгы... Саб ихәамтәны еиҳа исгәалашәо хәа иҗоугы, сабду атҗыхәтәан дызлахәыз генуезаа рықәцара атәы ауп.

— Саҗамыз сахьуҗыҗло, убарт рҗызшәа акырынтә иухәахьеит, изуҗтәада генуезаа хәа узґу?

— Абыржәы уара ушазтәаз еипштәҗкы анкьа зны саргы саб сиязтәахьан, дад. Уи ихәамтәны излаздыруа ала, урт Италия хәа иҗоу атәылаґы Генуиа зыхьзу қалақь ауааҗсыра рақәзаарын. Харгы иҳамхәои ақәаа, амзараа, цҗкыбынаа, цабалаа, далаа хәа, уртҗы рықалақь ахьз иахаршаланы генуезаа хәа ирышьҗазаа-рын. Ацҗхьаза арахь ишықәнагалаз здыруа хәа шыҗа уаҗ дыҗам,

амала, саб изласеиҳәахьаз ала, дара ирыхъаны хажәлар акыр мыкәмабарақәа ирықәшәахьазаарын.

— Ухх згеит, уртгы раабра цәгъазар акәхарын? — иҳәеит Атласкан, усеипш дыррак шимамызгы, иажәа зтааратәны.

— Ииашаны иухәеит, дад! Цабыргны, хажәлари дарей ианакәзаалакгы ааибышьак рзыкәтцомызт, избанзар аңсуаа рганахьалакгы аңсыцәгъара иахъкоз рацәан. Сабду иҳәамтаны саб излаирцабыргуаз ала, хадгыл еихша-еихшаны изымпыцакыз аңсуа тауадцәақәаки аамстацәақәаки аҳәоуеикәшәареи аихатгыларей еснагъ ирыцәмацзаарын, еиха амчра ызкылаша хәа аиканрагы гра бааңсны ирылаңны икәзаарын, дад. Иахьа еипштәкыа усқангы ибгаңцәаганы иқан ауаа рытйрей раахәареи. Саб ианихәоз иахьа еипштәкыа исгәалашәоит, бзыптәи Цанбак шажәи хәба қыта импыцакны ишимаз. Гьечрыпшьтәи Гьечбакгы хыншажәи жәохә қыта ихатәитәхьазаарын, ус зақафы. Иахьагы ус ауми ишыкоу, еиха ирацәаны изтәызтәуа хәа адгыл тацәқәагы нарыцакны дасу рыхьзқәа ахыртцәит...

— Атәымуаа иахзаарцо хьаахгахуеит, арахъ хара хтәкәа урт ирейцәахуп! — абас наиңытқьейт Атласкан.

— Ииашаны иухәеит, дад!.. Абри зыхьхәауа, усқан хашка икәнагалаз генуезаа Аңсны агаңақәа зегыи рымехакны ахәаахәтыртатә тыпқәагы аңырцазаап, дад. Урт зегыи хылаңшра рызнауан, аңхьа Сан-Себастиан, нас Севаст хәа акырынтә зыхьз рыпсахьаз, аха аңыхәтәаны ажәйтәтәи ахьз еиңа изыздырхынхәыз, аурымқәа аңкыа Себастиоплис хәа изышьтаз ақалақъ Ақәа. Иара убас гылартақәас иахьықартаз рхатәи хьызқәагы ахыртцәан, иаагозар, Гагра иахьзыртәит Какари, Алаҳазы акәзар, Санта-София хәа еиңаркит. Гәдоуагыи иаалаган, Каво-ди-Буксо хәа шанак азырхәеит. Анакәаңия — Никоффа, Тамшь — Таманса, Шәкәырча — Исаур ухәа акыр адгыл тыпқәа рыхьзқәа еиңаркит. Абасала урт Аңсны еиңыркааз ахәаахәтрәтә усқәа, Қрым адгылбжафы икәз ақалақъ Кафа хәа зыхьзыртцәз Феодосия хадара рызнауазаарын, хылаңшфысгы ирзыкәзаарын, — дызланагалаз ажәабжь ихаштә, мамзаргы иңсы неитейкырц итаххазу узеилымкаауа, убри аамтазы иаа-лырқьаны ицәажәара ааникылт Ардимон.

Ейҕейхэоз ҕабыргны, абҕейхарак иашан, ихатэи гәаа-нагарақәа ахьацитдозгыи рацәан, аха абыржәи зтызшәа иҕақыз генуезаа рыҕиашьа шыкалаз цқьа еилкааны издыруамызт, ейтаҳәашьагыи имамызт аҕнытә, атоурых ахытхырта ацхы-раара абыржәи абрака иатахны икалеит. Италия Аҕада-амраташәарахьала Лигурия адгьыл агаҕа аҕықәын иҕиаз Генуиа ақалақь иахаршаланы, уаҕа инхоз, ашьтахь генуезаа хәа изышьталаз ауааҕсыра хныкәгагас аҕхьа идыргылоз ахәаахәтра аус шақәызгыи имаҳацызт. Хәанхәахла ҕара ирхәоны иаҳақәа-хьазаргыи, генуезаа ртәыла дгьылла иахыкәзгыи издыруамызт аҕнытә, урт рыҕиашьа абасейпш иҕан: тоурыхла изларта-быргу ала, хашқәспхьазара калаанза ахҕатәи ашәишықәсазы Лигуриатәи адгьыл аурымқәа рнапәи иҕан, ашьтахь аурым империа анеилаҳа, ауааҕсырагыи ахақәитра роуит. Ус ишааиуаз, еиуейпшымыз аамтақәа рзы остготцәа, византиаа, лангобрадаа ухәа реипш икақәаз ажәларшьтрақәа еидызкылаз Каролингатәи аимпериа хәа ишьақәгылеит. Ақәҕиарақәа рымашәа ишыкәз ус, хашқәспхьазара ажәбатәи ашәишықәсазы ианырцәеилаҳа, Лигурия агаҕа аҕықәан генуезаа хәа иҕиаз ажәларшьтра атыхәтәан рхатә зин чыдақәа рхы иадырхәарц ақәыркит. Дук мыртыкәа рқьаф антала Мрагылареи Мраташәареи рыбжьара ахәаахәтра иаздырхаразы Иерусалим, Антиохиа, Кафа ухәа акыр дгьылқәа рнапахьы иааганы, раҕхьаза ақәны рхатәи колониа ацдарагыи рылдыршеит.

Урт рыҕәҕаахара еилкааны иацлабуаз, иагыизтахымыз венециааи дарей 1351 шықәса инаркны аймак рыбжьалеит, аха ашьтахь Константинополь ақалақь атырқәа-османцәа ианрымпытырхала, раҕхьаза ақәны Амшын еикәа агаҕахь акылсра иақәитхеит. Тәартасгыи икарцеит анкьа византиаа иртәыз ажәйтәзатәи рбаашқәа руак Судак аҕны. Венециаа инарышьтарххны, ус иаакылсит аҕатар жәларқәа рҕызахара еигәыгуаз генуезаагыи, ҕабыргны, аҕатарцәа рхада Мангәи-хан дазааганы иагырлдыршеит Амшын еикәа агаҕа иртыҕ хаданы аҕатдаразы ақалақь Кафа аанкылара. Асала алшара анроу, убри аҕагылазаашьа рхы иархәаны, венециаа ирымпытыркәеит иркыз Судак абаашгыи. Убри инаркны генуезааи венециааи Амшын

еикэа агафа еимакны акраамтазагы еибашуан, атыхэтэан иагырылдыршеит венециаа раттархара. Абасала аиааира ганы ацшэмара нызкылаз генуезаа ашытахь ататарцаа иарацаажэан, уи азыхэан ахэпса ду шахыршэаауаз алагы иргэыгыны, Амшын еикэа зегы акны рыхэаахэтра иапырхагамхартэ рылазара рылдыршеит. Зегь рааста ахашэалахэ ду рызто акэны ирзыкан атэцаа раахэара, урт еихарак Адсынтэылеи Гыртэылеи ркынтэи акэын иахынтэйргоз. Ус ишааиуаз, ашытахь атыцынтэи тауади-аамстеи рымеида рымамкэа, имцаа-имцшаа рхатэцышэала атэцаа кагэаны рытирагы рэадырцалеит. Уи хырхага аманы ианырзыкала, ахаратэи анацшцаагы Адсынтэыла агафа иазырхэеит «атэцаа рыгафа» хэагы, уи иагытабыргын, ускантэи аамтакэа рзы атэратэ тагылазаашья зеицшрахаз атоурых шахатра злаканатцоз ала.

Абасала генуезаа ахэаахэтра афеида ду рзаланы ианыкала ашытахь, Себастиополиска аконсулс даашытын Геральдо Пинели хэа еицырдыруаз азэы. Дыкеижьеигы акраатцит, насгы аамта наскыацхыаза есааира ибартахон, атыцантэи ауаацсыра ирызцэыртцыз агэамтра ду иахкыаны, атагылазаашьякэа ашэартарахь рхы шдырхаз, аха атэра аанкылатэуп хэа цыарамзар-цыара макыана ифытымкыацызт. Насгы иматтура излаиднатцоз ала, зинкэас имаз аихабыра ркынтэи кыаадла ишыакэыргэцэан абас еицшгы: *«Адйафыра инакэыршэаны Акэйара кайоуп, Себастиополистэи аконсул, генуезаа нак иганы иртйуа, мамзаргы уахынтэи иаарго изакэызаалак, иматэахэызаргы дтэызаргы, урт рыццхыаза процентк иканайо ахэпса рымихларц дшакеиту ала. Насгы, иара иуалуп абафхатэра злоу еицагафыки, атэафракэа здицаша аускэа рымфакейафыки иара ихарцыала идкыланы имазарц»*.

Акэа анафсангы егырт ахэаахэтыртатэ тыцкэа ркынгы аконсул ихатарнакцаагы ртэаны иман, аха збатэык анрымаз реилатэаракэа ирыладырхэуамызт ацсуа тауадцэеи аамстацэеи. Абасала атыцантэи ауаацсыра ирыкэыгэцэоз рацэан, аха уи аеармышьцара рхахыгы инарымгацызт. Насгы алаз хылтцшытракэа цшралей сахыалей ацсуаа ирейцааз цыушып, урт рыхэпса еиха илакэын, убасейцшгы азышыакэдыргылахыан,

пшьык алазқәеи қсыуаки хәа еишыргартә. Аңсуаа рыхәңса еиха иахьейхаз акәын атыңантәи ауааңицаағыи рыпсыңәғара еихазтәуаз. Аурымқәа рхаан аиңштәкьа аңсуа жәлар макьанағыи ихшьаағаны ирзықан тәыс рықатцара, уи зақа ашьаҭа ахауаз ақара ауаа ргәағ хышхытәо иқанатцон, абыржәымзар-абыржәи хәа генуезааи дарейи ишынеизытрысра ақынза акырынтәғыи инеибагахьан. Урт рғағылара иахыццакуа иқанатцахьан знычхара армачхахьаз ахацәа нагақәа, убарт рахь дыңхьазан аибашьра мацарала зыңстазаара мөасхьаз, абыржәи сабду хәа Ардимон зтызшәа имаз Тағәыңь иңа Цьарматғыи.

— ... Дад, ажәйтәзаахижьтәи атоурых ду зхылҕеаахьаз, акырза агәамцхамцрақәа зхызгахьаз псхәааи, далааи, цабалааи раамстаңәақәак рхымәаңгашьақәа сабду Цьармат игәам-пхоижьтәи акраатцуазаарын, аха ауа хәа имаз Далтәик аҭауад Дудар иңа Даҭеи игәы дасыр иҭахымызт, — ибжьы мыргазо дышиаз, еиҭеихәарц ииҭахыз ашьахь игәалашәазшәа, ииасхьаз аамта еиҭаацәыригеит. Зны-зынла ахтхәаақәағыи наңшыуа, ицәажәара нароузаны, дааразағыи иажәақәа дрыцкпаңшыи, ихәашьағыи акыр еиҕқааны, аамта хьантәқәа ирыхәлазхьаз иабдуи иаби рхәамтәқәа реиҭахәара игәарпханы дналашыҭкит Ардимон. — Уи адағыи, урт рбанзгь аҭеалагалара иҭахымызт, иаңсанғыи ибомызт. Ацмыхәхәарахрақәа иахьынзауа хәа сабду рылаҕымтқәа дшааиуаз, ус иаалырқьаны, далааи цабалааи рзы шәартә бааңсык қалазаап, аха уи атәи цқьа исгәалашәом умбо, дад. Убри иқалаз ахтыс сабду ианизымчхәза, ишызцәақәак аашьтыхны, иуа аамста Даҭеи дахьынхоз Далнза днабжьқьаны, игәалақәа иеихәарц амәа дықәлазаап, дад.

Ицабыргхатаны, еибашьрамзар тынчнхарак змазацыз Ардимон иабду Цьарматғыи, иабацәа реиңштәкьа, анхара-анцыра ахатыпан аибашьрақәа рақәын аиҳарак аамта зықәирзуаз, хәит, абаақәа, ахьырхәоз иаңхьағыи уаҭ дызнейуамызт. Гыртәыла ақ Мамия III Дадияни, иахра ахәаақәа иртбаарц, Аңсны Мрағыларахьтәи адгьылқәа импыҕеихаларц данақәлаз, убасқан, хәа қылак машәыршәа даңыхьашәазаап, аха дазым-гақәа дацәынхеит усқан.

— Сабду анқьа хәақ дахәхьан, дад! — абыржәи убригыи анигәалашәа иажәа иналеитҕеит ацәажәаҭ. — Ишызцәа рапхьа

дгыланы дахьнеиуаз, дзыкэтээз ае-лаша дахьартцысуаз ахэызба наигрыршыызшэа ицацха иѡахыкны икылжэаны ицозаарын. Аха ачхара ду имамзи, ицкээз дахьырбоз ихьаа инамырпцшкэа, анкьатэи игэеицхашьа иеақэыршэашэа игэышпкьақьа тганы, илакта цьбара еицакрак амамкэа ихы шытыхны икын. Мышкы иадымзаргы имгаимхыцыз аса цхафыр, имака кьақьа иахьадхэалаз имгырѡны ицэымзырц игэеитозшэа уажэы-уажэы амахста тарсны иааникылон.

Ажэак иаѡмыршэакэа азырѡра иафыз Атласкан иаразнак идырит, атыхэтэан иацитаз ажэакэа ихы иштихэааз акара. Ускан дини адунеи икэымлацыз Ардимон ихата ибла иабазшэа, уимоу еицкээз реибыташьеи, ахауеи, апсабарейи зейпшрази, рцашьа-раашьа ухэа, убри аены иаргы дрыцызшэа акэын иахьахьаз ыртабыргны еитахэашьа шыкаитцоз.

— Дад, абыржэы еитасхэо сабду Цьармат ихэамтаны исахахьаз ауп, шыта зегьытцэка сгэаламшэозаргы, издыруа уеизгы имачым, — ихэеит Ардимон, дынкахэыцуа, еитеихэоз иацтэи амш акэыизшэа иажэа нагзо. — Изхысхэаауа, уи аены сабду ицкээз ахацэагы иаргы рэы ццышэкаа рытацацьцацэуа ишааиуаз, Быдыгэ адэы иныкэсын, Хьыздарха ақыта шыказ рхы дырхеит, нас устэи ишиашаз Дал икылсразы. Зыбжыы оумаха игоз азиас ду Кэыдры арыгьарахьтэи аган рэатаны акэын ишнеиуазгы...

Абырзенкэеи аурымкэеи рхаан Коракс (Кэараш) хэа изышьтаз азиас ду Кэыдры ахы утацшуа уфынауар, еиххэа-еитцхэа иказ ашьха еибаркыракэа рыбжьара амра зтамшыцыз апцтакэа доухамчк рхатээзшэа, бжык рхылымтцзо акэын убла ишаахгыллоз. Жэынгы-ѡангы иахьчоз ашьхауаа рышка ишьхытцны ақэылаѡцэа рѡанаархалоз, ахра такнахақэа рафысра рымч ақэымхакэа закаѡ тынтэахьазгы уаѡы издыруамызт. Анакэоуқэа зыбжьатээз аиѡхаақэа, зынгы-цхынгы абахэкаа ирыбжькаа иасуаз апша хьшэашэа анаауѡаслак акэын, ашьха аказшьа цьбара зака ианыцшуаз ангэоутозгы. Ашьхатэыла ахымѡапгашьа иашьцыламыз ақэылаѡцэа убарткэа дырны иахьыкамыз атыхэала, згэы иажьаны итахахьазгы рацэаѡын.

Атласкан иахауаз ажэабжь цоурыхк адунеи далацшуазшэа цьшьахэыс икатцаны дзырѡуанатцы, илацш еихмырсыгьзакэа

ажәабжьхәәф идырхаланы дтәан, машәыршәә ажәак иаф-шәаргы итахымызт.

— ... Дад, Далка ицарцаз амфә иқәлаз ашыбжьышътахъ ус, ахухәә Дафәи ибааш инадгылт, — иажәә анагзара дафын ацәажәәф, есаaira игәалашәарақәә ртытуа. — Еиґажьны иаркыз агәашәқәә сабду иґамчы ашьхәала еиқәырццак днасзаап, аха аґак хәә акгы аныґамла еиґах днас-насын, нас ибжьыгы наиргеит.

— Еи, зыґсы ґоу хәә уа зәыр уґоума? Макьаназ аґсыуак игәашә аркны иґамлац, ашәқәә шахарґаца абааш шәеыфнашәкыртә ишәзыґкалеи, абаақәә? Шәбаашәит, асас-дкыларә шәхамштзааит!

— Уа имақаруа уарбану? — ус азәы игәы намзо ибжьы аагеит.

— Зыфны ашә азыркуа сасык иаaira зґахым иоуп, аха сыуа Дафәи уанза дымнеиц сгәахәуеит! — убри аамґаз аґефхәә ибжьы наиргеит Ыармат.

— Ыым, уахәаиз дыр! Угәатцәә акры азеилыргозар, ари қыаґтам, аамсґа Дафәи ибааш ау! — еиґах уи ибжьы аагеит.

— Абарбарра уаақәыґны лассы агәашә хәзарт! — иеааирымчит Ыарматгы.

— Ыым, узустәда хзыршәарц иақәызкыз?

— ґагәыґ иґа Ыармат соуп!.. Чыргба Ыармат хәә сызбахә рхәоны зныкыр иуахәхьазу?

— Хәи, иабихәац, нас иаразнак абас умхәо узустоу! Змоурыхә мызша, цасхәан иахзууама, Ыарматхеит!..

Ихы ґәыншьаны убри аамґаз абас аґак ныґаиґцеит уи. Ус, рацәак мырґыкәә, агәашәқәә шырзаадыртызґцәґә, аґарулцәә реиґабы Кәынґал иґа Бидаф аґсшәә рахәо днарґылеит.

— Уа бзиалә шәаабейт!.. Бзиалә уаабейт, Ыармат!.. Хәи, иабихәац, ухәыґымкәә-ухәсымкәә, иґалазеи ґанґәышынґтәи уахо абранза умаар! Аацхәтәык умазґгы иааушьґшаз азәгы думоузеи?

— Зхы шыарда ннатыша Бидаф бзиа. Уара иузымдыруа хәә акәым, аха зны-зынла иґалалоит убри афыза усқәак, азәы иґала иузаамыцхаша... Аамсґа Дафәи дафәзәы игәра имґар ґалоит, убри азы хықәкыла хәиґааит, ххәатәы дахатґылап хәагы агәыґра сымоуп.

— Шәызлазбо, ус хьантак шәшаанацаз ҫашьом?

— Ииашаны еилукааит!.. Бидаҫхеит, ақьафура ҳаилаҳаны ҳаауа зныкыр ҳаубахьазма?! — иажәақәа маанак нарытцагалашәа атак ныкайтцеит Ыармат.

— Ақьафура лахьынтоуп, аха усеипш ҳара ихаурангьы ҳакам... Иабихәац, цәажәарыла шәыхтаскит, шәымҫахьт абааш ахь, Даҫеигьы ара дыкоуп, — ихәан Бидаҫ, нас иварахь дынхьахәны азәы ибжыы наикәиргеит, — Едыҫ, асасцәа рыеқәа аарымхны рыпсы дшәыршьа, акашәа рышәт!.. Зафар, уара арт асасцәа аамста иахь имҫапга!..

Даҫеи заанат адырра иртахьазар акәхарын, убри аамтаз урт рыҫналара дазыпшны акаардә ҳарак дынкьидиалашәа, ишьамхқәа еикәыршәны дтәан. Дук мыртыкәа ус ианааҫнала, ашырхәа днархатгыланы днарцылеит, ҫьоукы-ҫьоукы реыр-цагьаны реышхадырззало еипш иеыкамптакәа.

— Уа бзиала уаабеит, стынха бзиа! Бзиала шәаабеит, асасцәа! — ихәан Даҫеи, апхьа Ыармат инапы ааникылан, нас егыртгьы апсшәа нареихәеит. — Икоузеи, Ыармат? Усымбеижьтеи ушпакоу? Сышка ақәлара зынза уакәытдит, угәы сыхшәеит сгәахуеит... Ха,ха-ха!.. Уҫызцәагьы уаргьы шыта шәнатәакәеишь, тынч ҳааицәажәап!

— Абзиарақәа ззылпхаша акаыга Даҫеи! Сгәы ухшәартә еипш, Анцәа исгәумырпхан. Аиашаз, лассы-лассы арахь аара стахым ҫьушьоума, аха иахьа угәы ртынчны ҫара узымцартә аамта ҳаатагылазар ишпакауп, — акы шыгәнигоз акара лахьеикәтарала аамста ирдыруа иажәа намыгзакәа инҫахитцеит Ыармат.

— Ахатцара згым Ыармат! Уара ианакәзаалакгьы зегьрыла згәызҫәану шуакәу здыруеит, ахааназгьы агәыртпкәылдара уазрыцхамызт. Алҫа зхылымтца мца зеикәылом рхәоит, уцәажәашьа злакоу ала, угәы мцак ташны ишыкоу ҫашьом. Сбара аихагьы убри уаанацазар калап ҳәа сгәахуеит, — итааз ауаа баша ишизымааз акара атдыхәтәан гәҫарас ишыкаитцаз убартәы, иаалыркьаны ихаҫсахьагьы ааицеикит Даҫеи, — аха, ҳәарас иатахузеи, арҫеира зымуа ҳәа акгьы ыкам.

— Дафееи кәыға, иузеилымкаауа икоузеи, аха абгахәычы ацыхәа шахәтс иканатцон хәа, абзабаагыи еснагь ишеипшым алагыи шахәтс икастдар стахуп.

— Азхәыцра зуташа ажәа сыдугалт, Цьармәт. Уфызцәагыи уаргыи хәатәык шшәымоу збоит, аха апхьа спушәарц утахушәа ацәыргара уахыццакуам, — ихәеит Дафееигыи, иажәа тынчкәа гәеынцдарак рнырцшны.

— Елкан дабакоу, дызбазомеи? — иеынахыганы дцааит Цьармәт.

— Уи, иан диманы ианшьцәа рахь, Сазтәылака дцаны дыкоуп, — ихәан Дафееи, убри аамтәзы илахь дшамыфазгыи иаабгит.

Цабыргны, аамста идырхьан ичкәын дзаазаз Цьармәт иаалыркьаны иаара мзызс иамаз, аха уи азыхәан макьаназы гәшарак имамызшәа иеыкатцаны дтәан.

— Цьармәт, уажәа заанукылеи? Ухафсахьала избоит гәытца дук шумоу акара. Сызхәыртахаша акы акәзар иаацәырга, сузызыршәеит, — ихәеит Дафееи, итәаз ахацәа ртәашьеи рыцшы-шьақәеи игәампхакәа.

— Сшалагара сыздыруам, Дафееи, ухаткы! — убри аамтәзы дахьтәаз даахәацымацны ацәажәара иеыназикит Цьармәт. — Ашьха қытәкәа Сакьан, Кәабчара, Чхалта, Бызгыр, Птышь, Гьантәыш, арахь ааскьа Амткьал, Пацкьыр, Азантхә, Цьамцал, Хьыздырха, иара убас Цабалгыи иатцаку акыр қытәкәа ркны инхо уафы ишимбац агәамтцхамтцра баапсы иамехакны иамоуп. Зәырфы ргәаг агәарахәа еилашуа икалахьеит, аха ауаа ргәакра зыфеида алызгарц зтаху аамстацәақәак икоу акы рымбошәа реыкатцаны еилатәоуп. Урт ргәатцәақәа жәпахазар харгыи дара хреипшхарыма хәа згәаг хьжжзас азәырфы, Шәқәран абааш аштафы уатцәашьтахь еизараны икоуп, арыцхара ишатцыдыша рызбарц... Аамста, ухаткы, еилашыз ажәлар ргәаг есымша ашәартара шацу уеизгыи иудыруеит.

Убри аамтәз аамста ицәымыгханы илактақәа тылашьцаазәа иаакалеит, аха макьана акы ахәара иеазикуамызт, избанзар иахаз иалихәаара дахьақәымшәоз азы, иихәаша ифамшәакәа акыргыи деитцанаргәгәеит.

— Згәы кыдгылаз ауаа абыржәымзар-абыржәы хәа рхы ҫыштырхырц акгыы рыгым! — иихәаша нахәаны, нас абрантәи дышиашоу еибашьра дцарашәа иажәа анагзара дафын Ыармат. — Тәыс акалара шыта ирзычхатәкьом!.. Ргәаг кны иагоит аамстацәа хәа изхәапшуа, хрыхьчап хәаггы зыгәрагара рымоу хылапшра ахьрырымто атыхәала. Жәлары зеггы еицыр-зеипшхаз амчымхара рыбжыы ахьақәдмырго азы, шыта гәгәала рхы-ргәы ианыпшуа афынза инеины икоуп.

— Инарцоз абга ауаса акьаца иахәон хәа, уажәы еицах иаалыркьаны иртаххаз рацәахеит! — убри аамтазы дазым-хәыцкәа абас ааиҫыткьеит Даҫеи.

— Аамста, ухаткы! Упату схы иқәуп, аха иудыруаз, абыржәы иухәаз сгәы снархьит! Иаахтәаны иаххәозар, иузымхәеит! Даара ицьасшьоит, хажәлар тәыс рыкацара аргама зәазыкыз генуезаа, имшәа-имырха излагаз уарггы хьаас иумамшәа уеахьыкаупо! Уажәыггы иумахаккәа укоума, аенышьыбжьон Қәабчареи, Ажареи, Чагыами ақытақәа иҫарықәлан, иреиғкәаз жәҫык атыпхцәеи жәеизаҫык арцарацәеи тәыс икарцарц икны ишыргаз! — атыхәтәан ибжыы днатыгәгәашәа даацәажәеит Ыармат.

— Ааи, цшра атахым, аамста, ухаткы! Атагылазаашьа зда царта амам афынза ишәартахеит. Абз уаҫ дахәуеит, дагыахәшәтәуеит рхәоит, шыакатәарак калаанза, иаарласны цьара акы збатәуп... Атәы сзышәтиуазеи хәа данцаа, уцатца еицакьоуп хәа иархәеит хәа, митәык рыдырбалазшәа икны иргақәаз дырхынхәыртә ианзыкамла — еибашьрахоит... Абри уаххәап хәоуп хзутаазггы, — убри аамтаз Ыармат иажәа днацхрааит амткьалаа рыр цызаҫ Гассан ица Салыбеиҫгы.

— Мшәан, генуезаа иагынбархашти апсуа аса цхафыр агьама зеипшроу? Иараби, еицах ашыакатәара гәхьааганы еилахәуашәа збоит... Ааи, жәынгы-ҫангы аума зхызгахьоу хажәлар реимтәара макьанаггы ргәы азымртәыц, урт ахла-хәадақәа, — убри аамтазы иажәа нарылеитцеит, дтәанатцы агәатеира иаҫыз сакьанааи цьамцалааи реибашьцәа дыртах-ханы аабыкьа ирапхьадыргылаз Бақьыр ица Кәыцукәбеиҫгы.

Иаалыркьаны аумеиқәатцәа калараны иказшәа, иара Даҫеи ихатаггы анцәа ду иҫапхьа уаанзаггы дызтымзаауаз гәнаха

дук датцазшәа, иреихәашаз иғашәомызт. Абартқәа зеггы иарггы ишидырузггы, аҫагылазаашыақәа рырҫеиразы акы иеазикырц макыанаггы игәы иҫеимкыцызт. ҫауади-аамстеи рахь анхацәа ирымаз агәынамзара ду иахырқьаны раҫаҫера аеазкраггы иҫахымызт, убартқәа зеггы ижәлантәқәа рахьтәикәакгы реиҫашыыцра иахьахқьоз азын, аха уажәы уи цьеи иҫыҫирқьарын. Егәаумхәан, ишықьазаалакгы ижәлантәқәа рахьын, убри ақьнытә иара ус акала азәы иахәтыр лаирқьарцггы иҫахымызт.

— Сыгәра ахьынзажәго сыздыруам, аха, ҫьармәт, иахьа сумбеит, уфызцәа шықьазаалакгы, ма уара ииашаны сеилукаап хәа сыкоуп, — аҫыхәтәан иажәақәа разаны ацәажәара иеаазикит Даҫеи. — Ажәлар рырғыгкра маҫзак ауп иаҫаху. Шәара ибзиатқьаны ижәдыруеит аццакра аханатә аахысггы ишҫеим, убри ххәҫы иааганы иахзымчхаша зны-зынлаггы иахмычхалар цсыхәа хамам. Шәара шәеипшҫәқьа сарггы дааразак иҫаху цышәымшыан атәымуаа ара рықьазаара, рхым-ҫаҫагыггы гәҫыхас исымоуиҫыҫеиггы акраатцует. Хажәлар абҫар рышыҫырхраз ажәак азхоит, аха сара иҫахым дырҫеггы ашыа рыларгылара, избанзар аибашьра алагара зынза имариоуп, нас уи аанкылара ааҫта. Убри ақьнытә, зегь раҫхьаггы амч гәҫәа анзыкамла, аибашьра нароухар алшоит, уи аҫар рацәафны иннарҫәоит. Шьҫта шәара шәзхәыц, ххашара аҫхьақа реиҫагылашыа зеиҫшрахаша.

— Аамҫта, ухаткы, иухәаз еилкаау усуп, уи харггы иаадыруеит, аха аибашьра иаҫынҫәа, мамзарггы атәра иаҫынҫәа, изыхқьозаалакгы атәымуаа рнапала иҫахозар, нас аҫымҫтра феидас иаланы хәа иубозеи? — убри аамҫаз ччапшык еиқьыхшәашәаха иқьышә цҫаҫақәа инарықьыххит Салыбеи. — Ужәлар ушрыхзызаауа еилкаауп, аха ихабжьуго дара изларыхәаша хәа акгы сзадбалом... Аамҫта, ухаткы! Угәы излааного ала, хажәлар апырхага ду рызто амацқарқәа рҫагылара ааҫта, ххашара тәыс иахьыкарҫо еиха еиғьума? Абри ухаҫы иааганы цқьа уазхәыци.

— Абз ахшыҫ иамаҫцүөуп рхәоит. Абыржәы абра хәидтәаланы еибаххәо цқьа азхәыцра амҫақәа ажәлар аибашьра ралагалара сақәшахәтым, аҫхьа аҫауад Рабиа изымдыруа, — убри аамҫаз мчыла ибжьы наиргеит Даҫеи.

— Аамста, ухаткы, угәы иалумырсын, аха хҗар цсра-зра изго генуезааи уареи шәыбз еивтоушәа, уара узыхәангы, ихы ритахьеит хәа узызхәақәогы шыкалаз удыруазарцгы хтахуп, — аамста игәы иалсыр хәа хәаас дҗамтақәа, убри аамтазы гәынамзарыла даацәажәеит Кәычукәбеи.

— Абз асцәа ирхәо шәазымзырҗлан! — иахаз ицәымыгханы днацытҗкеит Даҗеи. — Зыхшыҗ инанамго цьюуы акы рхәеит хәа, ацхәа аиаша еилымкаакәа ацтәаҗатара еснагъ ажәлар ирцырхагоуп... Кәычукәбеи, исызуатәашьом сара сахъ асеицш ацәажәара, избанзар саргы урт снарылакны, убрахьоуп уаргы угәалақәа хырхартас ирутаз.

Убри аамтаз Цьармат лахьеимырцыхәла уи днаихәапшшәа җатаны, нас иҗызлаза иҗаз ччапшык, хаарак ацамкәа ихы-иҗы инаныцшит. Ашьтахь, иаалырҗьаны игәеибафара ааибырххан, Даҗеи иажәақәа мазас ирыцаз ацидыраарцгы ааицаххеит. Еимгеимцарак иалагзаны уи дагыназхәыцит, аха Даҗеи ирцәицәахуаз хәа акгы ибартамхеит, избанзар иара Цьармат ихатагы аамта ишицданахәоз акәын ихәыцшыагы шыказ. Атауад иихәаз ашьтахь иеамарҗашьаны, ацыхәтәан усшәагы нацитцеит:

— Хара хәпсадгыл аҗны ханхоит, аамста, ухаткы! — убасҗан Цьармат иблақәагы мцак нархыхәхәылеит. — Генуезаа ргәыргын амтахырхәара макьана хажәлар ргәы итарымкыц. Хныхәқәеи хҗьырақәеи раамышьтахь рыгәра ганы изымтахырхәо хара хатауадцәеи, хаамстацәеи, иара убас хуахәамақәеи роуп. Рыцәгьеи рыбзиен иахатгылап хәа рыгәра гангы иҗоуп. Хара хамчра, хара хәидгылара ауп, убас ианзыҗамла, атларкәыкә абажә ишахыкәласуа еицш, еснагъ атәымуаа шахыкәласуа хаанхоит. Даҗеи, иудыруаз, хатауадцәа дукәеи хаамстацәа шьахәқәеи хажәлар ахылапшра анрыгрыжь ишцыбгарахо...

— Уиашоуп, Цьармат, уиаша... Атауад Рабиагы убри ауп хәыцыртас имоу, аха уажәы уи аха имам, избанзар еицах ибыжкыз Ададианқәеи иареи шынеидыслара иҗоуп. Агәра гангы сыҗоуп, урт ртып ишаақәиртәалак, нас шәгәы иалоу азтаарагы иаразнак атып ишықәитцо ала... Ханцәақәа ирбоит,

сара сыхәтәахьала, гәыразла хажәлар сырзыкоуп, рыцхарак иакәшәаргыы стәхым. Хажәлар рахь баапсрак сгәы иҭакызар, хныхақәа рылахь соуааит.

– Хаи, Даҭеихеит, угәра хамгошәа, узыршәиуазеи! Пшзала укалааит, аха ажәлар рзы иухәо ажәа амацара дара ирыхәом, Даҭеи, ухаткы, убри аҕнытә хара иахтахуп хахьнеиуа еизараны икоу ишраххәаша хәхарц, – игәы намзо даацәажәеит Кәычүкәбеи.

– Машәырк рхы ақәдыршәаанза, икашәцалакгы, шәна-рабжьаны инышәкылароуп, – нас, абжыгара рыто, даацәажәеит Даҭеи, – зегь рапхьагы абри ауп ишәасхәараны икоу... Амарца, сара сахь акы ргәы иаанамгааит, рхатцгылара сашьтамшәа. Ирдырааит шәартарак аныкалагы сабцар шьтыхны рапхьа сышгыло. Аха хажәлар уанзатәкы имнеиразы, Ақәа итәоу аконсул Геральдо Пинели схаҭа сизцаны сияцәажәеит, иуаажәлар рҭааныркыларазы. Амала, исызшәахәом ауаа рытира аанкылара сымч ақәхоит хәа, избанзар ажьа бжьараха иузымбжьо цытфык хара хтәқәакгы уи иалакышьу ыкагәышьоуп. Урт шыкоу шәаргы ибзиатәкыаны ижәдыруеит.

– Избан, аҭауад Рабиа иҭаххар урт раанкылара илымшазои?! – убри аамҭаз ицъашьашәа дҭааит Цьармат.

– Зегы ихәатәы хатцаны идгылар, хымҭада илшоит, аха усеипш ахәоуеикәшәара иахьынзахәтоу макыана икам. Насгы, хара хтәқәагы рыжәлар кагәаны ирҭиуанатцы атәра аанкылара Рабиа имацара изымариахашам. Хамхаццакцәаны абыржәы убри аҭызшәа анхартцысы, икалоит хара-хара хәфнутқа аиҭа-гылара ахылҭааргы. Анцәа иумхәан, усеипш акы анхәхь, атәымуаа ргәырпса назеит ауп.

– Даҭеи, ак улшоз цысшьон, аха, угәы иалумырсын, уаргы хара ухаипшзаап, мчы хәа акгы умам, – ихәеит Цьармат.

– Мап, Цьармат! Амч ансоуа харт зегы ххәатәы еикәшәо ханыкалалак акәхоит! Дасу иаамста зака хәтыр иқәитцо, зака ихәатәы дахатцгыло акара амчгы иоуеит! – ихы днахашашәа кәитцеит Даҭеи.

– Аҭабыргхәа анухәо угәы канамцар ауам, Даҭеи, ухаткы, – аамста иихәаз абырцкал икылихызшәа аҭыхәтәан цкыа даназ-

хәыц, мацк игәы ааркәандеит Ыармат. — Нас, ихәцаухәои, Даөеи? Ичҳаны ханбанзапшири? Иулшозар, аамстатас хык хәкәца?

— Ыармат, уфызцаагы уаргы ацахәара шәаргәакуа шәшыкам здыруеит. Икәтатәу шәхәтагы ижәдыруеит, аха ацхәа Рабия имеида хамамкәа акы аәазкра заацәоуп хәа исхәаз агәра жәгарц стахуп. Шәгәаг егы ихышхыцәахьазаргы, аҗауад Рабия сиацәажәаанза шәыҗенышәкылароуп. Макьаназ ццакрак кәшәымтан, — абарт әжәәкәа иҗыртынчзаны ауп ишихәаз аамста.

— Ус әкәзар, хәхьнеиуа хнарацәажәаны излахалшо ала иаанахкылап, ихәухәазгы нарабжәахгап, аха, иудыруаз, ичҳаны цшышыа шрымам. Хныхәкәа сныкәуеит, даәазнык ианрыкәла аагылашыак шыкарымто, насгы, иршыкәаз фәык ртынхәца ашыоура рәазырхианы итәоуп, урт роуп еихаразак зынкылауа уадау. Даараза зегы ргәы иалоуп икалаз ахтыс аамста ахылафумтыз, җемирха кәцаны уахьашьтамцааз.

— Исыхьыз умбои, Ыармат, сыжәлар рахь җыгәгәала сцәажәартә цкә салакам! — иблакәа цырхәны дыштәаз, иаалыркәаны дынкахәыцуа иажәа инацитцеит Даөеи. — Макьаназ иуасхәаша сымам азоуп җырдагәа зыкастогы, избанзар атәра аанкылауа сымалазатә сымч әкәхом. Уажәы азыхәан исылшоны хәа икоу, шәажәәкәа иахьахәтоуа итәхәара ауп. Шәгәы ианамгаит хәжәлар иахьрылахәахәтуа хьаас исымамшәа, уи ацхәака абцар иацагылаша аҗар шармачуагы збоит. Ари сара сзы игәыхьуп, игәыцсахеибыркыгоуп, аха ихырхагам аеыцга кәцаны әжәлар рыцыркәара, ацхәан ишысхәаз еицш, макьаназ изымуа усуп. Издыруада абцар шытахамхыр ада цсыхәа камлозар, ускан ацхыраараз табалааи цсхәааи ирылахәахоит. Абжыуаагы абзыцкәагы уи иадгылашцәахароуп, асәзкәагы шапсыгаагы рыцхыраара хтаххар калоит, мамзар дгылашда харт хамәцара ихалшараны икоузеи. Ххала акы хәаназахкгы, генуезаа акымзарак халдыршараны икам... Абри цкәа шәазхәыцырц стахуп, убри азоуп аццакра кәцатәым хәа зшәасхәаз.

— Абыржәы сгәаанагара мацк аәапсахит, аамста, ухаткы, — убри аамтазы гәыршалахҗыхрак днамеханакит Ыармат. —

Азэы иидыруа зегы ихэоит, даеазэы ихэатэу идыруеит хэа ихатцухээз абжыгарақэа абыржэоуп цқба схы аназца. Исыцу сөызцэаггы ииашаны уеилыркаазароуп хэа сгэахэуеит.

— Ааи, ааи, еилахқааит! Шьта хәпшызаауеит, аамста уқынтәи дыррак хауаанза! — егыртгы уи инақәшахәтхеит.

— Сышэзеилкаазар, табуп хэа шэасхэоит, — уи игэы аақанатцеит Дафөи. — Иахьатәи ашара амфә иқәыз амла шэамкуа шәыкам, убри ақнытә, шьта ачеицыка еицахфаргы цәгьамшәа збоит. Цьармат бзиа, җаанбзиала хэа еимахамдеижьтәи итцуа умдыруеи, хнеидтәаланы хәаиқәныхәарын.

— Аамста ус анутаххах, ииашатқәкыны, шьта учеицыка хадымкылакәа цашьас ихәмоузеи! — асасдкыларә хәтырла дазнеит Цьармат.

Дук мырцыкәа аишәа еитцхәа ишынахатәазтқәкә, аматцуцәа нырхагьежны, ирхылацшуа инырхагылеит. Дафөи цагыарак узифымбаауа, аамстара ихарштны исасцәа дрыдтәаланатцы, рыгәтыха иаргы ишигәтыхаз дирбеит. Иахьынзартыхыз ргәазхарагы еицәажәеит. Акрыф-акрыжә рдәықәламтазы абаагәара агәашә ақынза днарыцнаскьан, нас иеыжәланы рфәнынархоз аамтазы, амфә ахир рыцзарцаз нарышьтаҳәаны, ишьтаҳька даахынхәит.

II

Ардимон, мацк акара ицсы анааивига, иажәабжь деитә-налагеит, ажәытәтәи аамта деитазыхынхәны дынкахәыцуа. Еитәхгы дналашфыкшәа абыржәы еиҗеихәозгы Атласқан изы игәтархәыцгаха мацара акәын ишықаз.

—...Дафөи иқынтәи ианыхынхәгы, сабду Цьармат уахгы-еынгы игракәацеиуаз агәаг, игәацсахеибакра акала изеиқәыртәомызт, — җаахәырак амамкәа ианызаахьаз аамтақәа рытца гәаларшәарала дрызцаны, итацәахыз ахтыскәа уашьтха ирхынхәны иаб ихәамта аиҗахәара дафын ажәабжьхәаф. — Уи аамтазы саб иахәшьцәа Кәылимхани Ацьшьеи иааҗырбар цәгьа ирымбо иҗыпҗацәахахьан, аха рашьейтцбы Ардашын ацәгьеи абзиеи еилиргартә ақынза изымхәыцызт. Сабду афны данықәзи данықамзи еикаран ақнытә, ахшара нап рыгмыжкәа

еитцаааз саб ианду Калгыңа Хыылқан лакэын. Аңабаа
лгэы шыңнатэахыазгы, гэкажыга ажэак цыарамзар-цыара
илфытмыркыакэа, ахатцаусгы ахшара раазарагы еилалыгзон.
Сабду акэарафы иееилыхны иеаникэабалоз, дад, саныхэычыз
схатагы акырынтэ избахьан иныз ахэрақэа шырацэаз. Убарт
рымацарагы иуархэон ихигахыаз амыкэмабарақэа зака
иуадафыз, зныкымкэынгы ацсреи абзареидышрыбжыагылахыаз.
Дамыгатацс иныз ашэахста тыңқэа убла ишаахгылалак, ана-
цалбеит, ицсы тымхкэа изкузеи хэа угэахэрын. Убарт ашэахс-
тақэа иара уажэыгы сыблақэа ирыхгылоушэа сгэы иабоит,
дад. Аңхыа-аңхыатэкыа инирцшуамызт, аха иуафыбжара да-
ныртыс, ицэа итеигзахыаз ихэрақэа реыртланы, атыхэтэан
ахы инардыруа иалагеит. Саб излеихэаз ала, иаб Цыармат
атыхэтэан даазкэылаз, ихтысқэахыаз амшкэа рызхэыцрақэагы
хтеикуа далагазаап. Ихафы икнахаз иабцыарматэакэа есэны
ибла иахыыхгылаз игэаланаршэакэоз рацэахеит, аха уртқэа
иреипшны ибомызт игэахэтэы дахыахымзоз атыхэала...
Диазаргы дгылазаргы, иахыеи-уахеи напшыхэартас иахымаз,
убарт иабцыарматэакэа ирылакнахаз аса ду дырфеггых ианышь-
тихша амш акэзаарын дыззыңшызгы...

Ардимон иаалыркыаны еитеихэаша имтэазшэа, ицэажэара
нкыланы хэыцрак иенеитеит. Пытрак акарагы деикэышьшы
дшыказ, нас далкыашэа, ибжыгы акыр ирхаракны ауп иажэабж
ду дышналагаз.

— Дад, атыхэтэан сабду итигаз аиара саб Састангаз
игэамцхозаарын, аха уи азыхэан ажэак ифыттымкыацызт. Анкыа
абыгныжэзыс наимтацаны, абафкэа ахыахэа иныкэпсаны,
зхалазатэа ифаны иоагылоз ауафы тоуган, атыхэтэан атыкэ-
кэара даналага, саб гэварас икаитеит агэамбзиара штцигаз
акара. Уаха деигыымхо, дагыеицэамхо дшыказ, ченак зны саб
кэыдырцафык лахы дахыцаз, нхытци аахытци ауахэамақэа зегь
раб хэа изышьтаз, Лзаатэи ауахэама афынтэи иааганы азы цшыа
иржэзар, иарала ихэра алафизэаар ишихэо збоит хэа иалхэаз
игэы итдалазаны дыказаарын. Ашьтахы иаб днаидтэаланы аңшфы
иабжыалгаз изеитэхэара даналага, сабду дааччаны ус ихэазаап:

— Уи азы ахынзасыхэара сыздыруам, дад!.. Ее, гьиди, ахатца иабцъар шикү инарцэымџа данықәло ибыргэызеи, цъанат дымцои, аха сара усеипш разкыс исымамзаарын, иараби!.. Ех, сабиц, абыржэы ахатца ицсыха аамта ыкоума!

— Избан асеипш угэы кажьзаны узцэажэо, саб? Ухы иадукылаз уаџстаахэ имазааит! Абри ажэоуп хэа уаха азэы иумырхан, мамзар Тагэыцъ ица Цъармат ихатцара адаггы ацс-раггы дацэшэозаап хэа узырхэар калоит, — иаб игэы иргэғэарц иеыназикит Састангаз.

— Уан дабакоу? — иихэаз атак камцакэа уи аамтазы иеынахыганы дцааит Цъармат.

— Хан лыпхацэаггы ларггы хгэыла Цилакэ ичкэын Сақэып ипхэыси иарей апхашьахьа рықәхны, иахьа амхара итыргараны иахьыкоу цхыраара ицеит. Цилакэ ипхэыс Иашха афнынза исзааиааит хэа анаалыцха, агэылара хамнеир пхашьароуп рхэан, шыжынатцы уахь ицеит. Атаца афнду дахьџарго чыскэак картцозар акэхап.

— Ицазааит... Арахэ еилургахьоума, дад?

— Хьаас икаумтан, ртып икэстцахьейт.

— Хаи, абаакэа! Ех, сабиц, саџазара зезазыкыз ацсцэаха исеимразарашэа збоит!..Афасааит, алаз хэа сзаиааиуаз цыыс-шон, аха атыхэтэан иара сияаирц аеазнакызар калап! — ихэан Цъармат, убри аамтазы мацк акараггы днеитцакыт.

— Анкьатэи ухэрақэа уриааизар, иулакьакьаз алаз ла-бытцэггы уаиааип, цьоушьт. Уи азын угэы умышьтын саб, — усеипш агэыгра шимамазгы, игэы алаиргэғэарц абас ихэейт Састангаз.

— Хаи, дадхейт, ацсра сацэшэаны исхэо цьюшьоума?! — ихэан Цъармат, дпышэырччашэа иуит. — Ахатца мышкы диит, мышкы дыпсуейт рхэоит, сарггы сацьал ааигэахазар аскак изцъаушьари. Амала, сгэы иалоу, ала анажэ имитакеан хэа, атауад Рабаи дзыкэхаргэыгыз цасхэан иахьысмазо ауп.

— Егьаурым, саб!.. Атауадцэа русқэа ахаанггы интэазом, уи ааста ирласны уахьыбзиахаша уазхэыцлар еиха иузеигьуп.

— Уи хазшаз иусуп, дад.

Убри аамтаз Ыармат аҕаҕыҕа игәалашәзаап иан Гиметиа лажәакәа. Рыиашыра зегы еизаны, ҕаанынза рхы тәы, ргәы тәы, хәычи дуи зегы ҕшзала еитеибабарцаз рныха амтан ақтамхә наганы ианамтаныхәалоз, Ыармат уи ахныхәаратә тас акырынтә еилеигахызаарын, иара убас инаимыззоаарын амш ҕарсқәаҕы. Убарт амш ҕшыақәа раан иара иабҕар ихармацәысуа ауаа ршыа ахкеитәоз атдыхәала, знымзар-зны дахьнырхәраны дшыказ ихахы инеигомызт, аха атдыхәтәан, убри шыта агәра игартә дҕанатцазаап. Убри саб Састангаз акырынтәҕы дазхәыцхызаарын абасеиҕш: «Аа, абар, саб изнауз! Ихарахазҕы убарт амш ҕарсқәеи амш ҕшыақәеи ракә-хап! Ақәра ду нызтыз сабду иеиҕш, сабҕы инициртә агәамч ду иман, аха ихәкәыз амшыыарақәа ахьеилеигоз азын ҕырхагас изыкалазар сгәахәеит, шыта хәыхшыас иаиташаҕы сыздыруам!.. Иҕалап аҕәыдырцаф исабжыалгаз хәартарак алазарҕы!..»

Убри аҕны иеидара мҕык ааигарц, аҕыргәал ҕны ашы-тахыкала Састангаз дындәылцуан еиҕш, ус алақәа аақ-саақ дырган, агәашә шыказ итҕыа рҕынархеит. Убри аамтазы Ыармат иҕа ибжыи наикәиргеит.

— Дад, ааигәа уҕоума? Азә дахзааит сгәахәуеит, адәахыи ундәылтишы!

Састангаз афырхәа ишытахыҕа дхынхәны абартца данаа-цагылоз аамтазы, изымдыруаз ҕыуаҕык ихала агәашә аартны, дҕеыжәымтцыкәа аштә дталаны дшааиуаз илаҕш наиаахеит.

— Уа мшыбзиақәа! — ихәеит асас, ҕсыуа тасла инапы аштә аартны дааахан.

— Уа бзиара убааит! Бзиала уаабеит! Уҕеыжәтц, уххь згеит! — ихәан Састангаз, асас днаиҕыхыланы иҕы аҕы иааникит.

— Дад, Ыармат аҕны дыҕоума? Игәы рахәым хәа сахан, ашытахы сгәы иамукәа, дызбанда хәа сгәахәны сааит, — ихәеит асас, дҕеыжәтцны Састангаз инапы имхуа. — Сымаашьозар, дад, ура ичкәын уакәхап?

— Ааи.

— Хаи, Анцәа илҕах еснаҕ иуцзааит, дад! Лакталаҕы акырза шәеиҕшуп. Иахыада ушысымбацҕы, ицәарақәаҕы иаразнак

иухыскааит... Дад, иахъа аамта злакоу ала, ауафы гәйпшқала иаазара макъана иауа йкам, — нас иажәа алаф еипштәшәа, атдыхәтәан усшәагыы нациттеит, убас изхиҳәааз узеилымкаауа, — згәы ңыбарам ахатца акыр даңсоума, дадхеит.

Састангаз атак йаимтеит, аха иихәаз агәахәара шинағаз убаратәы ихы-иңы аалахҕыыххан, нас асас иңы агәра ианкны аҕхырҕартахь иманы иңынаихеит.

— Уххь згеит, уфнал! — ихәан Састангаз, абартахь инапы наирххеит, аңы ҕахәаны дшыыхнхәызтәҕьа.

— Уаңшәмара уаңымхааит, дад! Қарала суеихабызаргы, уара уаңшәымоуп, аңхьа афналара зыхәтоугы уара уоуп, уфнал, дад! — ихәан, асас имукәа иҕеникылеит.

Ҷармат ихы инапы аттаңаны дшықәиаз, ус, иаафналаз иахь илаңш наирхеит, аха афны ифналашоз алашареи алашьцареи ейқараханы ибла ахьыхнакуаз цқьа дизгәамтеит, деифахаха ихагылаз ахатца макъанагыы еицамкыцыз идоуха бжыы ааңхьа иргаанза.

— Уа мшыбзиа, Ҷармат гәеицамк! Иухъзеи, абаақәа, уеышьтаурхартә аҕынза унеиртә! Уара уеипш йкоу ауафы ғәғәа, аҕышьыбжыон ахықәтара игәаҕып хәа сықамызт!

— Шьта сара стәы хәа акгыы йкамшәа, узустада сырңьара иааз?.. Мшәан, Бабыз уоума исхагылоу? — ихәан Ҷармат, иидыруаз абжыы атдыхәтәан гәфарас ианықайта дтааит.

— Ааи, Ҷармат, судырит, судыр... Бабыз соуп... Усым-беижьҕеи акраатцуан аҕкытә, убара сааит, аха ңхыз избаргыы ихастомызт абас уианы сухтыгәлап хәа.

— Қах, хәит, абаақәа, ала кьагәа алабатцары изықәсуам хәа, сказза сышңаумтаиоу, ауаф хымхәа иеипш! Хат, афа-сааит, инакәымыз усыхтыгәлеит, Бабыз! — ихәан Ҷармат, хьаак имазамызшәа ашырхәа дыфхықәтәалан, ишьапқәа нылбаархә-хәаны, иеимаа таңалақәа наишьхарҕаны дфатцыззеит.

— Умгылан, Ҷармат, умгыла. Ухы умыргәамтцын, уххь згеит!

— Хаи, убаашәит, уафы иаҳахьоума ахатцылара злымшаз хәа! Сара сказза, уара усхатәаны, азәы дааҳахтыгәларгыы ишңасзиҳәари! Сурңхашьома, Бабызхеит?! — ихәан, Ҷармат асас инапы имхуа, нас азцаарахь дныиасит. — Афны шәыш-ңақәаоу, зегыы шәеибгоума?

— Макъаназ хаибгагәышьоуп, Ыармат. Итәбуп уахъазтааз... Алыра иахъақәыгәгәо ифәйжуеит хәа, аиашазы, иҳақәыгәгәо рацәоуп, аха Анцәа ду илпхала макъаназы хаибгашәа хааиуеит.

— Хаи, Анцәа иңышьоуп!.. Анцәа ду иңышьоуп!

— Хазшаз илпха уәнаҭа иагымзааит, Ыармат!

Убри аамтазы, Састангаз настха дахыглаз иаб дңыашыаны акәын дшизыпшуаз. Уаанза ағылара зцәыуадафыз ауафы, уажәы хъаак имазамызшәа, игәы цқъаза, иажәақәагы еилыххаза даниба, мшәан, абри цасхәан ҭырчмазфы ҭаитцозма хәагы игәы интихәааит атыхәтәан.

— Ыармат, мышкы шыбжъаанза иадамзаргы, ухы нықәуцеит хәа смаҳацызт. Ашьтахь иаалырқъаны хъаақәак дыхтаркит хәа лымхатасқәак ансоу, иухъыз еилыскаап сгәахәын, снаудымтаалар сгәы иамуит, — иҳәеит Бабыз, ацәырдагәы ааигәаратқъа сқам харақык аҕны ишьамхқәа еиқәыршәны дшынатәазтқъа. — Ухәрақәа рақәап узыргәамтцуа?

— Ааи, аҭстаа дзеилахаша, саазқәылаз гәгәала исныруа иалагеит! Ақататә анықоу аамтазы зиартә иагәылапсыз иеипш, анхара амшха схы сзамыхәо абра сиоуп! Ииашоуп, ацсра уаҭ деилнахуам, аха ацсра бзиагы акыр иапсами, Бабыз!

Ыармат абас иҳәоны еипш, азыз наилакшазшәа, ивацкырақәа инарывтдакны ипсеилатцагаха хъаацәгъак дааимнадеит. Убри аамтазы ихы-иғгы акыр иаареицакит, аха инамырпшкәа ибжы еитәнаиргеит иалахиҭеразы.

— Аибашьрафы ацсра знык уахыңар ҭалоит, ҭынтәгы-хынтәгы уацәңар алшоит, аха акы аақалацпхъаза еснагь уеа-ҭәужуазар, хәратыпқ унымлакәангы ҭалашьас иамоузеи. Нас мышк-ахамшк зны убри хъааха иухымзар ауам, убри ауп исыхны икоугы, — абри зхиҳәааз зынзаск реицәажәарахь иҕамкәа ауп ишааиҭытқъа Ыармат.

— Ыарматхеит, баша иухәоит акәымзар, макъана ацсра аҕынза уабақоу, — ишыза игәы иргәгәарц итаххеит Бабыз.

— Дымпсыкәа иаанхәхәада, мышкызны зегь хәпсгәышьоит, аха ацсра ианадымхах, аибашьрафы утахар еиха ихъзыми, ашәшыра уцапсыр атқкыс? — иаарңаңыаны атак ныҕаитцеит Ыармат. — Узнысыз амҭа ааугәалауршәаргы, хъыда-пшада баша умҭамскәа, уңабаа ажәлар реиқәырхара иазкызар, дара

рзы утахар, уи, сара сыхәтаахьала, псрам хәа сазхәыцуеит, Бабыз.

— Ханцәакәа умыртәыуан, Ыармат... Ханцәакәа! — аңхәа иамхәхәаз даххәызаргы, нас уи иеамарфашьашәа иажәа атыхәтәа ирпшарц иеыназикит Бабыз. — Ииашоуп, апсрақәа зегы еипшым, аха ауафы ихы азыхәангы абзабаа хәа акы ыкахми. Угәы, уңсы тынчны, утаацәа шәартарак рышьтампшуа, қыафла апстазаара ахыфааны уажәра атагалара анулша, убри еигу арбану?!

— Ханцәахәкәа иргәамңхо еитакшьа амазам, Бабыз. Урт иахгәадырңхо ауп харгы икахцо. Дарбанзаалакгы уи дықәым-ныкәар ада псыхәагы имазам, — адоуха мчыс иамаз иара иеигыны еиликаауазшәа иаазгәеитеит Ыармат.

— Ассир ухәоит, Ыармат! — убри ихатагы дшақәшахатызгы, дәеакалагы азхәыцра шатахыз Ыармат иеил-иркаарц анитахха, иажәа инациттеит Бабыз. — Анцәакәа зныкыр ирхәахьоума ажәлар нибартцәалааит, иканатцгы ихибартцәалааит хәа? Абри уара иахухәауа сыздыруам, аха усеипш макъана сара егысмахац. Цабыргуп, ианакәзаалакгы аеырхатцара атахуп, аха хьаа ґырхатцарыла аказаара идоуха хьантаны ухәда ишыкәу мацара иаанхоит. Насгы, ауафы еиґирцаауа ацәгьамыцәгьақәагы изыркато ханцәакәа роуп хәа дара рықәыжьра иашам... Икалаз убри ауп, Ыармат, ханцәакәа ихатцархәо еснагь инахагзом. Иаххылапшу игәаңхо хашьтахь аиарханы, хазқәитым ацәгьахәыцрақәа хаґерыдахцалацәо халагазшәа збоит.

— Анцәакәа ирузеи, Бабыз?! Ажәлар зхыпшу тауади-аамстеи ракәзар ауми ашьақатәара аанкылара зылшаша. Атауад Рабиа ихәатәы иацымныкәакәа, хажәлар кагәаны изтиуа ханцәакәа роума иргәазырңхаз, мамзаргы рыпсыцәгьара акәу идзыркато? — анкьа еипштәкьа игәы ґыцханы ацәажәара дналашыґокит Ыармат.

— Иухәаз сахаит, аха исыздырцәом, Ыармат, — рацәак уи игәы изтамшәа даацәажәеит Бабыз. — Атауад Рабиа абзиақәа дрыдукылт, аха дәеа ганкахьалагы уизхәыцуазар, мачыґгы ишьтазхьоума? Еибашьра хәа днацысыцпхьаза жәафыла итарханы ртаацәа ирзааигоит! Абасала зыжәлар зымпытцаауа атауад, егьа дыбзиазаргы, бзиарак ахь ххы ирхап хәа сыкам!

— Бабыз, исызуаҕашьом абас имарианы ахэыцра!
— уи дзақәшахатымхакәа иажәа даацралеит Ыармат. — Атауад Рабиа ахаан думбацшәа, икайтцахьоу абзиарақәа узымдыруашәа зыхьауто сзеилкаауам!.. Бабыз, уара ус икақәоу уреиуам, иагыуаҕаам хыццакрыла атауад ду абас ихцәажәара! Аға дыканатц шәартә наскьом рхәоит, хадгьыл хамазкуа ыканатц ишпакайтцари дырмабашьыр! Ададианқәа реимшьтра Гыртәыла ахра ианахагыла нахыс, ишубо, ацсуаа хзы ееирак зыкамлеит! Вамек Даданигыы еибашьрыла за- кантәы Ачачбақәа дыртаахьаз умахахьеи, ацсуааи агыркәеи ирыбжьаз аидгылара еилаганы, нас ижәлар даареижьаны за- кантә ихабаиршьхьаз зугәалаумыршәои? Вамек, аиашазы, дуафьыцәгьан, аха Ачачбақәагыы ируцәкьомызт! Рьдгьыл ры- мазкуаз, рбаашқәа зырхәашоз, рқытақәа еимызтәоз еснагь ирҕагыланы ипхадьрсуан!.. Сызлацәажәо анбатәиаамтоу, аха Ададианқәеи Ачачбақәеи ргыҕеибагара иахьагыы уи атцыхә- тәа пцәам.

— Бзиа збаша, Ыармат, исымдыркәа, ишпасымдыруеи, иацы сыхшәаз цьушьома?! Алазқәеи хәреи хабжьара аибашьра ахы аркра зыхьаз, мрагыларахьтәи агәырць дгьылқәа ахс иахагылаз Гьаргь V ибзоурала Ададианқәа Гыртәыла хырхагас ирзыкаларц ахра анырзапцтә нахыс ауп дарей хәреи хәнеимацәгьаха, — иаазгәеиҕеит Бабызгыы.

Ацәымкала атла агәацшь штырцәаауа еицш, икалахьаз ахтыскәа аамтақәа рытцахьтә жәала итыцәаауа, Бабыз иихәозгыы дшақәшахатыз ала ихы ртыс-цысуа иажәа еиҕах инацитейт Ыармат. Агыркәеи ацсуааи реиҕанагалара зыхьаз макьанагыы агәаҕ кны, ибжьгыы акыр ихьантаны ауп иажәа анагзара дшалагазгыы.

— Гьаргь ацхьаза ахра иахаиргылаз Вамек диҕыцшны ауми, 1414 шықәсазы Мамия II Даданигыы Ацсны мрагыларахьтәи адгьылқәа импытихаларц дзақәлаз, аха Ачачбақәа ируа иказма... Мшәан, уиакара зыхьхәауеи, уи аибашьра саб Тагәыцьгыы далахәымзи. Уи ихәоны закантәы исахахьази, ускан Мамия дтарханы ируаагыы еилакәыбаса ишықәыртцаз.

— Ааи, уи аибашьра сара сабгыы акырынтә ихәоны иса- хәхьан, — ихәан Бабыз, иблақәа Ыармат инаидырхаланы

иажәа наимаидан, излацәажәоз днацхрааит. — Ииашатцәкьаны, хаштшьа змам акоуп. Ускан, хабацәаггы иаразнак игәырғатцәа иҕкалит, убринахыс ахақәитра роуаз цьшьаны. Аха ашьтахь иҕкалаз умбо, аурыс хәынтқар Алықьсандр ар иманы иҕааихан, Мамиа ичкәын Липарит ахс Гыртәыла дахаиргылт. Ахра знапы иадыркыз Липарит нас даалаган, агәырцькәеи агыркәеи рыр еидцаны Ацсны дабашьырц даҕааит. Уи аамтазы Ачачбақәа еибашьрыла рымч акыр итшәаахьан аҕнытә, аамтала Ададиан-кәа ирнаалашәа ҕартцеит, аха иазууеи, Цсырзханза Гыртәыла ахра иатәхароуп хәа иаакәгылт хадгьыл хамаркырц. Ари аҕауад Рабиа игәацхо дыҕахызма, насггы, ахаан игәы иҕамшәацызт агәырць шәшьыра аеытцакра.

— Аиаша уҕахызар, иеытцикызтггы еиҕаггы еиғьзар ҕаларын, — ихәеит Бабыз, абыржәы убри игәы иааларкьакьаны, — мамзар еснагь еибашьрахоит. Ишаабо, иахьаггы уи атдыхәтәа ныртцәам. Еибашьрыла хажәлар аума рхырҕахьеит, шыҕа иазырхатәуп ашыақатәара... Цьармат, суазтцаауеит, ас ианбанза?

— Изла, Бабыз, изла?

— Еинышәарыла! — иааркьаҕы аҕак ныҕаитцан, нас уи хартәаауа иажәа инацитцеит Бабыз. — Еигәылацәоу есымшааира еиҕацәаны хәҕоу ибеит. Аҕауад Рабиа хшыҕла дныҕәарц иҕахызар, Ададианкәа дырнааланы ацсуаа атынчра рзааигар ҕалоит... Анаҕьалбеит, убасала цсеивгарак зыҕалагәышьяр, анхацәаггы мацк рыбҕа ааитцырымхрыз!

— Бабызхеит, бҕеитцыхшьас иҕои, хәда цсыхәа змамыз, ахыхьчараз еснагь хәхра атцаҕа иҕаз алазқәа уажәы иаахәны, хадгьыл ахәҕак хәцәганы, рнапаҕы иахьыҕалаша иашьталазар?! Рыташьасггы ихамои?! Абнатә рбаҕь ааны аҕнытә рбаҕь дәыл-нацон хәа, хабцьар иахьчоз уажәы иахәҕагыланы хадгьыл ахәҕак хәцырйкьарц иаҕуп. Урт убри дирдырыц азоуми аҕауад Рабиаггы рхы аашьтырхыццхьаза дзырҕагылоу... Бабыз, аибашьра аанкылатәуп ухәеит, аха аанкылашьас иамоузеи, агыркәа лассы-лассы еибашьрыла иахҕаауазар, — ихәан Цьармат, иажәа нҕахитцәеит.

— Анаҕьалбеит, иадырбалазеи абри хадгьыл?! — ихәашьа даацыцкьашәа ааҕаитцеит Бабыз. Ицәажәашьаггы уаха импсахкәа, ибжы днацыгәҕәа-аатцыгәҕәо, еиҕах иажәа

инацитцеит. — Анцәа ицъшьоуп, азә дцеит шаххәо, ус даеазә даакылсхуеит! Ас закантә?.. Уара иухәан еипш, анкьа ҳада цсыхәа змамыз агырқәаггы, атыхәтәан, ғас ҳахьыкарцаша иашьтәлеит. Цабыргны, уи феида рзалғашам, аха уаха арахь изхьамцшуа рхы иаларцшны рқәыларакәа атыхәтәа цтәатәуп. Аиаша уасхәап, шьта ҳарггы хгәы кыдгылазеит.

— Ха-ха-ха! — лахґыхрак аламкәа, убри аамтазы мчыла дааччеит Цьармат. — Ацхьан иухәеит, Ададианқәа рышәшьыра Рабиа иеытцеикыр еигьуп хәа, аха уажәы уаахәны ус ухәахит, рхы иаларцшны арахь изықәымло икатцатәуп хәа. Уи сарггы сақәшахатуп, амала, усеипш икаларцаз хтәыла дыпшылафык дамамкәа ацхьа ахақәитра азырхынхәтәуп. Уи анафсан, игәғәоу ахраггы ацтатәуп, уи азын иатахуп ҳажәлар зеггы реидгылара, амала, арака икоу умбо, Бабыз, усеипш акалара зтахқәамггы макьана икагәышьоуп. Хрыцхарақәа зыхкьоггы убарт агра баацқәа ракәгәышьоуп.

— Асәтыр лабашьеипш уиашоуп, — уи днақәшахатхеит Бабыз. — Ааи, аґауад Рабиа ихәтәы зеггы ахатцгылостггы, абасқак арыцхарақәа зыкаломызт, убри ауп Ададианқәаггы рхы иадырхәо.

— Ииашаны иазгәоутеит, Бабыз. Аанда ахьылақәу зеггы хытырц реазырымкуеи, убри рбоит азоуп ҳадгьылггы ҳарггы ҳартәыртәырц изашьтәлаз. Аха адунеи иаакәлеижьтәи ахатцарамфә ианысуа иааиуа ҳажәлар макьана аказы ршьамхы адмырсыц.

— Усоуп, Цьармат, усоуп!.. Ажәытә аамта ҳазыхынхәуазар, абырзенқәа, аурымқәа, асқыфцәа, ацьамқәа, византиаа, араццәа ухәа ҳарцәынхазар, нас абарт хгәылацәа роума иахиааирц ақәызкыз! Агәра згоит, рхы дырны реанаанырымкыла, феидак алыргаранггы ишықам!.. Иабихәац, дарей ҳареи хшықазалакггы, ус хнеилагәышьап, хақәитрак разкыс ихауаанза!.. Ацхьака икало аабап!

— Ахақәитра!.. Ахақәитра аазго ағәғәара ауп, Бабыз, — ргәаанагарақәа ахьеикәшәаз игәы иахәеит Цьармат. — Иумахацкәа укоума, «Ахәынтқарра зырғәғәо аибашьрақәа роуп!» хәа аурымқәа ишазырхәахьоу. Анкьа ҳада цсыхәа змамыз агырқәаггы убри иахьазхәыцуа акәхап ҳабашьрала

рахра дыргәғәарашәа дзырбо, аха апсуаа иртаахьоу дарбан-заалакғы акькыхәа дшәышәуа дзымцац. Анцәа ихәтәеишьаз хцбынцдгғыл макьана азәгы изымгац, хашьхақәа рылпхеи, хжырақәеи, хныхақәеи рдоухамч иабзоураны... Бабыз, адгғылгы ахақ амами.

— Иамамкәа, ишқамам! Хаимыртәарц, харшьырц зақағгы хтаахьада, аха хазшаз идгғыл ахақ макьана азәгы изымгац! Ишқақахцари, ус лахьынцас ихамазар! Аса тыхла иахтаауа, хабацәа реицш, харгы аса тыхла хаицылалап, зақа феида алигогы ибап!

Састангаз ианакәзаалакгы гәаңхашакә иқатданы, аблам-батә иалаңшхьаз аихабацәа еидтәаланы ианеицәажәалоз рзызырѳра цәгыалатцәкьа бзиа ибон. Иаби асаси абыржәы иахьеицәажәозгы иажәа рыламтцакәа дырзызырѳуа дтәан. Цабыргны, еибашьрак аеалархәра макьана дахьымзацызт, аха уи аамтагы шыта лассы иаргы иаидгылараны иқан.

— Дад Састангаз, хасас дыртәаны ханбанзаихәапши, — убри аамтаз, ичкәын дзырѳуа настха дахьтәаз ахь дынхьаңшыны, ибжыы наиргеит Цьармат. — Уани уахәшьеи ахьцаз макьана изымаауазар акәхап, аха аңхәыс данықам ахацәа акы хаңсамкәа хақоума, дхынхәаанза хәа хааңшырым. Аңшәма качбеи исасцәа цәажәарыла ихтәеикуеит хәа, иахтоу ифы мыртцысыкәа дхашьтрыма, дад.

— Иараби, уи хьаас иқаумтцан, Цьармат! Арцыс баша думыргәамтцын, амла сакуа сықам! — убри аамтазы акы днацхар цәгы имбо дшықазгы, сасык ишитцасыз ала даацәажәеит Бабыз.

— Иабихәац, амла уакуеит хәа акәым, аха хаибамбеижьтәеи храфак, мамзаргы цатхьк иадамзаргы, инымкылакәа ушцацо! Уи анцәа дугы игәаңхарым!.. Сыгәнаха ақәшәартә, иахьала ишухәтоу исызудымжәыларгы, уеизгы ныхәәфак мхәакәа усызыштуам, Бабыз!

— Уххь згеит Цьармат, уадаѳс сқаумтцан! Егыарааны хайдтәаланы ханеицаажәашагы аамтак қалап! — ихәеит Бабыз.

— Иалудыраауеи, уажәшьтан уанаауа сумбар қалоит, — ацыхәтәан ихы асамарқәылгы нахихәааит Цьармат.

— Хаи, иабихәац, иуғазыршәазеи анцәа иитахым ажәа-қәа! Астцәкьа агәкажьра ура иуатәам, Цьармат! — аказы

згәы мцаңыз айбашьы ицәажәашьа ааигәамцхеит Бабыз. —
Хтагылазашьакәа зеипшроу убоит, макьана егыраангы хай-
цеибашьып.

— Ех, сабиц, хгәы кыдзыргылахьоу айбашьракәа роума
еиҗах ххы иадукуло, Бабызхеит!

— Макьана анцәакәа ус рҗахызар, уареи сареи ихамчуи,
Цьармат?

— Бабыз! Анцәакәа ианырҗаххо, ауаа зегьы дара-дара
еипыргагамхо, хәоуеикәшәала аицынхара ианалагалак акәхоит.

— Суқәшахатуп! Хазшаз ауаа зегьы еипшны адәы иқәитца-
гәышьеит, аха иазууеи, ахәоуеикәшәара рыҗара рыцәигхазар
сгәахәуеит. Цабыргны, ауафы дыцкьаны дишоит, дыцкьаны
диуеит, аха насоуп ацкьара аницәызуа умхәозар, — ашыцъагы
реицәажәара ацыхәтәан зынза аеацъара ишырцәыбрыз
рызгәамҗазо аҗак ныкаитцеит Бабыз.

Абри азҗаара иаалашьықуаны еипш, ус Састангаз аеаҗара
аҗынтәи аишәа ааганы рыбжъара инарыбжъаиргылан, нас еиҗах
дәахынхәны уахь деиҗаныфналт. Уаҗа рацәак иенамырхакәа,
заанат ирмазеихьаз афатәкәа ааганы аишәа инықәиргылан, нас
лагьанк ааганы, инарымҗаргыланы ус ихәеит:

— Шәнапкәа зык нарықәшәтәа!

— Ацсаса макьана игәарымлац акәымзар, шьтәак зышьтәу
уоуп, Бабыз, — ихәеит Цьармат, рнапкәа анырызәзәоз аламҗалаз.

— Саб, ускак ахырқьара иазнауеи. Хасас дмыцқакуазар,
снабжъкьаны шьтәак рылганы иаазгон. Уаанза шәызхарагы
шәеицәажәарын, — иаб иихәаз иаргы иааимаириашеит.

— Уаха дахҗазар еиҗагы еиғьасымшьои, — уи аамҗаз аҗа
днаикәшахатхеит абгы.

— Мап, мап, аагылашья сымам, шәыххь згеит! Иҗабуп,
даараза иҗабуп!.. Сышәҗазаргы стахуп, аха уаха хнымхәышья
сымам. Сасдахҗдас сахьышәшьяз сгәы канатцеит, ачеицъыка
алҗа шәыфнәҗа иагымхааит! Иараби, ускак хьаас скәшәымҗан!
Иахьышәхәазгы җабуп, ашьтәа сзышәшьызшәагы сыпхьазоит!..
Иууазеи, Цьармат, икоу маҗума, ихамҗоу еиҗаны иазнауеи?! —
имҗартҗаз хәтыр ақәҗо даацәажәеит Бабыз.

— Иабихэац, ашыжьтэи абыста хышэашэа уадыртэаланы, уара уеипш икоу ауафы асоума хатыр шикэтатэу?!... Абасоуп апхэыс лыкамзаара ушамырееиуа, — игэы назомызт Ыармат.

— Егъаурым, абыста хышэашэагы анцэа ихагумырхан. Ачеицьыка цкъа ахыкоу быста хышэашэа цыкак нақэтаны, цыфас ахэылртэы надкыланы иуфаргы халалс иузыќалоит... Иабихэац, умгылан, Ыармат, уа утыцаф утээ! — ихэеит Бабыз, аишэа аханы Ыармат иеыларќэны атэара аницэуадафха.

— Хай, Бабызхеит, аиарта сылатэаны ачеицьыка сахатэома?! Азэы даахахтыгэларгы исцьишыару? Хазшазгы ус игэапхарым!

Ыармат уеизгы уажэы арыжэтэ изыжэуамызт аќнытэ, пшэыматцас аныхэафэќа аанкыланы фамфэќэак хижэауашэа ќаитцон, Бабыз иахь уажэы-уажэы атэмзаара ќатцэ. Еидтэаланатцы ажэытэ-афэтэ ухэа акырќаа ирылацэажэеит, еитэхгы имхэакэа инырмыжыит тауади-аамстеи аидгылара шрыцэмацыз атэгы. Урт ртызшэа шырфэкиз, атыхэтэан Бабыз ус ихэеит:

— Ауаста баапс аиха кны абна дылалар ашэапыцап зызоит хэа, хажэлар ргэы тзырзызо апсымтэќаа ртыхэала заќафгы рышътэзхэузеи! Иреиѓзаќэоу арќарцэеи атыпхацэеи еи-лыпшааны рытира анаанкыламха, шыта уара уазхэыц, дафэ пытрак ашытахь пшралеи сахэалеи апсуа жэлар ртеитпшќаа зеипшрахаша!

— Ииашоуп, Бабыз, ииаша... Аха, хгэыглап апхэаќа еитцагылаша шцаанымхари хэа! — ихэеит Ыармат.

— Хашгэыгуа мацара ауми хшааиуа, аха ихартэхэеи убарт хгэыграќаа? Иахэа уажэраанзагы фееитакрада хэхыкоу, ари еихау рыцхара арбану? Изхысхэаауа, абас мацара хаанымхарцаз цэара акы хазкылсыр ауми, Ыармат. Уара иухэан еипш, иреиѓзаќэоу афэр рылќэшэааны рытира хабакылнагои? — абри даара игэы иаланы ауп иаргы зцаарала атак шыќаитцаз Бабыз.

— Шэцэажэара сапырхагахар стахым... Асас, уххь згеит, аихабацэа сышэфазза акы шэытасхэап хэагы фэазыскуам, аха еибышэхэа акымзарак аанагом зыжэлар зтиуа апхэа иаанымкылакэа, — акыргы даапшит, аха игэы ианазымчхэаа ирхээз днафэеит Састангаз.

— Дад, абас зхухәааз еилкаауп! — арпыс игәеибафара игәы ааканатцеит Бабыз. — Уңсынтры духааит, дад. Узлазбо, гәеицхашьала, уаб икәал уааҗагылт уаргы. Ухәыцшыа сгәаҗхоит, узшаз духылаҗшааит... Уара сануқәлаз убастқәа акәын саргы сшыҗаз, аха аҗкәынреи агәеицхареи еснаҗ аццакрагы ацуп, амала ццакрыла акы аҗатцара уадауоп. Абри уаргы иудыруаз, дад. Еихаракгы ажелар рус зхахы изгарц зҗаху изы аццакра шәартуоп.

— Абри саргы акырынтә иуасхәахьейт, Бабызгы иуеихәо уи ауп, дад, — уи днақәшахатхейт Ыьарматгы. — Иццакыз иҗа длашәхейт хәа зхырхәаауагы баша ирымхәейт. Избанзар, аццакра ахатыҗан акәыҗара еснаҗ аҗыжәара амазаруоп хәа акәымзар, абҗьаршыҗыхра еснаҗ узеиқәырхо иҗам. Акәҗиарақәа рааста амашәырқәа еиха ианупнагало рацәахоит.

— Ишәхәо сахауейт, аха ас ианбанза? Иузымчхаша анбанзачхатәу? Абри аҗак шәзыҗатцару? — азцарақәа нарҗеикит Састангаз.

— Уи аамҗагы ахала иааираны иҗоуп, дад! — иаазгәейтеит Бабыз.

— Мап, сара уи аамҗа ааихьейжьҗеи акраатцуейт хәа сазхәыцуейт, — атыхәтәан абри нарымеикыргы цәҗа иаа-имбеит Састангаз. — Аха җьоуы ажелар рхьаа рбо хәа иҗам. Башьасгы ирымоуи, рхы мацара иазхәыцны анхауыжелар ррыцхара иалачозар.

— Зегьытқәа ус иҗам, дад! Иҗоуп абзиақәагы! — иаазгәейтеит Бабыз.

— Хасас дахь, уххь згеит, аиаша уасхәап, сабгы уаргы цқәа шәысзеилкаауам! Зны ас шәхәоит, нас шәаахәны аҗауадцәа рыхьчара шәҗазышәкуейт!.. Ишҗеилкаатәу ари?

— Дад, угәы шыцыхцыхуа збоит, аха ажелар уцгыларц азыхәан аҗагылазаашьа хәытцырқьаша акы ахы еихә-ланакыроуп. Избанзар, хәышҗарада амца зыҗалом. Ахәшҗара аҗынтәи аҗхьа алҗатә мөейкәа амца шзеиқәымло еиҗш, згәы еиламшыц ажелар мзызда рытцырқьара еснаҗ иуадауоп, иагьшәартуоп, — ицкәын дазырхәыцуа, Бабыз иихәаз днақәшахатхейт Ыьарматгы.

— Аңсҗазаара иңнашәахьоу ишәасхәараны иҗоуи, аха ажәлар аҗахәара анырҗаххогы иҗоуп, — дырҗапаҗьцәаргы иҗахымызт, аха игәаанагара имхәаргы игәи иауамызт Састангаз.

— Дад, уара ишазгәоуҗаз еиңш, җабыргны, уи аамҗа ааи-хьазаргы җалап, аха аҗауад Рабиа изымдыруа акы аеазкра иахыццактәым. Избанзар, дырҗегых хашҗа Ададианқәа амақаррақәа ирылагеит хәа саҳауеит. Уажәазыхәан генуезаа раха имам, убри азоуп макьана аҗцакра аҗахым хәа зхысхәааз. Уи адагы, җьоукы иҗартҗо аичырчарақәа ирыхҗаны, ажәлар еихаҗгылартә җкьа еидкылам, — арпыс иабжьаргоз иахыи ишнеимгаҗәоз аҗара шибозгы, аҗак ныҗаитҗеит Бабыз.

— Хәит, абаақәа, ишыдыдуа еиңш қәа ауам рхәоит! Җеиңш мыҗдак хьыңшушәа, ахәаи, аказы шәгәи шәмышьтын. Збафьс иҗоу аамҗа ауп, ус хнеилап, аҗхьаҗа иҗало аабап... Аҗхьан Бабыз иухәан еиңш, хадгыл ахәк азәи даҗаланы макьана изымгаҗ, иааҗгәарахаргы, хәжәлар аибашьра уажәи ирымбеит, — ихәеит Җармәҗ, шыҗа агылаара Бабыз дшахыццакуаз аҗара аниба ашьҗахь, иажәақәа уи иахь инырханы, — иабихәаҗ, җәажәарыла ухҗахит, Бабыз!.. Уара умсит, даҗа ныхәаҗак аҗара шнукылаара. Анҗәа ииныхәаша, убара даара сеигәыргьеит, насгы, уаҗәажәара схьаақәа канаҗсазшәагы сҗанатҗеит... Абзиара зыҗалаша Бабыз, изакәу сыздыруам, аха уахә хәибамбарашәа зны-зынла акы исыҗанахәошәагы збоит!

— Хәи, Җармәҗеит, иуҗазыршәазеи аҗсра азбахә?! Уда здам даҗазәызтгы акы схәарын, аха уеиңш иҗоу ахатҗа җәҗәа агәкаҳара инаалом! Аҗсра уаҗәшәоит хәагы агәра сызгом! — иҗәымыҗханы ауп ишихәаз Бабыз.

— Аҗсҗәахә знык уанлаҗшықәитҗа, нас бзиарак уазымҗшын, — еиҗах ихы алаф аххәауа дааҗчеит Җармәҗ. — Егьа угәи ургәҗәаргы, уи аҗадыҗь ианиҗахха уимгар иуам. Уаниуа нҗырас ашаҗәа иурҗаз аҗхәара хыҗашьа амам, убри аҗхәара шыҗа саргы иаасыдгылазшәа схы збо салагеит, Бабыз.

— Абри ажәоуп хәагы уахә азәи иумырхән! — ихәеит Бабыз, ишыза ду иҗәажәашьа игәамҗхәкәа.

— Сгәи ургәҗәарҗ шуҗаху збагәышьоит, аха ариабжьарак сҗәа-ныррақәа акалашәақәа иҗоуп! Сыңхызқәагы даарак иҗееим! — аишәа иахыҗны ианаатә еиҗах абри ааҗәыригеит Җармәҗ.

— Убаашәит, аңхызажә акрадыруама. Уи иадыруа иказтгы, анымха-хымтәә Халилыжә иңа Учана сычкәын Сузар данишь-уаз аламталаз пхызла исымбози. Ашьтахь сшьа зугәышьеит, аха иазууеи, уи шыта сца дазырхынхәуа икам.

— Аиеи, гәышьа, ага бзиагы акыр даңсами. Учкәын хазына ашарамша напыла дтахарц илахь иангәышьан, аха икауцари, уакәшәагәышьеит, — убри аамтаз лахьеикәцарыла даакәыпсычхаит Цьармат.

— Ахы, Цьармат, акрышысфазтәкьа сдәықәлоит, гәыбған сумтан. Зынза исцәыхәлаанза шыта сымоахь сцалап, — ихәан, Бабыз дғагылеит.

— Иараби, ацара угәаңхо укаҳцеит, Бабыз!

— Ус шдоухәо, Цьарматхеит! Исфеит, изжәит, хазхарагы хәицәажәеит!.. Иуасхәари, Цьармат, угәы мышьтыкәа уеыргәғәаны указ. Уеизгы-уеизгы, аиарта уамам, хьаак аауз-цәыртцаргы, иаачха, иухыңсаап, — идәықәламтаз днаиабжьашәа каитцеит Бабыз.

— Итабуп анахьхьынтәи уахо уааны сахьубаз!..

— Ахы, указ, Цьармат!.. Удәылымтын!.. Абзиараз!.. Шәтазаара бзиахааит! — ихәеит Бабыз, абартца итцатымтаз.

Убри аамтаз Састангаз асас иеы ағы ианкны иааиңигалан, аоны аңхьатәкьа аеышыкыл кны даагылт.

— Итабуп, дад, итабуп! — ихәеит Бабыз иеыжәламтаз, нас, ишьтахька даахьахәшәа, Цьармат абартца дахьытагылаз ибжьы наикәиргеит. — Цьармат, иуасхәари... Ушиоу мацара узыбзиахарым, хымпада хәышәтәшык ухы ирба. Ахәрақәа рыхәшәтәышьа здыруа егыаы ыкоуп, аамта мгакәа ухы уахатгыл... Абзиараз!

— Амәа алпха еснагь иуцзааит, Бабыз! — ихәан Цьармат, иеыза иахь инапы аштца аартны дааоахеит.

Састангаз асас иеы давагыланы диацәажәо агәашә ақынза днаскьаганы, нас аштца итыцымтаз абзиараз хәа наиахәаны ишьтахька даахынхәит. Аоны дшааоңналазтәкьа, атәара иеазымкыкәа, иаб днаиазтцааит абас:

— Саб, дызустада иахтаз асас?

Цьармат иаразнак атак ақатцара иеазымкыкәа, арахь даахьаңшны аңхьа илаңш ичкәын инаидирхалт.

— Лакыр Бабыз иами... Баракаи иңа Бабыз... Мандарантәи дахо сбара дааит. Аамстаңаа ирхылтшытроу азә иоуп иара, аха дааздыруеижытеи җхарззаларак ахаангы ихы иаимтаң. Аамстарас иишьо аңсуара ауп, аламыс, апату, афырхатара, абарт роуп иара изы игьамоу.

— Тауади-аамстеи хара излахаипшым хәа икои, уртгыи уаами, саб, — ихәан Састангаз, даапышәарччит. — Насгыи анхаңа рзинкәа еиха имачзааит, тауади-аамстеи иаакарто зеггы иакәйтзааит хәа анңа имшеит. Атауадгыи дуафуп, аамстагыи ус ауп. Харгыи дара иреиңа ххы хбазом.

Җармат уи акгыи ахымхәаакәа иеааитыхны дныкәиет, ичкәын дырөгегых акы нацитқаңар шитахыз акара гәварас икаданы. Цабыргны, ус, дук мыртыкәа ибжыи анааирга, җаңхәа иара иахь дынхәахәны илаңш наидирхалт.

— Саб, уатәи Лзаака амҗа сықәларц сгәи итоуп.

— Дад, икои Лзаака уцартә?

— Лзаатәи ауахәама акынтәи азы пшьа узаазгар стахуп.

— Убри сыхәап хәа агәра гатәкәаны укоума? Дадхейт, исыздырцәом хәшәыс исыхәаша арбану. Шьта исыхәо хәа икоу ахатгәын затәык акәушәа збоит, — җаңхәа ихы самаркәылк нахиңәааит Җармат.

— Иабихәац, уаазқәылаз гәкажыгамзар еиңу узымхәац, иухъзеи, саб?! Абастәкәа угәи цартә абыржәада усымбац... Аиаша ххәозар, зегъ зхароу ухаҗа уакәзами? Ишдасхымдсаари хәа ушыңшыз, абар ушыканатцаз. Ианаамтаз ухы уашьталазтгыи, уажәи абыскак угәамцрымызт, — уи азын игәи изынханы дыкашәоуп иңәажәашьа шыкаитцаз Састангаз.

— Дад, ауаҗы есымша агәабзиара изтахуада. Саргыи агәамбзиара ахаңәгара сңәуадаҗхазар, уи ңыашьатәым, избанзар шьта сықәра ыкоуп.

— Ахәышәтәра зымуа зыкалом, саб. Уеизгыи, Лзаанза снабжькәаны саауейт, иудыруеи уи акәыдырцаҗ илхәаз хәар-тарак алазаргыи.

Җармат атыхәтәан икаитцаз алаҗымтрала, ичкәын иихәаз дшақәшахатыз акара иеилиркааит. Уахь ацара атахым хәа мхәакәа, уи атак акацара ахатыңан иеынахыганы ус ихәейт:

— Мшәан, ари уан дахьцаз зынза дакыма?!.. Ачара ыкоу-шәа, лыпхагы ларгы абыскаама инзырхазеи?

— Уа иаанхар хәа ушәома.

— Иаанха, иаанымха, шыта афныка ихынхәырц рыхәтоуп, — ихәан Ыармат, нас даеа зцаарак ахь иеынахигеит. — Арахәқаагы шыта игәарлозар акәхап, дад. Чыгра унашьтапш, уи ауп ахынхәра иацәаашьо. Сынтәа цасхәан абгақәа уеизгы ирацәахеит, акы иуцәамфаразы есымша улапш ахыз, дад.

— Убриак хгәы аацнатцәеит шыта! Афызцәа ирыцрытцны хазы ицоит, нас есыхәалцаз ухы уаасуа уашьтаз.

— Ихәиуанми, дад.

— Агәылацәа ртәқәа ианаамтоу ихынхәуеит, арт хара хтәқәа, алапш ркызшәа, урытақьаны мчыла иааумцозар, ианаамтоу афныка аашьа иакәшәом.

Есыуаха арахә раацара Састангаз игәы ахькыднаргылахьаз азы дыгәрымуа, аҭацара афынтәи ишьтихыз еигәышәк ижә-фыхыр инықәкны, афны ашьтахьтәи ашәала дындәылцит. Уажәааны дахьцалоз алақәагы ирдыруан афнытә, ажәгәара шыказ ихы анирха нахыс, иаразнакала афбагы фатцеибаркьаны инаихьзан, нас рцыхәақәа рызқәа иқәтца, иацхьа игыланы рфьнархеит еибарқәасқәасуа.

III

Анакә макьана ахьтца аҭазнамкыцызт. Атласқан уи дазыпш-наты, забатәа ртоурых аиҭахәара иафыз Ардимон дахьызызырфуаз уи иажәақәа убыскак еиҭырцаан, убыскак ирхәыцган, дарбанзаалакгы убри ажәытә аамта ихатагы далахәышшәа ихы инарбартә афынза. Атласқангы ажәак иафмыршәо дахьтәаз, убатцәкьа акәын абыржәы иаргы ихы шибоз.

— Дад, сабду Ыармат уара дүкәлазар каларын генуезаа рықәцара даналахәыз! — илапш цьбара дырфегьых Атласқан инаихыганы иажәабжь дналагеит Ардимон. — Аныха амца ацрыдды имфасуа убар, рыцхарақ калараны ишыкоу иазхәоуп рхәоит. Амзарака дцаразы саб амфә данықәлоз ашацкыразы убасеипш ибла иабазаап, ныхак атып иахьтцны, амрагылара

дынҕыжэланы иҕынеиҕеит. Ыардгьал ақыта аганахь иньжыны, Пышэта хэа изышьтаз, Цабал абахэихыкэҕатдалаз ахырҕэҕаратэ бааш датсны, агаҕа шыҕаз ихы рха иапхьаҕа днаскьяцпхьаза, адгьыл ҕаҕьарақэа ирыкэынхоз анхацэа рхэыстақэа ипыло иалагеит. Макьана уеизгы ацэаҕэара аамта мааицизт аҕнытэ, цыпх рыхкаарақэа ишыныртыцыз кыысда иҕан, ыара-ыара амыркаҕы абаҕари ахьахытэахьазгы рацэан. Ажэытэза зны аҕьамқэа зламфасхьаз, Дари имфэ хэа изышьтаз ала дымцакэа, Мырхьаул азхыкэ иаваршэны аҕын дышнеиуаз. Усынтэи агаҕа иеадихалацпхьаза, адгьыл лаҕэырақэа ирыкэынхоз ауаа рыпстазаашьа еиҕагы еицэазшэагы ааиамхабеит, имфатэны иибоз рынхашьақэа зеипшраз илапш ианаахгыла. Ичашэраха иҕаз араҕатэи адгьылқэа, цэбыргны, аеафэра бараҕыт иатыпын, аха ианаамтоу рхы изамыхэартэ тынч анхара разымразоз рацэан. Ацэмаа кны зхэыстақэа рҕахандеиха змазоз ахацэа рцэеихақэа рыхра ахатыпан, апхьа ирхуаз асақэа ракэын, избанзар изхытцуаз атэымуаа зегь рапхьа дара ракэын иаазыдгылоз. Рлахьындадара иаҕагыланы рыкэцараҕы иаадырпш-уаз афырхатцарақэа еснагь ашэақэа рхылҕеаауан, ирзыркуаз ахэамтақэа абицарақэа рзы хаштшья рыкэымкэа ирзаанхон.

— ... Дад Атласкан! Саб излеихэаз ала, амфэ дшыкэыз аилахэлара ианалага, дахьпхьара изымдыруа дышнеиуаз, ус, ф-мфак ахьеипылоз атып аҕынтэҕьа нхафык иеидара ахэажэбыца датцаланы дышнеиуаз днаихьзазаап, — убри аамтаз ибжыы акыр иааирдуит Ардимон. — Апсшэа анеибырхэа ашьтахь уи ахатца аеак мхэакэа, ихала ихы днахашшазаап абасала.

— Саандақэа қахэит, арахь, алатцара аамта хэатагылт! Анцэа иныс, схы сахьымзар хэа сшэоит!

— Еидарала уабахэо, ирацэаны иуҕазтгы, уардынла иааумгоз, бзиара збаша, — уи ихымхэашьа ааҕьеишьазаап саб.

— Ауардын ухэахт! — убри аамтазы игэы акы иазыпжэо даагэрымит уи ахатца. — Ауардын иатцаукуеи хэа умцауеи апхьа... Рыпсы иартартэ, сыцэқэа насымпыткэкэааны исцэыр-геиҕьтеи аидара шытхьра зынза сыннартэеит. Аиаша уасхэап, шыта уаха насыламкэа скарахатэҕьеит.

— Иуцэызгада?

— Сара сымацара сакэындаз, хгэылацэа ртэқэагы мчыла иаарымхны иргеит урт ацсымтэқэа! Ххы хэамыхэартэ зегь хаипшыртэит!

— Избан, агыычцэа шэықэлазма?

— Агыычцэа ухэахт... Агыычцэа излареигузеи ихазыруа ихалоу генуезаа. Урт ргэы иахэо кастдоит хэа ирышьтахэакыуа ирыцу хаамста бзиахэ Харун сахэтырс ихы ритан, зынзагыы рылафитуам. Уимоу, харшыыргыы, шэылахь шэыцымшь ыкоуп хэагы реихэом, — иеицрашэаны даацэажэеит ахатца. Ицэажэара алахаиртэаарц ашьтахь дцааит: — Арпыс, уара узустада? Уеы гэамтцхамцуа излакоу ала, харантэ ушаауа фашьом... Цаара пхашьарам, уабатэиу?

Састангаз дцараны дахыкыз, изакэазы дцоз цэырымгакэа, дахынтэаауази дызуствэи азырханы ихы наиирдырит.

— Сара Цыгьат сыхьзуп, дад!.. Ахэлара ухьзеит, уажэшьта уахьцо хэа акгы ыкам, сыфныка умфахытыр бзиан. Уаха уствэ, уегыы афсы ашыап, нас шыжынатцы умфахь уцап, — ихэан Цыгьат, игэашэ ианаалагыла, имукэа ифныка дымфахигеит.

Аштэ рааталамтаз хэфык ахэыцкэа еихьымза-еипымзо иаарпыххылт. Азгабцэа хэыцкэа ахьаадэылтцыз, ирзымдыруаз азэы раб дицызшэа анырба, рнацэкьаракэа хыкакаауа ипхашьаны рчааныркылт. Урт инарышьтарххны рангыы даадэылтцыны днарпылан, асас иааигэаратцэка дымнеикэа лхы аартцысны, харантэы афсшэа наиалхэеит. Лцэабаа шмачмыз аалныпшыртэ акыр илыгын лара. Данызгабыз илымаз афшзара еикэхашэа иказаргыы, уеизгыы лтеитпш акыр еицакны, дхажэааза дкалахьан.

Идуцэамыз, аха иагыыхэыццэамыз ацьаргэал фны ифыцкэацараз пацхак авагылан, уака акэын тэартас-гылартас иахьрымаз, сасык дырзааиргыы афхьа дахыымфахыргоз уахь акэын. Цыгьати асаси еицэажэо итэанатцы афшэмапхэысгыы лускэа дырфын. Ирымаз ахэычы аармазеины ианынарымталыргылоз аламталаз, афшэма хатца ихы гэыбган наташэа ус ихэеит:

— Асас, уххь згеит, сгэалакэа рыла угэы цыствэазар калап. Ахаан сыфны имааиц ауафы шытэак узшьтэымзи, аха гэылак икны унеиргыы шахак зхаутцаша хэа рахэык азэы изаным. Хырхагас иаахазнымхарашэа, арахэ аныстцан, исцэыргеит,

еитаныстан, еитасцөйргеит, абасала, егъазундаз, рахәык сыхкаара итаны изыкамлеит. Мшәык антәы расацк ацәынхеит хәа, атцыхәтәан хәыңи-дуи исзаныз жәаџа хык арахә ахьсымаз жәхьазатцөык сзаанрыжыит усқан. Аха даҭа цыоуки, рыпсы иамукәа, аџны саныкәмыз иақәыршәаны иаакылсын, убриггы схәыцкәа инарҭыкәкәааны иргеит. Схала соума, абас зеггы хәипшыртәхьейт, дад, — игәы дахаңжәо даацәажәейт Цыгәт.

— Баазатәык аџны иџнамкәа ахәыңи рацәа злауаазарызеи, цыбеит! — убри аамтаз даагәрымит аңшәмаңхәысггы.

— Ахәыцкәа ракәым, адуггы изычхауам, уххь згеит. Баазатәык анумам угәы кыдымбои, — ипхәыс илхәаз днацхрааит Цыгәтггы.

— Арха дгьылкәа ирықәынхо шәыпсстазаашьа удаџуп хәа рхәоны сахахьан, аха асцәкыа шәтагылазаашьа цәгьоуп хәа сыкәмызт, — ихәейт Састангаз, иахаз иарггы агәейкарамра изцәырнаган.

— Иараби, ас хәкоуиужьтеи ианбатәиаамтоу, аха ихамчуи, иахьынзауа хәа хгәагәо хнеилароуп. Хәпсы-ханха, хшыкәзаалакгы, ахәыцкәа ныкәгатәуп, аха асас, ухатқы сцейт, ара икоу умбо, дад, умцсырц азы ианаамтоу адгьыл уқәхандеироуп. Адгьыл есымшаггы анхаџы ипхьоит аус адиуларц, ианахатцгылатәу ахырцараггы атахзам, аха зтагылазаашьа еипшыртәыз баха мацарала зака кауцари, — ацәбааа цәгыа игәы шыпнатцәахьаз убаратәы игәытцхәкәа нтәара рықәмызт аңшәма.

— Иаанызкылашаггы дыкам! — арахьтәи анхацәа ртагылазаашьа еихаггы иахьейцәаз гәтыхас иаакаитцейт Састангаз.

— Аурымкәа нықәзаа ианца, хәи, анцәа иңышьоуп, шыта ахақәйтра хаманы хәпсқәа еиваагеит хәа усқан ххы иазаххәейт, аха иабакоу убри ахақәйтра зыхьзу?... Агба иагоз «сцом, сцом!» хәа амазгәыт инапкәа акәыршаны икуан хәа, ххы хәқәйтхазшәа хзырбаз мцурахеит. Кыагәса дцан, дмааит, даан, дымцейт хәа, ацашьа иақәымшәо иааны иахтатәаз генуезаа ртыхәала иахьаггы атәра хаштагылац хтагылоуп.

Аңшәма итцеггы акы ихәақәарц шитахызггы, уаха игәы инамырхәакәа инапы аақьаны, нас ихы цшыаала иџыштыхны асас днәиҭаңшит.

— Ыгыат, ухаткы, абас кататәуп хәа акы уцахәара схи исзатәашьом, аха исымхәаргыы сгәы иауам, ажәлар дара рхала акы анырзымызба, абас ишрыцхау мацара ишаанхо, — икататәыиз иара еиғны идыруазшәа даацәажәеит Састангаз. — Икалаз убри ауп, Бгы Хәсен адәныка ддырпон, иара ахышәала афнутка дыфнадалон хәа, уара иухәан еицш, ацашәа иакәымшәац иахьатәи атәымуаагыы ххы икәхартәацәеит. Атцыхәтәан тәыс хкартартә еицш атагылазашәа рызтазгыы хара хауп, уи азын ирацәоуп хара иаххароуггы... Аеада алымха цыркон, изакәызеи хәа итаауан хәа, рахәцас хәтира ианафәу аамтазы рылафымткәа хрыхәапшуеит. Исзеилкаауам абас мацара хахынзацшра... Ыгыат, уххь згеит, абри атак узыкатару?

— Уцсынтара духааит, дад! — ацшәма нас хәыцрак дынтанаршәны иажәа инацитцеит. — Шьта цшра атахым, аха акы зхәаша, изызбаша хәа икоу хрыцхара макьана рыбжыы акәдмыргац. Хәыцгыы-дуггыы кагәаны рытира ианафәу аамтазы, шәеаанышәкыл хәа макьана ирзымхәац. Агафәхь укылси, ацъармыкьаф икылганы закафы ртиуа убап. Иуахәхьоу сыздыруам, Акәа акалакь азы уажәы генуезаа аалаган, «атәцәа рыкалакь» хәагыы ахьзырцазаап дара ртәала.

— Иахьзыртартә иказцаз хара хакәзәми, Ыгыат, уххь згеит, ицәгыя-ибзия, хшыказаалакгыы ххы хаиааины цхьака хаихалароуп. Атәымуаа хәерымтәкәа хара хшапшәымацәоу хаанхароуп, убас адагыы цсыхәа хамазам, — уи атцыхәала игәаанагараз ихәеит Састангазгыы.

— Хшапшәымацәоу хаанхароуп ухәеит, аха изла? Еснагь игәрымуа, аихабы дызхагылам атаацәа зфеиом хәа, еиғхашьак хамамкәа абас ханбанзагәрымри? Хәпшәымацәахарцаз зака хачхари? Ихачхарц азы зака хцәа итахагзари? — зцаара мацарала даацәажәеит Ыгыат.

— Акры зычхаз акрибеит рымхәои. Имлашьуа акәты ахәыз цхызла иабоит хәа, макьана хәпхыз иаламшәац хақәитрак хзылпхаанза, иахынзауа ичханы хгәыцлароуп, — ацшәма игәы злашьтихша издыруамызт Састангаз.

— Убарткәа зеггы збарту хазшаз хирманшәалароуп, дад!

Ауха ргәазхараткәа еицәажәеит, аха ртагылазашәа еиғтәышьас икататәыиз акы изазкылымсит, еихаразакгыы

ауаа рытира аанкылашыас иататэыз акэын зтызшэа рымазгы. Иааныркылаз ныхэафақаак раамчыдарахаз, рыгэтыхақаа ирханагаланы ишеицэажэоз мацара атхгы акыр инарцеит.

Ашацкыраз Састангаз афырхэа дѳагыланы иеааилеихэан, шыжышаанзатэка акакалка игэы агомызт аќнытэ, хатырла дахьрыдыркылаз азын ацшэмацэа табуп хэа нарахэаны имѳахь иѳынаихеит. Иѳыццышэ ацсы шыаны, азхарагы акрыфаны иахьыказ агэеицхара аныцпрауа, аныќэашэа иазцагыаны иеырца-еырцо, иласза акэын ахэда тхэа шытыхны ишнеиуаз. Амра цлакашэара ихалахьаны еипш, агаѳа дазкылсны мраташэараќа ихы ирхеит. Итаххеит ацхэа аќалаќ дналацш-аалацшны, нас Амзараќа имѳа иацитцаразы. Баграт ибааш зыќэгылаз ахэыхарак днатцсны цытќ днаскыахьаны, ус харантэы илацш наќэшэеит, нахьхы-аахьхынза итархэаланы ишытаз агаѳа ахыќэан хахэла ичацаз аќалаќ ацэаара. Амшын ацшахэа мацарала даваланы дышнеиуаз, ус даалагылт Себастиополис хэа зыхьз кармыжыцыз Аќэа аќалаќ. Иара уеизгы дрыздыруамызт аќнытэ, нацшыхэасгы азэы димамќэа, иѳы аѳы ианкны дхарахацшуа дышнеиуаз, ахэаахэтра ахьеилашуаз ацбармыќаѳы дынкылсит.

Анкыа абаагэара антэцќа акэын ари ацбармыќа ахьы-ќаз, аха нас генуезаа аалаганы, ажэытэзан аурымќэа аизараќэеи ахэмарраќэеи ахьымѳапыргалоз адэы аќынтэи аќалаќ агэахьы ииаргеит. Араќа икылганы ирымтиуаз хэа иќамыз арбаныз, ахэ ду зытнырхуаз ашэарахцаќэа, ацха, аѳы хќќэа, абцбарматэа, ацэашэцатэќэа, акыцлыхќэа, ачыс-матэа, афатэќэа, хкыла ашэыр, ауархалќэа, аихазалыхќэа, аѳныматэа, ахьлыхќэа, аразынлыхќэа, абѳалыхќэа, акэац, ацсыз ухэа ауаѳы иааитаххараны иќаз, ацыќа инаркны, зегы араќа иуцшауан. Ацсуаа реипш арахь иааны ихэаахэтуан абырзенќэа, аурымќэа, араццэа, аерманќэа, агыркэа ухэа шэѳыла изхытуаз атуцбарцэеи ауачарцэеи, урт раќэын ацбармыќа зхагаланы изкызгы. Састангаз дхарахацшуа, урт рытитэќэа дрыхэацшуа дышнеиуаз, ус иаалырќэаны шыоуы реицэхабжыќэа илымха иаатасит. Рыбжыќэа анеиќэымтэаза, мшэан, абарт ирзеимакырахеи хэа игэы интихэан, нас уи

аганахь напшыхэартас икацаны ифынеихеит. Ауаа рацэа рыжэпара дналс-аалсуа дышнеиуаз, рацэак мыртцкэа илапш иныташэеит, абаагэара азааигэаратцэка гэыпфок шеилагылаз, уака акэын агыбыжкэагы ахынтэигоз.

— ... Иабихэац, сишыуеит, дыскэызкыша апсыуак указами?! — асаба илажыз быргык агытцэыгытцэра дафын, ихагыланы исуаз ахатца дызимпытцымцуа.

— Дзыхиркэои, уара, иаб икэлоу ауафы?! — ихэан Састангаз, еилагылаз дшаарыдгылазтцэка, игэы иамукэа ибжы нарылаиргеит.

— Уара иудыруазар харгыы иаадыруеит! — уи аамтазы апсышэала азэы ибжы наиргеит.

— Нас, дишыаанза хэа шэыпшума?! Апачеипш деитцыхны нак димшэымхуеи! — убри аамтазы ихы изнымкылартэ днеилашит Састангаз.

— Цыым, арт рылакысра згэагыада! Азэы кыац хэа унаихь-кыысыргыы, нас узыкэшэаша уазыпшыз, мамзаргыы амшын ахылараз уматэакэа фэхааны, уееикэыршэаны указароуп! — даеазэгыы абас ибжы наиргеит.

— Хаи, шэара мыждакэа! Быргк ихычара шэзымгэагыа афынза ишэзыкалазеи, абаапсы?! Зынза ишэылпсаама апсуа игэымшэара?! Хмал иалачо роума шэзыцэшэо?! — ихэан Састангаз, лакшакрак камтакэа абырг ипкара иафыз днаидыххылан, инапы лтарсны дааникылт.

— Нак успырцкэа! — ихэан ауачар, ашытахь Састангаз иахыгы дыкшеит.

Ашыха рпыс ари изычхауа дыкзма, ишилшоз тачкэымла данис, ауачар адгыл наитцасны даршэышшэа, дныштыкан, хатхэыжэ еипш хара дцаны азакахаа дынкахаит.

— Хаи, дад, упсынтцы духааит, уара уоума сыхычара згэагыз?! — ихэеит абырг, Састангаз днаицхрааны ишыапы дшыкэиргылазтцэка. Деитцакы-еитцакуа дахыгылаз иеирыцкыа-разы ишыамхтакэа абак-абақхэа днарыс-аарысын, нас иерыцхатэны иажэа инацитцеит. — Итэбуп, дад, атэым нап сыдхаланы сцартэ икаумтцеит! Ахыымзг ду схухит, анцэа иины-хэаша, дад, уара!

Дук мырцыкәа, ауачар иңсы анилала, деихеигәо дѳагылан, икаҳаз изхара каҳара калом хәа, джәыларц иѳааихеит. Ари ауаѳ цкьа ихы даламырпшыкәа шыта иешизеикәымкуаз акара Састангаз ианиба, данаайдыххылоз аамтазы ихәдацәа нтарсны дааникылан, аңхьа ааста имч еизганы ишилшоз деитакшеит. Дырѳегьых аѳаң назѳытцгаз ауачар иңсы илшәшәаны деизкьа дынкаҳаит, уинахыс уаҳа җырқәацарак изыкамто, дыңсхаңсызшәа дагынышътахеит.

— Ари агыдхәыри уареи ишәзеимақырахеи? — абырг иихәаз атак ацынхәрас дцааит Састангаз.

— Дад, еимахкыз хәа акрыкоума! Икәыршаны далакнархартә, иитиуаз макак сцәугьычит хәа сыкәыргъежъаа сикит, арахь, егъа схәазаргы, акгы шысымгаз хеитцар итахымхеит!.. Арт ахлахәадакәа амыждаразы иаакылсны, абыргцәагы иаахасуа хрыпко иалагазар, ари хара хзы цабгарамхеи, дадхеит!

— Иабихәац, абри абыбажә итәы ааумхәар, дачаңьара уаҳа макак умоузеи? Аңсуаа ракара еигьны иказтода, изутахымхеи аңсуа мака?! — иңьашәаны дцааит Састангаз.

— Дад, иарбанзаалакгы накынтәи иаарго атитәкәа, уажәы зегьы аазкәылаз, атәымуаа ртәкәа еиха еиғьаршыо иалагеит. Саргыы сцаца лзы мака цшзак хамтас илзызгап сгәахәын, аха аахәаха самразакәа, абри амзанра усыцағьычит хәа ахәеипш дысгәыdleит, — игәи илағырзи еилатәарц аңсык игын уи абырг.

— Иугәаңхаз амака ахьыкоу сырбеи. Еиғьушъаз цъаракыр иубозар, икныхны ига, — ихәан Састангаз, убри аамтазы атитәкәа рахь даахарахапшит.

— Хәи, дадхеит, иууазеи, асала игьамадоу ахамта сцаца илзызгартә! Ләаңхьа схы сырпатудома?! Саргыы сарпшзарым! — уи хьымзгыс иаакаитцеит абырг.

— Сара исымхәеит амалахәа иугарц...

Рацәак мырцыкәа еикәыбцъарха җыла иказ цьоукы ауаа рацәа ирылахәхәо рәфанаарха, урт гәазтаз цсацәакәак рыбжькәа Састангаз инаикәдыргеит.

— Убнал!.. Ирласны убнал! Ақалақ ахылаңшцәа урбаанза уца! Укны ургар калоит, лассы ухы уахә!

— Ардыс, сара урылызгоит, арахь усышъталаны уаала! — ихәан хатцак, убри аамтаз Састангаз ишътахькала днаидгылт. —

Арт уанрымпыташәа, рыцәцара уадашуп, ихәхьзаанза уааласы!
Апшыха аамта ыкам, хдәықәтә!

Уи ахатә ихәатәы аахатцаны, дыишьтагылаз мацара ауаа
рацәа рыерыларшашьаны абаагәара интыцын, нас иццакны абна
рыенартейт. Азәы илапшықәимтцакәа кыр харагы инаскеит,
аха уи ахатә макьана ажәак ифьтцымкьацызт. Састангазгы уи
ибжыы аргара дазыпшызшәа, иаргы илафымткәа дишьтагыла
днеиуан.

— Арпыс, шыта истәхын иухьзу здыруазарц? — ихәан, уи
ахатә даатгыланы днаихыгзеит.

— Састангаз!

— Сара Дадал ипа Бацьгәана соуп... Хаибадыруз... Гәымаа
рыр пызашыс сыкоуп, — ихәан Бацьгәана, нас иажәа иаццаны
ифынеихейт. — Ихәа иахтатәоу атәымуаа бцарпынтцала
ипхаумырсуазар, тачкәымла рыцәцара уадашуп. Агәагыра
ахьулоу бзиоуп, аха ицьбарацәоу ауашы пхастала дтәоит хәа
анырхәогы ыкоуп. Убри иагыашоуп... Цабыргны, амчгы
ыказароуп, аха амч ааста кәыгарыла аныкәара еиха ишейгы
еснаг иудыруз.

— Амч кәзцо аидгылара ауп, Бацьгәана, ухатцкы! Сара скын-
тәи такс иуахарц иутаху сыздыруам, аха убри хаидымгылара ауп
атәымуаа хабәцәа иаарысуа ирыпкәртә икәзтәз!.. Сабгы уара
уеипштәкьа ауп игәаанагара шыкоу. Шәфыцәагы еибыхәаны
шәыкоушәа, шәажәкәа зынза еипшуп, — иажәкәа аарымчшәа
атак ныкеитеит Састангаз.

— Уаб ихьзузеи?

— Цьармәт!

— Цьармәт ухәама?.. Далааи цабалааи рапстыр пызаф
Чыргба Цьармәт ипа уакәымзааит исацәажәо? — убри аамтазы
ейтах даатгыланы, ишьтахька дынхәхәит Бацьгәана.

— Ааи, убри соуп иуацәажәо.

— О, Цьармәт апа заманатәкьа димазаап! — гәырфыхагак
кьалашәа игәы инташны убри аамтазы ихы-ифы акыр ини-
халашейт Бацьгәана. — Ихәада усымбац, аха сахьухәацшуа уаб
ицәафәкәа сгәаланаршәейт ухымшәапгашьақәа. Уаргы уажәнатә
уи имшә ушанылаз шашьом.

— Саб сахынзаиеицшу сыздыруам, аха унапы шытымхкәа ахәартагы ашә узтыгом хәа шырхәо еицш, дасу илшо кәи-цалароуп хәоуп ишыздыруа, уххь згеит, — иаб ишәшьыра дад-кыланы дахыирехуаз итахцәамкәа ибжыы наиргеит Састангаз.

Иуархалхкәароушәа абгъыжә зцажыыз аккара зегъы цсаатәла итәын, инаскьацпхьаза ана-ара цыблыккәакгы уажәы-уажәы иохәытцпрааны абнаршәыра рыченартон. Ес-уажәааны ишәтлоз ахәажә шәтқәа, рыфшы хаакәакәараза аккара иахыытачыз иаразнакала уцында итасуан. Амахәкәа рыназарафы иөежхычпапырха ихышәтааны ахылпарчкәа реицш иахыырагылаз, амати згоз ашьхытә асхьан. Уаатгыланы уаазыршыр, еифытыз ашьхымза мөасуазшәа аккара ақәцәан «ауу» ахгон, цабыргны, уажәааны ушьхашәо уфынаухар, атла гәафәкәа иртәз ашьхымзақәа мацымкәа иуцшауан. Издыруада фәкәарстак змаз цлак цъара иубар, алакысра каломызт, избанзар уи азәы ишныкылахьаз, дшахылацшуаз иадырган.

— Цызафык иуасхәараны икоуи, аха инагзатәны хәпхьака ишьтоуп хәбацәа знысхьоу рфырхатцарамфәа айтанылара. Уи хара хзы ифырцшыганы ишыкоугы, атцыхәтәантәи аамтақәа рзы мыццакрак ханкыланы хакуп, — иихәашаз иаразнак ицшаауан Састангаз.

— Арпыс, иахьатәи хәамтаз иугәампхашакәа рацәоуп, аха иахтатәаз атәымуаа рфәгылара мариам, — убри аламталаз аккара илацш нытца-аатцо ибжыы наиргеит Бацъгәана. — Аха, егъа иуадафзаргы, хара иахуалуп атәра атцыхәтәа ацтәара... Настәи... Настәи еиха имариан, аха абрака даеа рыцхаракгы ыкахуп. Убри арбану хәа уазцаауазар, амшыннырцәынтәи иахтәауа атәымуаа рнафсангы, агыркәеи хәреи хәимабзиара макъанагы амфә азылхым, уи анакәхашагы уафы издыруам.

— Убри азыхәан, зегь рапхьагы, аидгылара ахәтаны избоит.

— Уи ибзиа усуп! — иаразнак игәы ааканатцеит Бацъгәана. Нас даеакахы иеынахыганы дтцаит. — Уаб гәабзиарала дышцакоу?

— Даазқәылаз мацк дуашәшәырахеит. Атцыхәтәан ихәрақәа изыцәгъахан, акыр даргәамцуа далагеит, — лахьеикәтцарыла атак ныкаитцеит Састангаз.

— Иаууеи!

Састангаз абас анихээх, Амзарака изакээзы амѡа дыкээызгы аацээрғаны иеихээит. Бацъгәана уи цәгәла ихъааигеит, иаб анапы игимыжыртц азгы днаиабжьеит. Ирҕагылазаашъахаз ишалацәажәоз мацара, ус реипыртырта атыпаѣ ианааи, Бацъгәана иҕаххеит аѡныка дымѡахигартц, аха Састангаз аамҕа ахымамыз азын, ҕабуп хәа наххәааны имѡахь иѣынеихеит.

Ғымаа рыпҕста ааныжыны кыр днаскъахъан еипш, ус ахәлара ихъзеит. Аҕаацәа реилатәамҕаз, Кәакәас иҕа Цыаны хәа зыпсы еивғаны иказ нхаѡык икны дахъымѡахытцыз, ацъмаркәара аҕынтәи шьтәа бзиақ рылғаны имырбакәа изишьит.

— Хәи, иабихәац, ауадаѡ шәаласымҕеи! — ихәан Састангаз, ашырхәа дагыѡагылеит, аҕшәма ашьтәа зиршьыз игәылацәа Бақәыли Гагыачи акәац еиѣыкыкыа ирыманы ианааѡнала. — Иараби, хәылки быста хьшәашәаки еидкылангы азәы ифахъеит, ашьтәа шны иамашәкәыз!.. Ках, сымѡахытцра схы ахызбаауа сканатцеит, ачеицъыка алпха згымхаша!

Цыаны иѡналамҕаз асас иихәаз ылымха ишаатасызтәкыа, уи алаф аххәаауа иаразнақ ус ихәеит:

— Аҕшәмацәа ххәы шыкоу еипш, асасгы ихәы еснагь иказароуп. Насгы, саншьцәа дукәа иреиуоу сыѡны уанымѡахытц, пхак уѣамҕтакәа ушысышьтыз азәы иааиахар, иараби, хәхәшьаца ихъзеи хәа сзырхәар пхашъарами.

— Иҕабуп, уххь згеит! Уаха сшәыхтыгәланы зегы ауадаѡ шәаластцеит, — ихәеит Састангаз, асасдкылара инаҕаз агәахәареи ахы ахыбаареи изеикараханы.

— Саншьа ду, уххь згеит, акрыфара уадаѡрас иамои, — ихәан Цыаны, асас днаихлафит.

Ахацәа еицәажәонатцы, аҕшәмапхәыс Хыма чуан дук азна абыста хабақыла иуны, шьта акныхра ада ус амамкәа илырмазеихъан. Ус, дук мыртыкәа сасгы пшәымагы рнапкәа зық нарыкәтәаны аишәа инеицахатәеит. Ажыргәыц фѡыхаа зыхкыоз аѡы еикәатцәа цахәцахәо, аччахәа ацпхыкәа тыцаны арахь иуѣацало, ҕаанбзиала хәа акык-ѡбак анеимырда ашьтахь, нас ус аҕуп хәа агәыла Гагыач аныхәаѣақәа никыларц аҕшәма идидцеит. Гагыачгы азнаказыхәан даҕазәы иникыланда, егында

хәә иеирххеит, аха аңшәма избәхә анихәәх шьта мап изкуазма, ашьтахь даалаган, аныхәәҗәкәә рынкыларә иҗыназикит.

Алаф неиххәәауа ркәафкәә аныкартца, атыхәтәән рыбжькәагы акыр иаахаракхеит. Адуцәә еидтәаланы еибырхәоз ажәабжькәә бзиа ибаны, изырџуа акәакь зәәтаны еидтәалаз ахәыцкәә ашьтахь ргәы җыҗны ацәә ианакы, ран лхы ләәа-харшәаланы, иганы ишьталтҗеит.

IV

Адырџәены шыыжынатцы Састангаз какалк анидыркы ашьтахь, изыкартцаз адкыларә бзиа азын аңшәмацәә табуп хәә нарахәаны имџахь иҗынеихеит. Игәмырҗыҗгаха уажәы-уажәы иааизцәыртлөз ахәыцракәә дышрылаз мацара, ус, ахухәә Псырзха азиас дныҗынҗылт. Ицкәашәкәаза илеиуаз ашьха зиас хьшәашәә иҗы азхара аржәны нырцәкә днырын, нас аңсы аиршьаразы аҗәра аҗыршәаны иауижьит. Иаргы иуаңцәәыла игәазхара азы ааижәын, иҗаңхәә икәз абахә ақәцәәҗ икәкәтцаз абааш азбжак ашәаңыңаң иазымтәахыз бзиа ибартаны, тлак ашьапы днацәтәеит. Убри аамтәз аҗаңыхәә иааигәалашәеит, анкәаза зны византиааи, иара убас аңамкәеи, арабцәеи рыр дукәә рыманы ари абааш амтәан абазгааи дарей зныкымкәаны еибашьхәан хәә рхәоны иахәхәаз.

« ...Ускан дәәә аамтәан, аха иахәә зхы мацара иашьтоу рацәәџхеит! Ирылаҗыны иҗоу агра бааңсқәә уажәыҗ ирыз-камыжьыц! Ажәлар реидкыларә ахәтыңан рхыртәара, аҗаа-цәарақәә рхыртәалара ухәә иаҗәытцрангы икәм! Икартцахьоу агәнахарақәә анцәә дақәызбааит!.. Хәит, абаакәә, абри еихәу арыцхара арбану? Ных-ных, ирласны еитакрак анзыкәмла, аҗагылазаашькәә еихагы еицәахараны иҗоуп!... Хәбацәә ртоурых иханахәо рацәоуп, урт ирхыргахәаз арыцхарақәә ртыхәтәә мызкәә иахәагы иаанханы иҗоуп!.. Мшәән, убартқәә риааишьа амазәми? Икәтәтәузеи уи азын?...» — ибжәмҗәмхә дызланагалаз хәыцрак тандаха, ашьтахь акы инаихнацазшәә аҗаңыхәә днеихыккан, убри аамтәз ажәәангы днацәңшит.

Шьта ддәықәларц иџагыламтәазы, ус җәкәк ршьапышь-тыбжькәә илымхә иаатасит. Абарт азустцәахарыдашь хәә

дшыпшыз, илапш иаатдашәеит җыла иказ җыоуы рхы иқәкны шааиуаз. Рханза игылаз ида егырт афшык кәалзмәтәала еилахәан, қыларә ицозшәә бҗарлагы еибытан. Дук мыртцкәә агәгәхәә иаины инеиҗагылеит, аха апсшәә иахәара рхы ирзәтәамшыакәә рылапш даатцаркит.

— Иадырсыз агәашыазәтәеицш, уҗыббаза ушпәхәхәәпшуеи! — иаалырҗканы азәы ибжы наиргеит. — Улашәымзар, уапхәа игылоу думбазои? Абаржәытәкәа уиеихырхәә, аамста Ғагыр ипа Ғоулыс!

— Амонголцәә ирабашыуаз Дадын Чачба уакәымзар, хамҗа кны игылоу узустада? Уҗахамзар, атак җатца! — даҗәзәгы ибжы наикәиргеит.

— Анаҗыалбеит, апсшәәхәәра ххаштхәазар, апсуарагы азрахь ахы архәзаап!.. Абри ауп ишәыдызбалә! Аамста, уххь згеит, иуцқәоу рцәәжәашыа зынзәгы исгәапхом, насгы азәы иҗапхәа ахырхәәра иашыцылоу уафым сара! — иаеңнырхәәз игәы ишытанарххызгы, иҗыртынчшәә атак ныҗаитцеит Састангаз.

Убри аамтаз ахышәтхәә руазәк дылҗыжәпан, егырт рааста иара еихә игәы шеицхәфыруаз аамста иирбарц итаххазшәә, Састангаз иахь иҗааихеит. Уи илаиштырххны даҗәзәгы дылҗыжәпан, ашытахь афыҗыгы аины иҗабҗа инаиҗылеит.

— Шәҗәанышәкыл! — убри аамтаз ибжы наиргеит аамста. — Иҗы хаала иҗаитәозар, шәиламкысын, иахытаху дцааит!

— Аамста, ухаткы, узеилахаз аҗы ихәтагы давакны дацу-гар еихәгы еиҗми! Аҗы уара иузынхап, иаргы ахә наикәтаны дүтиип! — убри аамтаз руазәк аамста иахь дынхәпшны ибжы наиргеит.

— Исхәәз шәмахаи! Иҗы имхны наҗ доушәыжы!

— Ишубо, аамста гәшәтафык иоуп. Ғабаак азыхәан уцсы ахьеикәхаз утәы иакит, аразҗы уман, — ихәеит руазәк, Састангаз диҗаччо.

Састангаз ақыдуахәә дәтахазшәә убри аамтаз игәы нивтаҗәҗеит, зда иднамгалац иҗы хазына ибла ишабо ицәыргар хәә дшәаны. Сырҗагылап ихәаргы, еикәыбҗарха, ихтыгәләз дшырзымиааиуа акарагы ибоит.

— Уара, азэы унакэтэаны инытыркъеи, шэыпсы злахаз аеы гэтэажэпак акэзаргыы шэыздыруаеи! — аамста ивагылақаз рахынтэ азэы убри аамтаз акырқырхэа дыччаны урт ибжыы нарыкэиргеит.

Абас зхэаз иажэа дазыпшызшэа, Састангаз иеагылаз руазэк агэра наимпытцааны, ахыпхэа аеы иенакэыжыны инытыркъарц ақэикит, аха убаскан акы иарырхазшэа ахы шыштнакэыцэаан, иахыглаз атып иамкуа иаакэырқашеит. Иазымдыруаз ауафы ақэакэа цқыа аеықэкыха иамразакэа, убри аамтаз амацэыс нахкыазшэа цэванцэыка иныштыпан, нас апхэтэи ашыапкэа аргылаанза цхыака аеиитцэаны иныткэеит, ахэаткыара иашызаха. Идэықэлеит, аха ишпадэықэлеи, апырпыр итыгыа, авырвыр атыхэа кыауа, иакэтэаз дааканамыжыыр ада цсыхэажэлагэ амамкэа ахахаирахэа иуарчануа адэы иаакэлеит. Зэырфратзаны зэыказтаз уи ахатца кэытфырхасрак акара иеникылашэа иуит, аха злеишэа изымдыруаз аеыцыбара абга дзахамгылакэа ахатхэыжэ еипш длахкыаны азакыахэа ыыцха дахынкахаз, пытраамтак иеизмыртысуа дныштахеит. Аегыы ахы ишақэйтхаз анаба апсы ааивнаган, изырзызымкыз ауафы итып дахыкэнатцаз азы агэы иахэазшэа, апынтца «ашақэ» иарсуа, ишиашаз иаины изтэыз апшэа инаидгылеит.

Асеипш тэамбашақэ дзызныкэаз хара хаума рхэан, аамста ицкэаз рабцаркэа иаарыхан, Састангаз игэйдларц рфынархеит.

— Шэабцаркэа аанышэкыл!.. Шэиламкыысын! — еитэх ибжыы наиргеит аамста.

Руазэык игэы иазымчхакэа, ибз ахы дыкэцэажэо, аамста иахь ус ихэеит:

— Аамшты, ухаткы, ижыбан хажынукило! Ахаиуан уахыжыбааз иоума, мшэан, ужьеигзо!.. Дахырхэтэуп!

— Исхэаз шэлымха итамлазеи? Шэиламкыыскэа наф шэипырц! — ихэан аамста, убри аамтаз инапгы даафахеит. Нас Састангаз иахь итегыы дааскыаны ехарззабжыыла днаиазцааит.

— Аамста имтахырхэара зхы иатэазымшыаз, цым, узустада ура?

— Сара сзеихырхэо Анцаа ду иоуп... Иара уигыы ауахэама сантало ауп санхырхэо. Сара сзы аамста дынцаам, дуаууп, аха аракатэи аамстацаа амван ирпыло зегыы абас ирызныкэо

иҫалахъазар, шыта ажәларгъы гәааны рышьтахъ реиадырхар
ҕалоит. Хара хҕны усоуп ишыҕоу, иргәампхазгъы иаразнак
ихы идырдыруеит, — абри азтаара изакәызаалак аамста акы
изахымхәартә абас атак ныҕаитцеит Састангаз.

— Шәара шәҕны, уи абыкәу? — илактакәа аарымчны дцааит
аамста.

— Адунеи иакәлоу мсымаа рхылтшытракәа ахынхо далааи
цабалааи рытауадцәеи раамстцәеи роуп зызбахәу сымоу!

— Уаҕа инхақәо уреиуоуп уаргъы... Усоума?

— Ааи!

— Қытала уабатәиу?

— Ғантәыш.

— Арахъ умға абахоу?

Састангаз мыцхәзак даламлакәа аамста иеилиркааит ца-
тәыс иахымаз, изакәазы дцоз, аха Цьармат диздыруамызт,
избахәкәа цъара иахәхъазшәа дшыҕазгъы. Арҕыс рацәак
хәаас дҕаимтцазаргъы, иахаз хапыцхәаатцас дааимнадеит, ала-
кыакъара знымаалоз, иагыуаназмыжыуаз, ашьхатәыла зегъы
зымпыткаыз ауаа цәҕықәа хәа зызбахәкәа рхәоз Амаршьанқәа
данрызхәыц. Убри аҕнытә, ари арҕыс ишакәым дизныҕәар,
нас уажәшьтан атызшәа ахылҕеаар ҕалон азы, ных, ных, схи
цәҕыасы ирыстарым хәа ааигәахәын, атыхәтәан, Тоулыс ибжыы
аарҕәандашәа инаиргеит:

— Аиҳабацәа иреицәхауа Анцәа дугъы игәы иахәоит... Уца
умғахъ, уегъы узынсыжыуеит, амала, уахънеиуа ауахәамаҕы
сыхъзалагъы ацәашыы аркы, гәшәтарыла сахъузныҕәаз ахәтыраз.

— Ибзиоуп, иузасыркып, аха зтәы дыззыцәҕьоу аамста
хазшаз дихарахар алшоит, гәнаҳарак идымкәа дыцқьоушәа
ихъзала ацәашыы азәы ианизибылуа. Мышкызны итаацәагъы
иаргъы нас пырхагас ироургъы ҕалоит, — ишизныҕәаз дахгәааны
дшыҕазгъы, иеыртынчзаны атак ныҕаитцеит Састангаз.

— Усеипш хазшаз азәы дихарахахъеит хәа макъана исмаҳац,
исаҳаргъы стәхым! — аамста уи мацк деикәанаршәазаргъы,
ацтәа алымхыкәа, нас ицқәаз рахъ хырқыиарак ацубаартә
ибжыы нарықәиргеит. — Арахъ шәицырц! Анцәа ду иашәпкраз
ауахәамахъ амға иқәу ауаҕы ишакәым изныҕәара ҕалом!
Хазшаз игәампхашала хныҕәарым ҳаргъы!

рыхабарк макъана икамьызт, рахэыкгы гэарло ибомьызт, арахь акээршыџгы хкэашьа амамызт.

Ахэыштэара еикэыхьшэашэеижьтеи акраатцуан. Ацээр-дагэы икэыршэыз акэахьча затэык ада, дахьынапшы-аапшуа уаха акгы илапш итдамшэеит. Ашьтахь афеапара дныџналан, акфеафрафы икфеагылаз адулапгы дынтапшит, аха зыфџы атыр-тырхэа игоз, италталуа абкэыл итакьатэхьаз хэылртэык аам-чыдарахаз, егыс, уфы интауршэшаз хэашакгы таршэны имбеит.

Рацэак мырцыкэа иааилахэлеит. Шьтарнахыс аџнра зхагылаз иара иакэхазшэа, ашьтахь иееитыхны ацээрдагэы дныкэиеит. Амацэыс иацыркэоз алашара уажэы-уажэы иџначчалон, аха акы агэатаха иазаанза еимгеимцараха иџнаххлос афылашара иаразнак иныџнацэон. Ус-ус, акырза антцы ашьтахь, адыдбжы мгазо, амацэысгы уаха ахабарк ыкамкэа алашыцара данаатчаха, нтэара змамыз ихэыцракэа рфеыртланы еицах инаижэлеит.

Игэалаказаара акыр ибжысны ауп ашыьжтэи ашара дшапылаз. Абартца данаатцагылоз амш шеилгара еилгахьан, аха ашьхакэа рханы макъана еилахынхэуа, еилабылгэо иххаланы иказ апта еилачкэа ирызхьымзакэа ашьтахька икэамкьакэаны иаанхаз апстхэа кьала хэычкэа рышьтапссы есаaira рзааигэахара иафын. Илапш ахьынзалеиуаз илаимчехакны икеикеиуа ацкьахара иафыз ажэџан азганк дэеа зныкгы днатцапш-аатцапшын, нас агэра аашьтыхны абартца дныцытит.

Иеы афы ианкны ашта дантыт ауп дэеыжэланы ифанынаиха. Игэы дынтахэыцуа дахьнеиуаз, иацижьтеи иибоз ахлымзаахра еилкаашьак изамтакэа даанхаргы итахымызт, аха цасхэан хэа макъанагы уаџ дидымлацызт. Уажэымзар уажэштан, иахьамзар уатэы хэа гэыграла иааиуаз анхаџыжэлар ррыц-харакэа џапхьа ихьааха ианааизцэыркьа, еицах убри азхэыцра иенеитеит. Амшцэгьа ашьтахь ашыьжтэи ахауа цкьа ифашькьыруа дахьнеиуаз, зхабла нзыжыз ауаапсыра рызхэыцра иналагзаны атыхэтэан игэы интихэааит абас:

«... Агыгшэыгкэа дара-дара ржыы еибафойт, апсызкэагы изызиааиуа кны илбаардоит, апсаатэкэагы ус икоуп, аха ауаџгы урт дызлареипшым хэа икои? Акымзарак!... Ауаџы ауаџы ижы ахызымфо затэык алоуп дызлареипшым, егыс

агыгшэыгкэа рааста еихагы деицэамзар дызлареигъу хэа акгы далакам!...»

Абас дынкахэыцуа пытк днаскыханы еипш, ус иаалыр-
каны иеы ахы нышткэыцэааны «хыр-р-р» хэа апынтца абжыы
нарганы, убри аамтаз алымхацэакагы ааркыатрацит. Цыара
акы шабаз акара гэварас ианыкайтца, иеы аанкыланы дынхыацш-
аахыацшит, аха азэггы илацш дытцашэомызт. Иараби, абра
азэы дыкамкэа каларым хэа ааигэахэын, иеы напшыхэартас
иахыкканатцаз аганахь иарггы илацш нкыдирхалейт. Цабыргны,
амца нымфыхытц игылаз ацътца ашыапы ус, дук мыртыкэа азэы
ицэаара навтибаейт.

— Уарбану уака зейтцаахны игылоу? Цэгъарак згэы итаку
уакэымзар, арахь уаацэыртны ухы сырба! — иабцъар амхаста
импыцаргэгэаны ибжыы агъефхэа инаиргеит Састангаз.

Иажэа фбатэкэа уи атца ашыапы давтытны ифааихейт аса
дук зкыз хатцак, аха апсшэа ахэара дахымццакыкэа цытраамтак
Састангаз илацш наидирхалейт.

— Узустада? Ара уейтцаахны узгылои? Уззыпшыда абна
агэтан? — дцаейт Састангаз.

— Хаимызтэаз рахынтэй азэы хлапшыкэтцаны дхаз-
кылпшуаз цыысшан, аха мфасфык уакэушэа збойт! — ихэейт уи
ахатца, лакта хаак имамкэа.

— Ухэашыа злакоу, ахабла нзыжкэаз уруазэкуп уарггы?

— Ахабла шынхажыыз уазхэада?

— Амшцэгъа ансыкэнак, уаф дызхымыз фнык афы иаха
сыпхейт. Макъанагы исзеилымкаац ауаапсыра зеггы ахабла
иахытны ицартэ еипш, рыцхарас изыкэшэаз, — ихэан Састангаз,
ицэажэара нымкылакэа дынеыжэпан, ахатца днеифагылейт. —
Кэылафцаак ирыхкэейт схэарггы, усеипш акгы сзадымбалт,
избанзар афнкэа зеггы еибгаза игылоуп.

— Ааи, мышкэак рапхыа хэфнатакэа аанахмыжыыр цсыхэа
хмоуйт! — лахейтцыхк имамкэа ибжыы наиргеит уи ахатца. —
Иара итэкэа рааста зыгэра иго, атэымуаа ирейгэыгуа Луман ица
Мачкэыкэа дейкэымышытацэгъаха, генуезаагы ицирхыраарц
иманы даакылсын, иапыжэац, ауаа рыштыаламтазы ххабла
дакэланы еимитцэейт, аха феида изалымгакэа абарт снапкэа

рыла, — убри аамтаз инапкәа Састангаз инаимцеикит иажәа иаццо, — лажәтцас дтахеит! Ахацәа зеггы ршьапы икәгылт, аха иазууазеи, ақылащцәа рцамтаз ыцъа атыпхацәеи пшьык арпарцәеи уеизггы иахцәыргеит!

— Урт цахьазар, нас шәышнқәа рахь шәзыхнымхәуеи?

— Хәыцыртак ада хәыцырта змам ауафы ахәра имфозарггы, изфо аткыс деицәахоит хәа, Мачкәыкә иашьеиҳаб Чмакә хәа икоу, «ор, хьи» змахауа мыждак иоуп! Шьта иашья ишья мукәанггы иаагыло уафым! Ащстаацәа иршаз, аамсткаьаф икынза зхала зхы назгаз Чари ица Камгач ицәгьахәыцрақәа зиркәтцо апсымтә Чмакә шьта мыждарак камтакәа иеизеикәкуам! Икаитцарым хәа игәра гашьасггы ихамоузеи!

— Уара уоуп ашьра кәзтаз, аха егырт зыхкәеи? Ахабла зеггы гас икаитцарыма? Ахәсеи ахәыцкәеи абнафы ахгара рылшару? — азтаарақәа неикәипхьазеит Састангаз.

— Икахцари, исшывз итынхацәа мацк рыгәшыра еикәтәаанза иаачхатәуп.

— Иухьзуи?

— Дгьапыл... Уара?

Састангазггы ихы аниирдыр ашьтахь рнапкәа ааимырхит, шьтарнахыс еишызцәахазшәа цытрак акараггы рееидырхаланы еицәажәакәеит.

— Бнала мацара ахыхчара удафуп, аидгылара ауп шәеикәзырхараны икоу, — ихәеит Састангаз, ицәажәара азырханы иеыжәламтаз.

— Ахаблақәа еичзырчо ыканатц уи азкылсра удафуп, — атак ныкаитцеит Дгьапыл.

— Хазкылсроуп, Дгьапыл, хазкылс... Убас ианзыкамла, есымшаггы абыржәы хшыкоу мацара хаанхоит, — ихәан Састангаз, атыхәтәан аманшәалахара рзеиғшьяны, нас апкара-апкарахәа ифынеихеит.

Убри аамтаз адунеи иахалашо иахагылаз амра шәахәақәа халалза иапхьакала игәыдыпхалон. Иеггы иарггы рыгага ишьтахькала ишьтагыла ишааиуаз, ус днымшахытны агафа аганахь ихы анирха, мфанызара изнауазшәа иааицрымшәакәа ицыз игагаггы нымшахытны, уажәы иармарахьала ивагыла афынанахеит.

V

— Атагылазаара хьантақаа, уатэтәи амш азыхәан, згәыграқәа җанакаахьоу ауафы акы агәра иргара уадауоп, дад, — ацәажәара далашыоқзаны иажәа анагзара даҗын Ардимон. — Аразкы лаша ажәлар азкылсырц еибадырны ианеицдәықәла, усқан зыхшыо лашәуггы дарҗыхар калоит. Апсуара адоухамч зхәыцрақәа арҗыхахьаз саб Састангазггы игәыгра дахьынзананагоз ала агәра ганы дықан, иахьамзар-уатәы еиҗахәарак калараны иказшәа... Дад, ауафы амша хара данықәу ахәыцра рацәа изцәыртларц ицшоуп, еиҳаразакггы ималазатә даныкоу, уи акырггы имоаркьаҗоуп. Саныцкәыназ абри гәастахьан сарггы... Изхысхәаауа, амша икәыз саб ахәыцра рацәа дрылхәхәа дышрылаз ауп, иаалашьцахьаны, ус ахыгәхәа Амзара дшыоакылсыз. Дахьынкыдгылаша изымдыруа дышнеиуаз, ус агаҗа аганахь цәашьык тааза илацш иныцашәазаап, дад...

Уахггы-еынггы итынчмыз амшын убри аеынггы атра иҗамзозшәа иахьтазоз, ееиқәкышыак змауцыз ацәкәыр-цақәа еихьымза-еипымзо еишьталаны ахьарчхәа акаара иахьааҗықәсылоз, абжыы тахәаҗа иаауан. Абас мацара ицыхәацтәарадаха еиланаршәшәоз абғанц, акаара ахьынзар-цәаакхьаз атып ахысра иакәитымызшәа, уажәы-уажәы ицхеи-батца агаҗахь еихоз ацәкәырцақәа, нас итрысны рышьтахька рҗынархон, адггыли амшыни ирыбжьаз ахәаа еиланамгарц аҗахышәа.

— Дад, саб кбак ишьапы таимыргылацызт, амшынуаа зуствәазггы имбацызт, аха иабацәа ирхәо иахәхьазаарын, апсуаа рыкбақәа рыла анкьа ахара ицаны ишкәылоз, — ицәажәара иаалыркьаны даҗацъара днахнагеит Ардимон. — Аурым кбақәа амшын агәтаны иаанкыланы ишдырхәуаз, ишырбылуаз, ишрымпыцырхалоз... Абри зхысхәаауа, харантә саб ацәашькәа ахьибоз ахь ихы рханы дышнеиуаз, ус алашьцара иналибааит праҗбак, иааигәазаны изыхгылаз. Иибоз ацәашькәаггы уи аҗба акынтәи шакаыз анеилирга, нас ишьтахька днахынхәын, дахьцара изымдыруа, иҗы аҗы ианкны дгәеигәеиуа дышнеиуаз, ус днадгылеит аетра дук еитцхәа иахьгылаз. Иадкацалаз ахамам

аҕынтәи хатда бжык ылымха ианаатас, лакшакрак ҕамтакәа ашә днадгыланы днасит. Дук мыртцкәа ашә аатны, уахынтәи индәылпхаз алашара тааза Састангаз ианааиҕаҕа, ашәхымс илагылаз ахатда ихаҕсахыа цкыа еилырганы изгәамтәит.

— Хәлабзиа!.. Судукилозар, уаха сутазарц стахуп, уххь згеит? — ихәан Састангаз, ахатда днаиизтааит.

— Аетрахыи амҕахытца ухы иатәоушьозар, уахызбаауама... Ус утахызар умҕахытц, — ихәеит аҕыхыча, иара иахь амҕахытца асас иахыгәаҕхаз ҕыашыаны.

Кәафратас аетра иадҕатдалаз аөнүтҕа маҕк ацкыара агзаргы, уеизгы-уеизгы ихәынгаушьартә иҕамызт, амала ақыдкәа реихасаҕәыртақәа рҕы арахь иавтышәшәаны иааи-уаз аеқәа рыфҕы ҕынҕыа ицон умхәозар. Зықәра акыр инахыхәхәхыаз уи аҕыхыча, ашлара злафҕы иҕалахыаз ихцәи неимазакны ихагәтанза акыр икаҕсахыан, аҕатцеи ажакыеи ныҕәигомызт, аха асара иахыҕаны еимиааха иҕан.

— Дад, шыта иаасахәеишь узустоу, уахыатәиу, узышьтоу, — аҕыхыча имаз хыхымыхык аацәырганы ианеидтәала ауп итааз иеилкаара иеаназик.

Састангаз ихы-итыхәа анеитеихәа ашытахь, дзышьтазгыи наиирдырын, нас иаргыи аҕыхыча днаиизтааит.

— Еиҕаб дук ас сахыуазтаауа саҕамыз, аха шыта саргыи истахуп ухьз здыруазарц?

— Дад, сара сыхьз ахыырхәашаз нарцәыҕа акәымзи, аха, ишубо, аҕсцәаха сара сзы дҕамлеит!.. Сеиликә сыхьзуп, дад! — убри аамтаз лахыеикәҕцарыла игәи дынтаҕызны атак ныҕаитцеит аҕыхыча.

— Сеиликә, уххь згеит, избан абыскак угәи каҳаны узыҕоу? Рыцхарак ушақәшәахыоу аҕара ублақәагыи ирхызбаалоит, узыниахыоузеи мықәшәатәыс? Имазамзар, исоухәар ҕамлари?

— Изыҕамлои, дад! — ихәан Сеиликә, убри аамтаз игәгыи дынтақәыпсичаит. — Цәгыала амҕасра амаза хәа акгыи аҕам... Аҕсны мрагыларахытәи адгылқәа еимазкуаз Дадиданааи Чачааи реибашырақәа зыжәаа иқәыизххыоу сыруазәкуп саргыи, дад. Сҕацәа ашыҕагыи уи иақәсырзит. Хатда ицашаз ҕыҕыа сыпхацәагыи, енак зны, ахацәа аҕны хәҕамзаара иақәыршәаны

цѣоуки аакылсын, имцарсны иргеит. Рызырта, рыцсырта ахыѣоу
иахѣагы исыздыруам, дгыл харак ахь иртиизар акѣап. Уажѣы,
сшубо, сыцсы мцо-имаауа, сыхлаѣацѣагыа, сымалазатѣ адѣы
саакѣахейт. Ѡацсадгыл сыхѣоит ѣа саѣыхын, арахь стаацѣа
сзымышѣакѣа исымпытцаахит, сара ашѣикка... Ех, сабиц!..
Ауаѣы днышѣацѣахнысларгы ихь алаигзоит, аха аѣаацѣа
рѣаызра еихау гѣырѣа ду зыѣалашам... Дад, усеипѣш ура анцѣа
уаѣаимыршѣааит.

Састангаз игәы даарыцханашьейт, ацәажәара рацәак иҗа-
цәамкәа, дгәырџацгьҗа итәаз Сеилықә. Даҗеа ганкахьалагы,
изиџымшьейт, анкәа ауаџы гәгәа хәа иршьоз уажәы аҗыхьчара
ихы иахьатәеишьаз.

– Сеилықә, ухатқы, еилыскаарц стахын, абыскак хыңсыра зыхтысхыоу ауафы адыхәтәан аеыхчара угәазырпқхаз? Насгы үзхылапшуа арт аекәа зтәыда?

– Дад, Амзара ақалақь знапағы икамлацда! – инароуны атакцатара иеыназикит Сеилықә. – Анцәа иңышьоуп, артғыи цент шаххәо, ус ахыпцхәа даҭа цыоуки аахазкылсыхуеит. Иахьа уажәраанзагы хазкәитым хақалақь знапағы икоу генуезаа рыкекәа роуп исыхьчо, дад.

– Изхгылоу ағбақәагы дара иртәума?

– Уртгыы ргэатара уахызахыоума, дад! Ариабжыарак еипхыкэкэа, зака ааны ицахыоу удыруазар егыа ицоушьярын.. Изаауа хэа иудыруеи? Хаймцэаразы изхытцуеит, уаха изакэазы. Хтэыла иалырго амал рзымхакэа, хазы атэцэагы нарыштаргалоит. Ацсадгыл ацэызра закэу узейтахэара атахым сгэхэуеит, дад. Оумажэ цуеит ацсуаа рхакэйтхара иазыкэпоижтэи, иахыагы уи иафуп... Дад, ура макъана зынза учкэынзоуп, хажэлар ирхыргахыоу ус иажэабжыны иуахыоу ада рыцэгыа-рыбзиа инартцауланы уалампшыц!

– Адгыл итџу ацџеиха иадыруеит хџа, уи идыру усуп, Сеилыкџ, ухаткы, аха анкџа иаркы-ирцџ хџа иџаз ахатџа гџгџа уажџымтџаз аџыхџчара уџахџязукуз ауп иџџасшьартџ иудызбалаз... Избан, абранџа ахыларџџара ухы изатџаушьыз? Иухџчогџы уара иутџымкџа, уаанџа атџымуаа ирџагылаз, ашьтахџ кџырынџџыс ухы зруџтазеи? – иџџан Састангаз, иџџажџара зџџаарала инахигеит.

— Ха-ха-ха! — игәардханы, аха хаарак аттамкәа дааччеит Сеилыкә. — Ках, анаңалбеит!.. Ех, сабиц!.. Ее, гьиди, сеилкааны сызмам абас ауми ишысырхәә!.. Мап, ара баша сыкам, саа-згазгы акы ыказар акәхап, дад!

— Имазамзар, исоухәар камлари?

— Аеыхъчара мазас иатцоузеи, аха даеакалаггы иатцазар калап, дад!

— Ишца уи?

— Схы иатәасшьаз амаза атцоуп зтәы сыхъчо рзыхәан. Избанзар, сара ара исахауа рацәоуп, атәцәа рымтарсразы икәылараны ианыкоу аамтазы, ақытақәа иаразнак ргәыр-ҕаныстоит, рыхшара пхьаркразы. Саргы шыта сықарахъ снейт, анкәеипш сеибашьыртә сыкам, аха уеизгы макъанаггы сахъхәартоу ыкоушәа схы збоит. Убри азоуп аеыхъчара схы изатәасшьаз. Уажәшьта сара исылшо абри затәык акәгәышьоуп, дад, — ихәан Сеилыкә, дырөгегых игәатцанза даакәыпсычхаит.

Еидтәаланы ишеицәажәоз мацара атх акыр инарцеит. Ашьыжь ргыламтаз, Сеилыкә илахъ-иңымшь шицатәызгы аагәеитеит. Цабыргны, усқантәи аамтақәа рзы акьырсиан динхатцара апсуаа рыкны амчра дузза шытнаххьан, аҕаҕа қытақәа ркынзаггы аеахыгзаны хәыцгы-дугы ахатгылартә ирылатцәахьан. Иара амч-алша ашьақәырхаразы, Ақсны адоу-ханькәаҕацәа реихабыра ахьтәаз Амзаратәи ауахәама, акьырсианцәа зегь рзыхәан ихадаз апшьатыңны ирзыкан. Иаңсыуааз апапцәа ауахәама аматц шазыруаз, ашьтахь Амзара дшаанагах дыр, аңкәандар (аепископ) иматцура нызкылаз агәырцъхылтшытра Арсени игалаба апхьашьа згәамцхаз ра-цәаҕхеит, икаитцоз аматанеирақәа иара ибызшәа затәыкала иахьымҕапигоз атыхәала. Атыңантәи ауаапсыра амзаратәи ауахәама затәык акәмызт ргәы иалаз, ргәыпсахы еикәзырчцоз еиуан: Бедиатәи, Мыкәтәи, Цкыбынтәи, Гәдакәатәи, Елыртәи, Камантәи, Псырзхатәи ухәа ауахәама дукәас иказ агәырцъ-шытрақәа иреиуаз аматц ахьазыруаз азыхәан. Апсуаа рбызшәа апшьаҕыра иаднамкылозшәа, ахахәцәкәа тапыкканы дара рбызшәала ашырақәа аныртцон, асахьақәа ирытцарыҕуан, иара убас аныхақәа дара ргәамала ирзачуан. Апсуаа рахәшьаңа Баграт III ихәан Бедиа иргылаз ауахәама еиҕанышьақәдыргылоз

ахахэтзы тапканы, уакагы гәйрць бызшәала абас еицшгы аныртцит: *«Анцәа Иан Аңшыа лыхьзала абри аңшыа уахәама зырғылаз ахахәеиқәйәцәа реиҳабы Симон изы азыхәара кәйәла!»*.

Амзаратәи ауахәама арфьцра атахымызт, аурымқәа рнапала ишықартаз ианханы икан, иара убас афыракәеи асахьакәеи макьаназы импсахкәа еиқәхашәа иааиуан. Лзаа ирыпстәзаашьаз Састангаз еилкааны имамызт, аха нхашьалеинтдышьалеи, тагылазаашьалеи далааи табалааи излареиғьыз хәа акгы рыдимбалеит, уимоу, арахь ааста ашьхауаа еиха ахақәйтра рымазшәагы иамхабеит. Иара убас еиликааз рацәан аеыхьча ибзоураны. Састангаз ашьыжь идәықәламтаз, Сеилықә даахәыц-хәыцны иабжыгеит абас еицш:

— Дад, нахьхьинтәи уахо уанаах, атәым доухала ицшьоу азыцшыа ааста, ухатәы бызшәала ицшьоу еиха ихалалуп. Хәартас уаб изыкаларц утахызар, ауахәама ақынтәи азы аашьтыхны, ушиашоу Лзаа, хныхақааф Чышә иңа Батыр... Мгәыз Батыр иқынза сныдгыланы азы дахарпшыаны изгон, уакә сакәзар. Егьумхәан, уара утәы зака гәыкала дузыкоу акара атәым игәы аартны дзыкалом... Дад, сара еиха ишеиғьу хәоуп абас зуабжьазгаз, шыта уара уазхәыц ишыкаутдаша.

Идигалаз табуп хәа наххәааны, нас зыхьз ихәаз Батыр дабанхои хәа днаиазтааит. Убри аамтаз Сеилықә инапы неитыхны аладака ианирхха, Састангаз дахьгылазынтәи ибартазшәа, уи аганахь иарггы илаңш наирхеит. Рацәак еидымхалакәа ианеиқыртц ашьтахь, Састангаз аеыхьча ихәатәы аахатцаны ауахәамахь ифьинеихеит, аштаф икылхәраа иаауаз Ацқызы аашьтыхны Батыр иахь дцаразы. Ибақысақәо зыла иртәыз ахатархәыхә наиехьынхәаланы аныхақааф дахьынхоз агәашә днылагылоны еицш, ус акеф-акефхәа ауахәама ақынтәи асаркьал абжыы царыхәтцәаза, шыыбжьон агәазытәкьа Лзаа зеггы иналафит.

Иаалыркьаны алашбыжькәа анаага, убри аамтаз асаркьал абжыы дазызырфуа асқам иқәтәаз аныхақааф ихы фышьтыхны, абарта ақынтәи агәашә ахь дынхьаңшит. Азәы иеы афь ианкны дышгылаз илаңш дшытәшәазтәкьа деихеигәо дфагылан, дпцларц ифьинеихеит. Деиқәышлахәа дшыкалахьазггы, ашацахәа

еималарц хэшэыс иамоугы, хтэыла тэымуафык дадымпшыло ианыкалалак акэхоит, дад.

— Уххь згеит аихабду! Атэымуаф напшыхэартас хкаитцартэ дказцо ххатакэа хакэзами? — аханатэ аахижытеигы гэйтцхас имаз уажэы Батыргы убри шаацэыригазтэка акапыхэа иажэа наимицааит Састангаз. — Мшэан, хажэлар тэыс икатцаны урт ираазырхэогы хара хакэзами?.. Ауаатыфцэа рцыхэала зэырфы рхаблакэа ааныжыны абнакэа ирызцоит. Амфан сахьаауаз сыблала избеит убасеипш инрыжыыз хаблак.

— Ахабла хэа узфу шыта гэварас исымоуп, дад. Уи, Лзаа аханы икоу Алахазы ахабла ауп.

— Уххь згеит, абри уара иуздыруам хэа акэым, аха ажэлар хык икэызтцалаша ауафы данырмоулак, нас убарт арыцхаракэа ирыцэцараны изыкалашам.

— Ажэлар ахы рытара имариа усым, дад, — убри зака иуадафыз аазгэеитеит Батыр. — Жэларык рлахынтца азэы ихахыы игарцаз агэагырагы атахуп. Икатцатэу уанакэымшэа, ахы зутарц иутаххаз наумпытцаа ицар калоит, уи иатахугы мачзак ауп, дад.

— Уххь згеит, хажэлар есымшагы бцарла акэын рхы шырыхчоз, — аныхацааф иажэакэа инарчыданы атыхэтэан абасгы напшыит Састангаз.

— Абцар ашытыхрагы акэыгара ацзароуп, дад, — згэы еицхауаз арпыс иажэакэа ааириашеит Батыр. — Бцар мацарала зны-зынлагы акэымфиара ианазхэахогы ыкоуп, избанзар усеипшкэагы калакэахьеит... Сара исгэалашэоит Ададианкэа хытцны ианхажэлаз, убаскан убастэка ихыит атауад Дарыкэа ица Зосхангы. Акэылафцэа лшарас ирымаз цкэа итымтаакэа ируаа ахынарыжэитцаз, реихарафзак ицэтахеит, гыамада ихатагы ихы акэитеит. Ииашоуп, Зосхан агэагыра дузза ааирпшит, итакыз ажэларгы цсеивгарак ахь хкылигап ргэахэны ицгылеит, аха иазууеи, башаза зэырфы убри иццакцэара иакэзит.

— Уижытеи кыр цуама?

— Имцыкэа! — нас даахьапшны Састангаз дихэапшуа иажэа инацитцеит, — ускан уара сукалазар каларын, дад. Аиаша амфа тбаауп рхэоит, ускан зегы агэыгра ду рнатеит акы иазкылсрашэа, аха иазууеи, икаитцаз амхаццакцэара зегы ирпырхагахеит.

Састангаз иихээз аныхацааф цкба игэы азтамшэа, изла-
цаажэоз ааигэа зынзагыы икамкэа, атдыхэтэан убас зхихэаазгыы
еилкаашыак амамкэа икыышэ цагакэа аартцысны ус ихэеит:

— Дад, адунеи ааршеижътеи аамта бзиаак шцахамбари хэа
гэыгрыла иаиуеит хажэлар. Аха убарт ргэыгракэа шыргэыгроу
мацара, иахьа уажэраанзагыы иаанханы икоуп.

— Уххь згеит, гэыграда нхашьас иамоузеи! Хажэлар
гэыграк рымамызтгыы, хагеица, шыта илыкэзаа ицахьазаарын!
— аныхацааф иажэакэа есаaira цышьахэыс икаитдон Састангаз.

Ацэымза еицшха афыцааара иафыз Багыр ибла таакэа
убри аамтаз Састангаз иахь иаахьарцшны инаидирхалт, аха
нас, дзырччаша хэа акгыы шыкамызгыы, дгышэырччашэа иажэа
инацитцеит.

— Дад, агэыгра кэзцо агэы ауп, аха иназарцаз ацхьа
афэыгара гылазароуп. Ажэлар ацсаса иафызоуп хэагыы рхэоит,
дад. Пызак даацэыртцыр, дахьцо ауасакаа реицш зеггы
наишъталоит... Ацсуаа даараза кыр зхызгахыоу милатуп, дад.
Ргэы злакыдгылахыоу ала, усеицш азэы дырбар, иаразнак игэра
ганы инаишътагылоит. Убасеицш акырза зылшоз дреиуоуп
ацауад Ачачба Рабиагыы. Ибжыы фаца акешэа инарганы
данаакэгыло аамтаз, анацалбеит, хабацаа рыпцкэа аргылап
ухэап. Аха иазууеи, амыждаразы иахтааз генуезаа дырмышэац,
урт реицш закашгыы драбашьрыда, дад.

— Уххь згеит, иухээз шцеилкаатэу?! — иацышьаны дцааит
Састангаз.

— Уи аилкаара зынза имариоуп, дад. Зыцсы акы иамыртэуа
ахьырацаафхаз ауп изыхкыоггы. Урт рцыхэала хажэлар
зеидымгылартэ лахь-лахь еихэацшуа еидыртэаланы иркуп.
Далааи цабалааи, иара убас цсхэааи аибгааи қылафцаакэак
рыкэлар, арахьтэикэа рхамцгылартэ акынза акырынтэ
инеибагахьеит. Уахьтэикэагыы арахь имаартэ еицш, ахааназ
еицхыраарак рыбжыамызшэа икаибатцахьан. Асеицш акыр
иацсоума, дадхеит?!

— Нас, хэзтагылоу арыцхара алтшыас иамоу хэа иубои,
Багыр, ухаткы?

— Алтшыас иамоу убри ауп, дад, ажэлар змыргэацо ацхьа
икэцатэуп, — иааркыафэзаны атак ныкаитцеит Багыр.

Састангаз игәәанагараз аныхаңаафгы иахыгәәанагараз, насгы аҕәыга уаф ас ихәазар, шыта иаргы дышиашаз аҕара агеит. Ахәтакахьала уи дагыааигәырҕеит.

— Атәымуаа рдаскәа зеипшроу акыркәа збахьеит, аха хара хтәы зынза даеакзоуп, дад, — ихәан Батыр, ахаара зцәызхьаз иблакәа Састангаз инаидирхалт. Нас цшыаала инаикәганы уаф дахьыказамыз цыара дыцшуа, илахьшәашәахьаз игәалакәа уашьтха ирхынхәны, ииасхьаз аамта хьантәкәа ирылганы иааигозшәа, ашьтахь иажәа еитанацитцеит. — Хадгьыл аҕара хазшаз илпха зцу даеацыара иузыпшаашам, дад. Апцтазаара атәым дгылаф ахгара еиха имариоуп, уцсадгьылаф састас указар ааста... Исхәарц истаху, хажәлар ахаангы атәым цәара еилахауа иҕамлац. Схата схы згозар, сызкәымшәац арбану, дад. Аибашьракәа сзалатом, избанзар ахатца дзиуа аибашьра азын ауп, насгы ахыхьчара уи зеггы ируалцшыоуп. Сара сызфү абзабаа ауп... Абри атәы уазтцауазар, хтәцәыхак аасымбазакәа сажәра саатагылт. Аибашьракәа снырхашәаланы иансыхәтаз атаацәара апццарагы сахьымзакәа, сыцкәынра зеггы мөасит, дад.

Аныхаңааф ицәажәара ааникылан, ианиааз дызхьымзаз абыржәы ицәабозшәа, иаалыркьаны хәыцрак гәырфаха ие-неитеит. Аха дук мырцыкәа даалкьан, нас ихаарадаз ччапшык икьышәкәа инарыкәырххны иажәа инацитцеит.

— Аибашьра сылымшартә саныкала, икастәахьаз ашьа цырхагас исмоурцаз, Анцәа ду иҕапхьа агәнахақәа схысхырц сыбганы, ауахәамаф адоуханыкәгара сөазыскырц стаххеит, дад, — ҕапхьа даахәыцшәа кәаитцеит, аха ицәажәара аанымкылакәа иажәа анагзара дафын Батыр. — Ускан Лзаа папыс ихамаз шыахә-зак иакәын, сгәахәара еилкааны хазшаз иматц аура сатцаиргылт. Ашьтахь, хапап данцсы, хуахәама атәымуаа рнапафы иҕалеит. Убринахыс агәырцыкәа папцәас икарцо иахьалагаз атцыхәала ауахәама сапырцит, аха Лзаа хныха уахәамак иахзафызоуп. Ныхаңааф укалароуп хәа иансыхәа мап сзымкыкәа, иахьа уажәраанзагы сыкоуп... Дад, ииашангы икаутцеит агәырц пап иахь умнеикәа, ушиашаз сара сахь уахьааз.

Састангаз атцыхәтәан игәы инташыз азтараакәа ахәаха дахьымызакәа аныхаңааф дҕагылан, афны дныфналеит, аха

рацәак иенамырхакәа гәйблаак фатәкәак антаны уахынтәи даадәылтын, изыкәтәаз асқам акыпш иныкәиргылт.

— Дад, схы цеит умбо, аңхәа аишәа шаагатәыз сызгәаа-мызгеит, — ихәан Батыр, шаңхәа аоны дныфналт. Ус аишәа еицарса хәычык ааганы, Састангаз иаңхәа инаргыланы, нас афатәкәа ыкәыргыло иажәа инацитцеит. — Цәажәарыла ухтаскын, амла уакуама хәаггы сузымцааит. Абас азәы иархәома, аха итаацәарадоу ахатца данажәлак ихшыфгы цагәуеит, дад, — атыхәтәан ихы лафкгы нахижәааит Батыр.

— Цьоушът, иауазеи, ауадаф уеалаумтан, уххь згеит!

Састангаз, цабыргны, амла ааилыжжуа акәын дыштәаз, убри акнытә Батыр дцо-даауа афатәкәа раагара дафенаты, иатахым хәа ажәакгы ифытымкәеит. Акрыфара ханбалагари хәа убри аамтазы иблакәа траа аишәа ақәпшра дафын, шыта Батыр дантәаша дахыццакуа.

VI

Ауаа рацәак ирфырхарстамыз ала еихытәтәаны, абасала уца хәа Батыр излаитцеихәаз ашьхара аган мацара иеад-кыланы, ишьтахька дхынхәны амфа дыкәын Састангаз. Амзарака данауазгы данцозгы усеипш агәаанагара зимаз издыруамызт, аха абас мацараггы аамта шыкәамлоз алаггы агәра ганы дыкан. Атагылазаара бзиа аагаразы акы мызбакәангы ахала ишыкәамлозгы еилкааны иман, еихарак уи арцабыргит иныкәара иалагзаны амфан иибаз-иахаз акыркәа. Атла агәапшь тызфаауаз ахәыршы еипш, анхафәжәлар ргәи ргәатцәеи тызфаахьаз амчымхара иахканы, ргәаг хышхытәо ишыканатцахьазгы еиликааит. Уи анакәхашаз изымдыруазаргы, уеизгы уи амш хышхытәа азааигәахара акынза инанагахәеит хәа азхеитцеит атыхәтәан. Абас ахәыцра рацәа ихаңаны дышнеиуаз, ус иеы ашьтахьтәи азшьапык ахьаргылоз идагәаза ашьтыбжь иахауа далагеит. Афаст, аеесимаа атымшәакәа икам хәа шынигәахәызтәкьа, ахышәтхәа дылечәжәңаны днахәапшызар, цабыргны, армарахьтәи ашьапы злачаңаз атцәтәины ишнатшәара икан. Ажьиџс ахаблан икәз Тамаңьар ичапеижьтәи рацәак цуамызт, аха амфа хара

ианарцысы, аееимаа ҫара имызразы инатиршәан, нас ҫара ҫныкаҫ днымҫахытцны иатичаҫарц игәы инҫеикит.

Иҫынаханы дышнеиуаз, ус аҫха дназыдгылаз гәашәк аҫынтәи, аҫшәма хәа ҫитит. Ашҫа тбааҫы аҫьаргәал ҫны наҫ инахараны игылазшәа аниба, арахь иҫытбыжыҫы анырмаха, нас еиха ибжыы рдушәа еитанаиргеит, аха ҫыҫ зхәашаз лак рзанымызшәа лашбжыкгы ҫара игомызт. ҫитит, еитәҫитит, аха уаха азәгы ихабарк аныҫамлаза, ашьтахь лакҫакрак ҫамҫакәа агәашә аартны дынҫалеит.

— Аҫшәма, уҫоума, аҫшәма?! — ашҫа абжа еиҫишахьаны дырҫеггы ибжыы наиргеит.

Убри аамҫаз аҫны аҫнутҫа быжықәак иахауашәагы дҫалеит, аха уахынтәи уаҫ ддәылымҫуашәа аниба, мшәан, абарт асас иҫылары иазрыҫхаума хәагы ааигәахәт аҫыхәтәан. Даҫазныкгы ибжыы аниргоз аамҫазы, даараза изгыз ҫхәыс тажәтабаак, ддәылзмыжыуаз мчык лышьтахьҫа илыхозшәа, дындәылҫш-аадәылҫшуа, ус абартҫа даатҫагылт, аҫны аҫхәтҫәҫа азә дышгылаз шылбозгы, аҫы ахәашьа дақәымшәа. Лара иналышьтарххны еихымза-еиҫымзо иҫаз хәык ахәықкәа лышьтахьҫала ашәхымс иаалагылан, нас инеикәагыланы даргыы Саҫтангаз иахь рыбақкәа тырхаха ааҫшра иналагеит.

— Мшыбзи! — аҫшәмаҫхәыс лхымҫаҫгашьа изҫыашьа-раханы ибжыы наиргеит Саҫтангаз.

Умҫахытц хәа ахәара лзымгәаҫыуа, иҫыларагы лҫахымшәа, ашьтахь аарлақкәа лхы налырҫысшәа луит.

— Аҫшәма хатҫа дыҫазар, дызбар сҫахын!

— Усеиҫш азә дыҫазтгы, даадәылҫны дупымлози, — лхәашьа мырхаақкәа аҫак ныҫалҫеит лара.

Саҫтангаз иаразнак игәы азҫеит ҫабыргны рыҫхарак дшақәшәахьаз аҫара, аха уи азҫара иеаҫәганы, дзымҫахытцыз леилыркаара иеыназикит.

— Иабихәац, сәы аееимаа аҫшәеит, уи азоуп сзымҫахытцыз! Жьахәаки рытәаки шәымазар, аееимаа аҫҫҫар сҫахын, — ихәеит Саҫтангаз, уаха анс-арс хәа аҫеак бжәамгалакәа.

Илаҳаз азырханы, уахагы илаҫымткәа аҫны дныҫнапҫеит. Ус, дук мырҫыкәа, еиха ихбыҫшәа иҫаз хәычык даадәылҫын, арытәеи ажьахәеи ааганы Саҫтангаз инаииркит.

— Хаи, афырхатца уара! Узлазбо, уафы гәгәак уакәхоит...
Шьта иухьзу сырдар!

— Сароу... Сара, Быдыгә сыхьзуп.

— Ках, Быдыгә ахатца уоума исзымдырыз?!

— Нас аеы сақәтәар сҭахын... Сақәуртәома?

— Аеықәтәашьа уцахьоума?

— Саб есымшаггы сақәиртәалон.

— Уаб дабакоу? — иикыз аееимаа аеы ашьапы иадшәало
дҭааит Састангаз.

— Сабу? Уи дыказам!

— Дабацей?

— Ыоукы дыршыт.

Састангаз убри аамҭаз аеы ашьапы аужьны иеыриашаны даагылан, ахәычы даеа зныкгы илапш дныҭаикит, аха иам-хацәгьаханы уаха уи дазымҭааит. Дахьымҭахыҭыз аҭхәысеиба дышлызхәыцуаз мацара аееима наҭачаҭаны, нас егырт ашьапқәаггы аагәеиҭеит, аха рызеггы еиқәкаца ишыказ аниба, ашьтахь идгылаз ахәычы даашьҭыхны днақәиртәеит. Убри аамҭаз егырт афыҭаггы рашьа иҭашьыҭны афаршьтра аҭынтәи игыланы изыпшра иахьафыз, зны-зынла Састангаз иахьггы инхьапшлон, аха ҳарггы ҳақәыртәа ҳәа ипхашьаны ирызхәомызт.

— Ухаткы сҭеит, абас ахьысхәоггы пшзам, аха уи азын гәыбҭан сумҭан! — ахырқыара леазылкызшәа, уи ахәараггы лцәыхьанҭаны, еиҭах абарҭа дшаатцагылазҭәҭьа лыбжы налыргеит аҭшәмапхәыс. — Анҭутуаз смаҳаз ҭьумшьан, аха суцәшәаны сыбжы сызмыргеит!.. Саҭоумҭан! Аамҭа цәгьак хҭагылоуп, ублақәа шаапшуа ухшара наухыкәшәааны ианырго аамҭоуп иахьа! Ахәыцқәа раб дыказтггы, акы иамусын, аха...

— Дшыкам ахәыцггы исеихәахьеит... Дзыхдырҭьеи бхатца?

— Қәыхәлацәгьа иара!.. Разкыцәгьа!.. Хаамста бзиахә Шьаруан дишьҭазит, иара ахәашацәгьа! — убри аамҭаз лыла-гырзқәа лыблақәа ианаархыжжыла, уаха лзымхәакәа леаа-нылкылт, аха ҭытрак ашьтахь, лгәырҭа леацәганы, лажәа инацылҭеит: — Амшын аҭаулара ушәар ҭалоит, аха агәы мыжда

атдаулар шәашә шамам еипштәкә, уижәтеи сгәи ахәа шәашә амам!..

— Уи шпәкалеи? — лхала ианцәырилгах, шыта иаргыи аилкаара итахни дтааит Састангаз.

— Зыхәтәи нтәаша Баз ипа Шьаруан гәймаа рыхшара рхикәшәарц дрықәлараны дшыказ итырдыраахьазаарын! Астәи рнеира иазыпшымзи, ақыта алалаха иахьымыгзакәа иныхафаны, схатгагы днарылакны, пытшык тадырхеит, иаанхаз рыпсы рыманы ихынхәит! — уи агәаларшәара лцәицәгыны, лгәи-лылагырзи еилатәо акәын лажәа анагзара дшафыз.

— Абас ахьысхәо саҫабымтан, аха ацәгыакатара дшигоз дырны иеааникылар акәымзи?

— Шьаруан ихәатәи хамцакәа аҫынкылара ус иаумариаху! — асас икаитгаз аеңныхәа шылгәампхаз убаратәи лхафсахьа аҫааитанакит, аха лцәажәашәа ианмырпшкәа лажәа еиҫа-нацылтеит. — Алаба кьашь ахы укыргыи уакьашьуеит, атыхәа укыргыи уакьашьуеит хәа, дзышытазыз уи амшьтацәгыа дызустоу уара дабаудыруеи. Мап ицәукыр, нас даахынхәны ухаҫа мыждарак узизбон. Қәыхәлацәгыа иара, ахәыцкәа дрыцәшәаны ауп дызиццазгыи... Анцәа хәа зәыр дыказар, абыржәи сшыкоу икалааит ахәыцкәа раб дызқәызыз иҫаацәагыи!

Састангаз аңхәысеиба лгәи иргәҫарц ажәакәак налеи-хәар итаһын, аха ишихәаша ифәшәомызт. Насгыи, ари афыз аҫагылазаашәа цәгыа зауз акы лахәашәа амамызт акнытә, атыхәтәан зынзагыи алафыстрым хәа игәахәны иеааникылт.

— Саҫоумтан, афныка уааи хәа ахьсызуамхәо. Уздыспхьа-лаша хәа акгыи салакам. Абри абахәатәу, аха, абар, хымш раахыс ахәымсаг жәла лаганы, амгьал еиламгыла зны ахәыцкәа рфатара сафуп.

— Избан, ибыцхрааша тынхак дбымазами?

— Сҫаацәагыи сгәиғәтарыжьуам, сабхәындацәагыи аасхы-лапшлоит, аха есены саха рызтода... Хыхь икәтәоу Анцәа ду сухәоит, абас сразкыдазтәыз Шьаруан ахәаҫа иҫсынтдры иаарласзаны иркьафразы! — лажәакәа атыхәтәан ашәигыи нашәталтеит.

— Ишџакабџари, баџешәәгәышьеит, шыџа бхәыџџәә баа-
рызхәыџны ибыџхәроуп. Акыр зыџхәз ашә бџы тлазны ибеит
рымхәои, насџы уеизџы-уеизџы ибхылаџшыша ыџоуп, амла
бадыркрым, — ихәеит Сасџангаз, аџхәыс уаџа лгәы злаирџгә-
гәашаз изымдыруа.

Ардимон иаалырџкәаны акы дазхәыџуа иџәәжәара аанкы-
ланы дшыџказ, ашыџахь даахәыџ-хәыџны, ихы дџахашәә Атласџкан
илаџш дныџџганы иажәә инаџџџеит, аха зейџахәара даџыз
ажәабж нџахџџәаны, уажәы даџакахы инахганы ауп дшалагаз.

— Раџхызатәи ахџыс ианакәзаалакџы ауаџы игәала-
шәараџы еснаџ иаанхоит, дад. Саб Амзараџа данџаз, дзыниаз
ахџыс алоуп иџџазаара алагамџа хыџхыртас иазыџкалаз
хәә азухәарџы џалоит. Уи ахы шаркхаз уахәара ахәџанџы
исыџхызойт.

— Сузызырџуеит, уххь згеит?

— Уи алагамџа абасейџш иџоуп, дад!.. Азәы изиамхәә,
игәаџыр изымгәаџуа, иизбашаџы даџәымшәә, тәым напык
дампыџахәар хәаџы ихы даџәшәоижьџей акраатџузаарын
Аушџа аџыџанџей Баџьал иџа Аабыџь... Сажәә зысроуа, саб
ихџысџәә џџа ибзианы иуеилсыркаарџ азоуп, узырџла, дад...

Анкәа иџалахьаз абжакы Ардимон иаб ихәамџан, аха
атџыхәтәә хазырџәауа акәны иџан иан лџынџей иахәхьазџы,
абыржәы ейџейхәозџы лара илхәоны иахәхьаз акәын.
Кәаначхьыр ашыџа ашыапы аџаварзны иавџаршәыз џан аџыџа
зегџы ыршанхо, лбара иахыџџаџуа, лыда хәәтәы рымамзаарын
џызџбан хәә зызџахә рџаџыз џыџџа ссирзак. Дызџахьазџы
дзымџаџызџы инамџхәынџы инаџџаны, мратџас дџаџџа-џаџ-
џойт, џейџџшла Нарџаа рахәшьазатџ Гәынџа џшџаџы илымалџуейт,
афырџхәызџарахь дурхарџы, Баалоупџа Мадина илаџылгойт хәә
лзырхәозаарын. Ашыџа бнаршәыра иларшәыз ахаблa гәахаџәә
рџы инхоз арџарџәә азәырџы лылабарџа иашьџан, мамзарџы
иахьыналхыџшра иаџазозаарын. Аџшрей асахьей иазрыџџамыз
ашыџа џыџџаџәә аумаџхыз, аха урт зегџы рылымџаа лара ейџа
лызџахә ахырџаџыз азы дшыџџганы илейкануазџы ыџазаарын.

Лтеитпш ссир адагы анаалашьей аказшьа бзиеи лыман, лцәара иатаз ахаара иабзоураны, дзацәажәозаалакгы иаразнакала ргәы лыткәон. Абри лшыза аупшәыл пхәызба дымтадмырскәа, мамзаргы азәы димгычкәа, цәара дрымтиикәа дызлааиуазеи хәагы цәашахәыс дказцахьазгы рацәафын. Лызбахә ахынза-неихьаз ақытақәа ркынтәи лбацәа есааира ирацәафхон. Зныктәи рылапшкәа шыналхьыслак, ақапыхәа рыгәкәа шылкәтәаз иаразнакала лахәара рзымгәагыа, ргәатца изтамзо инташуаз лыбзиабара хырпсаашьак рзамто, дачезныкгы лылабарта ах-роуша иашьталон.

Қызбан лтызшәа абасала иандыршоз аамтазы, азәы дивагыламкәа акы агәагыра зламыз, атцмыхәхәрхара далачо иааиуаз ақәатцаамста Аабыцә атыпха ссир лызбахә аниаха нахыс, игәы интәикыз ацәгәахәшәадара дартәомызт, даргыломызт. Ахапшәа былгәа деипшха, бгәзара лымазамкәа деихыкәымпылааза иказ ипхәыс Цираггы игәалтахьан лхатца атцыхәтәан акы деикәанаршәаны дшамаз, аха иара игәампхакәа атак шыкаимтқоз ахылдыруаз акнытә, иазцаара лзымгәагыкәа дааиуан. Издыруада еитәх хкыдкыак длыхнахәаазар хәагы гәфарас дқалтахьан, аха жәаха ченак длытцәхәхәеижьтәи аахыс дицәшәаны дықан, иакәымк сфыткыар атцкыс ус сыказааит хәа лгәы итәтәахшәа дааиуан.

Ибзиацәкыангы илдыруан, еснагь ихәымцыар цыртланы ахәса ркалт дшазгагазгы. Шықәсқәак рапхәа, ихизнымкылараз лахәшьейтбы данлыхнахәаазгы, атызшәа гәгәа рылаибахьан, аха усқан рацәак имырхауҳаукәа иаразнакала ирхәафызшәа кәртцеит. Цейк дылхылцызтгы, алеишәа зыхьыз илырбарын, аха усеипш аразкы анылмоух, шыта зегь чханы лцәа италызгар акәхеит. Имажәыкәа иаанхахьада, иузгәамтазакәа ауп цышаала ақәра ушаатагыло, ахәсақәагы еихаразак игәныргозгы убри ажәра мыжда акәын. Саргы иаха схымшәеит, ажымцхәгы скит, арахь ағратшаагы хазшаз дсәтәеимшьеит, убри азын акәхап игәы зсыхшәаз хәагы хазы гәтыхас илыман. Абас лхы данызбо дшааиуаз, атцыхәтәан лапықәшәа цәгәак дыхтанакәа иалагеит. Иараби, ари акы иамааноуп, абри амыжда хымпада еитәх цәара акы далакоуп, уиазоуп ариабжьарак сыблақәа аакәымтцакәа

изыпырпыруа хэагы хэыцыртас ишытыхзаны дыкан. Лара лааста иара акыр дахъейтбыз азынгы игэырѳахъантаха илзыкан, издыруада игэы сыхшэаны дырѳегых хкыдкыак длыхнахэаау, мамзаргы еитах азэы длыѳцаауа дыкамкэа дыкам хэагы хэыцыртас икалцеит. Абас лгэы дтагэжэажео, илхэар илзымхэо, илымхэар лзымышчауа игэырѳа мцаха ишлыцраз, ус енак зны илыкэѳианы итылдырааит имазақэа. Аиашазы, азнаказытѳкыа уи агэра лзымгацэеит, аха нас, уеизгы ихалымтар лзамуит, Кыта хэа вартэас илымаз атыпхатэахыа илыбзоураны.

Цира уаанзагы емырба-еымдыр калтцоижътеи акраатцуа-заарын, ркыахиа Мыздыси Кытеи шеидеырбалоз лзымдыруазшэа. Ашыцагы ирытылдырааз амаза еытгас иатаны, Кыта лхы далырхэарц лызбазаап атыхэтэан. Далахылхразы ахэдахатқаеи, анапхатқаеи, агэлатқаеи ухэа лгэы ахшэаны икалыжкэахыаз хамтас илыдгаланы далалыргэыбзыгит. Илыдылцеит, лара деитамхэакэа, Мыздыс ила лхатца игралаз амыртэага закэыз мазала еилылкаарц. Кытагы уртқаа ззеилымкаауаз лакэызма, Цира итгегы сыгэра лго дкастап хэа ларгы абасеипш лгэы итакны илымазаарын. Амаза аилкаара акыр ахлыртцуазма, Мыздыс иаразнакала днаиталаны илырхэеит, Кэаначхыыр ашыха ашыпаѳы инхоз хэѳык аишыцаа рахэшьазатѳ Кызыбан хэа оумашэа ипшзас пхэызбак игэы шлызцаз.

— Ишқа?! Цкыа ихымшэац ихы латэаишыарцу?! — дызқэымгэыгуаз анлаха акыр иаалцэымыгхейт Цира. — Кыдцэала, анхаѳы рыцхак ипха игэы лкатэартэ игэытцашэазеи, ашэикка!.. Азхарамѳа лоума Аибгаа дукэа ржыы иалцыз сызтнпцсахырц иитаххаз? Иаууеи, ари зынза ихы цазаап, рыцха! Абасоуп хэа стаацаа иарахар, мышкгы сиддыртэалом!.. Абри дышпазымхэыци, ахтыкэкэа!

— Цира, бхаткы! Сара газажэк издыруеи, аха бтынхацаа реихагы ишэартаны изыкалар калоит Кызыбан хэа зегы лыцэнымхо ирѳытцахаз лашыцаа ахэѳыкгы. Урт згэыжэла цыбароуцэоук роуп, аамстакдыкоушэагы икам, хэатэхамтқаэк, уаа цэгықаэк роуп хэагы рзырхэоит... Абри бахэатэыс сара сусс иалоузеи, аха ишырхэо ала, урт аишыцаа хыткыақаэк роуп.

Аабыць хазына абри наитцырдыраар, бзиарак дақәдыршәашам. Машәырк рылибахаанза псыхәак қататәуп... Цира, бхатқы, бара беипш икоу аупшәыл пхәыс илыцәзаны ацәыбза дахь-лышьтәнагалаз, бгәы иалымсын, зынзаггы исзицымшьеит, — еихагы ацтәа натцәгаланы даацәажәеит Кыта.

— Иаууеи, иажәымтычәа деилацсазар сгәахәуеит!

— Деилацсазтггы еиха еигымзи! Ауааггы, рыцқа, деилацса-гәышьеит рхәарын, аха ари уахьггы дықамкәа, арахьггы дықамкәа, еицахггы пхашьара дук бналаижьра дыкоуп, иара хәаша! — хатцеи пхәыси ргәеихшәара еихаггы дацхраарц лтахызшәа, амца нарыбжәалтазеит Кыта.

Цира илалхәаз лгәы иамыхәазарггы, уажәшьтан азыхәанггы дыстаххап лгәахәын, уи аены акаггы ахылымхәааит. Ус мышқәак ниасит, аха аагылашьак амамкәа ладаггы-қадаггы еимдырқьоз уи апхәызба лызбахә, атыхәтәан ларггы цқба еилылкаарц лтаххеит. Мшәан, абри ишырхәо еипштәқба далакоума, ззы аахәаны иужәышаз ашьха тыпқацәа ааухалырштыртә, зегь рылымкаа деигьтәқьоума хәаггы хәыцыртас дқалтцеит. Лылабарта соуны цъара снылхьыпшында хәаггы, атыхәтәан лхатаггы лбара дазгәышьуа дқанатцеит.

— Унан, сыпсында, бхатқы сцеит, сахкәажә! Ибуазеи, оумак злам азыхәан ахтынқба бхы изабто! Атызшәа ацәыргара бахымццакын, иқалоит ишырхәотәқба далақамкәа баша изырхәозарггы! Ауаа рахь макъана цқба ицәырымтыц абни арыцқа лоума гәтыхас иқабтаз, блеиканны иара усггы бхы шпалыдыбкылазеи!.. Иараби, аиаша сымхәозар иахьарнахыс сбымбааит! Нанамгақәак ирхылтшьтроу бхы дацәашьаны блыташьыцуама, быххь згеит! Усеипш ачықатцара бара ибатәам! — лхәеит Кыта, даеа мышқәак рышьтахь Цира лгәы иамукәа абри атызшәа еицах ианаацәырылга.

— Акы ахьырхәо акы ыкоуп рхәоит, иалыбдыраауеи, ииашазарггы қалоит! — лгәатцәғ ихахәхьантараха хыбаарак аеахьаргәғәахьаз азын шыта иаалзымычхартә ақынза лцәа-жәашьа акыр иааныпшит Цира. — Еиха еигьми сгәы ғызтәаша гәырқа хьантәк сақәшәаанза заанатц атып иқәтцазар! Иучхашаггы ббап, аха ишыбхәаз изықамлакәа ицәырпхашьагаха иаахәытыршәны акы наитцырдыраар, анацәалбеит, нас ауаа рахь

хазцэырымтцуа, зегъы ақырқырхэа иаххыччо хкаларашэа акы сгэы исытцанахэоит, изакэу сыздыруам!

— Ибуазеи, бхатцкы сцеит! Астцэкыа бгэы атцанза инаганы убри хэыцыртас икабымтцан! Аабыць кэыга ипхашьароуи ипхашьарами изеилымкаауа дыкоума, иахатыр ду аларкэра астцэкыа ихы иатэаишьарым!.. Мшэан, ибасхэахьоу ауп абра икоу, уаха акымзарак! Убри атыпха дитиирц игэы итамзар, абра сахьбыдтэалоу слытцабга сцааит!.. Ааи, ааи, иббап абри иашамзар! — лыгэра ганы лымаза ахылыцеишылшаз гэххэас икатцаны, атыхэтэан лара лтэала дналабжьарцгыы нақэылкит Кыта.

Уи илхэаз Цира мацк игэырпшшаганы илзыкалеит, аха, зегъ акоуп, макьанагы ихьааха уеизгыы лгэы итыхон. Шьта абри аалзымычхартэ акынзагыы днанагарц акгыы лыгмызт, аха Кыта лажэакэа аалгэалашэацыпхьаза акапыхэа акы дыннакылон. Азымчхареи азымгэагыреи рыбжьара дыбжьажьо дшааиуаз, ус енак зны еилылкааит, лхатца Кэаначхьыр ашьха аганахь дцараны дшыказ. Уи ажэабжь ааганы илазхэазгыы зыгэра лгоз Кыта лакэын, аха абри базхэада хэагыы дылзымтцааит. Убаскан еидара хьантак лыжэаа инықэылхэазшэа лыпсы ааивылгеит, лгэыршақэагыы налхыпсааны еиха дааласхеит, аха, зегъ акоуп, макьанагы цкыа уи агэра лызгацэомызт. Кыта ифыркьаса илзаалгаз ажэабжь мацк деикэнакшэа дканатцазаргыы, уеизгыы убри шьта атыхэтэа шыкалаша лахаанза лгэы артынчшыа лымамызт.

— ... Атласкан, дад, ихауцоу сыздыруам, аха Аабыць ақэылацэа иманы дызлацаз амшала акэзаарын, Амзарантэи дхынхэны амша иқэыз саб Састангазгыы убри аены урт рышьята дхыланы ацара дшафыз, — убри иахьа уажэраанзагыы цыашьахэыс имазшэа ихэашья иааныпшит Ардимон. — Имшасиижьтеигыы рацэак рыбжьымсыцзаарын, аха саб уи абейдыруаз. Зда царта амамыз ашааа дгыыл, Кэаначхьыр ашьха ашыапы ихэытцтэахыз Цан ахаблахь узгоз амшала акэзаарын дышцозгыы. Акыр днаскыахьаны еипш, ус даарыдгылт гэыпшык ахацэа ахьеилагылаз.

— Цаара пхашьарам, ахацэа зегъы шэеиибаркны шэа-бацо арахь? Аенышыбжьон ақэылара апшыжьагашшэоуп шэеизгашья шыкоу! Шэзыргэамтцша хэа кыр шэаниама? —

ахышәтхәа дылҗыжәңаны аңсшәа анихәа ашытахь дҗааит Састангаз.

Пытрак аҗара иааҗаха-җымтрахеит. Убри аамтазы, зеггы еицыңабозшәа, азәы аҗыт ихәылшәомызт, иахьеикәагылаз рыгәкәа хашхатәарахазшәа рызеггы лакта хаак рымамкәа акәын Састангаз рылапш дшыгылаз. Ыым, уҳадызцалазеи, умҗасуазар, наҗ умҗахь уцарауазеи хәа рхәарашәа, зеггы рыблақәа идырхаланы изыңшра иаҗын, рхаҗсахьақәа амақьа хьшәашәа еипшха.

— Хәит, абаақәа, ацәажәараггы шәылымшартә, асцәкьа збахьада! Ишәпырхагоу уаҗым сара, иҗалоит сахьшәы-хәартәхаша ыҗазарггы! — ихәан Састангаз, рханы игылаз абырг ихы наиқәкны дҗааит. — Уххь згеит, ишаасоухәара, иарбан хымхәароу шәзыниаз?

— Дад, арыцхарақәа иахьада хрықәымшәац ңыушьома, еснагь хзыниалац еиҗах хәқәшәагәышьеит! — ихәеит уи абырг, ихы ларкәшәа дахьгылаз игәырҗаха игәы дынҗақәыңсычхан, убри аамтазы аҗыд-җыдхәа илабашьаггы нытҗеикшеит. — Хгәы кыдзыргылахьоу ауаа рггыңцәа хәхьзаанза ххәычкәа пхьахкырц хҗаххеит, уи азоуп ара хзыңоу! Ауаҗы иагьа җаитцарггы, иагьа иурггы, анышә аҗы дымнеикәа дызтынчхом, убри ауп абыржәы харггы хәзтагылоу, дад!

Ашытахьшәа игылақәаз хацәақәак ирхәоггы Састангаз илымха иаатасуеит, уртггы дразҗаақәар иҗахуп, аха абырг ицәажәара дахьазыңшу азын еибырхәо рацәак ихы азцом, уажәы изырҗара зеггы уи иахь ихан.

— Дад, иахьа ашьыжь еилахкааит, Кәаначхьыртәи ахаб-лақәа қылаҗцәақәак ақәлеит хәа, — ихәан абырг, җаңхьа гәырҗабжыла ибжыы наиргеит. — Абас адырра шхаузцәкьа, зхы зыхьчо анцәаггы дихьчоит рхәоит, хабла шаапшуа хәхшара хәхцаны иахцәыргар аткыс хгәахәын, заанатц иңхьахкырц хәзбеит... Дад, асала умцакәа даҗа мҗак ахь ухы рха. Иалудыраауеи, ңара иаауңылар, уарггы узықәшәаша.

— Арақатәикәоума иқәылаз?

— Дад, аиаша азәггы издыруам! Атәымуаа рааста арақатәикәа еиха еиңума, рызеггы еипшызар! Ақәылаҗ бзиа дабоубахьоу, дад! — иблақәа амца рхыхәхәыла аҗак ныҗаитҗеит абырг.

— Излазбо, шәхабла зыхьчаша ахацәа мацуп.

Убри аамтазы, настха игыланы изырфуаз ахацәа руазәк изымбатәбараханы ибжы наиргеит, ахтыгәлаф изтаара хымзгыс иаақатаны.

— Амфасфы, уххь згеит, уцаашьақәа злакоу ала, ағагыла-рахь хнаупхарц утахушәа збоит, аха ихалшару ақәылафцәа раанкылара?

— Шәхы пхьашәкуанатцы, хымпада, ишәылшараны шәы-казам, — едныхәала атак ныкаитцеит Састангазгы.

— Уабжыгара харгәакуа ҳакам, амфасфы! — имырхаацәакәа ибжы наиргеит даеазыгы.

— Ижәузеи, ахацәа ҕефқәа абжыгара шәыстартә! Аца-хәара шәызташа абыргцәа шьахәқәа ара ишгылоу усеицш схы исзәтәашьом, шәыххь згеит!

— Нас, ихәтаухәарц иутаху умхәои, дад? — ихәеит абырг, зыбжы зыргақәаз рпырхагамхаразы инапы даафхан.

— Ақәылафцәа рымфәа ктәуп, — имырхбаазакәа атак ныкаитцеит Састангаз.

Рхы итамкәа, ргәы итамкәа ирыхтыгәлаз амфасфы иаа-лырқьаны ирыдигалаз зеггы ҕыашьахәыс иаакарцеит, уи азын ақыт-ақытхәа иара ус азәы акы изахымхәауа азнаказы иааиланархәыцит.

— Ауафы ихшыф атцкыс имч аиааины итра дантыц, усқан аеынкылара ицәмацхоит. Ихадугалаз аибашьра ахылфеиаргы калоит, дад, — абырг даақәымтцзакәа ицеикшоз илабашьа атыхәтәан еихә иаарымчны аеыфхәа даеа зныкгы иныцарсны иааникылан, нас илацш Састангаз еиғанайдирхалт.

— Уххь згеит, ацсуаа меибашьыкәа ахақәитра анбароухьаз? — ихәан Састангаз, убри аамтазы иаргы абырг дкылкааны дихәацшуа иажәа инацитцеит. — Анцәа икнйтә, алшара змоу ахацәа ыказар, уажә шәызфеу аамтагара шәтагылазаашьа акала иазырфеиуа икам. Икашәцә аеымырцысра, уи ақәылафцәа ргәахәтәы аринахысгы ацхыраара аҕара акәхоит изызхәахо. Ауафы имч деиқәнархароуп, мамзаргы икәыгара дахьчозароуп, аха уажәазыхәан ишәыхәартә сара ишәыдызбало мчылатәи ахеиқәырхара затәык ауп.

— Уара, арахъ шәаазырџи! Ауаџы бзиа дзыниауа ауаџпсы дихаџуеит хәа, сдинаныс абри арџыс аиаша шхатихәаз, — ихәан хатџак, убри аамџазы арахъ даарылџны, иџызџәа илаџш нарыхџо Састангаз днаивагылт. — Ааи, ааи, хашъхақәа рылџха снықәуеит, аџабыргџәџба шхәихәаз. Ауаџы дшәаџар игәы ашьџыбжъгы иаџауеит хәа, бџьарк ахаан ишьџахамхыџшәа, аџыхәтәан зымгәаџьрак ахъаџиааиуа хъымзгыс иџауџаратәы иџоуп. Сара сақәшаџтуп абри ауаџ ихәдигалаз, сагъазыхиоуп ақәылаџәа рџагылара... Иахышәхәауазеи?

Уи ахатџа ас анихәа, егыртџгы ргәи-ргәи еилаџшуа иџанатџама хәа аарзухәаратәы, џыџраамџак иааџынчрахеит. Инкахәыџуа ишеилагылаз, ус, хатџак даалџьаны ибжъы наиргеит.

— Быџьхәа, иухәаз саргы сақәшаџтуп! Ақәылаџәа рџагылара мап аџәызџуа хәа ара уаџ дыџам. Згәы џрысыз шәџык ихыкәласуеит хәа, џабыргны, зымгәаџьрак ханнакылазшәа ауп аџыхәтәан зегъы хшыџкалаз. Џьоукы ргәы иалсыр хәа хшәаны рхатџкы хашџоз маџара зегъы харлашәит. Мшәан, избараны иџада хара хәаџыр?... Шьџа иазхоуп хъаас хазмам раџаџыр ахъынзаабаз... Шъаакъыр, уххъ згеит, абри иахухәауеи?

— Дадраа, ахәра џәгъа ахатџа иџышәагоуп рхәоит, шәџызышәкырџ ишәџаххаз шәахыџџакџәеит хәа сызшәы-џаџәом, аха шәџаанышәкыл хәагы сызшәаџәом! — убри аамџазы ибжъџаџәе џааршәха иааиргеит уи абырг. — Шәхы машәырк азымукәа даара џәышрыла шәныџкәароуп... Анџәа дышәхылаџшааит. Хныхақәа рылџха шәыџзааит, дадраа.

— Амин!... Шъаакъыр, уныхәаџхыыз хәџзааит!.. Узышра алџха хәмазааит! — убри аамџаз џыџџык аџу ааилдыргеит.

Дук мыртџкәа инеилыџ-ааилыџқәан, нас ахаџәа рџеихша-џеихшаны иаагылт, иџәашнкылароушәа иахъеизаз аџыџ аџынџәи абыржәы инатџысны ишындыџкәлара рџазыџатџо. Састангазгы иџы аџы ианкны урт ихы нарыдыкылт, ихәатәы ахъхарџаз игәы иаахәаны, насгы, иажәа наигзаразы иагызџеит иаргы аџхыраара ритарџ. Аџыхәтәан, зегъы анеиқәышаџаџха ашьџахъ иааибыхәаны рызегъы рџынархеит, амџа акразы иахъыманшәалаз џъара џыџк рыпџшаразы.

VII

Убри аены инаркны ртагылазааша даеакала еиғыны еитаркрашәа, ргәы итаркызгы шыкәфеиоз ала агәрахатцара рыманы акәын, урт ахацәа ашаца-шацахәа ишнеиуаз. Иты-хәаптәарадаз рразкы цәгәа аеалагзара шытарнахыс ирзымч-харашәа, шыта аеызынмкыларагы иааманакуа, ирзымгәагы-цыз иахәа иргәагышәа акәын, амца зхыхәхәылаз рыблақәа инырхубаалоз.

Убри аамтаз тагылазаашәала ацсык иахъеиғыз хәа Ацсны кәакытакгы цыара иузыпшаауамызт. Ампытахалащәа акырынтә зхәаакәа еитарцалахъаз, еитырххъаз ацсуа дгыл тышәантәаларак анаиушазгы уафы издыруамызт. Егырцста инаркны Кәбанынза ацсуа жәларшытракәа зкәынхоз адгыл улымха надцаны уназызырфыр, агәынкыбжы быжырабыжы-цәантәи итыфны изтәыз рбышәала бжык ахылтцуазшәа уахауан. Ажыакца аиха афойт, агәырәа – агәы хәа шырхәо еипш, гәырәала зыгәкәа цәымсахахъаз ажәларгы шыта уаха нарыламкәа азымчхара аарныпшыртә икалахъан. Ази амцеи шеибарцәо еипш, убри аамтазы агәарахәа аилашра иафыз ауаа ргәаг шыта еикәзыртәараны иказ абцар затәык акәын, аха уи азыхәан дацахын ахы рызташаз цхыагылафк.

Иагәа рхы ианырчхахъазаргы, шыта акы реазырымкыр цсыхәа шыкамыз дырны, еицгылаз ахацәа еикәышахатханы ирызбеит, амәа афықан, абнафы рейцхыакны ақәылацәа иаарзыпшразы. Убри аамтазы абна кәызгаза бжык ахылымтзо, ладагы-әадагы атынчра ахашышы икан, аккара уалцшы ажәдан ахьумбашаз атып афәоуп иахъаагылазгы, цытшыкгы атлақәа ирхаланы амәаду ахафара реазыркхъан. Ишыпшыз мацара ус, амшгы ааилабыцын, аилахәлара аеаазнажит, аха ақәылащәа макъаназы рыхабарк ыкамызт. Ишшапаза аккара иагәылсны ицоз амәа тацәын, ауаа ирымәамызшәа, мәасфык данысны дцо рымбацызт. Тацшыхәра хәа ирышытызгы лыбжыхәаша ицазшәа, уртгы хнымхәыцызт. Бырцха ақыта акалт уахыналагылотәкәа инхоз, абашргылараз аказа ду хәа еицырдыруаз Мацара ица Быцхәа убри аамтазы хәыцрак иеаташәа цлак ашыапы иеадцаны дахьтәаз, иахьатәи ашара

иззыпшыз ыхабарк аныкамлаза, уака иватөз Састангаз ихы
наикәкны днаиастаит:

— Агәра сызгом ақәылащәә дәәә мәәк ала ихавбганы
ицап хәә! Угәы ишпаанагои, Састангаз?

— Ускан тапшыхәра ицаны икоу азәы шыта дааны дыррак
хаитахьазаарын!

— Нас, абыскаамта ыхабарк ыкамкәә иабабжьази?

— Ацсәәхә ихәшә аатраф икоуп хәә, ахынхәра
иахымццакуазар, хаззыпшу макьана хаатрафәы итәоуп азоуп.
Мамзар шыта азәы дахзаарыштыхьазаарын, — еиҫах абас
аазгәеитеит Састангаз.

— Издыруада, уахынла абна агәылсра иацәшәаны уатәы
ишаашалак рәаархарц збаны иказаргы калоит, — атыхәтәан
абри агәаанагарафәы даагылт быцхәагы.

— Саргы убасшәә ауп сгәаанагара шыкоу. Дыррак хаураны
иказар, шыта ашамтаз акәхоит атапшыхәцәә ркынтәи ажәабж
хахараны ханыкоу, — убри днакәшахәтхеит Састангазгы.

Атх ыкәхә ацара иафәын. Макьанагы инытәк-аатәкшәә
игоз ацәәжәабжькәә ашьтахь хәычы-хәычла еикәтәо мацара,
атыхәтәан абна зегы атынчра ахашышы иаәкалеит.
Ихырсысуа еилатәз ахацәә реихарафык ацәә итанагалахьан,
зыхәда абжы гозгы дук мыртчыкәә агәырсырхәә иааилалеит.
Урт ыхәдабжькәә дамырцәо, Састангаз ималазатәә ихы
даназаанха, еиҫах зычезыртлаз игәтахәыцрақәә иаармариазаны
иеынарымеидеит.

«...Ишпакалари шытарнахыс? Абарт ахацәә ирфәыпшы
уажәшьта аицгыларахь афәинахара иазхәахаргы здырхуада?
Уатәы абри зегы ирмахар аурым, ажәлар ррыцхара
уажәшьта ишазырхатәугы деилныркаап!.. Аша зымфац ахаа
агәама издыруам хәә, ажәлар рыпсәзаара ашазтәуа арбану
азхарафацәә иабардыруеи! Уи еилызкааша азәы дыказаргы,
хьаас имам! Цәгьа аеазытәахуам, аха абзиагы азатарзуам хәә
баша ирхәома, избанзар аиаша бзиа иаиааиуа мчы зыкалашам!
Ажәлар гәааны икәыпсычхар, рыпсы афыртын иафәызахоит хәә
зхырхәауа иханахәо мацума ихәыцуа изын!.. Иа Анцәә ду,
сухәоит уатәтәи амш хзылпханы хурманшәаларц!..» — ихәыцра
иналагзаны атыхәтәан абасгы игәы интихәааит Састангаз.

Атцх ццакырак амамкәа игәагәо, иара ахатә ус ада уаха акы хәаас иамамшәа, пшәаала ашара азцара иафын. Састангаз лацәеихышк изыкамтакәа, ажәлакәа еипшха икәцсаз ахәыцра рацәа дшаргәатеиуаз мацара ашырккарахы инеихоны еипш, ус иаалыркәаны быжкәак илымха иаатасит. Цкәа даазырфәызар, итабыргхатаны, атапшыхәцәа шыхынхәыз акара агәра игеит, изацәажәози дарей реизтаашәақәа шыказ анеилирга.

— Быцхәа дахыкоу хәа ижәдыруеи? Лассы дшәыпшаа!.. Ишәырфых зеггы!.. Ааи, ааи, хәырхианы хаказароуп!.. — ирхәоз ажәақәа ипытәтцәа-пытәтцәаны еитах Састангаз илымха иаатасит.

— Ишәышталаны иаауама? — азә ибжыи аагеит.

— Ааи! Астәи имфасраны икоуп!

— Лапышь, шыта ацәа уалтишь... Атапшыхәцәа хынхәит... Уаагыланы Быцхәа дыпшааи, адырра иртар ртахуп, — ус аеазә ибжыи ааиахәит.

Убри аамтазы Састангаз инапы нагзаны иварафы ицәаз Быцхәа дааиртысит, аха ахышәашәара илымсразы аматәқәа итацтаны, игәы фарханы дахыцәаз, Цәыблакы дылкызшәа дзалтуамызт. Ашәтахь еиха иааргәгәаны данааиртысы, убаскан ашырхәа даахыкәтәалт, икалаз изеилымкаауа. Дцәымхьаны дыкамзи, ак калаз цышьаны, иваз иабцъаргыи днамтасит.

— Иаама? — аса шикыз дагфатцыззеит Быцхәа.

— Атапшыхәцәа роуп ихынхәыз... Урбарц ртахуп.

Састангаз абас ааихәоны еипш, ус хфык ахацәа ааины иаарыдгылт.

— Еилышәкааи? — иаразнак урт днаразтааит Быцхәа.

— Ерышкани Соломони уака инхажыит ирхафаларц. Егырт хынхәит... Ишаашалак идәықәлараны ишыкоу рытацхдырааит, уи шәхардырырц азоуп хзаазгыи, — атак ныкаитцеит руазык.

— Агәра ганы шәыкоума астәи имфасраны ишыкоу?

— Амфә аихытыртақәа зеггы ааныжыны ишааиуаз иан-рықәхәла, арантәи рацәак ахыбжыам, Цәаа абаагәара ду амтан ицхәеит. Урт шыта астәи имфамсуазар, рышәтахька ишыхнымхәуа еилукаартә икоуп, избанзар астәи иаауа абри амфә ада уаха даҭәа мфакы ааигәа иказам. Уеизгыи рхы иташәо иалудыраауеи, издыруада, рхырхарта рыпсахуаны икалозар,

Ерышкани Соломони иаразнак адырра хартоит, уи азоуп уака
изаанхажьызгы, — ихэеит еицкээз рахьынтэи даеазэи.

— Мшэан, ицэажэо Шьааиб уоума? — алашьцара дши-
намырбозгы, ибжьала игэыла иаразнак дидырит Быцьхэа.

— Ааи, сара соуп.

— Шьааиб, ирацэафума дара?

— Ирацэафымкэа, уеизгы фажэафык иреитам.

— Икны иаарго хэа зэыр дыжэбама?

— Ихамбакэа... Иаабэгышьеит, аха урт закафы ыказ
дыршыа хзамтеит. Аихахыцла итахкаау ыуардынк ала иааргоит.
Атыртырхэа зыффы зыргахьоу ақэатцаамста Аабыцьгы урт
дрыцуп. Ақэылацэа мшапызгаз ихата иакэзаргы калап хэагы
сгэахэуеит, — убри аамтаз игэацсахеибакра ибжыи иааныцшыртэ
атак ныкеитцеит Шьааиб.

— Ашьханхыц ацэгьа зуз аахыц дахьнархэуеит хэа,
цэгьамыцэгьала еитцейкэахьоу хара изгарым, хазшаз хэа
зэыр дыказар! — уи игэаг имазижьтеи кыр шаатцуаз мшаьо,
игэи ааилашит Быцьхэа. — Ауаа ирцэымыгхаз бзиарак дан-
бақэшэахьеи, аха убри анаабаша аамтак шқаамлари. Ауаа
рышэи зышьтоу хир инарборма, Шьааибгы дызцалахьоу
агэнахарақэа хазшаз ианаижьрангы дыкам.

Амра гыларц шыта рацэак агмызт. Ус, дук мыртыкэа,
ибзарибзаруа абз ашьхақэа ианаарывцанырхэхэа, еизакны
цэаанцэыка иаршэыз ашэахэақэа иаразнакала иаахэытдыр-
кьаны арахь иаархынхэын, убри аамтаз геи-шьхеи зегьы
неимызакны инахацхеит. Ианакэзаалакгы цштэык амацарала
еснагь ифычаз ашьхақэа еибаркны икэзтцоз ахра такнахақэеи
асыцсақэа зыбжыажьыз ацстақэеи ирыбжыкьаны, еибахеибафо
аагыларада ицоз армашкэа ракэын ашьхатэыла ацсы ахазтцоз.
Згэақрақэеи згэыгграқэеи еикараз ауаацсыра, дырфегьых
даеа мышкы хэа иаархалашаз уи аеынтэи амшгы адоуха
реамаданы рфынархеит. Ацстазаара иацыз ауадафракэа
мышкызны ихирхап хэа игэыгуаз ашьхауаа зэырфы, иахьатэи
амшгы убри агэрагара рыцны ауп ишапылаз. Аханатэ аахысгы
ртагылазаашьақэа шыуадафызгы, зегь акоуп, ргэыгграқэа зегьы
рымнахыртэ ацыхэтэанза иазнамгацызт. Атэымуаа ирыхьа,

дара ртәкәә ирыхкә, цәгъамыцәгъас изыкәдыршәахъаз ахлым-
заахракәә ирызныртцыхъаз агәәг акәын идоухамчха еснагъ
амчра рызтозгы.

Атынчра згәылашышы иказ абна иагәылгаз амәа иа-
цижьтеигы итацәын, ладантә, җадантә иаауаз, ицоз хәа макъаназ
уаф данымсыцызт. Уи аҗынгы амра адгыл мәанызара азуа,
ишеишеиуа иаахагылеит ццакрак амамкәа. Ус цлакашәара
инахысхәаны еипш, ихнымхәыцыз Ерышкани Соломони фкәаса
иаакылкәеит.

— Абри амәала ааскәара иафуп! — ихәан Ерышкан, излааз
аган ахь атдыхәтәан инапгы наирххеит.

— Кыр иааигәахахьоума? — дцааит Быцхәа.

— Шьта егырыгым.

Зегы еикәышахәтханы заанатц ишырзбахъаз еипш, амәа
нырцәи аарцәи рееихшаны инатәеит, имәасраны иказ рааира
иазыцшны. Дасу ртыцкәа аанкыланы, даарагы ргәырҗаннны
ишыказ, ус, рацәак аамтыцкәаны, харантә рылапш иаатдашәеит
җыуардынк рышьтаргыланы цшьяала рзааигәахара ишафыз.
Икны иааргоз атыпхәцәа иацижьтеи агәырәа лагырз иабылны
рлакытәкәа цыкапшьяаза, рыхкәа кны ишеидтәыуалоз мацара
уаха нарылымшо афынза рыцсы ацара рылахьшәашәаха акәын
ишыказ. Ацәажәара ргәы азышьтымхуа, иарбан тәылоу ирти-
раны иахыкәу, шьта знапәы икаларыда хәа игәырәацәгъаха
айдгызылара иафын.

Рымәапхәа шәартарак ыкоуп хәагы икамыз рыкә-
җиара еигәырҗатәа ишааиуаз, ус аккара рагәылсымтаз
рышьтахькагы изыхнымхәуа, рапхәакагы изымцо еилараа
инеилахаз атлакәа рымәа шәаханы иакит. Убаскан аршәаа
асбыжькәагы абна инылафәит, цюукы амәа шырызкызгы
еилдыргеит, аха икарцашаз азбра иахьзаанза иаразнак
абцаркәа нарҗаркит. Ахәәкәагы абна илыкькәаны рҗанаа-
рха, азыказы еиҗкаарак иакәымшәо еилагьежьюа иааила-
нархеит. Ахыхчара иазрыцхаха, рыцсы ацара ркышә
икәкны, изларылшоз ала аҗагылара рҗазыркшәа руит, аха
иҗазырхоз ахәәкәа рнафсангы, агәыткәа иазыргашаз акәны
ирзыкәлеит, оумакала знаршәкәа бзиаз ахәызба аршәыфәагы

ишлапшықәырцаз анырба. Иахәнәтәызгы рацәәџеит, иаан-хаз ашәартә ишацәцара рзымдыруа ишықаз, ус цьоуки абна иаалықькыаны асатыхла инарџагылт. Изларылшоз ала даара рыцдыргәгәеит, аха иҗахоз рацәәџхозшәа анырба, иаанхаз ахыцџыцқәа рыцсы еиқәдырхаразы, абна иасны ршьамхы рҗадыргеит. Аидыслара аиқәтәамтазы рҗарцәақәак аеууардын инадибаҳәалан, аихыц зларкыз асапат лахтымла иаасуа, иџжәаны инкарыжыт. Зхы иақәитыртәыз убасқан зақа игәыргәз, гәыпшаарыла зақа еибартцәуыз убла иамбакәа еиҗаҳашәа амамызт. Иахьамхагәыргәацәаз рылағырзқәа рҗаҳәҳәы дара-дара гәйдеибакылон, нас рхы иақәитызтәызгы рынарғәыдыжъланы, уртгы аагәыдыркылон.

— Аџызцәа, иахьатәи амш иаҳнардырыз рацәоуп. Абцар ахархәарахь анагара аҗахижҗәи акраатцун. Хәхә ытхны хәзтиуа шытарнахыс нычҳарак рзулатәым. Мышкы иахыцаз шәымш иахыцойт рхәойт, бзиарак анбақалари хәа шыҗа азыцшыха ҳамам. Кәтык цъара итцон, цъара икакон хәа, маха-маха хмеихакәа абыржәнәтә ххы ханахамтгыла, хәзтагылоу арыцҳара еиғхашьак амоукәа, есымша атәымуаа шааҳацрыхо мацара ҳаанхойт, — ихәеит Быцхәа, аены ирылдыршаз рыдныҳәало.

— Цъабаа мбакәа бзабаа збахьада, Быцхәа! — иаалыркыаны, уи днаицыџланы ибжы наиргеит Састангаз. — Ыкәбал хы-хысхәа, усда ақәатқәа ирытатәаны ажелар хҗеицш зызбо цьоуки, иахьатәи ахтыс игәеанцаганы ирзықалароуп. Шытарнахыс харгы хнапқәа ҳавацсаны ҳаанымгылароуп... Ааи, ааи, урт рхы аныдҳардырша аамта ҳаатагылт.

— Ииашоуп!.. Даараза уиашоуп, Састангаз! Иахьа абас анахгәагых, аагыларак қамтқәа шыҗа аky хәзкылсроуп! — ус даеазәы ибжы ааиргеит.

Адхьақа ишықарташаз еибыҳәо ишгылаз, ашыҗахь Соломонгы даарыдгылан, ус ихәеит:

— Аабыцгы хәызбак дацыхьашәан, амџа аҗықәан деилахәахәа дкажьуп!

— Аскак иқәитцахьаз анацәа рыгәнаҳа изгозма! Иқәақәра згаит иахытыцаз ахь дзышыҗыз! Анацәагы шыҗа рыцсы ршьап! Ажьрацәара еилазго ибла тнахуеит рымхәои, иқәитцахьаз

агәнаҳара иахьа ихъзеит! Зыхшара зхикәшәахьаз рхәк амацарагы ихарамхар җалозма! — иажәакәа гәагла итәны җааитит даеазәгы.

— Сшәыхәоит шьта хәәныҗакәа рахь хшәышьтырц! — ахацәа реицәажәара иналагзаны ус тыпхак лыбжы аагеит.

Убри аамтазы Састангаз уахь инхьаңшымтаз уи атыпхаи иареи рылапшкәа ааикәшәеит, оумакала дшыпшазгы иараз-нак иагәеит.

— Бара бабанзатәиу? — дналазцааит Быцхәа.

— Кәаначхьыртәуп, Җан аҳаблаҗы сынхоит, — атак ныкал-цеит лара.

— Ибыхъзуи?

— Қызбан.

— Бзыпхада?

— Мхәызмаҗаа Соу.

— Иараби, Шьампаҗ иҗа Соу ипхагы арт алахшақәа бырпыхьашәазаарызу! — даашанхеит Быцхәа.

— Мшәан, Соу ихшаз еишьцәа гәартак ыкоуп, быхьчара шҗарылымшеи?! — лҗаацәа бзианы издыруаз даеазәгы иааңеишьеит.

— Урт рыҗамзаара ауп арыцхара сақәзыршәазгы, — абас атак ныкалцеит.

Састангаз аңхәызба убри аамтазы гәахәас дҗатцаны, ашьтахь игәы иамукәа иаргы дналазцааит.

— Иабакоу башьцәа?

— Урт ашьханхьтҗка чарак ахь ицаны икоуп. Сашьеиҳаб Естеман иашьас дҗазтаз ашәыуак пхәыс дааиган, сашьцәа рызегы ичарахь инеипхьеит, — лхәан Қызбан, дынхьаңшны лылапш Састангаз инаидлырхалт.

— Иҗахаз рыпсыбафкәа ишҗарзааури? Алашәага ирымтажыны хҗар, агәнаҳа хәкәахтоит, — убри аамтаз иаарыдгылаз хатцак Быцхәа ихы наиқәкны диазтааит.

— Җамырды, иухьи! Мшәан, сара усмазтаар икацатәу узымдыруа укоума. Ақәылафцәа рҗеуардын рызегы нанцаны, зыпсы иақәзыз Аабыцдахьынхо агәашә иларгыланы шәхынхәы. Амала, азәы шәхы имырбакәа, ианыхәлалак ауп ианыжәгаша.

— Иахзыкашәтәз абзиара җсраенынза иаххаштраны хаҗам, аха хара хаҗныкаҗәа рахь хәзгода? — дәәа тыпхакгы азҗаара ныкалҗеит.

— Абна агәта шәхала шәаанхажьрым. Шәымшәан, зеггы шәызтәәоу рахь шәаагоит, — аҗак ныкаитҗеит Быҗьхәа.

Зхы иақәитыртәыз реихараҗык җыамҗалтәқәан, егырт Ахыстеи Шәқәрани ақыҗақәа ркынтәи иргәәаз иреиуан. җан ахабла акынтәи иҗаз Қыызбан затәык лакәын, убри акнытә шыҗа ларгы еиҗах дымҗаар җсыхәа лмоуит.

— Арт зго ыкоуп, аха шыҗа сара ишҗасыҗсыхәоу?

Састангаз уеизгы иҗныка ихы хан акнытә, имҗатәны лыҗнынза дигартә дыкан. Маҗк деикәнаршаргы, нас уантәи җанаҗ ахәҗа маҗарала дҗар шыкалоз даазхәыҗын, ашыҗахь уи лымҗаҗгара иара ихы иадитҗеит. Идәықәламҗаз Быҗьхәа днаидгылан, ижәахыр инапы нықәҗаны абас ихәеит:

— Абзиараз, шыҗа саргы сымҗахь сҗалап! Быҗьхәа, иуас-хәари, егыаумхәан, иахьа ашыа кәҗеит! Уи атҗыхәала шәгәаҗ шыҗызхшагы раҗәаҗашт, аха аагыларак җамлароуп! Ишеи-баххәаз акәхоит шытарнахыс ишыкалаша!.. Абзиараз, Рашьыт!.. Абзиараз, Иадла!.. Фаҗкьери!.. Ростом! — реиҗырҗымҗаз уртгы рыхьызқәа неиқәиҗхьазеит Састангаз.

— Иахзыкауҗаз аҗхыраара ххаштраны хаҗам, уи азын җабуп хәагы уаххәоит, — ихәеит Ростом, рнапқәа анеимырхуаз аламҗалаз. — Жәвантә уахзылбаазшәа, уаахазкылсны хәзеггы хурҗыхеит. Уара уакәмызтгы ақәылаҗҗәа лахавбганы иҗон. Аиаша уасхәап, зеггы аҗәа халухит, уара иубзоураны шыҗа харгы иаагыло хакәзам.

Убри аамҗаз Ерышкангы даарыдгылан, Быҗьхәа иахь уиггы ус ихәеит:

— Хәзшаз илапш ххызаарын, хтәы иакит! Хрыҗхара ибазар акәхап, хара хганахь иҗахаз дыҗам! Амала, фҗык ахәрақәа роуит, аха иахҗсаартә иҗам!

— Анҗәа иҗышьоуп! — иахаз игәы ааканатҗеит Быҗьхәа. Нас даахьахәны, Састангаз ихы наиқәкны иажәа инаҗитҗеит. — Иахьатәи амш инаркны ахақәитра наза азкылсраз агәрагара хәуртә иҗазҗазгы Састангаз уоуп!.. Абзиараз! Амҗа алҗха еснагы иуҗзааит!

– Иҗабуп!.. Абзиараз!

Састангаз уаха иерыдмырхалакәә, ашацахәә иҗынаханы иеы ахьҗахәәз днеизар, амықәшәәтә ибла иабейт. Хәымш дузза иныкәара зықәирзыз, дахзызаауа иааигоз азпшәә злеигоз ахатархәыхә тлак ашьапаҗы иахьнышьтеитцаз, еидшәәкьала иамтаршәуп, хәә кьалак алызза хыхь иакәыршәны. Цәыкәбарк иадамзаргыы итамхакәә ахатә ахала анааимпытцаха, уи ахәә дазгәааны инаимпытцайтцәан, нас ирббаза иршәит. Дышгәамтхамтцауаз мацара иеы аҗы иааникын, атыпха дизыпшны дахьгылаз ахь иҗәаихейт. Баша анахьхьынза дцаны дахьааз атыхәала игәалакәзаара даараза ибжысны ауп, ацхыраара зитаз абзиараз хәә нарахәаны имҗахь ишҗынеихаз.

VIII

Кьызбан дзыкәтәаз аҗы акәылащцәә ирцәыргаз акы акәын, машәырк лызнамуразы иваргыланы дахьнеиуаз зны-зынлагыы аҗәра кны даахалон, дивганы дамгаказы. Амҗа икәнатцы, макьаназы ажәак лара лахь иҗыттымкьацызт, ларгыы лыбжыы лмыргацызт.

Икалалоз ахтысқәә иузымтәахыша акы акәзар, ацшатлакә еипшха иаразнак ладагыы җадагыы инахкьон. Убасеипш иузымкылаша акәын иахьа абнаҗы икалазгыы. Абыржәы атыпхаи иареи мҗабжара инеианзагыы уи ирхаухауа ауаа ирылащны аҗынахахьан, аха ашьха ахәтә иавтаршәыз Цан ахабла акынза макьана изымназцызт.

Кьызбан лан Ерына иацижҗеи лнапкәә лгәытапса, лымацара дҗарыҗаруа ашта дшыкәыз, ус ааилахәламтаз еитах артәаа-артәаахәә лыхәхәабжыы аагеит. Лыбжыы заҳаз агәылацәә, хай, лара мыжда, зынза илхабгама, дырщегьых дәәә мыхьтәк лзыкалазар калап рхәан, хәсагыы хацәагыы еитах инеибарцысны рҗаархейт. Рееикәыршышы ашта иааталазар, усоума, изқәымгәыгшаз рыбла иабейт, ихынхәыз лыпхаи арцыски еидыргыланы лнапы ыргьежьюа, дрыззатәуа ахахаирахәә рыкәшара дәҗуп.

– Дид, дид, хаас, сыбла иабо закәызеи?!.. Зхышьаргәытца сакәыхшоу, аргама сҗәтахьа сурбама?!.. Сымшақә, астәкьа ирласзаны инаугзап хәә сеигәыгуамызт!.. Аа, сара неитамхәә,

мшәан, пхызу лабфеабоу сыблақәа ирбо?!.. — лылағырзқәа лыкәааша даакәымтзакәа макъанагы ашыңагы рыкәшара дзакәытуамызт.

— Шьта иаазырха, икалозар! Сеибганы сахьыхынхәыз азоума абыскак бзыртәыуо! Анцәа дсыман, стаацәа сышәцәымзразы! — лхәеит Қызбан, лан леицш ларгы илызнымкылоз лылағырзқәа лфәхәхәы.

— Ихьышьаргәытца сакәыхшоуп, беикәирхеит!

Ерына лыбжыы заҳаны аштә иааташылоз агәылацәа зегы, илыкәныхәаны лгәйдкыларә иәфын. Нас Қызбан лахь иааиасны, лыцсы ахьаалгаз азы илеигәыргъаны дгәыдыркыла-хыдыркылон, атыхәтәан Састангазгы инаидгыланы инапы наимырхуан.

— Хәи, анцәа иңышьоуп, Ерына! Хәи, бажәымтә шпәбзиаз!.. Быпқа лылабара боуртә, анцәа дудбымазаарын! Шәанаңалбеит, хәзшаз ианигәаңха иаакаимтцә хәа акы шпәкам!.. Ерынахеит, быразра бпигәлеит! — ихәан гәыла хатцакгы, иеынабжьаршәны лыпқагы ларгы рылахькәа днарыгәзит.

Еишьтагыла азәазәала ааира иәфыз ажәауаара рибамтә апхьа ани апҳәи инарықәныхәны, нас Састангазгы дыр-хамшткәа аңсшәа наиархәон, аха уажәы зегы ргәытцакәа ахьыказ ихынхәыз атыпқа лахь акәын. Ерына аштә дазымкуа агәыргъагәтәи даршақьшақьо дшамаз, лпәцәа усгы ашны икамыт ақьнитә, ашьтахь гәылацәакәак азылкит, рыжәгәара ақьнтәи иреихәз цәагәацәк аарылганы иршьырц. Дыпсфыхганы ирзыкалаз Састангаз инаидтәаланы, ишахәтоу хәтыркәтцарала ипыларц лтәххеит.

Ауха шаанза Ерына лыфны крыфаран-крыжәран ицоз. Састангаз итәхцәамызт игәыршшагаз ажәала дхарззалацәаны иахьыхцәажәоз, избанзар ихы датәымшәа дқанатцон. Ерына лыпқа дхынхәит хәа ухәансхәанла зқьнза инеиуаз рфәархахьан илыкәныхәаразы, атыхәтәан, иахьдыртәаша атып рзымхартә ианыкала, аишәакәа неифәаңшыаны ицегы еитдырхит.

Амра ағыламтазы Састангаз аишәа днахытын, изыкартаз апылара бзиа азыхәан табуп хәа нарахәаны, макъана умцан хәа ишихьынхәлаз, имукәа амфә дықәлеит. Азантқа ақыта дналагылоны, иқәхәло ианалага, иаб иахәшьа Кыпа дахьрымаз,

Чаабалырхәа Чагыр иһнаҭа дымҕахытцит. Ашҭа дшааҭалазтәҕкәа, Кыпа лашья иҭа илабарҭа ахьлоуз даараза деигәырҕаны, рыуа, ртынха, агәылацәа ухәа иаразнакала зеггы днаразтәаит.

Уи ауха лхатҭа аҕны дыҕамызт, аха лычкәынцәа Ерамхәыҭи Ыанеии раншья иҭа дрымбеижьҭеи акыр цуан аҕнытә, ҕыц-бараха дбаны инаидтәалт. Аишәа ишынахатәазтәҕкәа, заб ицәара шытызкаахьаз, иҕазшья зҕазшьяахьаз аишыцәа аҕыцьягы акрыфаха иамразакәа иаразнак аныхәаҕақәа наидырцалт, аха Састангаз дааҕсаны дызлақаз ала, ажәра иаҕаршәны мап ацәикит.

— Шәанаҕалбеит, шәааскәатц, иҕалозар! Азы иашьыз азы иҕадырхәхәон хәа, иахеижьҭеи аҕыжәра иаҕыз ара сахьяаизгы ҕыла сышәхәаеуама! — ихәеит Састангаз, аишыцәа дрылагәдуны.

— Ыым, угәы иалумырсын, аха иҳазуҕымшьеит. Ханшья Ыармат уиҕамшәоуп уешыкаутцо. Абааҕс, азәы иоумхәан ҕамҕак сзыжәуам хәа. Иабихәац, иухы, иужәхьоу аҕара аҕхәысгы илжәып... Сшья ужәааит, абриакгы шнукилара, — ихәан Ерамхәыт, дырҕегых диҕаапкзеит.

— Уара, изымжәуазар наҕ шәйкәатц! Ииҳәаз шәмаҳаи, дааҕсаны дыҕоуп!.. Ачыс нхар атқыс мгәацәҕа пжәааит хәа, асеипш убахьоума, шәбаашәит! Абгы аҕацәагы зыдтәалаша азәы дырбаҕеышьяр, рынакьаҭа калоит, алакышышь еипш дых-такны ацәажәахатәҕкәа иадразом!.. Аихақәа зеггы «чыт-сыт» андырга, агәыргы «чыт» ахәеит хәа, шәаб иеипш аеырхагара шәааҕытц, игәы иаҭахымзар идшәымцалан! Аҕыжәрада уаҳа еибышәхәаша шәымазми, тынч акрыфаха иашәараза! — лхәеит Кыпа, лҕацәа иахдырҕьацәошәа анылба.

— Ибуазеи, хан, башья иҭа дхамбеижьҭеи дыгәхьяаганы хаҕоуп, хәтыр иқәхҭар хҭахуп. Асас идумцалакәа ихала ижәуама, — иашья днаидгыланы иан иналаеҕнихәеит Ыанеигы.

— Игәхьяажәгаз сашья иҭа иакәым, аха аҕоуп игәхьяаганы ишәымаз. Дааҕсаны дыҕоуп, иҕалозар, тынч атәаха иашәараза, — илхәац лхәон Кыпа.

Ирхаҕежьуа ирхагылаз Забулигы илҭахымхеит лашьцәа иҕартцоз ахырҕьацәара. Лангы асеипш анылхәа, длыдгыларц ларгы лажәа наҕылшыт.

— Ыоушьт, ианбыкэыз афьжэра шэеанадышэцалалоз? Исылшом хэа шэахэара дафуп, арахь шэара иааумжэыр калом хэа дыхтэшэки! Афьжэрагы хык амамкэа асас дузырпшзом! — днарабжьашэа калтеит ларгы.

— О Састангаз, иуахама хэхэшьа илхээз? Аеы иахэаша акэадыр иахэоит хэа, ирмаанашэа ихатцалхээз атцакы узеил-каазар, иагэйдцазаны ишэыржэ хэоуп иаанаго, — уи асамыркэыл налхит Ерамхэйт.

Убри аамтаз зегы аабарччеит, Забулигы илгэарцханы дааччеит.

— Атцларкэыкэ атцла ианамысуа ахы ахьуеит хэа, уеизгы цэык налумхыр угэы иауам, — лхэеит ран, раб ифьцшны даргы ахьлафхэацэахаз лгэацханы.

— О ура, ажэа шкэакэа зкыз сифызамхеи! Шэанацэалбеит, апсеитакха сышэтарауазеи!

Абас атэы рылибахуа, алаф неибыхэо ишеидтэалаз, алақэа дрызгэамтакэа ус ашэхымс даалагылт агэыла рцыск.

— Уанхэа лыцсы тазаап, ианаамтацэкэыз ухэхэзеит, Сабакеи!.. Бзиала уаабейт, ушиашоу аишэхь уааскэа! — ихэан Ерамхэйт, ашырхэа агэыла цкэын днаихатцылеит.

Уи аамтазы Састангазгы Ыанейгы аеибаргылеит, ирыхтыгэлаз арцыс иахэтыраз хэа.

— Шэтэа, уа шэтэа... Хэлабзиақэа! Иабихэац, ианакэымыз сшэыниазаап!.. Асас дшышэтэз здыруазтгы...

— Мап, Сабакеи, ианахэтэцэкэыз уааит. Ахтыгэлаф есымшагы дымшуп рхэоит, унапы зык нақэтэаны уаахадтэал, — иашэа инаицихэеит Ыанейгы.

— Сабакеихейт, алақэа урымбакэа узлааизеи?! — убри аамтазы иааишьа аацэалшьейт Забули.

— Алақэа иеишыртэ иахэа дырбама, фыла дырдырзар акэап, — ихэеит Ерамхэйт.

Забули инапы анилырзэзэа ашьтахь Сабакеи аишэа днахатэеит, аха акрыфара иаеазымкыкэа ус ихэеит:

— Иабихэац, сышэцырхагахазар калап! Ахырцэара ахыре-хэара иазхэоуп хэа шырхэо еипш, ацэажэабжькэа ахьго афьжэ-ра ыкоуп хэа сымфыхыцыз цышэымшьан! Сзааитцэкэыз зынза даеакуп! — иххээз аилкаара удафны даацэажэеит Сабакеи.

– Избан умѡахыгцра ухы захубаауа? – агѡыла дкылкааны ихѡацшра хтакны, атак аѡацѡаха иамразакѡа ѡацхѡа иажѡа инаццѡеит Ерамхѡыт. – Асас даныѡоу агѡыла дааир ауми ибзиоу, аха хзѡйтѡалоу дсасым, хашѡа иоуп, уи азоуп азѡы уааи хѡа зиахамхѡаз.

– Ҳаи, иқалазеи схи шəхызбаартə! – иреиҳəз шырзеи-
лымкааз аниба, уаҳа жəахырғиараыла дымцəажəкəа, иза-
кəазын дааиз ашътахь иаацəыригеит, итəз илацш нархыга-
аархыго. – Ерамхəйт, еилыскаарц истахыз макьана исымхəац,
иаасараза... Иацы Пацкьыр абнағ иқалаз ахтыс атəы, издыруада,
кыр шəахəхəзар хəоуп сзааз...

– Усеипш абауахахи уажэы?! – ргэыла иажэа анагзаха иамразакэа ицъашъаны дтцааит Ерамхэыт.

— Гәаңыць иоуп исазхәаз.

— Гэацъыць иабаиахай? — дцааит Цъанеиггы.

– Ёык азбахә иаҳан, ибарцаз Амткьалка дахьцаз иаҳазаап.

– Иҗалеи зихәа? – деитатцаит Ыанеи.

– Амаѳкѳал аѳадаѳы иѳоу аѳаблаѳаа ѳылаѳѳаѳ аѳалан, рѳхѳара рѳхѳаны иѳыргѳз, Паѳѳкѳыр абнаѳ ѳѳоуѳы рѳмѳа аарѳын, рѳзегѳы ндыртѳеит, иргѳзѳы рѳхы иаѳѳиѳыртѳаит ѳаа иаѳаны, абасала уаѳхѳынтѳаи аѳѳабѳѳ ааигѳаит! – уи аѳѳыс игѳаи иаѳѳазаны акѳын иѳеитеиѳѳоз Сабаѳеи.

— Ҳаи, рқәқәра згаит усеипш рзызуз! — уи игы аағанатцеит Ерамхәыт. — Абри ачеицьыка ҳазхатәу иамафәуи, иахзааугаз ажәабж даараза сшеигәыргъаз! Анцәа ихәозар, ҳанеицгылаша аамта аины иаахадгылазшәа збоит!

– Ииашаны иазгѳоудѳт! Убри атыхѳала ахаѳа реидкылараз қытацыңхѳаза иаарласзаны ирылархѳараны иѳоуп хѳагы иахѳаап, – усеиңш акы аныѳкала, иаргы аѳара дазыхиазшѳа дааѳаѳеит Сабаѳеи.

– Уи акэын ихэгуыз!.. Еибашырак ааигэа иҕамлацыт, –
ихэеит Ыанеи, маҕк аҕарагы уи ааицэымыгханы.

— Мшэан, еибашьраны икоу зустцэада? — еибырхэоз аныл-зеилымкаа, лажэа нарылалгалт Кыпагы. — Итэаны ирымбаз дгыланы ихы дирбон хэа, акы ыказамкэа шэнапала аибашьра хацшэыркуама, шэанацалбеит! Уи иафынцэахыоу мацфушэа, шэхы машэырк азышэымун, цьым!

— Сан, айбашьра еилахауа хэа икада, аха ианамулак абцар шьтухыр икэхоит, — налатеикит Цыанеи.

— Хымпада! — уи днақәшахатхеит Састангаз. — Хажәлар змыргъацо, иахьа уажәраанзагьы тәыс иахьыкоу ауп. Гәацъыц хэа зыхьз ухәаз иааигаз ажәабжь баша имахаит. Хажәлар тәыс иканатцы хақәитрак ацәарагьы рбашам. Агәарта еидгылаз ақәыцмақәа рыцәшәоит хэа баша ирымхәеит... Хара хзеидгылар ахақәитра хазцоит.

— Аиаша ануахауа угәы иахәоит, — убри днақәшахатхеит Сабакеигьы. — Амч еилатца ахрагьы арбоит хэа хабацәа изхырхәаа зышәгәахәуа? Цабыргны, зегьы хзеидгылар иаҳиааиуа дзыкалом... Ааи, ааи, тәәанк ала агәара шузымшышуа ззымдыруада. Зегьы иааибыхәаны ханзеидгыла, атәитәыхра ацәцара халхаршоит.

Састангаз амәан дзықәшәаз ахтыс афнынза дназаанза абастцәкьа лассы ирхаухауны ақытәкәа ирылатцәап хәа дыкамызт. Уи ихатә дшалахәыз ипсы иахырзааны имхәеит, Сабакеи ирзааигаз ажәабжь иара изгьы ифыцызшәа акәын ихы шыдирбоз. Абри азтәара иалашыфкны ишеицәажәоз мацара атх кыр инарцеит, ргәаанагарақәа ргәазхара ирзеибымхәо аишәа ианахытүаз аламталаз, арбагькәа фынтә еикәфьртхьан.

Иацухеижьтәи лацәеихьшык ахьыкаимтәацыз азы, Састангаз ихы нықәйтәанза иаразнак ала ацәа дагеит, адырәәены амра акыр ихалаанзагьы дзаламтцит. Ашьыжь какалк шааикызтцәкьа, итынхацәа абзиараз хәа нарахәаны ифныка амәа дықәлеит. Шьта рацәак бжәамызт афкнытә, ашьыбжышьтахь ргәашә даалагылт. Аштә итәламтәазы илацш наикәшәеит рыфны аварафьтцәкьа иказ абахчарафьы иаб Цьармат длафәиуа дшытцаз. Ишәырыз, изахәаз, иказ зегьы иаб иеитәхамтәкәаз ракәын, макьана иара имтаны тлашьапык иадамзаргьы итцимыркьакьацызт. Цабыргны, ашәыр зларацәаз ала, акы атахны икамызт, иаб икайтцахьаз анафсан даәа хкык еитәхатәуп хәа ихахьгьы инеимгацызт.

Уардахан, лыцкәын дхынхәызшәа анылба, афны даа-дәылтцны абартца даатцагылт. Лара иналышьтарххны, лыпхацәа

Кәylimхангы Аңышагы ааидәйлцит. Аеы акәадыр ақәхра дафәнаты, иқкәын дшыхынхәыз збаз иабггы ахкаара дтыцны даайдгылт.

— Уаама, дад?!

— Схынхәгышьейт, аха, иазууазей, иаазгоз мѡабжара исцәыпхастахейт! — игәы иаланы атак ныкайтцейт Састангаз.

— Избан, дад!.. Икалей?

— Нас тынч иуасхәап, саб.

— Хымцада, брагьцәакәаки уарей шәейфәхәйт! — абас ллымха ишаатасызтәкьа икалаз аилкаара даахыццакит Уардахан. — Умалазатә умцан хәа сымхәагышьей, аха иухәо захауада?! Уаб иеипш уарггы схәатәы хауцар утахым! Анакәым, аракәым, дгылк атыхәан ацара имариа усума ди, ди! Шәышьханхыт, амѡан цъара акы ааухьызтгы? Ан лхәатәгы зны-зынла азызырѡра анатахуггы ыкоуп!.. Шәанацьалбейт, нартаа ран илаазаз шәфык лцацәа лхәатәы харцон, сара исхылтыз пшьыызатәык исхәо ддырхарц ртахым, амитә иакәшәаз сара! — даагәамтхамтцит Уардахан.

— Исхәо бахауама, Сатаней-Гәашьа! — убри аамтаз ипхәыс ибжыы налыкәиргейт Цъармат. — Чахмат данычмазѡымызггы дыкьуан хәа, акы аабымхәар уеизггы бхы быхьуейт. Апарпарра баакәыцны, убра быкфәѡра бныкфәланы иахфаша акы аармазеишь, убри ауп бара ибусу.

— Абри уара саауднагәлейжьтей бзиарак анбазбахьаз сара, аа? Ааи, сара рыцха, сгәатцәа жәпоушәа, зака сычхарызей! Иухаштма анкьа ушыкакәаз?! Хәи хәа аархәацыпхьаза ахәычкәа насымтацсаны уцон!.. Ее, гьиди, иаасхызгахьоузей сара, мцахәыцәа! Убас схәатәы хауцомызт азоуп дамыгатцас иунырцаз ахәракәа уажәы таха зурымто! Убас-убас, уцкәынггы игәы рхатцала уара дуеипшхарц! — лхатца дизгәдуны абасггы наиаеппылхәейт. — Иаууей, сытахмадажә зынза ихы цазаап!

Састангаз иани иаби еизгәдуны еибырхәоз дазызырѡуа, убри аамтазы аеы акәадыр ақәхны ашьахара дахьафыз ацәытцачара дафын.

— Абз змоу ацута лтәуп рымхәои, Кыта рыцха дахьыцоу даатыцны, абар лхатапсатә хәпхьа дахьаагылаз, — ихәан Цъармат, ипхәыс еитәх атәы налылихит.

— Уф, убаказ рхэаит, иуцэажэашьюузеи! Зынза ухы цама, уара рыцха?! Уара мыжда, ипсхьюу лоума сыздукуло?! Ахахэ хабжьоуп! — лхэан Уардахан, убри аамтазы афырхэа дныкэгьежыааны лфыналхеит.

— Абаапсы, блымгаит, амарца! Быпсы бацэшэоит акэу?! — абас иналышьтэихэеит иарггы.

Абггы ацаггы неидтэаланы акрыфара иналагоны еицш, Цьармат игэы иамукэа ицкэын днаиазтаит.

— Дад, амван узыкэшэаз шыта иаасырхаи!

— Азы пшыа злаазгоз ахата хэа кылак иапыхыашэан, исызгэамтакэа илтыкэкэа ицеит. Шыта дачезныкгы ацара сыкэшэеит, — ихэеит Састангаз, ихы дымѡахакэа.

— Ухаткы ицеит, уи хэаас икаумтан... Хэала иуеихсыртэ узыниазеи, дад?

Цьармат асеипш азтаара аныкайтца, ицэымзакэа иеихэеит амван дзыкэшэаз зеггы нткааны. Ицкэын илымха изкыдта дшизызырѡуаз атыхэтэан иацитцаз агэтыха анината, нас илахэ ааикэтдашэа ус ихэеит:

— Дад, абзиара дукашэтцеит. Икны иргоз рхы иакэитышэтэит, аха шыта убри ацэгъара ахылфеиарггы калоит.

— Убас, убас, ахахаи! Иуасхэари, уцкэын игэы азырхатцала!.. Уанацалбеит, уаха иухэаша узымдыруа зынза ухы тыкэкэама, цъара ееик идугаларауазеи! — аби ацеи еибырхэоз ллымха ишаатасызтэкъа, афецара акынтэи лыбжыы налыргеит Уардахан.

— Дад, илхэо уазымзырѡын. Ан дануп, акы лхэазарггы хэаас икэцатэым, илыхшаз еснагь дшэыхзызоит азоуп изхамалкуа. Ацсата цэхага хэгоудихылтааит рхэоит, укэлацэа ахатцарамѡахь рфанынархо аамтазы аѡны зэыпхыазкуа аца анцэа дсумтан... О, икоузеи апстазаарафэи еицэоу, убла ишабо ахшара кагэаны ианыртиуа!.. Абри амыргъацага ианакэзаалакгы играны ихамоуп, убас хазшаз игэы иамыхэашала еснагь хныкэоит. Иахыаггы убри арыцхара атыхэтэа ццэамкэа иаиуеит, — игэы дынтагызшэа ауп абарт ажэакэа ифэи ишаатшэаз Цьармат.

— Саб, сыгэра уго?

— Хаи, дадхеит, иууазеи угэра сымгартэ! Сца угэра мга-шыас исымоуи!

— Саб, уажәәкәә сара сзы иҕыцым. Абри акырынтә иухәо саҳахейт, аҕхә атәымуаа ыкәымцакәә акы арееира уадаууп хәа. Абри дақәшахатуп гәымаа рыр ҕызаф Дадал иҕа Баҕыгәанагы, — аб игәтыхаз иаргы иҕәтыханы даацәажәеит Састангаз.

— Дад, иуасхәара сыздыруам. Ҙара умцан хәагы сыз-уахәом. Арахь саргы чмазафык соуп, ацәағәаратцәкәа сылымшартә аҕынза снейны сыкоуп. Абар, шыта алатара аамтагы аахадгылт, — афнытә ускәагы гәытцхас ишимаз иҕа ирдыруа даацәажәеит Ҙармат.

— Мшәан, хадгылкәә ламцакәә иаанхар хәа ушәома. Арт афымшк ацәағәара салагоит.

— Дад, иухәо саҳауейт, аха аибашьра аеазкра ари ауаахәра ҕатцаны амхырашәара иафызам, — ичкәын иажәа анагзаха иамразакәә днаиҕыфлеит, — иудыруаз, уи зтахқәамгы ыкоуп. Аибашьра азәы деилаҳауейт хәа заҳахбада, дад.

— Ааи, зегы иртахуп рыхшара афны иҕазарц. Иҕалоит, схаҕагы азәы ситир. Саҳашьцәа афыҕагы Ардашынгы урт рнапы ҕыашькәә иаҕыхашәар. Абасала алахьанцагәа хтазыргылаз ранажьра згәы иауа дарбану? — убри аамтазы ихы дахгәамтцшәа даацәажәеит Састангаз.

— Хаи, дадхейт, иуғазыршәазеи ажәа гәырхьга?! — иҕа иихәаз игәы ааивцанаргәҕеит Ҙармат.

— Еснагь атәра алоуп ишызбоу хажәлар рлахьынца, — игәалакәә изынкыломызт Састангаз. — Ицәыртцра уадафхейт ахақәйтра иазгылаша ҕызафык. Ибзиақәоу аҕауадцәагы ыкоуп хәа иухәалоз агәра сызгацәом, избанзар урт бзиақәоуп дара рхы азын мацара. Излабзиоу хәа излакоугы, ирхыпшу ауааҕсыра аеаззәы игар руам, рхазын ауп инкыланы изрымоугы.

— Еилкаатәу убри ауп, дад, ацәҕаҕатцарақәа риааиразы ахы акырта ахыкоу аҕхә идыртәуп, избанзар уи адацкәа ахара ицоит. Атмыхәхәарахра иарҕеиахьоу ацәҕамыцәҕарақәа ра-цәоуп, убри азоуп зегы ззеипшым азәы дыҕазаргы акы аеазкра имч зақәымхо. Итынчым аамта уанахыццакәу бзиа уақәнаршәом, убри уаазхәыцны еснагь ахынкылара улазароуп, дад.

— Ианбанза?

— Иахьынзауа, дад! Хажәлар ирымоу убри ачҳара ауп зимцеи ирылганы иахьа уажәраанзагьы еикәырханы иаазгаз! — ихәан Цьармат, дџагыланы дахьыкәиалоз ацәардагәы ашқа ифынеихеит.

Састангаз итахын иаб ицегьы диацәажәарц, аха атәара шьта ишилымшоз акара аниба, нас уаха цәажәарыла дыхтамкыкәа, иаргьы дџагыланы аишәа днахыцит.

IX

Есаашар аамта иацыз цәгьагьы-бзиагьы азеипшханы, уаха шьтахька ґаахәырак амамкәа есены, уатцәтәи амшкәа рызцара иаґын. Есышьыжь иџагылоз амра ашәахәа кәандакәа нахьхьи цәара аптакәа реиџкьамтазы, меигзарахда ихьырахәыцкәоушәа ирыбжьапханы, адгьыл ашқа апхарра картцәо иаанашьтуан. Убаскан ашьхадгьыл доухалашак нахахазшәа, ладагьы-џадагьы иааихалашон, аха дгьыли жәџани ирыбжьахазшәа еинкьеиныруаз апта еизадакәа ус, дук мыртыкәа шәахәак залымпхо реааимарџызны реанааидыркылалак, адгьыл џапхьа цытраамтак ашәшьыра иаатцахон. Убри аамтазы царта змауз амырхәага аанкылашьак амамызшәа, аптакәа хыхьынтәи ирхапханы арха дгьылкәеи агаґеи шыказ аґаарблакьон. Апсабара амч аґынтәи ашара иацґыханы, адгьыл иахахәмаруазшәа, шыжьаахыс абас мацара убри иаґын.

Адунеи ааршеижьтәи апсабара аґеитакшьақәа ауаагьы ахьалашьцылахьаз акнытә, амш гәыбзыгқәа ирыцыз адоуха еитакрақәа рызгәаґомызт. Ицәгьа-ибзиа, рхатәы цсґазаара рыман, ауадаџрақәа рыґерылагзаны, есены ихандеиуашәа акы иаґын. Рхы злармыгзацыз арбаныз, аха ахшара рцәызра аґаакы еипшны ирбомызт, уиак рымч зкәымхоз акы акәны иахәапшун.

— Дад Атласкан! Апсны иалачарц иааны ирыланхаз генуезаа, иреигьзақәаз арцарцәеи атыпхацәеи рылпшааны, «Каффа» хәа зыхьзырцахьаз Феодосиа ақалақь икылганы, нас уақа ахәкәа нарыкәґцаны иртиуан, — иаханы игәалашәоз аиґахәара даґын Ардимон. — Апсны агаґа иныкәґцаны ғылартақәас иахьыкарцахьаз: Какари (Гагра), Санта-София (Алахазы), Цецонда (Пицунда), Ково-ди-Буксо (Гәдоута), Сан-Себастиан (Акәа), Олагьына (Кәыдры адгьыл аґацә), Таманса

(Тамшь), Ково- Зизибар (Азфыбжъа), Сан-Анжело (Егры азы амшын иахьалало адгьылтып) ухъа ахъаахътра тыпкъаны иахьыкарцахъаз иаанрыжьирыцгыи ргъи итамшъацыт, дад...

Ажъабжъхъаф излаирцабыргуаз ала, генуезаа абнапкъафцаа ыкъыргыланы ашъапыцап хыршыауан, хазы индыртцъоз ашъарах: ацыг, амшъ, абнацъ, абынхъа, ашыабста, агыгшъыг ухъа рцъақъеи ркъаци еизакны гбала ирышътуан. Иара убас, ахъ ду зытнырхуаз афы хккъа, ацсызырфъа, ацсызкъырт, ацха, асаранцъцаа, аласа, ауархалкъа, ашъыр хккъа, ахъашкъа злытцуаз ахаскын циаақъа ухъа ихъартаны иаарцыхъашъоз изакъызаалак акы аанмыжъкъа игъатцаны агара иафын. Акъа азааигъа Гъымста азиас ахықъан атсатхыртафгыи аусуцаа ыкъыргыланы ирыман, иара убас, ашыха акыр тыпкъа рыкны аразни, абфеи, аихазеи ытхны, аидара иатцакъ изгоз рыгбақъа имназац шухъоз ихынхъаны еицаакылсхуан. Цабыргны, ихъаахътцъа дукъан дара, рдац-пашъкъа ахарагыи ихъаны, акырцъара ръахъырыгзахъан. Иара убас, Нхытц-Кавказынтъи, Абжъаратъи Азиеси, Цъамтъылантъи, Китаинтъи ухъа иааргоз атитъкъа: аласалыхи, абырфынлыхи, абфалыхи иааипмыркъызакъа Цабалтъи амфала имфанганы Акъа икылыргон, нас уантъи гбала Феодосиака ирышътуан.

— Дад Атласкан, ацсуааи генуезааи уеизгыи-уеизгыи еицънымхо икамлацыт, — ашытахъ иабду ихаантъи ахтысқъа рахъ фапхъа дааианагеит Ардимон. — Убри аилахъаахътра ада уаха изакъызаалак акы рзеиламыт, икан зны-зынла ианааидыслозгыи. Фырцштъыс иаагозар, 1373—1375 шықъсқъа рзы генуезаа ртърта хада ахыиказ ацсуаа ақаланы фынтъ Акъа ақалакъ иахырцахъан. Ацсыцъгъара сакатлоуп хъа, убас еипштцъкъа карцеит 1453 шықъса амшап аеынгыи. Убаскан, генуезаа аныхъа азгъатаха рамразакъа, ацсуаа ақалакъ иаақаланы еитеимыртцъеит. Абас еицахъызуз рыхътаа иақъыршъатъуп хъа, цытфок ръеидкыланы атауад Рабиа изцазаап. Иахънеиз ирабжъеигеит икалаз рхадырштырц, усеипш акы ръаназырк рускъа еихагыи ишеицъартъуаз, уи аибашъра ахылфеиаргыи шыкалоз. Генуезаа ирымдыруази ацсуааи дареи ирыхтибагақъахъаз, рлеишъа зеипшраз, ашытахъ атауад ирабжъыгаз хатцаны, нас уаха уи рыбжьи ақъыдмыргеит, дад.

Ардимон абыржәы иабду ихәамтаны еиҥеихәоз акырза аиаша иазааигәан, җабыргны, аконсулс Аҗәа иҗаз Геральдо Пинели аҗауад Рабиа иреихәаз җҗә даназхәыҗ, аеынкылара еихә еиҗхәп хәа азишьеит аҗыхәтәан. Аиашазы, Пинели злазара гәҗәаз уафын, излымҗуаз аус иеалаимгалаҗызт, җәууы ртәы шгәеиҗоз еиҗшҗәҗә ихатәҗы агәташьа даҗәшәон. Еиҗырдыруаз ашьтра ду дырхылҗышьтран, җаралаҗы дхәыдамызт, уафышьалаҗы дызларылукаашаҗы раҗәан. Иа-накәзаалакҗы аҗьырсиан дин гәҗәала дықәныкәон, есышьыҗ илахь-иҗьымшь мзатәкәанҗы даанымхаҗызт. Ипҗхәыс пшза Еленеи иареи Аҗәатәи ашьхаҗы иҗаз, Са-Мато хәа дара ахьз җыҗ зырҗаз, Апҗья Матвеи иуахәамахь лассы-лассы иҗаны, анҗәа ихьзала аҗәашьы аркны рхы рныхәалоаарын.

Аҗарулҗәа реихабы Скасси Дортелли д, Аскони еснаҗ згәы җынчмыз уафын, дҗак намызакәанҗы иаанимыҗыҗызт. Пинелии иареи зныкымкәаны изықәшәахьаз ашәартарақәа ртәы, җенак зны инеидтәаланы, еиҗах аҗызшәа рҗыҗны иааҗәырыгеит. Убри аамҗаз дзырҗәуа ирыдтәалаз Пинели ипҗхәыс Елена урҗ еибырхәоз раҗәак лыхшыҗ азҗомызт, аха ражәақәа рхы ахьырхаз ала гәҗарас илkit аусқәа раҗәак ишыхирмыз аҗара. Лхаҗсахьа пшза акы узавымбо, лылахь ааизҗьякьаны, лпынҗа җәрышкәа шшәырза, лҗьышә жәпақәа, лыбла еиқәатҗәақәа, лоура, лыҗбаара ухәару, оумакала ипшзас пхәысын. Еиларшаны лхагәҗәҗ еилархәыз лыхҗәы еиқәатҗәа хьырахәыҗла ишыҗаз җәхәага пшзак ала иҗәхәан. Дхәыҗаахиҗьҗеигьы аеырбара дшазгагаз мҗашьо, есены маҗәа пшзала лееилалхәон, лыбҗазара инҗашәо илымҗалҗалоз ахьы маҗа леиҗартәышьа хазы җәҗьяшәа еиҗнакаауан. Ахшара дахьылмоуаз еснаҗ гәҗыхас илы-магәышьан, уи дахырҗкьаны лхатҗа мышкьзны дкаижьыр хәаҗы дшәон, аха илдыруан ахшара дызмауаз иара ихатә шиакәыз, избанзар апхьатәи ипхәысҗы азәы дылхылымҗкәа ишеильтҗхьаз иҗылдыраахьан.

Ианакәзаалакҗы аеынкылара иазрыҗхаз Скасси иакәзар, дахьынатьыслак ипхәыс Гармодиаҗы дааиҗрымшәакәа диҗын. Ирыхшаз азҗабҗәа ашыҗьяҗы арахь ианаауаз иааргеит, аха апсуаа быжкны Аҗәа апхьаза ианақәлаз, уинахысҗы иҗалаша

здырхуада хәа ирыцәшәаны рышьтахьҕа идыргъежыт. Скасси аханатәаахысҕы ахзыргара бзиа избоз, дадынтәалаха ахьз-аңша арҳара иашьтәз азә иакәын. Зегы деицгәартарц аиҳабыра иааидырцоз адцакәа гәацпыхәаралатәҕы инаигзон, уи хәтыр дунҕы иңхьазон. Ашьтахь, игәра ганы ахара дгьылкәа рахь дрышьтуа ианалага, зынза сара соуп хәа иеыҕеицеит, атцыхәтәан иахәтыр ашьтыхра еиҳаҕы дазгагахеит. Игәышьтыхгаха изыҕалаз убарт иеихьзаракәа убысҕак ддырлашәит, иҕазшьа акырза имейҕаха ипсахыртә аҕынза. Анкыа ирбахьац иакәымкәа, уаф мкыыкк, зызымкк, гәымбылшык иҕынза ихы неигеит. Абыржәы Геральдои иареи аицәажәара иахьаҕызгы, убарт игра баацсқәа арахь иааилжжуа акәын дыштәаз.

— ...Мап, мап, Геральдо! Афродита цшза дысныкәуеит ари шьта иучхаша акы шакәым ала! Уара ишеиҕушьаз еиңш, алаҕахамтыр, нас зынза еицәоу ахылҕеиарҕы ҕалоит! — атцыхәтәан акыр иееицрашәазаны иажәа еиҕанацитцеит Скасси. — Имшәа-имырха хәруаа тәзырхаз цшааны рахьырхәра мап ахьацәукуа даараза цьашьахәыс иҕастцеит! Араҕатәи аварварцәа хрыцәшәошәа дхарбар, нас зынза хнапала ххы икәхәртәоит!.. Мап, мап, ишутаху сеилкаа, сара сақәшахәтым амццакра ахьыҕауцо! Сгәанала, ашьхауаа анахьхархәыша аамта хәаҕагылазшәа збоит!

— Мап, Скасси, иааины иаахадгылаз, ххәтақәа ххы анеиқә-хархаша аамта акәхазшәа збоит!

— Ишца?! — иаацьеишьеит Скасси.

— Ааи, иуасхәаз агәра га! Убри уара иахьынзахауцо сыздыруам, аха византиаа арантәи икәтцны ишцаз еиңш, харҕы хәкәтцра аамта шаахадгылаз агәра згоит. Шьта абри уара ишутаху уазхәыц, — иажәақәа гәкахарак рныцшуа ауп аҕак шыкайтцаз Геральдо.

— Исзеилкаауам, уаазқәылаз ашәаргәындара цугазшәа уеахьыҕауцо!

— Скасси, аңхьаҕа узыцәшәаша анубо ушәаргәындоушәа уҕанатцозар акәхап... Ухшыф лашәымхазар, шьта мдыршьа амам атырқәцәаҕы ари адгьыл шлаңшықәыртцаз. Цабыргуп, аңсуаа урт иреигәыргьаны ирцылап хәа сыҕам. Аха уара уазхәыц, цыңх уажәааны византиаа ирабашьны Константинополь (Стампыл)

зымпытазхалаз атыркә-османцәа арахыгы рѣанаарха хамч рыкәхараны хшыкам. Урт аанахкылартә еипш алшарақәа шхамам уеизгы иудыруеит, — аҭагылазаашьа ашәартарахь ахы шархаз акара цәалашәараны ишиоухьаз убаратәы ицәажәашьа иааныпшит Геральдо.

— Венециаи хәреи иахзеибаухьоу хзымхошәа, уажәы атыркәцәа ракәын ихагыз! — урт ргәақкра иныпшуа даацәажәеит Скасси.

— Атыркәцәа рацхьаза Анатолиа (Тыркәтәыла) икәнагалаз огәызаа хәа инеиҭанеиҭасуаз ажәларшьтра ирхылтшьтроуп. Икониатәи асултәнаҭ хәа усқан ахәынҭқаррагы апыртцеит, аха аманголцәа икартоз ақәыларакәа ирыхкьаны ирыцәхыбгәлеит. Убри ашьтахь, дук мырдыкәа ишьақәдыргылт афеодалтә ахра мацқәа, урт реидҭара ихахы иганы, хадас дырхагылт Ертогрула зыхьзыз, огәызаа ирхылтшьтраз азәы. Ашьтахь иара итыҭ ааникылт ахҭатәи ичкәын, Осман зыхьзыз, уи иагылиршеит аимпериа аҭҭаны 1326 шықәсанза аныкәгара. Аимпериа дахагыланаты, атыркәжәларшьтрақәа иара ихьз иахаршаланы Османтәи аимпериа хәагы азырхәеит, — дынкахәыцуа ауп дышцәажәоз Геральдо.

— Ааи, аха иаразнакала абыскак рымч ҭазза икалартә еипш алшара злароузеи? — убри ицегы еиликаарц иҭаххеит Скасси.

— Иртәымыз адгьылқәа еибашьрала рымпытачалара ахьрылдыршаз ауп амчра рызҭаз, — аҭак ныкәҭаны, нас иажәабжь инацитцеит Геральдо. — Усеипш аҭагылазаашьа роуртә икәзҭаз Византиа аимпериа акәадахара ауп. Уи аҭсыҭехара ихы иаирхәеит Орхан-беи зыхьзыз даҭа тыркәакгы. Иагылиршеит Бурса ақалақь византиаа ирымпыҭыркьаны, атыркәцәа ирхатәы хҭнықалакьны аҭаҭара.

Геральдо еиҭеихәоз ажәабжь азәы ихәоны Скасси имахацызт, убри аҭнытә ҧыцбарах икәҭаны азызырыфара даҭын. Атыркәцәа рыкәҭиарақәа зеипшраз хәа идирехәалоз дааҭашьыцыртәгы дҭанатцеит, аха ганкахьалагы уи еиҭагы иҭәы аҭәаҭ ҭанаршыртә рцәымҭрагы инаркит.

— Орхан-беи дзыпсахыз, ашьтахь асултән хәа ахьз аныкәгара иалагаз Мурад I, илиршеит Фракиа мрагыларахьтәи адгьылқәа инапахы иаганы, Анатолиа иаҭҭаз ахра мацқәа

ыкәганы, ахтнықалақь Адрианополька аиагара. Атыркә-сул-
тантә империа арғәғәаразы, иара убас, акырза рылдыршеит
Мурад II, нас иара иңа Мехмед II. Атдыхәтәан, ақәғиарақәа захь
иисыз, «Ампытдахалаф» хәа хьызшыараны изыртәз Мехмед II,
ишудыруа еипш, цыпх абыржәааны Константинополь ақалақь
ампытдахалара илиршеит. Византиа аимпериа азбахә уаха
иамхәазо, убасала атдыхәтәггы ирцәеит, — ихәан Геральдо,
иажәа аафәхитцәеит.

Скасси адабла икәхәзшәа иаалырқьаны ихәфсахьа акыр
иааицакхеит, гәацсахеибакрылаггы даaikәашәеит, аха нас, иб-
лақәа аарцыхцыхны, гәагкрак дахәәеуа ибжьы җтицеит.

— О ажәдан иатцыцаауа, зегь зымчу Иупитер имацәыс
сныкәуеит, Геральдо, ишухәаз икатцәкәзар, хәрггы шыта ара
хәкәзаара атдыхәтәа ыцәараны ишыкоу! Геркулес дымсааит,
византиаа ирышьтрахаз хәрггы ишхашьтрахо! — иаалырқьаны
зынза ихы игәы ахшәәзеит Скасси.

— Константинополь атдыхәтәан иахтнықалақьны икәзтәз,
Мехмед илиршаз ақынггы даанымгылакәа, Сербиаггы ахьыпшым-
ратә цәынхәкәа ыкәганы, ашьтахь Босниен Бырзентәылеи
адгьылкәаггы импытцеихалеит. Акры амчыз цышьаны, Албаниа-
тәыла хәәены, нас Молдавиен Қрыми рханратә еидгыла хәа
иапцтәз Тьркәтәыла иахьпшны, атыркәатә империа ашьаҗа
ирғәғәеит, — иажәабжь зынза ироузеит Геральдо.

— Амчра дузза змаз византиаа рмыхәартә абыскак
адгылафцәа рызтада? — азцаарақәа еихаггы ицәырацәахеит
Скасси.

— О Сатурн илпха зауша, урт рыфәиашьа шыкалаз адырраз
акыр умацәаназаап, Скасси! — ихәан Геральдо, җәрапшь
пышәарччарак икьышә иныкәтәшәа иажәа инацитцеит. — Урт
реимшьтрақәа акырза итбаауп. Апхьан огәызаа хәа зтызшәа
сымаз ирхылтшьтроу атыркәцәа зхәтәы когонатра змаз
жәларшьтран, Абжьаратәи Азия дгьылкәа ирыкәынхон.

— Даараза угәы узырхьша акоуп исоухәаз!.. Уи бзиоуп,
аха, тоурыхффык уакәымзар, абарткәа рдырра уанбахьзеи? —
реицәажәара ашьтахь, зтцаарала даҗа хырхартәк аиҗеит Скасси.

— Агәра узго сыздыруам, аха схала итысцааит, — ихәан
Геральдо, ихы даахьгәхәеит. — Каффа ақалақь афы дынхоит Ахмет

хәа издыруа аҳазар түьарк. Зегьытәкьа сгәаламшәозаргы, иу-
зеитасхәакәаз иара ихәамтаны исаҳаз ауп.

— Уара еснагь сзыкәгәыгуа уәууп, дааразагы хатыр
сызукәуп, — изтаарақәа макьанагы изнымкыло ибжыи еиҭа-
наиргеит Скасси. — Угәы ишҭаанаго, абыскак адгьылкәа зым-
пыҭазкыз атырқәцәа Аҭсныкагы рҭаархару?

— Мап хәа сызуахәом, аха иҭалоит рҭаархаргы, — ихәан
Геральдо, дгыларц анакәикуаз аамтаз, гәтахәыцрак иеаҭаны
иеааникылт, убри цкьа абыржәы дазхәыцырц иҭаххазшәа. Нас
иварахь цьара дынхьаҭшшәа, илаҭш нкыдырхаланы иажәа
инаҭиҭеит, ихәарц ииҭахыз ихаҭагы раҭәак агәра изымго.
— Аамта наскьацыпхьаза иудырыртә иҭоуп еиҭах аҭсуаа акы
иарчны ишамоу аҭара. Убри азоуп имшәазақәа хара хтәкәа
рымҭа кны изындыртәазгы. Аафык рыда егьырт ршьит,
иааргоз атәцәагы рымхны иоурыжыт... Сан-Анжела аганахь
еиха иҭынчроушәа иҭоуп, аха Санта-София аҭагылазаашьақәа
зынзагы ихырым. Иахцәымшәакәа зхы шыҭызхыз гәыпфык
аҭсуаа тынч аусуха хартөм, исыздыруам уи иаызыбатәу.

Скасси еикәырхәыз ихцәы еикәатцәа инапы алшьуа
даатәанхалт, иахаз иалихәааша иҭамшәакәа, ибла маргькәагы
убри аамтазы хьашаҭаша инкыдирхала-аакыдирхалт. Иҭшы-
шьақәа злаҭаз ала, иаразнак угәы азфөн гәаҭкрак деикәжәа
дшакыз, аха уи аргамара изымгәагьуазшәа, ҭаха-ҭымҭрак
доунажьуамызт.

Ианакәзаалакгы згәы ҭганы, акы лыгмырхакәа дырча-
чатны иаааз Елена, лыбла цахәцахәкәа рыдырхаланы,
аха излацәажәоз лхахьы иҭамкәа, уи хьаасгы илымамшәа
акәын макьанагы лтәашьей лыпшышьақәеи шыҭаз. Лаҭхьа
икәгылаз аразлых саан ианыз ачыс хаа лгәы хнарҭазшәа,
уаха акы дзаламкьысуа, лыхәда ҭкәашаа иахаз афелдышь
хәыдхатца иахаҭсаз аимхәыцкәа ирҭаҭымытцуа дахьтәаз, убри
аамтазы лхәыцрақәа зынза даеаҭьара иҭан. Иахьанзагы лгәы
иаанамгаҭызт, лыпхызгы иаламшәаҭызт мышкызны шәартарак
далаҭшып хәа. Ахацәа ахьейцәажәоз аҭыхәтәан маҭк днар-
зызыршәа ҭалҭеит, аха гәкажьгамзар ҭеик рымхәошәа
анылба, идмыртәоз аҭызшәа лус зынзагы ишаламызгы,
лыбжыи нарганы ус лхәеит:

— Мшәан, изакәызеи, шәфыңагы шәцан-шәан, абыскак илахъеикәтцагаха шәызлацәажәо! — ллакытцакәа иртыңхаауаз лыбла тыпшзаакәа убри аамтасы инарыдлырхалт. — Анцәакәа ран Иунана дымсаит, абыржәы азәы шәибозтгы дшышәхыччоз! Зефс иңа Геркулес ифырхатцаракәа сыманы сшәыхәоит сгәы бжышәымхырц!.. Скасси, есаaira акәҗиара дуқәа ирызкны инукылалоз аныхәәҗакәа рхатыңан, иахъа игәкажыгоу ажәамзар җеик узымхәац. Уаха еибышәхәаша шәымазами, шыта иаазшәырха шәеидгәынқылара!

— Акәҗиаракәа! — убри аамтаз даалкышәа, лажәа налымданы, ихыхәхәо ашы зтеитәаз ахраҗа аанкыланы аныхәәҗа даахныхәеит Скасси. — Нагзара рықәзааит акәҗиаракәа! Нагзара акәзааит абра хаҗазаара! Сара иныскылоит хақәҗиаракәа реикәхара ахызала!

— Ааи, ханцәахәкәа ихәтәршьахыоу хлахынтца акәымҗиаракәа җеипшс иаиуртә иҗахтарым! Скасси, уныхәәҗа амин хәа ахысхәауеит!.. Саргы иныскылоит, акәҗиара җаиматқәа еснагъ иахзылпхаларц! — ихәан Геральдогы, аңсуа качың шы игәрпцханы ижәит.

— Ус анцәакәа иргәапцхароуп. Хгәыңлап аманшәаларакәа рзын, аха убри агәыңра затәык ауп иахзаанханы иҗоу хәагы избо, — агәкаҳара макъанагы ихымңсаацкәа еиҗахгы даагәынқыт Скасси.

— Уатәы аҗауад Рабиа иахъ дыршәегых сцар сҗахуп, — абас аахәаны, ахраҗа ашы нҗатәаны, инышытыхны ажәра иеазымкыкәа иажәа инацитҗеит Геральдо, — аңсуаа злагаз аҗагыларакәа раанкыларазы игәиҗаныстдарц сызбеит. Сгәы иаанагоит абыржәык схәатәы хатцаны дышпҗахмтцгылари хәа.

— Ха-ха-ха! — игәамырпцхакәа җырчча ааҗаитҗеит Скасси. — Аңсуаа егъа рахатыр хбаргы, харшатап хәа уҗоума? Угәы иаанагома аҗауад Рабиа ихәатәы иахатцгылап хәа? Узлазбо, игәра угацәоит!

— Дыңгәа-дыбзиа, дшыҗазаалакгы, хара хәаста ижәлар еиҗа иара иххәыцуеит.

— Исыздырцәом, Геральдо, ухаткы, уи сыздырцәом, избанзар аракатәи ауаа азәы ихәатәы зхахы иназымго роуп! Изласахәхыоу ала, анкыа аурымқәеи, аңбамқәеи, византиааи,

арапцәеи ирҕагыланы рабашьра згәаҕуаз, уажәы атыркәцәа аакылсыр ирҕамгылап хәа уҕоума? Асеипш игәыжәлацәҕақәоу уара утауад хәаас дрымоума! — убри аамтаз цашьыцракгы илыжжуа даацәажәеит Скасси.

— Иҕалаша убаанза заанатц уеиқәа умҕашьын!

— Мап, Геральдо, сзашьтоузеи хәа ацсуаа тәамбашақә иҕаумтан! Мшәан, уара уами зны изхәаз, Мсырҕа иагаз ацсуа мамлиукцәа 1382 шықәса раахыс Мсыртәыла рнапахьы иааганы иахагылан хәа? Хәпсы зку хәа избо, мақьана цқьа иргәампхац абцаршьтыхра, аха абыржәы иаазқәылаз убри азхәыцра иалагазшәа збоит, — цабыргны убасеипш цеипш мыждак рзықалараны иказшәа ауп ицәажәашьа шыкаитаз Скасси.

— Астәҕьа зынза угәы умыршәан! Иараби, иахьа иузыкалеи, избахьоу Скасси уакәымшәа уеыкаутеит! — ихәан Геральдо, цәамырбаага ччапшь хәа еиҕах иқышә инықәйтдан, нас иажәа еиҕанацитеит. — Заанатц ахыршәара атахым, избанзар атәцәа рҕьырак мақьаназы ихаазырхәо дара рхатақәа роуп.

— Ихаазырхәо рхы ахьхаланыкәыргаша ауп изышьтоу, — иаазгәеитеит Скасси. — Иараби, ихаадырхәогы мац рхәхшәауама. Трапезунтәи ацара раҕәамшьакәа аспр царала 27-28 маат рыхтнахцоит тәык изыхәан. Хара ихабзоураны Цсырзхатәи аамста Арахмуд иакара ибеиахарц акгы рыгым цытҕык. Арахмуд ибааш уцаны уфнапши, дызлатәоу амал убар, ега ицаушыап.

— Уиала иухәарц иутаху сзеилкаауам. Арахмуд амал далажьызар, уи хара ацәшәатәыс изхаури! — иаацьеишьеит аконсул.

— Амал зымпытаку ауафы имчгы дууп. Усеипш икоу иоуп ауаагы зхәатәаҕы иҕало. Ари нацнәтә аахысгы ипышәоу акоуп, — ихәан Скасси, иажәа ааникылт.

— Шәфьыцагы сажәақәа шәхәшәмырштын, — убри аамтаз инарыбжьалаз амцәажәара лхы иархәаны дыршәегых лыбжьы налыргеит Елена. — Цәалашәарак сымоуп зеипшкамлац гәытшьаагак хәниараны хшыкоу. Игәырхьгоу иахьатәи шәеицәажәара ауп исгәалазыршәазгы.

— Иарбан гәытшьаагоу иҕалараны икоу? — дцааит Геральдо.

— Зныкыр ижэбахьоума, ишэахэхьоума абат цшқа ѡ-хык ахагыланы ииуа!

— Усеипш ацъашьахэ абаббахи уажэы?! — илхээз агэра изымгазшэа иеаакаитцеит Скасиггы

— Жэаха енак ацъармыкьяѣ ѡ-хык зхагылаз абат аин иатцаргыланы азэы ишитиуаз ибазаап агаѣ ахылацшцэа реихабы Арканцъело! — илархээз рзеитахэара дналагеит. — Ашьтахь цьюкы, атирггы аахэараггы цасым рхэан, изтиуаз дазааганы уахэамак ахь иргазаап! Асеипш ацъашьатэқэа аргама ицэыртца иалагазар, анцэақэа хгэахэаныртцит ауп, аха уи хара хэхшыѡ цкъа ицнаком!

— Елена, ишыбхээз еипш, рыцхарак шахзыцшу ала анцэақэа ихатцархэоит, аха хара дагэатцас рыбызшэа хэхауам! — длықэшахатцханы иаазгэеитцеит Скасси.

— Афинтэи Геракл ицсы сыманы сшэыхэоит, шэѡыцъаггы нак шэшакайтцра! — ихэан Геральдо, убри аамтаз игэыхьха ччацшык икышэ иаакэитцеит. — Иабихэац, ѡ-хык зхагылоу батк изар, уиакара изацэшэатэузеи, усеипш егыацъара икалахьеит. Арахэ акэым, ѡыцъа асабицэа еимѣацаны ишеицихьоуггы сахахьеит. Бат цшқак изар, акаамет калама... Елена, ибархээз ускак хьаас икабымцан.

— Акэыгара анцэахэы дызгымхаша Геральдо! — иажэа гэеынцдагақэа еицах иаацэыригеит Скасси. — Сыхэтакахьала иузеилымкааша акы уцасхэап хэа акэым, аха убри иухээз азгэата хэхьчарц азы ихалахэаахэтуеи хэреи хабжьара агэреибагара ргэгэатэушэа збоит. Хэцбақэа рныкэара ирхылацшхэу Нептун сиашьапкуеит, ианамузах, хэизыказаашьақэа ма абыржэы ишыкоу еицэамхарцаз. Елена ишылхээз еипш, машэыр дук хзыкаларашэа сарггы цэалашэарақэак соухьеит. Исыздыруам, убасеипш акы исыцданахэоит.

Адэахьы есааира ишоурахон, иахьак аацын мра еипшымкэа акэын ажэѡан агэыштца ишатаццеиуаз. Убри аамтазы Геральдо ишьтахька инапқэа катцаны ахышэ дахьадгылазынтэи иѣацхоз амырхэага ацара, иахьа еиха ицахэцэхэо ишыказггы, ицэа иаанырит. Ахышэ хыгьежьаа акынтэи амшыни ажэѡани реивцалартэѣы алар еипшны иибоз атцар илацш адырхаланы дгylan, ипцхэыс Еленеи Скассии ишьтахь реиарханы. Уахь

аңшра игәы анахшәә, нас ишьтахька даахьахәны ащыцагы ахьтәаз илаңш нарыдирхалт, дахьгылаз деитамтқәә. Иблақәә ирхубаалартә икан еиҥах ащныка ацара гәхьааганы дшықаз акара, аха иматтура дақәитнатәуамызт иааиттаххаципхьаза дцалартә еипш. Арака агәҥыҥхәа аамтагы имамызт, даарышьтижтеигы рацәак цуамызт, аха гәхьаагарак игәы иныцалацыпхьаза акраамта цахьазшәә ааиамхабалон знызынлагы.

Ипхәыс дахьтәаз аганахьала ауада уанаащналоз улаңш ақәшәартә, атзы ахышәара-атцышәара аатцәахуама ухәаратәы, икыдыршәылан Китаинтәи иаагаз уархал дук. Уи агәтатқәа ианын азтатәә иаатыцыз гәылшьапк, ахы шьтыхны ауада ищнапшуазшәә зсахьа ықаз. Егьи атзы аганахьала икыдыршәылаз ауархалаҥ азыхшәә ихықәтәаланы зәызкәабоз тыпхә қыантазк лсахьа анын. Илеиҥырбарц илащазоз щыца арцарцәәкәакгы рәеирыхны уи атыпхә дырзеимақырахазшәә аицәхара иаҥын, убас дшеимаркуаз мацара наунагза иаанханы. Зхахәы еикәатцәә самсалха еилархәыз руазәык изшьапык наитцагалашәә дтәан, уи иакәын зыблақәә тхәца ацәхара иаҥызгы. Скасси абыржәы убри асахьа дахьазыңшуаз, зәызкәабоз атыпхә ипхәыс Елена лакәны деимаркуазшәәгы игәы иааитцанахәахт. Ахышә ақынтәи амра ашәәхәәкәә кылцханы иахьлықәпхоз еихагы дшеишеиуа даныканатца, зака дымзанраха дыңшаз абыржәы цқәа дибазшәә акәын илаңш лыдырхаланы дшылзыңшуаз. Убри аамтазы лара усеипш акгы лызгәәтәомызт, мамзаргы лхәца иааңшышьа лымбозшәә цасхәан ләықалтон.

Скасси дщагыларц анақәикуаз аамтазы, ус Геральдо арахь иҥанааиха, иеаанкыланы илаңш наидирхалт, итцегы иихәәкәарц ииҥахыз ацәыргара дахыццакуа. Иҥы ааихихуан еипш, акы ахәаха иамразакәә, иаңхәа Геральдо ибжы нарганы ацәәжәара дналагеит.

— Иабоухәари акәымзар, хазханагалацәаз убри ахәаахәтра зака цәымҥрагы артцысхьоузеи! — абригы гәалас имазшәоуп ицәәжәара ахы шаиркыз Геральдо. — Уареи сареи хәиңш закащы ахәаахәтра иаҥу удыруама. Аргама иубаратәы икалеит хгәәҥ змоу рхыпхьазара еихагы ишазнархаз, уи азын ашьаңса аурагы иазыхиоуп.

— Усеиңш акы анхәыцкыагы, усқан ахара зыдхалараны икоу аҫауад Рабиа иакәхоит, аха сгәыҫуеит уанзатәкыа инеигарым хәа, — абри цкыа агәра изымго ауп аҫак шыкаитҫаз Скасси.

— Икоу умбо, Скасси, аҫауад ихәатәы хазымҫақоғғы раҫаәшуп. Уажәнәтә харгғы амц харжыо иалагахьеит. Далтәи аамста Даҫеи даагозар, хазқәиргәығыз дахамҫгылакәа ихәҫеикит. Убас алагы хгәаҫеаниҫоит шыта ххәатәы даҫныкәараны дшыкам. Абри ишутаху уазхәыц, уи уаха игәра сызгом сара, — макыанагы лахьеитцыхк имамызт Геральдо. — Уи иеиңш закаш?

— Акгы злам азы баша угәы бжумхын, — абас ахәара мақк ишиҫәыхынҫазгғы, ибжыи инаныңшит Скасси. — Уи ускак иҫәшәара атахым. Мап хҫәикзаргғы егәаурым, избанзар, Гермес имчала, хзыкәгәыҫа аҫхыраащәа макыана ихамоуп... Геральдо, абас уҫәажәо абыржыи ада усымбац. Абри хаихабыра иарахар, хаи, ихзеи иарахәаша, Иупитер имаҫыс иазмыркаҫаз Геральдо егызлам азы игәы шҫаҫеи хәа иуҫыршыарым.

— Мап, Скасси, сгәы ургәғәарц шутаху збоит. Иупитер имаҫыс ансысыз, ҫабыргны, усқан сазымгакәа саҫәынхеит, аха аҫсуаа ртәы еиха игәғәаны икшар калоит, — ихы агәрагара зынза иҫәызхәызшәа дааҫәажәеит Геральдо.

— Исзеилкаауам аҫсуаа рымаҫыс еиха узаҫәшәаз!

— Скасси, уажәы изыҫәшәатәу уи акәым, уаргғы саргғы шыта абрантәи лассы хақәҫҫны хәхыҫаша ауп хзызхәыҫлаша. Каффа итәоу хаихабырагғы аҫыхәтәан иаазкәылаз цкыа ргәы хазтамшәа збо салагеит. Уи зыхкыоғғы здыргәышыоит, аха ҫыоуыкы убри хара иаххараны икоу ҫыршыоит, — игәаҫсахы еибакшәа акәын дышҫәажәоз Геральдо.

— Уи арбан?

— Мшәан, уи ухаҫагы иумдыруеи, атәҫәа хаазырхәо рыхәҫса хараркуа ишалагаз! Тамансатәи аамста иакәзар, пхәызбак лзы ахыҫарала 28-нызкы маат иҫаххеит! Асеиңш архаракра хара иаххароу ҫыушыап, есымша уахынтәи аеҫныхәа сзаарыҫауеит, ахәқәа зынза ихашәырззалазеит хәа! — игәы назомызт Геральдо.

— Асҫкыа хагәра рымгозар, Боккерини ҫыовани ихаҫа дааны дхадҫаалааит, нас ахәқәагы зеиңшроу ибап. Иагәеилим-

каари атәцәа рылахәаахәтра зеипшрахаз, — убри аамтазы даагәрымит Скасси.

— Баккерини ицсы заҕа ицәгьоу аҕара дагыкәырцъуп, иреитазоу аспр кылтәа акәзарггы импытшәом, — ахәаахәтра знапаҕы иҕаз заҕа дуащкызггы ацыхәтәан иаазгәеитеит Геральдо. — Атәцәа зыцсахозаалакггы, иара изыхәан аҕәара хахә цырак рылугар изафыззоуп. Аха иазууеи, убри аспр кылтәа хәа иухәазггы игхар хәа дацәшәаны, икаҕьбеиразы ихы удишылоит. Еизикхьоу аҕара шыта ихатаҕгы изымпхьазар ҕалап.

— Ааи, зыцсы акы иамыртәуа азә иоуп, — уи днакәшахәтхеит Скасиггы. — Избахәкәа зласахауа ала, аҕара рацәаны изхишәауа ихатәы матуцәаггы имоуп хәаггы рхәоит. Ихынзаиашоу сыздыруам, аха Генуиа иаланагало амал иацәзаны итәитәуеит хәа изызхәоггы рацәафуп. Уажәы ауаа беиақәа роуп уеизггы хәтыр зкәыртцо, ахьз дуггы иапсартәуа. Сара сеипш аса акрада акггы ззымдыруа матуцәас ирымоуп, рхы ддырхьчоит. Хтахарггы азә хьаас хҕаитцашам, ахәахәдажә еипш хлабжьаз хчоит... Ах, хара агазақәа!

— Ус ухәеит, аха иҕоуп хайлызкаауаггы.

— Хайлызкаауаггы рхы нытҕа-аатҕо хара хала зыгезырбеио роуп зеггы, — уаанза абастәҕьа иаахтны изымхәацыз, уажәы урт ргәаҕ кны дагозшәа, иажәақәа зынза ицәиркшеит Скасси. — Еилукаарц утахызар аҕхьа узазымтцауеи абысҕак амал ахьынтәаргаз? Дара зеггы зхатәы атәцәа зымпытцаку роуп. Анык еицлыхшазшәа азәи-азәи еитдашыцны рмал амал аццара иафуп. Уареи сареи урт рыматц уа ара хтәанатцы, дара Генуиа ақалақьггы еихша-еихшаны иаархәахьеит. Иахьыпшзароу амшын ахықәан, анкьатәи Рим аимператорцәеи, ацезарцәеи, асенаторцәеи ахьынхоз рханбаашқәа ртәыртәхьеит. Даеа цьоукы рхатә ханчапақәа ргыланы ифнатәахьеит. Иуахахьоу сыздыруам, Цьовани ихатаҕгы хышәфык атәцәа ихазы инкыланы имоуп хәаггы абыржәы аакьыскьашәа исахаит. Луканиа мратәшәара аганахь амшын ацшахәаҕы атәцәа рнапала иргылаз аханчаҕа афыз, Италия ахы-атцыхәа зеггы еимударггы цшаа-шыа амам хәа, избахьоу ада хәатәы рымам.

— Ахәачах азхара анбакалахьеи! — даагәрымит Геральдо.

— Асеипш аңсыцәгъара лахьынтда цәгъахоит ҳара ҳзы! — еибырхәоз аңтәа налылхит Еленагъы.

— Ииашаны иазгәабтәит, сылашара! — ихәан Геральдо, иңхәыс дналықәшахатхейт. — Убри алахьынтдадара ауп зызцара ҳағуғъы. Усеипш цейишны ихәуртә икәзтәоғъы ҳаиҳабыра роуп. Цыхъеи уажәи ҳтагылазаашьақәа анеидыскыла, ҳнапы злаку ахәаахәтра иңәырнагаз аңсыцәгъара иханагалацәаз ирыхъьаны, аңхьақа җеирак шахҗейишым ақара шыта саргъы избо салагейт.

— Цыым, ҳара Цыовани ихәура ҳтам! Генуиа ахәаахәтра ауп зыматц аауа! — ахшца анхыжжуа еипш, аңыхәтәан агәарахәа дааилашит Скасси.

— Анкәтәи аимператорцәагъы рыңсымтәра акәын еснагъ изкәызуаз, римпериақәа зеилахауаз. Урт ркәал итагылан асенаторцәагъы, уи иаҗыишун ацезарцәагъы, ашьтахъ убасала зынза рхы ыкәыргейт... Аңсымтәра убас адыруейт. Усеипш икәзаахъоу аимпериақәа мачума, — игәхъааха иаазгәейтәит Геральдо. Ашьтахъ маңк ақара даахъыц-хәыцшәа аақайтан, нас еиҗах иажәа инациттәит. — Сгәы иаанагоит ҳартгъы убарт ирымџахаз ҳақәланы ацара ҳағушәа, избанзар ҳазғу ахәаахәтра ғамзар аеак азмырхауашәа збоит.

— О Гермес ду, ҳхылаңшы, сухәоит агәыҗкаага жәа зхәаз даҗоумтарц! Иараби, Геральдо, иуғазыршәазеи, игәкажыгоу, анцәақәа ирыбызшәам ажәала уцәажәартә? — убри аамҗазы игәы иныңыххит Скасси.

— Усеипш ауаҗы ианиғашәало рацәак дазхәыцуам, аха убри цқъа ухаҗы иузаагар, мдыршыа амам ақамзаара цшыаала азааигәахара ҳшағу, — иихәаз акала дахьымхәыцызт Геральдо.

— Егъа ус акәзаргъы, ҳнапы злаку хгәы ахмыршәакәа агәаңцыхәара ахъаулаша ҳазхәыцуазароуп. Цабыргуп, ишаҳ-таху аусқәа мџапысуам, аха уи азыхәан агәкаҳара аеатара ипырхага дуны сахәаңшуейт, Геральдо, ухатқы, — ртагылазаашьа игәы шалақамызгъы, аңыхәтәан еибашьџык иаҳасабала иажәақәа ааирхәит Скасси.

— Атагылазаашьақәа җыпсахрада иаанхар сҗахым, аха җеирак анахъыңшым ажәала ихъауршшеит ҳәа акымзарак аанагом, — мақьанагъы иихәаң ихәон Геральдо.

Скасси ибзиацѣкѣаны еиликаауан, агѣра гангы дыкан Геральдои иареи еибырхѣаз дара рыбжьара ишаанхоз. Ашыцѣагы ирдыруан гѣаартылатѣкѣа реицѣажѣара даѣазѣы икѣны еиѣархѣеит хѣа акымзарак шаанамгоз, избанзар уи азѣы ихахѣы инеигарангы дыкѣамызт. Ахѣаахѣтра ахадараѣы игылаѣаз аиѣабыра рыбаѣа аш хызѣахѣаз амалрхѣара, уи анаѣсангы атѣылаѣа рахѣ иштѣны ирымаз ауаа рус ишаѣыршьуазгы рыѣыѣуа акынза инеихѣан. Уртѣ икарѣоз адѣаѣа раамѣыдарахаз, егыс аѣафмшѣа ирылаѣо рхан-ѣаѣаѣа иахѣрыѣнатѣаз асасѣа рааѣхѣареи-рнаѣхѣареи, аныѣаѣаѣа разгѣатараѣеи рыла рыгѣѣыѣгѣраѣа алархѣыргон.

Аѣсаѣазы иухѣозар, уртѣа Скасси хѣаас имаѣаамызт, избанзар иара дзызкыз аибашѣра затѣык акѣын. Еснагѣ иматѣураѣы дгылан, иѣыѣ имаикырѣ иашѣталахѣаз хѣагы уаѣ димбаѣызт. Дархѣаны ахара дахѣырыштѣлакгы, аибашѣы иѣнатѣа дызлаазахѣаз ала, иуалѣшьа бзиа ибон, иаб иеиѣш иаргы иажѣранза арратѣ ускѣа рыла инаигзаларѣ ѣоуба идикѣылахѣан. Ианакѣзаалакгы ихы-иѣсы деигѣо хѣа дѣамлаѣызт, абыржѣы аѣсуаа ирабашѣтѣуп хѣа идыртѣаргы, зхѣыѣрак ѣамѣа ашьа акаршѣра дазыхиан. Асеиѣш иѣаз ауаѣы гѣымбылѣѣбара еснагѣ дшѣартѣан, аха ура уакѣым, еиѣаѣаѣоу егѣаѣгы аабахѣеит хѣа акѣын, уи аамѣаз зыгѣаѣа ѣхлымуа иѣалахѣаз аѣсуаа зѣырѣы ишизырхѣоз. Генуезааи дарѣи еиѣанамгалаѣа сынтѣакгы ашыѣѣс нѣыкѣкѣа иниасын, раѣаѣк зѣызымырѣагѣаз азынра рыхгѣаны ус ааѣынра иааѣагылт.

Х

Латѣарамзатѣи амшѣа есѣны икажѣы аѣара иаѣын. Аѣауа аѣѣандахара згѣалаѣазаара шѣтнахыз ѣѣармѣ еиѣа деиѣгѣхашѣа даныѣкала, ѣнак зны, игѣы иамукѣа, азахѣатѣра дынталан, зны-зынла ибжѣы ныѣакны иусура ашѣаѣ наѣѣѣо, азахѣашѣапѣа иштѣнахыз ашьаѣѣар ѣатаѣа амыршѣшѣара даѣын. Уажѣы-уажѣы хѣыѣраѣаѣкгы ааизѣѣырѣкѣаны днышьѣырѣаалон, аха уи абырсаатѣ илаихѣырѣкѣаны, ихшыѣзыштѣра зегѣы дызѣыз иус ахѣ иниаигон. Ишыѣѣсѣа зыѣѣирзхѣаз аибашѣраѣа раѣѣмызѣгы, иаб ѣагѣыѣ иеиѣштѣѣа иаргы дынхѣы саѣѣатѣуп хѣа ззухѣа-

шаз иакәхон, аханатә аахысгы иазомыт акәымзар, анхара-
анцыра еснагъ иңсы афхәаран.

Атагылазашьякәа уеизгы итынчны изыкамлацыт,
Цьарматгы убри аkyбазыба дшалагылаз мацара икәра
даатагылт. Ихатә усқәа дырхымзозаргы, иеынабжьаршәны
ихшаз хьтақ, млак иамыркыкәа иаазеит. Абар, шьта даргы
ирызханы иааицагылт, аха сааңсеит, скарахеит, уажәшьта
акацатәкәа шәара икашәтцала хәа ифы иаатыхны имхәацыт.
Ацыхәтәан дыхтазкыз ахьаакәа ддыргәамтцуа иалагеит акәым-
зар, егыс зықәра иаатцагылахьаз диеиңшнушьалартә дыкәмыт.
Макьаназы ишьамхы гәгәан, иқәлацәа зәырфы иштәара итәахьан,
аха иара дача цытрак деибашьрашәа ихы ибозаарын. Ацәеижы
ажәыргы агәы ажәуам хәа шырхәо еипш, убри игәеицхара акәын
даазгозгы, аха ашьтахь агәамбзиара аеинардыруа ианалага
нахыс, анкьа илшақәоз шьта ишилымшоз акара агәра игеит.
Цыңх җафратәгалан ичкәын Састангази иареи еицхырааны
идырхыз атәа ачандырқәа ирныртцаанза атәа рамбақәа ргыланы
атәакәақәа реизакра ишафыз ауп, ус иаалыркьаны изцәырцыз
ахьаа убриижьтеи даргәамтцуа ианалага. Иахьа акәымхаргы
уатцәы сышңеиғымхари хәа дшааиуаз, атцыхәтәан еиҳагы
данаргәгәа, игәы азҗеит уаанзатәи игәамч азыхынхәра шьта
ишыуадафыз акара. Акәтағь рыкәтцәраауа иаазамта акәартан
цәкәа рыфбагы бжьаны сынтәа дрылацәағәарцгы игәы
итан, имч имеижьякәа днанагар, аха ацәағәара шьта илшару
илымшару издыруамызт.

Састангаз ашта иааталамтаз иаб азахәатра дыштәз ихәан-
гастә данахьыңшы агәахәара инаҗеит, аха ганкахьалагы,
игәампхацәакәа иара иахь ашацахәа ифынеихеит. Убри
аамтазтцәкьа, Уардахани Кәылимхани агәабанақькәеи ахыз-
кәеи амра иартарц идәылганы абартцафы ацәцара иналагеит.
Зегьы ааганы абаркылаф ианхыршь ашьтахь, Уардахан
агәабанақькәа лаба хәычык ала абақ-абақхәа асра лҗыназылжит,
аха убри аамтазы, лхы амра ацара анықәшы, ицъашьаны лыбжы
налыргеит.

— Унан, цьбеит, кәыркәамза хәатагылазшәа, иахьак зынза
иканарццеизеит! Уажәааны астцәкьа збахьада, цьым, цьым!

— Бычкэын имацара дааит, цхыраара хэа иааигаз уаф дызбом, — лхэеит Кэылимхан, лашьа аштa италамтаз, лан илхэаз даеакахы инахылган.

— Азэггы димоузар акэхап, — иахьаггы катца рымамкэа иахьаанхаз гэынганы атак ныкалцеит Уардахан.

Састангаз иани иахэшьеи еибырхэоз иахауамызт акнытэ, знык дара рахь дахьынхьапшыз азырханы, дышиашаз агэараанда днадгылт, аха иаб ашьафьар амыршэшэара дахьафэзынтэи макьана дизгэамтацызт.

— Мшэан, узфэу закэи?! Ахэылпазшэа сара сталоит хэа уасымхэази, иааучхарауаз! — ихэан Састангаз, иаб ибжьы наикэиргеит дизхьамцшуашэа аниба.

— Цыым, уаб иахьа изааз сыздыруам, шьыжьаахыс амыртэага играланы дыкоуп. Убриакара иасхэеит, аха иухэо захауада, схэатэи хамтакэа дызфэкоу убоит. Уаха акы сыхьуеит ихэааитеи, сахьтэоу сгылозар ибап. Мыдгэа итаацэа алада ихэар, афада ишуан, афада ихэар, алада ишуан хэа, ус схэеит хэа, схэатэи анбахеиталоз, — лхэеит Уардахан, лхатца атэи илхуа. — Ажанаа иикыз икит хэа, астэкьа убахьоума, цьебит!

— Аашьареи ацэардагэи еишьцэоуп рхэоит... Дад, уан дсыхызыауеит, умбо, дсыцэшэаны дыцсуеит, ус лхы акалакэытра мсааит. Уштэоу кыр уоуазар, агэылацэа абыста аныкнырхуа зэакэзыршэало Кэыткэыт имоуази, — ацэажэабжькэа илымхэа ианаатас, ишьтахька дынхьахэны лафла даацэажэеит Цьармат. — Амшага дузза каии ианцо аиара угэи излаури, иараби!

— Иа Анцэа уаа, уаб ихшыф зынза иштыкэкэаз! Кэыткэыт иакара улшозтгы, уртэаны уматц зуазма. Макьана жэлацк кахаршэхьазар умбо, абар, иахьаггы мышкы хэа ицеит. Акэыкэуггы шэара ишэзыпшны есымша шэызфэнатуа цышэшьома, — атыхэтэан алатцара иахьахьымзацыз атэггы напылшыт Уардахан.

— Дад, уахьцаз уаф думоуи? — ихэеит Цьармат, ицхэыс днеихарштны, нас ицкэын днаиазтааит.

— Зеггы рхэыстакэа ирталаны ацэагэара иафэуп, аха хгэыла чкэын Адлхэа иахьа илатцаны далгоит, уатцэи шьыжьшаанза сузнейуеит хэа сиргэыгит, — иахьатэи амшггы катца имамкэа дахьаанхаз гэынго атак ныкайцеит Састангаз.

— Ее, гьидихеит, азэы иуаахэара ханбахэахьаз, аха уанақешэалак икаутдари! — дызфыз дакэытцны арахь ифеаахмтэз гоу-гоу даацэажэеит Ыьармат.

— Мшэан, макьана алатцара иахымцац, иахьа хманшэа-ламхазаргы, уатцэы хэхьзап! Амхы хзыламцакэа иаанхар хэа шэшэома?! — ихэеит Састангаз.

Ыьармат инхара афынтэи уахьынацшуаз ладагыы ыадагыы ибзиан иубартан, макьанагыы ауафы ишыапы ахьымназацыз, ахааназгыы днеираны дахьыкамыз ацакьа такнахақэеи ахра фкьарақэеи рыцшзара еижьагаха убла хызкуаз. Цанаф ашьхақэа ирыцыркьоушэа, ааигэа иказ ашьха цшза Састангаз дхаланы закантэы амшын дхыцшылахьази, закантэгыы уака ахэыцра рацаа изныртцысхьазгыы зны-зынла иааигэалаиршэалон. Иара абыржэгыы еилкаашьак изамтацызт, уи ашьха афынтэи дхаланы данцшуаз, амшын хытцны иаауазшэа агэы ажэфан ахь ишытытцны изибоз, аха агафахь данкылсуаз — илакэны изыкалоз. Ихэыцрашықэсқэа инаркны иеимаздахьаз ахэыцрақэа иара уажэыгыы, ашьха дгыыл амазақэа реилкаара макьанагыы игэы итыхон. Аха уртқэа аеакы еипшымызт, ацстазаара иацыз ауадафракэа ахьибоз, уи ауаатэыфса рычезызтамгзоз дунеин, рэыззаларымгзашаз даеа цстазааран.

Ыьармат, ишиказшьаз еипш, еснагь ихшара ирабжьеигон ацсуа изы Ацсуара аныкэгара еихаз даеа уск шыкамыз. Ауафы даниуа идоухамчны ициуа Ацсуара шакэу афырхатцара зхылцуа, ауафара, аламыс ухэа ацсуаа ирыцшаз атцас бзиақэа рныкэгара анрылша, ускан ахаангыы израны ишыкамыз. Састангаз даныхэычыз инаркны абасала иаб итцихэалоз гэыла-цсыла идикылахьан, ихэыцрақэа арфыхартэ дканатцахьан. Хырхагара злаз убарт аказшьа чыдақэа Ыьармат ифеихаб идибалоижьтеи акраатцун, аха макьаназ аццакцэара шииааиуаз ахьибоз афнытэ, игэы аартны димацэажэацызт. Амала, лассы-лассы иажэа иналатцашэа ихэалон, агэыфбара зцу иарбанзаалакгыы ацхьа абырцкал икылымхыкэа агэрагара анаутэ, ихтархаганы ишузыкалоз. Ашэипхьыз згымхаша аибашьрақэа закафы ахэлазхьаз, макьанагыы закафы афынтцэараны иказ здырхуадаз, аха абартқэа ица иахь макьана ифытцимыршэацызт, уи ацэыргара игэгы амыхэацызт. Ажэлар иратэашьаз анхарей анцырей

анаџсанггы, айбашьрақәаггы ҳазшаз ирыцишазшәа акәын бҷарла рхы еикәырхо ишааиуаз. Убасала иахьынзамџасраны иказ, зыхшыџ кыр еилнаџоз акәыгаџаггы ирыздыруамызт, унразџаарггы, аџсуа ус анџәа иатәеишьеит хәа науатаркуан. Џабыргны, абҷар ныкәзымгоз дхатџоуп хәа дрымшьартә акынза инеихъан, насггы убри аамтазы уи убриакара иеырбагахахъан, бҷарк зыкәнымыз атыпџаџәа рџапхъа дызџәырымџыртә ипхаршьо акынза.

Џарматггы абҷар дшатџаз маџара илтәкәкәа иџахъан акыр шыкәсқәа, изгәамтаџакәа имџасит аџбабаа раџәа зыкәирзхъаз ихатарақәа раамта. Ишыкаутџалаџ, унахаџызаны уџынаха хәа, шыта уаха азәы изџитранггы дыкамызт. Абри дазхәыџџыпхъаза игәырџаџгъаха ихигон, аха агәы мыжда ажәуам хәа, макъанаггы акы илшақәарашәа ихы ибон. Адамра хьшәашәа аџаиара макъана иџахгәышьамызт, уи дагъазхәыџуамызт, иџахымызт, аха аџсџәаха илапш дшыџашәахъаз акараггы џәалашәарақәак иоухъан. Ихәра ахъаақәа ракәмызтггы иџеггы шнитџуаз агәрагара иман, аха уажәы џасхәан хәа хазы аџаџа хъааггы дыхтәнакит. Егъаумхәан, аскак ахътеи аџааи зџахъаз ауаџы, абжеихан адггыл аза ақәиара зхызгахъаз иахъанзаггы бзиа дааиуан. Зака иџахыз уаха еибашьрак камлакәа, аџџазаара бзиа зеггы ирыманы, аказы рхы иаџәымшәо, рыхшара рыбзиарақәаггы пытк баны имџасырџ. Аха уи ҳазшаз иуџихәар акәын, усеипш ура иутәххеит хәа изыкалозма.

Уардахан лыпџаџәа лыџырхырааны, акрыфаншьџахъ рџа-неилдыргоз аламталаз аилахәлараггы аџаазнакит. Џармат акырггы ичхаит, ашьџахъ дџагыланы иџәардаггы днықәиашәа, ибџа атзы инадџашәа дынкыдтәалеит. Убри аамтазы Састангаз, игәџыгъра алаихигаразы, иаџуха ааџа рахәыџџа зызахра далагаз агәра џыџ наидигалан, акәына пшзақәа ахъақәиргылаша гәатә, сқам лақәык днықәтәеит. Џармат илапш ихмырџазо иеыззикыз дазыпшуан, аха уажәы ихәыџрақәа ахъыказ, иахъа ашьыбжышьџахъ иааз арпс, рыџныка дымџахымџқәа, иџеи иарей еидхаланы еибырхәоз ахъ акәын. Убри абыржәы еиликаарџ аниџахха, аџәажәара ахы алеикит абасейпш:

— Дад, гәрамзар ихәмои, иазууеи узџу?

— Имыцхэхар хэа ушэома, икатцаны иказааит, егыраангы иахтахап, — ихэеит Састангаз, дызфыз дакэымтцкэа. — Сеы хазына ари афыза агэра аума иакэнаго. Лзаака санцоз амдан исцэыргарцгы иакэыркын, аха азэы игэагыны дахынакэтэаз, акы инамыркатцакэа, ицгыгырцгыгыл хжэаны дканажыит.

— Ишцоухэеи, дад, усеицшгы уакэшэазма?! — ихэан Цьармат, ицъашыаны дцааит.

— Цсырзхатэи аамстак имоацгаоцэа ицны дысцымлеи, аха сахьатэиз анеиликаа дацэыпхашьазар акэхап, ашътахь дахьхэны сеы ирхынхэит, — ускан ишеицаххыз атэы мхэакэа атак ныкаитцеит.

— Амыркыц иафызоу аеы цышэ иатцамшыыцуа дарбану?! Уажэы аегычцэагы рацэаоуп, цкба улацш ахыз, дад!

— Сеы ргар атцкыс, сара сыргар еицгыми...

— Хаи, дадхеит, ахаиуан аума ухы зафухуа! — ихэан Цьармат, ицкэын инеицархыны, нас арахацкэа рзы игэицанто иеынахганы днаиабжьеит. — Уажэааны араха гааихоит, ршьамхгы кэадахоит. Заанатц ицасалха икало ахаскын фэ иажьаны, Кэаташь излагара аган ахь иамгааит. Убра ааигэа азбаара баацсы шамоу умдыруеи, атлаоа илахар калоит, есыуаха угэуеаныз... Уаха зеггы хынхэыма, дад?

— Ааи, рызеггы ажэгэара ицацаланы итаскхьеит.

— Ех, сабиц, арахацэатцэка сызрышьтамцшуа аоны сышцаонахеи, иараби! Ее, гыди, анцэа иузааиго зеггы «ааи» хэа ахухэаалароуп! — ихэан Цьармат, ихы ицэымыгханы, нас игэы дынтакэыпсичхаит.

— Уара мыжда, абри уара есымша ухэычу цбушьоума, ушажэыз уажэыгы иузеилымкаазаци?! — лхатца иихэаз ллымха ишаатастцэка, акэафра аилыргара дахьафызынтэи лыбжыы налыргеит Уардахан.

— Ибыхшаз рыбзиарак збар стэхгэышьями, аха сахьымзарашэа збоит, — ихэан Цьармат, ицхэыс лафны ихылхэааз иара аиашахь икылганы ихы аагэнигеит.

— Жэицшь шыкэса сырцшны санумаз ианаамтаз иугэагызтгы, рыбзиара уахьымзарыз. Шьта иутаххеит, аха иааг, мехуп узыхьяз, — еицах атцэы наилалхит лхатца.

— Ыым, бхы итаз ахэыцгыы ыкэкэазар... Былатэоу быхшара баарцэыпхашыа, кыр бзеилкаазозар, — ихылхэааз ахгэарада иаргыы аефныхэа налитеит.

Састангаз иани иаби ас анеибырхэа аамтазы акапыхэа Кызбан дааигэалашэеит, аха лхы-лтыхэа цэырганы итаацэа рфы макьана имхэацызт, ахэара ахэтангыы ипхэазомызт.

— Ибхэаз иашагэышыоуп, — ипхэыс иаефныхэааз атыхэ-тэан дазыразхеит Ыармат. — Избанзар, атаацэа рапцара ианаамтоу уаныхымза, нас акыр иуадафхоит... Абри, уан ианцэырылгах, икоу уасхэап, дад. Аамта агьаргыаласа иануп рхэоит, зны-зынла итынчроушэа ишааиуа, нас цэгьамыждарыла иааикэашэахуеит.

— Мшэан, аамта еицэазтэуа ауаа рхатакэа ракэзами? Ибзиартэыр, иннырхап, еицэартэыр, ихыртэаганы ирзыкалап, аха уажэ хара хазтагылоу аицэатэра акэушэа збоит, саб! — ртагылазаашыа игэы ацэкаханы даацэажэеит Састангаз.

— Дад, ишпауасхэари, макьана иузымдыруа рацэоуп, азеибафара иафызоу апстазаара цкьа уалампшыц. Зегь рапхэазагыы идырны иумазароуп ажэлар фэхэаны измоу амч еикэатэакэа макьанагыы ишырацэоу. Апхэа идыртэуп убри ишаааитэу...

Аби афеи аицэажэара иафенаты, Уардахан лыпхацэеи лареи рееилдырган, нас атзы икыдгылаз аскам икэтэаны ирзызыршуа, калатла иааганы ирымтадыргылаз аласа ахахара иналагеит. Ардашынгыы рыцгэы хэбаба игэыдыркэыкэланы, убри аамтаз иаб ишыапахышэа ацэардагэы дыкэтэаны алахэмарра дафын. Зафантэ иархэахэази ацгэы умклан, уахынла иуцшытоумталан, аз уркуеит, иабо зегьы афоит, апсып уфэлоит хэа, аха рхэатэы захауада. Апстэгьы иамдыруеи бзиа избо, ахэда агэыргэыр тга иааины ишыамхы иныкэтэон, даныштылалак ахала инеины ихыза инцэытдалон. Акранырфозгыы иара затэык иакэын изыдкылоз, алахэмарра далагаргыы, анакьата азыкэалон.

Састангаз ибон иаб ихэатэы дшалымгацыз. Уи, агэагыра зтахыз акы акэышшэа, ацэыргара дахымццакуашэа дшыкэз, ашытахы ибжыы нарганы иажэа инациттеит.

— Атэымуаф иаткыс ура утэы данузыцэгьаха, иаракара агэнахара зцу аеак ыкамзар калап, дад. Псаца шкэакэа саб

акырынтә ихэоны исахахьан, Ацсны ах Феодоси Алашә иахәшьа Гәырандухәт агәырцькәа рахра иахагылаз ацхьазатәи пхәысын хәа. Ашьтахь, лхатәгәацхарала ахра зылтәз лпә Баграт III даалаган, агәырць жәларшьтракәак неидтаны акыртуа ахра хәа иацитцеит...

Цьармат ицәажәара нкыланы ҫымтрак иҫанеиҫа, Састангаз шыта уи ацыхәтәанза иирхәаразы днаиазцааит.

— Саб, ацәажәара узаҫәыҫи? Баграт иҫызшәа анцәыругах, убри зхухәааз шыта ацыхәтәанза исахар сҫахуп.

— Уи усҫак аилкаара уҫахызар иуасымхәои, дад... Изхыс-хәаауа, Баграт ашьтахь даалаган, ианшьа Феодоси иахра дацырцаны иара днахагылан, Қырттәылатәи ахра хәа иацитцаз Ацсны ахра иалеитцеит. Ацыхәтәан ихы иазихәеит Ацсни Қырттәылеи рах хәагы. Убринахыс ауп агәырць жәларшьтракәа хәа иҫалаз иханиканны гәаҫшақә хҫартцо ианалага. Уижьтеи оумаза цуеит, аха иахьагы хадгьыл ишаазац иаазаонт. Ацыхәтәан урт раткыс еицәаны иахьыҫалеит хабашьра зҫа-зызкыз алаз хылтцшьтра Ададианкәа.

— Абысҫак аҫоурых ануцоз, ашышьагы уҫар акәын, саб, — иажәа алаф еицшытәшәа, иаб дызлацәажәоз ашьтахь даҫаахыы инахигеит Састангаз.

— Ианаамтәз исзымцеит умбо, дад, — убри игха дуны ихы днахашшааит Цьармат. — Аибашьрақәа сырхашәаланы аҫаха аамтагы абаҫаз. Ашышьа здыруаз ацсуаа маҫфын усҫан, аха атәым бызшәала ицәажәоз рацәафын. Сабду Ерысҫоу ихэоны изласахахьаз ала, ианду лан доурымын, Галория лыхьзын, аха ацсуаа данырҫаҫаха Анҫика хәа лыхьз ршьеит. Дук мыртцкәа цсышәала аҫҫахәа ацәажәашьагы лҫазаап лара, ацәгыи абзи́и ахьыҫаз хәтыргыы лықәын... Дад, усҫан ирацәафын ацсуа тыпҫацәа пхәысс изгахьаз аурымқәа, дара ртәқәа змаз ацсуаагы маҫфымызт. Ус-ус ишааиуаз, аурымқәа азы иқә-назәзәаазшәа инахпырзаа ицеит, ацыхәтәан дарей хәрей зынза хәицәызит. Урт рхәтыҫан, уажәы хәуахара иашьҫоушәа хьырбо алаз хылтцшьтрақәа хәазқәылаз рбызшәа шытаххуа халагеит. Уртгыы ртыпҫацәа шааго еицш, хара хтәқәагы дара иргоит, еихаразакгы Егырҫҫа инхо ацсуааи дарей еиуацәахаз рацәаҫхеит.

— Мшәан, нас, абыскак хшеизааигәоу аума, цәгъасы хҗа-
таны хадгьыл хамакра ишашьталаз? — иаб иажәа днацыөлеит
Састангаз.

— Ианакәзаалакгы ахра ацсыцәгъарагы ацуп, дад, —
иажәа атакы псахны уи атакҗатара иеыназикит Цьармат.
— Аиаша ххәозар, иара хара хтәкәагы Гыртәыла амбатә
иаладырцшхьейт. Ацсны ах Гьаргь Адузза хәа изышьтаз иакә-
зар, 930-тәи ашықәсқәа рзы Қарт импытачаланы иңейхаб
Константин ахс дахаиргылт, аха агәырцъқәа раамстацәа
гъангъашрыла ирыцаланы ацәгъа рыбжьхәо мацара, атыхәтәан
аби аңей реиҗажьра рылдыршейт.

— Ишца уи?

— Изласахәхьоу ала, усҗан аби аңей акыр еидыслакәейт, аха
Гьаргь иуа дыҗазма, ииулакгы ичкәын дипыригейт. Агәырцъқәа
гәыгузаарын, ацәгъа зыбжьырхәаз еибарцсыр, нас рхала рхы
иахаанхап хәа. Аха Гьаргь җацхьа Қартли инеира аныҗала,
Кахьетиагы импыцеихаларц, аҗбатәи ичкәын Леон III ар ду
наитаны дишьтызаап. Излархәоз ала, Кахьетиа адгьыл цәгъала
дазныкәазаап, мцала ибылны дахысзаап.

— Мшәан, убри Леон хәа узҗу Мықәтәи ауахәама зыргылаз
иакәзми? — иаб ицәажәара азцаара наҗаиргылт Састангаз.

— Ааи, уи иоуп изыргылаз, — иааирцабыргит Цьармат. —
Леон, иаб иеипштәҗкәа иарггы, Анцәа ихатара иңшоу усны
дахәацшуан, убри азоуп ауахәама уаҗа иргыларц зитаххазггы.

Цьармат иажәа анагзаха иазаанза, ус ахәызхәызхәа
аимхәара дыхтанакит, илағыззқәа аанагартә аҗынзаггы
даргәамцит. Ицсы игәы икылхо, убри аамтаз иңсеивгарагы
акырза иааицәыцәгъахейт. Дырөегых иажәа иацитарц
шитыхыз убаратәы аҗәакәакгы ихәейт, аха җацхьа ацәажәара
ицәыцәгъахейт. Ашьтахь, ииулакгы ицсы аавыганы, нас иажәа
еиҗанацитейт.

— Дад, ашықәсқәа еишьтала ишцоз, ус Гьаргь Дадияни
хәа азәы дмыҗдаха даныҗагыла, Псырзха аахыс адгьылқәа
Гыртәыла иахра иадигәаларц иеазикзаап, — игәы дынтахәыц-
аатахәыцуа акәын дышцәажәоз Цьармат. — Ачачбақәа ани руа
иҗазма, иаразнак асатыхла Ададианқәа ирҗагылт, уи атыхәала

уаанзагы акырынтә еидыслақәахъан. Ашьтахъ, 1414 шықәсазы Дадын Чачба атыхәтәан икайтәз аҭагылара ашьа иуразы, Мамиа II Дадияни ир иманы Аҭсны дақәлеит, аха акгы илым-шакәа датәхеит, ихатәгы убасқан дтәхеит. Убри аибашьра саб Тәгәыцгы далахәын, дад... Ададианқәа хадгылқәа хцәыргарц иахьашьтоу атыхәала, Ачачбақәеи дарей иахьа уажәраанзагы ирзеимакыроу убри ауп, дад.

Цьармат иажәа ааникылан, нас ионапыкгы ихы инатцашәа, иеитцыхны днықәеит. Иафсхъаз аамтәқәа рахь ихәыцрақәа аниаига, ихигақәахъаз аибашьра ашықкра деитәлапшуазшәа ибла иаахгылеит. Егьа ихигахъазаргы хьаас икамтәқәа, ахацәа шәеиха хәа аархәацықхъаза иабцъар аашьтыхны иҭынеихон. Уажәы иҭны дындәылтцны шыта цьаргы дызцом, уижьтәи Уардахангы лгәы аҭсы ашьаны дықан.

— Дад, ари атоурых аитәхәара акырза атахуп, исзымхәаз еихагы еихауп, — ихәеит Цьармат, ҭырцысы имамкәа дышиаз. Нас иварахь даахәны днықәиан, итаацәа дрылапшуа иажәа инацитәит. — Дадиянаи Ачачбақәеи рыбжьара аибашьра иахьагы иаанкылам. Азы иаго хәхәабжьы иахауам хәа, макьанагы зақантә еидыслараны иҭоу афстаагы издыруам. Ауафы иҭсымтәз ауп иуасиат анихәо, саргы есымша сыҭоума, абри удыруаз, дад.

— Хаи, абааҭсы, аҭсых дахзықәушәа, ицәажәашьои, уара, абри ауаф! О уара, шәанацәалбеит, даақәымтцзакәа сыпсуеит, сыпсуеит хәа шхаихәоз мацара хгәы аакыдихит, арахь дым-псыцкәа дааиуеит! Ахәыцкәа урылатәаны есымша абас ахьухәо тасума, абри ухәонатцы уаҭхьа азә хәҭсыргы кәлоит!.. Уара мыжда, уанцәажәо хәычык уаахәыцны уцәажәала! — еитәх даагәрымит Уардахан.

— Змоурыхә мызша, ари шәан макьана слымазарц лтахызаап, аха цыҭх хгәыла Кәатышә инапы данкны дызгаз уажәы саргы дсафазошәа збоит, — ҭрапшь ччашьала дааччаны еитәх ихы лафк нахихәаит Цьармат.

— Иабихәац, уазқәылаз Кәатышә дуҭаханы уҭоуп, иуҭазыршәозеи иҭсхьоу ихьз? Иаууеи, убри акы уиднацалазшәа збоит! — абас ихы иахьазихәалоз лгәы лнархьуан Уардахан.

Ажәеи ажәеи неиххәаало аицәажәара ишафыз, ус агәашә афынтәи пхәыск лфытбжыи аагеит. Убри аамтәзы алақәагыи аак-саак дырган, еибартрысны уахь рфынархеит.

— Уардахан! Уа Уардахан! Азәы арахь шәаадәылтишь, икалозар! Алақәа сырфашәымтан... Уа Уардахан!.. Шәышь-талахьоума, бара?.. Шәаарымтәааит, аиеи, шәара шәзы Алышь-кьантыр дызма! Аларқача шәыхьааит, иахьа сыжәбама!... Тит схәеит, иаарымтәаша!.. Уа Уардахан!.. Шәанацъалбеит, ажәван атца еималаанза шәагыинбашьтәлеи!.. Уа Уардахан!.. Уардахана-а-а!

Уардахын афытбжыи шлахәзтәкьа дындәылтын, алақәа дрықәцәкьо агәашә ахь лфыналхеит. Ус, дук мыртыкәа, ргәыла-пхәыс Қымсеи лареи еицәажәо иаафналеит. Убри аамтәзтәкьа Цьармат ишьапкәа нылбаархәхәаны дынхықәтәалан, иапхьа икацсаз иеимаа царқалақәа наишьхаиркьакьеит.

— Цьармат, умгылан, умгыл... Сара сзы угылома... Угыларгыи акыр исыхәома, уа уиаз, — лхәеит Қымса, нас ларгыи сқамк ахыпхәа днықәтәеит, апшәмацәа бтәа хәа ахәаха рамразакәа.

— Агәылахәсақәа иаарылкьо Қымса бзиа, ахатгылара бацсамкәа быкоума... Сеизкьа сшықәиоу пхәыск баасхагылар хьымзгуп сара сзы... Уи бзиоуп, аха бзыргәамтзеи, ахәлара бәалак бахзаартә? — цъара акы дахәаркьирц дшааз шидыр-уазгыи, еамыршьагала дтәаит Цьармат.

— Иабихәац, ахәса хус нтәо анбоубахьаз?! — лхы дахаш-шаауа ацәажәара лфыназылкит Қымса. — Упхәыс улазцаар иуалымхәои атацәа рныкәгара зака атаху... Апырпыл цъыка хны ишьтысхит, аха иазууеи, ацъыкахыш сыцәмацхан, ацара алкьо икалеит... Хәычык акара упхәыс илзыгәагьуазар хәа сашьтә-ланы сааит.

— Иараби, ацъыка бахылбаауама, илымазар ибафылхрым, аха бымшәазакәа бхала акәара бызлатьиси? Афны икажьу бхатца Цықәа даабышьтызтгыи, ибызнеимгарыз, — атәы налылихит Цьармат.

— Ари блыгажә исеихәаз бахау, бара? — илаефнихәаз дах-гәаарызу, алаф аххәаатәызу лзымдыруа, атыхәтәан Уардахан лахь лажәакәа налырхеит. — Аталусер сеимхәеи, бара! Сзашь-тои хәа апырсыкь ажәала дсацәажәоит акәымзар, схатца апхәыс ус дашьтәланы дшымаауа изымдыруа ихәо цъыбшьома!

Уи аамтаз Ыбармат аҕыҕаҕаҕа даачеит, аха нас уаха аҕыы мхэакэа иҕааникылеит.

Ыабыргны, Ыымса илыцшаз аҕра ду камыжыкэа лажэра италгаларц шыта рацэак лыгмызт. Аказы еипымкыац дарбану, акы еимызымдац гэылакгы дҕамлацызт, аха Ыымса илымаз азынгы, сзашытоузеи хэа, еснагь акы данамыхэоз лхы лыхыуан. Уи адагы, ухэан-схэан рацэаны илыршон, лара илыхкыаны еисхыаз агэылахэсақэагы мацшымызт. Иахыагы лыбз лфы илызтаргыломызт, аха егыыс адунеи азна лгэы тбаан, аказы уанлызнеигы иуафылхуамызт, унатэаанзагы лчеицыка наум-талыргылон. Иахыцатэыз, иахыаатэыз дагмызт, ацэгьеи абзиеи ркны ахаангы лхы дацэымаашыацызт, аха иазууеи, лыбз мыжда лпырхаган. Мазак лзынкыломызт, цыара акы шаалахэзткыа, икалаз шыахама хэа, иаразнак агэылацэа днарылалон. Быбз ахы шышыаны бфы итахаант хэа уи азын лхатца зака леиэхэахызи, аха иутаху лахэала, ала атыхэа узыриашараха акы дзыриашомызт.

Убас, шықэсык зны, ахэаны инхоз ргэылак, фшык ахшара зыбжыагылаз Ыанакаии ицшэма Бабалеи лыбз атыхэала иааилыцырц ацсык аарыгхеит. Ыанакаи уеизгы аамстацэа рхынхалара бзиа ибон, шэизицши, иахатыр збақэо изакэ уаау хэа изырхэаларц. Адуқэа-дуқэаткыа уеизгы рааигэа ддыргыломызт акнытэ, днаишытахэакыа дышицыз мацара, ииулакгы уасы дҕаитцеит Хамыз ица Такэеи хэа изкашэаз аамстакыафк. Ихшара руазык азы данизааирх нахыс, ирыхэпхэхаз Такэеи есныхэа ихэы датцаланы дизцалон, фамэак шынтеигалалак зысык надкыланы изигалон. Иара Такэеигы иуахара тхэххаз Ыанакаии иахы цара-аараха исны дыкан, днымфыхытцыцхыза агэылацэа наидгаланы тынха дук иеицш дидылон, шытэак изымшыкэангы димышытыцызт. Еицэнымхошэа ишыказ, ус мышцэгыак азы, Такэеи дымфасны дышцоз дымфыхытцаап, аха Ыанакаии ирахэ иманы ашыха даныказ иакэшэазаап.

Ыымса егырааны дубаргы уеизгы есены дхалеиуа агэылацэа дрылымсыр лгэы иауазма, убри аены дзыхнеих дыр, шыжышаанза Бабала лфы днеизар, Ыанакаии дыкамкэа Такэеи дкызза дшышытаз дааихагылт. Уиакэхеит, илбаз азхеит, лфоны дднеианза абасгы-абасгы хэа амфан цыара иахыаалфыткыаз,

дук мыртыккә ахаблахаҥаҥа убри ада хәатәы рымамкәа иаразнакала инарылашит. Иешыгаха Бабала илхырхәааз ажаабжә ахаблаҥыы иаанымгылаккәа, лан Таҥыгәагәа лкынзагыы иназеит. Асеиҥш шаалахазтәҥа дкылкәа дааит, ахымзг хы иазтаз лыпха хазына лхы лырпыҥырц. Анышә ытзырчааша сыпха бзиахә, быблаккәа ааҥхны бнапы иабыркааит, абри ашыза ахымзгфара бхы ишпәтәабшыеи хәа длыдыхәхәалт. Ибыхшаз изаккә хьзузеи ирхыбтаз, зегь хашпәбырпхашыеи, баасымсхааит лхәан, аҥхыхәтәан аҥаҥхәагыы дналҥасит.

Зегыы рзы дтапшагьарза иҥаз Бабала рыцха, ләылшыыр, лымала ләылзымшыуа, исхырхәааз мцуп лхәаргыы азәы изхамтә, изаккәызаалак акала хыриашашыак лымамккәа дааҥдыргылт. Дук мыртыккәа Ыанаҥаиҥыы дышыхыҥны дылбааит, аха ааиха иамразаккәа иаразнак иҥынхацкәа наидтәалан, ацәҥа иархәеит, дзырпхашыаз ипхәыс лхәыҥккәа лымхны дзыпсу рахы дишыҥырц. Ари заҥаз сара соума ихәан, ипхәыс дааимшыыр ада псыхәажәлагә имамккәа дааҥгылт. Уара, издыруада, абра акы ыҥамккәа аҥаацкәа хыбгалар ахәыҥккәа рыцхахоит рхәан, наҥ-ааҥгыы аҥынхацкәа аднагалт, аха убасалагыы псыхәак анырзамтә, Таҥаеиҥыы ларгыы ирабжыргеит аныхаҥы иҥаны ашыҥагыы рхы дыриашарц. Убас иаҥыҥкарҥеит. Елыр-ныха ашыҥагыы намҥагыланы ибҥеит, хабжыара акы ыҥазар иаххарахааит, мамзар ахымзг аахадызгалаз ибз асаҥарел алҥуа, изхарам пырхагас ирмоуа, изхароу дарыҥккәааит хәа. Аныха иацәымшәаккәа аҥшыардиа ас рхы арҥазар, ирзырхәаз мцхап хәа Ыанаҥаи маҥк иҥы аахыанарпсҥеит, аха зегь акоуп ауаа ирыларҥаз аҥхыкәала ҥара анеира пхейшыо далаҥеит. Акы ахыырхәаз акы ыҥамккәа иҥаларым хәа, ахымзг иҥы иахыынҥашәыз иҥааршәха иаанханы иҥан.

Бабала заманалатәҥа илдыруан лҥәа лхызхыз дызуҥтаз, уи азын ауаа дшырбоз лыхцәы лырпыҥрын, аха усеиҥш аныҥалҥагыы, еихагыы еицәалтәуан, избанзар, лхы ариашара дашыҥалазшәа дҥанатон. Убри аҥнытә, дахыылҥамхаша дашыҥтан еснаҥ.

Амитә иақәшәаз Ыанаҥаи убринахыс иуа иахы ацара даҥыҥцит, зегь рыла иҥы ицәыпсит, шыҥа ишныҥа днеиргыы иҥахымызт. Убри инаҥаршәны Ыанаҥаи ипхәыс лхыбаара

цигагар акәһап, инеицынкыланы ашьха ацара дакәытны дыкан, цьаранза дцаргы, аухатәкьа ашныка дыхнымхәыр иуамызт.

Қымса илдыруан абартқәа зегьы лара илыхкьаз шакөыз, аха цьеи илхәарын ишылхараз, уимоу акы анылтаххозгы, еиҥахгы дыцхамшьазақәа цасхәан Бабала длызцалон. Уардахангы илымдыруази Қымса лыбз закөыз, аха убри атызшәа лҕы иааҥыхны макьаназы цьарамзар-цъара илымхәацызт.

— Хаи, анцәа биныхәааит, сбрыкәтеит! Бымшәан, ишаасоулак ацынхәра сырхынхәуеит!

— Иабихәац, ибмырхынхәыргы калоит.

— Уардаханхеит, уи калашьа амоума! Аҕыкеи ашылеи цсахны, нас иумырхынхәыр цасым рхәоит, рацәак исыдмырхалакәа, хымҕада, ирласзаны ибзаазгоит, — лхәеит Қымса, аҕыкахыш ахылытәз деигәырҕәтцәа.

Қымса даҕа мацк даацәажәаны лыҕагыламтәз, ус агәашә шыказ еиҥах ҕытбыжкәак аагеит.

— Ацшәмацәа, шәыкоума, ацшәмацәа?!

— Қымса бымшьта бзиан, сасцәакәак хтааит сгәахәуеит, — ихәан Цьармат, нас ицкәын ихы наикәикит, — дад, ундәылци, изкәыхәлаз цьоук ракәымкәа икам.

— Амла иакуа мҕасцәакәак ракәзаргы калоит, — ихәан Састангаз, дындәылцит.

— Абри ашнәтәҕы ахатца хәа зәыр дыкоума? — агәашә аҕынтәи ҕацхьа азәы ибжьы наиргеит.

— Хаи, ахатца дыкамкәа ихәхьзеи! — ихәеит Састангаз, иҕдәылкьамтәзы иаргы ибжьы нарганы.

Ғыла иказ цьоуку агәашә ишадгылаз алашьцара ианалибаа, нас алакәа дрытәкьо дара рышка днаццакит.

— Уа хәлабзиақәа!.. Абракоума дахьынхо Чыргба Састангаз? — убри аамтәзы даҕазәы ибжьы наиргеит.

— Бзиа збаша, бзиала иабалаша! Иашаны шәакәшәеит, зыхьз шәхәаз соуп, шәҕацхьа игылоу!.. Шәымҕахыт, шәанааих! — ихәан Састангаз, агәашә дынтыцны днарҕагылт.

— Ааи, хамҕахытырц азоуп хзаазгы, аха шәызуствәада хәагы ухазцаауам, Састангаз! — ихәеит руазык данааҕыжәт, нас егыртгы ахышәтсышәтхәа иҕеыжәтны ацшәма ацшәа иахәо, рнапқәа наимырхит.

— Хара хуздыруам, аха хара уара уахдырхьеит! — даеазэггы абас ааихеит.

— Макьана аңсыуак узустада хәа сасык димазтцаац, шәыххь згеит! Аһныһа шәымфәхытц, нас уаһа тынч хәибадырлап! — атак ныһаитцеит Састангаз.

— Харт еицу аишьцәа иахтаххеит хәхәшьязатцә деикәзыр-хаз ауафы хнеифәпшны хәибадырырц, уи азоуп хыкәкыла хзаазгы! — ихеит руазәык.

— Ааи, хәхәшьа дзыхьчаз дахдыруазарц хәаит! — ихеит даеазэггы.

Убри аамтаз Састангаз гәахәарак дааимнадеит, иртааз зустцәаз шеиликаазтәкьа. Адауапшыкәа реипш еикарахәтцәаза еицыз аишьцәа драпгыла аһны ианааһнала, убри аамтазы Ыармат ихәаакәа ныхыпсаазшәа ашырхәа дфәгылан, аңсшәа рәхәо рнапкәа нарымихит. Ахаан иимбацыз рпарцәақәак шракәыз аниба, ичкәын ифызцәақәак ракәхап хәагы ааигәахәт атыхәтәан. Иркәынхәалаз асақәа нарымгытхны ыарак инеи-кәадыргылан, рыбгазара тгәыцәаакәа еихатыруа, роура, рыт-баара уаатцашыцыртә, Нартәа ирашыцәазшәа ртеитпш тоу-ғанкәа еикәыцыбараха ианааибартәақәа, Ыармат урт гәахәас иһатцаны днаразтцааит.

— Дад, шәысымдырит, шәызустцәада? Избақәахьоу шәреи-уам, шәабанзатәикәоу?

— Аихаб ду, уххь згеит, хара Кәаначхьыртәкәоуп! Даанза умнеиааит, Мхәызмәтаа Соу ицацәа хәуп хара! — атак ныһаи-цеит аханза итәаз.

— Мхәызмәтаа Соу ухәоу, дад? Хәи, шәыпсынтыркәа духааит! Шәаби сареи хәибадырыртә лахьынцас ихәамамыз, аха избәхәкәа рхәо акырынтә исаһақәахьан... Дад, цәара пхашьарам, шыта шәыхьзкәа здырыр стахын?

— Уххь згеит, сара зеггы среихәбуп, Естеман сыхьзуп. Арт сеитцбацәа роуп. Ари исыватәоу Хьсырхәа иоуп, уи инафс итәоу Задан ихьзуп, нас Татслан, егы Кәамшьашь, — иашьцәа инацәа нарыкәкуа, рыхьзкәа неикәипхьазеит Естеман.

— Сгәанала, сычкәын ифызцәақәак шәакәхап?

— Мап, уккэын иахьадагы дхамбац. Хәхәшьазатә деикә-зырхаз ауафы табуп хәа иаххәарц, дахдырырц азоуп хзаазгы, — атак ныкаитцеит Естеман.

— Ишпа?! — иахаз ааңеишьеит Ыармат, аха нас итаашьа иеамарфашьаны, уи аилкаара иеазымкыкәа, иблакәа зтаарала иштәызгы, илапш аишьцәа еитанархигеит.

Састангаз асасцәа ааныжыны аоны ашьтахькала дахын-дәылцыз, цытраамтакгы ихабар ыкамызт. Идәылтымтаз иц-дәылцыз Қымса длыхьзаны илеихәеит, илымфатәны ргәыла Башькәыр абранза дизаирц адырра илтаразы, деилахамзар, лхатца Цықәагы дырзаарц. Рацәак мыртыкәа зегь рапхьа дкылкәа дааит Башькәыр, аха асасцәа ихы дмырбакәа, ааигәасигәа инхоз агәылацәа Лықмеи, Иаңыри, Хьызгари ркынзагы днабжькәаны, нас даргы иаргы лассы иаарцазы диҳәеит Састангаз.

Агәылацәа аицхырааразы ирутоз, иаразнак иаакылкәеит Састангаз изицхаз зегьы. Ишааизтәкәа еицхырааны иршьыз ацәката аифыхра иафәнцы, Иаңыри Хьызгари амца еикәтцаны, ақәаб дукәа рырмазеира иафын. Убри аамтаз хазы Уардахангы лыпхәцәа лыцырхырааны, ипхьарылахьаз акәйткәа шыны, азыршы интшьуа рхәылхра рәазыркхьан.

Ирласны идырхиаз ачеиңыка, ашьтахь сасгы цшәымагы рнапкәа зык нархьыршаны аишәа инеицахатәеит. Ныхәәфәқәак ныркылахьан еиңш, ус даакылсит Қымса лхатца Цықәагы. Арыжәтә анилслак атызшәақатцара граны измаз агәыла иааира Ыармат рацәак игәампхеит, аха урыдымтәалан хәагы иахәашьа имамызт. Дшынатәазтәкәа, дымлакымлатцәо дыказ-шәа, пылгад дук наимтеитцан, акраамтагы икытбжык ыкамкәа фамкәаран дызфыз.

Састангаз Амзарантәи дхынхәны данаауаз, ақәылафцәа рәагылара иара ибзоураны ишыкалаз аишьцәа ианаацәырырга, агәылацәа акыр иаарызцәашьарахеит.

— Састангаз, хара уеилаҳкаахьеит, — аныхәәфә иалаг-заны иажәа анагзара дафын аишьцәа реихабы Естеман. — Ақәылафцәа рымфәа акра раңшьызгаз уара шуакәызгы аадырхьеит. Убасқан уара уакәмызтгы, аишьцәа хакамзаара

иақәыршәаны имтадырсыз ҳақәшьазатә иахьа лызырта-
лыпсырта ахьыкаласаз здырхуадаз. Зегь зымчу Афы идьид-
мацәыс снықәуеит, иахзууз абзиара ду ахааназ ишаҳхамштуа,
иҳазшәарангы хшыкам... Аиаша уасхәап, хангы гәырәа лы-
мамкәа деиқәурхеит.

Састангаз иаразнак ихы дахыбаартә дқанатцеит аишьцәа
еицәакны дахьдырехәоз, аха атак рито далагар, усқан ихы
зыригозшәа дқамларазы, цәгыагы-бзиагы ахымхәаакәа ихы
ларкәшәа дтәан.

— ... Иааит аамта, ажәлар рлахьынтә шызбатәу хадара
атара, — дызланагалацәаз аныхәәфә ахыркәшара иеыназикит
Естеман. — Зхы иахнапаацәаз шыта идырдыртәуп ауафреи
ахәыштаара аиқәырхарей еихау аеак шыкам. Ххыбафцәа,
шәыххь згеит, шәара шәыканатцы хныхакәа рдоуха ҳацушәа
сгәы иабоит. Шәажәа кәыгақәа ихшыфортганы ҳара ҳзы еснагь
имфакәтцагоуп.

— Анагзара уоуааит, дад! — ихәеит Цьармат, асас иажәа
анааникыла. — Даараза афәыш ажәала уцәажәеит. Цабыргны,
ажәлар рхатә усқәа дара ирызбозароуп, аха ахыпшы дры-
манатцы акы изазкылсраны икам. Шыта ҳзыкәгыгуа шәарт
афарацәа шәоуп. Хажәлар ирхыргахьоу шәгәәфы иқанатцы,
ахәоуеикәшәарагы шәыцнатцы, ишәиааиуагы дзыкалом...
Абри жәдыруаз, дад.

— Цьармат, ухатцы, ажәлар ирхыргахьоу азхәыцра
иакәыцыр рфырхатара рылцсауеит. Усоуп ишеилыскааз, — урт
рцәажәара ихы налгалеит Иадыргы.

— Ииашаны иазгәоутеит, дад!

Уардахан лыпқацәа афцара афынтәи уажәы-уажәы афы
еирызла иааганы ирзынахауа ирхагылан, уи аамтазы рлымхақәа
рызкыдта рцәажәарагы иазызырфәуан. Изхатәаз аишәа еитцхәа
акы агымханда хәа, уахьгы хазы рылапш ахын.

— Ус ҳнеилагәышьап икало хбаанза! — ихәан Машьышь,
даакәыпсычхәит, уи азызырфәра уаха итахымкәа.

— Мап, Машьышь, икало хбаанза хәа апшра ҳтагылазаашьа
арееиуа хәа икам! — игәы иамукәа ибжыы наиргеит Састангаз.
— Уаргы иумоуп аматацәа... Хазшаз илпха рыцзааит, аха напы

хэымгак иампытдашээр шутахым дыруп, егыртгыи рыхшара убацтэкоуп ишырбо. Зегь рапхьаза иафагылатәуп даараза иахпырхагоу атәра аанкылара. Хажәлар змыргьацо ауаатицәа ыканаты, пхьака ееирак шәазымпшын.

— Састангаз агәеилца, иухәаз садгылашуп! — аишыцәа рахьынтә ибжыи наиргеит Хьсырхәа. — Ахатца иатәам, иагынаалом агәкаҳара аеатара. Састангаз ишихәаз еицш, хажәлар зырзуа атәра иафагылатәуп. Иазхоуп хцәа итахагзахьоу атәамбара, шыта уи иучхашагыи акы акәым.

Имшазоз атх дузза иалагзаны ргәаанагарақәа акырқәа еибырхәеит, апхьака икататәны икоу хәа изызхәыцқәаз рацәахеит. Абри шынеиҕарк-ааиҕаркуаз мацара, ачеицыка ишахатәаз, ус икьақьаза иаадыршеит.

Асасцәа акрыфа-акрыжә, ргәазхара ицәажәаны рдәықәламтазы апшәмацәа рхьынхалт. мацк хыцәааны амца иқәларазы, аха ирымукәа, хатырбарала иахьрыдыркылаз азы табуп хәа аххәааны ашта интытцит. Рғынахамтаз аишыцәа еицҕакны Састангаз ихәеит, иаарласны иаргыи сасра дрызнейрц. Цабыргны, иаргыи уи цәгыи имбо дыкеижьтеи акраатуан, уахь дызлацашаз аеытца дшашьтаз, иаалыркьаны усеицш аманшәалахара ахызылпхаз дагыааигәырҕеит.

Асасцәа анынаскьарга ашытахьгыи агәылацәа рыфныкақәа рахь ацашьа иакәымшәо, ихылдазылдо ашта агәта иқәгыланы аицәажәара иағын, иахатәи ашара ирзеибымхәац рымазшәа. Арыжәтә мыжда иунамырқатцо арбану, иахьа еибабазшәа, ашта иантытцгыи аицыртцшыа иакәымшәо, атцәахсаххәа игәыдибакылахыдибакыло, иаакәымтцзакәа акы еимаркуан, еиҕаркун. Убри аамтаз Уардахан лыпхацәеи лареи аишәа аилыргара иағын.

Ұнак зны ауаапсыра инарылашит атырқәцәа еицах изхытны Акәа иакәлеит хәа. Ақалақь ахылапшөыс иамаз Скасси д, Аскони аибашьцәа драпгыла атырқәцәа дырҕагыларц ақәикит, аха раанкылара рымч анақәымха, ихьамтыр ада цсыхәа рмоуит. Ишызынтәыкыз абаагәара итаршыыр хәа иацәшәаны, Геральдои иареи рыхәсақәа рыманы Апшья Матвеи иуахаамахь ицаны реыпхьаркит, генуезаа реихарафзак реыртцәахырц абна

иазцеит. Аибашьра аңышәа змаз Скасси иахәтаны имбеит, хыпхьазарала реиха зымчыз атыркәцәа рғагылара аеазкра, Геральдоггы убри данақәшахәтха, аеыпхьакра еиха еигны иазырпхьазеит ащыцаггы.

Цоуп, ахьатра Скасси иказшьамызт, уи шәыргәындароуп хәаггы ипхьазон, аха ғагыларак иеазикызтгы, усқан иузным-кылаша азхышхьтцәа реаларыжьыр ирзафызархон.

Ирмариазаны атыркәцәа рнапәы икалаз ақалақ амал еизыхәхәаны, мчыбжык аахижьтеи рыдбақәа еидарала реи-цартәра иағын. Ашнқәа амца зрыцрартах дыр, акырцъара алқатә лакьто ахауа иахьалаз харантәггы иубартан. Ахәахәтра знапы алакыз генуезаа, абырзенқәа, алазқәа, аерманқәа ухәа еизыркхьаз рытитәқәа еимтцаа иахьыргоз еиланацсарц акы рыгмызт, аха даеа ганкахьала рхы иахьазхәыцуаз адсеикә-хараггы акыр ирзацсан, уи иаггыгәйкажаган дара рзы.

Ухашыгә кылнатцәартә уи аеынггы амра ца кашуан. Рса-ракъ хылпақәа рхарззала, ихәарцсаруа ақалақ иалаз атыркә-цәа рыда, егыс тыпәнтәик азәы дузалбаауамызт. Адунеи ағы амчреи, аимтцәареи, аибашьрақәеи рнафсан аеак ыкоуп хәа икамыз, уи здырыцгы зтахымыз атыркә қәылащцәа, генуезаа рмал абаашқәа ирыфныганы атырцәра ишағыз, ус адгыл атцәғ гәыпфык атәцәа ахьхәытқакыз ирцыхьашәеит. Ихәытганы цъарак инеикәаргыланы инрыхәацш-аарыхәацш-қәеит, аха иратәарымшьаша хәа уаф дрымбеит. Гыртәылантәи иаагаз ракәын рызеггы, зны-зынла гыршәала ажәақәакгы аарфәйтқьалон, изтииз ирзыцәхауа рышәира иағызар акә-харын. Дара зеггы инеибанеипшны шыахәқәак шракәыз аныр-ба, инараццаны агағахь ирыма рғынархеит. Ағбақәа руак ахьзыхылаз иадцаланы ртацалара ианалага, атыпхацәа руазык гыршәала акәукәухәа дыхәхәо, ахыпхәа ғыцха ләынкалыжыт. Илытхьхәхәаны илыгәеит, илыхеит, аха адсреинтцәараз илмузо-шәа анырба, ашътахь тыркәцәақәак деимакеиғакы днышьтыр-кәыцәаан, дшыхәхәоз мацара ағба дынтаргалеит.

Генуезаа ргәыреанзамкәа атыркәцәа зхытны ианрықәла, ргәы тызқьашаз, рыпсы рхызқьашаз акәны ирзыкалеит, аха мызкы ақара аатхьаны, ақәылащцәа рышьтахька ихынхәны

ианцагы, генуезаа даеа ымчыбжака акалак ах игеагыны изкылсуамызт. Ианааихгы, амбатэ рыба иабейт. Аштэдашэых иадамзаргы акы аанмыжкэа, абааш зегы еимгеыцэаа, еизыркуаз ахыфнарцэахуаз аштэтартакэа тыкка итацэны ишыказ рбагеышьейт, аха изыкэшэаз рхы андраалар акэын. Пинели иакэзар, иахатыр зыргэашаз амыкэшэатэ шыта иширееиша изымдыруа, атыркэцэа изыкэдыршэаз ихы игэы ахшэазаны дканатцейт. Абыржэы акара итахны дкамлацыт ачхара имазарц, аха даеа ганкахыала авба дук ихы иадибаломызт. Избанзар, иара дзызкыз даеа усын, ахэаахэтра ахычара знапы ианыз Арканцэло Боккачини, нас Скасси ракэхон иара иаастагы ахара зыдхалараны иказ. Егэаумхэан, иара аихабыра идыртэозаалакгы еснагэ иахынаигэоз азын иахатыр шпарымбари хэа геыграк иман.

Аиашазы, уртэ рызыхытра генуезаа рыбага гэгэалатэка ипнатэейт, ирфо-иржэо рымамкэа акалакэ тацэ иазыхынхэит, аха нас иаалаган, ирцэызыз зегы ацынхэра дырхынхэырц иакэыркит. Атыркэцэа раастагы еицэаны рхы мфэапыргон, анхацэа рырахэ-рышэахэ мчыла ирыхцаны иргон, ирцэыргон раарыхракэа.

— ... Дад, абыржэы иузейтасхэаз, ишуасхэахыоу еипш, сабду Цьарматэ ихаантэи саб Састангаз ихэамтэны исахахыоу ауп, — ихэан Ардимон, убри аамтаз иажэабжэ нфэхитэан, иблакэа цыарак инкыдирхалейт.

Абас анихэа ашытахыгы, дхэыцырта мацараха дызлаказ ала, икалап итегы игэалаиршэарцэ итахызтгы. Цабыргны, убри аамтазы игэы дтахэыцтэкозаарын, имхэакэа ицэынхаз акрыказар хэа, ашытахэ акрынтцы, даалкэаны ус ихэейт:

— Дад, даара схэыцит, аха сабду дызлахэыз аибашыракэа еиха исгэалашэо хэа схэфы иаанханы икоу, генуезаа Акэа ралцаразы ирабашыны ишыпхэдырсыз атэы ауп... Амала, шыта мацкэ иаасаразеи, сыцсы нейтаскыр стэхуп, дад. Нас иузейтасхэап уи ахтысгы шыкалаз, — ицэажэара анааникыла ашытахэ, инапкэа ицырхырааны, иеицыхны дныкэиан, илацэакэа нейкэицсейт.

АФБАТЭИ АХЭТА

I

Ардимон еітеіхәоз ахтыскәа атоурыхтә аамтақәа излар-
цыпцәахаз ала, агәаларшәарагы имариаусмызт, аха агәхаштра
цызгеит хәа ихы ишазихәаз афынза дыкамкәа, макъанагы ихшыф
аилфачара иабзоураны ихамштыцыз рацәан. Цоуп, еинкьеиныруаз
аамтақәа ирхылфеиауаз зегытцәкәа игәаламшәозаргы, уеизгы
еиха ихадақәаз уажәыгы игәафы икан, иацы иахазшәа, ееишәа
еиқырцааны ахәашыагы дақәшәон. Иеитахәашыагы даараза
ицәаушьаратәы икан, икалахъаз ахтыскәа рыдагы, ақсабара
аитакрақәагы игәалашәозшәа акәын ажәала еиқыканы асахъа
штихуаз. Ицәажәашыагы убаскак уатәнәтәуан, хыхъ ишазгәатоу
еипш, ухаҭагы убри аамта ухаанызшәа афынзатцәкәа.

— Дад, аамта агьаргьаласа иануп рхәоит, иагыиашоуп, —
ипсы анааитеик ашътахъ ацәажәара дналагеит, иихәарц ииҭахыз
макъанагы аилкаара удаафны. — Аамта ухәеит хәа, гәәташьа
змам доухамчык ипхарс иаанацошәа, унхъацшаанза иниакъа
ицоит. Абыржәы аакыискъа акәмыз азынра ханаагытцалаз,
ашъха дгыл зегы сыла икәашкакараза итанасины ианыкәаз хәа
шазухәо, ицәхъыкьантазза икәаз ашәапыцәац уназхъацшаанза
иатцәа бгыла еицынчыла иаакалон.

Ардимон ишазгәеитаз еипш, амшкәа ақхарра рытцашышы
аамта ақхынрахъ инаскьацыпхъаза, ашәыртцлақәа илыргаз
апаткәырқәа рацәак мыртцыкәа иаагәылпыжны, шәтыла итала-
ханы инарықәхаит. Хауа кәандала згәы зыршшаз адгыл инықә-
иааз ахаскьынфә қасал фыцбарах ибаны, игәартуаз арахәқәа
еилахәлаанза арха дәқәа рааныжыра шырҭахымыз акәын, мчы-
ла афныка ишаарцоз.

Ардимон иаалыркьаны ивара данаафа, ағәырцгәырцхәа
иааибгын, нас ицәажәара инацитцеит, нтцәара зқәымыз иабду
ихәамтақәа еиҭах игәаларшәо.

— Дад, ишуасхәахьоу еипш, сабду Цьармат амбатә зхыз-
гахъаз уафын. Дыртәаны дурцәажәозар, иихәаша мчыбжык
интцәомызт... Ускангы ауаа реипштцәкәа акәын арахәқәагы
ашәарта иштәгылаз. Гәартала ихәуа адәы иахыкәыз ағычцәа
рылапш ишытцашәалак, имшәа-имырха инеидцаланы икар-

цон, урт раастагы еицэан генуезаагы. Ари цсыхэа змауз анакэха, еигэылацээз еибадырны, рырахэқэа алацшцэга иацэырыхчаразы еицхырааны рыхьчара реазыркит... Дад, ус схэеит хэа, анхафьжэлэр еснагь ирылиаауан азэ дыкоушэагы икэмыз ахацэа тькэқэа ззухэақэашагы. Сакьан акыта мацара ғырпштэыс иугозаргы, аибашьцэа дукэа хэа еицырдыруз сабду иқэлацээз: Исхак ица Бырдыгэ, Алдыз ица Самцал, Илиас ица Бидагэа, Тагыр ица Леуан, зыцсатақэа бзиахаша Баракаи ица Кэычкани, Едык ица Гэацыыцы ухэа реипш икақээз ахацэа гьешқэа иахьа рыцшаара удафуп. Забацэа ртыц аанызкылаз, саб Састангаз ыызцэас ивагылақээз: Капашэ-ица Цьангыари, Еслам-ица Цьамбакы, Бирак-ица Данакаи, Бедан-ица Батхэыри, Гедлас-ица Тасрыкэеи, аишьцэа Кысул ицацэа Арудани Тамышьхэеи, еибацэаны ираазаз Кадыхэ ицацэа Асламази Казлати ухэа реипш икақээз зэыршы рабацэа ркэал итагылан... Дад, ускантэи аамтақэа рзы ашьоурақэа ирыхьканы иабрагыа абна илаз аихарак анхацэа рыцкэынцэа ракэын. Убасеипш абрагыра реазырымкыр цсыхэа рмоуит апхьан зыхьз схэақээз аишьцэа, Кадыхэ ицацэа Асламази Казлати зыхьзыз наатэикэак.

– Уажэа уацэхсыркьоит, уи азы гэыбган сумтан, аха икалозар убарт аишьцэа ртэгы хэычык аасоухэар стахын, – ихэеит Атласкан, иажэа дахьахигаз азы мацкгы игэы еихьнашьуа.

– Ишцауасымхэо, дад, узырфла! – ихэан Ардимон, ашьтахь урт аишьцэа рахь ицэажэара нахигеит. – Дад, уи аамтазы ашьха ғаға иаеңныз Наа акытантэи анхацэагы, зегь реипш даргы ртагылазаашьа злеиғьыз хэа акгы иалакамызт. Абеиареи ағарреи нак-аак еишьтоуп хэа зхырхэаауаз ихы акэимыршэарц итахызшэа, наатэи аамста Мсоуст ицыхэала нхафьк акы иоуны изыкамлеит. Игэаңхаз ыык, рахэ бзиақ азэы ианидибала, икаитцалакгы, имимхыр игэы иауамызт. Иаб Озбақ еиха ауафь деиликаауашэа дыкан, анхацэа ртагылазаашьагы хьааигошэа дирбон, аха ица Мсоуст иаб ицэара изышьтымкааит. Дасу ишьтамтахь деихоит хэа, иабдуцэа иныкэыргоз аамстара мацшьаны ахс акаларагы дафазозаарын, аха азэы дфагыланы абри ауаф ахра ихэтоуп хэа ифьтцымкааизт. Зыжэла намзоз ихтырца кайтанла ифьчон хэа, изакэызаалақ цьара акала дахьеицгэарташа иекынца дшашьтаз мацара, зхэымцар

зызнымкылаз хьымзг инаргеит хәа, идкыланы имаз Машькәала хәа нхафы тыпқхак длыхнахәааит хәа ус инарылафит.

Хөык ахшара раб Кадыхә иааикәшәаны данңсы, ран Нышкәа илыхшаз хьтакы, млакы иамыркыкәа лхаңыц икы-лакны, еибакалтла илаазеит. Унарызхьаңшаанза изызхаз аишь-цәа Асламази Казлати рахәшьа Машькәала аамстә ихәура дахьтаз ртахымызт, аха атыпхацәа згычуаз напы цәгьак дампыташәар аткыс уа дыкәзааит хәа иакәшахатхашәа иқан. Уи азын рангы лгәы ртынчшәа дааиуан, лыпқа аамстә ишәшьыра дахьахьчоз азын. Иара лцацәагы убра ңыара акы иазкызар лтахын, аха хшынтаацәоу ихәура хәазахкрыма хәа аишьцәа ирымукәа рыфны реынкыланы иқан. Рахәшьазатцә зны-зынла афныка даабжьыкәалон акәымзар, аиҳаразак аамстә ифнәтафы акәын дахьыказ. Зыблакәа тыпхаауаз атыпқа блеикәатцәа дфәидасыцпхьаза, цасхәан мбатәшәа иңшзахаз азә лакәхеит. Леиңш зеиңшыз Мсоуст длаңшыкәимтцар калозма, атыхәтәан ихәиуанңсыцәгыара анииааи, анс ихәо, арс ихәо, ахамтакәа лыдгало мацара, ииулакгы лхыхра илиршеит. Ус, дук мыртцыкәа лцәалтәымкәа даныкала, лхы иалтаз ахьымзг ду дшацәаша лзымдыруа, лтаацәа рахьгы еитахәашьак лымамкәа, ңыара дызцәырымтцуа, арахь лымала ләылзымшьуа даакәхеит. Мсоуст заанат лгәыләанитахьан, лашьцәа акы рыхьырц лтахымзар, нхафы цкәынак илзиушәа азәы ихьз алтарц. Илабжьеигеит лцәалтәымра лныпшаанза уи лхы илыргарц, мамзаргы кәазак лыла мазала лычелырбгарц. Уаха лхәаргы дзымгарыдаз лара, аха быцқьам хәа илытдырааны адырфәенытцәкәа лыфныка дшыпхадырсуазгы лдыруан. Икалцара лзымдыруа дгәырфәцәгыаха дшыказ, ус дук хара имгакәа лцәалтәымра лныпшуа даналага, Мсоуст ипхәыс Гәәтанашь длытцакьаны дыпхалырсит, аматцура злымшо апхәыс еимгәаду шыта быфны бакы хәа налахәаны.

Ишпакалцарыз, лымгәацәа датцазза лыфныка дхынхәгәы-шьеит дкәыкәмашәыкәмаха, аха мчыбжьык аамтыцкәаны, аенышьыбжьон идыдышшәа, ауаа инарылафит аамстә Мсоуст дыршыт хәа. Анаңьалбеит, зхәыжәла цәгьаз аамстә ишьра згәагыда хәа ажәабжь еимырка ишрылаз, ус ааңынра агә-тазы Машькәала ахшара длоуит. Хьзыда-ңшада ииз анашца

иаазашьас ихамоузеи хәа зхы иақәтданы иказ аишьцәа, азкы дышизтәкыа рахәшьа длымхны, амышәкәан дшылахәаз Гәәтанашь дылзыртѳиит, моґас ибоуз бхатца ицәыбзаґа иаазара шыта бара боуп изуалу хәа ажәа нацданы. Убри ашьтахь ауп Мсоуст итынхацәа ианеилыркаа, разәк дызшьыз зустцәаз.

Азхарамфацәа ахыырхәтәуп, ашьаґса мукәангы аагылашьак хамам хәа, Мсоуст иуа-иґахы зегы аґахаґааны ашьоура рәаназырк, аишьцәа рани рахәшьа Машькәалеи ганы Ѓантәыш рыуацәақәак рыкны иґхьаркит, убри аґены инаркны даргы браґуа абна рыґенартѳеит. Цкыбынаа раамстә Кәаташә иґа Рашьыґ игәаґхо хәа дыґамызт, иґалаз атцыхәала Мсоуст итынхацәа ашьоура рәахьазыркыз. Акыргы даарґеипшит, аха рыґеныркылараны ишыґамыз аґәра аниґа ашьтахь, игәы иамукәа рыжәлантәык, Цьолґан иґа Гәәтанас, еґырт раастә еиха иґәыґоу азә иоуп хәа дыґхьазаны, дахьынхоз Цшьаґьарґа дьықәланы дґеит диацәажәарц.

Гәәтанас иґааз ауаґы диеигәыргыаны диґылеит. Акраам-таза зыхабар имбацыз аамстә баша дшизымааз аґараґы гәварас иґаитґеит, аха аґенышьыбжьон усзаазґазеи хәа ажәак иґыґцмыркыкәа, ихаґа иґәаанза дааипґеипшит. Рашьыґ дахо Цкыбынынтәи дзааз днахыкәша-аахыкәшашәа ианцәыриґоз аамтаз, Гәәтанас иґацәа ахьыкыґы ааины иґабґ-ґабґза инарыдтәалеит. Урт рааира дazyґшызшәа, лґацәа инарышьтарххны ран Кәыркәыргы дааины урт рывараґы ахыґхәа днатәеит. Рашьыґ убри аамтаз игәамґхакәа игәы инґихәааит абас:

«Абас ауми аґсуараґы шызуа! Аб дахьтәоу аґацәа идтәало, асас дахьтәоу аґшәмаґхәысґы аишәа дрыцахатәо збахьада!.. Мап, исзуґымшьеит, Гәәтанас! Уґацәеи сареи хайқәлацәоушәа исыдыртәаланы, уґхәысґы сасык дыґамшәа дґабыґза дахьысґатәаз, ари тәамбароуп, акыр узеилкаауазар! Аха гәыбґан зшәыґтәтәузеи хґас хазынақәа шәшынґаацәоу шәыґны идәылшәацыхьазар!.. Хайт, иабихәац, ламысда аґазаара шәґәзырґхазеи?!»

Аишьцәа реитґбы иакәын акәацфара аґәыдызтазоз. Асаґат еґа ифарґы изхара шыґамло еипш, абысґак злаиґразозеи хәаґы иґьеишьахьан, маґыана ацәажәаха змазацыз Рашьыґ.

Гәәтанас иңаңәеи иареи ажәә уара рибамто ишеиңыхоз, аңыхәтәан иеынабжьаршәны Рашьыт иахь ус ихәеит:

— Шьта убри анңәыругах, уажәә нагза.

— Гәәтанас ужәлантәкәә рахьынтә издыркәә ыкоуп, аха еилкаашьала уара азәы уеиңшым, ушхатца кәыгоу здыруагы раңәәфуп. Сара сзыхәангы уи ңыцым, аңәгыи абзиен рңы уажәә хәшәык ишаңызоу иахьа исымбеит, — аңшәма игәы алахихырц дырехәә аңәажәара иеыназикит Рашьыт.

— Хәи, абзиара зыкәалаша Рашьыт! Сырехәаразы уаазшәә, иугәазырпхәзеи абас аңәажәара? — ихәеит Гәәтанас, иңаңәә ирахауа Рашьыт ас анихәә игәы иаахәаны.

— Суаңәажәрц хыкәкыла сузаант, иршьыз ужәлантә Мсоуст иңынхаңәә изкәыркыз ашьоура аанкыларазы, — уаха анс, арс хәә мхәәкәә, изакәазы дааз иаразнак иааңәыригеит.

— Ишңоухәеи?! Излымңуа аус уашьталаны уаазарцу? — убри аамңазы аамңста маңк дшанхашәә, ихаңсахьагы алушәәкә иалагзаны инеикәашәеит.

— Ишңа?!.. Ишңа?!.. Ашьра кәзңаз азхарамфаңәә иранажь-тәуп ухәама?! — лхатца иааңтагы убри лара лхы иақәңазаны дыкәзшәә днарыбжьаңәлеит Кәыркәыргы.

— Мап, ашьра кәзңаз сыхьчарц смаант, быххь згеит! — ихәеит Рашьыт.

Аңхәыс лыбз ахьыкәз акы азбра шамуаз, уи еиңагы нак уеиланамгалозар лңшәәк ахь ишузнамгоз акаңыхәә дназ-хәыңит Рашьыт.

— Дида хаас, исаңауа закәызеи! Нхыңи аахыңи еиңыр-дыруаз Мсоуст дуңза ишьа мукәә ианаанха, дахьыңоу хыла адамра дадырст шәхәар смаҳәи! — еиңах аңңәә налылхит. Нас лхатца лхы наиқәылкын, аңнаңаңы аңхьагылара лара инылкылахьазшәә, икәңатәыз иңаңәә игәәиенанылңеит. — Абри уанақәшаҳатха ушыбзәз уңсит!

— Быстыхә, аңхәыс ццакшәә икоу! Ахаңәә злаңәажәә бара ибусым, быбз халабымңан! — ихәан Гәәтанас, игәаңыны иңхәыс дналықәңкәеит.

— Сара исхәәзаалакгы уеизгы уара идьдбжьны иуа-хауеит! Акы аасхәаңыңхьаза ухахьы инаугарц шуңахымгы

аусымдырхуа, аха уаасызхэыцыр еиха иузеигъхап! — даагэын-
кыт Кэыркэыр. — Сара истахым ашыра кызтаз имшэа-имырха,
иаххыччо игэаразарц!

— Хаб, избан мбатэык лхэазшэа хан узылфэа? Аиаша
ахыылхэаз азоума узлытдакьо?! — ихэеит аишыцэа реихабы.

— Дад, уара иухъзузеи? — убри аамтаз Гэатанас ацэажэаха
дахымыгзакэа дцааит Рашыт.

— Ешсоу.

— Дад Ешсоу, ахыымзг хара ушацэымгыло збоит, аха
иудыруаз ашыоура аныфеидамхогы шыкоу, — нас аб ихы
наикэкны иажэакэа иара инаизирхеит. — Гэатанас, сара
учкэынцэа срацэажэарц смааит. Ауафшыра зыбжыалаз ужэ-
лантэкэа Акэыдбақэеи Арымбақэеи машэырк рылибахаанза
раанкыларазы псыхэак хэагозар хэоуп суацэажэарц зыстаххаз.
Сукэгыгуеит азоуп дафэзэ иахь сымцакэа уара уахь сзаазгы.

— Рашыт, даара хэтыр укэстоит, ушуафдыру здыруеит, аха
исзеилкаауам қашахатхашыа змам аус уашьталаны узааз! — абри
атып акэцара Рашыт ихахы изигаз аафьеишыеит Гэатанас. —
Схахы исзаагом, зшыа хадхалаз Арымбақэеи хареи хайнраалара
угэазырпхаз. Угэы ишцааного, Рашыт, харт Акэыдбақэа хшыа
мукэа хаанхар, зшыа ззымуз аамстацэа хэа, нас хэахэтыр рызбару?
Сара сақашахэтым, ашэаргэындакэа хэа хаблакэа ирхыбаало
иахзырхэаларц... Рашыт, абри цкыа уазхэыц.

— Гэатанасхеит, уара уеипш икоу ахатца кэыга ццакыла
ацэажэара сызуатэашьом. Зегь рапхыагы уазхэыцроуп,
Арымбақэа зегы шэара ишшэагацэам. Ашыра згэагыз аишыцэа
аара гэгэак рыдуп хэагы узазхэом, избанзар, рахэшыа-
затэ ахыымзг лзыргаз Мсоуст ихэымцэар азымкылара ауп
дызкэызыз. Убас шакэу ибзиатэкэаны иудыруеит, ус еипш
хэзшаз уакэимыршэааит, аха упха ишакэым азэы длызныкэар,
учкэынцэагы уаргы ашыа мукэа шэаагыларызу? — атаацэа
зегы ирзеипшны азцаара днафеикит Рашыт.

— Шэышханхыт! — иаалцэымыгхеит Кэыркэыр.

Рашыт ас еипш азцаара анифеаиргыла, Гэатанасгы иихэа-
шаз ифамшэакэа, дхэатэыхэытэуа фыреимхэа аакаитцеит.

— Ашыоура еснаг ашыоура ахылфеаауеит! Убри акнытэ,
ф-жэлантэык реидпсылара иахырцатэуп хэа сазхэыцуеит.

Насгьы, урт Арымбақәагьы азәы ишьтахь игыло ракәым, реихарафькгы еибашьцәоуп, ахатара иазшоу абиңа-рашьтәроуп... Гәәтанас, шыта уара уазхәыц, абасеиңш иҕоу ауаа цәгьақәа рылакьакьара иаңсоу иаңсаму. Абри абыржәнәтә азхәыцра анаумта, заанат атыңгы ианузықәымта, нас наҕ-ааҕ шәықәибахит ауп. Убас шыҕало абыржәнәтәгьы иудыруаз, — атыхәтәан гәеынцаракгы наңишьит Рашьыт.

— Рашьытхейт, ашьоура еилаҳауа хәа иҕада, аха ахәажәеиңш хәзәзәтә дызшыыз рҕатда иалаччо иангәароу аамтаз, аиаша уасхәап, уи ачхара уадафуп, — атыхәтәан агәылакфакра иныңшуа даацәажәеит Гәәтанас. — Ибзиоуп, ашьоура аанкылатәуп ххәап, аха Мсоуст иашьцәа уи изақәшахәтхару?.. Исыздыруам, Рашьыт, исыздыртәҕьом изқәукыз аинраалара иалтыша.

— Гәәтанас, ухатқы! Арымбақәеи шәареи ишәыбжәлаз аус башамашак акәызтгы акы ухәарын, насгьы ашьажә баауам-иңсуам хәагьы баша ирымхәеит. Ишәыбжәлаз ағанць бааңс ирласзаны атың ианықәытдамха, нас мышкызны уцкәынцәа ирыхъзар ҕалоит, мамзаргьы урт рыхшара афытцахәхоит. Ашьоура атыхәтәа шамырзуа уеизгьы иудыруеит хәа сыҕоуп. Сара излаздыруа ала, Арымбақәагьы ус аламала иаагыло ракәзам, насгьы аҕауад Рабия иганахьалагьы абҕа рымоуп, — абас анихәа ашьтахь ижәахыркәа аарҳаракны даатәеит Рашьыт.

— Изла?

— Рабия ианшьцәа дуқәа роуп Арымбақәа.

— Рашьыт, ухәбжәақазарц шутаху збоит, — ганха илаңш кыдырхаланы дахьңшуазынтәи иихәашаз уахьынтәи иааигозшәа, нас арахь даахьаңшны иажәа инаңицеит Гәәтанас, — аха ахьымзг шуду умфасыр, иухылтызгьы лажәк аҕара хәтыр рымамкәа иҕалар алшоит. Азәы ишьа анудхала убас акәхоит ишыҕало. Рашьыт, даара сузхәыцит, аха аҕауад Рабия шәицәшәа хәоуп исоухәарц иутаху... Усоума?

— Мап, Гәәтанас, мап, исымхәаша уаламцәажәан! — ихәан Рашьыт, убри аамтазы ифыңшылара аахьантәхеит. — Мсоуст акы ихаразамкәа дыршыызтгы, усқан аҕакала хәицәажәарын, аха усеиңш фыҕәғәала шәцәажәартә шәықазар уеизгьы иудыруеит. Ари машәыршакә иҕамлеит, насгьы, харада дшыызтгы, агьы

схәарымызт, аха ашыра җазтаз аишыцаа рнапы шытырхыртә идзыргәагыз даҗа җытҗак узатараны иҗам. Избанзар, дыз-хыршыааз зеггы ирахәхьеит.

— Ибзиоуп, Рашыыт, сара сазааип, аха ашыра җазтази Мсоуст иашыцәеи ацәгьеи абзиен рыкны җыара иааикәшәар, еинибачхап хәа агәра ганы уҗоума?

Рашыыт абри дазымхәыцзацызшәа, иаалыркыаны ихаҗ-сахыа аҗааитанакит, иихәаша иҗамшәакәангы азнаказы даа-хәатцәыхәатцәит. Насгы, уи акы ахымхәаашыа имамызт аҗнытә, ашытахь Гәатанас абзиара ииргарц аҗәәкәак неиҗытшәеит абас еипшгы:

— Гәатанас бзиа, убранза анамышытра улшап хәоуми суацәәжәарц сзаазгы!

— Мшәан, абысҗак аҗырцәәжәара азнауеи? Хашыа дыз-шыыз даргы шызар, нас убасала хәитәхон!.. Иууеи, хаб, агәхыаҗссара ушытнахызшәа аабоит! Цыа уаахыци! Хашыа дахышәшыыз азын табуп хәа рахәаны иранахәжырыма? Ахымызг афара еиха еиҗыама? Мап, сара уи сзақәшахатхом! Иахтоу, ухх згеит, цыуак иҗаимтцац хадумгалан! — ихәеит аишыцаа реихабы.

— Ааи, зшыа ззымуз хәа ауаа хәибадырбо ханаанха, уи еихау хымызг зыҗалом! — егырт аишыцаагы рашыеихаб иихәаз инацдыргзит.

— Иуахәама учкәынцәагы уажәнатә ирхәо? — иаалыркыаны Рашыыт ахәатәы аниоу иаразнак Гәатанас днаҗеикит. — Убри азоуп абри аус ирласны атыц иқәтатәуп хәа захысхәааз. Харт аихабацәа хамхәыцра иахкыаны хәхшара нибартцәар еиҗу, мамзаргы убранза анамгара еиха хырхага алоу?.. Абри ауп ххаҗы иаагаша. Хәшәы змам хәра зыҗалом рхәоит, аха хатгыларак амоукәа ианынха, иҗалаз азымхошәа, җым, изтахыда учкәын җыоуы рнапы данцаны аштә даатаргалар.

Убри аамтазы Кәыркәыр лгәы неивтаҗәҗәеит, лыцкәынцәа руазык машәырк дақәшәаз аҗара цәалашәара баацсык дааимнадан. Уаанзатәи лгәалагы иаразнакала аҗеитанакын, атыхәтәан абасшәагы налҗытҗкәеит.

— Дид, хаас, шәышыханхытц!.. Цаса иухәыцыз ура иумаз, ашытахь иухәыцуа — сара хәа шырхәо еипш, җым, устәҗыа

иҗазар, җара җсыхәак азуны, хык икәшәтца! Схәыҗкәа ашьоура иакәсырзырц азоума срыдынтәалаха изысааз! Аҗанҗ зыбжылаз аизгәакыкәа, хара халамкыкәа, шыта дара-дара еибабагәышыааит, җым!

— Кәыркәыр, быххь згеит, абыржәоуп хшыҗла банҗәажәа, — дзышытаз аус шыта абзиарахь аеартлошәа аниба, илхәаз налыдирехәалт Рашьыт. — Азәи-азәи реичырчара зынза имариоуп, убри зтаху азә дыҗоуп хәагы сыҗам. Гәатанас, аинраалараз икауцо иашам хәа азәи иузихәоны дҗалозар, Дадрыпшы-ныха акәыз, атахызар Қыач-ныха акәыз, мамзаргы Елыр-ныха акәзааит, иарбанзаалак, хабыжыныхагы снарымтгагыланы сыкәуеит убри шиашоу артцабыргразы.

— Рашьыт, итабуп сыгәра ахьуго, аха... Аха хәа зхысхәааз, Мсоуст иашыҗәа реааныркыларц ракәыршахатра устәҗкәа имариаусым. Разаагара сымч акәымхар хәа сацәшәоит, насгы, убасала схы цәгыасы ирыстаргы калокит, — излаҗәажәоз аус атыхәтәан дшазааиз ирдыруа дааҗәажәеит Гәатанас. — Аиаша уасхәап, ишыҗакташа җкәа схы азцом.

— Иаххәап, ашыаҗса ахыхразы аҗнадара рыбжьартцаргы амуеи? — абарткәа реиҗш иҗаз аускәа анааҗыртцлоз аинрааларазы икарцалоз атаскәа атыхәтәан Гәатанас дзирхәыцырц итаххеит Рашьыт.

— Мсоуст иашыҗәа ушыазаргы, уи иакәшахатхарангы иҗам. Еигьзар калап, ашыра кзтцз аишыҗәа аҗыҗыагы Нхытҗка җара ицар.

— Мап, аҗыҗыагы атауд Рабиа иҗеибашькәо ируазәккәоуп. Абас рзырзбеит хәа ааиахар, Нхытҗка рцара дшақәшахатымхо уажәнатәгы иуасхәоит.

— Нас, ишыҗататәу умхәо?

— Акыкахш абжьатцара иахухәаауеи?

— Убасгы ибзиагәышыаами, аха Мсоуст иҗнаҗағы дыҗам усеиҗш икаутцаша аҗеи, — убас алагы акгы шалымтцуаз аазгәеиҗеит Гәатанас.

— Мсоуст иан аҗакәажә дазааганы, акыкаҗхара дақәшахатхартә иуыҗатцар, аиҗарагы убри атыхәтәа җнатәон, аха ашыра кзтцз аишыҗәа уи ртаххар.

— Ишдоухэеи? Аишьцэа уи ртаххар ухэахт!.. Зыркэи лхаҭа убри дшақашахатхо агэра ганы укоума? Лычкэын дызшыыз аишьцэа шыны ршыа жэаанза Анцэа сумшыын хэа есены хазшаз ихэара данаҭу, уажэы азы хаамтызшэа, абас-абас хэа хлызнейр, акэыкөухэа дхадыхэхэаланы ашта хтылымцои! — убас алагы акымзарак шалымтцуаз аазгэеитеит Гэатанас.

— Уара, нас ак уасхэашан, — цсыхэас иказ абыржэы ихшыџ азцазшэа ичаакаитеит Рашыџ. — Мсоуст изааигэақэоу рахынтэи хатца ицаша хэа тыпхак дыказами? Мамзаргы иабхэараа рахэтэизааит, усеипш икоу зэыр дудыруама?

— Мсоуст иахэшыа Гэаҭханашь дыками.

— Мап, иахэшыаҭџыа лымтдарсра ахэтаны избом.

— Аиаша ухэеит, лымтдарсшыагы амам, избанзар Бақыҭантэи аамтџа Шарытхэа иҭа Султан дизхэаны дтэоуп. Насгы, уажэы ашэы лхыиссы даныкоу аамтџаз лымтдарсра лтынхацэа еихагы иаргэаар ҭалоит. Урт рыдагы, анапеимдахь зылтахьоу Султангы хазы ихымызгны ихы иақэитцар, нас бзиарак алтцраны иҭам, — усгы мап ацэкуа аҭак ныкаитеит Гэатанас.

— Ус акэзар, Акэыдбақэеи Арыдбақэеи рбыргцэа рыда цсыхэажэлагэ амамшэа збоит, — игэаанагарақэа акакала Гэатанас идгалара даҭын Рашыџ. — Ёырхагара атцкыс ҵыркэышра еснагь ихырхагоуп, избанзар, абыргцэа ражэа акырза атцанакуеит, ирхэо шҭахарымтцари.

— Цьым, шэара шэшаҭу ала, еихагы еицэашэтэуашэа збоит! — лгэы иазымчхакэа лажэа нарылалцеит Кэыркэыргы. — Еинымаалар ада цсыхэа ыҭамшэа жэбозар, аҭауад Рабиа ихаҭа Акэыдбақэа днарыдтэаланы драцэажэааит! Шэара шэаастагы иара иажэа пхылнадартэ икоуп, насгы Арыдбақэа итынхацэа ракэзар, аҭхыа иахатгылашагы иара иакэзароуп!

— Анцэа иныс абри стакэажэ аҭабырг шхалхэаз! — атызшэа ду змаз аус аеалагалара иҭахымкэа дшыҭаз, ус аҭарца аниоу, ипхэыс илхэаз Рашыџ инаидирехэалеит Гэатанас.

— Убас алагы сазхэыцхэеит, Гэатанас, аха уаргы усыцымкэа акы иҭахэашыа амам. Ёгьаумхэан, ужэлантэқэа драцэажэарцаз умеида имазароуп, аҭхыа уажэа иахароуп.

— Ус акэзар, сақашахатуп! Ханбаизцари?

— Зака иахзырласуа еихагы еигьуп. Уеилахамзар, уатцәи уатцәашьтахы руақы хазцар бзиан.

— Азамана!

Ардимон дызфыз иажәабжь абранза ианеитеихәа, ацәа-жәара дакәйтцны Атласкан днеизыпшит, аха илымха изкыдтца изызырәра дафызшәа аниба дырәегьых иажәа инацитцеит.

— Цьабаала ахандеира иафыз анхафьжәлар ашьоуракәа рәазырклартә афынза иказцозгы, убранза иназгозгы цытфык тауади-аамстеи ракәын, дад. Ацәгьей агәағи ианакәзаалакгы ишеишьтоу еипш, анхацәей аамстацәей рыбжьара аибаҭа-хымхара уажәыгь атып шамац иамоуп. Ажәлар ртәы ахәара цәгьоуп, дад. Ирхыргахьоу ауадафракәа хбаагәарақәей хбаашқәей иахьагы шахатра руашәа, рыбжакы ифаҳа-дагәаха ишыкалахьоугы, ирхылцуа доухамчык макьанагы ицәажәоит, амбатә зыхтысхьоу, амбатә збахьоу шракәу ала. Урт зыбла ихгылозаалакгы, шәартарак аакалацыпхьаза ацсуаа рхәыштаарамцақәа макьанагы иреикәырхаганы ишыкоу ала хгәахәаныртцит. Абри хзыфнатәоу абаашгы урт аамтақәа ирбакаханы ишыкалахьоугы, иахьагы цытфык ахьчартә икоуп... Макьанагы хәартара алоуп, дад.

Ардимон иажәабжь иеынахыганы, атыхәтәан анахьгы икамкәа, еитеихәоз ахьгы иузадымкыло, иаалыркьаны абааш-қәа ртызшәа заңишьыз изеилымкааит Атласкан, амала, гәфарас икаитцеит уи баша ишцәыримгаз акара.

II

— Дад, аамтақәа иртынханы еиламхакәа иааиуа абаашқәа рахьынтә икоуп ицегы ижәйтәзатәикәоугы! — иажәа анагзара дафын Ардимон. — Убарт рхыпхьазараф икоуп Пскал ашьха ақәцәан аурымқәа рхаан иргылоу абаашгы. Ианеитамха, уи шыта зқы шықәса еихангы иннатхьазар қалап, дад. Иахәааза ишыкалахьоугы, макьанагы ухы ныцоукыртә икоуп, саргы убра акырынтә снейхан, хахәла мацара икацоуп иара. Атзы жәпақәа цьара-цьара еихырфхьазаргы, егыс анкьатәи ағәғәара шамоу иаанханы, уажәыгь еикәқаца игылоуп, дад...

Ардимон зтызшәа имаз абри абааш акны акәзаарын Мсоуст дызшьыз аишьцәа Асламази Қазлати җыпхьакыртас

иахьалырхыз. Насгьы, уи абааш ахьыргылоу ицхьакыртоуп, иахьхаракыроу тыцуп, азнеирагьы уадашуп, ааигэасигэагьы уаф дьнхом. Анкьа неиртақәас иамаз амфәхәастақәа еималахьан, иатцакыз аштагьы атцлақәа ықәиаахьан. Абааш агыдра шаҳаракызгьы, харантә иузгәамтартә абнаршәыра иатцәахьан, изымбацыз изы абрака баашк ыкоуп хәагьы гәфарак иоушамызт.

Амзаатә ззааны иказ Мсоуст ижелантәқәа убри аамтәзы итцаапшаауа изышьтәз, гәырз-шашәз инкылахәаша ицазшәа, машәыршәа рхьыпшыртәгьы рырымтацызт, абарт убри абааш афь рьейтәахны икоуп хәа гәфарасгьы ирымамызт. Зыпшаара иафьз айшыцәагьы гәгәазақәак ракәын, ашәара зыхьзыз рыздыруамызт, соуп зхәоз азәы дыкәоушәагьы икамызт, афыцъагьы мцапшьзақәак ракәын. Ргәашьамх царын, ахра иахьафьсуаз бҭацмак зхаломызт, хьымзгьык азыхәан рылацәа еихадмыркәысцызт хәа акәын издыруаз ишырзырхәоз. Еитцбыз Асламаз ахәала дхысфьы гәгәан, атцыс шыпыруа абла тызцкьаақәоз дреиун. Иашьеихаби иареи агафә аганахь шамахамзар икылсуамызт, уажәы излабрагьуаз ала, иртахымызт ахьыпшцәа рхы иартар. Ашьха дгьылафь ашәарах мфә инаркны ирзымдыруаз мфәхәастакгьы ыкамызт, убри иабзоураны изаҭацәахаз рхьыпшыртәгьы рыртомызт.

Раншьа Бидагәа, акыр мыкәмабарақәа зхызгахьаз, ихирмыз аҭстазаара иҭнашәахьаз уафын. Иахәшьаҭацәа Асламази Казлаҭи аамста ишьра ахьыргәагьыз хатцаразу, мамзаргьы хыццакрыз уиартцаз хык изаҭомызт. Цабыргны, ахьымзг рхырхит, аха аеакала уазхәыцуазар, рҭаацәагьы даргьы ашәарта рхы тадыргылеит, рыфны-ргәара ныжьны рьейхдыртәеит. Абри агәаанagara раншьа дыбжьажьо дшамазгьы, уеизгьы ахьымзгхыхра ахьрылдыршаз акәзар калап еиха ииашахара хәа, убри аганахь акәын аихарак игәы ахьихоз. Бидагәа иахәшьаҭацәа аамста цәаҭеыгарыла дахьлызныкәаз, цабыргны, иучхаша акәмызт, уи атцыхәала иахәшьаҭацәа хатцарыла иныкәеит, аха ауафшьра аҭынзатцәкьа инамгакәа рееишьак амазтгьы калар алшон хәа, убасшәагьы хазы игәы итцанахәахуан.

— Дад, ауаа рышәи хәҭоу даҭыхьашәааит, иахьа уацәцаргьы, уатцәы иухьымзар ауам, — уаанза дызлацәажәоз ахь иузадымкыло иаалыркьаны даҭеацәара днахнагеит Ардимон. — Убасеипш

ауаа рышәи зышьтақәаз дреиуан Гәыматәи аамста Қазмат иҗа Татрашығы, аха дацәынхашәа дааиуан. Еиҗирцаахьаз ақәыларакәа, ауаа рғыычрақәа рыла зыгәқәа кыдишьаахьаз, атаацәарақәа зтаирпшхьаз арыцҳарақәа рацәан. Зыхцәқәа нытдыркәкәаа, зхашыгәқәа аҕыгәхәа иаасуа иртәахьаз анацәа рацәафын. Иаб Қазматғыы цашыыцрыла дтахахьан, аҗағыы аб иаастағыы деицәаны ауп дшыҗагылаз...

Ардимон излаирцабыргуаз ала, Татрашь игәы иҗакны имазаарын, Гьанцәыш ақыта инаркны Ыарзаул, Мрамба, Ымашта, Ахыста ухәа ақыта кҗахақәа зныкьарала еибарганы қәыларыла Амткьалынза дкылсырц, нас уантәи ишьтахька дхынхәырц. Далааи цабалааи рыр цызацәа иуаа цәҗақәоуп хәа рхәо иаҳахьан, аха зегь реиха дзыцәшәоз Ардимон иабду Ыармат иаб Тәҗыыц дьыцсит хәа аниаҳа ашьтахь акәзаап урт ақытақәа ирхәырц игәы иантәик. Шьахәлатцәкьа идыруан далааи цабалааи ирзиуараны иҗаз агәаҗ днаркраны ишыҗаз, аха зегь рааста дзыцәшәоз Тәҗыыц данцсҗаышьа, шыта днызкылаша дибомызт. Игәы итәикыз, ганкахьалағыы, ишмариаусмызгы идыруан, уи ихала имч шақәымхозгы заанатц дазхәыцхьан аҕнытә, ашьтахь, гәнуезаагыы драцәажәаны ицирхыраарц иҗаххаззаап.

Заҗьал ааигәахаз иҗазшьа иҗсахуеит рымхәои, Татрашь цәҗа-рак иеаназиклоз заанатц иҗыздыраалоз иҗхәыс Кәымпылхангы енак зны лгәы азҗеит, лхатца дырҗегьых қәыларак иешазаирхиоз аҗара, аха шыта иазырха хәа макьана илзымхәацызт. Амариал зыцҳаны иҗсыз лашьазатцә Хәҗьматғыы қәылара данигалозгы шыта иазирхарцаз ақырынтә илҗыцкьақәахьан, иаҗрааны акәзаргыы душьтазуеит хәа, аха рыцҳарыла данцсы нахыс, уаргыы лассы уишь-таргалааит лхәарашәа, илацәажәара даҕытцит.

Татрашь игәҗакыз наигзаразы иҗанынеихоз, амза атәым-тәцәкьа ианааҗагылоз акәын. Ахаҗы былдызра аареицаҗашәа, бжык ахылымтцзо, ажәван агәысакара аҗатцаршәны, аҗзаны иныҗәозшәа, есааира иатцазсо анаскьара иаҗын.

Иаацрымшәакәа изхаҗежьуаз адҗыл иқәынхоз ауаа зҗыз иара аус аламызшәа, аанҗасрада иахьеи-уахеи изқәыз амҗа мҗсахкәа, уи ауаҗагы ажәван тәца тларшаауа шыта аиҳарак еиҗнашарц рацәак агмызт. Агәыр каршәзар иубаратәы ианыҗаз

убри ауха, Ғатрашъ ицқәази иареи уаџ дызламныкәоз мџа мацарала кыр хара инаскъахъан.

— Атласкан, дад, уажәы иузеитасхәо ахтыс аныкалаз кәыркәамза азын ауп, — ицәажәара еилахәарстак амакәа, зны-зынлагы арпыс иахъ даахъаңшуа иажәа анагзара дафын Ардимон, — аха аңхъа ант аишьцәа ртәгы хәычык узеитасхәар стахуп, дад... Изхысхәауа, агәфыгъра згәы ақәпцәахъаз аишьцәа, амшкәа зладырхәлаша рзымдыруа ишеидтәалаз, җенак зны руазәык итаххеит, аешъра зныкымкәаны иақәызкхъаз рахәшъа Машкәала лкынза инабжькәаны, рангы дбаны иаарц. Насгы, быстаңхакгы рымфеижьтеи акраатцуан акнытә, Асламаз иашъагы даниқәшахатха, ашыбжьышьтахъшәа раншъа иџныка ицаразы шыапыла рфынархеит...

Ардимон излаиахъахъаз ала, амџа иқәлаз аишьцәа Хыцкәареи Хъацкәырџеи рыбжьара Адәыбжа хәа изышьтаз адәафы иаакылсуаны, ус инаңшызар, рылаңш иныташәеит убри адәафы имаңфымкәа ңыоуку штәаз. Дара зегы бңьарла еикәныхлазшәа анырба, иаразнак ргәы азџеит бзиарак згәы итамыз шракәыз акара, абарт қылаџцәамзааит хәагы ааибырхәеит атыхәтәан.

— Асламаз, икоу удыруама, — илаңш урт рахъ ирханы, ибжыы наиргеит иашъа Казлаң иахъ. — Арт реибыташъа шыкоу убоит, җеирак азы ишымааз мдыршъа амам. Уареи сареи хәамацара иҳалшарым аскафык раанкылара, аха рыгәтакы иахъызатәым. Ирласзаны ңыара акы хәзбароуп.

— Уара, гхак хмыхъааит! Издыруада, сасра иаауа ңыоук ракәзар? — ирыцәхәашъар хәагы дназхәыцит Асламаз.

— Мап, џашъашъа амам, избанзар, атәымуаагы рыцушәа збоит! Бңьарла реибыташъа злакоу ала, сасра иаауа рсахъа рымам!.. Асламаз, уара икаутцаша убри ауп, зака иузырласуа ирласзаны ханшъа Бидагәа адырра ит, ақәылацәа раатрафы иааины ишыкоу ала! Данакаигы Ңьармаңгы ирахәртә икаца, ахацәа рыманы рңылара иахъзарцаз!

— Ааи, аха Ғантәышка имцакәа аҗафъара рхы дырхар? — дцааит Асламаз.

— Рхы ахъдырхожаалакгы, иаанкылатәуп! Шәара шәсыхъ-заанза уи сара исылшарашәа сгәы иабоит!

— Изла?! — иџашьаны дџааит Асламаз.

— Маанала.

— Иузбаз сыздыруам, аха угэы иџоукыз узшэартахар калоит.

— Усцэымшэан, ишыкасташа сызбахьейт... Ахы, уенумырхан, зака хмыцкауа акара, аамта хаџамачхойт!

— Иаууей, узлазбо, машэырк ухы иазууейт! — ихэейт Асламаз, иашьа игэы итеикыз игэамџаџэакэа.

— Умшэан! Амала, идырны указ... — иажэа намыгзакэа уртрахь деџтанхьаџшит Казлаџ.

— Издырша арбану?

— Акармарей Гьанџэыши рыбжьарала, Кэыдрыхыкэ ала Гьанџэыш хэыџы арџаш зыџрыџуа Хэыти ашьха ашьапахы икылызгойт. Убри ибри рыбжьара амџан џара шэахџылартэ анеира шэахьзароуп, — иизбаз иашьа инейирдырит Казлаџ. — Ахы, аамта умган, уааџкакы!

Асламаз, уаха ажэак ахымхэаакэа, иашьа дныжыны ашаџа-шаџахэа иџейнейейт. Ыџтк днаскыхьаны ишьтахька дынхьаџшит, аха уи аамџаз Казлаџ иеыџхьакны дахыгылазынтэй наџ аџшра даџын. Казлаџ акыргы даарзыџшит, аха адэаџы акрыџо-акрыжэуа итэаз мыџцакуашэа аниба, абарт ахэлара иазыџшымзааит хэагы дназхэыџит аџыхэтэан. Ыабыргны, игэы дамжэейт, дшыџшыз маџара, ус амшгы ахэларахь ахы архейт. Избаны ишимаз ейџш, амра аџашэара маџк шагыз иџейнейхан, мџасџык иакэызшэа иеыџаџаны, дызлагэарџашала дышнейуаз, убри аамџазы азэы ибжы найџэиргейт.

— Уа инейуа уарбану? Уаангыл!

Казлаџ дааџгылан, ейлакь иахьейлатэаз ахь дынхьаџшит, аха икэџыџыз ибжы имахэазашэа, џаџхьа афырхэа иџейнейейт.

— Исхэаз умахэзей?! Удагэоума?! — ибжы ейџанаикэиргейт уи.

Казлаџ, уаха ажэак мхэазакэа, дкарауараха дыкашэа иеыџаџаны, нас днымџахыџны дара рахь иџейнейейт. Зегы рылаџшкэа иара ишикэкыз маџара, данаарыдгылоз аламџалаз, икэџыџыз ахатџ дџаџџа дџагылан, иара иахь иџааихейт.

— Амџа сымоуп, исыкэхэлаанза сџароуп... Уааласны ихэа иуџаху! — ишейџагылазџэџьа, иеыргьангыашны дааџэажэейт Асламаз.

— Уабацо хэа хэаумэцэаит, уааи хэоуп иуаххэаз! — ихэеит уи ахатэ имырхаацэакэа.

— Абар сахьыкоу, нас, иумхэо иутаху! Сара сымфасфуп, ишэзымдыруа уафуп... Шэысцэымшэан!

— Нарт Сасрыкэа уакэымзар, уара азэзатцэык хануцэшэа, нас адэы икэаххуеи! — атыхэтэан игэамырцхацэакэа да-
гьааччеит уи ахатэ. — Избан цсышэак хамхэакэа ухавбганы
уцарц зутаххаз? Убри еилахкаарц хтахуп!

— Исзымдыруа цыоуки шэкны сымфыхыцны ацсшэа
шэасхэартэ усс исымои, — атак ныкаитцеит Асламаз.

— Абарт зустцэахарыдашь хэа уагьахцэымшэеит, усоума?

— Избан сызшэыцэшэара? Ауаа ахьызбалэ сырцэыбна-
лароума? Узтаара цакыс иамоу сэиылымкааит. Иараби, ацсуаа
ас еипш хара-хара хыцэшэартэ акынза хнеибагахьазар,
ускан пейпш мыждак хзыцшуп... Шэара шэымфэ хазуп,
сара сымфэ аеацъара ихоуп, насгьы, зтызшэа узымдыруа
иагьбжыы уазымзырфын хэа шырхэо еипш, шэареи сареи
хаимфэлацэамзар, исзымдыруа цыоуки шэахь амфыхыцра
ахэтаны исымбеит, — еамыршыагала атак ныкаитцеит Казлат.

— Ахтыгэлаф, арахь уаацши! Уи уицырцны шыта сара сахь
уааскьеи! — ижакьа еикэатцэа ифассы, настха цлак ашьапы
дадтэаланы убри аамтазы акрыфара иафэыз хатцак ибжыы
наикэиргеит.

— Цути Латака дцарц итахын, аха иеы иханы Амткьалка
дагон хэа, сара ус инарца-аарцо уафым. Сутахызар, ухатэ
уаагыланы арахь уааи, — атэамбара зхы иатэазымшыоз шиакэыз
ирдыруа, уи иахьгьы атак ныкаитцеит Казлат.

Уи ахатэ илымхэа иаатэсыз ажэакэа игэы иныцанарххит,
аха акгьы ахымхэаакэа ашырхэа дфагыланы ифеааихеит.
Абыржэы Казлат дшаидгылалак дигэыдыззаларашэа иеыка-
цаны дшааиуаз днифагылеит, аха иеыртынчзаны ауп ибжыы
ширгаз. Уи иааира иналагзаны, цытфык генуезаагьы шрыцыз
агэатарэгьы дахьзеит Састангаз.

— Сара саамстоуп, сахьтэаз анеира ухэтан, аха сабаудыруаз,
убри акнытэ гэыбган сызутом. Арахь усыцаалеи, аказы
снауацэажэар стахуп, — ихэан аамста, нас Казлат имахэар
данкны ифэинеихеит.

Атла ашыапафы инеины ианейдтала, Казлат итаххеит
оапахьа зеггы илапш нархигарц, аха напшыхэартас икайтцаээр
гэоарак рнатар хэа дацашэаны, иеыртынчзаны даатэеит.

— Ухы аасылагза... Икоу мацзарггы, икэнымшыакэа акры-
сыцуфар сгэы канатоит, — ихэеит аамста, акрыфара иеазкуа.

Казлат уи акггы ахымхэаакэа, табуп хэаггы мхэакэа, амла
деикэынцэошэа иеыкацзаны, иаразнакала акапыхэа акрыфара
иеыназикит. Аамста имоапагаоцэа ицны цсшьара даазшэа
иееитцхэаны дахьтэаз, убри аамтазы хыма-цсыма акрыфара
иафыз Казлат цытрак дааизыцшын, нас иеилкаара иеыназикит.

— Шьта истахуп узустоу здыруазарц, уахьатэиу, шыпыла
амоа узыкэу! Амоа хара сымоуп ухэеит, избан узланыкэаша
еык зумам?

— Сара Бырдыгэтэуп, Казлат сыхьзуп! Аеы стахзам,
избанзар схы сыхьхарц сабрагьуа абна сылоуп! — дызустаз
ицэымзакэа атак ныкайтцеит.

— Абрагьра уеазукиртэ узыниазеи? Имазамзар, исоухэар
камлари?

— Ишцауасымхэои! Ауафы даниашоу дзыцашэаша хэа акггы
имазам, насггы, аиаша маза зыкамлац. Ацэгьашьыц цэгьала
диасуеит хэа рхэо умахахьеи, убасала имоасыз иоуп снапала
ицахаз наатэи аамстакыафк, — аиашахэара дацэымшэакэа ихы
еитеихэеит Казлат.

— Шэызхибыркьеи?

Казлат иааркыафзаны изеитеихэеит ауафы дызхыршьааз,
уи атыхэала иашьаггы иарггы брагьуа абна ишылалаз. Аамста
дзыршоунаты, иахаз ицэымыгхан, имгэацэа кэаз зыршьышьуаз
инапггы наивахаит. Убри аамтазы ифыцшылараггы хэашьза
акыр аеааитанакит, аха Казлат уи изгэамтазозшэа икрыфара
иалагзаны ацэажэараггы дафын.

— Уижьтэи итынхацэа зеггы рыкекында ихашьтоуп, аха
харггы изуа хакэзам! Гьанцэыш инхо иабхэарааггы хазы
хапшаара иафуп, сашьаггы сарггы хтадырхарц!

— Иабхэараа рцакыра дуума?

— Уи атэы сызуахэом.

Казлаҥ иаразнак идырит аамста убри изакәазы дазцааз, аха иихәәкәаз агәра игазшәа аниба, еихагы ацтәа алхуа иажәа инацитейт.

— Ихаткы камыршәуа саҳ хәа зауҳәо, нас даахәны стәы хәа узызхәо, уи узыкәгәыгша иакәым. Усеипш икакәоугы мацфума, сашьей сарей итахархазгы урт дыруазәкын... Аамста, ухаткы, иузымдыруа иуасхәараны икоузеи, аха ауафы акы ихарамкәа аус данакәшәо ихы ицәымыгхартә аҕынза днанагоит. Убри ауп харгы хзыкәшәаз, аха икахцари, шыта дарей харей хыхкылеибаго аамта иахнарбап, — уаха ацәажәара игәы амыхәозшәа иажәа нҕахитцәейт Казлаҥ.

— Хатцатас ижәгәагыз аҕацәагы архагәышьейт. Уажәазы-хәан урт ргәы еилашны иказаргы, цытрак ашытахь ргәаг нархыпсаар, разәк дызхышәшьааз нас рхафы ишпаарымгари, — аишыцәа дрыдгылафызшәа даацәажәейт аамста.

— Уххь згейт, иухәо саҳауейт, аха азәы апҕа длеиеырбон, лан иара диеиеырбон хәа, ихаҕацәахаз атәы рытцазцо ыканатцы абас мацара хайшытазауейт, — ирласны ишзеилымгоз аазгәейтейт Казлаҥ.

— Сыхәтаахыала, уашыагы уаргы хатцатас шәныкәейт хәа азысыпхьазойт, — иихәаз атцабыргра ахынзалаз еилкаамзаргы, аишыцәа рыгәагыра нарыдирехәалейт. — Уакәшахатзар, ишәаҕацәахаз хҕарыкәланы еимахцәап. Иутахызар, ақәылара кәзтаз шәара аишыцәа шәхахы ижәгар, зыкекында ишәышьтоу шәыцәшәаны, атыхәтәан рычешааныркыло агәра згоит. Цқа уазхәыц иудызгалаз. Сгәанала, зейгыкам ауп... Сара Татрашь сыхьзуп, хаибадыруз.

— Аамста, уххь згейт, схы итамкәа сгәы итамкәа исабжугаз сархәыцыртә сканатцейт. Агәыр захрамзар акгы алшом хәа, харгы ханбанзабрагьри. Икалозар азхәыцха аамта сыт, уеизгы исцәыхәлейт, шыта уаха сахьцо хәа акагы ыкам, сақәйтшыәтәуазар, уахак снашәыдбзиахалап, — аамста идигалаз еихагы деигәыргәейт Казлаҥ.

— Уахыцәаша адгыл кьақьа ду хаигзома?! Уатцәы ашыжьхдәыкәлаанза уи азхәыцха аамтагы умоуп.

— Уатцәы... Мап, уатцәы дәыкәлашьа шәымам! Уатцәашьтахьынза шәаапшыроуп!

– Избан?! – иааџеишьеит аамста.

– Уххь згеит, сыгәра угозар, шыта саргыы уаасызхәыц, – аамста ицсыгәра ахыкәз шгәеицәзцәкәа инаидцаланы, ирәа-шәара иеазикырц итаххеит Казлаң. – Гьанцәышаа зәыр-қы рырахәкәа рыманы уәцәы ашьхәкәа ицараны ишыкәу здыруеит. Арахь, уара уәцәы хдәыкәлароуп ухәеит. Ибзиоуп, уғынауһап, аһа амәан цәара шәааиәһаһар, иаразнак ақыта зеггы ршьапы икәдыргылоит. Иуаһахәуо сыздыруам, гьанцәы-шаа ишеибашьцәа гәгәакәуо. Аһацәа усеицш дыррак анроу, иаразнакала еизигагоит, нас дарей шәареи ишакәым шәкеи-бацар кәлоит.

– Ашьха ицозар, аладаҥа ауп рхы ахьхоу, арахь ҕаахашьас ирымоузеи? – идигалаз цкья изеилымкааит аамста.

– Уххь згеит, уи азы сара усмазцаарггы җалоит, аха
исабжьугаз санақәшақатх, шыта сарггы уаасызхәыцырц
стахуп. Избанзар, ара сара исзымдыруа мөахәастакгы ыкам,
анеирта-ааиртақәаггы бзианы издыруеит. Хапхәа иҗоу ақыта,
арсынтәи уазымнеикәә, уахыкәшаны, ахәта аганахәала ацара
еигьуп. Избан хәа уазтаауазар, ахәта анахыс уаха қытак
ыкам, ишьхеибаркыроуп. Устәи уқәыло уғааухар, ушьтахьқа
узыцәшәаша хәа акгы зыкалом, – излаилшоз ала аамста
иргазара даҕын Җазлат.

– Исабжыугаз сгәаңхейт, ус акәзар, хааңшып уатәашыта-хыңза, – иаразнак днақәшахатхейт Татрашь.

Адырдаеынгы агёғыг иаго ишеилатёаз мацара, ус аилахёлара иналагеит. Убри аамтёаз ацста еимкёаракёа уахёрыбжыцпуаз, ахёылцэстёи амра ашёахёа цсыекёа зкёыцхоз ашёха кёатрацёкёа макёанагы улацш иаатцашёалон. Ус, дук мырцыкёа амырхёага анырхацёа, иаразнакала амамеикёара нырхахёашёа, иаалыркёаны алашыцара кёызгаза инархышышит. Атц агёазынза ашёхадгыл бжык ахылымцзо ишыкёаз, ашётахё ифёыхазшёа, акацкац быжыкёеи, абгасса рыхёхёабыжыкёеи иаацёылашаанза ишгац игон.

Казлат заанатгыгы игәеиҗахъан уи аухагыгы мазала рылацш
шихыз, аха ақәылащәа дреижъаны иара ихәтәы ишаиркышаз
акәын ишаанза дзызхәыцуаз. Ус, ашацкыраз, аҗсабара аиха-

лашара иналагоны еипш, зегы еицѣыханы рыбжьқаа адәы инықәџит. Ашьтахъ, шыжьхъак инацҳаразы ианааилатәоз, уи аѣынғы згәы тынчыз Татрашь итаххеит Казлати иарей дырџегых инейдтәаланы акрейцирфарц.

— Угәра шгатәу збоит, арцыс, — акрыфара нап надыркуаны абас ацәажәара ахы наиркит аамста. — Гәымантәи сахо сзаазгы шыта иудыруазарц стахуп. Уара уеипштәкы саргы згәаг сумақәу ыкоуп, еихаразакгы цсхәаа раамстцәа роуп сызмаабуа. Аринахысгы хәхыкылибагаша макыанагы схаѣы исзаамгац.

— Мшәан, нас, арахъ узаауаз, ушиашаз Цсхәыка умцоз! Аракатәиқәагы угәаг дырка угәазырцхеи? — аамста дид-бзиалахазаны, диѣагәыбзыгха дцааит Казлат.

— Сгәалақәа исгәадырцхеит! — убри аамтазы ихаѣсахыа имамикәараха инейхалашыцеит, убас ианханы ишыказ ауп ус иажәа ишнацитца. — Еитасхәаша рацәоуп, аха иркыаѣзаны акәзаргы, иуасхәап арахъ саара зыхъаз, еилукаарц утахызар. Уижьтеи цытк ныбжысхъазаргы, уажәыг сгәы имцаха итоуп, цыцх уажәааны гәымаа рчараѣ сзырцхашыаз, амаазатәык ицыхәала сзыкәшәаз... Ажәа ахы мхәакәа атыхәа узхәом рхәоит, хыздырхатәи нхаѣы цкәынки сарей гәымаа рыр цызаѣ Бацъгәана ица Дадал ицкәын ичараѣ амыждараз хайкәшәеит. Уи иаб Кәәзи Дадали еиѣызцәазаарын.

Убри аамтаз Казлат иаразнак игәааиѣанитцеит, иан Нанах ланшыцәа ртызшәа анаацәырига, аха иажәа дацырхагамхәаа изызырѣра даѣын.

— Ианбакалеи ари?

— Цыцх уажәааны сымхәеи.

— Аа, аиеи!.. Згәаг умоу ихъзуи?

— Гәацъана... Схамыждаразы, убри ачараѣ ѣыхәтцәыла айсара ацшыызгазгы сара соуп, — абри Казлат изиахәатәыз изымдыруа ауп ишцәырига Татрашь. — Аиаша уасхәап, исиааишаз уаѣ дзыкамлеит, аха иазууеи, Кәаз ихамыждаразы дихшартә, ицкәын Гәацъанажә игәагыт дсеиканырц. Ахәтхәыжә итоу умбакәа уахымыччан хәа рымхәои, убри ауп исыхыыз

саргы. Анхафы дцагыцаахар ацмацаа магэс изахуеит хэа, дызланхафыз ала, иеаникиларгы амуази, аха даины дфабыгза данаасфагыла, зкышэ ахш ыкэымбац сицэшээшэа, мап кышыас исымази... Хааи хаидыслеит, аха ишца! Мбатэшэа акыргы хакаибакшеит!

— Ажэакала, анхафы чкэын дуиааит! — иихээраны иказ иара иацхэа иааирцабыргит Казлат.

— Ааи! Цэгэа зымбац бзиара издыршам хэа зхырхэаауа исырдырыц сашьтоуижьтеи акраатцеит, ауаа рфацхэа сзырцхашьаз уи ахэымаа-жымаашэа икоу! Убри ауп еихаракгы арахь саара зыхкыаз!

— Итархаразы Хызыдырхака уауеит, усоума?

— Мап, афаца неифатцаны итироуп сзышьтоу!

— Иугэтаку еилыскааит, аха даара угэуеанызароуп, аамста, ухаткы...

Ифамгыар-фамгыарза адэи икэгылаз атлакэа рышэшьяракэа ишрытатээз, ус уи аеынгы ахэлара кылыгэгэа иаакылсит. Цытрак ашьтахь, амза ахафы гымгэауа, ацсымра еипшха дырцагыых адгыл лашьца еицаахагылан, ажэван иатцзсо афынанахеит.

III

Иаалыркыаны, Ардимон иажэа намыгзакэа иааникылан, Атласкан дахьтээз ахь дыцшуа дцааит.

— Дад, сзызырора угэи ахшээзар сеааныскылап?

— Мап, мап, уххь згеит, умаацсазар еицахэала! — ихэеит Атласкан, ацаажэара дакэытцыр хэа дацэшэаны. — Ажэабжь бзиа азызырора зтахымда! Абриггы анцэыругах, ахэара уцэуадафымзар, шыта атцыхэтэанза исзеитоухээр стахуп!

— Дад, ус акэзар, мцак неикэтцеишь. Ихтэалаз анакэа ахьтагы ацушэа збоит. Излеибауркыша аихымцагы убра цыара икэуп, амца зуркыша ацэымсагы уака иказароуп, — ихэан Ардимон, даахьацшны арцыс илацш даатцеит.

Атласкан ашырхэа дфагылан, ахэыштаара иехээз амфы хыблаахакаа рыхкэа неихэлакны, иаарласны амца анааикэитца, цкыа еикэылаанза алфа убла тнахыртэ азнаказы иаафначит. Ус-ус еибакца мацара, ибзианы ианеикэыла, дук мырцкэа

пшыаала аңхаррагы афнашра иналагеит, убаскан, алфagyы еиха иаамаңхеит. Амца еиқәылонаты, Ардимон деихеигәо, имацара дфagyланы дааин, амца иеатаны дныеҳәатәеит. Убри аамтаз Атласкангы нырцәыкала днеиғәтәеит, ажәабжьхәаф иажәабжь шыта данбалагои хәа иблақәа наидырхаланы дизиңшуа.

Ардимон хамтакы дымцәажәазо, аңхарра игәытыршуа, аеҳәа дыеҳәапшуа дахьтәаз, ажәытә аамтақәа рыхьантара хамтацас изыннажьхьаз ахәыцра цаулақәа убри аамтаз шахатра ахьызнауаз, ари ауаф зи-мцеи зхыганы шыта зыңстазаара ахыркәшара иағыз азә шиакәыз акара инубаалон. Амбатәза зыхганы, ахтыс дуззақәа рымаза иахьанза иаазгаз доуха уафык иакәышшәа акәын амца иқанатцоз алашара дшалубаауаз. Абыржәы убарт аамтақәа хьааганы дрызхәыцуашәа, ахәыштаара илапш адырхаланы аеҳәапшра дахьағыз, ихигахьаз убарт ахтысқәа макьанагы игәтыхаха ишицрыхоз акара ихағсахьа ишаныңшуаз убартан. Атоурых атца акынтәи ацәымза таа еиңшха абааш амазақәа шцәажәоз еиңштәкьа, итеитңшгы мазала ицәажәон. Ус иаалыркьаны Атласкан днаизхьаңшшәа иуит, аха нас фәңхьа дынтанагалазшәа, ихәыцрақәа деитәрзыхынхәит дахьңшыц дыңшуа. Уаҳа иаҳаидеик ыкамкәа, еилаханто дызлаз иабацәа рыхтысқәа абыржәы ибзианы иааигәалашәазшәа, ашьтахь ибжьы нарганы, атыхәтәанза изымхәацыз иажәабжь деитаналагеит.

— Ашьха аифхаа атысра шыуадафызгы, Гьанцәыш ду арфаш зыцрыцуаз ахахьы рхы рханы, ишьантаркыраз мфә цәгьак Казлат иқәигалазаап, дад, — ихәан Ардимон, иажәа нагзо Атласкан иахь еиґах дынхьаңшит. — Аеқәа ршьапы ахьамкышала иахьигоз аамста Татрашь игәаңхацәомызт, аха Казлат игәра ахьигахьаз азы иеынкылашәа дыкан. Уи аамтазы мыждарак рзызбны дыкоуп хәагы дыкамызт.

Ацхырааразы аамста ицыз генуезаа даараза ирцәыуадафхеит изышыцыламыз ашьхамфә анысра, акыргы иаарамхацәгьаханы акәын ишнеиуаз, аха арахь ҳабажәгои хәа макьана азәы имхәацызт.

— Астәкьа имфәцәгьоуп хәа сыкамызт! Издыруазтгы, астәиала адәықәлара сақәшаҳатхарангы сыкамызт! — ихәеит

аамста, ус, ирулакгы, абахә иафысны хыхынза ианаахала, днапшы-аапшуа даагылан.

Аладахькала ишыаьбарстараны илбаашьтын. Уархал иа-тәоушәа цака лбаанза ишытаз адәынаарафы атангәарақәа рацәаны иуңылон, оумакала иагтың пшзаран. Адунеи аар-шеижьтәи аракатәи ацсабара кыс амамкәа, макьаназы напык ахьымкысыцкәа аңшзара атынханы акәын ишыказ. Амарда ашыапаны, акыр еилаҳахьаз бааш хыжәжәарак абна илубаартә, лбаака уахьңшуаз итынхадаха иахьгылаз улаңш иныхгылон.

— Аказы суазцаашан, аамста, ухаткы, — акызгкәа илаңш наркәыганы, нас аамста иахь дынхьахәит Казлат. — Ишубо, ҳахьааиз атың уафы ифырхарстам. Шьтарнахыс аиџхаа ҳеатаны ҳфынаххар, ирласны хтың афы ҳқалоит.

— Ҳамџапызго уара уоуп, усала еиха еигъзар, мап ҳәа ахысхәауам, — иаразнак днақәшахәтхеит аамста.

Рыцкәа анеитарк, инатцысны раңхьака рфынархеит, арғыа аганахь рхы рханы. Еибахеибафо илеиуаз Гьантәыш ду арџаш иаваланы акыр ианынаскыа, нас аарцәка ирны, Хәыти ашыа ашыапы шыказ рхы ирхеит. Амш ааилашәшәымтаз икарауараха ус аҳацакыа дук ишаатцагылазцәкыа, Казлат даатгыланы аамста ибжыы наиқәиргеит.

— Аамста, ухаткы, иахьуасхәахьаз атың афы ҳааит. Уаха абра ҳаңхьап. Уатәы шыжынатцы шыта угәтакы уеазуқыр қалоит.

Гәнаҳарак қастахьеит ҳәа икамыз аамста, қәылара дан-цалоз егърааны аса дафәркхьан, егъраангы ахфәкәа ишыклар-цахьан, аха дызгаша дапыхьамшәакәа дааиуан. Ақәыларақәа рзы абысқак апышәа ду шимазгы, абыржәтәи иныкәарафы зхәыцрада икаитцаз агәлымџра ахкьарала, Казлат итцеиҳәақәаз дырлашәны дакын. Дахьирхаз гәаамыгзазакәа, ихамыждараз, дахьтаҳашаз атың афы дыргазаны дшааигаз макьана гәџарасгы икаимтацызт.

Цабыргны, Казлат ақәылаџцәа дреижьыны иахьытахыз атың акынза ирџашьыны раагара илиршеит, аха иңылараны иказ рыхабар макьана ибомызт. Мшәан, абарт уажәыгы изымааицкәа икоума ҳәа атцыхәтәан гәтыхасгы икаитцеит, аха дырпыртцны цьаргыы дызцом, арахь аамта ықәшышы ацара

иафуп. Абас гәтыхала данхәыцуаз аамтазы, бнала ифычаз анафстәи абахә иафәтәаны мазала рызкылпшра иафызаарын дыззыпшыз.

– ... Апхә рхада дахзапыргар, нас егырт ртәы мариан, – ихәеит Ыармат, хахә дук иеавазаны, ақәылафцәа рызкылпшра дшафыз.

– Хшыманшәалахо еипш, – днақәшахатхеит уаҕа ивагылаз Ыангыери.

– Ихәынчазар еигъзами? – дцааит Батхәыр, урт рааигәа тлак ашьапы иеавакны дахыгылазынтәи ирхәаз илымха ишаатастцәкьаз.

– Иаххәынчарц азоума хасуа хзааз?! Цәгыала иахзыкоу цәгыала итахароуп! – уи мап ацәикит рнафстцәкьа зычезаны игылаз Тасрыкәа.

– Ааи, ааи, арантәи азәы деибганы дзымцароуп! – убри днақәшахатхеит Арудангыи.

– Нас, хаззыпшуи, хфарықәланы зныккьарала наҕ иахәахтәып! – ихәеит Наузыць, убри аамтазтцәкьа игәы еилашны.

– Аццакра атахым, – иаазгәеитцәи Ыармат.

– Избан?! – иаацәеишьеит Таскәац.

– Ианыцәалак мазала хфархаланы зегь ахәахтәуеит. Убасала хара хганахь итахо дзыкьалом, – атак ныкаитцәи Ыармат.

– Хаи, Анцәа уиныхәааит, сгәы итүхәаатцәкьеит Ыармат! – ргәаанагарақәа ахьеикәшәаз деигәыргәеит Назрыкәа.

Ақәылафцәа ишрызкылпшуаз мацара, ус ахәларагыи нарыхзеит, аха ишеибырхәахьаз еипш, зегьы ыцәаанза иаапшыр акәын. Уахынлатәи ажәфәан кеикеиуа ицкьан. Апсабара иахалашоз амза патаз ду пхаррак ахылымтцзо, ахафы барақьат уаркалеиуа, акыр аеанаахаранакуаз аламталаз, шьта ицәахьазаргыи ицәахьеит хәа аныргәахуаз, еибадырны рфынархеит. Ақәылафцәа еилаианы ишыцәахьазгыи, егыаум-хәан, Татрашь игәиҕеанымзи, ҕырцәа катцаны дышиаз, ус иаалыркьаны быжкәак игәы инықәшит. Убри аамтазы иаргыи ашырхәа дфатцкьеит, аха агылаха иамразакәа Казлат днeihах-хит, азнаказы афыцәагыи неитцагьежьны гәгәала еибарххеит.

— Ае маргъ рхәѡхоит хәа баша ирхәома, аамста! Уеырххарақәа башоуп, ухы хмыршыкәа уеаанкыл! — убри аамтаз аамста ағъеѡ наихиргеит Казлат.

— Хаи, сара ахәашабга, абастәкьа имариазаны сыргазара улшазарцу, анхаѡы зхарамфа? Афы усааит, сызжъаз агъангыаш!

— Нас, уара утәала, кәыгак уакәыз цъушьозма?

— Маанала усиааит акәу?! Хаи, иараби, исықәшәазеи, арыцха инапала стахартә?! — ацыхәтәан ихы дназагьит Тәтрашь.

Аамстагьы гәгәак иакәын, иабцъар шихиххъазгьы, дызицә-цоз цъшьаны, аѡыцъагьы еицагьежъны аибарххара иафьын. Уи аамтазы, Асламаз иашъа дипшаарц дишьтазар акәхарын, ус дшаарыдыххылазтәкьа, иаразнак аѡыцъагьы неицхырааны, аамста деикәпах дфәхәаны днышьтарцеит.

Генуезаа шыцәаз ршәацъхәаѡык дыкамкәа рызегьы ндыртәеит, аха зыңсы еикәхаз аңсацәа ирыламкьыскәа иоу-рыжыит аамста ида. Тәтрашь изырура рзымдыруа данрымпыцхаа акыр ирзеимакырахеит, зегьы акака рхәеит, аха ибз тахтәаны доужьтәуп хәа ацыхәтәан азәы иахъааиѡыткьаз, убри азырханы рызегьы нақәшахәтхеит. Уахагьы уи амакрак камтакәа, аамста ибз акьатрацәра камала ианаатахыртәа, иѡыта ақәадабаа нташит. Убри аамтазы «кык-мык» хәа, иузеилмыргоз ажәақәак иѡы иаатшәеит, аха иитахыз анизымхәа, акьажыхәа инеимеитәеит.

— Уахагьы азә дулакьысуам! Шьта уаргьы уңсы ушьап, анацәагьы ргәы дыртынчп! — абас наишьтархәеит ихы данақәицыртәуаз.

Аамста дгәактәақуа амѡа дықәнаты, ашьафѡы иднагалоз амтқәа ихаабыцуа, ус ииулакгьы, дмидагәидаха ашьыбжышь-тахь Акәанза дназеит. Дышиашаз иѡныка дымцакәа, қәылара хәа дахьцаз дзыкәшәаз амықәшәатә Скасси Дортелли иеилиркаарц итаххазаап. Аамста иѡы зымцәажәо данрызни, Скасси иихәара иѡамшәо, дгачамкны ихәаңшра аахтеикит. Даара дизызырѡит, аха дыкрымѡыруа иихәаз акымзарак анизеилмырга, игәы изыпжәаны днаикәыхәхәеит.

— Изақәи, уара, ыкк-мыкк хәа иупаткалеиуа?! Ык-мзар еигъу узымхәааит, узықәшәазеи мыждарас?! Иабоугеи иуцыстаз

сеибашьцәа? — амџан акы шрыхьыз аҕара ицәа иалашәаны зцаарала деитәнаитцәхәхәеит Скасси.

Ҥаҥрашь дыхәцәырххо дырџегьых акы наиҳәақәарц ақәикит, аха ишизеилмыргаз аниба ашьтахь, иҕеы аартны, инханы иҕаз ибз тахтцәа надирбеит. Скасси иаразнак идырт иҕалаз, иапхьа игылаз ауаџы зымцәажәа игәағ кны, убри аамтаз ашә шыҕаз инапы нархханы днаитцәҕеит.

— Сыбла уҕамырбакәа наҕ удәылцқьа! Уаҳа арахь ухабар сумырбан!

Скасси уажәы уи дибо хәа дыҕамызт. Аурысқәеи аҕаҥар ханцәеи ғәғәала еивцанагалт хәа Пинели иеиҳәаз ажәабжь ахь акәын иацижьҕеи ихәыцрақәа зегьы ахьыҕаз. Арахь хазы аҕырқәцәаҕы дырџегьых амшыннырцәтәи Анатолиа адгьылқәа рҕкны излагаз ампытачаларақәа, уиак зынза игәыпжәаҕах дартәомызт, даргыломызт. Аҕыхәтәантәи адырраҕарақәа еиҳа иҕеыртынчшәа ауп ишидикылаз, аха усшәа иҕеыҕаитцазаргы, уеизгы Пинели иааста иара акыр даргәашгәаҕеиртә дҕанатцеит.

IV

— Дад, иуасхәараны иҕоу шыҕа иҕқаауа исымхәар, иузеи-лымкаар ҕалоит! — ихәан Ардимон, иҕыблааз кәастхак шытыхны амца инахәлаижьын, нас инапқәа неиҳьшыны ирыцқьо, Атласҕан иахь дынхьапшны иажәа инацитцеит. — Исцәеилахәар хәаҕы сацәшәоит, избанзар еиҕасхәо анбатәиаамтоу, дадхеит! Уажәы еиҕасхәараны иҕоу ахтыс аныҕалаз оумаза цуеит, сабду даныцқәыназтәи аамтоуп!

— Сухәоит, умыццакыкәа цқьа исзеитоухәаразы, — ихәеит Атласҕан, ажәабжьхәаџы иажәабжь имыркаҕаразы.

— Мап, дад, исгәаламшәо уеизгы исхаштхәеит, исгәалашәо ауп иузеитасхәарц истәхугы, — ихәан Ардимон, еиҕеиҳәоз арпыс иахьыгәапхоз иаргы гәахәас иҕацаны, нас иажәабжь еиҕанатцеит. — Ажәытәын мсымаа хәа изышьтаз далаа еизартас иахьрымаз Быдыгә ашҕаҕы абрыгь-абрыгь аҕены шәеизароуп хәа захәаз азә дагымкәа инеит. Ускантәи аамтазы ашьха қыҕақәа рҕынгы дгьыл тацәык узымпшаауа, аҕсуаа реықәырҕәаа инхон, дад. Ианакәзаалакгы ахыхьчаразы иадынцәалаха иҕартцоз

абаашқәа, ақәылацәа рҕагыларазы ихыхьчаганы, ихырғә-
ғәаганы ирзықан. Шәартарак ианааҕагылозгыы далааи ҕабалааи
аидгылара бзиа рыман, иаразнакала еизиблаганы икарҕашаз
еицырызбон.

— Саҕоумҕан, уцәажәара сахьапырхагахо... Уххь згеит,
аҕауадцәа шамахамзар аизарақәа бзиа ирбомызт хәа ухәахьан,
урт ирзымдыруа аума ишеизаз? — убри аамҕазы азҕаара
ныбжьеигалеит Атласқан.

— Ишҕарзымдыруаз, дад! Еизараны ишықаз ала зегы
ирылаҳәан, аха ҕауади-аамстеи икылсыз рахьынтә агәатцәа
зығраз шықаз еиңш, иқан игәатцәадақәазгы. Убарт агәатцәадақәа
рҕыхәала ауаа ирзеиңшыз збатәык анроулоз, дҕауадыз,
даамстаз, азәы абас иҕаххеит хәа рыҕедырҕысуамызт. Абас
рыгәра ахьырымгоз азы рҕагылазаашьақәа еснагь изызбоз
рхатақәа ракәын, ажәлар рымчеихау аҕаакыкам хәагы азхатаны
иқан. Быдыгә адагы аңсуаа еизартақәас иахьырмаз: Багадатәи,
Быгдатәи, Птыштәи, арахь агаҕа аганахь акәзар — Гәыбаадәи,
Лыхнаштә, Мықәаштә ухәа чыдала еизартаны иахьырмаз
рееизганы рхатә ускәа рызбон. Еибашьрак анрықәшәалозгы
убарт аштәқәа рыкны еизаны, нас убрантәи ишиашаз еибашьра
иҕон, дад.

Ардимон излаиахәхьаз ала, генуезаа зынза рҕәа иҕыҕны
ауаа ирҕырхагахо ианалага, далааи ҕабалааи Быдыгә аштәҕы,
иабду Ыармат иаңшыгарала еизарҕ рылархәеит. Уака
излацәажәараны иқаз заанатц зегы иахьырдыруаз акнытә,
еизараны изықои хәа уаф дазҕаауамызт. Аизарахь икылсит
аамстәцәа хатәрақәа хәа иқаз, заҳаҕыргыы рбақәоз Амаршьян
Елқан, Ацанба Рашьыт, иара убас ар рҕызацәа дуқәа хәа
еицырдыруаз Бақьыр иҕа Кәыцукәбеи, Гассан иҕа Салыбеи,
Кәатеи иҕа Чараныкәеи реиңш икақәаз. Далтәи аамстә Амаршьян
Аңьали Сааныкәа иҕа ухәансхәанла илимхә ишаатасызцәкьа,
зегь раҕхьагы дааихьан. Еизаз рахьынтәи азәы дҕарылҕны
ацәажәара данбалагари хәа зегь ңшын, аха ирзеилкаауамызт
абысқак аамҕарага заҕахыз, цәажәафык ихыңша здимырбоз.

— Дад Атласқан, акәыҕара есымшагы аҕың аҕы изыргыло
аҕагылазаашьа ауп. Ианиашьа ихатцашьахейт рымхәои, хәжәлар
зыниалоз убарт аҕагылазаашьақәа ракәын изыркәығоз. Дад,

ишуасхәаз еиңш, Быдығә аштаҕы изакәазы еизаз шамахамзар зеггы ирдыруан. Саб иҳәамтаны изласгәалашәо ала, ус, сабду Ыармат хәхәик дныкәыххны, еизаз дрылаңшуа днагылазаап. Абжыцәгәа зхылцуаз арҕаш лбааҕа лытабар еиңшха, убри аамтазы мыцхәы иаатынчрахеит, зеггы рылаңшкәагы иара инаикәыркит. Дук мыртыкәа, ус ибжыы ҕаца шааиргазтәҕа апҕацахәа иҕархыҕны, ашьтахьза игылақәаз рҕынза иназаны акеҕ-акеҕхәа зеггы рлымха иаатасит.

— Абра игылоу шәарбанзаалакгы зеггы ижәдыруеит иахәа абраҕа хәара зыхьяз! — уаҕа анс-арс хәа мхәакәа иззеизаз аус иарзнак иаацәыригеит Ыармат. — Абыржәы хәхыҕлоу аштаҕы хабатәагы акырынтә еизахьан, абрантәи ишиашаз еибашьра хәагы ицакәахьан! Ари ашта хәра иңшьоу акы иахзаҕызоуп, иахьатәи хәизарагы абраҕа баша иҕамлеит! Хабатәа ишыҕарцалоз еиңш, абҕаршьтыхра аамта аины уажәы хәра иаахадгылеит, ишыжәбо!

Азәы иҕытбжыы мгазо зегь еиқәаҕс азырҕара ишаҕыз, ус, рыгәтахь акы аарпырхагахазшәа, ауу ааилдыргеит. Ацәажәара иаҕыз Ыармат иажәакәа баша аңша иаимтаразы, убри аамтазы, иеынкыланы даарзыңшит. Амзырҕара ишақәикыз рбазшәа, ашьтахь, дук мыртыкәа, рхала реанаикәырк, нас иажәа анаг-зара деитаналагеит.

— Ааи, хәжәлар ргәаҕ хышхытәартә аҕынза инеихьеит! — аҕара-аҕарахәа ибжыы еиҕаагеит Ыармат. — Згәырҕара ааста згәырҕа еиҳахәхәоу ашьхауаа змырҕацо арыцхарақәа абыржәнатә аҕагылара анамоу, хтагылазаашьа еиҳагы ишеи-цаахо зеггы агәра шәсыргоит!

— Уи харгы иаадыруеит, иҕататәу аацәырга, иҕататәу, — изымчхәкәа ибжыы наиргеит азәы.

— Иҕататәу убри ауп, — убри аамтазы итеггы ибжыы аахареикит Ыармат, — хәжәлар рыҕира згәы амыртәыц генуезаа рықәцара аҕазкра!.. Абас азтаара сызтаз, аизарахь унеироуп хәа адырра узтаз иуеимхәазеи, абрантәи хәшиашоу урт рҕагылара хцараны хшыҕоу, мамзаргыы снарылазырҕында хәа баша уаау?! Хабатәа руахта аныкәгара иашьтам азә уакәзар, араҕа ус умам, ушааз еиңш, уҕахынхәны уҕныҕа уцар кәлоит!

— Ацабырг ухәеит, ацабырг! — уи днақәшахатханы азәы ибжы агьәфхәа инаиргеит.

Азыршы злартәаз ашхырцәагыкәа реипш ҟапхьа рыбжыкәа аадухеит, аха рацәак мыртыкәа еикәтәо мацара, атыхәтәан иаатынчрахеит.

— Избан хаамстацәа бзиахәкәа зеггы иахьа абра изҳа-лагылам? — рыгәтахьшәа ус даеазәы ибжы наиргеит, Ыармат иажәа анагзаха иамразакәа.

— Шәартарак аныкало ицәыртцуа збахьада урт?! — аецныхәа ныкаитцеит даеазәы.

— Зеггы ртәы уажәы арака иабаххәари, аха аамста бзиа хәа хзыкәгыгуаз Сааныкәа ица Ацъали ихъзеи хәа сшәазцаауеит? Икәкәоу акымзарак имбазошәа иеыкацаны ибжы зимырго хәа ижәдыруеи? — урт ирхәаз днацхрааит даеазәгы.

— Ыым, уи хгәырҟа дагошәа еснагь хәапхьа дыкәгыланы кьақыроуп дызфәу! Машәырк хакәшәар хәа дшәошәа, уажәазын ашьа карштәым, еигьуп атыркәцәеи генуезааи еиҟахар хәа, даеацъара ххьаирцшуеит! Ихәатәы хатцаны акы аеазымкра хара еиха иахзеигьу цыушыап! — абас аазгәеитеит даеазәгы.

Уи аамтаз Ацъали дзырҟуа ашьтахьшәа дахьгылаз, иае-пнырхәаз ицәымыгхазаргы, гәалсрас икаимцеит, избанзар ирзырхәоз зегь иашан. Абар, уажәы Тагәыцъ ица Ыармат икәлацәа еизганы, иаб дызхьымзаз аус иара иеазкны, атәымуаа ыкәхцароуп хәа разаагара дафәуп. Егьырт акгы рхәарц ртахымзар, ма саразәк ажәакәак нарасхәап хәа игәахәны ифынеихеит. Дышиашаз дааины Ыармат данаaidгыла, Ацъали ихырхәаахуаз дыр, апхьа игылакәаз дшырбазтәкьа рыхкәа неидкыланы акы неибырхәеит.

— Ыармат, уцәажәашьақәа сгәапхеит. Даараза ииашангы уцәажәеит... Уажәа уалгазар, шыта саргы акы насхәакәар стәхуп, — ихәан Ацъали, инапы наганы Ыармат ижәахыр иныкәикит.

— Уажәы ажәакәак нашәеихәар итахуп аамста Сааныкәа ица Ацъали! Ихадигаларц иитәхугы хазызыршып! — ихәан Ыармат, абас нарылеихәан, нас инапгы дааахеит изырҟазы.

Ацъали иихәараны иказ цкьа дазхәыцырц итахызшәа, ибжы аргара дахымццыкзо, цытраамтак ацъар дрылапшуа

дгылан. Ашьтахь, иеаартдышәа, ибғазара изнапыкла итарсны иааикын, изықшуаз иарггы илаңш иныттак-аатқауа ибжыы нарылаиргеит.

— Азәы иуаахәцәа ашьхақа ирңшуан хәа, шәгәы иташәкыз даеаңыара исырхарцггы стахым! — ицәажәара жәаңқала ахы наиркит. — Аңшәма бааңсы днаскыағәхоит хәа, аибашьрахь шәнаскыазгарцггы смааит! Аамстацәа зеггы иахьа абра изхалагыламзи хәа азтаара анцәыртц, ашьтахьшәа сахьгылаз, пытшык урт ирхырхәаазггы саҳаит! Ирзырхәаз сарггы сақәшаҳатуп, аха узтакааз аҳаңшыа арахь ишухәлакаауа еиңш, ус иқақәоуггы ыкагәышьоуп! Амала, зеггы еиңшны иахьырбо уи сзақәшаҳатхом, избанзар икоуп узықәгәығшаггы!

— Абзиақәа ыказтггы, нас иаацәыртцны хажәлар ррыцҳара изағамгылозеи? Ускак хгәырға иагозтггы, иахьа абра иааины ихаламгылози? — аамста иихәаз изхамто, иажәа днаңыө-леит азәы.

— Абзамыкә иабжьо дицәымгуп хәа икаҳцдарым уажәы! — ицәажәара ианаңырхагахалак уажәы- уажәы иеаанкыло, иажәа анагзара дағын Аңьали. — Папык иааибоз зеггы иңшыон хәа, аңсуаа рныхәара мацарала иузеикәырхом! Ажәлар рлахьынтца азбра иакәитү анцәа ду иаамышьтахь, дара ажәлар рхатақәа ракәзароуп изызбалаша! Иахьа абра шәзеизазггы ахақәитра аус азын ауп, уи сарггы садгылашуп! Ауафы иакәым, араҳәггы аҳаскыын еилнахуеит, ауааггы рыңстазаара ахьеиғхаша иашьтоуп!.. Убри аңнытә, шәгәы иташәкыз аус бзиа, аус хьанта сарггы нақ самыцхраауазар, акала сағагылашым! Амала, макьа-на ихьз шәымхәац, аңхьагылара шәызташа ауафы дарбану! Аңхьагылаш кәыға даныкамла, ахтырхараггы митәык атахзам!

— Дыкамкәа, дышқакам аңхьагылаш?! — убри аамтаз азәы ибжыы акеғхәа инаиргеит.

Убасқан Аңьали илаңш неихьысит арңыск, дығәкәғкьо иара дахьгылаз ахь ишәааихаз. Ашаца-шацахәа дааины данаaidгыла, итеитңш доумыжьха зеггы еицгәартарц итахызшәа, игәышпы тганы ауаа рацәа дрылаңшуа, иеырбағыа даагылеит.

— Иахьатәи аизара аңшыызгазггы иара иоуп! — есааира ибжыггы ҳаракуа ацәажәара дналагеит иара. — Ахәанаа аңа

данроу агара роуамызт хәә, еибашыша ыказар, пызада хаанхар хәә умшәан, аамста, ухаткы! Зыхыз схәараны икоу ауафы акәыгаразгы ихшыф ахәыц еиџнаршәоит, агәымшәа хәә зәыр дыказар, иара иеипш зеипшу мацџызар калап! Азы ахышьтрахы ицоит хәә, заб ицәәџакәа шытыхны икоу уаџуп иара! Абыржәы аабыкыагы хқытакәа еимырцәарц иаауаз ақәылаџцәа Хәыти ашыха ашыапаџы иџызцәагы иаргы раанкылара рылдыршеит! Ускан уи иалахәқәазгы, азә дагымкәа, зегы иахыа абра ишәылагылоуп!

Абасгы-абасгы калейт хәә Ацъали иахахыз ажәабжъ, усеипш згәагыз зустцәакәадашъ хәә дшыказ, абар уажәы арака иахъеиликааз. Агәрагы игейт, ибла ихгылаз аџоуган рџарцәа ргәы итакыз иацрытцраны ишыкамыз, иааныскылап хәә азәы иеазикзаргы, ирураны ишыкамыз. Уи арџыс даниџырхагаха, Ацъали ицәажәара азырханы арахъ днылбааџан, нас дышиашаз аџхыа игылақәаз рааигәа днеины рганахышәа џыара иенадикылт.

— Сара сзакәшахатхом далааи џабалааи рырџызара зылшаша Тагәыџ иџа џьармат ара дшыкоу даџазәы ихыз ахәара! — агьармацахәа уи арџыс ибжы еиџах инаиргеит. — Егьырт аџызациәа дукәа хәә икоугы акала дрыџахо дыкам! Аиаша шәтахызар, ихата иоуп зегъ хагәкәа зырџыхаз, атәымуаа рықәцаразы ацәа халхны агәацџыхәарагы хазтаз!..

Азәы икытбжы ыкамкәа џыџраамџак иааџаха-џымџрахеит, аха нас хатџак игәы иамукәа ибжы наиргеит.

— Хақәшахатуп!.. џьармат хаџхыа унагыланы уџынаха!.. Иахьарнахыс хара уаххадоуп! Хцараны хахыыкоугы хадара ауџароуп!

Убри инақәырццакны, адәы аархыџхыџрашәа зегы инеи-џырхәейт абасейпш:

— Хақәшахатуп!.. Хымџада џьармат ихәџоуп хџызара!.. Еиџугы дыкам! Иахьарнахыс хара даххадоуп!

Зыхыз рхәаз иқәшахатханы, акраамџазагы рыбжықәа рзынкыломызт. Адыхәтәан агәырқъ надырган, анапейнџыарагы иналагеит.

— Иалшәхыз аџызара дагьаџсоуп! — даннеиуаз рыз-гәамџазакәа ус акеџхәа азәы ибжы нырхадыдит.

Убри аамтаз, адабла нарықәхазшәа, иаразнак рҕааиқәыр-
кын, ихаиқәарц иитахузеишь хәа, зеггы еилазыгәаа рылапш-
қәа наиддырхалейт. Абраскыыл итеитпш итаны зҕырбагъа
иаагылаз ахатца, Ыармат ида аракатәикәа шамахамзар уафы
диздыруамызт. Уи Мандара инхоз аамста Лакыр Бабыз иакәын.

— Хажәлар рыхьчара ханазыкәпаша аамта шаахадгылаз
еилахкаартә пытфык хажшыфқәа арфыхейт Ыармат ихаитаз
абжыгара! Сапхьа ицәажәаз ишихәаз еипш, Дали Цабали
еимырцдарц иаауаз ақәылафқәа раанкылаз зыбзоуруггы
иара иоуп!.. Сара сеигәырғейт цызафыс дахьалышәхыз, аха
иара дақәшахатума идыжәгалаз аус хьанта аҕазкра?.. Ыармат
уабақоу, абри иахухәаауа зеггы ихахар хтахуп?!

Ыармат ихьз шиахазтәкьа, аамтагарак камтакәа, Бабыз
дшынаидгылазтәкьа инапы наимихын, нас ажәлар рахь
дынхьахәны ацәажәара дналагеит.

— Хажәлар зтагылоу алахьынтацәгъа алафымткәа азыпшра
акымзарак хнатараны икам, уи шәарггы ижәдыруейт, ацхьа
атәра хәцәымцакәа ахақәитра шыыкамло! Гәырфәцәгъала
илағырзышо анацәа ргәыҕкаара шыта иазырхатәуп! Абгахәыцы
анпсуаз схы акәытцарахь ишәырхароуп хәа ахәон хәа, генуезаа
апсуаа тәыс рыкатцара убыскак ацсыцәгъара днаркит, ханпслак
ххы Апсынтәылака ирханы хашәжыроуп хәа рхы иазырхәартә
ақынза!..

Убри аамтаз аччабжықәа фышьтыцит, уи иналагзаны
анапеинкьабжықәаггы аагеит, аха нас, рацәак мыртыкәа рҕа-
неиқәырк, Ыармат иажәа еитанацитейт абасейпш:

— Апызара апышәа ду ацзароуп! Сара уи ақынза сыкам,
аха зеггы хзеицхыраар, хәпхьа ишьтоу аус аиааира хамч
ақәхарашәа збоит! Ххы ханацәымаашьа, хгәахәтәы шыназоггы
агәра шәсыргоит! Иахьа абра хәизейт, нас абрантәи хәшиашоу
ххықәкы анагзарахь хҕынаххарц! Адырра захтахьоу тфы-
бынааи, бағланааи, мармалааи, иаштхәааи, абжықәааи хней-
ра иазыпшуп!.. Хашьхакәа рылпха хәцзааит! Хжырақәеи
хныхакәеи рдоуха ххылапшааит! Ахатца мышкы диуейт, мышкы
дыпсуейт рхәоит, пхьақа, шьхатәыла апацәа! — ихәан Ыармат,
иаб изыинижьыз аса ду убри аамтазы инаимгытхны иаахареикит.

Цхьагылашыс иалырхыз абас анихэа, зегь ахыглаз еилацэ-кэырцаны инеилазазеит. Убри иналагзаны рыбжькэагы акырза иаагэахеит, акраамтазгы изеикэтэомызт.

Шьта рацэак рыгмызт Цьардгьал ақыта иазааигэахарц, амшгы абар шыьбжьгэи инахыхэхаьхан. Амра ацара зыкэшуаз ркэалзымацэагэа ырыцашны, аацсаргы шьта ырыцшуа, Цабал азааигэа абааш зыкэгылаз Бат абахэ инатцсны, ахыргэагаратэ баагэара зхыкэацдалаз Пышэта ашыапы ианаатцагылоз, убрака рыцскэа еитаркырц иаатгылеит. Абахэагэа ырыбжькэа ырысуаз ацша рыцхзы анрыланарба, рыцсгы анаавыргагэа ргэалаказаарагы акыр еиьнатэит, убаскан рыбжькэагы еиха ишышьтыцит. Азэызатцэыкгы еыла дыкамызт, шыапыла иказарц рыцазхэазгы Цьармат иакэын, избанзар иаб ихэоны иахаьхан, еыла абаашкэеи абаагэаракэеи ргэйдлара ишаруадафуаз.

Амра абахэ харак инавтцаланы ашэшыра кашышы ианы-калоз аламталазы, уантэи инатцысны еитах рацхьака рфынархеит. Мархьаул азы ацшахэафы иказ Цылта адэи акынза иназарц шьта рацэак рыгмызт, итцеггы иаадырццакыр, амра ацсы штэз уанза анеира иахьзаратэи икан. Рацэак мыртыкэа икарауараха иаакылсит уи адэафы, убри аамтазы рнеира иазыцшны уака итэази дарей неипыланы ацсшэа неибырхэеит, еибадыркэозгы рацэафхеит.

Цьармат иаразнак дгэеитэит, зыкэрахь инеихьаз еибашь-фык нацшыхэыртас дшыкайтэаз. Ашлара злаффы икалахьаз ихцэи ижэахыр иаакэыцсо иныкэигон, цэгьалатцэагы инаа-лон. Ишьамхы инахысуа ишэыз акэалзымацэагы иххаахьаз акы акэын, аразны мака кэака иаркыз аса уахьахэацшуаз, икэрахь дышнеихьазгы, макэанагы гэгэак шиакэыз акара артэабыргуан. Цьармат уи цэара дшибахьаз акарагы гэварас дкайтэит, аха иахьеикэшэахьаз ихэфы изаагомызт. Уи аибашыфгы иаацшышыагэа злаказ ала, Цьарматгы цэара дибахьазшэа акэын дшизыцшуаз, аха данигэаламшэаза, днаид-гыланы диазцаарц итахеит.

— Акэра рацэа агэхаштра шутданакуа еипш, убла уана-жьоггы ыкоуп. Саргы убранза снеихьоушэа, абыржэи сгэи ысыцданахэартэ акынза снеит. Избанзар, ухафсахьа цэара

ишызбахъоу акара агәшара сымоуп, арахъ уахъызбахъоу сыхшыѡ иазеилмыргейт... Дад, уздада уара? — ихәан, уи ахатца игәы ианамуза дцааит, ишытахъкала изкәа ацша анаакыдсыла инеиѣпцсаз ихцәшьытцәра ныпцхахәаны.

— Уххъ згейт, Чыргба Тагәыцъ ица соуп уацхъа игылоу.

— Ишца?! Хаи, ацсынтры ду уоуааит, дад! — абас аахәаны, нас ихгы днагәзит. — Уи ауми, уара, абри дабазбахъеи хәа сыкахуп, иараби, арахъ исзааигәазаз сѡыза ду ихтылтц уакәзаап исзымдырыз. Зыпсатә бзиахаша уаб Тагәыцъ ибара хәа сымнеилози, аха шыта саргыы сықәра ыками, агәхаштра цызгазар акәхап, дад... Ех, сабиц, ажәра бзиа збахъада. Уаб ипсыжраѣгыы сыкамзи, аха умбо, дадхейт, сгәынкылара алашәхара аеазнакызар акәхап, ушызбахъазгыы сузымцаакәа усзымдрит.

Цармат абри шиахазтәкъа ахацахәа дааигәалашәейт, дагыдырит, иаб ацсразы данықәыз ибара хәа инеиз гәдакәаа ырыпцызәѡ Сеилыс ица Хабыз шиакәыз иацәажәоз.

— Уххъ згейт, саргыы абыржәоуп уаныздыр, — ихәейт Цармат, аибашьразы апышәа ду змаз ауаѡы дахъырзааз гәахәас иқатцаны. Нас ихы хьаршшо иажәа инацитцейт. — Знызатцәык ауп уахъызбахъоу, уи ауп саргыы исыхъыз... Хабыз, ухатцкы сцейт, хцараны хәхыкәоу хәмацара хамч акәхарашәа збоит. Уара уеипш икәоу ауаѡаацса умааргыы кәлон, аха, ганкахъалагыы, даараза сеигәыргәейт, апышәа ду змоу цхыраара уахәахзааз.

— Быргк схатцкы уцартә, иууазеи, дадхейт. Шәгәы иташәкыз аус бзиа саргыы сазхәыцуеижьтей акраатцуан, аха изыхъа сыздыруам, еырцасы камца усхаиуан. Ашытахъабасгыы-абасгыы хәа ансаха, аагылашыа сымазма, Гәдакәантәи ѡажәаѡык ракара ахацәа сыманы иаразнакала сѣаасхейт. Уаб Тагәыцъ рыцхагыы, шәеызшышәкыз абри аус гәтыхас имеижьтей акраатцуан, аха дахъымзагәышьейт умхәозар. Даараза сеигәыргәейт аб дызхъымзаз, уажәы аца абри аус ихахыы иахыгаз, — ихәейт Хабыз, иацхъа игылаз арцыс иеилкәеилгәыцәра игәы иахәаны.

— Итабуп! Аиаaira хазгозар, Хабыз уеипш икәоу агәгәақәа роуп изыбзоурахо.

— Уаңхьаҕа акыр аус дукэа узыңшуп, дад, — ихэан Җабыз, уи акгы ахымхэаакэа илаңш арпыс инаикэҕаны, даҕа зтаарак ахь иҕынахыҕаны даахарахаңшит.

Ирыкэшаны игылаз зэыршы ахьызыршүаз, Җабыз ицэажэашьа даара иргэаңхейт, дыззымдыруазгы убра дырдырит. Ыармат ибзоураны айбашьраз аңышэа ду шимазгы анейлыркаа, уиак еихагы агэахэара рнаҕейт.

— Шьапыла иахо иааз ааңсаха иҕоуп, рыңсқэа нейтаркып... Ыармат, дад, ура арахь уалеишь, ыара хнатэап, ицегы иуасхэақаша сымоуп, — ихэан Җабыз, ихарахаңшра нкыланы азңшахэа шыҕаз иҕынейхейт.

Азиас ихықэгылаз хьацатцлак ашьапағы рымацара иа-нааидтэала, дыршегых Ыармат изырханы Җабыз ицэажэара ахы наиркит абасейңш:

— Дад, уаб ңсаа шкэакэагы иасхэахьан, ажэлэр зхьыңшу аамстаңэа ракэзароуп аңхьагылара ҕазташа хэа. Ииашоуп, ашьа акаршра еилахауада, дадхейт. Шэартарак аақалацңхьаза анхаңэа роуп уеизгы зегь раңхьаза инаҕахауа, аха ажэлэр рхақейтра азгылара еихау даҕа хатцарак иҕоуп хэа сыздыруам.

— Уххь згейт, ахақейтра азгылара иазыхиоу раңэашуп, — гэахэыцрак иҕеамтакэа иазгэейҕейт Ыармат.

— Ашьа иҕам хэа зхэо аныха алахь иоуааит! — арпыс иихэаз дназхэыңны, нас игэы иташны иҕаз ахэатэы дейтаналагейт Җабыз. — Азы ахьышьтрахь ицоит хэа, даанза умнеиааит, уаб икэал итаршэны уғынаухейт уаргы, дад. Уҕыззукыз даара иус бзиоуп, аха ишьтүхыз амша, ишымша хьантоу удыруаз. Уаб иуеимхэацкэа иҕаларым, ажэйтэза аахижьҕейгы хажэлэр атэра иштагылоу мацара ааира ишағу, иахьагы уи аамта ауп хазтагылоу, дад... Атцар ңшқа ахьшь ишрыхныкэшэауа еиңш, ирейҕкэа-рейҕкэоу мацара аңсуаа рҕейцэа ртааңэа иныр-хыкэшэааны, амшыннырцэка рытира уажэыгы ишағыц иағуп.

Җабыз дгэыршаңгьаха дызлаңэажэоз игэтыхақэа Ыармат дазызыршүашэа дтэан, иихэозгы иара изы иҕыңмызт, аха абырг иажэа аңырхаҕахара итахымызт.

— Абри хшьамдгьыл, тэымгы ңшэымагы еиканны иахь-рейбафартахаз дгьылхейт, дад, — атыхэтэан еиха игэы еи-кэыччо ауп иажэа анагзара дшағыз Җабыз. — Ыоуки рты-

хәала хажәлар реидкылара ахатыңан реичырчара еиха ирзымариахеит. Зәырфгы шынеидпсылара еиддыртәалахьеит. Анхацәа ргәи ргәатцәеи итаңшы, зынза амчымхара итарцалт. Абарт мышкызны иахтаххап хәа рыгәхьаа мкыкәа, иреигькәоу ағарацәа кагәаны рытира еихагы рәадырцалт... Дад, уара уаб Тагәыцьгы еснагь уи ағагылара акәын еидарас дызтаз, уажәы уаргы убри наимданы, шахатс ухы кауцарцаз ақәпара уеазукит. Убасеипш акәыгацәа еснагь икоуп... Уаргы хьымзг умгаат, дад.

Цьармат игәарпханы дшизызырфуаз ус, Хабыз иажәа хиркәшошәа аниба, итегы иирхәаразы атыхәтәан дачәа зцааракгы низаңшыит.

— Акәыгацәа маңфымзар, нас, избан ажәлар ррыцхара рымбошәа рыбжы зақәдмыргац?

— Дад, иудыруаз, акәыга иихәо еснагьтәкыагы ишалнамдо. Убри ианадымхах, ажәлар ракара икәыгоу уаф дзыкамлац, ианеицгылагы ириааиуа мчы зыкалом. Аха рхы иазгыларц азыхәан, иазәыкны еидгылартә еипш, аңхәа атагылазаашәа калароуп, дад. Абыржәы убри аамта аины иаашәыдгылт, убри азын ауп, шәартгы еибыхәаны ахақәитразы пхәака шәзеихаз. Илшәхыз амәа хьанта шыта хьхәрак камта шәшану мацара шәымәасроуп, — иажәа аанкыланы ажәван днатәңшы, нас азыхәтахь цәара илаңш наирхеит Хабыз. Уаха акрихәомашь хәа Цьармат дшыңшыз, ус иажәа еиғанацитцеит. — Шәеызшышәкыз аус иалагатәижьтеи акраатцун, дад. Абри еснагь саргы садгылашын, уи азоуп цхыраара сзаазгы. Шәгәы иташәкыз атауад Рабиагы иахәхьеит, дшақәшахатугы здыруеит.

— Нас, избан ахақәитраз ижәлар дзырмыпхьац? Акы аеазкра дзахымццакуеи?! — абырг иихәаз цышьаны дцаат Цьармат.

— Избанзар, уажәы урт раха имам, дад. Икәылацпхьаза атцара иазымбжәаз Ададианқәа дырфегых рәархараны икоуп хәа жәабжықәак аафует азын, макыана ахыццакра аңсаны ибом. Арахь хазы атырқәцәагы хлаңшыкәыртцеит, иахьоума, уатәоума еиҗах изхытцраны ианыкоу уафы издыруам. Убри адагы, иудыруазарц стахуп, дад, шәгәы иташәкыз Рабиа дақәшахатмызтгы, шыта дшәыпхьахьазаарын, мамзаргы ихатә

дкылкы даахызаарын, — аҭауад икӕзшыақәа зейцшраз арцыс ирдыруа даацәажеит Ҳабыз.

Ахарахәыцра зылшоз, икӕлаша заанатц зыхшыџ еилнаргоз Ҳабыз иажәақәа Цьармат ихәыцрақәа шыардаза иаррацәеит. Ицараны иахыикӕз уажәы азыхәан иманшәалахаргы, нас уи ацынхәра даҭа шәартаракгы мышкызны иаҭахар шыкӕлозгы идыруан. Акыр ҭагыларақәа даргы рыжәџа икӕхараны ишыкӕз ала, заанатцгы убри азхәыцра аитахьан. Алацшцәгы ҭахнатцы ус хнеилароуп хәа Ҳабыз иихәаз еитӕх иааигәалаиршәеит. Ус зхихәаазгы ҭеишәа изеилмыргазаргы, уеизгы изтцарақәа аанкыланы дынкахәыцуа дтәан.

Амш цшыаала еилахәлацхьаза, аетцәақәа нахьхы-аахьхы рҭеыцсакыны, акакала ацәырцра иналагеит. Убас, есаира рхыцхьазара шеизхауаз мацара, ус, рацәак мыртыкәа, ажәџан еизкыа ду атцан акы аанымхакәа рызегы аагәылтцызшәа, еилыцыцаауа адгыл инахагылт. Аҭеыртаслымзаны ахәлара здызкылаз алашыцара ҭацхьа иааины атцх акәақәа иахьныкӕхаз, еидара хьантаны иатцалазшәа, ццакырак амамкәа уатцәтәи ашыжьшара цшыаала азцара иаҭын. Адгыл иахажьыз атцхлашә бжык ахылымцзо, ауа шаанза иҭаҭа-дагәаха акәын ишыкӕз. Ааигәаза ииасуаз азиасгы, аҭсы заны амшын иазцозшәа, уахак ашытыбж уахауамызт. Аҭсаатәгы аҭымтра рҭаҭазаны иҭхьарылахьан, амала, иналаршә-ааларшәны тыҭарҭарк харантә абжы ааргалон, аха нас еитӕх атцх тынч иалазырџуа аҭааикәнакыхуан.

Цьармат абыржәы убри аты абжы дазызырџуа дахьиаз, икӕртцараны икӕз ақәылара иалтцшәахаша ахь акәын, цәашьак изыкӕмцо, ихәыцрақәа зегы ахыикӕз. Азиас аҭшахәа уарлашәарла иаақәслоз аҭшалас, дызцаиаз ахьацатцла абгькәа анааиланаршәшәалоз аамтазы, амахәкәа ркьатрацәкәа реимкьарстақәа дрыбжьаҭшны, икәалыкәаҭьоз аетцәақәа уажәы-уажәы илацш инытцашәалон. Изгәамтзакәа зыҭезыртлаз игәытцхәкәа дышрылоу, ус иаалыркыаны аҭаҭахәа иаб ҭагәыцз данигәалашәа, ҭенак зны уахтак аҭасабала иихәахьаз ахь ихәыцрақәа ниеигеит:

«...Ҳазшаз иахьынзауеиразо, ажәлари аҭсадгылы рзы икәҭалатәуп хәа ихәыцуа, убри иоуп ахатца хәа ззухәаша!

Ҳабацәагы уи акәын ҳағыр зкәырцоз, афырхатца мөа ианысны рхәыштәарамцакәа мырцәакәа иааргеит! Аңхәака шыта уи аикәырхара зуалу шәарт ағар шәакәхоит, дад!.. Есымшааира аиааира агарагы уадашуп! Угәы ишатаху аускәа ануцымныкәогы рацәоуп, аха уи азыхәан агәкажыра атахзам! Избанзар, узнылаз имөа иашазар, мышкызны цыара акахы укылнамгар цсыхәа амазам! Ҳабацәа зныз амөа еснагы ихъантан, дад! Шәара ағаргы шәымөа убас акәхоит, избанзар ахақәйтра наза камлакәа ауадашрақәа нцәара роушам! Икауцари, дад, Анцәа ду убас ҳаишеит, аха зхы иацхраауа ҳазшазгы дихылацшеит!»

«...Дад, аңстазаарағы икало ахтыскәа даараза ирацәоуп! Аагылашыа змам аамтагы азиас иафызоп, иахылҗаауа, ицәгы-ибзиа, хнырхәышыак амамкәа ажәйтәра иазцоит! Ари убас иңстазаараны ҳазшаз ҳалахы ианитцаз ауп, дад!.. Абасала ихәтәашыоу аңстазаарағы кәцарада хеикәырхашыа зыкалом, убри еидара хъантаны зыжәахыр икәыз ҳабацәа ирыбзоураны, ҳажәлар рыңсы макъана итәкыакышәа иааигышыоит!.. Зхада хәыцырта змам егышгы ыкоуп, аха урт реиңш икақәоугы ыказааит ҳәа ус анцәа ишеит, амала, ҳанишоз абзиақәа еиха еихаитәит! Шәара ағарацәа шәзеидымгылакәа арма-җырма шәанеиха, атәымуаа ргәырцса кәшәтцеит ауп, усқан ҳажәларгы нытцацәа ицоит! Зхы ззымыхычаз ажәларқәа закафы анызаахыоу удыруама, дад! Убарт реиңш ҳаргы ихәхыр калоит ххы азықәцара ҳанакәыц!»

«...Аңсуа ихымзг рацәоуп, дад! Тәымуафык инапы данңшыло ахааназгы цсыуак ихы иатәаимшыацызт! Егыа дуафсадазаргы, цыбаала иурхаз ағатца хаахоит рымхәои, ирызгәмоугы рыпхзаша зцу рцыбааа ауп, ифны унеиргы быстахык гәаартыла иупигалоит!»

«...Ақыацәарагы групп, дад! Ҳара аңсуаа уи ҳалагәышыоуп, ус анцәа ҳаишеит, аха иаацәгырахаргы ҳара ҳакара иуааңбарақәоу дузыпшаашам! Ҳабацәа алеишәазы имыждақәамызтгы, ҳадгыл ҳамазкхыз аурымқәа, аңвамқәа, арабцәа ухәа азәыршы ҳадгыл икәыггаа шыта икәынхахызаарын! Агәра ганы сыкоуп иахы ихацынхо атәымуаагы анықәзааша

аамта шааигәахаз, аха, иазуеи, ацыхәтәан ҳлапшықәызтаз атырқәәеи ҳареи ҳахькылеибагаша макьана еилкаам!»

«...Дад, уара, иузымдырқәо акыр ирацәоуп, убри аҕнытә, еснагь ауаа кәыгәкәа рааигәа указ, ирхәо уазхәыцла!.. Насгьы, иудыруаз, дад, азәы дбеиоуп хәа уихьнымхалан, дгаруп хәагьы азәы уигәтамсын! Усала усмаазеит! Иухоумырштын, хара ҳабицара ахаангьы уи рхы иатәарымшьацызт».

«Хазшаз сихәоит ағәамчи ачҳареи уахимбаарц! Ихьышьыр-гәытца сакәыхшоуп, сагьиашьапкуеит иаашацыпхьаза илапш ухызарц!.. Иа Анцәа ду, дгьыли жәфани зегь рхылапшхәы уахь схы нырханы суззатәуеит, ҳажәлар ирбахьоу арыцҳарақәа рзырханы аҗеипш бзиа иазурхынхәырц!»

«Дад, шыта сара рацәак хара инеиуа сакәым! Нарцәы ицаны иаахьоу хәагьы уаф дкамлац, аха ҳабацәа рыпсы хәа акрыказазар, еснагь ишәхылапшлап! Имҗсуа хәагьы икада, сара сышәпыртыргьы, шәара еизынхаз шәхәтәы еикәыршәаны шәыказ! Уангьы даарыцҳашьала, анкьа илылшақәоз шыта илыл-шом!.. Уеыркәышны указ, дад!»

Пҗыз цаулак дтанагаланы дамазшәа, Цьармат илацәакәа еикәыпсаны дахьиаз иаб ихәахьа иҗахтәа-җахтәаны ибжьы макьанагьы игәы иахьыкәыцуаз ихәыцрақәа еихагьы иар-рацәеит. Иаб иажәа тынхақәа дышрызхәыцуаз мацара атх агәы аишамтазшәа, изгәамтазакәа, ус ацәа дынтанагалеит.

V

Атх ааимыгганы ашарахь инеихоны еипш, тапшыхәра иршътқәаз Асламази Арзакани, акы еицнарҗыхазшәа, ацәа еицалтын, афыцәагьы еидҗырхасло инеиҗашы-ааиҗапшит. Аҗсаатәкәа макьана ашәахәара рҗазырымкыцызт, аха тыпқәак рыкны иналк-аалкшәа аибаркәындшәындра иахьалагахьаз рыбжькәа хәытцыфны иуаҳауан. Амра агылара макьана акрагын. Иахьатәи амш иациуазшәа, амрагылара аганахьала ипшшәыхкыгаха, ус шәапшык еиха-еиха аеыртбаара аҗаазнакит. Акыр ихеикәарааза иказ ажәфәан аштдагьы даҗа пытрак ашьтахь ашьара иазыхынхәуазшәа, есаaira ацқьахара иналагеит.

— Иабихәац, ихазгәамтазакәа ихәцәшәзаап! — ихәеит Асламаз, даҗазныкьы дааҗырхасын.

— Ө-зиаск ырттәыс ихәмоуп, насггы Басла ааста Кьалашәыр ейха ихьшәашәоуп, — ихәеит Арзақан, ифыза иихәаз атак ҕамтцакәа, уи зцәыргатәыс ихатаггы изымдыруа.

— Ааи, шыта идәықәлатәуп.

— Ақалақь ақынзаггы шыта рацәак бжьам.

Рфынаханы ишнеиуаз, амра агыламта иақәыршәаны, ашь-хара аганахь шыказ ус акаѡ-акаѡхәа саркьалк абжыы рлымха иаатасит. Арзақан иаразнак идырит уи абжыы ахьынтәааѡуаз, Камантәи ауахәама ақынтәи шакәыз. Зыбжыы гоз инашьтарххны, дук мыртыкәа, уи инацхрааит Ақәатәии Цкыбынтәии ауахәа-мақәа рсаркьалқәа рыбжьқәггы.

— Асаркьалқәа рыбжьқәа уахауама? — дцааит Арзақан.

— Ишқасмахауеи, — инеивыга-ааивыганы игоз урт рыбжь-қәа дырзызырѡуа атак ныкаитцеит Асламаз.

— Анатра ауаѡы иахьынзаихылаңшуа сыздыруам, аха сара сахьырнатыз Мықәтәи ауахәама ақны ауп... Асламаз, уара уеунатхьоу? — абыржәы убри затахыз ихатаггы изымдырзо, ацыхәтәан азтцаараггы наңишыит Арзақан.

— Сароу? Сара мап! Аиаша уасхәап, иаггыстахцәам!

— Избан?! — иааңьейишьеит Арзақан.

— И...и...и... ишқауасхәари! — уи азтцаара азнаказ иихәаша ифамшәошәа дқанатцарггы, нас иаахжәаны атак ақатцара дналагеит. — Ақырсианра қалаанзаггы, ианыкала ашьтахьггы хажәлар арыцхара иштагылоу мацара иаауазар, изларыхәаз хәа иудыруеи? Уеунатырггы, гәақрамзар, хтәарамзар бзиарак умбозар, апап изцшыа уезааухит хәа уеиңнатәуама?.. Уара сәеыснатхьеит умхәеи, нас иабақоу иунатаз абзиарақәа?

— Анцәа ду игәы иамыхәаша умхәан, цасым! Шәышықәса рышьтахь акәхааит, аха унатымзар нарцәытәи аңсҕазаара уалхәдаахар қалойт!

— Сара арахьтәи аңсҕазаара ауп истаху. Арахьтәи аңсҕа-заара иалсфаараны иқоу сахызбааша ибла сҕамңшуа санықалалак акәхоит иансызгьамахо, — ақырсианхара мап ацәкны дықазшәа ицәажәашьа аакаитцеит Асламаз.

— Ааи, аха зеггы икартцо қаумцар ауам. Насггы ақырсианра ауаа зеггы бзиа еибабо иқанатоит хәоуп ишазхатѡу, — аенатра шатахыз шиирдыршаз цқьа ифәшәомызт Арзақан.

— Ишцоухәеи?.. Бзиа еибанарбома?! — еиҗахгы иҗашыаны дтааит Асламаз. — Хагаҗақәа зымпытқау генуезаагы қырсанцәами, аха, дара реипш җаргы җашқырсанцәоугы, ишҗазныкәо убоит!.. Ауаа бзиа еибанарбоит умхәеи, нас иабакоу җара җахь ирымоу абзиабара? Урт җаимырцәаларц, тәйс җҗарталарц азоуп бзиа җзырбо. Җқыара рхы иархәаны, җара җсасцәатәны, дара аҗшәмара ныркылеит. Ақыара мацарагы лымшароуп рымхәои, абри ауп саргы издыруа.

— Ақәаб иҗаз амазеи зымфашаз, ақәаб иҗамыз дахыбаауан җәа, убри җқыара җазхәыцны җхы җшахыбаауаз мацара, абар уажәы җарҗамгылар цсыхәа җамамкәа җахьааҗагыла, — ақыара җәа Асламаз иҗәыригаз ацыхәтәан днақәшаҗаҗеит Арзақангы.

— Сгәанала, ауахәамақәа рааста җныхақәеи җҗырақәеи иреихау мчы ыкам җәа сазхәыцуеит, — ихәеит Асламаз, убарт еиха игәы рызтаны.

— Ааи, җара җцас иатәу җныхақәеи җҗырақәеи роуп иахылапшуа җәа иаадыруа, — убри днақәшаҗаҗеит Арзақангы.

Изланагалацәаз абри азцаара аанымкылакәа рыҗәтыхақәа еибыхәо ишнеиуаз, ус иаалыркыаны аҗәәхәа лабыцәк аццәабҗы рлымҗа иаатасит. Убри аамҗаз ашыҗагы ааҗыланы изыршит, аха абна иахылцуаз абҗы ада иаарыкәыршаны җынчран.

— Цла җажәаак махәык җжәаны җара илеизар қалап, — ихәеит Асламаз.

— Мап, ихжәаз абҗы еипшым, — иара еиха еилиргазшәа даацәажәеит Арзақан.

— Исгәапхом сара абри аҗып, — ихәеит Асламаз, абҗы ахьраҗаз аганахь анапшра җтакны.

— Ааигәа шәарахк ылазаргы қалойт, — ацыхәтәан убри иакәйтцар иҗахеит Арзақан.

— Шәарахызтгы, уаҗа ашьтабҗ зымгеи? — уи дзақәшаҗаҗымхакәа иажәа зцаареитәит Асламаз.

— Нас, шыжышаанзәа уаҗ дахьнымхо аккара агәҗа иаарыдаз?

— Брагь иакәзаргы қамлои, — иаазгәеиҗеит Асламаз.

Рлымхақаа кыдта азырора ишафыз, цабыргны, ус шыапыштабжықәак еиҥах иаагеит, аха цстәык еипшымкәа, уафык ишҥабжыызшәагы аарамхаеит атдыхәтәан.

— Мшәан, иуасымхәеи абра азәы ааигәа дыкоуп хәа! — убри аамтаз ибжыгы иамхаирдуцәеит Арзакан.

— Сс, убжыы аармац! Абнаф уафы иахарым хәа маза цаажәартас икаумцан рхәоит, насгы абна алымха амоуп хәагы ирхәо баша ирхәом. Иалудыраауеи, ииашатәкьаны, азәы дхазкылцшуа дхашьтазаргы калоит, — убри аамтазы ибжыы рмацзаны ифыза илымха дынтахәытхәытит Асламаз.

Абна илазыроруа ишгылаз, ашҥтахь имфашьахуа иагыеилдыргеит, цабыргны азәы ишыапы ашҥтыбжь шакәтәкьаз. Мышцәгыак ашҥтахь акәызтгы акы рхәарын, аха қәак амуижьтеи акыр цуан акнытә, абгыжә гыгкны излаказ ала, бнацгәызаргы ашҥтыбжь уахарын.

— Иааишья злакоу, хара хганахь ауп ихы ахьхоу, — ашыапышҥтыбжь есааира дара рганахь иахьааскьоз азы ицәымыгханы ауп ишихәаз Арзакан.

— Иараби, зынза дахзааигәахазшәа збоит!.. Цьоушҥт, зынзагы ххы ихарбарым. Атәым лацш аеытцыршәара абахҥаху, нак хнаскьаны хеыпхьахкып, — ихәан Асламаз, ифыза днаицәхасит ифынеихарц.

Мацк инаскьаны ашәтла дук ашыапы афыцьягы реавазаны ишыпшуаз, ус, дук мырцыкәа, азәы ихы-ифы тахәхәаны, ишыапақынза иназоз ажәфатырца еикәатәак иеылаҳәаны, хатца наза-ааза дук ихәынгаста инахьыцшит. Рылацш дахьы-цашәатәкьаз атып афы цасхәан иеынкыланы, ихы ахьирхаша титцауазшәа азнаказ даахарахацшит. Икьалаз азә иакәызшәа длақоакуа дышгылаз, нас дара рганахь еиҥах ифәаихеит, уанза напшыхәартас иахьыкаитцаз аганахь ихы мырхакәа.

— Мап, ари икьалаз диеипшым. Иеилаҳәашья злакоу ала, хымцада, брагьк иоуп, — ихәан Арзакан, Асламаз дахьывагылаз илымха инҥеихәеит.

— Акаршоураха ихы-ифы зҥахәхәоу ауп исзеилымкаауа! Дабрагьымзар, абас еилахәоу ималазатә абнафы даазгеи?! — уи днақәшахатханы хәытхәытбжыла даацаажәеит Асламазгы.

Идырмыз ауафы, абар, зынза дырзааигәахарц шыта ра-
цәак игым, аха ирымариаша дааихъаны еипш, цюуки абра
рычезаны ишизкылцшуаз иарггы гәфарас иаакаитцазшәа, еитх
иешынкыланы даахарахацшит. Атцыхәтәан, дара рганахь ҫацхъа
напшыхәырҫас иаакаитеит.

— Анцәа иныс хашгәеитхәью! — аарла ибжыи наиргеит
Асламаз.

— Агазәжәа умхәан, — цсыгҫла даацәажәеит Арзаканггы. —
Ҳаибәхъазтгыи, шыта хәкәҫитхъазаарын. Агәҫанызаара имазарц
баша дзырҫеуеит ауп... Мап, мап, усшәа умхабеит.

Уи ахатца иаатгылашыа азырҫара еипшымкәа, цабыргны,
икәшамыкәша атыпқәа ҫиҫаауазшәа акәын ипшышыақәа шыказ.
Ццакырак имамкәа, пытрак акара дгыла-дгыла дшыпшуаз, нас
ашацашацахәа иапхъака иҫааихеит. Шыаҫақәак каиҫахъаны
еипш, ус, акы илымха инҫасызшәа, дырҫеггых даатгылан,
цюук шиизкылцштәкьоз абыржәи идырызшәа, урт рганахь
деиҫанхъацшит.

— Ари иаапшышыақәа сгәапхом сара! — ихәеит Арзакан,
ибжыи цәымыгхарак наҫагаланы. — Ҳимбошәа каҫданы,
хәшиизкылцшуа маанала хәкәикырц иҫахуп. Ҳаҫны хиҫәцап
сгәахәеит.

— Азәи иумырхан, пхашыароуп! — иаразнак уи мап ацәикит
Асламаз. — Усшәа хгәи иахнаҫоит акәымзар, сахыхәацшуа
иахцырхагоу уаҫым. Шыоурак атцыхәала абна илалаз азә
иакәзарггы калоит, хара акыр азын хәиҫахума.

— Нас, хәацәыртцны ххы ихарбар, наҫ лассы хәипырымцрыз?

— Апырсыкь ажәа умхәан! — убасггы мап ацәикит Асламаз.

— Амҫа ханықәлоз Цыармаҫи Ҳабызи ихархәаз ухашҫма?
Ахыпшы ххала ххы дзахҫари?!.. Арахь шәабацо, абна илшәхуеи
хәа дхәзҫаар, аҫакс иахҫои?

— Ааи, аха хәхыгылоу атып аҫы даагыларц ақәикыр, нас ххы
имырбакәа аранҫәи цашыас иахҫои? — гәыгҫрада даацәажәеит
Арзакан.

— Даҫа цытрак иаахачхәп, сара дызлазбо, ара иаагыло
диеипшым, — ҫынч даацәажәеит Асламаз.

Убри ирҫабыргырц иҫаххазшәа, изыизкылцшуаз ауафы,
цабыргны, убасканҫәкьа иаргъарахь дныкәҫәиан, ашыара

аган шыказ, азхыкә иеатаны ифинеи хейт. Афыңагы цәйтдшны
иахызыпшуаз, абри маанала дхаижьаны, хашишыклапшуа
хақәимкаит хәагы мазала еибырхәейт, аха уи ахатда уаха
аатғыларак имамкәа дышцара дцеит, дцазеит. Убри аамтаз
афыңагы еидара хьантак рыжәәа инықәхны инкарыжьызшәа,
рыгәқәа ртынчны атла ашыапы инавтыт. Макьанагы цқа
агәра рзымго, уи ахатда дызлацаз аганахь иаатғыланы акыргы
инапшит, аха уаха ихабар анырымбаза, нас иааласны рымәахь
рфьнархейт.

Иааңсаха ақалақь афы ианнеиуаз, амра шыбжьагәы
иазнейрц рацәак агмызт. Абжьааңны еипштәкьа уи аеынгы,
абаагәара антыт иказ аңармыкьафы ауаа узрылымсуа
ирацәафын. Тәымңыра иаанагазшәа рлымха итасуаз атөым
бызшәакәа: аерман, аурым, абырзен, арап, аңам, агыруа
ухәа рызегы ахәахәтразы арахь иқәнагалақәаз рақәын.
Рмазгәыт хәәәалақәа зазо изыхылаз ашхәакәеи, аканңыкәеи,
азандалкәеи, апрағбақәеи рхыңхьазара рацәан. Нақ зхы хаз
даәа гбақәакгы апра шкәакәкәа рхарзала, лахьхьынза амшын
ихыхәхәала иахьнеиуаз, уртгы рылапш иташәахьан. Агаға
зыхьчоз акарулцәа еикәыбңарха ладагы-әадагы иргыланы
ирыман. Ақалақь алтыртә аганахьала игылақәаз акарулцәа, урт
еиха ишырацәафызгы, агәатара иахьзеит атыхәтәан. Генуезаа
бңарқәас иныкәыргоз, закафы ыказ ухәа таңшыхәны, гәәарас
азәы рхы имтақәа ашыбжьышьтахь рышьтахька ихынхәит.

Иахьнеиз еилыркаакәаз анырзеитархәа ашьтахь, нас
атыхәтәан абнафы ирбаз ахатда итәгы аацәырыргейт. Уи
итызшәа шырмаз ауп, ус Баграт ибаахьы атаңшыхәразы иказ
Арудани Назрыкәеи уахьынтәи ихынхәны ишаарыдгылаз.

— Абааш тацәуп, ааигәа уаф дахымлац, — иааргаз ажәабжь
рзеитахәара дналагеит Арудан.

— Излажәдыри уаф дшахымлац? — нас урт рахь иеына-
хыганы дцаит Цьармат.

— Мшәан, дыррас иатахузеи, абааш аәнуцкагы адәахьгы
мцак ахьеикәыз фыц хәыштаарак аеҳәа хамбазар! Азәы
дахьтәахьоу атың ашашьа амазам, ишьта ирзырц итаххаргы,

зегъ акоуп, икѣыхъ цѣара иаанимыжыыр ауам, аха усеипш акгы халапш итѣмшѣит, — ихѣан Арудан, ицѣажѣара азырханы иажѣа ааникылт.

— Уахъ ихало амѣахѣастѣагы еимиааны икѣалахѣит, — абааш ахъ уѣпсык дшымнеицыз ыртѣабыргуа, иѣыза иажѣа днацхрааит Назрыкѣагы.

— Ус акѣзар, убра акѣашнкыларѣа кѣахѣоит, — иааргаз ажѣабж игѣы иахѣаны ихы-иѣгы акыр инеихалашѣит Цѣармѣт. — Уатѣауханзагы уака цштѣыс ихѣауѣит. Убас еихѣа еиѣгушѣа збоит.

— Уатѣауханза избан, дад? — ус зитѣаххаз изеилымкааит Хѣабыз.

— Уатѣашѣтахъ ашацкыраз акалакъ иаху рыцѣапсымѣта иакѣыршѣаны хрыкѣлоит, — лакѣакрада атѣак ныкѣаитѣеит Цѣармѣт.

— Нас, хаззыпшусеи, хдѣыкѣшѣтѣа абааш ахъ! — аѣынахара даахыццакит Арудан.

Уи аѣны ашыбжышыѣтахъ, азы ацшахѣа акынтѣи агѣыркѣхѣа иѣатѣысны рѣынархѣит. Цылѣта аиѣхаа ибжысны ишааиуаз, нас Зыгѣта шыкѣаз рхы дырхѣит. Убри аамѣтаз изгѣыдыпшылоз анаѣштѣи ахѣы хѣарак ѣынлазѣгы уантѣи шыѣта ибзианы ирбарѣахон ашѣапыѣапра иагѣылпшуаз уи абаашгы. Баграт ишыѣа хѣа зыхъырѣтаз ашыапы иаатѣагылоны еипш, уахъ ахаларѣта ѣызѣаахъаз Арудани Назрыкѣеи зегъы инарапызан, нас амѣа дырбо амарда инкыдлѣит. Анаара аѣысра раѣѣак иадымхалакѣа, ус хыхъынза иаахалан, абааш ацхѣа икѣаз адѣаѣы инатѣеит.

— Кѣахъ, сарѣга лымѣа «хѣхѣеит», хымѣада амш еиласуѣит! — ихѣан Асламаз, инапы илымѣа инадкыланы, инаѣѣакѣа акырынтѣа инеикѣикшеит.

— Ааи, аѣѣѣакѣагы еидѣѣатѣѣала ишыкѣоу умбои, ицѣгѣа-харгы кѣалап, — ихы шыѣыхны ажѣѣан датѣапшуа, днакѣшахѣтѣеит Цѣтслангы.

— Атѣыхѣтѣантѣи амшкѣа рзы амѣѣѣагы оумакала ицѣауѣит, хымѣада амшѣѣгѣа иатѣуп, — ихѣеит Асламаз. — Кѣак амуиѣжѣѣеигы маѣ цуама, умбо адгъылгы ѣажѣакны еикѣыпѣа ишыкѣалаз. Абар, азыхъѣагы ѣабарц акгы рыгым. Арѣашѣагы акыр ирыгханы ауп ишлеиуа.

— Даараза ишәтахуп ақәа леирц, аха амзаға агәы җарханы излакыду ала, макъана иауртә збом, — урт реицәажәара илымха ианаатас, иажәа нарылеитцеит Назрыкәагы. — Амзеитасымтазы амш аныцәгьамха, нас аарҗара иатәушәа шәыпхьаза. Хапхьа ишьтоу аус ҳақәманшәалахар, хшыхынхәлак ацуныхәарақәа еиҗкаатәуп.

— Анцәа ҳарманшәал, аха исыздырцәом ҳагәтакы ҳақә-җиап ҳәа! — ихәеит Ҙамышьхәа, урт рыбжыы ахьиахауаз дызмыцәакәа дыҗыхкәтәалан. — Ишәызгәатоу сыздыруам, иацы ашьыбжышьтахь тәа змамыз апырпалыкықәа рееидкыланы аҗада — мраташәара шыказ ицеит. Уи бзиарак иазхәагьышьам, аха ихамчуи, анцәа иахзааиго зегьы җеалаҳагзароуп.

— Апырпалыкықәа иахьыртаху ицоит, урт цәгьарас иры-тубааи, Ҙамышьхәа? — ус зхиҳәааз еиликаарц итаҳхеит Назрыкәа.

— Избанзар, апырпалыкықәа рацәазаны аҗада-мраташәарақа ианеицыпыруа, аибашьра ишазхәаз гәартәхьан ҳабацәагы, — атак ныкаитцеит Ҙамышьхәа.

— Акы ахьырхәо акы ыкоуп рхәоит, — урт рцәажәара иеналеигалт рааигәа җырцәа катцаны иiaz Ҙаскәацгы. — Ирхәоны саргы исаҳахьеит, арымзаа ашышкамсқәа рееидкыланы амҗа хара ианыкәла, аибашьра иатәуп хәа. Азы ацшахәаҗы хантәаз, зык насыхьсыршап хәа сҗынаханы сышнеиуаз, машәыршәа сылапш нақәшәеит ашышкамсқәа адгьыл ихәытцыппны ишцоз. Рхи рцыхәеи ахьыкоу умбо, рееидырцәатцәланы, тыхәапцәара рымамкәа аккарахь рхы хан. Ирхәоит, адгьылтысра калараны ианыкоугы ашышкамсқәа заанат ирдыруеит, усқан адгьыл итытцны адәы иқәлоит хәагы... Ус еипш анцәа икаумтцан, аха ирхәо иашазар, сыбла иабаз бзиарак иатәым!

— Зегьы анцәа ду инапы хануп! — ихәан Назрыкәа, ихы дҗаханы дырҗегьых ажәҗан днатцәшит.

— Ханцәахәкәа ххылапшааит! — ихәеит Ҙаскәац.

— Амин!.. Амин! — инеицырхәеит егыртгы.

Атх ықәха ацара иаҗын. Еицәажәо еидтәалазгы атыхәтәан ражәа аздырхан, изыцәозар хәа ацәа рыенартеит. Лбаақа агаҗа иааҗықәслоз амшын цәкәырпақәа рышьтыбжь ада

уаха бжыык мгазо, ладагыы-ѡадагыы атынчра кашышыы иѡан. Уи аамѡаз агѡы ѡарханы икыдыз амзаѡа ѡыарак икыдѡалаз-шаа ишыѡаз, ус ашамѡазы ахабар зынзагыы иѡамкѡа ажѡан агѡыштѡа иналазит.

Агаға зыхъчоз акарулцәа агәфьгъра ргәы шкыднаргылаз убаратәы, рхы амра ацара ықашуа алашеира иафын, изып-сахрани иказ рааира иахыццакуа. Аамтагы, цасхәан ирыз-науазшәа, ццакырак амамызт. Аңхәа-аңхәатәкәа акарулцәа астәкәа иқәырцаломызт, аха инеишьтаргыланы ацсуаа ҫынтә ирықәлеижьтәи ақалақь ахылапшра еиха идьргәгәеит ген-уезаа. Агәра гангы иқан, ақәылара згәагъыз усқан акгы рылдмыршазаргы, уи ацынхәра атак ҕарымтдар шырымуаз. Ақалақь ашәартадара знапы ианыз аибашьыы Скасси Дортелли д, Аскони абри гәдарас иахымаз азоуп, иеиҳабыра дрыхәо-дырчо мацара, атыхәтәан, икаитцалакгы, абцъари аруааи итегы иртәртә изыкаитцаз. Ршәартадара зыхчашаз рхыпхәазара иазирхазаргы, уи игәы азыртынчуа хәа дыҕамызт, избанзар зегь реиха дзыцәшәоз ацсуа хәақәа ишацәынхашаз акәын еснагь гәтыхас имаз. Цабыргны, дара рзы ишәартаны ирзыкалеит афәақәа рахь инхоз ашьхауаа. Уажәы аабыкыагы атәцәа раагара хәа аажәааык рқынза Гәымаа раамста ицданы иахыишьтыз амфә рызкны рызегы тәдырхеит, аамстагы ибз тахтәаны доурыжыт.

Иццакы-ццакуа амѡа икѡыз, Басла азиас арразы атлакѡа цырѡааны ахыжълара ианафыз аамѡаз, Себастополис абаагѡара агѡашѡ инадгылеит еимаѡѡыхха иѡаз хѡык аибашьѡѡа. Урт дрыхьзарц дрыхьѡтахх дауазшѡа, ус ѡыла агѡашѡ даалагылт, аѡыхѡда аѡыкѡкра злымшоз даѡа еибашьѡыкгы. Деицгѡазѡаз иаразнак ицхырааны дынѡыжѡырхын, аруаа зыѡназ амаѡазахь иѡагыланы рѡынархеит, аха дныѡнагаланы иѡѡыриаха иахь-заанза дѡѡатаза иѡааитцихит.

– Скасси, укәыҕара сакәыхшоуп, аха иугәаларшәа жәаха-
чәнак зны иуасхәаз! Ирласны ҕара акы анумызба, Одиссеи
дысныкәеит, харт зеггы азәзәала ишаахалго!.. Ускан уи
рацәак ухажы иааумгеит, аха иудыруаз, апсуаа шахцәымшәо

хдырдырырц шақәыркыз!.. Акгы зқәымыз ахәашабга, Тинторетто рыцха тынхак иеипштцәкыа дызбон, аха, ишубо, дахцәыршыт! Хамәа зкыз рәагылаха хамразакәа рыхфәкәа нахалатцаны, ихәцқәаз тадырхеит! Сара сапхыа Гутельмо ипсы иманы дхынхәыз цыышьон, аха сихьзаанза ипстзаара далтцгәышьеит! Зыпсахәага таны иаазгаз Габриельгы дзеипшроу жәбоит, еиқәхәо иакәым! — уаха акгы изымхәакәа даакәыпсычханы, иажәа ааникылт еиқәханы ихынхәыз Спинола.

— Уара уакәын сыруаа тазмырхацыз, абар, уи уахьзеит уаргы! — игы дахапжәо Спинола иахь аепныхәа ныкаитцеит Скасси. — Абас шцаухы, иуцқәаз уцәтадырхартә? Акгы зқәымыз сара, шыта сзықгәыгрыда?.. О зегь зымчу Аполлон, мап зацәукзеи ххылапшра?! Иахдеипшхараны икоу хазхәарыда, анацәалбеит, дарбан нцәоу хгәахәанызтцараны икоу?!

Илацәакәа еиқәыпсаны ағызыгызра иафыз Габриел, ацәажәара акырза ицәыуадафны, убри аамтаз аарла ибжы наиргеит.

— Ис-сс-хәо шәаха... шәахауама! Апап дысзаажәга!

— Ааи, иара хәаша, шыта дшыпсуа акара ибоит, рыцха. Апап дихапшьярц итаххеит, — атак камтакәа ихы алахигеит Спинола.

— Сзызтааз атак сыт! — ақәцәкыа бжыла апсыххра иафыз Габриел еицах инаидицалт.

— Спино...но...ла! Из...изха...изхароу еилыркаа... — ифы акуа-иашьтуа аарла еицах ибжы наиргеит Габриел.

— Шәанацәалбеит, ишәзыкалеи, шәызеггы акы аашәылым-шакәа шәындыртцәартә? — ибжы аарымчны деитатцаит Скасси.

— Иаххәар, иабаххәари, аха зегь зхароу Каналетто иоуп, — икалаз ашьтахь аицахәара дналагеит Спинола. — Еизахцаз ашьамака хапцаны хшааиуаз, зыхтартак афы пхәыск азы шылтоз хаалыхтыгәлеит. Каналетто уи илапш дшыташәазтцәкыа, длафсны ацара итахымхазт, лымәа кны данаалфәгыла, артцәа-артцәахәа ахәхәара талтцеит.

— Апхәыс шәхы лықәшәтцеит...Аа!.. Афырхацәа шәара!.. Ас агаза хтархашыа збахьада! — икалаз шыта идырит Скасси.

— Урт уака ааигәа иказу, мамзарггы мазала ихашьталаны иаауазу здырхуада, уи апхәыс ахәхәара дшалагазтцәкыа, жәафык ракара хацәакәак аацәыркыан, ахыхьчара хыхьымыгзакәа рых-

җақәа җалартцеит! — иажәа анагзара деитаналагеит Спинола. — Каналетто рыцҗа, зегь рапҗаггы дтадырхеит, егьыртггы иаразнакала исывыршыааит! Сшубо, сара азәзатцәык кыыс сымамкәа срыцәцеит!.. Мап, Скасси, иаарласзаны акы узбароуп! Убри зака иузырласуа акара җара иахзеигҗхоит!

— Ааи, ааи, ахьырхәратә ныкәарақәа еиҗкаатәуп, мамзар ашьхауаа еицәоу хтадыргылар калоит, — рышьтахьшәа игылаз азәы ибжыы наиргеит. — Ацсуаа атцыхәтәан иаазқәылаз зынза җацәшәараггы иакәыцит.

Акарулцәа реиҗабы Арканцәело Бокаччоггы икалаз илимҗа интыршьзар акәһап, убри аамтазы дҗаипеиуа дшаафнах-хызтцәкыа, ацҗа Гутельмо ицсыбаф днахацшит, аха уи дшыпсыз аниба, уантәи Габриел днихагылеит.

— Уеыргәҗәа, Габриел, хәрак соуит җәа хәаас икаумтан! — ихәеит Арканцәело, ацсрахыы ихы ширхахьаз шибозггы, игәы иргәҗәарц.

— Арканцә...цә...ело! Сара с...с...тәы хәоуп шыта! Сухәоит, апап Ф...ф...еодор дысс...с...сзаартә икацта! — ацәажәара акыр днадгынцкылт, аха нас иажәакәа еиҗа ицқыхеит. — Сыбаф аанзыжъраны икоу сыпсы... сыпсы ахылацшра амоукәа иаанхарц утахымзар, сухәоит, уаа... уааццакы!

— Иаачҗа, абыржәытцәкыа уи иахь сцоит, — ихәан Арканцәело, ишәыза ипсы апап дахыгзаразы дыццакны дындәылцит.

Габриел нарцәыка амша ақәлара иеазирхиозшәа ағызра даакәытын, атцыхәтәан иаҗаидеи ыкамкәа деиқәышышыы даакәлеит. Ус, рацәак мырцкәа, дарыхьтшьызшәа деитцәқыц-қыцәуа ачаркәалкра наизтасит, аха нас иаалыркыаны акы ихнацазшәа мыцхәы иеиртынчит, убри аамтазы адунеиггы наи-халашьцеит.

Арканцәело дыҗкыәҗкыо дышнеиуаз, апап Феодор ишьа-пақынза илазо ишәыз исахәреи маҗәа дтадало дшааиуаз, ус ихаҗа арахь дааипылеит.

— Феодор Ацкыа, уара сушьталаны ауп сшаауа. Абыржәы зыпсы зхытцраны икоу сшызак ипсы цаанза унеира даара иаҗахны икоуп, — ихәеит Арканцәело, апап днааиҗагылоз аамтазы ихәда иахагәало иахаз ацъар иара иахь дааханы, иқышә ианықәик иаагәыдыкылан.

– Уахь ауп схы ахьхоу, – атак ныкайтцеит апап.

– Уццакыроуп, мамзар иңсы уахьымзар калоит. Агәнаҳа-рақәа хәа кыр имазар ихыхтәуп.

– Агәнаҳа змамда! Харт зеггы агәнаҳа змоу уаауп, аха хампсуа цышыаны аерыцкыра хахыццакуам! – ихәан апап, исахә-реи акалт асаба инылархәазо, нас еиха дыццакшәа ифынеихеит.

Ус апап данаафнала, уака еикәагыланы аицәажәара иафыз ражәакәа аадыртәан, еикәашышы инагылеит. Апап дышиашаз аңсыхра иафыз дшынихагылазцәкәа цәашык амца аркны инаимкәйтцеикын, нас ишьтахька дынхәхәшәа игылақәаз днаразцааит:

– Абри иеинатхьазу? Уи здыруа хәа ара зәыр шәгылоума?

– Днатзар калап, – ус руазәык ибжы наиргеит.

– Ааи, иеинатхьеит, – ихәан Арканцъело, убри аамтазы иааирцабыргит. – Италия еицырдыруа Генуеиатәи ауахәама Санта-Мариа ди Кастелло акны сөыснатхьеит хәа зны исеихәахьан. Днатымкәа каларым, избанзар уажәы дарбанзаалакгы дшызку уи ауахәамафы днаганы азы дзаархуеит.

Апап убри шеиликаазцәкәа, ашьтахь анцәа дахьыказ баны диашьапкуазшәа, ихы раҳаны аматанеира иеыназикит, ибжы гәаа ду ихарззала. Фырхәала иитцахьаз азареба, абжеи-хан ашәаны акәын ишынаигзоз. Дызхацхьоз аңсы адунеи ақәзаара дахьынзакәйтыз иамхакацахьаз агәнаҳарақәа иа-нажьны анцәа дрыцхаишьарцаз, ажәәан ахь иңсы аннеиуа дазыразхарц, Аназәара ахьыкоу цыанаттәи ахаара дахимбаарц ухәа еикәипхьазаз рацәан. Иматанеира иалагзаны уажәы-уажәы илахьы ицъымшы анааизатәлоз аамтазы, игыланы изызырфуазггы ус аңуп хәа апап икайтцоз дарггы инаицкартон.

– Зхы иакәйтхаз уңсы рыцкьоуп, шыта уца узтәу иахь! Уцәа тынчыз, аибашьы! – абарт ажәакәа атыхәтәан аккахәа галабашәаны иааихәеит.

Уи иазызырфуаз «Амин!» хәа апап ицхәо ишгылаз, ус рицар матәала еилахәаз хатца шацлакәа дук Скасси днаидгыланы илымха акы нтеихәан, нас афыцъаггы еиманы адәахьы инеицдәылтцит. Уи ахатца ифналашья егыртггы гәа-рак рнагәзшәа инеихәаңшы-ааихәаңшын, ашьтахь дарггы неишьтагыланы инеицдәылтцит, аңси апапи рхала иааизныжьны.

VI

Шәарыцара ицаз Ажәеицшаа дырзылцханы заанатц ихынхәхьан. Ишъны иааргаз ашәарахкәа рцәа нархыртцәрааны ишыдрыцкыазтәкәа, еиҫымхкәа, ишеибгаз ирзырц, агәгәахәа еикәыз ар рымцакәа ирыеҫхәартцәиуа иззышаз нахагылеит. Уаххәа дырмазеиуанатцы, алафхәацәа еицлабны ирхәоз азы-зырщәа акырцәара рыччабжыкәа аафуан. Даҫа цыоукых, абыржәада ари абааш зымбацыз, инытцыт-аатцытны, ргәазхара инахәацш-аахәацшны ихынхәуан, урт ашьха ҫаҫақәа рахь инхоз ракәын.

Абааш ахьыргылаз атыцгы баша иалхыз акы акәмызт, уантәи ибзианы иубартан харатә иаауаз атәым цбақәа, насгы Басла азиас амшын иахьалалоз агаҫагы ахьчара азнауан. Анкьаза зны Ацсны аладатәи адгьылкәагы хылацшра рнаҫон, иара убас аҫада- мраташәарахьтәи адгьылкәагы рхылацшра азыхәангы, Кылашәыр инаркны Егры ахыкәынза аурымқәа рхаан иргылаз абааштызгәара ду абаашкәарчкәеи иареи еимадан. Ақәра ду шыннатцхьаз убаратәи акыр ихажәааза иҫалахьан, аибаркырстақәа макьаназы еикәхашәа иҫан, аха амраташәарахьтәи азганк шеихырәра иҫалахьан, иахьеи-лахахьазгы мацмызт. Генуезаа арахь ианыкәнагала рылацш итцамшәакәа иҫаларымызт, аха аҫатцәтә рацәаны ишаҫахыз анырба, уаҫа иазхьамцшит. Абасала ашәышықәсақәа ирхаа-нханы иҫаз ари абааш иахтәнагахьаз амыкәмабарақәа ирцәын-ханы еиламхакәа ишааиуаз еицш, ацсуа жәларгы рхы мырзкәа рееикәырханы иааиуан. Шәышықәсала иахтысхьаз шырацәаз, оумажә шахнагахьаз ала ицәажәон иара, аха урт амазақәа рыргамара аҫахымызшәа, иҫаҫа-дагәаха зегьы атцтәахны акәын, ҫымт-цсымшът ишгылаз. Изыргылаз ацсҫа Баграт инахысгы заҫаҫы ахылахьаз, иахытцхьаз, убасала заҫаҫы аҫнаххьаз иара затцәык акәын урт амазақәа риаша здыруаз. Ажәытәза зны нхарта тыцны ауаа зхыз, ажәлар рлахынтәи ахәынтқарра аусқәеи иахьрылацәажәоз, иахьырызбоз, усқан аҫыҫахәа абжыкәа зыҫныҫуаз абааш уажәы еибакәеибаха, ахала ахы иазаанханы, абахә ахәадаҫы итынхадаха игылан. Анкьа ацстазаара аныҫнашыз, ахьз-ацша ду анамаз, сасгы цшәымагы есәны азбахә анырхәалоз, иаҫаауаз рыдагы

амфасцэагы нымфыхытны пхьартас, псшьартас ухэа, тэартас-гылартас ирзыкан. Уажэы агэхэаа азэггы имамызт, азбахэггы зеггы ирхадырштхьан.

Хабыз, айбашьра адаггы, анхара-анцыраггы еснагь даз-флымхан, еихаракгы ашэыр хккэа реидгалара дазгаган, абыржэы абра дыканатцгы ааигэасигэа иказ зеггы ргэатара дахьзахьан. Абааш акатцашьа тичаауазшэа, ацхьа ахахэеикэ-цашьакэа дрыхэацшит, уадацыпхьаза дрыфнысны игэеитеит, дахыкэшаны аргылашья ибеит. Абаа иаххэааны иахакэахьаз ажэйтэ жэабжыкэагы еица игэалаиршэеит, аха урткэа шыта хнырхэышья амакэа ииасхьаз аамтакэа рычыхэланаршэхьан. Убас шакэызггы, анкья акэыгацэа ари абааш иахырхэауаз цабыргханы, абар еицах уи аамта иахьаатагылаз, еицах ай-башьра, дырфеггыых арпарцэа шыахэкэа ртахара аамта... Уажэы Хабыз ихэыцракэа зеггы ахыказ, дырфеггыых закауы тахараны иказ акэын игэнигозггы.

Ашыбжышьтахь ашоура айкэтэамтазы, акэашнкылараныжыны рфынархеит, ирыгэтакыз аус иазцаразы. Басла азы ирны, бнала мацара пьтк инаскьахьаны еипш, убри аамтазы тапшыхэра ацхьака иршьтхьаз Цыангыарии Цыамбакьи драпцаны иааргоз хатцак, Цыармэти Хабызи рапхьа дааганы днадыргылеит.

— Узустада? — иааргаз акы ахэаха иамразакэа дцааит Цыармэт.

— Гэыматэуп... Саруат сыхьзуп, — иеыртынчзаны атак ныкаитеит.

— Гэыматэзар, абнахь иуусхэыз? Умалазатэ арахь уабацоз? — дцааит Хабызггы.

— Ахэаха сышэтомей, иаасашэразар, сахьцо сымхэарыз! — уи аамтазы ихы днахашшааит Саруат.

— Иахьынзаиашоу хаздыруам, аха сыцхаражэхэафуп хэа хаихэеит, — ихэеит Цыангыари, ирапцаны иааргаз ихы аитахэаха иамразакэа.

— Уаазышьтда? — деицацааит Цыармэт.

— Уара, абри зхы-зфы тахэхэаны абнафы иахбаз иакэым-зааит! — ихэеит Арзакан, итеггы арахь дааскьаны, Асламаз

— Ааи, ааи, абри аиҳабы ихаткы сцеит, ииашаны ихәеит! Дадал убри еиликаарц азоуп сзааишьтызгы! — ихәан Саруат, нас иварахь дынхьапшны Хабыз днеизыпшит.

— Аибашьцәа закафы имада? — дцааит Хабыз.

— Ұынџажәафык ркынза ҳакоуп.

— Уатцәы ашамтәз шәхы ҳақәшәыршәа, — ихәан Ыьармат, иркьаџзаны ишыкарцашаз наитцеихәеит.

— Иухәаз цкьа еилкаам, аҗхьа иаадыруазароуп ҳаикәшәараны ҳахьыкоу атып? — убри аамтәзы иеааиркәсеит Саруат.

— Ааи, Ыьармат, ари аиаша уцеихәеит, ҳаикәшәараны ҳахьыкоу рдыруазароуп, — ихәеит Хабыз, ацҳаражәхәаф иихәаз днақәшахатхан.

— Ҳаикәшәара аамтә азыпцәара атахзам, избанзар ауаа рышьталамтә иақәыршәаны ҳара арантәи хдәықәлоит. Убри аамтәзы шәаргы арахь шәҟаашәха, ақалақь иахьацәыхарам дәык аҟы ыьара ҳаикәшәап. Атцх аимыггара иақәыршәаны ақалақь ҳақәлоит, — атак ныкаитцеит Ыьармат.

— Ааи, аха ҳара иаадыруазароуп ақәашнкыларә ҟашәтцарц ахьышәтаху атып, мамзар ҳзеицдәықәымлар ҟалоит, — макьанагы цкьа изеилкаауамызт Саруат.

Абри азцаара ҟынтә дшазцаазгы, уи азын хык ишықәтцәтәыз Ыьармат изымхәошәа Ҳабыз ианиба, иаразнак идырт, уахьтәи адгьыл тыпқәа цкьа ишизымдыруаз. Убри аҟнытә, тцәхәарак аҳасабала ус ихәеит:

— Шәара Гәымста ацшахәа адәаҟы ыьара шәаапшы. Ҳара ҳнеины ҳахьтәаша атып анылххлак, нас ауафы дышәзынахашьтәеит.

— Убри ауп Дадалгы идыруазарц иитаху, — ихәеит Саруат.

Шьта уеизгы лассы еикәшәараны иҟан аҟнытә, Саруат абзиараз хәа рамхәакәа ишьтахьҟа дааццакит, ахәлара ихьзаанза абна алсра дахьзаразы. Уатцәынза уеизгы аамтә рыман аҟнытә, Саруат ицара иақәыршәаны, ццакрак ҟамтцәкәа рҟынархеит артгы, ақәаҟаҟаҟара аған шыҟаз иавтцаланы. Еилахәлоны еипш, ақалақь рацәак рәзааигәамтәыкәа иахьыпхьакырғаз тыпк аҟы ақәашнкыларә ҟатцаны инатәеит. Атцх акыр инаскьахьаны, ус иаакылсит адырра зырғаз ацхьраацәагы. Урт

рааимтаз, Дадал зегь рацхьа Хабыз ацсшәа иеихәеит, аха Цьармат дызымдырузшәа ауп инапы шимихыз.

Убри аамтаз илеишеиуаз афарулцәа рыда ақалақь атынчра ахашышы, ацәа итанагалеижьтеи акраатцуан. Амџақәа уаџ-псык дырнымкәа, ладаггы-џадаггы икаххаа итацәын. Амш шыбзиазггы, акы иаргәатеиуазшәа, агаџа иааџықәсылоз амшын ацәқәырцақәа агәарахәа иахъеилаеџоз ашьтыбжь ааџуан. Убри аамтазы ахауа ишьтнахуаз амажьзыфџы чыдак ахәылкьо, иахьтәазынзаггы иаазаны рцынца итасуан.

Хабызи Дадали ахъеидтәалаз џааихак рымамкәа акы иала-цәажәон, аха урт еибырхәоз Цьармат настха дахьтәаз иаџьуа, уатәтәи амш ахь акәын уажәы ихәыцрақәа ахьыказ. Аџыџаггы ргәаанагарақәа еиқәшәозар акәхарын, еиџыхарак рымамкәа акәын реицәажәашьа штынчыз, уажәы ацәажәара иаџызггы Дадал иакәын.

—Хабыз! Исхәаз иаразнак уахьақәшахатхаз самыршанхеит, — иажәа анагзара даџын Дадал. — Избанзар, уара аибашьра аңышәа змоу хәа уцхьазоуп, убри акнытә, икастцаз адгалара еилымкаашьас иумоуи. Уажәы иумбеит ажәыларакәа шеиџ-каатәу, насггы адәыхты акны еибашьразтггы, цъара акы аза-хазбрын, аха ақалақь ажәлара зынза даџакала иазнеитәуп. Убри азын, абыржәы иуасхәаз ада цсыхәа амам. Иугәаламшәои... Иугәаламшәои схәахт, ишцаугәаламшәо, генуезаа Акәа иахыр-царц анақәыркыз, аңхьаггы уи ашьтахьггы гашьа рзамтәит, ажәылара аиџаара ахьагхаз иахкьаны. Сгәы излааного ала, зынтрыс иргарашәа, зегь реицдәықәлара рңырхагахеит, уи иахкьаны ихьамцыр ада цсыхәа рмоуит. Харггы абыржәы убас хмыхьразы, иуасхәаз еиҳа хшарманшәало агәра згоит... Хабыз аидысларақәа реиџааразы амазақәа уажә иубама, ухаџы иаа-ганы цқьа уазхәыци исхәаз.

— Ихәдугаларц иутәху иашазарггы калап, аха хңызаџггы илымҳа интахшып, уиггы иахиҳәаауа хәхәп, — ихәеит Хабыз.

— Мшәан, уара уакәзами ақәылара хадара азто?! — ихәан Дадал, иџашьаны џацхьа иажәа инацитцеит. — Абасггы-абасггы хгәы итоуп, уцхыраараггы хтахуп хәа адырра ансута, ақәылара аңшыызгаз уара уоуп хәа иуқәкны сыкахын!

— Мап, сара сакөзам... Иумахацкәа у́коума Чыргба Тагәың хәа, Дали Цабали еицырдыруаз аңызә ду избахә. Убри иңа Цьармат иоуп иаңшыызгаз.

— Цьармат ухәама?

— Цабыргны, макьана пышәа дук имам, аха ахақәитра иазгылаз азә иакәүшәа збоит. Уи атыхәала ажәакгы ахысым-хәаац, насггы хнаицхрааны дхарманшәалар, акы дшазкылсуа а́ара мбашәа амам. Абыржәы аабыкьа аизара катцаны, иаб ихатыңан пызафыс далырхит, ақәылара хадара аитарцгы идыртцеит, — дихычхәо даацәажәеит Хәбыз. Нас иара иахь дынхьаңшы ибжы наикәиргеит. — Цьармат, арахь хашка уаас-кьей, дад.

Цьармат ашырхәа дфәгыланы ифәнааиха, Дадалгы убри аамтазы дфәгыланы днөизыңшит.

— Са́оумцан, арпыс, уфәңхәа агха сымоуп, цкьа аңсшәа ахьуасымхәаз. Хәаимтаз алашыцарафы сыбла цкьа узеил-мыргеит, уи ауп исыхьызгы. Иузеиғьасшоит угәтакы кәфиарала ихуркәшарц, — ихәеит Дадал, дызыңшыз арпыс данаидгыла, дафәазныкгы инапы наимихын.

— Кәфиарала ахыркәшара зеггы ихабзоурахароуп!

Цьармат иаразнак игәы азфөит, пызас дшыкартаз Дадал иазхәаз Хәбыз шиакөыз, аха уи акгы ахымхәаакәа днарыдтәалеит.

— Хәбыз, умбо хзыкәгәыгша афәрацәа шаахатцагылаз, — ихәеит Дадал, ишынеибартәатцәкьаз, иажәакәа Цьармат изырханы. — Ари даараза узеигәыргьаша акоуп. Насггы, иңьасымшьей, ура, зеггы шыпыла шәыказароуп хәа ажәа ансызнарга, аха нас, цкьа саназхәыц, убас еиха ишеиғьыз сыхшыф азцеит. Иараби, абас зызбаз акреилызцо азәы иакөымкәа дыкам хәаггы убаскан сгәы исытцанахәеит.

— Дарбан еибашьфызалакгы дпызоуп хәа азысшьөит, — макьана икаитцахьаз хәа акгы ыказамкәа дахьдырхәөз ихы ахыбаауа, атак ныкаитцеит Цьармат.

— Мап, дад Цьармат! — уи дзақәшахатымхеит Хәбыз. — Аибашьфы изы аңыза кәыга акыр даанагоит. Ашәарахгы аңхьагыла рымамкәа, рхала инацысны цьарггы изцом. Аибашьцааггы убас ауп ишыкоу, егьа рымч гәгәазарггы, пызада аиааира рызгом.

— Мшэан, абри сашәхәарц азоума сзаажәгаз? — реицәа-жәара аеакахы иахигарц иҗаххейт Ыармат.

— Мап, узаахгаз иахазбаз уаххәап хәоуп, — ихәан Җабыз, иаразнак иажәа иртәиит. — Избанзар, аңхәа еилахкаар хтахын, ақалақь ақәлара еиҗекаашыас иаутарц избны иумоу арбану?

Ыармат азнаказ Җабыз изтәара дарлакшакит, мацк ака-рагы иҗәы дынтанархәыцит убри цкәа дазымхәыцыцызшәа. Иҗызлеигалаз аус хәантә анапхгараҗара ишымариа усмызгы, абыржәы еиҗа ахы инардырит. Идикилаз аңызара шыта ах-хәышыа имамызт аҗнытә, иагыҗакны иагыызтәараны иазгәеи-тәит абас:

— Җабыз, ухаткы, ишыҗахҗаша абааш аҗы хантәаз ишыақә-хмыргылеи! Ихазбаз уажә уаххәыма?

— Ааи, ихазбахейт, аха хара хтәы ааста Дадал ихадигало хараза еиҗушәа збоит.

— Иарбан?

— Ажәыларахы хҗәнынаххо аамҗазы, зныккәарала зегы хәицдәықәымлакәа, аңхәа гәыпшык хашытәуейт. Егьырҗ иаанхаз ицхыраащәаны икаларазы, нас аҗыхәтәан жәылара инеирц хабжыгоит, — ихәейт Җабыз, еиҗа ишеиҗхаша еиҗахәаны.

— Мшәан, сара саастагы шәара еиҗны ишәымдыруей ишыҗатәтәу! Ус еиҗа харманшәалап шәгәахәуазар, мап зхәода. Амала, сгәы еихыызшыуа хәа иҗоу, ишышәхәаз еиҗш, аңхәа ижәылараны иҗоу рахынтә иҗахо раҗәащар кәлоит хәа сазхәыцуейт, — ихәан Ыармат, идыргалаз азын иаргы иҗәаанагараз надирхаит.

— Ыоушыҗ, уанзатқәкәа инахгарым! — ихәейт Дадал, Җабыз иажәа наимданы. — Ақалақь ауааҗсыра җыхаанза ашацкыраз аҗынахара хәа иаҗшыжәгаз заманоуп, аха адәаҗы аибашыра ааста ақалақь агара еиҗа ауадащрақәа ацуп. Җабыз аңхәан иасхәейт аҗсуаа шынтә Ақәа ишақәлахыаз, аха ашынтәгы ихәамҗыр ада цсыхәа рмоуит, зныккәара иахыейцдәықәлаз иахкәаны.

— Ааи, уиашоуп, Дадал, — ихәан Җабыз, нас уанзатәи иажәа деиҗазыхынхәит. — Аидыслара аҗыжәарахы аылгаразы, ианакәзаалакгы аҗыхәтәантәи ажәылара здызкылаша агәып

чыда хазы иалхны иказароуп. Ус акэын ишыкартоз аурым-кэаггы. Ашытахь, апсуааггы уи амаана рфырцаан, ацхарааразы идырпшуаз зегь рышытахьза акэын, ага иаапсамта иакэыршэаны ианжэылоз. Дадалггы убри азоуп убас еиха еигьуп хэа дзазхэыцыз... Дагьиашоуп, дад.

— Шэыххь згеит, ишеигьхаша шэара еиха ижэбартазар, ишышэызбо иказааит, — ихэан Цьармат, иаразнак днакэ-шахатхеит, абарт реипш иказ аибашьцэа дукэа ахыазцаауаз игэы ааканатан.

Атх агэы инахысны ашарахь ахы архыхан, аха азэымзар-азэы лацэеихышык изыкатомызт. Уажэы рхэыцракэа ахыказ уатэтэи амш ахь акэын. Ус, ашарккара аеанаазнакы, дасу ртыпкэа нкыланы, мцахара-мцахарала рееихшаны инагылеит. Зегь рапхьаза, Дадали Хэбызи хадара зыртоз аибашьцэа дэыкэларт азырызбахьан. Агафа аганахь игылаз акарулцэа апырганы, абаагэара агэашэ апжэара рхахьы иргеит Асламази, Цыангыарии, Тасрыкэеи цызара зыртараны иказ агэыпкэа. Агэашэ ала италарт рыдын Цыамбакы, Данакаи, Казлати, Тамышхэеи зыпхьагылакэаз. Цьармат хадара аитар акэын ажэылара ахыркэшара, фызара изыруан Батхэыр, Арудан, Арзакан, Таскэач ухэа, ирхыпшыз цшыноаажэафык аибашьцэа. Арт зегьы рышытахьза жэылара инеираны иказ ракэын. Мазала акарулцэа рыкэгара рыдын Казылбеии, Назрыкэеи, Заадани назлаз зынза жэафык ркынза арцарцэа, урт рус анагзаразы ицеижьтеиггы шыта акраатцуан.

— Ахы, дад Цьармат, шыта афынахара иаамтоуп! — ихэеит Хэбыз, асеипш дзыкэшэакэахьаз акэыларакэа инартцахьаз шырацэаз иажэа ианырпшны.

— Анцэа харманшэал! Хгэахэтэы назаразы алшаракэа хат! — убри аамтаз акалакь аганахь илапш нарханы, акефхэа ибжыы наиргеит Цьармат.

— Анцэа ду улапш ххыз! — ихэеит Хэбызггы.

— Амин! — рхэеит уи захазггы.

Акалакь ашытахькала, мазала абаагэара инатгагылоны еипш, убри аламталаз агафа шыказ абжыцэгьақэа аагеит, иаалыркыаны асақэа реифакшабыжыкэаггы оумаха рлымха иаатасит. Генуезаа ацэа ишалаз ашацкыраз иаахэыткыаз

ашәартара ишацәцара рзымдыруа, ргәырҗеынзамкәа асеи-лышыра инаҗахаит. Дадали Җабызи зыпхыагылаз ирулакгы, икарталакгы ус еимгәхәаны заартра иахызаз абаагәара агәашә итеибахәа рҗаархеит, аха иахынташылазтәкьа абааш ахьчащәа рееидкыланы инырҗагылеит.

Дук мыртыкәа акырҗьара тыпкәа рыкны инибакыланы, уащ ишимбац ала аибарпсра иналагеит. Ацыпхькәа зҗыддуаз асақәа ахьеиҗакшоз рышьтыбжыкәа митәха ашта итыуан, амщакәа рҗы инибакыланы гәышпыла еижәылон, аҗытбыжыкәеи ахәаабжыкәеи есаaira ирацәахон. Адәаҗы атып рзымхозшәа, аонқәа рыбжысыртақәа ирыбжьеибагәаны, абааш иәнеибагәаны иахьеиҗагыламыз тып тацәык җьара икамызт, иахьабалак аидысларақәа иртыпхеит. Амра аҗагыламтаз уаха назлоу ипсра убааит хәа рхәартә аҗынза инеибацахьан, аха генуезаа ма-кьаназ ахьатрахь имеихацызт.

— Атагылазаашьа сгәапхом, Җабыз! — ихәеит Дадал, ащыҗагы еивагыланы аибашьра иахьаҗыз ибжы наикәыр-ганы. — Ишубо, арт хрыдхалацәеит, арахь җыжәарак хазкылсуа збом!.. Ишпакахҗари?

— Шьта, хадсы-ханха, хариааиroup, Дадал! — аибашьрей ацәажәарей неилеигзеит Җабыз.

— Арҗарцәа аапсазшәа збоит, ирацәащны ихәцәтахар аткыс иахьала ххьацыр еиҗзар? — еиҗах ибжы наиргеит Дадал.

— Иҗыруа аҗсаатәгы ахзы алшәаны икашәоит, ишпакахҗари, азә дтамхаргы ауам! — уи иахь ахьапшха имамкәа ибжы наиргеит Җабыз. — Қыжә дызрырхаз Хыжә даршәеит хәа, ахьатра хәазахкзаргы шьта ихадразом! Дәәа җытрак иахзаанкылар, аиаaira хара иахтәхоит!

Нак-аакгы еидшылазаны ишеиҗагылаз ус, жәәантә дылбаазшәа, зхы-зҗы тахәхәаз азәы ижәәақәыршә еиқәатцәа бҗәауа, щынәажәащык рҗынза иказ драҗызаны даакылкьеит. Икараха иказ аҗсуаа рыпсы ацара иақәыршәаны, рхы шхаз генуезаа инарылаххит. Ианаамтазтәкьа паимбарны дырзаазшәа, ицқәазгы иаргы имацәыскшароушәа иҗарылаҗежыт имыждаха, убри аамтаз акеихәа игоз ибжы мацаргы угәы җнакьон.

— Ахахаи, шэгәы шәмышьтын, аңсуаа рычкәынцәа! Ахра агәы имоуп ахра иалиааз, убри шәоуп шәара! Абзиа иацлабыз мышкы ибеит рхәоит, иахьатәи аибашьра калароуп аиааира иамшны!

Идырмыз ауафы уажәы-уажәы абас ибжы иргацыпхьаза зегь рымчкәа ѿбанатәуан, реибашьышьагы акыр иаргәгәон. Анахьгы арахьгы днахәы-аахәуа аса амѿанцара дахьафыз, ихыпша мацара иканажьуаз рацәафын. Афыртынгы фыртынын, иара уи аткьысгы деицәаны акәын генуезаа реилицкьаара дшафыз. Убри аамтәзы, Асламази Арзакани еивагыланы иахьеибашьуаз атып акынтәи мацк набжьан акнытә, зхы-зфы тахәхәаз ахатца макьана рылапш дытцамшәацызт, аха дук мырцыкәа ус ихыпша ишынахьыпшытәкьаз, руазәк ибжы наиргеит:

— Арзакан, анахь унапши, анахь!.. Аштә атыхәа шыкоу упши!

Арзакан уахь ихьапшымтәз еибашьык ишьтахькала днаидыхьлан, аса аахареикит, аха акшаха дахьымыгзакәа убри аамтәз Асламаз днеицәдан, иѿыза иеикәырхара дахьзеит. Дласзаны заңал иркьафыз иблакәа тытцрашәа акыр иаакәазхан, убас мацара ишхабызха иаанханы ишыказ, нас итдырѿыз абажәеипш ґыцха азакьахәа дынкахәит.

— Арзакан, ухы хьчала!.. Угәуеаныз!

— Уара, абри абнафы иахбаз иакәымзааит? — дцааит Арзакан, амашәыр дахьацәынхаз хьаас икамтцакәа.

— Иеилахәашьа злакоу ала, ихатапсатә иоуп! Шәагаала закагы диеипшу умбо! — ускан ирбаз шиакәыз ала агәра гатәкьаны дыкан Асламаз.

— Ихы-иґы ауаа ирцәитцәахуеит, арахь дара рзыхәа деибашьуеит! — ихәеит Арзакан, уи ахатца цышьахәыс дкатцаны, уажәы-уажәы дахьеибашьуаз аганахь дыпшуа.

— Издыруада, ихаґсахьа грак амазаргы калоит! — атыхәтәан усшәагы игәы инаґеит Асламаз.

— Шьта дахзеилымкаар хәа ушәома! — ихәеит Арзакан.

— О уара, уизыпши, уизыпшы икаицо! Ирзааицо убома, зынза уамажәзак иакәзаап! — ихәеит Асламазгы, фыртынтцас генуезаа дахьрылагьежьуаз уамашәа ибаны.

Зеилкаара иахьымзацыз ауаҕы ианаамтаз дахьрыхьаз иабзоураны, атыхэтэан аидыслара есааира иҕсыҕо иалагеит. Макьанаҕы тыпқәак рҕы еидшыланы еиҕагылан, аха ус, дук мыртыкәа, генуезаа шаттахаз агәра анырга, иаанхаз рабҕьарқәа капсаны азәәзәала рхы рырто иалагеит. Даҕа ҕытрак ашьтахь, аидысларақәа зынза иааикәтәеит.

Икараха иҕаз Арзакани Асламази рхьаҕшымтаз рылаҕш наахеит, абааш ду ақәәан ихалаз азәы, амаҕа зныз аҕсуаа рбираҕ иавакнахаз генуезаа рбираҕ кынхәаны ирббаза ишын-каижьыз. Уи ргәы иахәаны ишааиуаз, абааш авараҕытқәкәа гәыҕоык ахьеилагылаз инарыдгылеит. Рнеимта иақәыршәаны, зхы-зҕы тахәхәаз ахатца, данааиуаз рызгәамтазакәа дшы-нарыдгылазтқәкәа, ус ихәеит:

— Егьрааны иақәышәкхьазаргы, иахьа ишәықәҕеит аиаара!

— Уи уара иубзоуруп! Ианаамтаз ухәхьзеит, аха узустоу захцәүзо хзеилкаауам, — ихәеит Хабыз, иидыруаз азәы диеиҕшыншьаланы, ибжы ихкаауа.

Убри аамтазы, уаха ажәак мхәакәа, ишәхарпаз ажәа-қәыршә еиқәатца неишәихын, нас сабрадатцас ихы-иҕы зла-тахәхәазгы ааиҕихит.

— Ках, аҕауад Рабиа уоума иахзымдырыз! Зхы шыарда ннатчыша, уцхыраароуп аиааирагы хзыргаз! — убри аамтазы дшанхашәа ибжы наиргеит Хабыз.

— Хабыз, аскак сызцьюушьеи? Ара субап хәа угәы иаанагомызт, усоума? — дааҕышәырччеит аҕауад.

— Аҕауад, ухаткы, уеибашышьа шгәастазтқәкәа гәа-расгы иҕасымтҕеи абри уара уакәымзааит хәагы, аха ухы-уҕы атахәхәара сарҕашьеит! — ихәан Хабыз, убри аамтаз дынхырхәашәагы кәитцеит.

— Аҕауад, уххь згеит, хаҕсы аҕамта иақәыршәатқәкәаны уахзааит! — ихәан Дадалгы, итҕегы арахь ааигәа дааскьаны аҕауад дахьибартаз днагылеит.

— Ках, Дадалгы ара указаарану! Арқа, сгәы иахәеит уаргы ара уахьызбаз... Ус схәеит хәа, ахацәа анатахыз аамтазы аҕны ушаанымгылоз аусымдырхуаз, баша сыҕыхырцааит акәымзар, — иҕаитаз азцаара атыхэтэан ихала иааириашеит аҕауад.

— Ахшыџ лаша Рабиа, уххь згеит. Еилыхрак ҳамамкәә аңсуаа зеггы еснагъ иахзеиңшын ҳацәгъеи ҳабзиеи, убасала ҳааиуеиҗтеиггы акраатцуеит. Уґаңхәа схырхәо агәра усыргоит, гәйрџа змытцәац ҳадггыл ашәарта итагыланатц ҳабцъарқәә цыгәраны ишыкам... Ахақәитраз хгылоит хәа анысзынарыцха, сгәы иаурызу афны аґынкылара? — аґауад иажәәкәә еңныхәаны идикылазшәа даацәажәеит Дадал.

— Ускак уи уацрамлан. Иахәа узбама, уртқәа сзеитахәара аґахым, — ихәан, аґауад Дадал иихәаз цышәырччарыла идкы-ланы, нас зеггы ирзеиңшны инарыдиныхәалеит. — Ишәзеи-гъасшәоит ижәгаз аиааира!

— Аґауад, уажәа хыла ипыскоит, аха ҳамацара ихабзоурам иахәтәи аиааира, — ихәан Ҳабыз, аґауад иґаитцаз ацхыраараггы атцыхәтәан инапишыт. — Ианаамґаз уаххымзәзтггы, ахәатра ҳақәшәарггы ґалон. Иубахьоу аңьабаа ду ибзиатқәканы зеггы иаадыруеит, уи азын азәы акы изаххәауа иґам, аха аґауад, уххь згеит, схәґы аагашыак сзамґац акы... Убри мазак аґамзар, сабрадала уеґахәхәаны аґырџашыара угәазырпхаз хзеилымкааит!

Убри аамґаз аґауад аґырґырхәа дааччаны ибжыы наиргеит, икәшаны игылаз илаңш нархыга- аархыго.

— Ус зыстаххаз генуезаа реихабыра срыздыррым хәоуп, — ихы аргамара дналагеит аґауад. — Аиаша шәґахытқәкыазар, иахәа ҳаиааип хәа сыґамызт, убри азыхәан, азәы сидырыр сґахымызт. Издыруада, генуезаа ҳарзымиааикәа сышрабашыуаз сытдырдыраар, нас сыгәра агара иаґәйтцуан, уи азоуп аґыр-џашыара зыстаххаз. Сазыңшын ҳахґнықалақь ахы ианақәитхаша амш, абар уажәы шәара шәымчала агәахәтәы наза ахыызбаз.

— Уи зыбзоуратқәкыоупсаґа шкәәкәа Чыргба Ңагәыңыиґкәын иоуп, — ихәан Ҳабыз, дынхәхәны Ңыармәт иааигәа дахыгылаз ижәџахыр днас-насын, нас дихычехәо иажәа инацитцеит. — Абри иубо арңыс иаңшыгамґоуп иахәа абра иааирала ҳаибазырбаз. Аиаша уасхәап, иара иакәмызтггы, акы аґеазкра макыанаггы азәггы ххәхыггы иґамызт.

— Аа, агәәґра ахәааирңшыз иңыушыаша акоуп, аха исзеи-лымкааит дыррак сиґарц зиґахымхаз. Абри еилыскаарцггы сґа-хуп! — ихәан аґауад, илаңш атцыхәтәан Ңыармәт инаидирхалеит.

— Атауад, упату схи икәуп, җыгәгәала суҗәажәаргы сҗахым, аха усеипш сзырхәаша аҗытгакәагы ыкоуп. Урткәа шыта иутәахышагы акы акәым. Ухаткы сҗеит, ари еҗныхәаны иумпхьазан, аха иахьа атауадҗеи аамстаҗеи аидгылара даара ишәыҗәмачханы икалеит. Урт анхаҗәа ргәафракәа хьаас иахьрымам азоуп атәымуаа ххыкәласра ргәагыа изалагаз... Атауад, гәыбган сумтан, аха ииашаны сеилукаап хәагы сгәы иаанагоит. Абасала атак кастартә исзырхәазгы, атауад, ухаткы, ухата уоуп. Утаашьа ауп абас ахәара сзыргәагыызгы, — лакшакрак камта атак ныкаитҗеит Ыармат.

— Уажәакәа даара ихьантоуп, арҗыс, аха иухәаз иашоуп, азын еыпныхәак сызутом, — иахаз даҗапнаеызшәа иаразнак уи днакәшахатҗеит атауад. — Издыруеит... Издыруеит ажелари тауади-аамстеи рыбжьара агәреибамгара шрыбжьалахьоу. Урт рҗәымгра згәатца иташхьоу рхьаршшаара саргы исҗәыхьантоуп, аха абасгы-абасгы икатцатәу хәа уажәы атак сызшәытом.

— Атауад, уххь зҗеит, убри гәалас уаргы ишумоу ззымдыруада, — ихәан Хабыз, атауад ихьаршшаара иеыназикит. — Зегы иаадыруеит аамта аҗахаршәалашьагы шумам. Иахьа иахгаз аиааира шыаҗа гәгәоуп хәпхьака азыхәан, убри азын ихатцоухәарц хтахуп шытарнахыс икатцатәу

— Хабыз, исутаз зтаара бзиоуп, — уи игәы иахәеит атауад. — Апхьака икахташакәа раҗәоуп, аха макьаназы уи иахыццактәым. Шыта сара сҗынтәи дыррак шәоуаанза шәаапшыроуп. Уажәы икашәтцаша убри ауп, ихабашьыз рыпсыбақкәа тыпк азылхны анышә иамажәдароуп. Икоу ашоура жәбоит, арт ахлахәадакәа, иахзырухьоу хзымхошәа, чмазара җкык хаздыртцысыргы калоит. Акалақ амал агарагы шәакәитыстәуеит, уи шәапсоуп шәара... Шәахызбаауам!

— Ачан чанхәара иҗоит хәа, хара җоуuky иртәу абахгари хәа абҗар шытахамхит, атауад, ухаткы! — ирыдигалаз хымзгшыаны иаразнак ихы инакәитҗеит Ыармат. — Анхаҗәа рыпхзаша алакьысра зхы иатәазшьо хәа ара уаф дыкам, уххь зҗеит. Акызатҗык хазлаухәо убри ауп, зхы иакәитхаз акалақ шытарнахыс атәымуаа рнапәы еитакалартә икаумтан. Насгы, даараза ибзиахон, ахтәартагы Лыхнынтәи ииаганы абра икатцазтгы.

— Абзиажаа ухәеит, арпыс, аха аҗахәацәа бзиа избазом, избанзар, сахтәаша сара исусуп, — аҗыхәтәан маҗк иажәа ааиркьякьеит аҗауад.

— Аҗауад, ухаткы, аҗахәара шуҗахым збоит, аха ажәлар ршыала ифырхуа хәтыр аҗәцаны ихьчалатәуп, — имырхаацәакәа аҗак ныҗаитцеит Ыарматҗы.

— О, узлазбо, уафыцәҗак уакәзаап! — ихәан аҗауад, даапышәарччеит.

Ардимон дадынҗәалаха еиҗеихәоз генуезаа рықәцара ахтыс, макьянаҗы хыркәшашык изаҗомызт.

— ... Дад, абасала сабду Ыармат дызлахәыз генуезаа рықәцара, 1455 шықәса, җхынҗымза 28 аены инаркны уаха җаахәыра рымамкәа рҗыхәтәа җнаҗеит, аҗсуаа еицхырааны иҗартаз аҗыхәтәантәи аҗаҗылаара җәҗәа иабзоураны. Ус ишааиуаз, 1475 шықәсазы аҗырқәцәа ақалақь Кафа (Феодосиа) иақәланы иргаанза, җыҗраамҗак Аҗәа ахы иақәитханы иҗан. Урт рышыҗахы, ус аҗырқәцәа аакылсит, аха арахы ишықәнаҗалаз уи атәы хазуп, дад, — ихәан, Ардимон, иҗәажәара ааникылт.

— Нас, генуезаа азәызатәыкҗы даанымхакәа зегь ндырҗәама? — ихәан, дҗааит Атласҗан, Ардимон еиҗеихәоз ажәабҗы аҗыхәтәанза иирхәарцы.

— Уи атәҗы еилукаарҗ уҗахызар, иуасымхәои, дад! Узырәла!..

VII

Зыҗсы еиқәхаз генуезаа асны анышә ажра иафын, даҗә җыоуы иҗахаз рыҗсыбафқәа еизыркуан, нас рызегҗы җыарак еиқәарҗырҗ. Аҗсҗеи абзаҗеи ахыилдыргоз ирбон хы зхаҗыламыз ахәамҗқәа, знапы фәхҗәаз, зхы җеыз, ахәақәа зҗәтҗа иҗашәаз, ахәызбақәа злызза иҗаз, аса зыхәламшәы җнаҗәаз аҗсыбафқәа җхыазашыа рымамкәа. Амаҗура иазкыз рахынтәи Арканҗело Боккаччо ида, консулс иҗаз Гернальдо Пинелии, ақалақь ахычара напхҗара азҗоз Скасси Дортеллии д, Асконии иҗахаз ишрыламыз рбеит. Ариабҗыарак изыхҗылаз аҗбақәа рахынтә акык-фбак рыда анырымба җәшарас иҗартцеит, ибналарац убарт аҗбақәа рыҗәҗахны рыҗсы ықәыргазар җалап хәа, аха уи аамҗазы рҗеҗәахны иҗазаарын дара.

Назрыкәеи Җатслани дахьырқыхашәахыз дыр, хазы зөы-
тәахны иҗаз аконсул Пинели дрыманы ишааиуаз, ус қхәыс
қшзак днарғәйдхахалан, нас дғьатәығьатәуа акы иалхәарц
лөыназылкит. Пинели деихақсны, убри аамтәз ажәақәак налөи-
хәеит, аха «Елена» хәа иихәаз уи ақхәыс ишлыхьыз затқәык
ауп Назрыкәеи Җатслани еилыркааз. Лылағырзқәа лыкәаа-
ша, дгәакытәакуа, даақәымтзакәа рыбызшәала акы иахәара
дафын, аха иара мыцхәык длылацәажәомызт. Дшихынхалаз
мацара ишааиуаз, убри аамтәз Җьармәти Дадали абааш атзы
реадкылашәа иахьөицәажәоз ианаарыдгыла, Назрыкәа урт
рахь дынхьахәны ус ихәеит:

— Абри ауаф даараза итәхуп акы хәихәарц, аха хара
иахзеилмыргеит иихәаз.

Пинели урт илақш нарыдырхаланы, абарт ма ишқарзеи-
лымкаари хәа игәәхәзар акәхап, иаразнак ацәажәара иөына-
зикит, аха Дадал инапы илымха иадыкшало инаиирбеит, иихәоз
шырзеилмыргаз ирдыруа.

— Арт рбызшәа здыруа Хәбыз иоуп, уи иахь дыжәга, —
ихәеит Дадал.

Хәбыз, дшыртахыз идыруазшәа, убри аамтәзы ихатә дара
рахь дшааиуаз рылақш даатцашәеит.

— Хәбыз, аранза уааишь! Ари иипатқалөиз хәа акгы
хзеилмыргеит, итәху еилкааишь, — ихәан Дадал, ибжыи наикә-
иргеит дшибазтәқьа.

Византиаа рхаан Хәбыз аусқәа дрышьталаны Константино-
полька акырынтә дцақәахьан. Аимператор ихан афы аимпериа
аматц азыуаз ақсуаа зәырфы идыруан, уахьынтәи мызла
данзымаауазгы ықан. Византиаа ықәзааижьтөи мақ тәуазма,
убасқан иитаз рбызшәа даламцәажәөишьтөи акраатцуан.
Шьта ихаштырц акгы игмызт, аха уөизгы макьанагы дал-
ақьжәбыжәыртә дықан. Аурым бызшәа усқангы Италия зөгы
иазеиқш бызшәаны излақаз ала, генуөзаагы иарала акәын
ишцәажәоз! Рбызшәа здыруаз ауафы Пинели данибагәышьа,
нас аббы ихга, иаразнак игәтыхақәа аацөыригеит.

— Сара, консулс арахь иаашьту Гернальдо Пинели соуп
шәақхьа игылоу! Қсыхәак амазар, аказы сшөыхәарцгы

стахуп! Ҳара ахаҷаа иахзышәулакгы, аҳәса шәрыламкыискәа рыфныкақәа рахь ишәышьтырц аҳәара кастдоит! Насггы, ибзиатцәкыаны издыруеит аңсуаа аҳәсақәа ҳапыр шықәышәтдо!

Ихы игәы ақәтцәаны, убри аамтаз зегь ззеипшханы игылаз Пинели иихәаз Ҳабыз ишеитеигазтәкыа, Ыармат уи азхәыцрак амтақәа иаразнак ус ихәеит:

— Ари ауаф исызиахәа ҳара аңсуаа ҳашуаашьфцәам. Зыңсы еиқәхаз — дыңхәыс, дхатца, дарбанзаалакгы азәы илакыйсра ххы иатәахшьараны хшыкамгы наирдыр. Арантәи излацаша рымазар, иртахызар иахьатцәкыа рыхәсақәагы даргы ықәтцны ицааит.

Ыармат иихәаз Ҳабыз дақәынцәаха иааитеигеит. Пинели азнаказы агәра изымгақәа дааршанхеит, аха иахаз игәы шыканатцаз ихафсахьа ақапыхәа инаныңшын, зны Ыармат иахь дынхьаңшуа, нас илаңш Ҳабыз инаидырхало, еиҗах акы аҳәара дналагеит.

— Иихәаз закәызеи? — дтцааит Ыармат.

— Дзыхәаз уафрала уахьазнеиз азы идуззаны табуп хәа уеиҳәоит. Шыпыла акәзаргы, иахьатцәкыа амфә ҳақәлоит, аха Ола-Гәында, Таманса, Никоффа, Санта-София, Какари ухәа итәоуггы ирлахьынцәахараны икоу еиликаар иҗахуп. Уртгы ацара иакәиҗышәтәуама хәа дазцаауеит, — уи иихәаз ааитеигеит Ҳабыз.

— Уи зызбаша аҗауад Рабия иакәзароуп, — иааркыафны атак ныкаитеит Ыармат.

— Ииашаны иухәеит, арпыс! — убри аамтаз даины днарыдгылеит аҗауадгы. Нас арахь даахьахәны Ҳабыз ихы наиқәикын, иҗеггы иихәақәашаз наитцеиҳәеит. — Зынза илашәымхазар, аңсуаа ргәағ шыткәацыз рымбо икоума. Иаанхазгы аңсра еиламхакәа иқәтцны ицозар, азәгы дрылакысуам.

Аҗауад иихәоз Ҳабыз аиҗагара дафнатцы, ажәақәак анихаштлак, ихы ларкәшәа дынкахәыцуа, нас ианигәалашәалак иажәа еиҗанацдо, ус ииулакгы уахь цәгыала иааитеигеит.

Рабия иихәаз Пинели иҗахы-иҗахым, ихы рҗысуа уи дшақәшахатыз надирдырит. Иҗеггы акы наиҳәақәарц шиҗахыз, ус ажәабжь ааргеит жәахашык аңсуаа шҗахаз, Уд иҗа Батхәыри

Сампал иҗа Цыамбақы урт рхыпхызара ишалашәаз. Цыармат ас шиахазтәкыа дгәатеиуа даалаөеит, убри аамтәз ихапыцкәагы аҗәа аарытҗеит, аха икаитцарыз, ари ашыа аидыслараҗы азә дтамхаргыы ауамызт.

Генуезаа даара бзиа қыфла ишыказ мөашыо, итәахны ирымамыз хәа акы ыкамызт. Ауалыр дукәа иртәтәаны ащараҗы ирызгылан аңсуа өкәа хкы-хкыла. Адәықәтара иахымзазар акәхап, араса, акакан, аңа саранць, ашәахәа, ашәарахцәақәа, ашәыр, акәац ухәа итҗегы акырқәа ахытәахызгы рқыха-шәеит. Ас еиңш фатәы-жәтәыла ианыманшәалаха, иргаз аиааи-ра азгәартарц, арцарацәа еицхырааны, аишәа еитцхәақәа неиҗаңшыны, адәаҗы атәара кәртҗеит. Генуезаа атыңантәи ауааңсыра ирцәыргахыз ашыамакеи аңсасеи ахытакыз иреиҗ-кәаз нарылңшааны иршықәаз еиҗыкыкыаны, ақәаб дукәа иртәтәаны амца иахакнархәхыз, ахәарахәа ажәра иалагахыан. Дук мырцыкәа, идырхиаз ачеиңыка агәыркыхәа зегыы анааи-цахатәа, чара дук иашызахеит, атың змаузгы хазы иныкҗатәа-аакҗатәақәеит.

— Ахы, Хәбыз, шыта цыара ныхәаҗак нахалатҗеишь, аиааира згаз снарыкәныхәар сҗахуп! — ихәеит аҗауад, зегыы днарылукаартә деиқәыҗызҗызуа дахырылатәаз.

— Аҗауад, уххь згеит, уара ара уштәоу уаңхыа анкылара сара исыхәтам! — ихәеит Хәбыз, убри аамтәз аҗауад икаитцаз ахәтырбара игәы аақанатцан.

— Бзиара збаша, Хәбыз, уоны снейргыы сара соума инызкыло? — дңышәарччо, лафла даацәажәеит Рабиа.

— Аоны даҗаа усуп. Ускан аңшәма ихәтоуп, аха арака инызкылаша уара уакәзароуп, — аҗак ныкаитҗеит Хәбыз.

Аҗауад Рабиа, уаха уи амакрак кәмцәкәа дөагыланы, «Анцәа улпха хәт!» хәа аныхәаҗа анихәа, итәазгыы агәыркы-хәа инаицгыланы, «Амин!» хәа нахәаны, зныкала зегыы еицааныркылеит.

— Иахыатәи амш ахақәитра наза азцаразы лагамта бзиоуп хәа сахәаңшуеит, — ихәан аҗауад, ашы ыжәны дшынатәазтәкыа ацәажәара иеыназикит, зегыы илаңш рыхго. — Убри азын, ижәдыруазарцгыы сҗахуп, иахыала икацдоу раңхыатәи ашыаҗа

макыана аиааира наза ишазхэам. Уи хэцэымшэо ианаххэаша, шыта Ададианкэагы хадгыл иазхьампшуа ианыкахдалак акэхоит.

Атауад иажэакэа убри аамтаз Ыармат ахацахэа иааигэаланаршэеит, иаб Тагэыц ихэоны иахэхьаз Ададианкэа ртызшэа. Апсуааи дарей рыбжьара макыанагы еейтакшыак шырзыкамтацыз хэа иихэалоз, урт ртыхэала иахьагы атагылазаашьа шееимыз артэбыргит атауад иажэакэагы.

— Ааи, атауад, уххь згеит, ииашаны иухэеит! Уажэазыхэан иахгаз аиааира шыааа гэгэоуп апхьака азыхэан, избанзар хажэлэр рытирей раахэарей атыхэтэа цнатэеит! Хымцада ари зегь хэеигэыргьаша акоуп! — ацэажэара ихы налаирхэт Шьааибгы.

— Атауад, ухацкы! Ададианкэа аанкылатэуп ухэеит, аха апсуаа зегьы увагыламкэа аиааира шхауша сыздырцэом! — ихэан Ыармат, убри аамтазы излацэажэоз дааацэара ирблэкеит.

— Арпыс, ииашаны иухэеит, — ихэеит атауад, иаразнак днакэшахатханы. — Ааи, иахьала генуезаа рыкэцара халхаршеит, аха ишысхэахьоу еипш, аиааира наза акынза макыана хзымназац, шыта алазкэеи хэрей хайлымгакэа. Апсха Леон апсуа жэлэр еидикылеижьтэй шыта фышэ шыкэса ирейхауп, аха иахьа ишахэтоу аидгылар ахьхам азоуп макыанагы ашыакатэара атыхэтэа зытцэам. Ихэааэогьы убри хэпсыгэа рбонатэ иаагылараны икам.

— Атауад, уххь згеит, уахьашоу рацэоуп, аха сызкэышахатымгы ыкоуп, — ихэан Ыармат, убри аамтазы атауад иажэа наипцааны днечицэлеит, — Ихэадаз уацэхьатцит, атауад, ухацкы. Упату схы икэуп, ари уара иузеилкаауам хэа акэым, аха хадгыл еснагь хьаацэаси еикэырхаацэаси иамаз, иахьагы иамоу, макыаназы гэакрамзар бзиарак зымбац анхааыжэлэр роуп. Аидгылар хэцэмачуп хэа ауаа инарыкэыжыны иухэаз ауп сызкэышахатымгы... Убри акытэ, сазцаауеит, хэидымгылар аыхьаз арбану хэа? Сара зегьытцэкьа сэеилакыашьуам, аха атэымуаа ирыдхэалоу ракэзами убранза иназгаз? Дара ракэзами хажэлэр кагэаны изтиуа? Урт рыпсыцэгэара акэзами анхааыжэлэр арыцхара ататдышыак иакэызымышэо? Убарт ирыхьаз акэзами аидымгыларагы амч азтаз?

Атауд иаалыркъаны адабла наикѣхазшѣа, насггы акы ахѣаашѣа даѣымшѣошѣа Хабыз ианиба, Ыармат атауд дук диѣазза иѣаажѣашѣа игѣамѣхейт. Убри аамѣтаз, Шѣаабани Ерышкани уи ргѣы иахѣаны мазала инеиѣаѣшы-ааиѣаѣшын, нас атауд иахѣ рылаѣшкѣа надырхейт, аха ихы наикѣыжѣшѣа дахѣтѣаз, макъана аѣак аѣаѣара дахѣѣѣакуамѣызт. Еидтѣа-лазггы рыблаѣа иара изырханы, шѣта ѣакс иѣаитѣарѣзеи хѣа изыѣшра иаѣын.

— Ааи, агѣрейбамгара амѣа азылызхуа аѣсыѣѣгъара ауп!
— ихы дымѣахакѣа ус ибжѣы наиргѣейт атауд. Абас анихѣа ашѣѣахѣггы, даѣа ѣѣѣрак иѣынкылашѣа дыштѣаз, нас ашырхѣа ихы нышѣѣѣаны иажѣа инаѣиѣейт. — Агѣыѣѣара зеггы иршаѣкупрхѣоит, аха аѣагажѣа хѣаѣшѣа хѣыгоуп хѣа, зыѣсыѣѣгъара иѣѣырнаго раѣѣаѣхейт. Урт ѣѣам хѣаггы хѣашѣа сымам. Аѣѣахр ахѣѣуанатѣы ишахѣрхуа еиѣш, иахѣынзауа хѣа ажѣлар ргѣаѣра иалачо сарггы сшырѣагылаѣу жѣдыруазарѣ сѣахуп. Аѣсуаа аныѣамла изхѣартѣоузеи адггыл амаѣара. Адггыл ѣсадггылны иѣазѣо ажѣлар раѣѣзарѣуп, убри аѣкнытѣ, уажѣазыхѣан аѣхѣа еиѣѣырхатѣны избо хадггыл ауп. Егры илѣарсны Анаѣѣаѣианза хадггыл хамазкырѣ иашѣѣо Ададианѣа рѣагылара, ѣѣа иадгылаѣѣамггы ѣѣагѣышѣоуп... Ибзиѣуп, ахаратѣѣа асазѣа, арыдаа, быѣхаа, лиашѣаа, аубыхаа, иара убас Мзымѣа ахахѣы инхо мдаѣаа, ахѣѣѣсаа, аибѣаа ухѣа урт рѣѣы ххѣарым. Ааигѣатѣѣа раѣѣзар, абжѣыуааи, егырѣѣѣааи, далааи, ѣабалааи аламѣѣаа абжѣаѣѣааи, ѣѣѣѣааи, гѣымааи, аблырхѣааи ухѣа урт аѣѣарааразы макъана ѣырѣысрак рзыѣамѣѣѣ. Аѣсны уналс-аалсыр, аѣсѣа Леон анѣа еидикылахѣаз хадггылѣа ажѣѣтѣан ишыѣаз еиѣшѣѣѣа дырѣеггых аѣеиѣшараѣа ѣѣѣѣк ирѣах-хазшѣа, хазы-хазы еихаѣѣаз ѣалеит. Аидымгылара ахы азыр-кызггы, иѣеимѣа хѣыиззахѣыз убри аѣеиѣшараѣа роуп... Аѣхѣыс аашѣа лымшѣѣараѣа раѣѣахѣит хѣа, Ададианѣа хадггыл ахѣѣак анбахѣѣыргари хѣа амшѣаа ѣхѣазѣо хѣаѣшны ханбанзатѣари?

Атауд иажѣаѣа итѣаз зеггы ргѣы архѣашѣит, акырггы иархѣѣѣит, аха дызлаѣаажѣоз акы аххѣаара макъана азѣггы дахѣѣѣакуамѣызт. Ыарматггы игѣаанагараз акѣын уи, аха амч шѣѣѣс иазыѣѣоу аидгылара затѣѣк шакѣыз ихала ианѣѣыригах,

убри змырманшәалоз хәа иибоз шыта имхәар игәы иауамызт аҕнытә, изымчхакәа ибжыы еиҕанаиргеит.

— Уажәа ҕәыҕакәа хара хзы акыр иаҕсоуп, аҕауад, ухаткы! — ихәан Ыармат, убри аамтаз аҕауад наҕшыхәартас дааҕаитцеит. — Абра итәакәоу иухәаз шрыдыркылаз сыздыруам, аха хатала сара схәыцрақәа шыарда иаррацәеит. Игәтыхаха исзыҕалеит иазгәоутақәаз, аха азеидымгылара хәа иухәаз анхафыжәлар ирхымкьеит. Усеиҕш аҕагылазаашыа ҕазтцаз ухатҕыы ибзиацәҕкыаны иудыруеит, уи хцәымзакәа иагьухәеит. Убри харгыы даараза хгәы иахәеит. Сара сызлахәаҕшуала, тауади-аамстеи анхафыжәлари ацыхәтәан акыр еицәыхарахеит, агәрейбагарагыы рыцәмацхеит. Убри азоуп, Аҕәа ахақәиттәра хамацара изаҕшыаагазгыы, аха агәра сызгом ҕытрак ашытахь ақалақь даҕәа тәымуаак рнапағы изыҕаларым хәа.

— Ахьчара амоур, хымҕада иҕалоит! — иаазгәеиҕеит Дадал.

— Шытарнахыс ихәхьчарц азоуми ахы изақәитхәтәыз, — атак ныҕаитцеит аҕауад.

— Мап, аҕауад, ухаткы! — уи иҕынтәи иахарц ииҕахыз изымхәакәа, Дадал ибжыеигалаз атак днақәшахатханы еиҕах иажәа инацитцеит Ыармат. — Ацыҕ атцла иқәцаланы ахә зшыоз хәа, заанатц ахә зқәырцяхьоу хажәлар сасгыы цшәымагыы рыгәрагара рцәызижьтәи акраатцуеит. Ацха цызфаз иан дтахаит хәа, атәымуаа рыматц аура иашьтоу рыжәлар реиқәырхара ртахуп хәа сызхатом.

— О, иҕоузеи адунеи ағы еицәоу, убла ишабо уара утәы уанимырҕацо! — ихәан Хабызгыы, еиҕах иажәа нарылеитцеит. — Мап, хажәлар ирыгәтасны изтиуа, убасала изыпсахыз, ханцәакәа рымтахырхәара иақәитым. Ауахәамақәа рахыгыы инашьттәым. Усеиҕш иҕакәоу егыа рыцедырқыақьаргыы, рхәатәы шыта азәы ихейцарангыы дыҕам. Аҕауад, ухаткы, абас ахысхәо сатоумтан, аха тауади-аамстеи шәеидгылара зеггы рзыхәан ифырцшыганы ианзыҕкала, насоуп анхафыжәларгыы шәыгәра ганы ианшәыцгыло.

Аҕауад уеизгыы дтауадын, иихәалакгыы дақәитын, аха Ыармат уи хьаас дҕамта аҕәҕахәа дахыиацәажәоз зеггы ирыз-цъашьаран. Рыпшышыақәа злақартцоз ала, уи ргәы ишаахәоз аҕара рхаҕсахьақәагыы ирнубаалон.

— Аз җаз җаз иҗа дагеит рхәоит, убри аҗнытә җаграқәа мхәакәа иҗәахлатәым, — уаҗа акала игәы намзо, ус Җабыз иажәа наимеидеит Ыармат. — Җара җаипш, атауад, ухатагы гәалас иумоу җурдырит. Инахараны узлахәыцуа ала, маҗынагы аҗхәаҗа ишәартаны иубо шыраҗәоугы җаилуркааит. Анкәа еипшҗәкәа җажәлар реидкылара уаацрымшәакәа ушашытоу зегы ирдыруеит, аха маҗыназ Ададианкәа рыц уахыклаку атыхәала, угәаҗы уарласуам... Дырәегых җашкәа рәархарц рәырхианы итәоуп ухәеит, аха җара җазыхиоумашь раанкылара?

– Атауад, ухаткы, хѣагхъа ахыркыара аѣахым! – игѣи амукѣа ибжы наиргеит Дадалгы. – Сыхъзгы сыжѣлагы сныкѣуеит, абра иубо харт зегы увагылара хшазыхиоу. Иахъатѣиала ара иѣоу ргырак далааи ѣабалааи роуп, аха къѣаѣып-хъаза алахѣара къѣазар, зхы еигзаша дѣкалап хѣа сыѣам.

– Уажэакэа шыхэуп, Дадал! – игэы иаэхэеит аҫауад.

– Ех, сабиц! – убри аамтаз ижакъа шла инапы алшыуа даацэажэеит Ҳабыз. – Анкыа ацсуаа хахра иахьчоз хгэылацэа, уажэы гэыла-цсыла иахзааигэамкэа, хадгыл хамыркырц рэазыршэоит. Ашыа амала аеадыруеит хэа, уеизгы дара рцэафэхь иамгар ауам...

Амш аҗеитанакырц шақонакыз убаратәы амшын еилацә-кәарпо агаға иахьяаҗықәслож, еихсыгырада игәрымуа ашьтабжь аауан. Ицқыашәқыза иҗаз аҗәвантәца, ахаз цәга еипшха, апта еиламгылақәа игарпшарза ацахатта аҗеипштәны, амраташәара аганахыла цшыаала ааскыара иаҗын. Амш аилашәшәымтаз аҗәван умбо апстхәақәа рҗеимадыршышыын, абыржәымзар-абыржәы ақәа кыдхәа илеип хәа азухәаратәы, амшцәгы ақыр аҗеаипшнатәит. Даҗа цытрак ашьтахы иқәашырпкҗаргы цәгы иабомызт, аха акы апырхагазшәа, макыана иазыгәагыуамызт.

VIII

Ардимон шъта днықәиар цәгъа имбо дықан, аха еитеихәоз ицегъы ациттарц шитахыз убаратәы, игәтахәыцрақәа дын-кылашәа дыркын. Даақәымтцакәа еитеихәозгъы иабду ихтысқәа ракәын. Иаб изкны пытк ихәазаргъы, хатала иара ихигахыз атәы макъаназ иара ус ажәакгъы ифытцимырқьацызт, ацәыргарагъы дахыццакуамызт. Иааицүшъаратәгъы иқан аам-

тақәа ирыдхәалаз ахтысқәа ахыхамштыцыз, уимоу, атәылақәа реинҕара иахылҕаахьазгы иғәалашәараҕы иҕан. Иахәхьаз, дызхааныз ахтысқәа атоурах аамта иахьахәларшәыз азәы иамхәакәа адамра итеигалар хәа дацәшәозшәа акәын, иаани-дыруаз зегьы игәы атырттара дшаҕыз.

— Дад, аңсуаа хтоурых ҕны ишьтыхызтгы, адунеи зегь азыхәан иҕырцшыгахон, — ихәан Ардимон, хәыцрак иеәташәа иажәабжь инацитцит. — Иахьагы иееим, аха усқан аибашьра-қәа еиха ираамтан. 1453 шықәсазы византиаа ириаины Константинополь ақалақь атырқәцәа ианрымпыттархала, атырқә османцәа ргәы итаркит Кавказ амшын агаҕа зегьы рнапахьы иааргарц. Дад, асеипш аргама ашәартара анықала, атырқәцәа рғагылараз Кавказ ажәларқәа зегьы рееидыркылеит, урт рхып-хьазараҕы иҕан аңсуа жәларгы. Сымфашьозар, 1459 шықәсазы агәырцықәа рах Ғьаргь VIII, ацхыраараз ашәкәы ззиҕыз шыта дысғәалашәом, аха цакыс иамаз хәа исахәхьаз хәычымыцқәак уажыгы сғәалашәараҕы иаанханы иҕоуп...

Ардимон абыржәы ашәкәы хәа зтызшәа цәыригаз ацакы абасшәа иҕан: *«...аамстацәеи анхацәеи рыбжьара аинышәара кайаны тоуба руит рымчқәа еизакны атырқәцәа рғагылара реазыркыц... Дасу иқәиргылоит ируаа. Сара иқәсыргылоит 40-нызқьык. Рыруаагы даргы еиқәшәоуп, алазқәа рах Бендиани ах Горгореи 20-нызқьык ҕыла еибашьыша ар рымоуп. Аңсны ах Рабиа хәқәиргәыгит иашьцәеи иареи рыруаа 30-нызқьык ацхыраара шыкарцәо ала. Иара убас хәидгылар алахауп хҕык ататтар аамстацәагы. Иарбоу абарт иицхыраацәа рыбжьара агәреибагаразы ахықәарагы карцәеит ачархәаф ихәтаа дша-қәыршәахо алагы...»*

— Дад, абасала икатаз аидгылар а усқан анагзара амоукәа ихыбгәлеит, амала, уи зыхьаз иахьа уажәраанзагы еилкаамкәа иҕоуп. Дара-дара рыбжьара иқалаз хәоуеиқәымшәарак иахьа-заргы калоит. Аңсуаа реипштәкьа агырқәагы раамстацәеи рытаудцәеи рыбжьара иқаз аибатахымхара атырқәцәа рхы иархәаны, 1553 шықәсазы зныкымкәаны Имеретиа шыақьаны иахысит, ацыхәтәан иагьрылдыршеит ататәара. Дук мыртцыкәа Геләтии егьырт аиланхарцатә тыпқәеи мцала ибылны рнапахьы

иааргеит. Убри аибашьра иаб Састангазгы далахэын, ускан зынза дыцкэынзан, дад, — ихэан Ардимон, нас дынхьацшны илацш Атласкан инаидирхалейт.

Убарт ашыкэскэа рзы Кавказ ампыцахалараз еицлабуаз Тьрқэтэyleи Ыамтэyleи ашьхауаа рацэа рнапахьы иахьаар-гаша иашьтан, адгылара рыртарц. Урт ирыхтибагахьаз зегьы тыршэшэааны ажэабжьхэаф Ардимон издыруамызт, аймак зыбжьаз атырқэцэеи ацьамкэеи атыхэтэан аинаалара рыбжьатцаны, ирзеимакыраз адгьыл шейхыршахьазгы има-хацызт. Убасала атырқэцэа ирзаанхейт, Ацсынтэylaгы надкыланы, Кавказ амраташэарахьтэи адгьылкэа, аха уи азын иатахын икэынхоз ажэларкэа ацхьа мчыла рнапахьы рнагара.

... — Атласкан дад, атауад Рабиа шацхьа ф-мцакы днарыб-жьагылар акэхеит! — нас илацш даеацьара иниаганы ацэажэара дналагейт Ардимон. — Ададианкэеи иарей аамтала рейбашьракэа ааныркылазаргы, атыхэтэанза изеилымгацызт, арахь хазы атырқэцэагы ирыгэтакыз ибон. Абыржэымзар-абыржэы хэа зэаазхараны иказ ампыцахалафэа ыыцкэа дшырзыпшыз, ус иаалыркьаны ицстазаара далцит, Кавказ мацара акэымкэаны, ахарагы еицырдыруаз атауад Рабиа Чачба.

— Рыцха, кыр ихытцу? — атауад игэы даарыцханашьейт Атласкан.

— Қара дукгы изнымцит, дад! — аиаша шизымдыруазгы, гэаныла убасшэа азгэейт Ардимон. — Излархэоз ала, ханшэажэи жэабака шыкэса днартысхьазар каларын... Уи ицсра рхы иархэаны, сымшашьозар, 1578 шыкэсазы еицах изхыцыз атырқэцэа, Акэа акалакь рнапахьы иааганы, ргарнизон дыргылт. Иаразнакы урт зхы рыдызкылаз аамстацэакэаки тауадцэакэаки, атырқэцэа ргэы алакацпа, хшыгэрагоугы аладхарбап хэа, ацсылман дин ахь ииасны, атырқэ хьызкэа шытызхьызгы рацэафхейт. Урт рхыцхьазарафы дкалейт, гэымаа рынахыс ацсуаа зегь зхыпшыз, атауад Пыта Чачба иашьа Қарбейгы. Лыхны акэын уи иахтынра ахьыказ. Ашьтахь, атырқэцэа рахатыраз «Қарабей» хэа ахьз ыыц шытыхны, ацсылманра идикылейт. Ари захаз ах Пыта зынзагы игэамцхейт, иашьа идин псахны атырқэцэа ихы шпаритеи хэа дизгэаангы дыкан...

Уаанза Пыта хәа зархәоз, аха ашьтахь Путо Чачба хәа атәымуаа еиха дызлеицырдыруа икалаз ихьз ахара ицеит, зтың никылаз атауад Рабиа иеипштәкьа. Цабыргны, иаргьы Ацсны азыхәан дыгәгәаны дахьыкалашаз дашьтан, насгьы ахара ахәыцра зылшо з иакәны ижәлар днарылагылт, дад.

Ардимон иаалыркъаны еитх ицәажәара ааникылан, цыт-раамтак амца дыгәхәаңшуа дтәан. Иажәа данбалагари хәа ицшыз Атласкангьы ибжьы иргомызт.

— Дад, акы сшафәу даеакахьы сиасыр стахым, аха сабдуи сандуи рынасыпкәа анеилартаз рчарафәы дыказаарын атауад Рабиагьы, — нас даалкъаны иажәабжь инацитцеит Ардимон. — Убаскантацахаршәс сандуилитаз ахьымака, цыараданчалоз иара ада аеак лымгалымтацызт. Саб излеихәоз ала, дыцсаанзагьы лыпсы иатцатәахны илымазаарын... «Уанацьалбеит, иубахьоу ацьабаа уаха иазымхазои, иаххылтцыз аарыцхашьа. Абри днызкылаша тынхак димазами хәа, ауаа ахәатәы зрутозеи», — есымша абас иаеңнылхәозаарын санду, аха атауад Рабиа дипыршәаны, хтацәыхак иоуны дзыкамлацызт. Цабыргны, шьта афны иеникылар ихатагьы цәгьа имбо дшыкалахьазгьы, ипхәыс аеңныхәа илтацыпхьаза атак налитон абасеипш: «Сара саб иуахта атыхәтәанза инамыгзакәа аагылашьа сымазам! Насгьы, аибашьфы иабцар шику ауп инарцәымфәа дшықәло! Убри азын сцоуба еилазгар стахым!»

Ардимон иикыз ақаруа тәспыхә аймхәыцкәа акакала инеихақсо ацәажәара дшафьыз, ус дырфегьых хәыцрак дынта-нагалан, убринахыс уи ацәыргара дахымццакзо, илапш цыарак инкыдирхалейт. Дахьпшыц акраамтагьы дыпшуан, уахь дшыпш-уаз ауп ашьтахь иажәагьы ишнацитцаз.

— Сабду Цыармат мацк ақара агәабзиара дазыхынхәызшәа дшыказ, ус кәыркәамза аеиенәашоны еипш, иаалыркъаны гәгәала деиташәейт, — абас анихәа ашьтахьоуп, нас пшьаала Атласкан иахь данаахьапш. — Шьта мдыршьа амамызт ихәра иахкъаны изыннажьыз акьыл, изхымгаша чмазара баапсык ахь ишиасыз ақара, аха игәы каҳаны ихы хаймырбацызт. Ахатца дыкьуа хәгоу дибааит хәа дшыказ, ахьаа анизцәыркәалоз, шьта даагызыргьы цәгьа имбо ақынзагьы днаагон. Ипсы зынза

иныҕнатәазалак, ақыра ахатыңан, — «Ҳаи, абаакәа! Ҳаи, анцәа ишәиааит, асцәкьа ахьаа убахьоума!» — абри затцәык акәын инеиҕытцкьалоз.

Ус рашәарамза аламталаз, Цьармат дгәаҕуеит хәа захауаз агәылацәа еишътагыла аара иалагеит. Ибара ианааилоз еиха далтшәа дкәлон, игәгы даеакала аееитанакуан, аха даеа җытрак ашътахь, наҕ дныкәлацыпхьаза икрыфарагы иагирхо далагеит. Уи иахкьаны, еиха-еиха дцыкәкәо мацара, атцыхәтәан ахыкәтәаларагы илымшартә акынза дышъта-накзеит. Макьанагы игәы аҕәышра имамзи, идырит шъта хара дышзымнеиуаз аҕара, убри азын, енак, итаацәа зегы наидыртәаланы днарацәажәрц итаххеит.

— Адунеи аҕы имҗсыкәа иаанхахьада! — итаацәа дрылаңшуа абас иуасиат ахы наиркит. — Саргы сыҕхәара зынза иааигәахеит, мышкәак роуп исзынхаз! Дад Састангаз, еихарак уара уоуп сзыкәгыҕуа! Утаацәа напы рыгумыжын, уахәшыцәа еснаҕ улаңш рхыз! Даеа җытрак ашътахь Ардашынгы днаувагылоит, шәыҕагы шәеицхыраала! Шәангы шәаалыз-хәыцла, шәахәшыцәеи лареи амла иашәмыркын!.. Уеыркәышны указ, дад!

— Саб аҗсрахы ухы урхазшәоуп уцәажәашьақәа шыҕауцо. Сынәтәтәи хәарыхрақәа җыхьа еиҗшымкәа ибзиахеит, атагала-раҕы усыцхраароуп, — игәы иргәҕәрц иеыназикит Састангаз.

— Цшзала ишәфааит, дад! — убри аамтаз аферҕхәа ибжы наиргеит Цьармат. — Дад Састангаз, иуасхәрц истаху убри ауп, зхәы иатәхәаны акрыззымфо җнатәк аҕы уахәшыцәа калар умун. Шәаргы шәашьеихаб ихәатәы шәацныкәала. Атаацәа-раҕы ахәоуеикәшәара аныкала, аманшәалахара хазшазгы ирҗигалоит... Састангаз, уара аус дуқәа уаҗхьака иузыҗшуп. Сызхылтыз сабацәа, урт рабацәа хатцара згымыз уаан, уаргы урт рыхьз умырҗхашьан, дад. Иузынсыжьуа сабҗьарматәа хатыр ақәцала. Уахьынатцыслакгы Шьашәы алҗха уцзааит. Аибашьрақәа рынцәахәы Афы илҗха ианакәзаалакгы иухы-лаңшлааит. Ақәра ду нтаны, иухылтцраны икоу иумидаанза, иузынсыжьуа саб ихәатҕа уҗсы адкыланы иныкәгала, дад.

— Уи агәра угараны укоуп ухаҕагы!

— Убри збарц сҭахгәышьамзи, аха слапшықәызтцаз аҭс-
цәаха ариабжьарак дыхраазраауа аатцра давоуп, уртқәа
шьта сшахымыгзо збоит. Аҭаацәа ирхылацшыша шьта уара
уакәхоит, убасала сгәы рҭынчны снарцәымҭа сықәтца, дад...
Ахы, шьта сықәшәыриеи, сызтәу рахь ацаразы сыҭесырмазеи-
лап, — аҭсрахыи ихы ширхахьазгыи, лафла ицәажәара агирхо-
мызт Цьармат.

— Уеырғәгәа, саб! — иихәаша иҭашәомызт Састангаз.

— Мап, дад, аҭсра иаиааихьоу хәа уаҭ дзыҭкамлац! —
еицхырааны данықәдыриа ашьтахь, ихаштыз акы игәа-
лашәазшәа, ацыхәтәан иҭхәыс лахьгыи усшәа нациҭеит. —
Исхәо бахауама? Ан боуп изысхәо!

— Иҭалахи уажәы! Сыҭсуеит хәа ахәыцқәа агәытқьа
иаиргеит, арахь аҭацхәа дцәажәо диахуп!

— Бымшәан, шьта ирласзаны сыбжыи уаха ибсырхауам...
Бҭынчхап баргыи.

— Нас, нас, сара соуп изхарахаз! — лхатца ицыхәтәажәақәа
лцәымыгханы атак ныҭалҭеит.

— Аҭьабаа бызныжыи сҭагәышьоит, аха бгәы кабмыжын!
Уеизгыи-уеизгыи Ардушналеиҭштәҭқьа арыцхарабақәымшәеит,
бара ма быхшара быхъзеит!.. Ибасхәо убри ауп, анык леиҭш
бәырқәышны быҭказ!..

Цьармат иуахтә анихәоз аеынгыи, адырҭаеынгыи хар
имамшәа ихы дирбон. Адырхаҭены, ацыхәтәантәи иҭаҭахәы
акәызшәа, даалҭны ибзиангыи акриҭеит, иҭаацәагыи цьара
имышьтыкәа игәазхара дрылаҭшит. Абри даҭа цытҭрак дцар
ҭалап шыргәахуаз, уи аухатқьа днеиҭашәан, уаха алҭшьак
имамкәа дынтәхәахаа дынтәнагалт. Аҭаҭшьацәа шихатәаз
мацара, даҭа шымшҭа аатцхәаны еиҭш, ашарахь ахы архоны,
аҭсеизгара иеыназикит. Мышқәак рақәымзар, ихы итәны
аҭацхәа дышцәажәоз иҭсҭазаара далҭит еибашьрала амитә
зызгахьаз, далааи цабалааи рырҭызаҭ ду Чыргба Цьармат
ҭагәыць-иҭа.

Аҭсыжра аҭены иқызыкызуа еизаз аҭьар рылсышьа ама-
мызт, аштә анҭыцгыи унацәа узрыламҭо, лахьеиқәҭарыла
еикәашьшыи еилагылан. Аҭсра шыҭалаз заҳаз Қызыбан лашь-
цәагыи кылқьа иааит, Састангаз иашьаҭцас дыпхьазаны, ива-

гыланы иццъабейт. Ауауҳәәцәә рмыткәмабжбы зылагырз аанамгаз азә дыкамзар каларын, агәлымцәах дыпсыз акара зеггы рыгәкәагы арцшааит. Ус, апсышытыхра аамта анааи, Цъармат дыздыруз ахаратәикәагы ааигәатәикәагы зәыршы наихагыланы, ифырхатцарақәа нароуны ирыхцәажәейт. Иаа-лыркъаны дахьрыцәцаз агәырџа шырнатаз ала, рхы-ргәы далхуа, инарцәымџа иакәныхәейт. Нхытци Аахытци еицырдыруз атауад Рабаи данцсы ашьтахь, Цъарматгы ихәра изыцәгъаханы рацәак нымтыкәа, хынџажәи жәибыжь шықәса дшыртәгылаз идунеи ицсахит.

Уардахан есыуаха иалырклоз џынџажәа цәымза былны далгеит џынџажәа мшы аены. Убри аены ауацәа, атынхацәа, агәылацәа уҳәа еизаны ицәымзахә шьтырхит. Асыкәмал изхытцаз иабхәараа иааргаз ацсататә збаз ицъаршьон, акраам-тазагы уи азбахә рхадырштуамызт. Аокәым изадыркразы ианхәыпцәацәагы иааргаз акьалантар архиашьа збаз агәыла-хәсақәагы, хазы уртгы ахәаха рибатомызт. Цъармат ицсы иахәо хәа акрыказар, иахәтаз зегь картцеит.

Ишықәс анааи, ицсхәы аура мызкы акара шагыз, ус, аенышыбжьон идьды-мацәысызшәа, ашәартара ду ааины дырџегьых ацсуаа рыдгыл инықәхайт. Жәытәнәтә аахижь-теиггы ашьа илагылаз Акәа ақалақь дырџегьых атырқәцәа зхытцны иакәлейт хәа жәабыжык фәастаха ладагы-џадагы инахыџит. Себастополис хәа изышьтаз, Акәа ақалақь атәымуаа егъа азааргахьазаргы, егъа егъаџы ахыршьаахьазаргы, егъа мыкәмабара иакәдыршәахьазаргы, еснагь зеггы ахы алагзо иааиуан. Цъоук цар, рхатыцан иатаауаз даеа цъоукы атагылазаашьа акәын еицәартәуаз хәа акәымзар, еггыс иазаарцоз хәаас иамамызшәа, убас мацарала иаџнахуаз ауаа реицшцәкьа иаргы аамта хьантәкәа ахгара иафын. Ауаа зеггы ирзеицшны анцәа иратәеишьаз атынч цстәзаара ахатыцан измыргъацашала ахибартцәара иафын. Атырқәцәа еицах изхытцны Акәа иакәлейт хәа захаз, ирхәаша рфамшәо, икарцара рзымдыруа акыр иарлакџакит. Тәыс икацаны изтиуаз генуезаа рықәцара рылдырейт, аха арт зларацәаџыз ала, риааира рымч ақәхап хәа агәра рызгомызт.

IX

Шәанатәххо аамтазы шәыхианы шәыказароуп хәа згәыз-
җанырцахыз рахь җаңхәа адыррақәа җартейт, Быдыгә аштаҗы
зеггы еизарц. Атцыхәтәнтәи амшқәа рзы Састангаз игәы
зызцаз Қызыбан еиҗах снылҗаңшында хәа дшықаз, ашыҗахь
иаалырқаны уахь дызлацашаз аеытга шиоузтәқьа, иаразнак
иееибытаны амҗа дықәлейт. Аены амш цәгәахомашь хәа
азухәартә ишықаз, аҗта җарпшарқәа аеидкылаха рамразакәа
иаацәырқьаз аңша инахнақьан, ашыбжышыҗахь аҗәван ках-
хаа иааңшит. Ашоура иарпсалмыткхыз адгыл, дырҗеггыых
ахауаца ахқьа иаақалейт, аңсабарагы ақыршоура қәыкзә
еиҗанахатәейт.

Састангаз җыла агәашә данаадгылоз аламталазы илаңш
налаахейт аоны аңхәа ашәшыраҗы җатқәымк зхарпаз пхәыск
дтәаны ақәны ахахара дшаҗыз. Агәашә ақынтәи уахынаңшуаз
иубон аңьаргәал аоны ашыҗахьқала игылаз ананыра дәәа хыбрак
қәуарла ихыбны ишавагылаз, убрақәа ақәын аишыцәа Хьсырхәеи
Заадани жьииртас иахырмаз. Рнапгы даараза иқазан, аебы-
гақәа, ахәызбақәа, аигәышәқәа, аихақәа, аеиммақәа ухәа
рықатцаразы агәылацәагы дара рахь ақәын иахьаалоз. Амала,
абңьартәқьа ақатцара рхахы ирызгомызт, уи ақынзатәқьа
хқазакәам хәа рхы рыпхьазон. Ашыңагы абыржәы убрақәа
ицагыланы, ржәахәақәа неимда-аимданы имҗантәо ақы ақәара
иахьаҗыз, аоны ашыҗахьқәа шықаз акеҗ-акеҗхәа аңсангьери
асбжы уахауан.

Састангаз аишыцәа аоны ишықаз анидыр, игәы шытыпрауа
агәашә аартны ашта дынталан, иеы аҗы ианкны иҗааихейт. Уи
аамтаз алақәа ахьықахыз дыр, ақыр дшааскьахьазгы, макьана
қьыпхәа ақы абжы мгацызт. Ашта азәы дышталаз Ерына
ишгәалтахьазгы, дызҗыз ахахара дақәымтқәа, хәахашьак
лымамызшәа, лхы ақәырпсзаны лус дәҗын. Ус, Састангаз даины
данаалыдгыла, иибахьацыз лакәзамызшәа, цсышәахәарак
лымамақәа деихашәза днәихатгылейт.

— Мшыбзи!

— Бзи! уаабейт, нан! Бзи! уаабейт! — нас цқәа
днәиҗаңшит, азәы дицәхәашәлаз цшышаны. — Мшәан, саңхәа
игылоу сыңа деиқәзырхаз уакәзәми?

— Ааи, сара соуп!

— Хаи, сара икамлаша, сыблақәа ирыгхаз цысшьахт! Абри дабазбахьоу хәа сыҕахуп, арахь сызгаб леиқәырхәф уакәзаап исзымдырыз, сара қәыхәлә. Анышә иагаша, уажәы азәы дызбодсахауа сыҕоума, усзымдырырц ахәыц аасыгхеит.

Састангаз ибон лахьейтцыхк лымамкәа гәырџак дахәәҕены дшамаз, насгьы лаҕсшәәхәашьейи лцәажәашьейи анеидикыла, цабьыргны рыцхарак данианы дшыказ акара гәџарас икаицeit. Лыбла хәашьқәагьы уи рхибаалахьан, аха лазцаара иҕазымкыкәа, аҕхьа иҕеы аҕәра наҕаршәаны инауижьын, нас иҕацәны игылаз даҕа сқамк дааханы дантәа ашьтахь ауп ибжьы анирга.

— Ацқәынцәа збазом, цыракыр ицама? — ацәажәара ахы алаикразы аҕхьа дыҕехырцаait, ажьиртаҕы ажьахәа ашьтыбжы шиахауазгьы.

— Хьсырхәеи Заадани ана ажьира иаҕуп, нан. Естеман ҕык азбахә иахан, ибарцы Цьампалка дцеит, шыта лассы дхынхәыроуп. Егьырт ашыцъа ашьхака ицоз ирыцны харахәқәа рыцхарцалеит, нас уа азәы инапы иантцаны, уатцәи уатцәашьтахьы руақы иаараны иҕоуп.

— Саҕамыз сахьызцаауа, аха бгәалаказаара ҕеимшәа збоит, арахь сахьбыхәацшуа ичмазаџу исахьа бымам... Бгәы бзырхьша кыр калама?

— Сара икамлаша, изхацәаз сашьейхаб Уаздамыр абыржәы аакьыскьоуп анышә данахтаз! Макьана имшџынџажәагьы мтыц! — лхәеит Ерына, убри аамтаз ейхагьы лылахь ейқәылтан.

— Ках, цьоушьт, ишҕа?! — убри аамтаз ашырхәа дагьыџагылеит Састангаз. — Исыздыруамызт, бымбои, абри сахазтгьы, саагыломызт! Даараза сгәы иалсит башьа иҕсра!

— Угәы иалсша анцәа иузаaimгаait, нан. Ахахә шәыбжьоуп, даанза умнеиаait... Уара уабгьы иҕсра сгәы иалсгәышьейт, аха уанза сназгагәышьооз... Иахтаху зегьы анцәа ихацихәома, аха хара абыргцәа хәҕсрада шәара аҕар шәеибгазаait. Шәыцәгьарак хамбакәа уахь хәзцагәышьар, хара хзы цыанатми, нан... Ех, сабиц, адунеи уаарамзар, ихәылазкыз сашьа макьана иабаихәтаз аҕсра қадыць! — убасқан лгәи-лылагырзи неилацәeit.

– Зыңсаңа бзиахаша, дымчамашызма?

– Дымчамашызма ухәахт?.. Анасыңда стаңа Ыынҗыкы!.. Иухәар, шыта иабаухәари, аха лара лоуп зегь зыхҗыаз! Лыхҗы еибалтәит, лхатәҗы дааилгеит!

– Избан? Амала, ихәатәымзар ибыдысцалом! – иус зламыз еиликаарц ахытаххаз азын ихы рҗыо дналазтәаит.

– Амаза этәу хәа акҗы ыҗам, нан, – иҗалаз изеитахәара дналагеит Ерына. – Рнапы икәыргылары ираазаз рыпҗазатә Гәашьахан ңшззак лакәхеит. Лара лаҗара аҗыбаф змоу лыпшаа-ра уадашын, чара дук аилыргара лхалазатә дахьзон. Дахьйбах дыр, Азантхатәык Мсрыҗәа хәа Тәмәтәак даалапшыкәйтцан, пҗәысс даазымгар җалом хәа даакәҗылт. Ыынҗыкы лыпҗа уи арпҗы лгәы изцазшәа анылба, иахьакәым җәара дтәхар атҗкыс лгәахәын, лхатә... акҗы зкәымыз сашьа Уаздамыр рыцҗа иабҗыалгеит уи арпҗы итаацәа зхәы иатәхәаны акрызфо ракәу, мамзарҗы инымхахымтәәкәу аилкааразы днарызкылпшны даарц. Иара гәәҗкәҗы, ипҗәыс лхәатәы хатҗаны дахьцаз, җа-быргны, бзиа иҗаз таацәаран, дымфәахырымгарҗы рымуит. Уа дшыҗаз амшцәҗы ихьзан, арфәашкәа рытра итытҗны адәы икәлеит. Сашьа рыцҗа, дабанзарыдтәаларыз, дхынхәны дшаа-уаз, амшцәҗы иахнацаз мшәык амфәан данаагәйдхала, игәи-җанзамкәа иҗы рханы иахьынеитапаз, аҗышыкыл ишьапы нкылашәан, уиакәхеит... Дшархәазоз мацара акыр дагеит. Аҗы хаҗаха дыкәшьюа дшагоз җыуыкы иангәартә, иапыххылары иааныркылеит, аха иазууеи, агәәҗ... агәәҗкәҗы иара, ихы җәы, игәы җәы дшыҗазҗы, хәылҗазынза ипҗы җан, қәыхәләцәҗы.

– Иараби, изакә җсышьоузеи иауз, рыцҗа! – иихәашаз ифәшәомызт Састангаз.

– Җсышьацәҗы имоуи, нан... Ари заҗаз Атәмәтәакәа зегь хытҗны иаагәышьеит! Дсасны ирызнеиз ихынхәымтәз, рымшьта цәҗызшәа, дахьтахаз цәҗылацәҗы рхы иакәырҗеит. Алаба раахазшәа акәын, рыхкәа рыкәәҗ рызегьы аҗыабара ишалагылаз. Уажәшьта исыздыруам җапҗа Гәашьахани уи арпҗыси рускәа шыҗалаша, арахь анапеимдахь лытҗаны дизхәаны дтәоуп. Итаацәаҗы икарҗара иакәымшәо, маҗыана алафьыртуам.

– Ааи, ари даараза ирыцҗара дууп! – иахаз ажәабҗы игәы архәашьит Састангаз.

— Амтәышә атца амца анакы, ағәырғәал ахыччон хәа, убрахь ацара игәазырпхаз афстаа дишьтаччо дишьтазаарын, псышьацәгьа зауз сашьа нейтәмхәа. Дымтарсны дигаэтгы ихабаргәыз, аха икамлаша шыта иухәеит хәа акымзарак ааногом, — лажәа аанкыланы, деикәара-еитцараха атыхәтәан лгәы дынтакәыпсычхаит Ерына.

Қызыбан убри аамтазы азыхь ақынтәи апхал азна азы лыжәәа икәыргыланы лааимтаз, харантә лылапш нақәшәеит чык хәуа ашта иштәз, гәфарасгы икалтеит сасык дшыртәаз акара. Лашьцәа рыкекәа уажәааны афны икамызт, ианаарцозгы зегь еицаарцон, насгы акы ахала ашта итамтакәа, ахкаара акәын рызегы этарцалоз. Абас лгәы дтахәыцуа ус ашта лааталамтаз, лан илыдтәалаз иаразнак дылдырит, убаскан лыгәгы нытгәыргәаит. Ашта агәта ааифылшахьан еипш, Састангаз афырхәа дфагыланы дналпыххылан, лыпхал налымхны ақсшәа налеихәеит.

— Мшыбзиа, Қызыбан!

— Бзиала уаабейт! Хаугәалашәаны уахьааз сеигәыргәеит! — убаскан лзамфақәагы қақшыза инеицрашәеит.

— Ааи, уск атыхәала башьцәа снарақәажәрц сааит, — ихәан Састангаз, лыбла тыпхаакәа днархыпшылеит.

— Уаб ипсра сгәы иалсит! — лхәан Қызыбан, наслеынахыганы днаидышшылеит. — Абасгы-абасгы хәа сашьцәа иансархәа хьаас икастеит, аха сара азәзатәык ахацәа срыцәыжәланы сабацагәышыоз, аеықәтәарагы уеизгы самақәамызт.

— Даанза бымнеиааит! Ихәра акәмызтгы, макьана дыпсыртә дыкагәышыамызт, аха ақсцәаха дизыцәгәхеит.

— Ауафы имч зкәымхо убри ақсра мыжда затәык ауп! — убаскан дагьаакәыпсычхаит лара.

— Рыцха, баргы баншьа машәырла дтахазәап... Сгәы иалсит... Абыржәы бан илымхәазтгы, исыздыруамызт.

— Угәы иалсша хазшаз иуимырхааит!

Қызыбан дышиашаз лашьцәа ажыра иахьафыз днеины, Састангаз дшааз шралхәазтәкьа, рус нышьтацаны, иаины ақсшәа иархәеит, иеигәыргәеит рахәшьа деикәзырхаз дахьырзааз. Иртаххеит шытәак изыршырцгы, аха раншьа ипсра рқырхагахеит, насгы макьана имшфынфажәагы

мтыцызт аҥнытә, ауха ирымаз ала еилгеит. Ашыхәра рҕадым-цалакәа акранырфа ашьтахь, адәаҕы амза рықәыцча еидтәаланы ишеицәажәоз мацара акыргыи еидхалеит. Састангаз иаалыр-ҕыаны иаара зыхҕаз анрейхәа, аишыцәа иаразнак уи инақәшахатхеит, дагыақәдыргәыҕит хымҕада аизарахь ишнеиуа ала.

Састангаз ашыыжь зык неифеитәарц анақәикуаз аамтазы, Қызбан мпахышык лыжәахыр иқәыршәны, акәмаан ала азы изыналышытырц даайдгылеит.

— Иахантәарак шәеиласырхазар қалап, — ихы днахашшааит Састангаз.

— Уахынла ацәара излаусеилырхагоуи? — иихәаз атәы налылхит лара.

— Хаи, шыри, бара беицш иҕоу аңхәызба дыр насыцс дзауз инакьата қамлеи! — атыхәтәан дагыаалыхлафит иаргыи.

— Зынза сумырәхәан, мамзар акәтәҕыоу цысшыоит, — убри аамтаз илгәарцханы акыркырхәа дагыааччеит лара.

— Бынасың змабдаша дыздыруазтгыи, ситцашыыцны сыпсыр қаларын. Ааи, ааи, абри хатца, аиашоуп исхәоз.

— Исыдукылаз агәра злазгари, шықәсык ахь знык акәзар санугәалашәо, — илзырхәаз лзымдырзо абас анаалҕытқьа, дқаңшыыхәтцәараза дырәегьых днеицрашәеит лара.

Убри аамтаз игәы ахьынтгәырҕааз убас мацара иаанхара-шәа, лхала ҕа иалхәазшәагыи иамхабеит. Абас шылхәазтәҕьа, нас уаха лыҕеидмырхалакәа лыгәчама хыгьежыаа лыбғазара иахаркәашо лҕаныналха, аҕны дныәналаанза дахьгылаз аитатц-шыа дақәымшәо дышлышытәпшуаз даанхеит. Ашьтахь аишыцәеи иареи неидтәаланы шыыжыа анеицырфа ашьтахьгыи, имгылакәа акраамтазагыи еицәажәон, излацәажәозгыи аңхьақа иқартцашаз аусқәа рақәын.

Састангаз дандәықәла агәашә аҕынза аишыцәагыи наицнаскеит, ргәазхара изымеицәажәо. Ашта ртытымтазы, аишыцәа инаскьаргоз дызустаз ибара дахьзаразы, аҕны ашьтахьқала деихеигәо ахтыста ахытра дағын агәылапхәыс. Ашоура лхы иамысразы тәтқәымк лхы иқәкны, ацәмцәағәа еицш, ганкы мацара ваа-ваа илыхоз лшыапқәа цқьа илхымхәыцуа, ахтыста даахытын, деицакеицакуа лҕаалхеит. Састангаз лаңшыла днаскьаго, Қызбан ашта агәта дышгылаз, ус ргәылапхәыс

рыфны ашьтахькала кылзырфара дааиуазшәа анылба, ашырхәа днықәгьежъааны цасхәан дылпыларц лфыналхеит.

— Бара, кыдцәала, бан афны дыкоума? — дшыналыд-гылазцәкьа дцааит агәылапхәыс.

— Камчыч, хара хәхь апхьа апсшәа рхәоит, — лхәан Қызыбан, атак камцакәа атәы налылхит.

— Бара, апхәа смырхәакәа атак сыти!

— Дыкамкәа, дабабышьтуеи.

— Аиеи гәышья, цъара данбанеилоз, — убри ицъашьатәу акы акәышшәа иаазгәалтеит Камчыч.

— Афнуқкәа дырхашәаланы анеиха лызтода, Камчычхеит, — лан даалыриашиеит Қызыбан.

— Иабихәац, афнуқкәа нцәо анбаббахьаз, аха цъара анеирагы ахәтами. Ерына мыжда, атыхәтәан даазкәылаз зегьы лахь халташшәа, зынза афны лчыфналкзеит... Асцәкьа ббахьоума! — убри хьаагазаны дыказшәа даацәажәеит Камчыч.

— Уажә азә дылбо дыкоума, лашья дыпсийхтеи лхы лцәымыгханы ауп афны дшыфноу, — лхәеит Қызыбан, агәылапхәыс лчыхырцәажәара уаха азызырфара лтахымкәа.

— Аиеи, гәышья, лашья хазына иакәмыз...Уи бзиоуп, аха ани башьцәа инаскьарго дызустәда?! — зегь ааилылымкаар ахыхь лызцысрашәа, убригы дназцааит атыхәтәан.

— Иаха сасык дахтан.

— Асас сыздыруам, аха азәы дбышьталаны дмазааит, бара табга? — лчыргызмалны дыччеит Камчыч.

Илзынханы иказ аганахьтәикәа лыххацыцк аарпшны, лыччашья гызмалрак шатцаз анылфылбаа, Қызыбан лгәы агәыр хтәаха еипш акы наланакшеит. Уеизгы-уеизгы, цасхәан хәа, Састангаз ицамтаз лылапш днытцашәар акәын, шьта зегь рыла ихы-итыхәа нтыршәшәааны еилылымкаар лурангы дыкамызт. Даеа гәылазтгы дцаарымызт, аха Камчыч убасала дшаны адәы дықәын, лус зламызгы аалымдыркәа лгәы зтынчхомызт. Егьафгы ртаап, егьафгы наскьаргап, иртаауаз зегьы рдырра лара иабалтахыз, аха убас илыцшаз агра баапс лызкажьюамызт. Уи адагы, ухәансхәанк ахьаархәоз данрықәшәа лынакьата қалон, нас агәылацәа рахь дызланеишаз ахәатәгы лоуан.

— Камчычхеит, цасхэан базцаауеит акөымзар, азэы илышталаны иаауа уахынла даагыло абаббахъаз! — лхэан Қызыбан, имырхаацэакэа даапышээрчхеит.

— Ках, иахагы ара дышэтазма?! Уафы мазарахк иакөымзар, нас, дызустаз бымхэо?

— Иахтаауа зеггы рдырра сара иабастаху.

— Иаха шаанза дышэтазтгы, ма ихъзгы бзеилымкааи, бара цабга?

— Састан акөу, Соустан акөу акы ихъзуп, аха, ихъзаалакгы, сара дабастаху, — аиаша лхэаргы иабыргэыз, аха абыскак дахылырхэацэоз, цасхэан хэа илалхэар лтахымхеит.

— Иидахыз?

— Уатцэаштахь еизарак калараны икоуп, шэаргы шэнеироуп хэа сашьцэа дыртааит.

— Цыым, цыым, иарбан еизароу икалараны икоу?!

— Ахацэа еизаны акы рызбарц ртахызар, уи хара ахэса хусс иалоузеи. Уи азын зэыр дхэзтаауама, зегь здырыц зтаху Камчыц бзиахэ, — шьта нак дцаргы лтахгэышыоуп, арахь апхэыс бырг лпыртцшыак лзатомызт Қызыбан.

— Уи бзиоуп, аха шэхэыста сталаны скылыкыаеуа афны ашьтахькала сшаауаз бан сылбеит, дыспыларгы амуази, — лхэан Камчыц, уажэ дэеакахы дааианагеит, шьта уиггы пытк ахылхэаарцаз лажэа иаццо. — Кыдцэала, лашьа дыцсижьтеи зынза акалашэақэа дкалеит бымхэозар, мамзар асеицш анба-калцахъаз, аха уи сара зынзагы сагяхымгэааит. Аехыргэаара здыруа анышэ ытзырчааша ани хгэыла Зазу сылшызоу цыыбшьома...Цыым, ус икақэоу среиуам сара!

— Мшэан, арака хэидгылоузеи, афныка хэафналар, нас уака тынч хмеицэажэари, — лхэеит Қызыбан, уи лзызырфара лгэы аныцнацэа.

— Нас, ашта агэта сықэыргылары сызбымоуи, афныка бааи хэа сабымхэои, — лхэан Камчыц, леанаалырцысытцэкы, азнаказ лыварахь даагазеазит, аха нас леыргэғэаны, леыриашашэа, лызварак ганха илыхо лфыналхеит.

— Камчыц, шыжынатцы баартэ, кыр бтахызма? — акы дахэарц дшааз шылдырхъазгы, дыехыртааит Қызыбан.

— Иабихэац, иацуха сутра рахэқәак ҟалан, еиҥасхәхәз схәыл зегъы лықәхәха исцәырфеит! — убри аамҭаз леаанкыланы илыхьыз Қызыбан лзеиҥахәара дналагеит. — Иаанхазгъы ршьапы иадыргеит! Цәгьаҥсышьа зауша абри сыҥахмадажә, аанда унахәаҥшны иргәгәа хәа ишысхәа-шысхәоз ауп, хәыл шыаҥак сымамкәа сшаадыртәа!

— Ааи, аха аамҭа иахымҭахьей, шыҥа еиҥабхәит хәа кыр алцуама?

— Ишҥаҥастцари, азынра дузза хәыл хык умазамкәа! Акабарҭыкжәла инаркны бан зегъы рыкака еснагъ илымоуп, хәычык-хәычык сылтар, шыҥа иҥала-иҥамла, наҥ иластцарын, иалцуагъы збарын... Уи акәу ҥыбышьо, садынтцәалаха иҥастцаз аҥәйд калиагъы аҥалаха азаанза илҥыркәыкәааны ирхәхәит, хырхәга злымҭыша сеимызтцәаз Кәатат икамбашьқәа, — лгәы ҥыжәжәо абас аахәаны лҥыналхеит Камчыҥ.

— Илымоу сыздыруам, аха кыр нханы иҥазар ибафылхуама, ибылымҭои, — лхәеит Қызыбан, зыкьалыкьаера иамырласуаз Камчыҥ лныҥәашьа леақәыршәашәа ҥшьаала длыцнаскьо.

— Бзиала баабейт, Камчыҥ! — лхәеит Ерына, лыҥҥаи лареи анааицыҥнала.

— Бзиа сыбба, цәгьа сыбба сааит аказы сбыхәарц, — лхәан Камчыҥ, бтәа хәа лархәаанза лшьамхқәа дрызнымкылозшәа, илҥыхьашәаз сқамк аҥәаҥыхәа днықәтәеит.

— Аҟны ашьҥахьҥала банааиуаз бсымбаз ҥыбыымшьан, аха ашәхыхра саҥын, сатабымҭдан, бҥылаха смоут, — лхәан Ерына, нас ларгъы дааиасны Камчыҥ лааигәара даеа сқамк наргыланы леаақәылкит. — Харахәқәа реиҳарак ашьхаҥа икарцеит. Ихәылазкыз сашьа имшынҭажәа ааигәахаанза шәазақәак сзеизакуазар хәа саҥуп.

— Иабихэац, исабхәазтҥы саргъы сыбмыцхараарыз, аха уаанза уеизгъы хәычык аҥара бхьысызгап!.. Ерына, сара сзы бшыҥоу здыруейт, бара бзы акы сеигзозар ҥаҥахәыс исумҭан, — атцыхәтәан лыхгъы дназышәиит Камчыҥ.

— Хаи, иабихэац, иҥалазеи, ҥшзала ибфааит! Ибуазеи, бҥаҥахәы бахышәиартә, — лхәеит Ерына, лхы лнапы анаақәылшьуаз аламҥалаз маҥк иналыхҥәарааз лкасы рҥеиуа.

Камчың дшыҕазаалакгы, акаҕыбеира лыламызт, узызнеиуа аказгы мап аҕылымкыцызт, амала, ашәира мыжда граны илыман, аха ҳарамрак аҕамгалакәа акәын ишылхәоз. Дхәычы, дду – зегь лзеипшны ирзылхәон абас: « Анышә ытдурчааит... Амҕахкыара уакәшәааит... Укыдцәалааит... Анышә уалтааит... Узыхшаз уан деикәжәааит... Лашара умбааит...» Аха илхәоз акы аанаго хәа иҕамызт. Уи цәгыарак шатҕамыз рдыруан аҕнытә, илхәоз, нас иаархәны лхатәгы илархәон, уимоу, лымшыта бзиоуп хәагы деицгәазтахыз ыҕан. Акызатцәык илыгны хәа ирбоз, ухәансхәан мыжда лзынкыломызт, иаалахауаз зеггы идлырхар лтахын, лымхатаск ахәааҕалоз лара лапхәа азәы изхәарангы дыҕамызт. Егыс зегь рыла дыбзиан, дыпхәыс халалын, азәы изы цәгыак лтахымызт. Ахшара дзауаз ахәсақәагы зәырҕы еиллырҕахыан, ахәшә хккәа рыҕатцаразгы дҕаза бзиан. Лыҕны унатәаанза ачеицыка ааузцәырылгон, дгәылазаргы, иҕы мырцысыкәа азәы дылмышытыцызт. Зегь реилкаара дазгаган, абыржәы зцамта днахыпшыз асасгы деилымкаакәа цашыа лымамызт, убри аҕнытә, иртәз дызустваз деитаназцааит. Ерына илымдыруази Камчың лҕазшыақәа зеипшраз, илцәымзакәа илалхәеит лыпхәа деикәзырхаз шиакәыз.

– Уф, бнамзааит, бара! Блыхәапши, блыхәапш, анышә ытзырчааша, быпхәа бзиахәшәа иҕоу. Бара аицакыа бакәызма амц сызжыарц ақәызкыз? Арахь баапши, инамзаша. Макъанатә ас амцхәара балагахызар, сықәраҕы баннеилак бышцакало, бара цырчаа? – лхәан Камчың, убри аамтаз Қызбан дцәытыч-чо дахыглаз лылапш налыдлырхалейт.

– Сышцакаларишь... Камчың... Бара батцкысгы сеи-цаамхои! – лхәеит Қызбангы, асамырҕәылхәара лҕатца-мырхакәха.

– Ерына, ибахама, быпхәа мзанрашәа иҕоу такәажәык дышсацәажәо!.. Цыым, бгәы иалбмырсын, хкыдкыак лакәхеит!

– Амц былжыазма? – лхәан Ерынагы, лыпхәа лахы дынхәапшит.

– Ахаан дсымбац лымхәеи, бара! Сызгылом хәа акәымзар, такәажәык сызжыаз бхы арпыпра акәын ибыхәтаз. Ее, Ерына, шыта издырт икақәоу!

— Камчычхеит, иарбан ибдырыз?

— Ерына, ибыхзеи, уаха акы аабзеилымкаауа?! Ыым, быпха деикэзырхаз бзиа дламхаеит, абри ауп издырыз!

— Бара, илхээз иашамзааит? — лхэан Ерына, убри аамтаз лыпха лахь ларггы дынхьапшит.

— Ыымраа, иарбан бзиабароу иахьа шэфыцъаггы ишэыг-ралаз! — лгэы амаза дырыргамошэа анылба, даацыцкъашэа днарфаеит Ыызбан.

— Ишэтаз дышцалзеилымкааи хэаггы аасгэамхэи, аха исыхьыз сыздыруам, абри быпха амзанрашэа икоу исалхээз хасымтцеи, бара! Слыргазарц лтахын, ус лара дымсааит!.. Мшэан, ас зегь рыла шэеибадырхьазар, иарггы дышэгапхозар, нас цшра атахума, лапшыцэгъак лхьысаанза наф дибымтои, ыым! — шыта убас ахэтаны, Ыызбан лхатцацара дахыццакуазшэа ларггы лыбз налалтцеит.

Камчыц илхээз лан гэхэхэс икалцазшэа алафымткэа, лхатаггы Састангаз лгэы дшахээз акара анылфылбаа, убри аамтаз Ыызбан еихаггы лгэы кэандаза дааканатцеит.

Х

— Дад, уажэы исхэараны икоу схата сызхаану, исхызгахьоу ауп иусырдырыц истаху, — ихы наиқыжышэа дынкахэыцуа ацэажэара дафын Ардимон. — Атауад Пыта Чачба ихаанггы, Ацсны ѿ-ахракны еихшан, Бзыцта аганахь Гагрыцшыи Гэымстеи, Гэыма агьежыра иатцанакуаз Кэыдрынза атауад Қарбеи Чачба инапафы икан. Абжыуа дгьылкэа Кэыдри Егри ирыбжыанакыз атауад Путо Чачба импытакын. Ашьхатэыла аганахь Дал, Цабал, Цсхэы, Аибга ухэа ауаацэгъакэа хэа еицырдыруз Амаршьанкэа ирхьыпшын. Дад, дара зеггы хаз-хазы иказ тауадцэан, аамстацэан, дасу ирымпытакыз адгьылкэа ркны зхатэпышэала иказ ракэны рхы рыпхьазон...

Ардимон ишазгэеитаз еипш, цабыргны, ускантэи аамтакэа рзы иказ аееихшаракэа ирыхкыаны, ацсуаа иазэыкны изеид-гылартэ икамызт. Уи адаггы иееимкэа икан даеакггы, Ацсныка икэнагалаз атыркэцэа зтахымыз тауади-аамстеи азэыршы агыркэа рахь еихеит, даеа пытшык атыркэцэа рзеигьыз цышыаны рхы рыдыркылт. Убасала, ацсуа уаапсыра еицахггы

аиџшарахь икылнагеит. Убри иахъяны җауади-аамстеи рыџ-
нутҗа ахәоуеикәшәара зыҗамлеит, изеидымгылеит. Атырқә-
цәагыи уи рхы иархәаны, аҗсуа жәлар тәыс иҗатаны, иреигь-
закәаз арҗарцәеи атыпҗацәеи рытиреи раахәареи азы генуезаа
раастагыи еицәаны иаакәгылт!

Ардимон излаирҗабыргуаз ала, еихымхәыцуаз җауади-
аамстеи рыгра бааҗсқәа рызкамьжкәа, ауаа рҗычразы
дара-дара рыбжьара иҗартоз ақәыларақәа ирыхъяны, ашьа
зыбжьалозгыи рацәаџхон. Ардимон иаб Састангаз ихааназ аи-
башьрақәа еиҗа еиқәтәашәа иҗан, аха ус Гыртәыла аҗра Маmia III
Дадияни данахагыла еиҗах ишынеидыслара иааиҗагылеит.
Еснагь аҗсуаа рыдгьыл рымазкуаз Ададианқәа рхықәкы
иара инаигзарц дашьталеит. 1590-тәи ашықәсқәа рзы Маmia
Ахҗатәи игәы иҗеикит Аҗсны зегьы шеибгаз инапахьы иааигарц.
Ускантәи аамҗаз аамҗа ғәғәақәа ируазәкыз, ауаџыцәгьа хәа
ирдыруаз Цандиа Иналиҗа иаразнакы ар ду еизганы, Маmia
иабашьра иеазикит. Ируаа рыцкәеит, иаанхазгыи рхәынҗеит,
убасҗан дҗахейт аҗыхәтәантәи Маmiaгыи. Аинышәара аҗынза
иҗамзаргыи, убри ашьтахь җыҗраамҗак Ачачбақәеи Ададианқәеи
реизыҗазаашьа аҗсык еиҗхашәа иҗалеит.

— Маmia инахыс Гыртәыла аҗра иахагылаз дызустаз
шьта ихъз сгәалашәом умбо, дад! — ихәан Ардимон, игәы
дҗахәыцуа иажәа инацитҗеит. — Абри зцәырызгаз убри азоуп,
Маmia ишьтахь Гыртәыла аҗс иҗалаз гәыриаа данрабашьуаз
аҗсуаагыи аҗхыраара ирҗеит. Убасҗан далааи җабалааи
пызара рызтоз саб Састангаз иакәын, дад. Саб излеихәоз ала,
иара ихаан аибашьрақәа еиҗа еиқәтәашәа иҗан, хтыс дук
җалахъан хәа ихәоны смаҳацызт. Сабду иааста саб еиҗаны
инитҗит, пшьынџажәи зеижә шықәса дшырҗагылаз ауп
идунеи шиҗсахыз. Ускан сара џынџажәи жәабаҗа шықәса
схыҗуазар җаларын. Ех, дадхейт, аамҗа оумашәоуп ишшоу!
Анцәа иҗышьоуп, аибашьра еиқәтәейт шухәо, ус иаалырҗкәаны
аҗагылазаашьа еиҗах аеаҗсахуейт. Еицәаз ала аеаҗсахуан аҗанҗ
зыбжьаз Ачачбақәеи Ададианқәеи реизыҗазаашьақәагыи. Зны
еимацәгьахо, даҗазных еибаргәыбзыҗуа ишааиуаз, ус Леуан II
Дадияни Гыртәыла аҗс амыҗдаразы данахагыла, иаарыцкәаны,

ѡажѡи жѡаба шықѡса аѡсуаи агырқѡеи рыбжьара айбашьра ду ахы акит.

— Убриакара еибашьытѡкьама?! — иѡьашьаны дѡааит Атласкан.

— Аиеи, дад!.. Аиеи! — даѡазныкгы убри аарѡабыргны, нас иажѡа инаѡиѡеит Ардимон. — Шықѡсык акара бжьахарггы, анаѡстѡи ашықѡс азы, хымѡада, рабѡьарқѡа неифакны инеифагылон... Дад, уажѡы еитасхѡо, ишуасхѡахьѡу еиѡш, сара сызхаану аамѡа ауп. Хатала исхызгахьѡу амыкѡмабарақѡа реитѡхѡараггы акырза аѡахуп. Ари шықѡсыкым, ѡышықѡсам, инеиѡынкыланы ѡажѡи жѡаба шықѡса дузза айбашьра имариа усума, дадхеит. Айбашьра бзиа убахьѡума, аха ускантѡи аамѡақѡа рзы аѡауад Пыта Чачба имахѡ диѡагыланы иабашьраѡы илиршаз раѡѡуп. Аѡсны ахақѡитреи ахьыѡшымреи азырхынхѡразы иѡаитѡаз ахмеигзара ду иахьаггы азбахѡ рхѡоит.

— Ухаткы сцеит, ишѡѡухѡеи? Гыртѡыла ах Леуан хѡа узѡу Пыта имахѡ иакѡызма?! — иѡьашьаны дѡааит Атласкан.

— Ааи, имахѡ иакѡын, ашьѡахь имахѡра шыѡаѡѡаз еиѡш, ишьѡраггы ыѡаѡѡартѡ, — ихѡан Ардимон, абри азѡаара иѡырхагахазшѡа, иѡѡажѡара нас аѡырқѡѡѡа рахь дианагеит. — Дад, аѡырқѡѡѡа зхы рыдызкылаз азѡырѡы иѡартѡѡз аѡѡастарақѡа аѡауад Пыта Чачба игѡаѡхо хѡа дыѡамызт, аха мычхашьаггы имамызт. Избанзар, абѡа зырѡаз аѡырқѡѡѡа иаразнакала рырбыжкра ахѡтаны иѡомызт, егьаумхѡан, ахара ихѡыѡуаз ѡауадымзи. Сара сеиѡш иааигѡа иргылақѡѡз дыруазѡкын иѡѡа лыхѡѡѡа, аамсѡа қьиа хѡа еиѡырдыруаз Ѥьаманкѡыл иѡа Асланыкѡаггы. Уии сареи хѡкѡын Пыта игѡѡакқѡеи имазақѡеи еихѡ изеихѡѡз, аиашазы, хѡрггы аказы деитѡахьмырхаѡызт.

— Уххь згеит, аѡауад Пыта имахѡи иареи реибашьра атѡы уалаѡѡажѡон, аха аѡыхѡтѡанза иумхѡеит... Упату схы иѡѡуп, усыруадаѡуазарггы, убриггы хѡыѡык сзеиѡухѡѡар сѡахын, — ихѡеит Атласкан, ѡѡажѡарыла аѡахмада дахьырхѡѡѡѡз азын игѡы еихьнашьуа.

— Аиеи, дад, уажѡы иуасымхѡашеи уи атѡгы, — ихѡан Ардимон, иаразнак уи днақѡшахѡтхан, ашьѡахь убри аитѡхѡара иѡыназикит, ихѡыѡрақѡа ускантѡи аамѡақѡа рахь иниаганы.

— Дад, атыркэцэа рѣагылараѣы агыркэа адгылара иртаразы аамста Асланыкэа цхаражэхааѣыс Гыртэылака дишьтит, ацсуаа рахатыр збо хэа икакэаз драцэажэарц. Атыркэцэа зныкымкэа Имеретии, Қатешы, Гелатии ирықэланы еимыртэахьан, убри атыхэала агыркэа мап шпацэырки хэа агэыгра иманы ауп ауаѣы дшырзишьтыз. Атыркэцэагы ацсуааи агыркэеи ирзеипшыз мпытахалаѣцэан, аха Гыртэыла ах Леуан уи ихахыы изнагомызт. Ачачбақеи Ададианқеи ирзеимақыраз Шэантэыла адгылкэа Ацсны ахра иазаанханы ианыкала, усқан, рыбжьара аибашьра атыхэтэа шыпнатэоз ала, Пыта имахэхараны иказ Леуан II Дадии агэра ииргахьан. Убасқан цэгьагы бзиагы ахызымхэааз Леуан игэра изымгакэа, издыруада агыркэа ихэатэахыы изаагозар хэа, Асланыкэа дышьтны драцэажэарц ақеикит. Аха зегь акуп, аибашьра аанкылашьак изамтеит, уи зыхьазгы Леуан иоуп, дад.

— Избан уи изихьаз? — дтааит Атласқан.

— О дадхеит, уи аитахэара амитэза атахуп.

— Шьта, убри уаналагах, ацэажэара уамаркаразар, сүхэоит исзеитоухэарц! Даараза агэахэара ду симоуп ухатагы иухугахыоу здыруазарц!

Ардимон ихы дѣаханы Атласқан днѣаѣапын, нас ччапшык къалаха икышэ иныкэирххит. Убри аамтаз иѣубаартэ дыкан иажэабжь арпыс иахыгэацхоз иаргы игэы шыканатэаз акара.

— Дад, атауад Пыта саницнагалаз усқан Ахэатханыкэаѣ хэа акэын сшеицырдыруз, — арпыс дзызтааз иаразнак атак камтакэа ицэажэара даѣа хырхартак неитеит, нас уи азтаарагы дазыхынхэразы.

— Избан ус ахьзшьара зухыз? — убригы идыруазарц итаххеит Атласқан.

— Абна сханы икыдкнахалоу сабацэа рхэатха ахыныкэызгоз азын, — ихэан Ардимон, иабцъаркэа игэы рыладуны атак ныкайтқан, нас уи атоурыхгы шыказ аитахэара дналагеит. — Сабду ишьтахь саб Састангаз ишикыз мацара дымѣасит, нас саб сара имыздеит. Ажэакала, цшь-абицарак зхаану акуп иара... Абыскак атоурых ду змоу сабацэа рхэатха шыску мацара саргы снарцэымѣа сықалар стахуп. Ахэатханыкэаѣ хэа санеи-цырдыруз анкыа акэгышьян, иахыа шьта сыздыруа хэа

икада. Исықәлацәаз зеггы адунеи иафнаххьеит, азә дынханы дыказазарггы, хаихеибарштхьеит. Аамта убас икоуп, ажәцәа цсуеит, урт рхатыпан рыхшара нагылоит. Убас мацара еикәшо, абицарала реыцсахуа иааиуеит... Ауаатәыфса убас анцәа хаишеит, дад.

— Ааи, аха Ахәатханыкәгаф хәа изушьтази, уххь згеит? — еитәх убри дназцааит Атласкан.

— Абыржәы убри азцаара ауп сыззыхынхәырц истахуггы, дад... Ишуасхәахьоу еипш, аҭауад Пыта рҭажәфас сивагылан. Иарггы иҭахын еснагь иааигәа сыказарц. Уимоу, енак саним-балак, дабакоу хәа иаразнак дцаауан, еилацәажәарак аным-фацигозггы шәцаны даажәгароуп хәа ауаа сышьтатцаны исзынаишьтуан... Аҭауад Пыта имахәи иареи реибашьра аи-ҭахәара салагаанза снықәианы мацк сыпсы неитаскроуп. Шьта атәара сылшом, сыбҭа мыжда уаха иауам, — ихәан Ардимон, ишьамхкәа афәа рыхго мчыла дфәгыланы, дгареаруа ицәырдагәы ашка ифынеихеит.

Атласкан убри аамтаз ашырхәа дфәткьаны имахәар дааникын, нас днаицхрааны ацәардагәы аҭны днаганы днықә-ириеит. Цабыргны, Ардимон ацәажәара дараацсазшәа, дыш-нықәиатцәкьаз иаразнакы еиқәышьшьрак дынтахәахаа дагеит. Убри аамтаз ҭырқәацарак имамкәа илацәакәа еикәпсаны диан, уаха иахеидеик ыкамкәа дымқәацазо данаанха, кыр ихьыз цьшьаны, Атласкан ашьшьыхәа днеины днеихыпшит, аха акырза иҭынчыз ипсып алагафәгара дафызшәа аниба, игәы рҭынчны иҭып афы деитанатәеит.

Ардимон еимгеимцарак акара ианхицәаа ашьтахь, даахәцы-мыцны илацәакәа шаахитызтцәкьа, убри аамтаз илапш атуан ахь цьара инаирхеит. Пытрак ашьтахь, нас арахь даахәны, изнапик ихы инатцатцаны амцахь дыпшуа ивара днықәириеит, илапш кыдыр-халашәа хәыцрак иеатаны.

— Дад, азырфара уафума? — дамхамцәакәа ацәажәара дафыз цьшьаны ус ибжыы наиргеит Ардимон.

— Уххь згеит, ааи, сзырфәуеит!

Убри ашьтахьггы даҭа цытраамтак ибжыы иргомызт. Ихигахьаз аибашьра ду уажәшьта убри дшалагашаз дазхәыц-уазшәа ҭымтрак иеатаны дшыказ, нас ибжыы нарганы иажәабж

аназара дналагеит, апсуаа рыдгьыл иазгагаз Ададианқәа рыла шьта иажәабжь хиркәшарц.

— Ададианқәа рбааш гәгәазак акәын, дад, — ипсы анеитеик ашьтахь, ицәажәара иаццо абас ахы наиркит. — Қәылафьык дақәлеит хәа ус аламала унапахьы иааугашаз акы акәмызт иара. Иаадыргылеижьтеи еибашьрак амбацызшәа еикәшьыхаа, шәшәырак цъара иамамызт. Излакәыршаз абаагәарагы убацтәкьа акәын еикәкаца ишыказ, уи сара сыблала избахьан, дад. Изласахахьаз ала, тауади-аамстеи уи аханбааш акны еизартас ирыман, ахра аусқәа ахьырызбозгы уака акәын. Ишуасхәахьоу еипш, аишьцәа Мамиараа амрагыларахьтәи хадгьылқәа ианрықәлаз убри абааш акынтәи ауп ишдәықәлаз, аха раашьа шыказ еипш, Мамиа III урт рцашьа ицашьахейт умхәозар. Атауд Цанди Иналица апызацәа шьахәқәа ивагыланы икартаз аҭагылара гәгәа иабзоураны, уигьы акгы илмыршакәа гәгәала дацадырхейт...

Ардимон абыржәы зтызшәа имаз уи абааш, иахьыргылаз атып акыр ипхьакыртан, иаакәыршаны иказ адгьыл харақырақәа хылапшра азнауазшәа гәымбылцъбарак рныпшуа иқан. Ааигәасигәа изыхьчоз абахә дуззақәеи, иҭыцәааз ахра ҭхьарстақәеи, мрак зтампхацыз аиохаа цаулақәеи, шыап ҭаргылашья змамыз ашьха еибарқырақәа реиҭартәышьақәа шыказ ухәа, қәылафк дааираны дыказар игәы аартрысыртә дқанатон. Абахә акышәкышәраҭы абааш ахьхықәкатаз азын, астәи уатцапшны цқьа иузгәаҭомызт, аха уахь инагаз амҭазатә ала ухаланы иубар, абааш акәшамыкәша акыр иаазкьақьаран, имацымкәангы адә дугьы ацакын. Лбаақала уахьынагәыдцшылоз ибахәытәцароушәа иқан, аха абааш ашьтахьқала иахагылаз ашьха, икызгы наараны илбаауан, цытк ныбжьаны убри ашьапы акынтәкьа акәын азыхтартагы ахьыказ. Убри анахыс ицакьаны илбаашьтын, устәи азәы дызхало хәагы икамызт, насгы азиас Рәан иалалоз рәаш быжькьак аҭырхагаха абахәра иавцаланы, шьхала мацара ицон. Абааш зыргылаз дақәгәыгыртә агәра изымгазар акәхарын, абаагәара хықәкацаланы азыхтарта акынза иҭахкаан. Апхын ара иахьейгыз даҭа тыпк узыпшаауамызт, ладагы-ҭадагы икаххаа, ихаразаны иубаратәы анапшы-аапшырта иаҭыпын.

Инеилахэлацыңхыаза, уахынла адэахыы аҕазаара шэартан аҕнытэ, ахандеира иаҕыз ауаа заанатц рыџныҕақәа рахь ихынхэуан. Изыцшэо хэа иҕазгы, уахгы-еынгы игиину игэараз атырқәцәа ирымпыташәар хэа акэын.

— Атласкан, дад, абри ахынзаиашаз еилкаамызт, аха ухэансхэанла ауаа ирылаџхьан, агыруа хэсақәа зэырџы рыхшара атырқәцәа ирцэыргар хэа ишәаны рнапала иршыуан хэагы. Цабыргны, атырқәцәа анаакылс нахыс ахэыцқәа рғыычра хтақзаны ирыман, убри азын акэын ахацәа рыџныҕақәа рахь заанатцы изыхынхэуазгы, — еиҕеихэоз иеынахыганы абасгы аазгэеиҕеит Ардимон.

Атоурыхеиҕахэаџ убри аамтаз даҕа мацк хицэаарц иҕах-хазшәа, ицэажәара аанкыланы илацэақәа неикэиҕсеит. Еим-геимцарак аҕара икытбжыы ыҕамкәа деикэышышы дышиаз, ашыҕахь дцэырханы дҕыхазшәа, даацэысжыысны иблақәа шаа-хитызтцәҕы, уаанза еиҕеихэоз деиҕазыхынхэны иажәа инациҕеит.

— Дад, уижьҕеи амбатэ цуеит, аха аҕауад Пыта иҕха Шарпыетцэашәа иџатцхахаз, Хэылпыетцэашәа инытцабаз Тапуриа рыцха даасгэалашәацыңхыаза, абыржэыҕ сылахь аҕхзы аанагоит. Лара илызкны абыржэы иуасхэараны иҕоу ахтыс, Леуан ибааш зыхьчоз аҕарулцәа реиҕабы Санатрели хэа агыруак икынтэи ауп ишыздыруа. Уи агыруа, ашыҕахь абааш ныжыны дцеит, аха дзапыртцыз, нас иуасхэап, дад... Даараза еилҕеилҕэыцэыз арпыск иакэын иара. Тапуриа илхылҕахьаз арыцхарақәа, нас ллахьынтца атцыхэтәа шыҕалаз ухэа ажэабжь уахьынтэи иахзаазгызгы иара иоуп.

Ардимон ацэардаҕы кыакыа илсзар акэхап, дырџегьых дынкыдтэаларц иҕаххан, дџытцызсеит, аха имч днанамгакәа иеизышышымхит. Атласкан уи шибазтцәҕы ашырхэа дџатцҕаны, цыхыа дынкыдиртэалаз еиҕштцәҕы дицхрааны деитанаиртэеит.

— Дад, убри Санатрели хэа зтызшәа сымоу излаиртцабыргыз ала, еилахэланы ианаатынчхалак акэзаарын Тапуриа лымацара адэахыы дандэылтцлоз, — иҕсы анеивига иажэабжь дналагеит Ардимон. — Есыхэылпазла лхала аҕазаара бзиа илбозаарын лара. Дандэылтцлозгы зегь раҕхыаза лылацш амраташәараҕа акэын иахьлырхалоз, убас леалыршыцылахьан, избанзар уи аганахь акэын лыпсадгыл ахыҕаз. Уахьынтэи цшахьк

анлыслон, Аңснынтәи иаауаз аңша акәызшәа ламхабон, убаскан гәхьаагаракгы лгәи иныцаланы даамеханаклон... Дад, ченак зны лхатца Леуан иныкәыршәны Имеретиакә дцеит, ус ңара данцалон акраамта аеынкыларә идыруан аңнытә, ларггы лассы ихынхәра дазыпшымызт...

Атыркәцәа рганахьала икәз ашәарта ґагылашьас иаиташаз, ахыхчараз икәцатәиыз хык изатозар хәа акәзаарын, Леуан имеретиаа рытауадцәа драцәажәарц дызцаз. Тануриә еихагы деигәыргьозаарын лхатца ңытраамтак ңара данцалон, избанзар тызшәала лгәи ахьтифаауаз атыхәала, зынза дыхнымхәыр еихагы еигьалшьо аңынза днeihьазаарын. Абыржәгы дыка-мижтеи лгәи маңк аңсы ашьазшәагы лбон, аха дшыхынхәлак дзыхиркьашә ыкамкәа, ґаңхьә абанзгь ларгара дшалагозгы лдыргәишьон.

Хәылбычәаказ адәахьы дындәылтын, дахьтәалац атәатцла ду амцан деитанатәеит лымацара. Лгәи итцатәахыз агәхьаагара уи аеынгы илныңшуә дтәеижьтеигы акраатцит, аха луадахь ахынхәра маңына агәахәара лымамызт. Абаагәара дахыңшы, нахьхьи адгьыл лаңәыраґы инахара-аахараны, алашьцара иалылбаауаз анхацәа рыґонкәа ркны иаркыз ацәашькәа лылаңш адырхаланы, атәатцла дамцатәан гәырґашәк лхапапа. Данаакәыпсычхалон иакәыршәаны, ажәґан данатцәшлон, нас дынхьахәны амраташәара аганахьтәи аетцәакәа днарзыңшлон, аха уртгы лара лзыхәан иґаха-дагәаха акәын ишыкәз. Ңыхьә лымацара данаанхалон лцәымґын, аха ашьтахь уи данашьцыла, атыхәтәан лхала аңазаара еихә еигьалшьо далагеит, избанзар убри аамтазы лхәыцрақәа ирңырхагаз хәа уаґ дыкамызт. Лхаткы казмыршәуаз лматцуґыхәсақәеи азәымкәа илымаз авыртәахәсақәеи рахьынтә азәи лыгәра ганы лымаза зылхәашаз дылбомызт. Лхатца иганахьала атәамбара иахкьаны, лгәи тазырчацаз агәырґа хьанта азәи илалхәазаргы, дрыцхазшьашаз лааигәа дыкамызшәа акы илытцанахәон.

Гыртәыла ахкәажәс икалаз Чачңха Тануриә улаңш аалыдхалартә, хазшаз илатәеишьаз атәитңш ду адагы, акыбаґ бзиа змаз ңхәысын. Лнапкымта ссирын, баґхатәрала илыцшаз ақәцареи, азахреи, аґреи, аңхьареи ухәа дыззыманшәалакәаз, илдырқәоз рацәан. Дхәычызаргы, ддузаргы, рнаалашьә

дақәшәон, дыштәуадтыпхазгы, цагыарак лыламкәа, зегь рыкны лхы налгон. Казшьалеи цәәфалеи угәы дызлахәашаз рацәан. Ахтныхәсақәа ракәзар, рыпсы дырзалымхуа ақынза бзиа деицырбеит, пшралеи сахъалеи зегьы иахьрапылгоз азыхәан илыцашыыцуазгы ыкәзаарын. Оумакала илымаз атеитпш ухәару, леиғамсреи лкәзшьеи ухәару, даниба аены инаркны убасеипш згәы хылхыз дреиуан акарулцәа реихабы агыруа Санатрелигы. Есены дахьибалашаз дыкәзарцгы ита-хызаарын иара, ипсы иахырзааны изымхәоз лыбзиабара акыр шықәса иеатазаны дыкан. Издыруада убри итытны азәы ианеиликаагы хагеита, днакәхәаша дышцозгы идыруан. Лхатца икамзаара иакәыршәаны еилахәлацпхәаза лымацара атцла дшамтатәалозгы гәеимтахъази, убас уахык зны лхала дыкәзшәа аниба, игәагыны дахьтәаз аганахь ифьинеихеит.

— Аа, Санатрели уоума? — лхәеит лхы дфәханы дшы-неиҕыпшызтәкьа.

Илытидырааижьтеи акраатцуазаарын ахкәажә агәырфә лызтаз арбаныз, аха уи лахәашьа имамызт, иусгы аламызт. Адунеи азна згәы тбааз апхәыс пшза дзынхәауаз лзымхозшәа, уи арбаныз азцаара агәагырагы атахын. Лгәытха ду абыржәы лхала илхәарц шҕеитахыз, аха иара иалхәартә ақынза акала дылзааигәамызт ақнытә, дааины дшыналхагылазтәкьа лацәажәара ахы аиркит зынза даеакала.

— Ахкәажә, бхаткы, ашьталара аамта ааит, бара быдагы адәахьы уаха уәф дыкам! Шьта иаамтоуп абааш ахь ахынхәра! — ихәеит Санатрели, дынлеихырхәашәа аакаитқан.

— Абри соухәарц азоума сышка узааиз?

— Ааи, ахкәажә лаша! Уаха абааш зыхьчо хара хауп. Акарулцәа гәато сшааиуаз, бымалазатә атцла амтан бтәазшәа анызба ауп ус сааира шыкалаз... Быпсшьара сапырхагахазар, гәыбған сыбымтан.

— Сара исымхәахъаз схала саныкоу азәы сааигәа дмааиларцаз!.. Сматцуыхәсақәа уажәыгь уи уарымхәазаци?

— Усеипш макъана сгәысеанырымтац, сахкәажә, бхаткы! Аха уеизгы, аамта акыр иласкьахьеит, шьта ацәара, апсшьара иаамтоуп, ахкәажә лаша!

Карулк акы ихәеит хәа ахкәажә дузза ихәатәы хатцаны аҕапыхәа дцарызма. Анкыатәи лцәәәа бзиақәа атцыхәтәан еиталкызшәа, лажәақәа мырхаацәакәа даацәажәеит абас:

— Ашталара аамта шааиз уара иумхәар сара исымбо сыкоума?! Сгәы иатәххеит макъана абра стәазарц.

— Сатабымтцан, сажәақәа сызмырпшзазар калап! Бақәитызымтәуада, бтәаз иахьынзабтаху. Бгәы сасыргыы стахым, аха бцәажәашьақәа хьаак рыцоушәа збоит. Сгәанала гәамтцрак бартынчуам. Сызгәра бгозар, ибдырузарц стахуп, издыруада сызлабыцхрааша хәа акрыказар, беипш икоу ахкәажә хазына бзыхәан аказы схы сшамеигзо, — макъана дтәазарц шылтахыз ләала ианылхәа, еихагы игәы нтгәыргъааит.

— Угәы уажьеит... Усшәа субеит, Санатрели! — цьашьарала атак наилтәит.

— Мап, сахкәажә гәытбаа, — уи шлытцидыраахьаз лирдырырц иеыназикит атцыхәтәан. — Ишааилалашьцалак абра бымацара лассы-лассы быштәало збоижьтәи акраатцуеит. Игәастахьеит бчабра набѣшыны былагырзқәагы шыбрыцқьало. Ишысхәахьоу еипш, бизыгәырго сара сус зынзагы иалазам, аха амаза уцеифызшаша азәы иоухәар, мацк ацсеивгара унатоит хәагы рхәоит. Ибзымхәаша акы акәымзар, убри сара исабхәар исылшалакгы ббарын. Агәырго агәтатәахра агәабзиарагы иазеицәоуп, ахкәажә, быххь згеит.

— Есыуаха сафазара уафуп, усоума ишеилыскааша?.. Иудызцада сышыклапшра? Абыржәытцәкьа исоухәароуп, иаа-соумхәаргы шыта изузом! — убри аамтазы цәымыгхарак дамеханакны лажәақәа гәагкракгы аарныпшит атцыхәтәан.

— Мап, мап, сахкәажә, бхаткы! Бышыклапшра азәгы исыдимтцац! Бгәы иалбмырсын, аха сара сахь бѣашьазшәа збоит! — иажәақәа ишакәым ицәыбрызшәа аниба, акыр ицәымыгханы атцыхәтәан абасшәагы нациттеит. — Акарулцәа санырхылапшло аламталаз ауп ара быштәало анызбало!

— Сара сахьтәалаша уара суазцаалар аума?

— Ибуазеи, ахкәажә хазына! Сара абааш ахьчара затцәык ауп снапы иану. Бызшаз бисасуп, сара бсазцаалартә ақынза бымнеиц... Ибдырузарцгы стахуп, сара ацсуаа сызларзааигәоу ала, иахьынзасылшо бахатыр збаларц шыстаху. Убри азоуп,

сызлабыхәаша акрыказар ыызара бзызуеит хәа сбықәгәығны избасхәазгы. Абри агәра бымгозар, уи аршахәтраз бәаңхәа абыржәы снышьамхнышгыланы схы сахықәауеит ибтәхызар, — иажәақәа разаны даацәажәеит, лгәы амаза изаалыртыртә дизықатцозар хәа.

Цабыргны, убри аамтаз Тануриа убасшәа дазхәыцит, илыгрыхоз амаза уаанзагы баша ауаа ирцәылтәахуазшәа, насгы убри шыта зеггы ирдырхәазшәа, аха уи аргамара ахьырзымгәагыуаз азын алафырымтуазшәа. Санатрелигы убри иаҳахәазшәа, аха иаргы акымзарак изымдыруазшәа иеықатцаны аехырцәажәара дафызшәа.

— Уара иуазхәада агәырәа сымоуп хәа? Исзымхәаша гәтыха дук саргәатеиуашәа зуамхабеи? — мазала илыццәажәоз лгәы днапышланы дцааит лара.

— Усеипш азәы ифы итыхны ихәо смахац, ахкәажә еихалаша! Сгәы сажьо сыздыруам, аха ариабжьарак убасшәа быдызбалоит, убри азоуп ус зхысхәааз. Сара сгәы лашәым, аргама бхафсахьа ианызбаалоит зыпшзареи зыуафреи рыла иршынхагоу ахкәажә хазына инеипынкыланы агәкыдгылара быршагыашуа бшамоу. Аргама избоит, анкьа ибымаз алахфыхра ахатыңан, илахьеикәу хәфсахьала атыхәтәан бычешеитабкыз. Агәамтра ду змоу изгәагоу иешипсакхуа, аха гәыкала изааигәо ауафы иаразнак имбар залшом игәалақазарақәа рееитакшыа. Убри схәтагы избартахеижьтеи акраатцуеит, ахкәажә лгәы халал хьаак иахәаены акы атыфаара ишафәу акара.

Тануриа лцәа италгзоз лгәалақазара хьанта иаалыркьаны еитәх гәамтрыла иаатәит, Санатрели гәтыгыгәаалатцәкьа длацәа-жәозшәа анылба. Аха лара лхы зыхтнылкьоз иара дацәыхаран, акала дахәарангы дыкам хәагы лгәы интылхәааит. Гәыка-латцәкьа ихәаз иажәақәа иааигәаны илыдылкылт, игәрагаз лтынхак иакара, аха уи атак камтақәа ашышьыхәа дәагылеит, убри аамтазы лгәалақазара еихагы ихәашыны.

— Санатрели, уаха сгәы акыр иурфыхеит. Аңхәа мацк имчны суацәажәазаргы, хьаас икаумтан, избанзар схала саныкоу, схәыцрақәа адырдха иану арахәыц еипш, афьиртланы санаана-хәо азәы дыспырхагахар стахым. Уи азоуп ус зсамхәааз, — лхәан Тануриа, дааитатцны мацк днаскьеит.

– Ус акэзар, сыбпырхагахеит! Саҕабымцан, Гыртэыла ахкэажэ!

– Мап, исхэаз узеилымкааит. Сара дыспырхагоуп гэык-
цсыкала исзааигэам ауафы. Игэрагоу, уи сара сызтаху иоуп, ус
иҕоу спырхагахаша имазам.

– Зыгэра бгаша дыбыкаларц шпаихэтоу?

– Гэыцкыарыла!

– Ус акэзар, убастэҕыа сшыбзыҕоу абыржэнатэҕы ибдыр-
уазааит, ахкэажэ, бхаткы! Быдцанагзафыс аҕалара сара сзы
насыпуп хэаҕы сазхэыцуеит. Сыгэра быргара сақэитыбтэуазар,
бааигэа ағылара азин сыт. Сара истахуп анкыа бшызбахыац
еипштэҕыа, есымша алахыхра быцзарц. Ибызгэамтазакэа
алашэхара иафу быхаара еиҕағыхарц агэазыхэара ду сымоуп, –
иажэакэа атыхэтэан ишахиркыацаазгы дназхэыцит Санатрели.

– Иухэаз аҕынтэи узызхэыцшақэа ыҕоуп, аха ауафы аразкы
аницгыло, инасып иара данақэитү ауп.

– Бажэакэа цкыа еилкаам, ахкэажэ, бхаткы! Избан бынасып
бақэтэыуошэа зыкабтцо? Алахынтэи анасыпци узыцэҕахар,
ускан арыцхара затэык ауп иупнагалол.. Абри акэзар исабхэарц
ибтаххаз, сахкэыжэ, бхаткы?

– Уиашоуп! Даараза уиашоуп! Истахыз сгэы итүхэаа-
цэҕеит! – лхэан Тануриа, иацаажэара азырханы, нас абааш
ахы лфыналхеит.

Дук мыртдыкэа цшыаала ашыа инавтацыз амза ахаҕы
гымгэамау, доухамчк иатцакы амрагыларахыала адгыыл аган
инахагылеит. Унапы нагзаны иузкрашэа ибылдызза иахыкыдыз,
адгыыл иадоухацаашыушэа иахылтуаз алашара цсые ашыхақэеи
адэқэеи иахырыкэыпхоз, ацсабара уахынлатэи мшушэа иаа-
канатцеит. Тануриа амза лыкэыпхо абааш даныфналоз аламталаз,
лматцуфыхэсақэа руазэык дналпыххыланы дналымтахырхэан,
нас длыхзызаауа лыбжыы налыргеит.

– Ахкэажэ кацча-кацха, икалеи, уахак зынза бэынбыр-
хазеит! Азатэра бэабтазеит, мшэан, ас кыр иапсоума! Схала
сыказарц стахуп бхэан, аха быхабарк аныкамлаза, снабышь-
тацшып сгэахэны ауп сзаауа!

– Ахэыцкэа ыцаэхэоума? – уи илхэаз акгы ахымхэаакэа
лэаахыганы дцааит ахкэажэ.

— Ащыцагы ыцаеижтеи ианбатәиу, урт рзын бгәи ртынч, сахкәажә, бхаткы.

Җануриа уаха уи длыламцаажәакәа абааш даныныџнала, бцъарла еикәных аџналарта зыхьчоз цшьџык ахацаа налееи-хырхәеит. Абааш аџнутқатәи абжысыртала ушнеиуа, арыгъа-рахьтәи аганахьала акыр илақәыз х-шәык аџан. Агәтантәи ашә лақә, абааш атца мацарала мазала адәахьы укылнагон, издыруада қәылаџцақәак акәшаны иаатәар, абналараз ухәытцнагон. Аџбатәи ашә лақә, уи атәцаа ахьыџнаркуаз ахь унанагон. Ахқатәи — атқәацаа ахьдыргәакуаз, ражәа ахьырґырхуаз, мамзаргьы иахьыршьуаз ахь ухәытцанагалон. Иара убас, абааш атцака акәын иахьықаз аџцара, аңареи ахьы ахьырцәахуаз, афатә-ажәтә ахьыцхьаркуаз, насгьы уахь анеиразы сапатла иаркыз ахьыцшәқәа акыр урхысыр акәын. Уақа иқан ақ Леуан имацара ихатәыз уада хәытцакгы, аха уақа итцәахны имаз уаџы издыруамызт, иаразатцәык ида аџналарагы азәгы дақәитымызт.

Арымарахьтәи абжысырта аганахьала иқаз ауадақәа ахқхәыс илтәын, уақа акәын лхәыцқәеи лматцуџыхәсақәеи ахьынхоз. Арыгъарахьтәи абжысыртаґ иқаз ауадақәа рқны ахтынра ахылапшцәеи ар рқызацәеи ирытцакын. Ақ ицсы ахьы-шьалоз ауада даара ґеишәа ирхиан, уахь аџналар ицхәыс лыда азәгы дақәитымызт, ашә илагылаз ақарулцаа уџнарыжьломызт. Иқан зегь рааста итбааз даґа уадакгы, уи ахтәартас иалхын, уақа акәын ахра аусқәа ахьырызблос, асасцәеи ар рқызацәеи ақ иахьидикылалоз.

Җануриа лматцуџхәыс илхәаз агәра лзымгазшәа, дышиа-шаз лхәыцқәа ахьыцәаз дныџналаны днархапшит, аха ащыцагы тахәхәа ицәазшәа анылба, нас абжьаратәи ашә ала лара луада дныџналт. Шьыжыла дангылалоз лматцуџыхәсақәа ракәын лхаткы камыршәуа деилазхәалоз, лыхцәы жәпа хәаны илзыздалоз. Дырқынцыцәаны иахьывагьежьюаз мыцхәы иахдырқьацәозшәагы ламхабалон, аха ахқхәыс лыматц аура ус иахьатахыз азын, иқартцоз ахьырқьацәара мап ацәкра ахәтаны илбомызт. Абыржәы луада даныџналагы, лкырта рибамто иналывагьежыит, азә ақәардә лымталыргылт, зык сшәыржә хәа шылымхәазгы, даґазәы азыхаа лзаалгеит, егыыртгы

ацәырдагәахыи еихеит, лцәартә дырмазеирц. Есыуаха лыхцәи
цыртланы акәын дшышьтәлалоз, лыпсы ахыларшьоз азы ус
еихә илызгәман. Абыржәгыи шыца тьпхацәақәак лыхцәи
арееира рәазыркуан еипш, иаалыркәаны ашә асбжыи аагeit.
Уи аганахь ишыпшуаз, ус даафналеит бцәарла еибьтаз арцыс.
Ашәхымс данаахьтцәкьоз икәалзхылца ихыхны данаагыла ауп,
ахкәажә дналеихьрхәаны ибжыи анирга.

— Ахкәажә, бхаткы, абааш иаакәыршаны ахылацшра
кахцеит. Акарулцәа зегыи ртыпкәа рфьи ихаргылеит... Сазцаар
стахын, шыта абаагәара агәашә ахаркру, мамзаргыи итегыи
хаацшру?

— Шәызыпшыда? Избан уажәыгыи изашәмыркыц? — ар-
цыс лылапш наидлырхалт ахкәажә.

— Ахкәажә быдта хазыпшын, аха дышьтәлаанза лхала
дыказарц лтахуп, шәылцырхагамхан хәа анхархәа, хәаа-
нахкылеит, бхаткы! — ихы хьаршшаауа даацәажәеит арцыс.

— Ифьцу ажәабжь хәа акрыкоума? — уаха уи акгыи
ахымхәаакәа дача зцаарак ныкалцеит ахкәажә.

— Апснынтәи азә даараны дыкоуп хәа ихартаз адырра
иначыданы, усеипш акгыи хмахац, бхаткы!

— Уи дызустада зырхәа?

— Цхаражәхәафык ифәла иахзаарыцхаит, Асланыкәа хәа
апсуа аамстақ дахтаараны дшыкоу ала!

Убри аамтаз Тануриа адунеи налхалашазшәа лгәи өтгәыр-
гәаит, аха уи лнамырцшкәа иаразнак деитцааит.

— Нас, усеипш азәи даараны дшыказ заанатц адырра
зсышәымтеи?

— Ахкәажә, бхаткы, даазтгыи, адырра шцабахамтоз, аха
макәана ихабар хамбац!

— Ус ааицхазар, дмаар иурым! Данааиузаалакгыи, агәашә-
кәа изаартны дташәыжәла, икалоит атх ганы дааргыи. Хатала
ухата иудыстоит ишахәтоу уицыларц... Исхәаз еилукаама?

— Елыскааит, еилыскаа... Уи азын бгәи ртынчны быказ,
ахкәажә, бхаткы! Ишыбхәаз икастоит! — ихәан арцыс, еитх
дынхьрхәан, нас ашырхәа дныкәтәиананы дындәылцит.

Тануриа лматцуфыхәсақәагыи дук мыртыкәа рхы иакәитыл-
тәын, нас лыхәпха Асланыкәа уажәымзар-уажәи дааиуазар хәа

акраамтазагы дизицшы лхала дтәан. Атцх ықәха ацара иафын, аха дзызыцшыз ихабарк аныкамлаза, шыта уахала дзымаауазар акәхап хәа нылгәахын, цхагәазы лҗеилыхны днышыталеит.

XI

Тануриа шыжынатцы дгылеит, аха азәы дыбзааит хәа макъаназы дыррак лырымтацызт. Аеыцсахра иахымзацыз акарулцәагы, иаараны иказ иахеижытеигы итызшәа рыман, ашыжыгы руазәк игәы иазымчхакәа деитатцааит абас:

— Ахкәажә илдыруамашь ацсуа аамста арахь изакәазы даауа?

— Дшаауаз иахоуп ианласхәаз, аха изакәазы даауа лыздыруам, — атак ныкаитдеит иаха адырра лызтаз арцыс.

— Ацснытәик дахзымааижытеи акраатцуеит, аха иаалыр-кыаны ахкәажә илзаарыцхазар, цыара уск дашьталаны дшаауа шашьом, — ихәеит даеазы.

— Дзышытоу сыздыруам, аха баша дналыдтааларц даауазаргы калоит, — иаазгәеитеит ацхыза абас ацәажәара ахы азыркыз акарул.

— Акәхап, аха избан иаараны икоу заанатц изылзааицхаз? Баша даауазтгы, адырра камцакәа дааргы амуази, — агәашә илагылаз акарулгы дызтаара мацараха иаргы иажәа налеигалт.

— Мшәан, уи иаара аскак атызшәа алхра азнауеи, даар, дшааз аицш дцап... Уи хыаас дызмада, сара уажәы хәыцыртас исымоу зынза даеакуп. Еилыскаарц стахуп, ах Леуан абыскааамта дынзырхаз змаану, — излацәажәоз даеа зтааракахь инахигеит акарулцәа реихабы.

— Атагылазаашыакәа хырымзар акәхап, — даеазы абас аазгәеитеит.

— Сгәы исытанахәоит ацхыраащәа дрышытазар калап хәа. Убри акәхап дынзырхаз, — ихы нарылеигалеит даеа карулкгы.

— Ус акәзаргы калоит, аха икатцәкыоу шәзымдыруа гәаныла ацәажәара ацсам. Уи ахынзаиашоу ах дшааилак еилахкаап, — ихәеит акарулцәа реихабы.

Абри атызшәа мыртәакәа ишынеиҗарк-ааиҗаркуаз, ус иааины иаарыдгылеит иахатәикәа зыцсахраны иказ акар-

улцаагы. Аҕыцқа ныҕагылоны еипш, иаалырҕаны ибжы наиргеит абаагара иџаҕалаз ҕарулк.

— Амрагылара аганахыла ҕыуаџ дшаауа збоит!

— Азэ иоума иҕоу? — дцааит аҕарулцаа реиҕабы.

— Ааи!

— Ус акэзар, хымпада, аҕкэажэ илтаараны иҕоу иоуп!

Ҥануриа убри аамтазы луада лхы лзыџнамкуа, гэамтцра дук даргэаҕеиуа, лнапкэа лгэытцапса алаџеира хтакны дыкан. Еихаразак абыржэы лгэы иҕыхоз, Санатрели иидыруаз иаха иахызымхэаз акэын. Аиашазы, уи азын гэыбҕангы илҕомызт, избанзар, акыр идырзозаргы, аҕэара дшаҕеиҕымыз лдыруан. Игэы азымџакэа иидыруаз изилырхэазтгы, ускан агэра лгагэышэон лхатца ихырхэааз ахынзатцабыргыз. Абри азтцаара иахыак зынза таха анылнамтаза, ашытахы лгэы иамукэа матцџ-пхэыск дишытатцаны длышытит, Санатрели лассы дылзааиразы.

Дук мыртыкэа, ус дааџналеит иаргы. Аҕкэажэ дналеи-хырхэаны аҕсшэа налеиҕэан, нас дахынагылаз деиҕамтцкэа илапш налыдирхалт, шаанза дипхыаны дзаалгаз изеилымкаауа. Диашахэцэаза лҕаҕхыа игылаз арҕыс игэы итцатэахыз амаза тылцаауазшэа, ларгы лылапш идырхаланы дшизыпшуаз, ус лыбжыы налыргеит, анс-арс хэа акэымкэаны, илҕахыз азтцаарала.

— Санатрели, иацы ахэылҕаз ханеицэажэоз гэџарас иҕас-теит гэырџаны исымоу шытцудыраахыоу аҕара, аха иузым-гэаҕыт уи цэырганы сахэара. Иуҕахымхеит аҕырыгамара... Сара исцэузарц, избан цасхэан ҕымдыр зхыҕауцаз?

— Аҕкэажэ, бхаткы, исзеилымкааит, иарбан ҕымдырроу иҕастаз? — ицэымыҕханы ауп дыштцааз иара.

— Ибзиатҕыҕаны еилукааит. Сзызтцааз аҕак ҕатца. Иудырқэоз зсоумхэаз иахыа еилыскаарц сҕаххеит. Убри азоуп супхыаны узаазгазгы.

— Уи сыдбымцалан, аҕкэажэ, бхаткы! Избанзар, бахэара ахэҕаны избом! — ихэеит Санатрели, илмузошэа аниба.

— Избан?

— Избанзар уи еиҕагы бгэы цшқа кыднаршэар ҕалоит!

— Исмыхыша исыхыри шыта. Ибажэахаз сгэы мыжда уажэшыта зегь алазартэ иҕалахыеит. Сызтцаара ушарлакџакуагы збоит, избанзар сыгэра рацэак иузгом. Уи ауп иухыны иҕоугы,

аха иудыруаз, изхәаз абри иоуп хәа азә иҫаҫхәа шахәтс ушыҫасымтцо. Иудыруа сурдырырц утахымызтҫы, акы шудыруа аҫара агәҫара сумыркындаз. Иҫаутцо аҫымтрала бзиарак сзууа ҫьумшьан, уи сара сзы еихаҫы иҫстыхгоуп. Схәаа хуеырц утахытҫәҫазар, угәы иҫатҫәаху аартны аиаша сырдыр.

— Ахкәажә гәыраз-лаша! Избан еҫырт рылымкаа сара еиха сыгәра ганы абартқәа зсабхәо? — ҫыхәа ааста абыржәы еихаҫы гәҫәала даалакҫаakit Санатрели.

— Угәра сымгозтҫы, азәы иасымхәаша уасхәарымызт. Насҫы, сара дыстахуп сҫәы амазақәа аартны изасхәалаша уаҫык сааигәа дыҫазарц. Схәаакәа сыҫеиҫызшаша, ара уара уда уаха уаҫ дыҫамшәаҫы збоит.

— Иҫабуп сыгәра ахыибго, ахкәажә, бхатҫкы! Аха исзеил-каауам ах ихырхәаауа бхата ишбахахьоугы, убартқәа еиҫар-ҫыҫны сара исбырхәарц зыбтаххаз?

— Исахахьоу уарҫы иузырҫабыргыр, нас агәра згәтҫәҫоит, схатҫа ихырхәааз шиашоу ала.

— Нас, ус бҫахытҫәҫазар, ибахахьоу иашагәышьоуп, ах-кәажә, бхатҫкы! Ах иаб иашьа Гьаргь Липартиани иҫхәыс Нестан-Дареҫани иареи еихнахәаait хәа ауп сарҫы ишсахахьоу!..

ҫануриа, аенышьыбжьон инылхәдыдызшәа иналыҫә-шәаҫәҫан, амаҫыскша лгәатҫа инҫасызшәа, лоуразоуроу игәыҫ-каагаха акы дааимнадеит. Убри аамҫазы днеилышшан, аҫәаҫыхәа даҫынатәеит, ҫырқәаҫарак лымамкәа. ҫабыргны, усшәа лым-хәтәсқәакҫы лахахьан ларҫы, аха дыздыркылоз убри лоуп хәа дыҫамызт, ҫхыз илбарҫы ихалҫомызт. Дшымгәыҫоз Санатрели ила еилылкааз дархашхәтәарахазшәа, даҫҫымкәа-даҫбзамкәа ҫытраамҫак лыбжыы лызтҫаауамызт. Иаалырҫьаны лхаҫсахьа ҫшза амамиқәара ахынаҫәтәаз, шыҫа убас маҫара иаанхарашәа, ахахәбаҫа деиҫшха акәын дыштәаз. Усшәа акы лахақәахьазарҫы, лхатҫа идыркылаз аҫхәыс лҫы ихы неигап хәа лызхәтҫомызт, еҫа рхәахьазарҫы, убастҫәҫа идыр-кылап хәаҫы даҫазыҫшымызт. Иара имаҫара иакәымкәаны, ахымзгҫара, абар, лара лхатҫаҫы дахьақәшәаз, ари лхәыҫқәа рзыхәанҫы иҫәаҫеыҫаны илыҫхәзәеит.

Санатрели дымқәаҫазо дахьылаз акыр иҫәымыҫханы, уаха акы ахәара изымгәаҫьуа илаҫш лыхирҫомызт. Игәы

ғәғәала дтағәәтеиуа, шыта илхәараны иказ изымдыруа, цәғьарак
зуз иеиңш длымтагылан. Убри аамтазы иаргы акыр игәы
даарыцханашьейт, аха хазшаз ибон харак шидмыз, избанзар
лара лхата лоуп иидыруаз дафакны мчыла изырхәаз. Еилылкааз
акымзарак лзахымхәаауа, дызхәәеуаз агәырға лыхәдацәа
аҕынза дыткаа дшакыз, ашытахь мацзак акара лшыарафы
лғаалгашәалуит. Цыарак икыдхаланы иңшуаз лыблақәа еиқәара-
ейтцараха ишыказгы, ашытахь иалшәашәа иаашакышақьан,
убасқан лыхгы мацк дөахашәа аакалтеит. Ацәымсарға еиңшха
иғажәкуаз лгәы акы иғкааны ишакызгы, лгәырға хьанта
мчыла иналыххәаны инкалыжыырц ақәылкызшәа, уаанзатәи
лғаңшылара ахышытрахь ианаалырхынхәуаз аамтазы ацәашы
таа еиңшха еиха ағаардадеит.

— Сара издыруан абас шыкалоз! — ихәейт Санатрели,
ахкәажә лшыараф дааизшәа аниба, ихы аара ақәцо. — Сара
исхароуп, ғәғәала бгәы бсырхьит! Исаҳахьаз басымхәар ақәын,
аха икастцарыз, иансыдыбцала, ахкәажәк бғаңхьа мап кышья
сзамтеит!

— Мап, мап, уара иухароу хәа акгы ыкам! Ииашаны
иқаутеит ацабырг ахысурдырыз, насгы ари цәахышья змам
акоуп. Иахьоума, уатәоума, саргы уеизгы еилыскаараны
сықан. Заанат аиаша ахысурдырыз еихагы еиғьуп, — абарт
ажәақәа мчыла лкыркы иаатғаны ауп ишылхәаз.

— Ахкәажә, сбыхәойт ах иғаңхьа сзырбымгарц! Ацәгья
ахысхәаз азын схы ақды инықәкны ихитцар калоит, мамзаргы
сыкнаҳаны сишьуейт! — лхата дахьираргамаз шәаңырхапрк
шизцәырцыз ааиныңшит атыхәтәан.

— Санатрели, иудыруаз, аңсуа пхәыс еснаг лажәа ажәоуп,
илхәаз дахьхәрангы дыкам. Уи азын угәы ртынчны указ... Абас
анухәах, шыта саргы аказы сухәарц стахуп.

— Ибуазеи, ахкәажә дузза, карулк бсыхәартә!

— Суңхьаны ушаазгаз уажәшыта издыруа қалахьейт, аха
еибәххәаз уаңцсык имаҳароуп. Иудыстоит абри уңсы иатца-
тәахны иумазарц, — лажәа анагзамтаз игәырға хьынтаха
дагьяақәыңсычхаит лара.

— Ахкәажә исыдылтәз сара җатахыак исзафьзоуп! Уи бацәымшәан, сара скынтәи азәи иахараны дыкам, ахкәажә, бхаткы! — ихәеит Санатрели, дшыгәрагаз иажәа ианырцшуа.

Җануриа убри аамтәз дпышәырччашәа җалтеит, аха уаха аеак ацымтәкәа, шыта дцар шыҗалоз лнапала инеилырбеит. Санатрели дынкахырхәаны ифьинеихеит, аха ашә днадгылоны еипш, ус лыбжыи наикәлыргеит.

— Сара истәхуп шытарнахыс сааигәа уҗазарц, насггыи уи цсы зхоу азәи изымдыруа имазазароуп. Игәрагоу уакәны уанысзыкала, уацхыаҗа иахьузеигьхаша рацәахоит.

— Бара бзы схы сеигзараны сыкам, ахкәажә қыи! — лааигәа агылара дахыакәитылтәыз оумакала дагьааигәырҗеит.

Ифьинахамтәз аеазнык дынхырхәан, нас ашацахәа днықәгьежыааны дындәылтцит. Ахкәажә лымацара данынха, иаразнакала лгәырфәа хьантә еитәх лыченамаданы азхәыцра дналагеит, иаахәытцырҗьаны дызцахыз аразҗыдара шытарнахыс лхы шанлырнаалаша лзымдыруа. Цабыргны, Санатрели ибзоураны лхатә ихырхәауаз шиашаз иахьа агәра лгеит, дзыхнахәаазггы дызустаз еилылкааит, аха уажәшыта ацхыаҗа иалтцраны иҗаз акәын здырра лцәыуадафыз. Ганкахьалаггы, уи аилкаара митәзакггы атахымызт, избанзар, стаца хазына, сацала ссир хәа даалыцәнымхозшәа есымша илҗақьақьоз Нестан-Дареҗьан дылхырҗьаны лхатә атызшәа дшаиргоз шыта илдыргәышыеит. Цәахышыа змам агәымхара мышкызны ицәытцмырфыр ауам, шытарнахыс реицынхара атәи шыҗалаша иаразнакала дназхәыцит, аха ишҗарыцсыхәыз лхәыцқәа? Абри азтәара акәын игәырфәацәгьаны шахеиларшәтцас дызцахуаз. Уи адаггы итцеггы дзыцәшәақәашаз рацәахеит, избанзар абартқәа лаб иаханы даныкала, хымзҗыказ иаагыло иакәмызт. Илтаараны иҗаз лыхәпқәа, ишыҗастцаша ма ишҗасытцеимхәари хәа абыржәи убри дшазхәыцуаз ауп, ус иарггы абааш агәашә дшаадгылаз.

— Дад Атласкан! Атырқәцәа рҗагыларазы агырқәаггы ацсуаа ацхыраара ырттарц азыхәан Гыртәылаҗа ицаны иҗаз аамстә Асланыкәа хәа ацхьан зтызшәа сымаз иоуп абыржәи еитасхәо ажәабжә хазназгаз. Убри иеитәхәамтә ауп абыржәи

иузеитасхээрц истахугы, — ихэеит Ардимон, ихы шышьтхны Атласкан дзырѡуа дахьтээз днеиѡапшын.

— Уажэа сахьапырхагахо сатамыз, аха Асланыкэа хэа узѡу дызустадаз? — дтааит Атласкан.

— Уи, ах Пыта ипха Тануриа лыхэпха иакэын, дад, — ихэан Ардимон, нас иажэабжь нароуны аитахэара дналагеит.

Ардимон иеипштэ́кьа Асланыкэагы идыруан, Тануриа пхэысс Леуан диднагалеижьтеи ацсуаи агыркэеи мацк а́кара еизааибашэа ишыкалаз, аха ирыбжьаз аиба́тахымра макьанагы амч шамаз и́кан. Ииасхьаз аамта ахамырштра иуданахэоз ра́цэан, уи цабыргра канатон анкьа зны, Ацсны ахра амцэыжэ́а ицакны Гыртэыла шахьчоз зхазыршткэ́аз шы́калаз. Еихаразак Ададианкэа ра́кэын, ацсуаи дарей аиба́тахымхара ам́а азылхны, еснагь аиѡагылара́кэа р́кынза икылызгозгы. Аибашьра зымбац аха́кэитра ахэ изшьом хэа, ацсуаа рыбзиара́кэа рхарштны атыхэтэан гас иахьы́карташа иашьталеит. Асас бзамы́кэдуднагалар а́пшэмара иеазикуеит хэа, ацсуаа рыдгьыл ахэ́так рыца́гара Ададианкэа ашьтеи́жьтеигы ма́ч цуамызт, аха рыжэлантэ́кэа рахьынтэи издыруаз ы́кан, ацсуа ды́кэнушьар, уха́тагы ухы кэ́нушьартэ ушы́каитцоз.

Тануриа цшза Леуан диднагалеи́жьтеи, аиашазы, ацсуаи агыркэеи реидыслара́кэа шы́кэсқэак ра́кара иаанкылахазшэа и́кан, аха уеизгы агэрагара уда́аын убас ма́цара иахьынза-цашаз. Асланыкэагы убри акырынтэ да́зхэыцхьан, абаржэы абаагэара дшынталалак «А́цсуа сас, бзиала уаабеит!» хэа ихаткы камыршэ́уа ипылараны ишы́казгы идыруан, аха уи дара зышы́цылахьоу ѡра́пшь-ѡырбагоуп хэа уаанзагы иазишьахьан. Иуцэнымхошэа ре́ырқыакьаны иува́гьежьуа ре́ы акы адырхэон, аха ара́хь ргэы и́тыхоз зынза да́еак шакэыз иара изы иѡы́цмызт. Цабыргны, игэы шазѡоз еи́пштэ́кьа, иаимта́з убас иагьы́калеит. Абаагэара а́талаха иамразакэа, а́цсуа аамста да́хзааит хэа, иеышы́кыл акырта реибам́то, иара́знак инеипыхьланы ива́гьежьуа дынѡы́жэырхит. Икартэ́азаны а́цшэа иархэеит, нас хатыр дула а́хкэажэ лахь дымѡа́пыргеит. А́цснэтэи иа́аз азэы лбара ши́тахыз ала, ашэ́хьчаѡ́цэа руазэ́ык дныѡна́ланы адырра шлитэ́зтэ́кьа, убри аамта́з ашырхэа дѡа-гыланы ус лхэеит:

— Нас, уа дыргыланы дызшәймоуи? Дыфнашәмыжылои!

— Уажәытәкыа, ахкәажә, бхаткы!

Асланыкәа дшыфналазтәкыа, Җануриа лыфны дыказшәа баны, иаразнак днеигәйдхахалан, дгәыдылкылт-дхыдылкылт, игәхьяалгоз лтаацәа лбаз акара лгәы каланы лыхәпқа дахыылзааз даараза деигәыргәеит. Лгәазхара данифапшы ашьтахь, нас ашә аганахь дынхьяпшын, асас дымфәпызгаз иахь ус лхәеит:

— Асаси сареи хәицәажәонатцы арахь азәгы дыфнашәмыжылан.

— Инагзахоит, ахкәажә, бхаткы, — ихәан амфәпгәф, дынкахырхәаны, нас дныкәтәиәаны дындәылтцит.

Асланыкәа иаразнак игәы азфәеит, Җануриа лцәажәашьей лыпшышьякәеи злаказ ала, гәытцхак дшаргәәтәиуаз акара. Ишынеибартәазтәкыа убри дазтцаарц итаххеит, аха акы ахәаха иамразакәа, иапхья лара лыбжыы налыргеит.

— Асланыкәа, шәышпәкакәоу зегь? Сани саби ргәабзиаракәа зейпшроуи? Уахь ишәыпстазаашьоуи? Зегь даараза шәыгәхьяазгоит! Шыри, шәбара стахуижьтәигы акраатцуеит, аха уаха неишьяк сзамтәит! — лахьейкәтцарыла даацәажәеит лара.

— Хазшаз имчала зегь хәибгоуп. Бгәы ртынчны быказ, бызхылтцызгы ағьарахәа икоуп, — налатәеикит иара.

— Ах, зака истахузеи зегьы снәшәылапшны шәызбарц! Ишпастаху снәшәыдтәаланы сгәазхара шәацәажәара! Ах, шыри, икалару убри афызә мшык анызбаша!

— Ибуазеи, ибымбакәа. Хымпада, икалоит бтаацәа рахь баннеиша амшгы. Амала, бнахалапшырц бтахытәкыазар, бнызкыло ауп исзеилымкаауа?

— Уи нас иуасхәап, — лхәан Җануриа, иаразнак даеа зтцаарак ашка ләынахылгеит. — Уи азын иуасхәашагы рацәаны исымоуп, аха апхья еилыскаарц стахуп арахь уаара зыхкыаз арбану?

— Аракатәи тауади-аамстәи хәреи атыркәцәа рфәгыларазы аицхыраара хәбжяхтцарац азын баб сааишьтит. Абри аус азын мчыбжык аахыс абра сыкоуп. Насгы, арахь санаауаз бан дсыхәеит саныхынхәуа аламталаз снабыдтцааларц. Аранза

саханы санаах, бан исалымхээрғы, уеизғы бымбазакәа сца-
рызма сарғы, — ихәан Асланыкәа, нас иажәа еитанацитеит.
— Сзаашту аус атыхәала бхатцагы снаицәажәар стахын,
аха исархәеит ара дшыкәмыз, дхынхәаанза шыта сизыпшыр
акәхеит.

— Уаха арахь дыхнымхәуа убааит!

Ҥануриа лхатца ихылхәааз ааңеишыеит, убри аамтазы
гәшарасгы икаитеит хатей-цхәыси рыгәкәа нибарханы
ишыказ акара. Уи азын акәхап лееитакны дзыкоу хәагы
аазхеитеит атыхәтәан. Убри ахынзаиашаз еиликааразы,
ашытахь дагыналазтааит абас:

— Избан ус зихыбхәааз? Акы еимазымкуа уаф дыкам, аха
избоит цәгыза бгәы изынханы бшыкоу акара!

— Избахә уаха арахь исумырхан! Ауа бзиа угәәкра дахьзоит
хәа, Анцәа ду сызкәахшоу ианаамтаз усзааигеит! Асланыкәа,
иумдыруеи, абзиабара ахыкам агәыргъара калашья шамам!
Ушыбзоу улсны адәы уқазар аткыс уеушыр еигъми, аха
усеипш згәагыада, хараза ахымзг иазхәыцуа азәы иакәымзар,
— лгәацсахеибакра цкәа илнамырхәо даацәажәеит лара.

— Иаууеи, бызлазбо бхатей барей гәгәала шәеивтцасны
шәыказаап! — убри аамтаз акыр ицәымыгхеит.

— Аивтцасра мацара акәындаз ихабаргәыз! Зеггы рфы
узышәахауама, абаш афы убри ада хәатәы ыкам!.. Зегь
ырцшзаны ихушар калоит, аха аффы баапсы тәахышыас иамоу
удыруазар исытәхәеи? Изтачо змамыз ицха набзытас дитиуан
хәа, сыхәпха хазына, иубоит саб изакә насыц хазыноу иситәз!

— Исзеилкаауам баб абыскак бгәы ицәкаҳаны бказтаз, —
лцәажәашья акыр дааргәамтцит Асланыкәа.

— Егъа иуцәахыргы, егъа азуургы, зегь акоюп
ацәырпхашьягара мышкызны арахь ицәытмыршыр аузом, —
лыхәпха иихәаз лхахыы илызнамгазо, лгәыпжәара макъанагы
даршагыатуа дакын.

— Сбыхәоит, ажәа мыцхәы самыршыкәа, икалаз сабхәарц?

— Икалаз убри ауп, зхәымцъар зызнымкылаз хымзгы
инаргоит!

— Исзеилымкааит!.. Изхыбхәааи?

— Умыццакын, уажэытэ́кьа еилукаап схатца имееиракэа дахькылнагаз! Аоны ушнеилак умахэ хазына и́кайтцаз абас-абас ауп хэа сабгы иоухэар даргэыргыап!.. Сыхэп́ха қыа, иуасхэараны и́коу уаргы иугэап́хашам, аха даеа ганкахьа-лагы, уцэытэ́ахышыа сымам! Абри шаауахалак, зыжырацэара еилаганы ахьымзг иатцалаз схатца хазына иацэажэара шапсам дырны, ихынхэра уазымпшыкэа аоны́ка ам́а ушыкэло здыруеит! — абас лхэонаты, лылагырзкэагы нха́кэ́кэаланы лыблакэа инарыхылт.

Шь́та дым́ашыахуа идырт, цабыргны хатцеи-п́хэыси цгэеикэатэак рыбжысны ишы́каз а́ара, аха изхеибаркэоз атыхэтэанза илымхэацызт. Убри ацэыргара акыр л́еадлырхалазаргы, атыхэтэан иркыафны лыхэп́ха илырдырит, лхатца иаб иашыа Гьаргь Липартиани ип́хэыс Нестан-Даре́цан дышлыхнахэааз шитылдырааз. Асланы́кэа ари шиахэзтэ́кьа иаразнак гэгэала ицэымыгханы дахьтэаз даахэатцэыхэатэит, иалихэаара изымдыруа азнаказ иажэакэагы наи́феабейт.

— Аиаша у́тахызар, абарткэа зегы саб иааихкыаз ауп! Ихы мацара дазхэыцны сара хахэс с́кайтцейт! Дыхьчазаргы, псыуа нха́шык сиццазтгы, сып́стазаара гэыр́шала исхызгарымызт! Ускан схэы́ккэагы е́дныхэак рымамкэа иаанхагэышон! — лхэейт Т́ануриа, дыр́шегых инал́фашыз лылагырзкэа рыцкыо.

— Ус бымхэан, Т́ануриа!

— Исхэаз цкыа агэра шузымго збойт. Цабыргны, нха́шык сиццазтгы, ускан а́тауад Пыта Чачба игэы́тцашэазеи, ип́ха анха́шы дии́тартэ хэа зегы изырхэар калон. И́таххейт Гыртэыла ах сип́хэысны, зегь сеихырхэо, аматцу́ы хэса́кэа сывагьежыуа, сгэы иша́тахыз а́тагылазаашыа соурц. Асала игы́амадоу а́кыф п́стазаара аткыс аламыс змоу анха́шы цкыа и́о́ната сы́о́нагылазтгы, абыска́к агэы́пжэара са́кэшэарымызт. Сара сзы а́тынч п́стазаара акэын акыр исза́псаз, аха усеипш сылахь ианымызт, — лылагырзкэа ша́пхыа лыблакэа инархыжжаланы инал́фыкэкеейт.

Асланы́кэа и́таххейт зхы згэы ахшэазаны и́каз Т́ануриа днаигэы́тцакны ди́жыжьарц, аха уи еиха́гы лгэы арпшаар калоит хэа, иеынкылашэа дтэан. Уажэшы́та акы мхэакэангы ца́шыа има́мызт а́кнытэ, лгэы ала́кайтцарц абжыгара́кэа лы́то, атыхэтэан ус ихэейт:

— Псыхәа змам хәа акгы ыкам, икалаша ббаанза мацк иаачха!

— Хых, икалаша! — иааңалшьеит. — Уаха икаларц шқаутахыз, икалаша калахъазар? Сыхәпха бзиа, уара иудыруеит, сгәы зызцаз ауафы симтакәа саб Гыртәылака сызирхаз! Сара истахуп абас игәазырпхаз аиаша соухәарц! Срыцхаушьатәкьозар, ацабырг сцәымзакәа исурдырырц сухәоит!

— Уи ицахьоу усуп, ибасхәаргы, шыта иабабыхәагәышьои.

— Исыхәоит, сгәыпжәара алахучераз, — абыржәы акара ацхыраара лтахны дшыкамлацыз ала ацыхәтәан лыбжыгы иааныпшит.

Асланыкәа игәы дрыцханашьан, насгы убри агәаларшәара зака лгәы иатаханы дшыказ аниба, ашьтахь дмыргәаккәа иидыруаз лзеитеихәарц иеыназикит. Уи лара еихагы лгәы пнамжәозар ишгәыртынчгамыз идыргәышьон, аха абри аасоухәароуп хәа ианидылцалаза мап изацәымкыкәа, ишылзеитеихәашаз азхәыцра дналагеит. Кыргы дааизыпшит, аха убри ацәыргара шицәыуадафыз акара ихәҗсахьа иананылбаала, ашьтахь гәырџа ччапшык лқышә иныкәтцашәа ус лхәеит:

— Сыхәпха хазына, издыруеит ахәара зуцәыуадаф, избанзар иутахым исымоу агәырџа сзымхошәа даеа гәырџак сзаццара. Иудыруаз агәырџа агәы аташьра шымариам, срыцхаушьатәкьозар, иудыруа сцәымзакәа ихәа, убасала схы аласкычыр стахуп, — лхәан Тануриа, лыхәпха лылацш рыцхәхәа инаидлырхалеит.

— Исхәараны икоу ихәфсхьоу аамтоуп, уи баргы ибдыруа, ибгәалашәакәо роуп. Убартқәа уажәы еитарҗыцны рыртытра стахымызт, аха абыскак бансыхәах, шыта мап сызкуам, бгәы иатахытәкьазар, ибасхәагәышьап.

— Исыздыруам убас зыстаххаз, аха сқәыпшраз ибзиараны исхызгахьоу аамта еитасгәаласыршәарц акы исгәанарпхейт. Икалап, исафсхьоу саназхәыцуа игәхарштгоушәа самхабозар. Ацыхәтәан исыцстазаашьахаз уаанзатәи ианадыскы-лалак, ибзиараны исхызгахьоу заанатц адамра лашьца исыцталахьоушәаггы самхабоит умхәозар, — ацсра деилахауеижьтәи акраатцашәаггы леаакалцейт.

— Ибуазеи, Ҷануриахейт, асдәкьа бхы бгәы ацәкаҳартә! Макьана зынза бызгабуп, ибжәыша азыхь абыржәоуп ахы аныцнагаз. Ускак агәырәа бәабмырган. Ацстазаара агьама аныбкыша аамта бтагылоуп, арахь бара уажәнәтә бхы бгәы заанатц иахбыршәейт... Иараби, асейцш збахьада, изаҳахьада! — ейтаҳ длабжьарц иеыназикит.

— Мап, мап, шыта сара сзы акыр иашахаз ацстазаара агьама ауп исзаанхаз! — ылыдыкылаз дзақәшаҳатымхейт лара. — Абас лахьынтас исоуртә сказтцз саб иакәгәышьоуп, аха ииасхьоу хнырхәышьа амам умхәеи? Уи саргьы сақәшаҳатуп, избанзар, шыта ислахьынтәхаз дачакала ейтакшьа амам! Акәцьал итоу амхатә иадыруейт хәа рымхәои, саргьы сызтагылоу сара соуп издыруа!

— Арыцҳара хара уацәгыл, уанақәшәахгьы, угәы каумыжьын хәа зхырхәауа бхафәы иааганы ибычҳароуп. Уртқәа, уртқәа ачаақы ейцшым ахшара ргәыблра. Бхәыцқәа баарызхәыцны бычбыргәғәроуп. Бара аәнаҭа цсычә бамаазейт, ҳацҳазатә хәа бани баби рнапы бықәыргыланы ибыхзызауа браазейт. Ибеигәыргьатәа ибзырура рыздыруамызт, бгәы ишаҭахыз аазара бзиагьы быртейт. Ибгәалашәоу сыздыруам, жәаф шықәса аныбхыцыз бирамшы аҭены баб аҭарчеи ейфикааит быхьзала. Аҭенынтәарак ныхәак ейцш, бара ибызкны аимтыхара ду мәапысит.

— Ишцасгәаламшәо, уи аҭены ауми Ахәатҳаныкәгаф хәа изышьтоу Ардимон ицкәын Гьетагыир ацхьахә анигаз. Усқан зака сейгәыргәазеи зегьы дахьыриааиз, аха иазууеи, ҳыцъагьы ҳаицгәыргәалартә ҳаилахьынтәамхейт умхәозар, — лхәан Ҷануриа, убри аамтаз лгәы дынтәкәыцсычҳаит. — Иахьанзагьы исзеилымкаац саб даргьажәәаны ивагылаз, ҳаҭыргьы зкәйтцоз Ардимон иҭа сызиатәеимыршьаз.

— Абри бхала ианцәырыбгах, уи азцаара уаҳа базхным-хәразы, шыта еилкааны ибасҳәап убри зыхкьаз атәгьы, — ицәажәара дацырхагамхаразы инапгьы даафәхейт иара. — Ардимон, иаб Састангаз иейцштәкьа, иаргьы ейцырдыруа ейбашьыи дәғәазак иоуп. Баб ифьткьаны исмаҳацызт, абри ауаф ицкәын сыцҳа диқәнагам хәа ихәоны. Баргьы ибдыруейт, уцҳа дхәтәоушьозар, тацас даҳтаҳуп хәа закашы иҭаахьаз, аха

лара шөлазтцаа, лгэы иахьаҥаххаз саргыы сақәшахатуп хәа шрейхәоз. Иҥахымызт бынасың даңырхагахар.

— Сара рыцха, убаскан Гьетагыри сареи хайнасыңхазтгы, ари адыза амықәшәатә сақәшәарымызт! — еиҥах даақәың-сычхаит Ҥануриа. — Сгәы иалнахыз ауаи сареи хгәахәтәы хәхымыгзакәа, ашьтахь саб даалаган, аеацъара сирхеит. Ахшара рзы ари гәнахаразами иҥаитцаз... Аа? Иахухәауеи абри?

— Аиашазы, бан илҥахымызт баб изқәикыз, — ашьтахь ишьамхкәа еиқәыршәны иажәа деиҥаналагеит Асланыкәа. — Азәа ззаз иан дагеит хәа, цабьргны, баб иамхаҥтаз зыззаризеи, агыркәа дырнааларц хәхәс бшыҥаитцаз. Бан леиңштәкьа усқан саргыы иҥахымхеит тәымцъара бахырхаз, аха знык иизбаз дахьхәуа дықазма, игәы иҥеикыз наимызар имуит.

— Сара иахыыҥахыз мап ацәкны, сгәахәтәы сахымгзеит! Инапала иңха лынасың иҥаҥәеит! Убасала цсраҥенынза гәыршала сиртәеит! Саб бзиараны исзыҥаитцаз абри ауп! — лылағырзкәа еиҥах иналҥыкьасан, ацыхәтәан илзымчхәкәа дагыақьыпшәыпит.

— Иараби, сажәа ааныскылар еиғьзар қалап! Ных, ных, уаха иҥахым бгәы аңжәара! Ибымоу агәырша бзымхошәа, саргыы иахсырҥацәазаргыы қалап, ацкыс еиғьуп, еибаххәаз азырханы, даҥа аҗәабжьк халацәажәр, — мыцхәы дахьрыцхаишьацәаз азы, ашьтахь иажәа хиркәшарц иҥаххеит Асланыкәа.

— Мап, мап, иҥахуп уцәажәаларц! Сухәоит, уажәа аанумкылан!

Асланыкәа зхәара дахьзахьази ицегыы ииҳәараны иҥази даназхәыцлак, цәгыахәарак даҥызшәагыы игәы ицанахәахуан. Бынасың иаңырхагахаз баб иоуп хәа лахәарагыы иҥахымызт, аха абри анцәыригах, шыҥа ацабьрг леимхәар, усқан еиҳагыы дрыцхәхон лара. Илаңш налыдырхала-аалыдырхало дахьылзыңшуаз, хьаа дук лыкәнышьшыла, лгәы иҥачыз агәырша хьанҥа дахьаргәамцуаз азы цәгыалатәкьа игәы дрыцхәнашьон. Ахышә еицарса аҥынтәи иҥнаңхоз амрахәага лылаңш адырхаланы дахьтәаз, лгәы цшқарах, азыхәашь ацан изааршәылаз ахәхә хьшәашәа иадызаха аҥын аҗәа хьшәашәала ацәажәара дшаҥыз. Даҥа дунеи ҥацәык аҥы дықазшәа, азатәреи агәыҥрадареи дыхәжәаны дшакыз, ус лылаңш

Асланыҗәә иахь иналырхеит, ацхыраара иахәоз лыбла цаҗш-шәылақәә наидырхаланы. Иаргы илытцидыраахьан, имариазаны лычезылтахьаз ахгәыхшәара акала аиаишья шылзамтөз. Дхәыцаахыс лгәы дамыргакәә дызлааз ала, иаалырҗкыны ихжәаз ашәтыц рацәак шыннамтца еицш, инылтцхьаз ашықәс мац заанатц агәылцсаарахь дархазшәаггы иамхабеит ацыхәтәан.

— Ацәажәара узаҗәытци? — цытрак ашьтахь лшьяра дазы-хынхәызшәа лыбжыы налыргеит.

— Ааи, аха заҗа схәо аҗара бгәы ихьяаха ишацрасуа збоит. Уи ахыгәныбго схәтагы сгәы снархьеит, — иажәа уаха аццара шитахымыз лырдыруа атак ныҗаитцеит.

— Мшәан, иуасымхәеи еилыскаарц истаху! — дцәажәаларц наидылцалт еиҗах. — Схәыцра иалызгаз ауп игәацхашақәны исзынхаз. Кәытҗырхасрак аҗара сызлацшыз ацстазаара кын-җәа сахымбаакәә, исгәаламшәақәо роуп исахарцы истахуггы.

— Хымҗада, уи еилкааны ибымазароуп, — ацыхәтәан днақәшахәтхеит иаргы. — Есымша гәырҗала аҗазаара ауафы илшом, аха абасала иахыҗкалаз ара зеггы баб ихаратцарагы иашам. Атауад Рабиа дызхымзаз ауп иахыагы иекынцда дзышьтоу, аха хадгыл хыпшык дамамкәә аҗатцаразы ицхрааша мацҗхеит. Ихәатәы хатцаны зегь ивагылазтгы, қәылаҗк хашҗа аҗаахара изымгәаҗуа аҗагылазаашья җалагәышон, усҗан баргы ари аҗыза алахынцда бақәшәарымызт. Аисра ашьтахь еинышәароуп рхәоит, бабгы убастцәҗа агәра ганы дыҗан, зыҗнаҗа быҗнаиргылаз Ададианқәеи иареи аиуара рыбжыа-цаны реибашьрақәә алааникыларц. Иҗахын убасала Ацсынтәыла аҗынчра азааигарц, аха сахыааиз исабхәаз ажәабжь җааста сара сзыхәангы дара игәыхьуп. Ададианқәеи хареи шыҗа ацхыаҗа хәизыҗазаашья шыҗалаша сыздырцәом.

— Сара хәхәс срыҗаны аибашьра ааникыларц иҗахын саб!.. Усоума?

— Ааи... Бара быбзоурала аибашьрақәә рцыхәтәа алаҗи-цәарц иҗахгәышьян, аха усала акгы шалымцыз шыҗа саргы избоит. Атауад Рабиагы Ададианқәә иааигәа инаишьтуамызт, иабашьырц рҗанаархозгы акырынтә ирырхәхьян... Ари баб зынза даҗа уаҗуп, аибашьрақәә рацәак дреилахауам, ашьа-

каҥара аҥсуаа рзы ихырхагам хәа азхатцаны дыкоуп. Уи саргыи сақәшахатуп, — ихәан Асланыкәа, иажәа намыгзакәа иңфәхитцәеит.

— Избан, Ададианкәа дрыцәшәозма саб?! — иңыашыаны дцааит Ҥануриа.

— Мап, ус иуршәакәо дреиуам, насггы ахара ихәыцуа ҥауадуп. Аибашьракәа ирфынцәахьоу ауаа рацәа азымхошәа, иҥахымызт иара имшала еиҥах аибашьра шәоыла рақәырзра. Убри азын Ададианкәа рфәгылара ахатыңан хшыола дныкәарц избеит. Баб ахра анааникыла Ададианкәа иаразнак изаарыцхаит хнапатцака указароуп хәа, аха уи дақәшахатхо дыказма, уимоу, мчыла ишәытцашәкыз Шәантәылаггы шәырхынхәыроуп хәа рзицхаит. Ари ас ихәазар, ихампыцдакуггы хцәигозар акәхап хәа ицәшәаны, ашьтахь ах Леуан ар иманы ифәаихеит дхабашьырц. Бабггы акы дыннакыло дыказма, иаразнак ар еизакны диңыларц ифәынеихеит. Сарггы азәы хәа усқан зыкьоык рңызаоыс сықан... Илыкәыршәны хашнеиуаз, Ҥыыкәмыр азы хнырын, агафә аганахь ишьтаз дәык афы хаагылеит. Ахпатәи амш аены ар ду рцәара хнахьцшит. Хфәткьарак акара ианахзааигәаха, ажәылара рфәзымкыкәа дарггы аатгылт, икалап уи адәафы хрықәшәап хәа икәмызтггы. Аиашазы, убасқан баб акәыгара дузза ааирцшит, — иажәа нфәхтцәаны хамтак хәыцрак иенейтеит, ихаштыз акы игәалаиршәозшәа.

— Убасқан саб дырнааларц ақәикит... Усоума? — ифымтра иалагзаны азцараггы неизаңылшьит Ҥануриа.

— Аинышәара, мап! — ихәан Асланыкәа, нас иажәа инацицеит. — Уажәыгь исхамштыц усқан еибырхәаз, уи макьанаггы слымха иҥыоуашәаггы саҳауеит. Акы иацәымшәацыз баб, Гыртәыла ах ииҥахыз аилкааразы ифәанынеиха, Леуанггы ихьчаоцәа ицны диңыларц ифәаихеит. Харггы аҥауад Пыта ималазатцә дхашьтуазма, Ардимони сарей акаңыхәа хнаишьтәлеит хәихылаңшразы. Абыржәымзар-абыржәы еидыслараны икәз о-рык рыбжьара адәы агәтан хәхьааиңылаз ауп бхатца Леуан аңхьаза дахьызбазггы.

— Нас, шәеибадырны Гыртәыла ах убасқан сишәтарцггы шәызбеит!.. Усоума? — игәынамзараз зцаарала дыршәггых даацәажәеит Ҥануриа.

— Мап, ускан бызбахә азэггы ицәыримгеит, — лгәәанагара ааириашеит. — Ианеиңылаз баб иихәаз убри ауп: «...Леуан, хабжьара иаиааиуа хәа уаф дзыкалом, ухынхәы ушьтахька! Еибашьрыла еснагь аиааира узгом, насггы, ишубо, харггы зышьтахька ихьатцуа хакәым! Иугәаларшәа ужәлантәкәа Мамиараа анкьа ирыхьхьоу! Уажәы шәарггы харггы абри адәафы хнибартәарц утахымзар, ухынхәыроуп! Сгәы иаанагом уара уеиңш икоу ах кәыга газарак иамхақатцап хәа! Хара уахра ҳаңырхагам, хшыбзиоу ҳаиңырцп! Ур уманы ухынхәы ушьтахька!» хәа акы ахәаха иамразакәа абасала аңхьа даа-цәажәеит Пыта.

— Нас, атакс иоуи саб?

«Исыдугалаз азхәыцра атахуп! Аикәшахатхара аныкало, сара ишыстаху ахатцгылара аноуталак ашьтахь акәхоит», — абас атак ныкаитцеит Леуан.

«Мчылеи ршәарылеи азәы иазаагара мариам! Еигәылацәоу ф-жәларык есымша изеибашьрым! Хык рызташа, аиаша раз-хәаша дзыкалар, мышкы зны еинааларанггы икоуп! Абри убас шакәу Гыртәыла ах изеилымкаауа дыкам! Иабжьызгаз дазааины даныкала, аибашьрақәаггы рцыхәтәа убри иңнацәоит! Хара Гыртәыла ҳаңырхагам, иахтәымггы ҳашьтамлац, иагьахтахым! Сара сыхәтаахьала, еснагь сазыхиоуп еигәылацәоу ф-жәларык реизыказаашьа бзиаз аусқәа рылацәажәара! Уи мап ацәкны ҳңырхагахара иашьталазггы ахааназ ианахмыжьыц!» — абасала Леуан игәиеанитцеит баб.

— Исхаттахараны иказггы уи дақәшахатхеит!

— Уи аены мап, — ихәеит Асланыкәа. — Аиашазы, ускан Леуанггы хатцатцас ихы ахьааирцшыз зеггы хгәы иаахәеит. Ацабырг ххәар ауми, бабггы игәаңхеит ихәатәы хатцаны Леуан дахьыхынхәыз. Еидысларак камлакәа ханеиңырц ашьтахь, мызкы акара аатцхьаны еиңш, ус Гыртәылантәи баб ауаа изаа-ишьтит иацәажәарц. Урт рфала иааиңхаит, Шәантәылатәи адгьыл рзааныжьра дақәшахатхозар, аибашьрақәа аанкыланы дшинишәоз ала. Ари калашьа змамыз усың, идигалаз ақәша-хатхашьа имамызт азы, аенытцәкьа изиңхаит абас еиңш: «Ф-зык, Кәбани Егри рыбжьара икоу адгьылкәа аңсуажәларшьтрақәа ирыдгьылуп, уи азәы иахтаранггы ҳакам... Гыртәыла сара

сшапырхагам уасхәахьеит, уарггы успырхагамхан, тынч хай-
ванхаларц утахызар!»

— Асеипш ишеибатахымыз аума, нас, Гыртәылака сшишь-
тыз саб?

— Уи атәггы басымхәои, бзырәла... Ацхаржәхәацәа
ахьнеиз иарымхәакәа икам, аҭауад Пыта аҭха ссир дышимаз,
леипш зеипшу Гыртәыла дшузымпшаауаз. Ашьтахь, дук мтыц-
кәаны, еиҭах баб изааицхаит иҭха дылхымбаакәа пхәысс
диитозар, усқан аиуара рыбжьатданы аибашьрақәаггы рцыхәтәа
шҭицәоз... Ажәакала, убри аҭны инаркны ауп бразкы анызбаха,
— ихәан Асланыкәа, ицәажәара аахиркәшеит.

Убри аамтәзы матцуфы пхәыск дыфнанан, дынкахырхәеит,
дахьырпырхагахаз азынггы атамзаара шьтәцо.

— Сара исымхәахьаз арахь азәггы шәыфнамлан хәа! —
гыршәала даацәажәеит Ҥануриа.

— Ахкәажә, бхаткы, уи хамдыруеи, аха быкрыфара акыр
иахыҭеит! Саҭабымҭан, абри басхәап хәоуп сзыфналаз! —
лхәан, аҭхәыс деитанкахырхәеит.

— Ибзиоуп, асасггы сарггы уажәытцәкәа акрыфартахь
хнеиуеит.

Ҥануриа иара уажәггы пхыз илбарггы хатдашьа лымамызт
мышкызны тәым хатқак диднагалап хәа, аха илтахы-илтахым, лаб
ихкәаны Ададианкәа рҭаацәарафы дыкеижьҭеи шықәсқәак рыла
лхатәы бызшәа еипштцәкәа рыбызшәаггы лҭеит. Лгәырҭцкәыл
бзиа иабзоураны дызланагалаз рҭас ахышьтылкааз азынггы,
Асланыкәа илыдирехәалеит, аха иазууеи, лхатҭеи лареи
рыбжьара рҭеишьак амамкәа амитә ахынарыбжьахаз
иаанханы, шьта уи атцыхәтәа шыкалашаз адырраггы уадафын.
Асланыкәаггы абыржәы игәтахәыцрақәа ахыкәаз, шьта акала
рҭеишьа змамыз убри атцыхәтәа шыкалашаз ахь акәын.

ХII

Ҥануриа лыхәцхаи лареи акрыфарта инефнанан, еих-
хәеитцхәа игылаз аишәа ду акны наҭ-ааҭ еиҭацшуа инеиҭатәеит.
Шыжьаахыс ҭацқак лҭахыы ишфалымгацызггы, деихыппыла
дыкашшәа фатәык алакысра лгәы амыхәо, акрыфара иаҭыз
Асланыкәа дизицшуа дтәан. Ицеггы илеихәараны иказ шыра-

цәаз лдыруан аҕнытә, икрыфара даҕырхагамхакәа маҕк ди-
зыпшырц шылтахыз, ус иара ибжыи наиргеит.

— Сахьбыхәаҕшуа, сгәы азџоит сара сҕынтәи иҕегыи
еиыбкаарц ибҕаху шыраҕоу? — лара лахь зны-зынла
дынхәаҕшуа акрыфарей аҕәажәарей неилеигзеит Асланыҕкәа.
— Издыруеит ибасхәарц шыбҕаху бхатцаара Гьетагыир
ишидикылаз атәгы... Исхәаз иашоума?

— Сгәы иҕухәаит.

— Ус акәзар, бзырџла... Ардимон ҕенак зны исырдырит
аҕауад Пыта иҕҕа Гыртәыла аҕ пхәысс диитар ҕалап хәа.

— Избан ус угәы изаанагаз?! — иҕыашыаны дсазҕаит
Ардимон.

— Избанзар аҕауад ус иҕаххейт, — схәейт сара.

— Ус ҕалашыа амам! — ихеймҕейт иара.

— Избан?! — иааҕыасшыейт сарагыи.

— Уи мазоуп, заанат азәы ирдырра аҕсам! — ихәейт иара.

— Мшәан, избан азәы изиахәатәым? — убри еиыскаарц
стаххейт сара.

— Избанзар, Ардимон иҕкәын Гьетагыири сарей хәи-
зыҕазаашыаҕкәа зейпшраз идыруан, — лхәан ҕануриа, лхы
аалыриашейт.

— Ааи, усқан исыздыруамызт Гьетагыири барей ишәыбжыаз,
— ихәан Асланыҕкәа, нас иажәа инациҕейт. — Ардимони баби
ааздыруеиҕҕей иааицрымшәакәа еицуп, ижәџахыруаа зегыи
раҕхәа иахыагыи дыргыланы димоуп. Абысҕак аҕауад изааи-
гәоу ауаҕы иҕҕа, Гыртәыла аҕ диитараны дшыҕоу уажыыгыи
ишҕааимхәац хәагыи иҕыасшыейт усқан. Убри саргыи ишыс-
цәизоз аҕара анызба, атҕыхәтәан сиязҕаит, аҕауад иҕҕа
хатца дцозар мазас иатцоузеи хәа. Убри аамҕаз Ардимон
дпышәарччаны абасейпш сейхәейт:

«Ус ҕалашыа амам, избанзар сычкәын Гьетагыири ларей
ейдәырбалойҕҕей акратцуейт, дизхәаны дыҕоуп!.. Счараҕы
ныхәаҕанкылаџыс уҕасҕарцгыи стахуп, абри уажәнәтәгыи
иудыруаз!»

— Сыхәпҕа, угәы иалумырсын, аха уаргыи иухараҕоу
ыҕоуп, — лхәейт ҕануриа, лгәы нырхашәа.

– Избан?

– Избанзар, саб сахырхаз иаразнак исоухээр акэын.

– Аиаша басхэап, ускан исыздыруамызт Гьетагыри барей
фа шеибшэхэахьаз.

– Аха убри анеилукаа ашьтахь Гьетагыр иоумхэазей
цэгъашакэ избахаз сразкыдара ахы шаркхаз? – лхэан Тануриа,
лыхэпха иажэа днапыфлеит.

– Ишцасымхэоз! Иасхэеит бара ибтахымкэа дачазэы
биитарц баб ишизбаз. Цабыргны, Гьртэыла ах дицэнымхо
даукахыз, аха икаитцаз ақшахатхара Ацсны ашэартадараз атцак
ду аман. Убасала агырқэеи хареи хаимабзиахараз амфэгы
азаатуан, – еитх лаб днаидгыланы даацэажэеит Асланыкэа.

– Ахцэа рахракэа ирызхэыцны рыхшара рыцхамшыакэа
иртиует... Абри ауп исурдырырц иутаху?

– Тануриа! Ахра ашэартадаразы усеипш ианыкалалогы
ыкоуп. Ғырцштэыс иаагозар, ажэытэзан зны арабцэа Кавказка
рфанаарха, ускан раанкылара уафы илымшеит. Убри аамтазы
Қартли мрагыларахьтэи ахцэа Степаноза ицацэа Мири Арчыли
арабцэа ирцэыбналаны, Анакэапия абааш афы рфэиртэахит.
Арабцэа рыр цызаф Мерван Кру «Адагэа» зфэызтэахыз аишыцэа
дрышьталаны, Гьртэылантэи дышиашаз Ацсны далалеит. Фа-
гыларак имоукэа Кыалашфэиртэи абаагэара пжэаны дшааиуаз,
имфатэны Акэа ақалакыгы еимтэаны, нас ихы шхаз Анакэапия
абааш днацагылт... Ари сызлацэажэо ахтыс калеижьтэи акраатц-
ует, ианейтамха, шыта уеизгы аашэка шықэса ракара цует.
Убаскан, ацсуааи арабцэеи Анакэапия амцан икэакэаса итеи-
батцеит, ақылацэа атцарханы аиааирагы ргеит. Ари Ацсны ах
Леуан I ихааназ ауп ианыкалаз.

– Мшэан, анкыа икалахьоу сара иабасыхэо! Исзеилымкааит
абри афырцшала исоухэац иутаху? – лхэан Тануриа, лыхэпха
иажэа днапыфлеит.

– Иаасараза, уажэытэфкыа еилыбкаап исхэарц истахугы, –
ихэан Асланыкэа, нас иажэа анагзара деитаналагеит. – Ускан
Византиа императорс иказ Лев Исавр ацсуаа рымч-рылша
азхейцан, ахс иказ Леон I рацхьазакэны Ацсны ацсхас дкайцеит.
Ишьтрамтагы ацсхацэас рыкалара иакэититэит, амала,

иаразнак игәйеанитеит ихылтшытрагы иаргы иргәйлацааз
ажәларшытракәа ирпырхагамхаларцаз.

— Исзеитоухәа сгәйрәа излахәаша хәа акгы сзатбаауам,
— ейтах лыхәңхә иажәа днаңыөлеит.

— Агәйрәа аиааираз ажәйтә икалахьоу азхәыцра
ануцхраауагы калоит, — абас налатеикын, нас ицәажәара
аанымкылакәа деитаналагеит. — Абыскак залысхәаауа, баб
ахра аикәырхараз икайтцаз ашьәфә ииашаны еилыбкаап хәоуп.
Ибдырузарц истаху, аңсхас икалаз Леон I, иахра амчра ицегь
иргәғәарц, Қартли аң Арчыл иңхәа пхәысс дигарц избейт.
Асеиңш ашьәфә акацара Аңсны ахраз атоурыхтә цакы змаз акы
акәын, избанзар леихратцага хамтас илоуан лаб инапы ацака
иказ Гыртәыла зегьы. Ахара ихәыцуаз Леон иахра ахәаакәа
рыртбааразы атәым тыңхәа пхәысс дахыгаз иабзоураны,
цабыргны, ашьтахь Гыртәыла зегьы Аңсны ахра иатцейкит, уафь
ишимбац ала амчрагы иргәғәейт. Ажәакала, анс икала, егыс
икала, дарбан аңсхау захра аргәғәара иашьтам. Убасейңш
бабгы икайтцаз ашьәфә мзызс иамаз, ахра амчра ашьтыхра
акәын. Уи адагы, Ададианкәей Ачачбақәей рейбашьрақәагы
раанкыларәа иазхәахон, аха иазыбуазей, ацыхәтәа зееимхейт.
Икауцари иануқәымфеиалак, абзия ушашьтоу, нас иаахәны
уара ианузыцәғяхогы ыказаап. Абри арыцхара ауп бабгы
ацыхәтәан дзыниаз.

— Ажәакала, сабгы ахра сахтнитеит!.. Абри ауп уажәакәа
исейлдыркааз, — гәйрәа бжыла ейтах лгәы дынтағызит Тапуриа.

— Ашацәа улахь ианыртцаз ацәцашьа амам рхәойт.
Икабцари, баргы былахь ианыз бақәшәагәышьейт, ахра
ашәартадара ацыхәала, — ихәейт Асланыкәа, злахьынтадара
иақәцәыуоз лгәы уаха излаиргәғәаша изымдыруа.

— Ашацәа ирхароузей, алахьынтадарахь сзырхаз саб
иақәзар?! — убри аамтаз лылағырзқәа неишьталаны лфәңхәа
аишәа аттахәа инықәңсейт.

— Тапуриа!.. Шьта ибхәейт хәа уи акы иазырееиуа
икам. Бызғабрагы уашьтхәа хнырхәышьа амам. Ииашоуп,
бгәы иахьатахымыз баанагагәышьейт, аха абас банақәшәах,
уажәшьта бхәыцқәа брызхәыцны ибычхароуп, — излауа хәа
дейтаналабжәейт.

— Сыхәпҗа гәыраз, сышрыцхаушыо збоит, аха уи азын саргыы исхарақоу акырза ирацәоуп! — лхәеит Җануриа, дтәанатцы мацзак ихылфааз лзырханы.

— Ибхараны бхы иадыббалазеи?

— Сгәы зызцаз ауафы дахыызжәз!.. Сажәа дшазыпшыз, сара саалаган, ахаан исымбацыз, исзымдыруаз ауафы сиццеит!.. Сиццеит моу, сиртеит! — игәырәахгагазшәа убри аамтаз деи-таакәыпсычхаит лара.

— Гьетагыр арцыс дыруп, бзыкәшәаз изеилымкаауагыы дыкам. Деазәы бахыццаз азгыы баапсык бхиқәаауа макьана исмахац, — ихәан Асланыкәа, иапхьа икәгылаз ахрақа ааштыхны, итаз афы илтыркәкәаны ижәны, икышәкәа рыцкьо дналазцааит. — Мшәан, Гьетагыр изымдыруа аума хатца бышцаз?

— Иаразнак иасымхәеи саб сирхарц ахытаххаз.

— Нас, иахиқәааи?

— Бзиа ибымбо биццоит, убасала бхы зықәбыршәаз аразкыдара рыцхарыла ишыбхыбго бдыруаз! Атауад ипҗа анкьатәи анхафы иҗа дизиатәамшьазар акәхап! Баргыы баб ихәатәы иаразнак ихатцаны бақәшахатхеит! Быццакцәаны бхы иабтаз анасыпдара шыбзыцәгыахо бдыруазааит ихәан, дласпыртцы дцеит! Убринахыс уахагыы ихабарк цьара исимырбеит! — абарт ажәакәа лгәы дтатцәыуо ауп мчыла ишылхәаз.

— Ааи, бара ибхыркьаны аҗсуа мамлиукцәа дрыцны Мсыртәылака дцеижьтеи уаха ихабарк камлац, — илахь неикәцашәа ауп ишихәаз Асланыкәа.

— Мсырҗа дцама?! — ицъашьаны дцааит Җануриа.

— Ааи.

— Дцеижьтеи кыр цуама?

— Шьта ышыкәсака цуеит.

— Сара дсызгәааны ауп дызцаз!

— Ааи, бихаирштырц итахын.

— Сыхәпҗа гәыраз, ишубо, икасцаз агәнахара ирласзаны исыхъзеит!.. Гьетагыр игәырҗса сыкәшәеит!

— Шьта игәныбгеит хәа уи акы иарееиуа икам. Икалаз калагәышьеит, уажәшьта икабцаша убри ауп, ишбасхәаз еипш, ибыхшаз брызхәыцны аҗхьака ауп бахыпшлаша.

— Зака имарианы иухәзеи, сыхәпха кадыц! — убаскан гәйрәччапшыкгы лқышә инықәххит. — Абзиабара ахыкоу агәы зыхышәашәом, аха заб иашыа ипхәыс цәыбзапхәсыны дышытызхыз схатца амееи, ихиссо ишыацәхып еипштәкыа сыпхызаны, ихәымцар сәтницсахлеит!.. Апхамшыа! Шьта еицынхашыас ишыкахташа ауп исзымдыруа!

— Уи сақәшахәтуп.

— Апхәыс хцара азафы уганы азы умыржәкәа уаалгоит хәа, зхатца дзыпсахыз апхәыс длызхәыцны ихәыцқәатәкыагы рахәтыр имбеит!

— Ииашоуп.

— Иараби, асеипш ацәафәыга алахбаала санымиакәа сыпсадгыл афы скъарынцызтгы еигымзи, тәымцара ахкәажәс сыказар аткыс!

— Ииашоуп.

— Аха умбо, саб абарткәа дырзымхәыцит!

— Икалашаз иидыруаз!

— Заанатц дазхәыцыр акәын! Убри ахыгхаз азын, уажә сахыкылнагаз убоит!

— Тануриахейт, зыпха баапсрак дақәшәар зтахыда. Быбзоурала айбашырақәа аанкыланы, ахра атынчра азицаагозар хәа ауми набзытас бзыкайтцаз.

— Хаи, абаапсы, Асланыкәа, сухәоит наф ушафәытра! Акы ааузымдырзошәа җымдыр каумцан!.. Нас, саб иабаихәеи набзытас сахыкайтцаз? Ишубо, имахә хазына ахыз бзиа ихитейт, ишцакайтцои шьта? Сымахә хәа ауаа рфы дизцәыргару шьтарнахыс?

— Бахымццакын, убрыгь цара цсыхәак азизбап.

— Сахытахым афнәтафы сыказаара шьта иатаххару? Мап, иатахзам!.. Схәыцкәа аашытыхны сыфныка схынхәыр акәхейт! Схатца схала сақәзам иатәеимбаз, саб апхыа днаргыланы, апсуаа зегы атәеимбеит ауп ари иаанаго!.. Ех, сара ахтыпшша, исхарам хәа икои! Уи азын гәыбган зәыр итәтәума, схы иазызуз ауп гәйрәала сзыртәаз! Апхыаза сгәы ахысыхаз ахь схы сырхазтгы, сынасып сеижьарымызт!.. О Хазшаз, избан ауафы анасып иутошәа дыргәыгны, нас аразкыдарахь дызурхауа?! — лхы

гаагла данызбеит атыхэтэан. — Сыңсадгыл ахь схынхэыргы, бзыхынхэи хэа инасазтаар, цэамырбаага псык хэа ауаа сызларфеащрызеи шыта?!

— Тануриа, устэка хара дук быдушэа бейкабымтан. Ииашоуп, бгэы бзырхыша бақэшэаны быкоуп, аха иамузакэан быфныка бхынхэыргы, изакэазы бхынхэыз зеггы аиаша анеилыркаалак, азэы гэйбган битараны дыкам.

— Уи абасыхэагэышьои, бзиа збаша сыхэңха, уажэнатэ пхэысеибак слеиңшхахьазар! Схэыңкэа снапы иахаңсаны схы сақэтэыуо мацара санбанзамфасри!.. О сызшаз, ашытахь уаалаган, изутаххеи срыңхамшыара!

— Анцэа ду идимкыло бымхэан, Тануриа. Агэнахара кэзтэз бара бакэушэа, бхатца имаңқарра бхахы ибымган. Бара быңкыоуп зегь рыла, уи хэзшазггы ибоит, — еиңах дналабжьашэа кайтеит Асланыкаа.

— Ускан схэыңын, аха иацакэушэа ибзианы исгэалашэоит, саб ахтынрахы Ардимон днаңхьаны аамстара аниңтэз амш, — лхэан Тануриа, реиңэажэара атыхэтэан зынза даеаңыара инахылгеит.

— Ааи, ибгэалашэозароуп, ускан аабака шықэса быртагылан, — лажэа лмырхэакэа иналымданы иара инаңтеит. — Уи аены тауади-аамстеи зеггы дрыңхьаны иааигеит ахтынрахы, Чыргба Ардимон апап дихарңшыаны аамстара шиңтэз рылеиңхэарц.

— Ах, шыри, убри амш архынхэра сылшозтггы, мамзарггы еимгеимцарак акара аргэежыра ауазтггы ишпабзиаз! — лхэың-рашықэсқэа дрызхыуа лыхэңха иажэа днаңыфлеит. — Иахыа ахтынраңы асасцэа хтаауеит, иңшзаны беилахэазароуп хэа саб исеиңхэаз, ускан зака сеигэыргыаз уажэыгь аиңахэара сцэыуадафуп. Убри иаңы акэушэа макыанаггы сыбла ихгылоуп, аимтахара аены сеилахэашыа шыказ анысгэалашэало. Ныхэа дук азгэатара исзэфызахеит сара уи амшхамшт, убри аеноуп раңхыаза акэны Гьетагыри сареи ханеибадырызггы. Ахтынрахы сасра инаргаз азгабцэа хэыңкэа зеггы сыңашыңны ишсыхэаңшуаз Гьетагыри ибарц шңастахыз сара ускан.

— Бара быңхэзатэын, уи азоуп ибзианы беилахэазарц баб изиңаххаз.

— Ускан сгазамзи, маџәала ауаџы дузыхыуаз џыысшьон. Гьетагир сеилаџашьа зынзагы хьаас ианыџаимџа, заџа сыџшзоу шџаизгәамџо хәа сизгәааны игәаџ шыџысхит сара ускан. Аиаша сџәар ауми, иеахырџагьоз сгәы изыпџәон, аха ус иеахыџкаитџоз азын еихагы сизхьуа сџанатџеит. Убри аены инаркны игәаџхара ду сгәы иахьынџашыз иаанханы, сџеидасџыџхьаза сџәанырра ибзиабара дуны есаaira иара иахь ахы архон. Убасала агәрагарагы схы иастџеит, сзыџцараны иџоу хымџада абри иакәхоит хәагы, аха, ишубо, сгәахәтәы намџеит. Бзиа исзымбаз, қаралагы акыр исеихабыз ауаџы сирџеит... Ажәакала, мыџхәы узхыбаауа ауаџы духахауам хәа зхырхәауаз саниеит, аха сара заџа исхароу аџара иаргы ихароуп, — лхәан џануриа, аџыхәтәан лылахь акыр еиқәылџеит.

— Дарбан?

— Гьетагыр.

— Избан?

— Иара сшизыџшыз ауп саб даџаџьара сыширхаз. Гьетагыр абри шеиликаазџәџьа хатџатџас сымџарсны сигазџгы амуази, аха усеиџш аџатџара изымгәагыт.

— Убри харгы халаџәажәахьан, аха убас ихарқатџазџгы, ускан баби Ардимони реиџызара быжьнахуан.

— Избан?

— Избанзар, баб избаны имаз аусқәа хнарбгалон. Гьетагыр иџахымыз џыыбшьозма бымџарсра, аха баб ажәа зиџаз Гьртәыла ахи иареи реиџара еихагы ишеиџәанатәуаз дырны дныџәеит. Ииашангы иџаитџеит, — иахьанза илмахаџыз атәгы нылзеиџеихәеит Асланыџәа.

— Ажәакала, зегы шәеиџхырааны атәым тәылаџа сшәышьџит, — аџыхәтәан лыхәпхагы днарылакны рызегы днарыџәгәашит.

— Ус бымхәан, џануриа! Агәахәтәы наза шыџам еиџш, насыџ назагы зыџалом. Хазџагылоу аамџаџы ауаџы иааиџаху зегы џатџашьа амам, аха аџыхәтәа змам хәагы акгы ыџам. Избанзар, агәырџа иаџсахуеит агәырџарагы. Агәра ганы сыџоуп, уажә бызнызбо, нас агәырџарагы бзаанашьџраны ишыџоу, — убасала лгәы алаџасџап хәа дааџәажеит Асланыџәа.

— Азатара ахьсрызкхаз аума сзеигәырғалаша? —
гәыпсахшыак лзыкатомызт Тануриа.

— Акыр зычхаз акры ибеит рымхәои, ибычхароуп баргы...
Блызхәыц сашья Ыанымбеи ипхәыс Адица. Лара ишылтахыз
изыкамлакәа лразкы гәакрыла ипылшәазаргы, лхы ианылчхаз
ауадафракәа зегы атыхәтәан гәырғарыла хазшаз илпигалейт.
Сашья дантахаз усқан Адица бара дбыкәлазар каларын, аха
лөызлалгзаз ачхара атыхәтәан бзиараны анцәа илпигалейт.
Ейбакалтла илаазаз лхәыцкәа зегы рынасыпкәа маншәалахейт,
лыпхацәа афыцагы хатца ицахейт. Иаб ицынць ағарахәа
дахагылоуп аабыкәа апхәыс даазгаз лыцкәынгы. Адица усқан
бара дбыкәлазар каларын, аха иббома ачхара иканатгаз. Убри
азоуп, акыр зычхаз акры ибеит хәагы зхырхәауа.

— Ех, сыхәпха хазына, абас зсоухәаз сзымдыруа цыушьоума!
Утацей сарей хайдумкылан, избанзар уилтагылазаашья даеакын!
Деибазаргы, хызык лымамзи, даеакала илыхәапшуан, аха
сара... сара сзыниаз афыза хгоу дакәшәаит! Ацәапцәыга хызы
сыбла ихырбаало аказаара шыта сызлахәартоузеи! Ахымзг бзиа
хәагы захахьада, убри арыцхара ауп сызғашәаз! Ибычхароуп
ухәейт, аха саб дызцәымгу ауафы ичхашьас иасташа ауп
исзымдыруа! Уи адагы, зтаца илыхнахәааз ауафы схатца хәа
шытарнахыс сызлаидтәалари саргы?

— Баб дицәшәойт азоуп дзицәымгу, — иаазгәейтейт
Асланыкәа.

— Уи дахынзайцәшәо сыздыруам, аха схатца апсуаа
рахыгы игәы шыцкәам аргама итытцит.

— Усшәа бгәы изаанагей?

— Мап, усшәа сгәы иаанамгазейт. Ихымцапгашья иар-
табыргуйт уи шиашоу ала. Апсуаа рахатыр ибо дыказтгы,
ицәыбза пхәыс лзы сипсахрымызт. Иабхәагы иицахьаз әжәа
ахьейлеигаз амацарагы иартабыргит, игәыхәапса апсуаа
шаднамкылаз, — лхатца игәрагара шылцәызхьаз лыхәпха
иейлыркаара дафын. — Бзиарак кайтаз цышьаны згәы ртынч
икәоу саб гәшарасгы имам, еиғирцааз атыхәтәа мыждарыла
ипылараны ишыкоу.

— Убастәкәа иказар, аиаша басхәап, шыта саргы иалсхәаара
сыздыруам, — ихәейт Асланыкәа, атыхәтәан дналықәшахат-

ханы. — Уажэазыхэан абасггы ꞑататэуп хэа сызбахэом, амала, ажэа быстоит, ссыыхынхэлак баб снаидтэаланы исабхэаз зеггы шизеитасхэо. Нас цыара цсыхэак асизбап ишыꞑаитцаша.

— Ааи, схатца ихынхэра азыцшра атахым, иацэажэараггы ахэтаны избом. Акы дацсоу цышьаны баша уенумырхан, сара сзы шыта уи акггы даанагом. Ара ушыꞑоу духьзарггы стэхым, иахьатцэꞑья амѡа укэла, — лыхэцха абасеипшггы наитцалхэеит.

— Ааи, еилыскааз ала, шыта сарггы избоит иацэажэара ацсаны ишыꞑам, — днаꞑэшахатхэит иарггы.

Аишэа инахыцны рыѡагыламтэзггы Тануриа илтаххэит адэахы индэылцны реицэажэара иацырцарц. Ашоураꞑэа раан, еихарак хэылцэзыла, аамтэ ахгара бзиа иахыылбоз ани атэатцла ду амтэѡ инеины инеидтэалеит, аха акы ахэаха иамразакэа дтэаит лара.

— Ацсуаа рытауадцэеи раамстэцэеи реизыꞑазаашэа уажэыггы ишыꞑац иꞑоума?

— Ишꞑабасхэари, баб ибзоураны мацꞑ еиꞑхашэа иꞑоуп, аха зынза ихируп хэаггы сызбахэом. Макьянаггы иꞑоуп зшыа зытцибажэаауа ахэтэхамтэацэаггы, — абри даараза игэы ишалаз ихэашыа иааныцшит Асланыꞑэа.

— Ааи, аихамтгылара ауп ахраггы зырцсыѡеуа. Сарггы сзыꞑэдырзыз убри ауп, — лхэеит Тануриа, ахара цыара лылацш кыдырхаланы.

— Ус акэгышыоуп, — днаꞑэшахатхэит иарггы. — Баб аидгылара даꞑэгыꞑуа дыꞑазтгы, Ададианꞑэа ртыхэтэа шыта ирцэахьазаарын. Усеипш акы дазкылсыртэ алымшара шыꞑаз аниба, ашытахь Гыртэыла ах уас дꞑаитцарц итаххэит, убасала аибашыраꞑэа раанкылара илшоз цыашыаны.

— Шыта иазхоуп аибашыраꞑэа ртызшэа алацэажэара! Уаха истахым убри сахарц! Абыржэы истаху аѡныꞑа ацара ауп! Ицзозеи сан сналыдтэаланы сгэазхара сылмацэажэеишытэи! Цэгыала игэхьаазгоит хашыха цшзаꞑэа, хеахьахꞑэабалоз арѡашꞑэа, атэатындреи ашэтꞑэеи ахысыꞑꞑэашэалоз адэꞑэа! Ицзозеи снарыꞑэымꞑшижытэи арха тбаатыцэꞑэа! Быжышыꞑэса маꞑума, аха анцэа срыцхашыа!.. Уижытэи заꞑа гэырѡа схызгахыоу сара соуп издыруа! — лхэан Тануриа, атыхэтэан лцэажэара даѡаꞑыара иналырхэит.

— Ауафы ихы игәы ахшәарц азын мышкғыы азхоит, — ихәеит Асланыкәа, иғашәашәа.

— Сыңшзара схацәарц акғыы агым! Хатца хәа сааижьтеи оумаамта цхьоушәа, агәхьяагареи агәырөеи сгәы аражәит, арахь уижьтеи пшынтәка роуп афныка сахьцахьоу!

— Усшәа бамхабоит акәымзар, уажәыгы быңшзаза быкоуп.

— Сыңшзара шыта изтахыда?! Зегь ааграцало ахәынцәа илыркәахаз ашәтац рыцхашьаны ишытырхуа абоубахьей, сыхәпха?

— Анцәа игәампхо бымхәан. Аңсҗазаара ду макьана бапхьака икоуп, иагыраангы бхы бақәгәырҗо бкалап...

Асланыкәа иацәажәара маңк акара лгәырөа хнаҗызшәа, убри аамтаз лхәыцрақәа кахәхәа, еиҗахгы анкьатәи амшқәа ирызцеит.

— Ааи, усқан зегь сыцәнымхошәа рҗыкарцеит. Саргы акәыз цыысымшьей, убас мацара икаларашәа. Аха сара сзы кынҗаак иакарахаз сызҗабра амшқәа срызхәыццыпхьаза, сгәы сшаҗьаз еилсыргагәышьейт ацыхәтәан. Шыта сахьхәит, аха иааг, сгәыҗрақәа ацыхәтәанза изымназеит. Даара ицъасшьоит, саб абас анизбоз дахьырхәыша дахьыкамлаз, — лхәан җануриа, лылыхь быгуа лыхәпха днечиҗаңшит.

— Дышҗакамлей!.. Дкалеит, аха ихәатәы хаимцеит.

— Дарбан зхәатәы хаимтаз?

— Баб иашьа иҗа Сустар днаидтәаланы иеихәеит игәҗакы дахьхәырц, аха имуит, иаҗаршәзаны имуцәкьейт усқан. Баб икашьяқәа зеипшроу бымдыруей, знык игәы инҗеикыз ахьхәышьа имазам. Убасқан бара бҗыхәала Сустари иарей җәҗәала рыгәқәагы нибархеит.

— Ааи, Сустар идыруан Җетагыри сарей хашгәаңҗеи-башьоз, уи азын акәхап саб иахәара зигәагызгы!.. Сустар усқан ииашаны дазнеит, аха саб иоуп акымзарак ззеилымкааз! Игәыҗра зырлашәыз схатца игәра игацәеит, уи ауп ихьызгы!

— Җануриа, уажәы ус бзырхәо игәаг ахьбымоу ауп. Ааи, сара беилыскаауейт зегь рыла, аха ичхашәа ус бнейла, аңхьака икало ббаанза...

Ащыңагы аҗыннтәарак еиңырымшәазакәа ишеицәажәоз мацара, Җануриа дызнызбоз лразкы аҗызшәа затҗык иша-

лацәажәоз иаадырхәлеит. Иаашар лыхәпҭа амҭа дықәлон аҕнытә, шарҭазза дангылоз длымбакәа дымцаразы, ларггы заанатц дгылеит. Реиҭырҭымҭазы, днигәытцакшәа лылахь днагәзны иҕәнынеиха, ларггы днаишьтәлеит днаскьалгарц. Лгәы хьаауа, дишьтәпшуа дгыланатцы, иарггы лара дрыцхашьаны ишьтахька ахьапшра иҭахымкәа днеиуан. Пытк днаскьахьаны еиҭш, ашьтахь игәы иамукәа лапшхырҭарак аҕара даахьахәны илапш налыхьирсын, инапггы дҭахашәа ҕаитцеит, абзиараз хәа аанарго.

— Аамста иеы иҭыжәгал!.. Еи, уа игылақәоу, шәлашәхама, асас дцоит, агәашәқәа изаашәырт! — ус быжьқәак ллымхәа иаатасит, лгәырҭа лхалазатә ҭаҭхьа дахаанханы дахьгылаз.

Ахкәажә уажәааны дгыло рымбацыт амаҭуфыхәсақәа, лхы зыхлырҕьозггы рдыргәышьон, аха уи рҕы иаатыхны ҕеи ирхәарын. Егьаумхәан, ахәса мыждақәа еснагь зегь рдыруазар рҭахгәышьами, насггы, акы абахәхари, иабаххәари хәа иҕазарц ус ишан, аха ахкәажәтәҕьа лазцаара рзыгәагьуамызт. Лымхатасла ирахәхьаз, шыта убри иабакылнагари хәа, иалтшаз зеггы азыҭшын. Уи ҕеирав ахылҕеиараны ишыҕамызггы гәҭарас иҕарҭахьан, аха дара зеггы бзиараны ирымаз, ахкәажә цәгьалатәҕьа дрыцхаршьон. Ах деилаҭсеит акәымзар, иҭхәыс ҭшза дылзымхәыцкәа ихы ишҭатәеишьеи иҭынха ҭхәыс длыҕцаартә хәа, мазала абри ада хәатә рымамызт ахтынраҕы. Раҭхьаза зҕы иаатыхны изхәах ддыр, ҭануриа ҭшралеи сахьалеи Нестан ҭыбга иахьлаҭылгоз длыҭашьыцуан, убри азын ах лхы дҭалырҭеит хәа, аҭыхәтәан мазала абасшәаггы аарыларҭеит. Есааира иртууа зҭыхәа аршара иаҕыз абри ажәабжь ҕааста ихәаҕены иҭәахтәуп хәа ақәыркырггы, шыта усеиҭш ҕаҭашьа амамкәа ахтынра антыҭҕаггы измахацызггы ирахәауа аҕынанахәхьан. Убри аамҭазы ҕеырхә-ҕеымдыр ҕаҭаны зеггы азыҭшын, шыта ах иҭхәыси иареи аҭхьаҕа икылеибагараны иахьыҕаз зеиҭшрахашаз.

XIII

Ардимон иҭсы неиҭак-ааиҭакуа дцәажәон дааҕәымҭцакәа, дцәажәон, игәалашәоз акы иҭәынхар хәа дшәозшәа, дынкахәыцуа. Ихигахьаз ахтысқәа рынаурқәа абыржәы илабҕабаханы иблақәа ирыхгылазшәатәҕьа акәын иеиҭахәашьа

шыказ, иихэозгы аилкаара мариан. Ицэажэара ацыхэтэантэи акэызшэа, ипстазаара шыта ихиркэшозшэа, игэалашэоз зеггы иахьа иаимхэар амуашэа, дызланагалаз ажэабжь ду дахыццакуа аиҭахэара даҭын. Макьанагы ахыркэшара ааигэагы дыкамызт.

— Дад, аҭауад Пыта иҭҭа Ҥануриа лҭынтэи Асланыкэа иааигаз ажэабжь гэырхьа згэи ҭнамжэаз хэа уаф дҭамлеит ускан. Зыгэтаккэа рацэаз Пыта игэахэтэи назарашэа шибоз, ус иаалырҭкыны аамста Асланыкэа ихынхэымҭаз Гыртэылантэи изааигаз ажэабжь ҭааста изхымгартэ аҭынза игэыҭжэаганы изыкалеит. Имахэ шыта ҭеирак игэи иштэмыз акарагы гэварас иҭаитцеит, аха убри аены игэи инташыз агэаҭ азэымзар азэи иеимхэеит, имазакаэа зейхэалоз саргы исимырхаит, дад.

— Ажэакала, еиҭах еиҭацэахеит, — ихэан Атласкан, акы иафымшэаразы убрыгы дназцааит.

— Дад, узыршэла, иуасымхэои!.. Сгэи самжэозар, Асланыкэа Гыртэылантэи даныхынхэ ашытахь мызкэак ракара аатцхьаны еиҭш, ус ҭенак зны ҭырххала ҭеуафк ашыбжышытахь ахтыңра агэашэ даалагылеит. Уи, аҭхьан Санатрели хэа зызбахэ сьмаз иакэын, дад. Даҭсыуаны иагыруахаз азэ иакэын иара.

— Даҭсыуаны дышпагыруахеи ?! — иҭышьыны дцааит Атласкан.

— Уигыи уасымхэашеи, — ихэан Ардимон, нас иажэабжь инаитцеит. — Гыртэылантэи ауафы дузааит хэа Пыта ишиархэазтцэҭа, сыбла ишабоз иаразнак цэалашэара бааҭсык дааимнадеит. Гэварасгы иҭаитцеит игэи иамыхэашаз ажэабжык шизааигаз акара, избанзар иҭҭа лҭагылазаашьа зейҭшраз Асланыкэа уахьынтэи ажэабжь изааимгахьази. Аҭауад ида даҭазэи иахэашьа сьмам, насгы хықэҭыла сизааит, дымбакеангы хынхэышыа сьмам хэа реихэеит.

Дук мыртыкэа ус даафналеит, забҭыр шытацаны афналара иакэиҭыртэи Санатрели. Инеиқэырццакны дшынхырхэазтцэҭа иаразнак акы ахэара иеыназикит, аха аҭауад ианизеилымкаа, агыршэа здыруаз Асланыкэа дизааргаразы дигхьеит. Уи дрымбазар акэап, ихаҭыҭан даафналеит ахтыңра ахылаҭшыфцэа реихабы ҭынаҭаи.

— Ыанакаи, уаргы иумдыруеи агыршаа, абри ауаа униазтааны изакэ жэабжыу исзааигаз еилкааишь, — ихэеит атауад, игэи дамыртэо алафеира дшафыз даатгыланы, афы-цагы илацш рыхго.

Агыруа цкэын ицсы игэи икылхо ацаажэара дынналага нахыс атауад иаагэеитеит, Ыанакаи дзырдуанатцы ихафсахыа есааира ахэашыхара ишалагаз, иахауаз акыргыи ицамыгыханы дшыканатцаз. Иицахыз зегыи ихэазар акэхап, ашьтахь иажэа аан-кыланы атауад дахыглаз ахь дынхыацшны илацш наидирхалт.

— Иуеихэеи? — дцааит атауад.

Ыанакаи, аицахэашыа дакэымшэо, акыр иааицаыуадафхеит атауад уи иеилыркаара. Азнаказ аиаша иасхэарым хэагыи ааигэахэт, аха ари афыза ажаабжы гыфэкаага цэахышыа амамызт азын, ашьтахь ифы дакуа-дашьтуа ибжыи наиргеит.

— Атауад, ухатцкы!.. Ишцаырызгара сыздыруам, избанзар иузааигаз ажаабжы уахэара ус имариам!.. Даара исцаыцэгыоуп уеилыркаара!

— Ыанакаи, иугэыташэеи узымцаажэартэ? Ахэара узымгэагыртэ, иуеихэеи аскак иуцаыцэгыхартэ?

— Атауад, ухатцкы!.. Икоу умбо!.. Феира хэа акгыи ыкам!

— Сгэанала, Ададианкэа дырфегыых ихабашыырц акэыркит!.. Усоума?

— Аибашыра акэызтгыи, иубаргэыиз, уи уеигэыргыангыи иудукуларын! Узыкэшэаз аибашыра аастагыи еицаоуп!.. Уи хагоу дзыниашоуп!

— Иарбанху уажэ иаалыркыаны еицах имыждахахыз?

— Атауад, ухатцкы! Ахатца гэгэа хэа ауп зегыи ушаадыруа! Ахатца дызкэымшэо акгыи ыкам хэагыи рхэоит, уаргыи уеургэгэароуп!

— Ыанакаи, цасхэан аехырцаажэара акэумкызар, уааласны ихэа икалаз? Хэашыак амакэа, изакэ ажаабжыузеи иааига?!

— Ааи! Иузымгаша ажаабжыуп иузааигаз! Шэацыхэара дузааит уцха лыхьзала!

— Ишцоухэеи?!.. Илыхыи сыцха?!.. Машэырк дакэшэама!?

— ицсы ааицаырацаахеит атауад.

— Умахэ цэгыамыждарыла длызныкэеит хэа ажаабжы узааигеит!

— Илзиуи?!

— Дзыхиркыз еилкаам, аха лпынтцеи ллымхақеи җахтцаны ахтына ддэилицеит хәа ажәабжә җаастак иманы дузааит!

Убри аамтаз аҗауад инаикәләшъцан, иаалыркыаны тымитышак дантаҳазшәа, днелиууаа дцеит. Ишьамхкәа дрыз-нымкылошәа аниба, ашьтахь ақәардә ақынза цәҗала дназаны афергхәа иенықәикит. Ажәак изымхәо дгәырҗацәҗаха, дхашхатәарахазшәа җырцасы имамкәа дтәан, ихы ицәымыҗханы. Анкыатәи иҗбарашәа наилазтны, абыржәы итәаз җауадк иакәымкәаны, уаҗ рыцхак, нанамгак иакәызшәа ақәын, иҗаҗшылараҗы шықаз.

— Ари анбақалеи? — акры антцы ашьтахь аарла ибжыы наиргеит.

— Иахьа җшыымшуп ихәеит!

— Лара дабақоу зихәа?

— Аиаша азәҗы издыруам, аха җыоуы дишъит хәа ауп ишырдыруа! Даҗа җыоуыкы, абнахь дцаны лҗылшъит хәаҗы гәарартцеит!.. Ажәакала, ишықалазаалакҗы, лыҗсы штәм ала ирҗабырҗеит! — ихәеит Җыанақай.

— Лхәыҗкәа ишҗарыҗсыхәоу шыта?!

Җыанақай Санатрели иахь дынхьахәны ахәыҗкәаҗы дна-рзтааит, аха урт ртәы ацәыргара еихаҗы иааизыцәҗахеит.

— Иихәеи? — дтааит Пыта.

— Еихаҗы еицәоуп иихәаз! — гәырҗабжыла еиҗахҗы даацәажәеит Җыанақай. — Ахтынаҗы иқоу азәҗы аиаша издыруам, аха ихәыҗкәа мазала иҗизар қалап хәа агәаанагара змақәоуҗы ықоуп. Даҗа җыоуыкы, илыхшазҗы аҗсуаа иреиҗш-хозар ақәап, идухарҗы ран лшәа ахыруша иашьтамлар рурым хәа дрыцәшәаны, бнак аҗы иганы мазала ишъит хәа згәы иаанагақәоҗы ықоуп, аха рыхкәа хитцәар хәа ицәшәаны зегыы җымдыр қартцит ихәеит, шәаҗхәара иузааз Санатрели.

— Агәылшәап аҗацәа кны иафцит хәа, уи ахәымга ихәыҗкәаҗы цәҗаҗсышәа риҗама, анаҗалбеит! Смаҗацәа сгәазхара избаанза, аҗшқацәаҗы даарылгама, хазшаз дзықәшәиша Леуан! — ихәан Пыта, убри аамтаз игәи илаҗырзи неилацәеит.

— Аҗауад, ухаҗкы, мақына иқоу азәҗы аиаша издыруам, уиқара агәырҗа уеаумтан! — ихәеит Җыанақай.

— Исаухәо закәи, Ыанакаи! Ажәабжь хлымзаах сзаазгаз игәра мгашьас исымоуи!.. О зегь зымчу, иаххылапшхәу, зылпха хауша! Избан угәымбылцьбараха абас узысзыкәлаз? Ашьра зыхәтоу ацәгәа ирәиаларц амчра наитаны, ацстазаарагы дакәитны адунеи дзазаанужьуазеи абас!... О сара хәаша, снапала дысшьыма зда дсымамыз сыпхазатә хазына?!.. Хаи, иараби, исыкәыстаз лыгәнаха сыхъзама?! Анаасын, ус иагьсыхәтоуп сара! — даафәымтцзакәа игәы дтагызуан аҫауад.

— Ах, ухаткы! Уара уеипш икоу ауаф қыа абри афыз дакәымшәар акәын, асеипш арыцхара ухәтамызт! Ари цсрае-нынза шыта уара узы ихъаауп, аха икаутцари, уанақәшәах, уеургәғәароуп! Узыниаз хатцатас уцәа итаугзароуп, иучхәроуп, убас адагы уаха цсыхәа умам шыта! — аҫауад игәы иргәғәарц итаххеит Ыанакаи.

— Мап, Ыанакаи, зегь злазо агәатәажәпа иоуп! Икоуп иузымчхашақәагы, убри ауп саргыи сзыкәшәаз! Сара исхарам хәа икоузеи, аха шыта исхәеит хәа акы иазырәеиуа икам! Даара ихъантоуп ахшара ицәабара! Лангы илзыкәлеит илызхымгаша агәырфәа хъантә! Лыпха дналхатәаны амыткәма лыххәаауа лагырзык налыкәлыпцсзтгы, ма убасала лгәы алалкычрын, аха ус алагы хазшаз далхәдитәит!.. Ех, сымахә, алахша, хаиуахара атыхәтәа чархәарыла ихуркәшеит акәу, аха ус анутаххәх, иусырдырып ахырхәра закәытәфкоу арбану! Уи уанеилахәх, исзууз ацынхәра шыла иупызгалап саргыи! — атыхәтәан да-гәамақарит аҫауад.

— Аҫауад, ухаткы, ишубо, аиуара мацарала иамуазаап ахра аргәғәара, — аҫауад убри дафәаирбыжкырц итаххазшәа, ацтәа наитеит Ыанакаигы. — Гыртәыла ах уатцас духамтгылакәа дырфегьых айбашьра дшеилахауа уирдырыц ақәикит. Сара сыхәтаахәала, икаитцаз ацәгәара ианажьтәым хәа сахәапшуеит. Дуцәымшәакәа икаитцаз, ари уара уеипш зегь хзыхәангы игәеынцәагоуп.

— Ааи, сымахә икаитеит агха ду, аха имыждараны ипызгалап уи сара! — фәпхәа даамақарт аҫауад.

— Ушьа уурцаз айбашьра уеазуқырц шутаххаз збоит, аҫауад, ухаткы! Ацсуа ашьа анидхала ихъымзгхоит, аха иахьатәиала иауам! — урт реицәажәара ихы налаирхәт Ардимонгы.

рагы җахыгзом, — зегь раҗхыагы убри ишазхэыцтэыз ах инайтцеихэеит Ардимон.

— Ассир ухэоит! Усеипш уахэара схы исзатэашьом ухэеит, аха даеа ганкахыалагы умахэ уицэшэа хэоуп исытдаухэаз иаанаго?! — ицэшэаны дцааит аҗауад.

— Аҗауад, ухаткы, уажэы угэы цжэаны узлакоу ала, ашьоура уахыццакуа укоуп, аха абыржэы убри уеаназук, иудыруз иаиааиз дыкамкэа аидынтэаларахь җашнеибаго. Ушьа уны аиааирагы угозароуп хэа акэымзар, уруаа тарханы ухгы акэуцозар, нас изхэартгоузеи ари ашыза аиааира? Изтахыда адгыл амацара? Убри акнытэ, уажэы азыхэан аеыпхыакра ахэтаны избоит сара, — ихэан Ардимон, убаскан акы аеазкра иаеаршэзаны мап ацэикит.

— Аеыпхыакра! — иаацэеишьеит Цыанакаигы. — Гыртэыла ах икайтэз хзымхошэа ахтынрагы изынхажьырцу? Хадгылгы җалалс иуоуааит хэа иахтарцу?! Хара хеытэахны, җажэларгы иутаху рзула хэа изаанхажьырцу?.. Мап, Ардимон, иахыак усзеилкаауам зынзаскгы!

— Цыанакаи, ухаткы, уажэы аилибакааха аамта зынзагы икам. Абыржэы икататэу хэа сара избо, иаарласзаны ауаа ргэыреынтатэуп, таацэаныла абнакэеи ашьахэеи ирызцаны реырцэахырц. Апсуаа ианакэзаалакгы реибашьракэа зызкыз рыдгыли рыжэлари реикэырхара акэын, рымч аныкамыз реаныпхьаркуазгы рацэан. Харгы абыржэы убри ашызатэкыа хтагылоуп. Аибашьра хеазахкыр, хара ихахкыаны итахо ауаа рацэаохойт... Аҗауад, уаргы абри уакэшахатхарауп, мамзар еснагь ухы иавубо укалоит, ццакыла абыржэы агха ануамхакаца, — атыхэтэан аҗауадгы ихы наиқэикит Ардимон.

— Ааи, аха...

— Аха хэа иухэаз ухаршт! Уи азын угэы еилапшуа укамлароуп, аҗауад, ухаткы!

— Икалап уиашазаргы, аха иахырхэаараны икоузеи аҗауадцэеи аамстацэеи?

— Уара иузбозаалакгы җагыларак амоуроуп. Уртгы идеилыркаатэуп ахыатра ахеикэырхара ишазку. Абасала иалххуа амҗагы, апхыака ахақэитра иалахынцахарауп.

— Уи идыру усуп, аха Ардимон, уххь згеит, аҭауад иҭауҳәаз Гырҭәыла абашьра иазхәахоит, — ихәеит Ыанаҕаи, аҭхьан иихәақәаз аҭыхәтәан днахьхәызшәа.

— Ыанаҕаи, удинаныс наҕ ушақәыҭра! — ихәеит аҭауад, аҭыхәтәан Ардимон ихәтәаҕы дшаанагаз убаратәы. — Узшьуа думшьыр иара уишьуеит, убас хшоуп хара... Ададианқәа рнаалара акәын сара сзышьҭаз, аха снапала урт дрықәсырзит сыҭхазатә лыхшараҕы ларҕы. Ишыжәбо, сгәыҭрақәа сеижьеит. Аинаалара ахатыҭан дырөегьых хәизыҕазаашьа аибашьра иамөахеит, убри еиғьызшьазҕы сымахә иакәхеит... Нас, ус иҭаххазар, шыҭа ихаибырбап, ма сара, ма иара!

Аҭауад, еиҭахҕы даамақарын, нас Ардимон иахь дын-хьаҭшит, уаха акрацитозар хәа дизыҭшуа. Ыабыргны, аҭәәжәара азимырхацызшәа, убри аамҭаз өаҭхьа ибжьы наиргеит.

— Аҭауад, узықәшәаз арыҭхара ду ахгара акырза иуадаөуп. Абас ҕалап хәа угәы ззымөазоз амықәшәатә ззырхәатәҕьоз уаниагәышьеит. Абыржәы даҕа аамҭақы еиҭшымкәа ҕәыҕарыла уанныҕәаша аамҭа уааҭагылт, аха хартҕы хәҭхырааөцәаны хашувагыло агәра ганы уҕаз. Ашьа зду ухала уакәзам, харт аҭсуаа зегьы ихәдуп, — ихәеит Ардимон, ах игәы алаҕаитдарц.

— Уи азхәыҭра митәык аҭахзам, избанзар аҭәҕа зуз цәҕыла дҭахароуп! — ихәеит аҭауад. — Сшьа мукәа санаанха, убаскан акәхоит иҕастахьоу зегьы акымзарак иаҭсамкәа ианыспыло! Убаскан акәхоит Ададианқәа хадҕыл еимырғәыцәартә алшараҕы анроуа!.. Мап, убасала сзаталом сыҭха лыгәнаха! Ахшара игәнаха цәҕьоуп, уи аҭак ҕастароуп шыала! Снапы аса акнатцы, сишьыҭыҭраны сыҕам уи аҭсахөы, иҭсы ҭанатцы!.. Абри жәдыруаз зегьы!

— Усала ашьоура амацара акәхоит изызхәахо, — ихәеит Ыанаҕаи.

— Мап, ашьоура аҭауад иҭха лымацара илызкымхароуп, — уи дзақәшахәтымхеит Ардимон. — Аҭауад ихәтаҕы ашьоура дахьзоит, аха убри аҕазкра уажәы иаамҭам. Уеизҕы, шыҭа хмеибашьыр ада ҭсыхәа ыҕам, аха аибашьра аҭауад иҭха илҕыҭҕаны иҕамлароуп. Убри азоуп уажәазыхәан аибашьра аҕазымкра ахәҭаны изызбо.

— Ардимон, иуулакгы сазааугеит, — атыхэтэан убри цкба дназхэыцышэа, ибжы наиргеит аҫауад. — Ааи, Ардимон, зегҫ рыла уиашоуп. Абыржэоуп уажэакэа сыхшыф андырҫыха. Сара среиуам ашээрҫара шэыргэындаҫас иаҫыло, аха ҫытрак хааҫшыроуп хэа исыдугалаз шыҫа сазыразуп, ииашангы иазгэоутеит. Цабыргны, схы исзатэашьом сыҫха лшыоура жэларык разкра. Зыхдырра иазрыцхахаз сыхахэ иаарласны исырдырп исызирҫысыз аҫымҫра заҫа иахыырхэыгоу. Сабашыра деилахауазар, нас исырбап аибашыра агыама закэу.

— Инамыгзакэангы иаанымхароуп, аҫауад, ухаткы, — днакэшахатхеит Ардимон. — Умахэ иҫаитҫаз аҫаастара, ари хабашыраз игэыинҫагоуп, уи иартцабыргит унаалара зынзаскгы игэы иштамыз. Ауа ҫсыцэгьей аҫэла шыици хара урыцэгыл хэа зхырхэаауа баша ирхэома, аа, абар уажэы уи ахытцабыргхаз. Аҫсынтэыла аҫэлараз аҫытҫа иҫахын, иагызбеит уҫха ҫатхэыс дазыҫаларҫ. Арахы аҫаахараз заанатҫ иҫеиҫаиршэахыеит хэа аҫхын изхысхэазгы убри азоуп, аха иҫагылара уажэазыхэан ишахэҫоу хазыхииам. Хамҫкэа цкба еидахкылаанза иаанкылара хэазахжыр, цабыргны убасҫан акэхоит Ададианҫкэа рнапэҫы ханыҫало.

— Хныхакэа рылахы соурҫтэ, сыхахэ игэыхэаҫса иҫакны имаз арманшэалара саргы акыр сацхрааит сыҫхазатҫэ дарбаны! — гэыҫжээрала ихы дазышыиуа дааҫэажеит аҫауад. — О аҫныш еиҫэатҫэа Леуан! Аҫныш!.. Ашыа аффы уеилахауазар, нас иусырбап уи иагыамоу! Агха ду ҫаутеит уахысҫэымшэаз! Сабашыра уҫаххазар, нас уаласырҫшып аибашыра закэу еилукаартэ еиҫтҫэҫыа! Уаха еибашырак уҫахымхартэ уҫасаргылап, амитэ зхырхэаауа еилукаартэ еиҫш!

Аҫауад дмаҫаруа иҫы ҫэажэон акэымзар, ихэыцраҫэа ахыҫаз иҫхазатҫэ уаха дшыҫам, лыбафгы рбараны ишыҫамыз иҫхэыс лахэашыас иаиташаз акэын. Азнаказы зынзагы илсырдыррым хэагы игэы иааитҫанахэеит, аха лыҫратшаа илыхыыз лзымдыруа лааныжырагы гэнахароуп хэа азхеитҫеит аҫыхэтэан. Арыцхара шыҫалаз Асланыҫаагы иарымхэакэа дыҫам, насгы Гыртэылантэи цхаржэхэафык дааит хэа избахэ аниаха, иараби, абри иаара хымҫада ҫануриа илыхгам хэагы

гәшарас иаакаитцеит. Иусқәа зегғы нышьтатцаны иаразнак аханбааш ахь дыткба ифааханы дшааиуаз, абаагәара данынташылагғы, азәы димазтцаакәа дышиашаз ах итәартә дныфнаххны дныфнапшы- аафныпшит, аха ацхаржәхәаф дцахьан. Убри аамтаз атауад ифапшыларә шыказ аниба, иаразнак игәы азәеит цабыргны ееирак шыкамыз акара.

XIV

Ардимон еитеихәоз атоурых намыгзакәа инфахитцәан, иаалыркбаны гәтахәыцрак днеикәаныршышит. Иахаидеик ыкамкәа дшыказ, ус даалкбаны ицәажәара зынза дәеацбара ирхеит, икалап уаанза иихәоз хазыртәааша акәны иказтгы. Атласкан ихы изышт изызырәра дәфнатцгы игәеитәхьан, ажәабжьхәаф иажәакәа зны-зынла ихтхәаазгы шынапшылоз, аха убартгы убыскак агәрагара рыцан, иара дызлахәымызгы ибла иабахьазшәаткба еиқырцааны иихәоз хаутцартә афынза. Абыржәы дәеакахы дзыхнагаз ажәабжьгы ахы аркышәа убасшәа ирцабыргит, убарткәа ихатә ибаны ихигахьазшәа ауп иажәа анагзара дышналагаз.

— Дад Атласкан, убри аены шыбжьгәы калахьан, — илацш кыдырхаланы ихәыцракәа ажәытәра атцантәи игәалашәара иаханы изаанагозшәа, дмыццакыкәа аитәхәара дәфын Ардимон, — аха кәыркәаз ухашыг кылызтцәоз амра шыта акыр ипсычены акәын ишкапхоз. Уахынлатәи акәкырагы акырза еикәтәахьан. Убас мацара амшкәа еишытагыла, аамта еитасракәа узгәамтазо есаaira азынра аеазааигәатәра иафын...

Ардимон абыржәы еитеихәоз зкынтәи иахаз ихыз имхәеит, аха еитеихәоз ахтыс артцабыргра иеыназикит абасала:

Енак зны, ыцба еыуаацәакәк фкбаса, Мчышятәи арха дгыл иахысны, ашхара аганахьала рхы рханы, еырххылаткба инеиуан. Ацхәа игылаз ахатә иуафыбжара днартысхьан, ихы-иқы аразра аныпшуа дызлаказ ала, уафы аамсташәк шиакәыз акара инубаалон. Ишәхыцчауаз кәалзмәтәала деилахәан, цбара еибашьра дцозшәа кәалзхылпагы ихан, даара казарыла икатцаз аса чацакгы икәынхәалан.

Дишьтагыланы инеиуаз, уи зарпысымта итагылаз азә иакәын, уигы кәалзмәтәала деибытан, ифыцкатцараз аса

— Адгылара ахысымтац азын, аха шыта ивагылара сшақә-шахатхаз хейтцар...

Мчышьтатәи ахацакыакәа руак иафакатцаз абааш акәра ду нызтхьаз акы акәын. Ааигәара неишьак амамкәа баагәарала итахкаан, ахахәцә дукәа рыла еикәтцаны хытцшыак узамтартә акыр ишьтыхын. Атызгәара иаласаз акәарчкәа ркынтәи ладагыи җадагыи итацшыхәуаз акәрулцәа иахьеи уахеи рееит-ныцсахло иахыкәгылаз, атысмҗасгыи рылапш ахын. Абааш ашкә узланеиуа хәа икәз мҗа затцәык акәын, иара уигыи имҗафкьарстараны, ишьанцара тыпцын. Лбаакәагыи акырцъара акәрулцәа ргыланы ирыман, апхьа урт урымбакәангыи халашьа амамызт. Абааш зфакатцаз ахацакыа амрагыларахьала ахахәцакыа җыцәаа иахьчон, атцәкә аршәаа зтыҗуаз арҗаш атцкәа ицон. Амраташәара аганахьалагыи шәарахк ашьапы амкуа, ихрацакыараны илбаашьтын. Аладахькәла еихә ухаларашәа икән, аха усынтәи азәи иҗәаихаргыи, даараза хыпсыра мбакәа ааишьа имамызт, убри акнытә уи аганахь абаагәара еихә иҗышьтыхны икатцан, акәарчкәа руакгыи уакә иалакатцан.

Ирмарианы ампытцахалашьа змамыз абри абааш цъбара закәнтәи ауаа ахылахьаз, закәнтәгыи иахытхьаз уаҗы издыруамызт, аамтә рацәала уакә аангылашьагыи амамызт. Акәылацәа рҗәнаархозгыи ааигәасигәа инхоз ауаапсыра убри абааш аҗы җыпцхьакыртас ирыман, нас ашәартарақәа шеикәтәалак, җапцхьа иааныжыны рыҗныкәкәа рахь ихынхәуан. Еихаракгыи апцтыр ракәын зхы иазырхәоз, аамтәла ихьамтцыр ада цсыхәа анырмоулак, аҗыпцхьакраз уи абааш еигыиз ыкәамызт, аҗауад Пытагыи аамтәла убракә иҗыпцхьеикырц абыржәи дәҗааны дыкән.

Амш еилахәларц шыта рацәак азынмхейт. Җыла икәз ант ахацәа ус абахә ашьапы иаатцагылт, арашыкәа реипш изыкәтәаз рыеқәа рыпсы ргәи икылхо, рцынцәкәа уажәи-уажәи ашақә иарсуа. Амарда инаҗаланы абааш акынза иназаанза хыцъара иааныркылт, аха изутцәаз акәрулцәа ишеилыркаалак, аҗауад иахь аҗамзаара кәтцә амҗа нарыртон. Абахәра иаҗысны абаагәара ианаадгылоз зынза инеилалашьҗейт, убри аамтәзы уахынлатәи ацәашькәа раркра ишалагахьаз мҗашьо, аҗнуцкәа алашара тыпхаауа икән. Агәашә раадгыламтәзы аамстә еикәырц-цак дышнасызтәкыа, азәи ибжыи еихьыреивырза инаирҗейт.

— Уарбану ашә иасуа?

Атауад атак җамтакәа маҗк даазырџын, нас џаҗхәа деитасит еиҗагы иааргәҗәашә.

— Мшәан, узустада заанат ахынхәышәа иақәымшәаз? — еиҗах ибжы наиргеит уи.

— Харантә хәауеит, атауад дхамбар җсыхәәжәлагә хамам, ашә хәашәырт! Изхәогыи сәауадуп!

— Аҗсылманра здызкылаз сәауадк уиениуазар, ара ус умам, уахәааз уца! — ибжы ааирымчит уи ахатца.

— Сумырцәҗакәа агәашә хәзарт!

— Аатра иавахаз, уаха акы ушамыртәо збоит! Уаҗал уаанацазар, уи рацәак аххартуам! Ухы уҗахызар, уарбан сәауаду умхәои!

— Атауад Чачба Сустар соуи иуацәәжәо! Сгәалаҗазаара еицәамтәкәа, сшыбзиоу ашә аарты!

— Зыхыз ухәаз шуакәу зладзырри? Уажәы амцхәәцәа рацәәџеит, агәра сырҗа!

— Афацә усааит, абысҗак ишәыргәындоу уоума ашә иларгыланы ирымоу?! Зынза угазамзар, аҗсуа еибашыцәа џыцәа затәык ирыцәшәо ианбаҗалахәыз? Агәра узымгозар, арахә уаацәыртны адәахыи уаадәылҗш!

Агәашәхыцаџ аҗыхәтәан ибжы ныбжәзын, җытрак иаа-җынчрахеит. Дук мырҗыкәа азәы ацәашыи кны, абаагәара даахықәгыланы адәахыи дааҗшит. Алашара рықәырҗханы дышрыхәаҗшызҗәкәа, нас аҗарулцәа ибжы нарықәиргеит.

— Агәашә аашәырты!

Сустар иҗыз арҗыси иареи анаатарыжыла, иара убраҗатҗәкәа ирҗылаз аҗарулцәа реиҗабы ихы ирқәиарц дырҗәаҗежыны идеилиркааит, абааш аиҗабы изымдыруа азәы иҗажыларәа ишақәиҗымыз.

— О, излазбо, агәәанызаара бзиә шәымазаап! Ари шыахәуп... Ааи, ааи, ус иаҗаҗахуп! — ихәеит Сустар, абааш ахычаџәәа аиҗәкаара бзиә ахырмаз игәы иахәаны.

— Ааи, аиххәыцра ахышыақәыргылам аиҗәкаарагыи зыҗалом. Уи азын атауад Пыта иҗыушыашә рацәоуп, — ихәан аҗарулцәа рхәа, абааш ахылаҗшыи дипшаарц иҗынахамҗаз усшәагыи наҗитцеит, — схынхәаанза ара шәыҗшыи шәгылазароуп.

Ус, рацәак аамтыцкәаны, азәы дицны даакылсит. Амцабз ахкьо акарулцәа реихабы иикыз ацәашыы, Сустар ицыз арпыси иареи инырфарцханы, иртааз дшидырызтцәкыа диеигәыргыаны ибжыы наиргеит.

— Ках, Сустар уакәызма иаармыштуаз! Дыррак хамтазакәа уаазар, цыара акы уаханы ушаанацаз җашьом... Бзиароу уаазгаз?

— Мшәан, Алкыарым уоума сацхыа игылоу? Исҗацхо ацәашыы сыбла хнакын, цкыа уснарбом, аха бжыла уакәушәа збоит!

— Ааи, сара соуп!

Убаскан афыцыагы рнапкәа ааимырхит. Убри ашьтахь ауп Сустар атак акатцара даналага.

— Мап, Алкыарым, макыаназ цәгыара хәа акгы ыкам. Ус хыхынзазнеиша сыздыруам, аха уажәазыхәан алазкәа рганахыала тынчроушәа икоуп, — ихәеит Сустар.

— Абааш ашкәа хамҗахытцып, нас уакәа тынч хайцәажәап. Арахь шәсышьталаны шәаалеи, — ихәан Алкыарым, драцгыла рфынахамтаз, игәы иамукәа даатгыланы дырҗегых дцааит. — Нас, ас иаалыркыаны уаазгеи? Ус акәзар, шыта агәра згоит уаара бзиарак ишадхәалоу!.. Исхәаз иашоу, мамзаргы сгәы сажьоу?

— Саазгаз бзиароуп схәаргы ацабыргра алацәам. Избанзар, сара истахуп аҗагылазаашыа аныхирым аамтазы аишьцәа Пытеи Қарбеи иидгылоу еидымгылоу еилыскаарц, аха сахыаиз избоит усеипш сзыкәгәыгуаз хәа акгы шзыкамлац, — убри игәтыха дуны ишимаз ицәажәашыа иааныцшит Сустар.

— Ааи, аидгылара ахыҗацәмачу азоуми хайцхытта хзыкалаз. Аиххәыцра азыхынхәра аҗахуиҗытеи мац цуама... Уи бзиоуп, аха амҗан шәахыауаз анхацәа рөыпхьаркхыазар убарын?

— Иахытцкәаз ыкоуп, иаагылақәазгы рацәаҗоуп. Зегы ртәы сызуахәом, аха дадланааи, гәдакәааи, егырпцтааи, цшыкыарааи рарпарацәа зәыршы рееидкыланы, Цыудар ица Гыбакәа хәа Уатрынатәи арпыск днарацхыагылан, ақәылацәа рааира иазыпшны, Речшьха ахәаны игылоу абааш аҗы итәоуп хәа аҗәабжыкәак саҗақәахыит.

— Абри ауп аихымхәыцра зыхызугы!.. Рхала ирылшари зугәахәуа, баша рхы тадырхоит ауп! Зегы шәыпхыашәкроуп

хәа ирылахәоу змаануу рхахьы имнеит акәү? — убри аамтазы уи игәы инытданарххит Алқыарым. — Уртгыы убас иазхәыцзар акәхап, аҫауад Пыта дшәаны иеыпхәеикызшәа?

— Алқыарым, аиаша уасхәап, убри еилыскаарц азоуп схаҫагы сахо саартә сҫазҫазгы, — ихәеит Сустар, аҫауад ихымҫаҫгашәа иаргыы агәыҫбара шинаҫахьаз мзакәа.

— Ишҫа!/? Уаргыы аҫауад игәра узымгарцу? — иааҫьеишьеит Алқыарым.

— Игәра анызгаша игәҫаку ансаҳалак акәхоит, аха шьҫа уахала еилыскаауа хәа акгыы ыҫам, — ихәан Сустар, нас дынкахәыцуа иажәа инацитцеит. — Алқыарым абас ансоухәах, уара уҫынҫтәиггы еилкаатәқәак сымоуп. Зынза уеилахамзар, ҫынч снаудтәаланы снауаҫәажәарц сҫахуп.

— Азамана, ус уҫахызар арахь усышьҫаланы уаала. Хаибамбеижьҫеи хгәазхарагы хәиҫәажәап, — ихәан Алқыарым, иеҫынеихеит.

Уада ҫбааҫыҫәк иҫналаны ишнеибартәазҫәҫьа, Сустар уи азҫаара деиҫазыхынхәны днаиазҫааит.

— Алқыарым, суҫәгыҫрыма еилыскаарц иҫаху уасхәартә еиҫш?

— Иууазеи, Сустархеит, усықәымгәыҫыртә! — убри аамтаз дааҫыҫҫеит Алқыарым. — ҫабыргуп, агәреибамгара анмачу аамта хҫагылоуп, аха ихатҫа, сара сгәы мҫсахкәа макьаназ сааиуеит. Иубахьаҫ соуп, даҫа уаҫны шьҫа қалашәа сымазам.

— Уеилыскаауеит, Алқыарым, убри азоуп зеггы раҫхәа уара уаҫәажәара зысҫаххазгы, — ихәеит Сустар, уи азын гәыҫбарак шимамыз ихы-иҫы аҫынчшьа ианыҫшуа. — Аиашазы, сгәы сзырхьуа шьарда ираҫәагәышьоуп, аха исымчуи. Аҫхьан ишазгәоуҫаз еиҫш, Пыта имахә диҫәшәаны иеыпхәеикызшәа изызхәо раҫәаҫхеит. Амахә диҫәшәаны абхәа ихы пхәеикхьеит хәа макьаназ ҫсыуа ҫнәҫаҫаҫ иҫамлаҫ, ирхәонгыы смаҳаҫ. Абас ихырхәауа иашаҫәҫьазар, ижәланҫәқәа зеггы хирпхашьеит, аҫсуаа рызгы ихымзгхеит, убасала ауаагы ахәатәы риҫеит ауп... Алқыарым, аҫауад изырхәо иашаҫәҫьоума?

— Ха-ха-ха! — убри аамтаз ибжьы ҫҫғаны дааччеит Алқыарым. — Абз асҫәа рхәатәы хатҫаны уаазшәа збоит,

Сустар? Изырхэо иашазтгы, схаҭагы ара субараны укамызт. Икам-ианымла аҭауад ицэа кказа ихызхуа — урт дызтахым шракэу уара еилукарц ухэтоуп, Сустар, ухаткы. Егьырт зегы шыҭазаалакгы, уара иуаҭэам ухэансхэахэаца ирхэо азызырѳара. Гыртэыла ах ар гэгэа имоуп, ииааирагы цэгьоуп хэа рмахакэа икам, уи азоуп аҭауад дызлакам ажэабжь гэымха згэарарцо... Сустар, угэы иалсыргы, исзуѳымшьеит, уаргы игэра цкэа иахьузымго.

— Мап, Алкыарым, игэра згоит, аха сара соуп зыгэра имго.

— Избан?

— Ипҭха Гыртэыла ах даниитоз сахыѳагылаз аҭыхэала.

— Ускан уара уеипш иакэшахатмыз ыкан, аха уи утахымхеит хэа уеизгы-уеизгы цэгьарак аҭамызт угэра изымгартэ еипш. Усзеилкаауам, Сустар... Избан убри иакэтцаны узыкоу?

— Ипҭха лытира зтахкэамзи иареи ашьтахь ишеизааибагаз сыздыруам, аха убри аены инаркны ивагылара мап ацэыскит сара. Уижьҭеи хэцэгьеи хабзиеи еиламкэа аҭынза хнеибаганы хэкоуп. Цыра акы анызбатэугы, иаргы уи гэгашакэ икэтцаны дыррак симҭац... Алкыарым, исхэо уадгылаѳызар, убаскан ххэатэи хеитазтгы, уажэи ари абааш аѳы аеипхыакрагы икэшэарымызт. Аиаша утахызар, иамхакаҭаз амхэыцра ауп ипҭхагы дызкэызыз. Уи аҭыхэала, ишубо, зегы ашэартара хэаҭагылеит. Анс ххэа, арс ххэа, изыхкызаалакгы, шыҭа ацхыраара шитаху збоит. Уи азы уаанзатэи сгэалакэа схарштны ивагылара шыстаххаз иасхэарц сизааит, аха сыгэра изымгар хэагы гэѳарас исымоуп, — игэыҭхакэа неитеихэеит Сустар.

— Ус ҭалашья амам! — ихэеит Алкыарым. — Пыта уизеилымкаар хэа уацэымшэан, избанзар, сара издыруеит иамхакаҭаз даараза дахьхэны дшыкоу. Ахымхэшьясгы имоуи, аха имахэ дицэшэаны иеитэахит хэа иуахаз цабыргым. Иудыруаз, избны дшыкоу ипҭха лшыоуразы имахэ иабашьразы ирласны дцараны дшыкоу.

— Ишҭа?!

— Уи иара ихаҭа иуеихэап.

— Игэтакы аибашьра ду ахылѳиааргы ҭалоит!

— Сара ахра аускәа рычерылагалара сус рылам, снапы иану зынза имацуп. Абри абааш ахьчара ауп исусу, Сустар, ухаткы, — атыхәтәан ихы нхьаиршшеит Алқыарым.

— Уи азын гәыбган азәгы иуитом, насгы ашәартара аныкоу акы умхәаргы ауам, аха ихәытқыараны икоу амца анырцәатәу афархь ахәлажны иузырцәом, — макьанагы агәала шимаз еиҥах иаиныцшит Сустар.

— Исзеилкаауам абас зхухәаз?

— Аиҥара иахылҥиаауа аибашьрақәа нкылашыас иатәтәу ауп аҥауад дзызхәыцлаша. Убас ианзыкамла, есымшагы ахтырхара азцара акәхоит игәы иҥеикыз хәхькылнаго.

— Ус ишҥа? Аибашьра уеазумкыроуп хәа аҥауад иабжьугарц азоума, нас, узааз?! — убри аамҥаз цышьахәыс иааҥаиҥеит Алқыарым.

— Аҥа думанатцы аибашьрақәа раанкылашыа шамам дыруп, аха уажәы аҥауад игәы цжәаны дызлакоу ала, Гыртәыла дабашьырц анакәик, аҥхьан исхәан еицш, уи аибашьра ду ахы аркра акәхоит изызхәахо. Хажәлар убри ашәартара рлахьынҥахар сҥахым, — ихәеит Сустар, илапш кыдырхаланы дынкахәыцуа.

— Иухәаз саргы сақәшахәтуп, аха аҥауад ашьоура иеазымкыкәа иеааникылар, убаскан акәхоит ихырхәаауа аниашхо... Убас камларц ауми уаргы ишутәху?

— Хымҥада, уиашоуп, аха иуцәыззом уи азын сзыцәшәақәо шыкоу. Уи иахәарагы сцәыуадаууп, избанзар икоу азеи-дымгылара макьанагы агәра снаргом аҥхьаҥа бзиарк хаз-кылсып хәа. Насгы, еибашьра ацаразы зегь раҥхьагы ауаа рацәа аҥахуп, арахь усеицш лшара дукгы хамам... Хара хәонутҥа абас аҥагылазаашьа аныкоу аамҥазы аҥауад имч акәхару аибашьра ду аиааира? — рҥагылазаашьа ахьысхарагы аазгәеиҥеит Сустар.

— Ааи, мцы зымхәо ахәа еицшҥаҥа уиашоуп, Сустар, уиаша... Зегьы ишәа-иза ишумоу збоит, аха убас ада цсыхәа аныҥамлалак, иаразнакала агәкаҳара аеәтара аҥсамзар калап.

— Ххы иазиецәоу анапы алакра акәушәа збоит аҥауад уажәгы игәҥаку. Убас ада цсыхәа амамкәа еиҥах иназгогы

иара ихаҭа иакәхоит, — аҭыхәтәан гәкаҳарак наизцәырҭызшәа даацәажәеит Сустар.

— Мап, Сустар, ухаткы! Иухәаз сзақәшахәтхом! Пыта ихы дақәымгәыгуа дықазтгы, аибашьра иеазикрымызт! — аҭыхәтәан аҭауад дхьаиршшарц иҭаххеит Алқарым.

— Дзықәгәыгуа хәа имоуи?

— Мшәан, уажәыггы иумаҳазази иизбаз?

— Мап.

— Шапсығаа инадыркны асазқәеи, ақарачқәеи, абазақәеи, қабардаа ухәа ашьхарыуаа зеггы ацхыраара иртарц рзицхәхеит. Агәра ганггы сықоуп адгылара ширто ала... Сара абри удыруаз цыышьон, — гәырғәфхәаша бзиақ ииҭаз ақара ихы-иғгы акыр иаалахфыххеит Алқарым.

— Абаак! Шьҭа цабьргыҭцәкыаны сгәы шамжыаз збоит. Убри хьрхагарак алазар, аҭауад аибашьра ду иеазикырц аеазьрхиара дшафә шашьом. Амала, сгәы иалоу умбо, Алқарым, аҭауад абас игәы иҭеикзар, изеибашьыртә иқоу зеггы рееидкыланы иқазарц уажәнатә алахәара қайҭахьазар акәын.

— Убриггы дазымхәыцыц цьумшьан, аха сыпха лшьа зурц сҭахуп, зеггы шәаины шәсывагылароуп хәа рахәашьа имам. Уи ихггы иаҭәеишьом. Қыҭацыпхьаза рхала идырны ивагылап хәа дрықәгәыҕеит.

— Цабьргуп, аға дануқәла иабашьтәуп, аха абас кыр иапсоума, Алқарым? Ахацәарқар аибашьра рафаныртәара ахатыңан ианраамтоу иҭаацәарахар, хьлтцла иҭбаахар ауми абзиа, — агәала иманы даацәажәеит Сустар.

— Абзиа ухәеит, аха асеипш иқоу азцаарақәа сара исызбартә мчы сьмам.

— Ааи, ааи!.. Ус ауп, ус ауп, еиха ишеигьхаша хәоуп изхьсхәауа. Егьаурым, уаҭцәы аҭауад снаидтәаланы снаиацәажәап, сгәаанагара дақәшахәтхозар, — ихәан Сустар, уи азггы игәы дынҭахәыцит.

— Угәра игарц уҭахызар, ицхыраара ушақәшахәту аҭхьа ирдыр.

— Ааи, ааи! Лаҭан иузымхәаз бҭан иузхәом рхәоит, шьҭа санаах уеизггы, иасхәап, иаихәаауаггы саҳап.

— Сустар, ухаткы, уара атцахэара иаргэакуа уафым, угэи ишуданахэо уацныкэа. Сара иутдасхэараны икоуи, насгыи уашьа иоуп, дузыразхап хэа сгэыгуеит, — ихэан Алқыарым, дѳагылеит.

Акрыфара хэа ианеидтэалагы, ишеицэажэоз мацара атх акыр инарцеит, Алқыарым дыртахханы дрымгазтгы, икаларын ирызгэамтазакэа ирыцэшаргы. Убри аамтаз абааш еикэышышы, бжык ахылымтцо атх лашьа иалагылан. Ацстыр ахьеилаи аз акынтэи еимхэабыжыкэак алашьцара иналыѳлон акэымзар, егыс акарулцэа рыда зегыи рыцэацсымта иаамтахахьан. Сустар амѳа дыпнашэаны дыкамзи, дышныкэиатцэкэаз иаразнак дын-тахэахаа ацэа дагеит.

Макыанагы дзаламтыр каларын, ашамтазшэа ацстыр рыбжыи дамырѳыхазтгы. Алқыарым иакэхап иазхэаз, Сустар зык ниѳатэаны сындэылтып хэа анигэахэуаз аамтазы, ардыск фатэкэак ачарма ианыргыланы дааѳналеит. Ацсшэа нахэаны, иааигаз ныкэыргыланы, нас гэацхачара низеигэашьаны идэыл-тымтаз, ус Алқыарым хатархэыхэк иѳыттрак дааѳналеит.

— Шыжыбзиа, Сустар!

— Есшара алцха угымзааит, Алқыарым!

— Ушцацэеи?

— Сыѳны сыказшэатцэкэа.

— Ус акэзар, шыта качыцѳык агыама умырбакэа усзышытуам.

— Агыама сурбарц утахызтгыи иаха исумырбози, — ихэан Сустар, алаф аххэаауа, Алқыарым иапхыакала днеиѳатэеит.

— Исыхыиз уи ауп, Сустар, иаха уааимтаз арыжэтэ ахыѳнатцэаху ацацха зкыз ара дыкамызт. Убри азын ала-ѳысымтит, аха исыгхаз шыжынатцы исырѳеирц стахуп. Макыана изаацэазаргы, хайдымтэалеижьтэи зака цуа умдыруеи, убри акнытэ истаххеит абыржэи хэаибаныхэарц.

— Шэызлазбо, арака зегь рыла шэеиикэшэыршэахызаап! — игэапхашакэыиз цэык налихит Сустар.

— Мап, ишухэо еицштцэкэа халакам! Арыжэтэ аеаршыра азэгыи хакэитым, аха сас дахык дахзааит, акы агыама имырбакэа дхашьтыр пхашьароуп хэа ацацха зкыз дыргэабзыгыи цэгыала ицэызгеит, — ихэан Алқыарым, ахатархэыхэ акыатрацэра арыптэ амхны, нас ахраѳкэа неиваргыланы аѳы ныртеитэеит.

— Абракагы аҫауад диашам. Иҫахараны иҫоу аҫыхәтәантәи иҫәтәхәы иҫыхра дақәиҫым, уи гәнаҳароуп.

— Изҫәтәхәу уеизгы дахьзоит.

Акака ааныркылоны еиҫш, ус ашә дасны хатқак даафналан, Суҫтар аҫауад дшизыҫшыз наиеиҫхәеит.

— Иабиҳәәц, аидтәалаха ҳаимразеит! Асдәҫба шыыжь-шаанза дуҫхәп хәә сыҫамызт... Суҫтар, убриак нкыли, шәәнеицәажәалак, нас тынч ҳнеидтәалап...

— Дысзыҫшызар, аамта згарым, — иҫхәан Суҫтар, ахраҫа лтаркәкәаны ижәны дшыҫагылаздәҫба, хыжәлакгы иҫәмыршәкәә иаразнак иҫынеиҫхәеит.

Наҫ-ааҫ амашьхәылтқәцарта змаз кәардә ҳаракык дықәтәан аҫауад, дзыҫхәз иашьа ифналара дзыҫшны. Икәынамацараха иҫаз маҫа кьаҫык имҫатцаны, ахьарахәыцла еилибзаауа иқәтцаз маҫәоук ишьамхы илахысуа ишәын. Ицәцәцәуа ишьхычцаауаз еимсы ауқәак ишьан. Абыржәы иаакныхны ишынеишәитцара, еиқәығызғызгуа ирхианы атзамц иадкнаҳалан икәәлзмаҫәеи иабцьармаҫәеи. Аҫауад ихазы иалихыз ауада рацәак идумызт, азәы дыфнамлеиҫьтәи кыр шаатгуаз убаратәы атзамцкәә акыр-цъара икыдычцахьан. Арҫыцра аҫахны ишыҫазгы, уарҳаллеи кыдыршәылалеи иандырхиа, ахаҫара акыр иаҫсахит. Ауада иамаз ахышә еицарсақәә мрагылареи мраташәареи рган ахь ихан, ахҫатәи ахышә абааш аҫхәаҫа унаҫшларцаз иҫатцан. Аҫауад дҫагыланы убарт ахышәкәә руак данылагылоз аамтаз, ус Суҫтар данаафнала, маҫыана ихымҫсаацыз агәырҫа иахҫьозар акәхарын, игьамадаз пышәарччарак иқьышә иқәкны ибжы наиргеит.

— Бзиала уаабейт, Суҫтар!

— Пыта, саауейт хәә уҫамызт, аха бзиа суба, цәҫба суба, абар уаҫхә сахьгылоу, — иҫхәеит Суҫтар, аҫсшәахәара ацынхәрас инапы наимихын.

— Уаазар ауми абзиа, насгы, абыржәы аҫара аҫынха дыстахны сҫамлац... Уаатәеишь, хьшапы хшықәгылоу мацара хзеицәажәарым, — иҫхәан аҫауад, дааиасны икәардә аҫы деиҫтанатәеит.

— Саргы сақәгәыгуамызт мышкызны абри абааш аҫы узбап хәә, — дшынатәазтәҫба маанак нацгалашәа аҫак ныҫатцаны,

нас иажәа инацитцеит Сустар. — Аиаша уасхәап, акыр ихарангыи уаскьеит. Ус еигъхап хәа азупхьазазар акәхап, сашьа.

— Сустар, ахатаразы ушхыдам здыруеит, аилкаара азынгыи азәи ишътахъ угылам. Абас касымтар ада псыхәа зыкамлаз еилкааны иумоу цыисшьоит. Идырны иуцырхагахауа иоуп згәаг укыша, егыис ураа узы абзиара зтаху игәымхашьара ахаангыи ишътумхроуп. Ишпауасхәари, убасала агәнахара иаццало мышкызны ихьымзар ауам. Хазшаз ус иакәитцахьеит, — атыхәтәан иацитцаз зхихәааз аилкаара уадафны даацәажәеит аҭауад.

— Иаразнакала агәкажьга ажәала успылап хәа сыкамызт, аха ус узырхәашагыи ыкагәышьоуп, Пыта, ухаткы! — аҭауад иихәаз даеакахыи иахыго, цәала аҭак ныкаитцеит Сустар.

— Сажәақәа шудукулаша сыздыруам, аха ухала иуҭахны уаатцәкьазар, ирмаананы усмацәажәан. Уи зхухәааз сара шсакәугыи сзеилымкааз цьумшьан. Абасеипш ухәаратәи указцаз ухаштхьаз цыисшьон, аха сара усцәымыгханы сыкәоушәа уажәыгыи угәи иуцданахәозар, иудыруаз агха ду шумоу, — реизыказаашьа шьта ишырҕеитәи азгәеитцеит аҭауад.

— Мап, мап, исхәаз ухы иадумкылан! — ихәеит Сустар, ихыиҕы еизада мацк акара еикәашәаны. — Узшаз уисасуп, ураа урт усызрыдкылом. Акы ззеилоу акы еимаркуеит, аха нас атыхәтәан еизааибогоит. Издыруеит угәи сзынханы ушыкоу, аха саргыи сеилкаа, усқан убас зыстаххаз схазын акәмызт, Ададианқәа хтәыла иацырхагамхарц азоуп усқан сажәа сзахымцаз.

— Ааи, ииашоуп, имааибуа ахрақәа еинааларц атыхәтәан ус аныкарццало ыкоуп. Еинышәаны еиуацәас икаибатцоит, аха исыуахарц зтаххаз сымахә даеакала дсызныкәеит умхәозар. Жажәа еилаганы аиуахара иакәымла иазныкәо ианарыжьуам, убри атыхәалоуп абра сааны сызтәоугыи... Иараби, абри ишья изымуртә игәытцашәазеи хәа азәи исзихәартә схы кастаргыи стахым! — атыхәтәан ирымчшәа даацәажәеит аҭауад.

— Анцәа уирманшәалааит!

— Анцәа уирманшәаларц азын ацхьа ухаҭа ухы урманшәалароуп... Сустар, уахьааз даараза сеигәырҕеит. Иабихәац, ацхьан суазцаарц шыстахыз даеакахыи сахугеит... Афны

шәышпақақау? Уцкәын Шәарах дсымбеижътеи шыта ддуха-
хьазароуп... аса ахархәашьа иуртцахьоума?

— Сашьаду, уххь згеит, аңхьа убри иазтцааша сара сакәын,
аха ахәаха саумразеит.

— Издыруеит, унсыдышшыланы сыпхазатә иллахьынцә-
цәгьахаз уазтцаарц шутаху. Аха уи уаргьы иуахәхьоу ауп, убри
инахырхәхәаны аеакы ацтцашьа сымам. Ишуархәахьоу еипш,
сымахә ихамыждаразы гыгшәыгтцас сыпхә длызныкәеит. Икаитцәз
ацәгьоура дзацәцогьы цыишьоит, аха икәнага дақәсыршәаанза
саргьы шыта иаагыло сакәзам. Сыпхәыс лакәзар, иара итцыхәала
лыпхә дылхычмазафхан, аңсразы аиартә дамоуп.

— Лара абааш афьы дыкәоума?

— Мап, арахь даазгаратәы дыкәмызт, саншыцәа Мгәызаа рыкны
дганы дышьтастцеит. Уака ирацәафуп ахәшәтәра здыруа аказацәа.
Зәыргьы лыдыргалахьеит, аха макьанагьы хәартәк лмоуц.

— Иабихәац, изакәытә рыцхәроузеи узыниаз! Ауафьы
исыхьрызеи имхәозароуп, аха улахь ианугьы узацәымцозар
акәхап!

— Ааи, улахь иану мышкызны иаауфамгылар ауам. Абартқәа
баны шыта аагылашьас исымоуи? Цкьа уазхәыци, Сустар...
Сзыкәшәаз афьыза хәзшаз уакәимыршәааит, аха стьыц афьы
указтгьы ишпақауцоз?

— Ааи, иучхаша акәым! Сара уеилыскаауеит, аха икоу умбо,
ауаа ирхәо зынза даеакуп!

— Уи сзеитәхәара уагыламган, издыруеит иухәараны икоу,
— ихәан атауад, инапы дфәханы Сустар ацәажәара дакәихит.
— Ауаа хәатәык роугәышьар, нас икам-ианым ала иаразнак
еикәдыршоит. Сеилукаарц утахытәкьазар, исхырхәаауа шиашам
ухата ибзиатцәкьаны иудыруеит. Гәыбған сумтан иагыцәаны
исхәозар, избанзар атцыхәтәаны саазкәылаз ачхара акыр
исыцәмачхеит. Ииашамкәа сеилызкаауа идыруазарц стәхуп,
схыкәкы сыпхә лымацара ишлызкым. Сара еснагь сзышьтаз
хтәыладгьыл азә дацрымхартә акацара акәын, аха ишубо,
уртқәа зегьы аахәны сара схы итацеит умхәозар. Егәурым, сгәы
итаку шыта ахьхәрак астарангьы сыкам... Сустар, уи бзюоуп, аха,
удинаныс, уажәшьта исеилыркаа, иаалыркьаны усыдтцаалартә
агәахәара узтаз арбану?

Убри аамтазы Сустар ихаҕсахыа акыр иааизадахан, иа-разнакала ҕаыбзаарак ааиныҕшит. Усшәагы иҕаы иааи-наҕеит, аҕауад ицхыраара дшазырау иирдырыр иаразнак деи-гәйргәарашәа. Цабыргны, цәала дымцәажәакәа иҕаы аартны, шыта убри иеиҳәарцгы иҕыназикит.

— Итабуп, хгәеизынхара ухарштны, хабжьара акымзарак ҕамлазашәа уахьсацәажәо. Исурдырит иахзеимакыраз шухашт-хьоу, аха абри уаназцаах, шыта иуасхәап ииашатцәкыаны саара зыхкьатцәкьаз... Схатә усқәа срышьталаны сшымаауаз уеизгы иудыруеит. Хтәыла ашәартара аназыҕшу аамтазы, анкьатәи агәалакәа шыта рыртытра иаамтам, убри аҕнытә, хәицәгәара схарштны ацхыраара устарц стаххеит... Аиашатцәкьа утахызар, ухаҕа уакәын иҕәышуаз хәа акәымзар, сара гәынчыхьада сшузыҕац еснагь сыҕан, — иҳәан Сустар, аҕауад итакҕатара дзыҕшны илакта дтаҕшуа, илаҕш наидирхалейт.

— Ахәса еицалацәа реиҕш, аишьцәа хәицәгәышуа хәҕоу ибейт. Еиҳаракгы залаҕысымтуаз, уара уейтцбымзи, уажәа сазыҕшын. Сара еснагь агәра згон, ацхыраара аныстаххо аамтазы ухы пхьакны ушаанымгылоз. Цабыргны, усқан сгәы пжәаны исамхәхәаз рацәоуп, аха уи гәалсра дук шаумтозгы здыруан... Итабуп уахьысзааз. Сымахә хлахәада абас анигәагь нахыс дхабашьырц збаны дшыкоу ҕашьом. Уи иахкыаны иаргамахаз ашәартара азәы ицәйтәахра аҕахым, шыта ухаҕагы иудыруейт аибашьра ҕалараны ишыкоу, — иҕаы итҕаны ииҳәоз итцегы ироурц шитахыз, иаалыркыаны Сустар иажәа дыннакылт аҕауад.

— Аха, изыхкьазаалакгы, уцха лыхтынкьа ауп аибашьра ахы акыртә иҕазтаз. Убас аҕагылазаашьа ҕалартә еиҕш, уара иухароугы маҕым... Абри уакәшахатума?

— Избоит макьанагы сара сахь акы угәы шеихьнашьуа, — ихы хьаршшо иажәа инациҕейт аҕауад. — Хадгьылпшьа набзыҕас сыҕхазатцә дақәыстейт, ашьаҕатәара аанкыланы атынчра азырхынхәразы, аха иҕалаз уаҕаит. Сымахә агәы хәаҕса даалаган, зегь пхастейтәит. Сыҕха лыҕсы тоу итаму сзымдыруа, ҕаастарыла хәиуара даҕрагылт. Уи сыҕрагәаны стәар стахым, ахымзг сзыргаз ауаҕы шыта сишьтыцрангы сыҕам.

— Аибашьра ду уеазукурц утахуп?

— Мап, айбашьра ду еилахаз Гыртэыла ах иоуп!

— Узыкэшээз арыцхара узымхошэа, аеак ацыстдар стaxым, аха шьта исымхэаргыы сгэы иауам, — ихэан Сустар, иажэа намыгзакэа инфахитцэеит, уи ацэыргара изымгэаггызшэа иеыкцаны.

— Иарбан?

— Издыруеит уи шиашам, аха, ишуахахьоу еипш, атауад Пыта имахэ дицэшэаны иеитцэахит хэа узызхэо рацэафхеит, — иажэа еитах инамыгзакэа атауад днифацшит Сустар.

— Ицха лшьоура иеазикит хэа сзырымхэарц азоуп абра сааны сызтэоуггы. Икастаз аеыпхьакра змаануу пытфык ишырзеилымкаацгы здыруеит, аха шьта ма уара еилукаауеит хэа сгэахэуеит абасеипш зхыкастаз, — ихэан атауад, иажэа ааникылт.

— Ара иузеилымкааша хэа икоуи! Сашьа ду, уеилыскааит зегь рыла, ацхыраара утаразгыы лассы схынхэуеит, — ихэан Сустар, ицэажэара азырханы дцарцы дфагылеит. — Иузбаз саргыы сазыразуп, уи азын исылшалакгыы убап.

— Гэырфала ихэыз сгэы иахьа ахэырггыыц сзақэутцеит, Сустар! — ихэан атауадгы, дфагылан, Сустар ижэахыр инапы ныкэцаны иажэа инацитцеит. — Кэыгарыла уахьсызныкэаз агэахэара ду снатеит. Уи сгэы ахэра еимазгало хэрабгыыцуп. Сазыпшуп уаара, амала, рацэакгыы уенумырхацэан, избанзар аамта зынзагыы ихамазам.

— Угэтакы анцэа иуцнаигзааит!

— Амин!

— Пытфык узлакам ала иухцэажэазаргы, уи хьаас икаумтан. Уажэнатэггы иудыруаз удгылафцэа хшырацэафу.

— Ааи, иуабашьырц иутаауа дышьтэуп, мамзар иара уара уишьуеит! Узтахым уаха игэаггыны уааигэа дзымааиртэ дкэатэуп. Убаскан акэхоит атынчра наза аныкалоггы, аха уи уара уеилыркаара атахым, Сустар.

Дэеазныкгы Сустар атауад инапы наимихын, ианеикэшонза абзиараз хэа нахэаны, нас ашацахэа ашэахь ифынеихеит. Атауад имацара данаанха, цытрак акара игэы дтахэыцуа дышгылаз, нас ицеггы еиггыны дазхэыцырц акы игэанарпхазшэа, икэардэ харак дырфеггыых иеныкэикит. Аамтагыы кыр ныбжысит, аха иахеидеик ыкамкэа илапш кыдырхаланы, ихы инапы натцыргэашэа ималазатцэ дтэан.

АХЦАТӘИ АХӘТА

I

Гыртәыла ах Леуан II Дадияни зхыпхьазара рацәаз айбашьцәа драпгыла, апхынра аееишамта иакәыршәаны ацсуаа ирмашьцарц иҫааихеит. Уажәы-уажәы иршьтуаз атапшыхәцәа апхьаҕа акыр инаскьаны еиҫахынхәуан, макьаназ шәартарак шыҕамыз адырра изааргаларазы. Леуан ижәлантәкәа анкьа изықәшәахьаз ихарштны, урт ирылымшаз иара илиршарашәа агәра ганы, гәаныла аиааира ихы иатаны ауп амҫа дшықәлазгы.

Егры азиас нырцәи аарцәи бнала ишын, аҕы, ахьацей, аатцлақәеи рааста алтцлақәа еиҫа ирацәан, итцла хкқәаны иҕазгы убарт ракәзан. Адгьыл тыпқәа ҕара-ҕара акырза изҕырчан, апҕызра зтианы иҕаз азбаарақәагы рацәан, икәыбры тыпын. Ааигәасигәа инхоз ауаа, есышықәса ашыз чымазара иаргәаҕхьазгы рацәадын. Ахрақәа рхәаа ауаа рхала ирызбеит акәымзар, егыс ҕсабарала зегь рыла еипшын, азиас аарцәка иҕаз атиаакәа нырцәкагы иуҕылон.

Апхьаҕа шәартарак шыҕамыз еилызкааз ақәылацәа ргәы ртынч, ашыбжышьтахь, ус агәгәахәа Егры азиас иааеҕын-гылеит. Зыхзапызаны амҫа иқәлаз Леуан ацсуаа рахра данаадгыла, игәи-игәи еилапшуа дқалазшәа, мышқәак рақара ахәаа ахысра дахыццакуамызт. Еилақь еилатәаз айбашьцәа пхьаҕа аҕынахаразы адтца анбақаларишь хәа ипшын, арахь амшқәа еишьтала акатахәа ацара иаҕын, ирзеилкаауамызт имццакра маанас иатцаз. Аиашазы, уи здыруаз азә дыҕамкәангы дқаларымызт, аха абри абри азоуп хәа макьана азәы иҕытцкьаны ирмаҳацызт. Апызацәа зегьы иаамсташьтрақәаз, итауадхылтшьтрақәаз иреиуан, дара зегьы инеибанеипшны агәамч ду зызтаз, ипышәаз еибашьцәа гәгәақәан. Изхагылаз айбашьцәагы усқантәи аамтаз ҕьарс рхы иадырхәоз асақәеи, аҕсалабақәеи, асадарқәеи, аманызақәеи рыла еибытан. Рызегьы кәалзмаҕәала еилахәан, мцахара-мцахарала еихшан, ыла иҕази ашьақаруааи хаз-хазы еилыхны икан.

Леуан агәахәара иман, амҫа иқәигалаз айбашьраз ргәац-пыхәара ахьынзахаркыз еиликаарц. Даараза итахын ацсуаа

рах ииааира илшоу илымшоу агәра ганы дыҕазарц, избанзар, ибзиатцәкыаны идыруан ижәлантәкәа Вамек I, Мамиа II, Мамиа III анкыа зны ацсуаа ианрықәлаз акгыы рылымшакәа ишатцахаз, рхатақәагы штахаз. Убри аҕнытә, игәы тынчмызт, иашыцәа ирлахынцыхаз иаргыы илахынцыхар хәагы дацәшәон, лассы-лассы урт ргәаларшәара ариабжьарак ихтакны иман. Убри аҕынгы дынкахәыцуа, ималазатә длеиҕеиуа иқыала дшыцаз ахәларахь инеихоны, ус азәы дааҕнашылан, адырра иитҕеит Тухарели Бадри дшыхынхәыз ала.

— Дабакоу иара? Арахь дысзаажәг! — ихәан Леуан, ахтыңра аҕынтәи иатцазза изааргаз аҕәардә харак днықәтәеит.

Рацәак мыртыкәа Бадри ақыала дшаатцалазцәкыа, ах днаеихырхәан, нас ибжыы наиргеит.

— Гамарцүобат, патын Леуани! — убасқан даҕазныкгыы дынкахырхәеит.

— Сзеигәырҕаша ажәабжыс исоухәои? Иабакоу исзааугаз ацхыраацәа? — иацшәа акарцәара хәаас иҕамца, иаразнак азцарақәа неикәипхәзеит. — Уахьцаз иуархәеи?

— Ах, ухатцкы, ишубо, схала соуп иааз, — ихәеит Бадри, игыршәа быжьхәанчала даацәажәан. — Атырқәцәа уцхыраара мап ацәыркуам, аха Гыртәыла ах хицхраарц итахызар, ацсылманрахь диасны ихы шхадикыло апхәа агәра хиргароуп. Абри дақәшахатхозар, итәыла хәпырхагам, есымша ацхыраарагы иахталоит хәа узаарыцхауеит, ах хшыҕ кәыҕа.

Леуан иахаз ашырхәа дҕатцнаркыан, дынкахәыцуа лаҕеираха исит. Ххәатәы хеитцозар, итәыла хәпырхагам хәа изаарыцхаз мацк игәы аркәандазаргыы, урт рнапы атқака аҕа-ларазы ақәшахатхара устцәкыа изымариамызт. Ус калашыагы амамызт, избанзар идин ацсахра дазыразымызт. Изаарыцхаз ажәа идикылар, цабыргны, усқан адгылаҕцәа ғәғәакәа иоуан, ацсуаа рыдгыыл ампыцдахалара азыңгыы аҕагылазаашыа бзиа инаҕон, аха атырқәцәа рхәатәы хатцаны ацныкәара иахатыр лазыркәышаз акы акәны дахәацшуан.

— Азамана!.. Уажәазын иртахымхазаргыы еҕаурым, уатцәы хартаххашт! Ирласны рхатақәа арахь ихәхәараны ишыкоу уажәнатәгы агәра згоит! Рыцхыраара анахтахха, зынза

хамчыдақаны ҳаказшә рамхабазар, ргәы иажьеит! — ихәан ах, ихала ихы қажаны итығ ағы ақәағыхәа дшынатәазтәқба, атыхәтәан ушәағы нациттеит: — сығәтакты анагзара схалағы исылшартә сыкоуп!

— Ақсуаағы аибашьра ишазқазоу уазхәыцла, ах, ухатқы! — захь ицараны иказ риааира шмариамызғы ааигәалаиршәеит Бадри.

— Саға имч еилкаамкәа саауам, Бадри! — ихәеит ах, иажәа даацраланы. — Ағәцәгәа дсырхәит, тәбыргны, иатцархарағы устәқба исзымариашам, аха сара сзауа аиааира азын ауп!

— Сах, ухатқы, астәқба угәы еихьнашьуа указар, ахәаа ахысра макьана уахымццакын, избанзар аццакра уанакьнырхәуағы қалойт! — ах игәықбара игәампқакәа, убри аамтәз атәхәара иитәрцғы иеыназикит Бадри.

— Мап! Сеибашьцәа аибашьразы агәаццыхәара рыманы ишықоу иааныскылар, усқан аиааираз ргәықракәа рылахьшәа-шәойт! Убри ақнытә, шыта цшра атәхым!

Ах знык иихәаз ағақара қаломызт ақнытә, Бадри уаха ақгы ахымхәаакәа иеааникылт. Леуан хәыцрак иеатәшәа дыштәаз, иаалырқаны игәы зымчқарак нтәдадызшәа даахарахақшын, нас ижәахыруаа зегы дрыпхьеит.

Егры аарцә аганахьалағы ашьхәқәа инарытцакны агағанза иқәақақараны иқан, аха аихаразак акырцъара идгьыл қбақбараны ишьтан. Аханатәаахысгы Егырцста иқәынхоз ақсуаа рабцъарқәа шытартцартә ақынза макьана изымнеицызт, усеипш бзиарак анырбашазгы рыздыруамызт. Ианыхандеиуаз ааста ағырак еибашьрала ирхыргон, егырааны иубаргы ақәылацәа асатыхла ирғагыланы рыдгьыл ахьчара иадынцәалахьан. Убас мацарала ахыхьчара анцәа иратәеишьаз акы ақәны иахәапшуан, рабацәа реипш даргы убри иалашьцыланы иааиуан. Лассы-лассы зееитазклоз атагылазаашьақәа ирыхқаны, ағарацәа инадыркны абыргцәа рқынза зегы еибашьцәан, ахаангы ргәы акы иартрысу иқамлацызт. Аха ус, иаалырқаны, атауад Пыта ирзааицхаз агәеанцара, хәыцгы-дугы идыджаабжыны ирзықалейт. Еибашьыртә иқоу зегы шәеиқәыршәаны шәықаз, ахәсеи ахәыцқәеи ашьхарахь ипхьашәк хәа адырра анрита,

шәартара дук җалараны ишыкоу ибозар акәһап хәа азхазтаз рацәәһеит, аха уи амш анакәхоз азәгы издыруамызт. Егырцстәтәи ауаапсыра мышқәак рыла илахызаа ицазшәа, ладагы-әадагы икказа итацәын, еихаразакгы Егры азиаси амшыни ирыецныз ақытақәа лак иасра азә дыкамкәа, әәна-тақәа қыацтаһазшәа рхалазатә иаанханы иҗан.

Абасала ашәартара аныҗаз аамтазы, әынәажәәәык раҗара еицыз хацәарпарк, ртыц рыцсахырц ртаххазшәа, Речшьа ахәаны игылаз абаа ааныжыны амраташәараҗа рғынархеит. Азиасқәа Мықәи Дәаби реилалартағы ианааи, ахәадағы иргылаз ауахәама аганахь рхы дырхеит. Убри аамтазы уаҗа ицшыны итәаз дача рпарацәәкәакгы уажәы-уажәы рылапшқәа аладаҗа инадырхалон, аха изыпшыз рыхабар ыҗамызт. Арт шыта уахала изымаауазар акәһап хәа шеибырхәоз, ус ашыбыжышытахь иаакылсит даргы. Икарауараха иҗаз рааимтазтаҗы папык ауахәама дындәылтын, ихәда ихшыз ацар ду ала адәағы иахьеилатәаз харантә иааизатәын, нас ибжы нарықәиргеит.

— Анцәа ду илпха згымхаша, исхәо шәахауама?! Иааиз амла иамкуа иҗам, арахь шәаарыпхьа, цыра акы инахарцхәап! Нас тынч шәнеидтәаланы ишәтахугы араҗа еибышәхәап!

— Адәахы еихагы еиғыуп! — арпыск ибжы наиргеит.

— Адәахы мап! Еилахәларцгы рацәак агым, ацәашықәа ахаркыр харантәи иубартахоит. Атцкыс еиғыуп арахь шәәәналар, ишәфашагы араҗа идырмазеихьеит.

Апап уаха имамкыкәа, ицшызи иаази неипыланы ацсшәа анеибырхәа ашытахь, нас зегы ауахәамахь рғынархеит. Адәахы рнапқәа зык нархьыршаны иаәәналан, еитцхәа игылаз аишәа ду инахатәаны акрыфара иналагеит. Аханза итәаз апап, амла цқя дамкуазар акәһарын, дназыцхаз изырханы, арпар-цәа рыкрыфашьа игәарпханы дшырзыцшуаз, ашытахь ибжы наиргеит.

— Еснагы ижәдыруаз, аиаша иазыкәңо Анцәа дугы дышрыцхраауа. Ахыхьчара шәгәы ианташәкых, ахаҗаи, шыта гәкажырак шәәашәымтароуп. Иахьа уатцкыс амч змоу, хазшаз уатәы ихата дтаирхар җалоит, аиаша азы зхы иаеиғзо дшибалак. Шәаргы абра шәмааир ада цсыхәа шәымамкәа

шәҗазыргылаз, аҗауад Пыта ихъяз ауп, аха шәарт аиаша иашыҗоу шәоуп. Уи азыхәан Анцәа дугы есымша шәааигәа дыҗоуп, дышәхылапшларц саргы есены сихәалоит, – ацәажәара абас ахы наиркит апап.

Изыфнатәаз ауахәама азааигәаратәкыа амбатә зхытцаз, амбатәгы зыхтысхыз, аурымқәа рхаантәи даеа баашкгы аклаанқәа хажәааза иавагылан, азганкгы мацк еихафрны еилахәхьан. Хыхь уфхаланы унапшыр, уантәи инахаразангы ибзианы иубартан агаҗа аганахь ишыҗаз адгыл кыақыара, иара убас амшын абжеихарагы агәы казказра унхыпшылон. Убрака акәын акарулцәагы напшыртас иалхны иахырмаз. Акыр шәышыкәсақәа рышытахь, ааигәасигәа инхоз ауаа ицшыатыпны иахыкарцаз азын, ныхахәырас ицхызаны амцаныхәартас ирыман. Убри азоуп, ацсха Леон III иаамтазы аеак иеипшымыз абри ауахәама абаатә цшыа изаваиргылазгы.

– Издыруа хәа икада, – иажәа анагзара даҗын апап, – икалап иаашар еибашытәыс ишәоургы. Уи азын амч шәымазароуп. Уатцәы акрыфаха шәмоур калоит, насгы, агәамч ду шәызтамкәа аса шытыхра уадафуп. Ишыжәбо, ауаа рыфнқәа ирхытны рөеипхьаркит, цыара ункыдгыланы акрахьуфашагы узыпшаауам.

Ардарцәа мыццакыкәа тынч акрыфара иаҗын, апап иихәоз иазызырфәуа.

– Шәара шәеипш абри ауахәама ашта акынтәи за-
кантә хажәлар рәеизганы, нас абрантәи ишиашоу закафы еибашыра ицахыоу жәдыруама? Ижәдыруама схәахт, шәара уи шәабахаангәышыоу, макыана зынза шәфарақәоуп. Иахыа уажәраанзагы цыхәтәак змауц аибашыра мыждахә азыхәан ауп уажәы шәаргы ара шәеизганы шәзыкоу. Шәабацәа реипш шәаргы иаашәйдгылеит абцар анышытышәхша аамта. Шәара шәышытахь нас даеа цыоукы абцаркра рыкәымшәар ауам, избанзар убас мацара аамтәикәшара хәцшагәышыоуп, – иажәа аанкыланы хәыцрак иенәташәа кәитцан, нас дызлацәажәоз аеакахы инахыганы иажәа абас еитәнацитцеит апап. – Иахтааз атыркәцәагы, арабцәеи ацымкәеи реипш, рдин хәдыргаларц иафуп, аха апсуаа ртәы ахаангы ирыпсахраны икам. Абри

— Ааи, уиашоуп! Атауад икаитцаз хазхэыцрым, ххы хэхьчарц хтахызар, — убри аамтазы арпыск игэы иазымчхакэа ибжбы наиргеит.

— Дадраа, абыскак схэартэ сказцазгы абра итэоу шэоуп, — ицээжэара инацитцеит Данил. — Ахыпхыакра шэашьтамлакэа аицгыларахь шэхьеихаз, ари Анцэа дуггы ишэцыйшоит. Улакэа хувар амшап уцэцоит рхэоит, апшыха аамта ыкам. Агэра гангы сыкоуп, шэара ишэфыпшны ицеггы адгылафцэа рацэафны ишшэоуа. Цабыргны, илшэхыз мфэхьантоуп, аха икашэтараны икоу ашьа хадгыл цырхагас иазыкалом аха-кэитра иахьазку азын.

Апап ицеггы акы нацитцакэар итахын, икышэгы цкыа аеиикэнамкыцызт, аха игэы иташны иказ уеизгы ихэахьан акнытэ, ацыхэтэан иажэа азырханы иеааникылт. Пытракгы иааизыпшкэеит, аха уаха акгы имхэозшэа анырба, арпарцакэак рыбжькэа нытакны инеибархэытхэытит, амала азэы акы налкааны изымхэацызт. Зеггы реипштэкыа игэы дтахэыцуа агэтахьшэа итэаз арпыск ианизымчхэа, ус ибжбы аатганы инаиргеит.

— Аразам, иахухэаауеи? Апшьатыцаф хтэаны иахэзбо Анцэа ду ихацихэарц утахызар, убжбы аахарха! Хэызахкыз аус акы нахухэаарц хтахуп!

Убри аамтаз азэы икытбжбы мгазо инеикэышышыт, зеггы рылапшкэа Аразам дахьтэаз инеизырханы. Амт цыруазар абжбы уахаратэы еикэпсыхаа икан, аха иарггы, рычхара алапшэозшэа, ибжбы аргара дахыццуауамызт. Акрынцы ашьтахь, атак акатцара иаамтазшэа, ашьшыхэа аишэа днахыцын, апап дахьтэаз аганахь диасны ишьтахькала днагылеит.

Аразам уаф ауку, жэахыр тбаак, акыргы иаазланы иказ арпысын. Ихэда итапсоз ихцэы еикэатцэеи макыана ипшқарахыз ижакэеи еицхырааны итеитпш кыр иаарцыбарон, итынчмыз ибла цхапшшэылақэагы ахфа цар еипшха акэын ишыказ. Иаразнак инубаалон аказы згэы мытрысуаз арпыск шиакэыз акара. Итэакэаз цшыаала апхьа илапш анырхига, нас ажэа мыцхэы ахэара иеаламгалакэа ибжбы аатиркэеит.

— Сара сақэшахатуп хапап иаахатихэаз зеггы. Абас зхэашаз хатауадцэеи хаамстацэеи ракэгышьян, аха, ишыжэ-

дыруа, зегы рхы пхаркит. Ақытақаа, акамет зырхәо ианияшәа, уахнеилакгы ыткка ытацәуп... Мап, хытәахрыла ахеикәырхара ауам. Хайкәзырхараны йкоу, — убри аамтаз йкәынхәалаз аса аахаракшәа инадырбаны, нас иажәа инацитцеит, — хазтоу абарт абцаркәа роуп, аха акы нахатцазхәараны йказ ус изымныкәеит. Хзыкәгыгуаз ах иакәзар, еибашьыртә йказ ахацәа хык йкәымтцакәа, анеира ахыуадафу Мчышьтәтәи абааш афы дцаны иеитцәахит. Хабацәа рфырхатцара абыржәы хара хала ианынтцәа, хацсадгыл азын цыбгарахоит, хажәлар рзыхәангы ихымзг духоит.

— Ииашоуп, дад, ацхәакәтәи хдеипш хдырырц хтахызар, хажәлар ирхыргахыоу аадыруазароуп, — иахаз игәацханы днакәшахатхан, атыхәтәан зцааракгы нацшыит апап. — Ацсынтры лаша зауша арцыс, уцәажәашә даараза исгәацхеит. Истахуп, абас катцәтәуп хәа угәы ахыуха хаухәарц!

— Сгәы ахьсыхо абцар ашьтыхрахь ауп, уххь згеит!

— Уи шыахәуп, аха шәара зынза шәмачәуп! — гәынамзарыла даацәажәеит апап.

— Итеггы хацлараны йкоуп, уххь згеит!

— Иаба?

— Кәыдры ацшахәафы.

— Анцәа иныс, абри арцыс сыширшанхаз! — атыхәтәан иахаз еихаггы цыашахәыс иаакәитцеит апап. Нас Аразам ихы найкәкны еитх днаицәаит. — Шәхала раанкылар шәылшару, дад?

— Ишцарылымшо, ианаамтоу ацхыраафцәа роур?! — ус иаалыркәаны афналарта ашә шыказ абас азәы ибжы аагеит.

Убри аамтазы зегы ашә аганахь рхәацшымтаз, икәалзхылца ихацырцыруа ашәхымс илагылаз хатца еибашьык рылацш даахгылеит, аха уи дызустаз апап ида азәгы дизымдырит.

— Ках, уа бзиала уаабейт, атауад Сустар! Ахтыгәлаф дымшуп рхәоит, ухы хәтәоушьозар, уаины уаахәдтәал! — ихәан апап, дфагыланы днеипылеит.

— Сышпашәдымтәало, амлагы сакуа сыкоуп. Ухы хәтәоушьозар, уаины уаахәдтәал ухәеит... Хадгыл цыа айкәырхара иазгылаз схы шәатәасымшьозтгы, сышәтаарымызт, — игәыразыз ажәала атак ныкаитцан, нас апап инапы наимихит Сустар.

Убри аамтаз арпарцаагы ашырсырхаа инеихатгылан, ирыхтыгэлаз дтэаанза рылапш днытканы иааизыпшит. Сустар икэалзхылпа ихыхны, ыара иныкэтаны аишэ данаахагыла ауп еидтэалакээ арпарцаа апсшэ анрейхаа. Даргы агухаа атак наиртан, акыршырфахыазгы, атауад иахатыраз ха аахха еитанеибартэакэит.

II

Сустар акрыфара дафенаты, Аразам илапш идырхаланы дшизыпшуаз ангэеита, убри аамтаз иаргы илапш тары уи арпыс даатикит. Мчышта даныказ Алкыарым ила зызбахэ иахыхыаз иакэымхари ха гэарасгы дкаитцеит, аха ихала ихы еитейхаанза узустада ха иазцаара дахыццакуамызт. Зтеитпши зыцбарареи итнагоз ари арпыс гэаныла итцаара дафын икрыфара иалагзаны, ибон нхафы рпыск шиакэыз акара. Ихафсахыагы усшэ анибаалон, ауаашытра дукэа иара изы акымзарак шаанамгоз, ахыхчара еихаз ада дааа уск иара изы ишыкамыз.

— Быарла шэызлеибытоу ала, афагылара шэеазкны шэшы-
фоу аашьом, — арт ирыгэтакыз шидырхыазгы, еамыршыагала
дыехырцааит Сустар.

— Ииашаны хаилукааит. Ашэартара аныкала зэеипхыазкыз
рацаафхеит, аха хара хгэы иамукэа акэылафцаа раанкыларазы
аеизакра хафуп, — ихэеит Аразам, иажэакэа едныхак
нарыцагалашаа.

— Сымфашьозар, Малат ица Аразам хаа зызбахэ саха-
хыоу уакэзароуп ас атак сызтаз? — ашытахь игэы иамукэа
дтааит Сустар.

— Ааи, убри соуп иуацаажэо.

— Ашэартара ашыкымтаз аамта шшэымам збоит, аха
саргы убри азы зцааракаак наусымтаргы сгэы иауам...
Аразам, ишаасоухэара, избан атауад ауаа ирылеихээз
шэацымныкэакэа, шэхатэпышэала акэылафцаа рфагылара
запшыжэгаз? Ахацаа зегы шэеидкыланы шэыказ, дыррак
шэоуаанза шэешшэмыртцысын ха зегы ирылахэоу анагзара
зышэтахымхеи? — азцааракаа неиштыаиргылт Сустар.

— Иухәаз азы сажәәқәа сызмышар ҕалоит, уи азын ҕаыбҕан сумтан, аҕауад, ухатқы, — ихәеит Аразам, иахаз игәи шыканамтаз ицәажәашыа ианырҕшны.

— Мап, уажәи айбарҕааха аамта ыҕам! Иугәамҕхо арбану, сарҕы издыруазарц стахуп?

— Сара сәалазгалом зәеызцәахыз аҕауад изырхәо ацәыргара, уажәи уи ақәызбыха аамтаҕы ыҕам. Цабыргны, аҕауад ажәлар рҕәырҕаниҕеит рееиқәыршәаны иҕазарц, аха макьаназы ҕагыларак аҕатцара ауам хәа иахзааицхаз шҕеилкаатәу? Зәыршы ихәатәи аахарцан, ақытақәа ақәылащцәа ирызныжыны реыпхьаркит. Абналар ахыхьчара иазхәам, ари шәыргәындароуп идирҕатцаз, — агәала иманы даацәажәеит Аразам.

— Хамч зқәымхаша аҕагыларга газароуп хәа сахәапшуеит, абри зегы ижәдыруазароуп. Агәаҕ икәты иамтацыз акәтаҕ ҕәаныла ицьюан хәа, аҕагылазаашыа цқьа иҕымтаакәа, ҕәаныла иузбо еихаҕы ашәартара иазнархар ҕалоит. Абри дазхәицны ауп аҕауадҕы абас зизбаз, — зҕәи намзоз арҕыс цьбара ихәатәи хеитцараны дшыҕамыз шибозҕы, аҕауад дихьчарц иеыназикит Сустар.

— Уххь згеит, абас зхухәааз хара иахзеилымкаауа хәам, аха азыршы иацәшәаз азыблара иееиҕеит хәа зхырхәаауа ашҕа хкылнамгааит уажәштан, — ихны иҕазшәа убри аамтаз ажәаҕкала даацәажәеит Аразамҕы. — Хәауад хирдшырц ахытаху убрахь акәушәа збоит. Убри азын иуасхәаша итеҕы ыҕоуп, аха уи угәи ннырхар хәа сацәшәоит, аҕауад, ухатқы.

— Сара знык исхәахьеит, еиҕасхәахуеит, иухәалакҕы гәалсрак астараны сшыҕам. Хәхра айқәырхара иазгылаз ауафы сҕәи узынхартә иууазеи, убаашәит! — абҕыжәхәа агәара шиказшыамыз арҕыс иниирдырит Сустар.

— Ус акәзар, усықәшахатха, аҕауад, ухатқы, апсуа жәлар рыдҕылҕы дарҕы еиқәхарцаз реидкылара шатаху. Ишеиҕхаша тауади-аамстеи ракәымкәа, ажәлар рхәта ракәзароуп изызбалаша. Убаскан ауп ажәлар рхы рыхьчартә алшарақәаҕы анроуа, — ихәан Аразам, аҕауад илаҕш наидирхалт, шыта иахиҳәаараны иҕаз дазыпшны.

Сустар игэы шымфазоз иаалыркыаны инаифаирхыыз аепныхэа иихэашаз ифэнамыршэакэа азныказы дарлакфакит, мацк акарагы уи игэы неивтцанаргэгэеит. Ганкахыалагы арпыс диашан, убри акнытэ уи ақэшахатымхашыагы имамызт азы, пытрак ашытахы иеыртынчзаны атаккатцара иеыназикит.

— Абзиа ушашытоу цэгасы уаныкарца, убри акара малаеыршыга зыкалом рхэоит, убри ауп атауад Пытагы уажэы дзыниаз! — ихэан Сустар, атауадцэа рыгэрагара ахыырцэызхыз гэынганы, атыхэтэан иажэа абасгы напышыт. — Цабыргны, тауади-аамстеи рахынтэи икоуп зхы мацара иашытақэоугы, аха атауад Пыта урт дахырыдукилаз агха умоуп. Ауафы деилымкаакэа, гэаныла ихцэажэара цшзам, арпыс.

— Хазшаз анцэа ду ибоит хара уи иахы гэынчыхыак хаманы хшыкам. Амала, хгэы иалоу убри ауп, иаалыркыаны ианшэартаха аибашыцэа реидкыларэ илымшатцэкеит, иаахцэаны иухэозар, — атауад илымшарақэа аазгэеитеит Аразам.

— Аибашыцэа еидкылоуиужытеи акраатцуеит, аха аеыпхыакра змаану апхыа идыртэуп, арпыс гэеилца! — шыта ахэатэы аниоугышыа ахэашыа иеақэыршэаны иажэа инацитцеит Сустар. — Уара уеипштэкеа убас саргы истахуп, аха атауад уажэы ф-мцакы данрыбжыагылоу аамтаз, амчыдара аеафеажыра итахым. Шэара ихэатэы хамтакеа шэеазышэakit қыларэ иаауа шэырфеагыларц, аха ишэыздыруам атырқэцэа иадырцэылараны иахыикоу иарбан гану. Зегь рапхыа иазхэыцтэуп, хажэлэр ирзеигхашала агэеанызаара ду шатаху.

— Угэы иалумырсын, аха иухэаз ақэшахатхара уадафуп! — убри аамтаз атауад иажэа днапыфлеит Аразам. — Анхацэа роума зыжэлэр зтиуа? Зхада хыаак змазам тауади-аамстеи ракезэми инеиужызаны уи иафу? Нас, абарт роума анхафыжэлэр рлахынтца ееирак ахы икылызгараны икоу? Убри азоуп ажэлэр ирцеипшхаша рхатақэа ирызбалароуп хэа зхысхэааз!.. Уххы згеит, исхэаз иашамзар, сырееи! Агэра сырға сышиашам ала!

Сустаргы, дызлатауадыз ала, ақэшахатхашыа имамызт, уи атыхэала азтцара дагэылалацэаргы итахымызт акнытэ, ашытахы убри атак кантцаразы ицэажэара ахы наиркит абас:

— Сара еилыскаауеит атауад Пыта иеахыпхыекыз атыхэала гэрмгартас дшыкашэтцаз.

– Ааи, ус ауп, аха ихьыз хаздыруам хзыкэгыгуаз Ардимонгы, аҫауад иизбаз дадгылартә дказтаз, – убри аамтаз даҫа арҫыскгы иажәа нарылеитцит.

– Аиаша жәдырырц шәтахызар, аҫауад убас изырҫатказ иара Ардимон ихатә иоуп.

– Ишҫа?! Нас, сабхәа иоума аҫауад аҫыпхьакра иабжыызгаз?! – иааҫеишьеит Аразам.

– Абар, цҫа уеилкааны уахьыздырыз! – ихәан Сустар, дпшәырччаны, нас ҫапхәа иажәа инацитцит. – Ардимон апшәа ду змоу уафуп, ииашангы иҫаитцит аҫауад убас ахьиабжыгаз. Избанзар, заанатц еиликааит аҫылаҫцәа раан-кылара рымч шақәымхоз. Уажәазыхәан аибашьра аҫазкра баша ахтархара ишазхәахоз идыруан аҫнытә, аамтала аҫыпхьакра шеиғьыз ибеит.

– Мшәан, баша аҫауад хизгәааны хәахын, арахь сабхәа иакәзаап ахыпхьакра апшьызгаз! – ихәеит Аразам, макьанагы ихаҫсахьа ҫыашьарыла иҫатцаны.

– Ардимон имахә, иахьа уахьыздырыз саргы агәахәара снаҫеит, – ихәан апапгы, даакахәыцны, нас урт реицәажәара иаргы ихы налеигалт. – Уабхәа изласеихәахьаз ала, сара издыруеит уан ланшьа аамста Гәаҫыҫь иҫа Касеи иҫнаҫа ушаазахьоу. Аҫа димамызт аҫнытә, инхара, имал зегьы уара иузынижьырц игәы ишҫаз, ус уара уиҫырцны уҫныҫа ухынхәит... Ииашоума исхәаз?

– Шьҫа издырит сеилкаара шәгәзырҫхаз арбану. Аҫауад Сустаргы убри идырузарц шитәху збоит, – атцыхәтәан уи иахь илапш наирхеит Аразам.

– Ауафы зегь рыла данудыруа бзиами, – уи днақәшахәтхеит Сустар.

– Убас анышәтаххәх, шьҫа саргы истахуп саншьа сзиҫырцыз аиаша жәдырузарц. Уи цәгыарак атцангы избом... Саныхәыцыз урт-уртқәа сзеилкаауамызт, аха саныҫеидас еилсырго салагеит саншьа зхашәа хы зымбоз аамстақ шиакәыз. Еилыскааит иҫаитцахьаз агәнахарақәагы шырацәаз. Истахымызт анхацәа дрықәланы ирымаз ахьырцәигоз, уртқәа раастагы ицмыхәхәарахаз акы акәны сахәапшуан ауаа

рытира дахьзакаымтуаз. Убас икаитцахъаз цэгъарак атдыхэала, еитынхацакаэаз еичырчаны еибаиршьхъан, ихы алабжыгаразы. Иааихымкыацыз арбаныз, итынхацаеи иуацаеи ракезар, уртгы цэгъак-бзиа ахыказ изымнеиуа икаитцахъан. Абарткэа зеггы цэгъала игэнызгон, аха уи схы икэыскрын, атдыхэтэан схагагы сыззикырц иитахыз акэмызтгы... Ицэгъоуракэа саргы салеигаларц шитахыз анитцыздыраа, сыжэлантэкаа сырпхашьозма, енак зны сипыртны сыфныка схынхэит. Азэи ипхзаша узгом рхэоит, игъамадаз амал схы исзатэамшьацызт. Сара исыпхзашоу ауп еиха исызгъамоу, — ихэан Аразам, иреихэаз азырханы иеааникылт.

— О Афы дыззылпхаша арпыс! Шьта еилыскааит тауади-аамстеи рахъ абаскак агэала уоуртэ указцаз! — ихэеит Сустар, иажэакэа шьта атабыргра иазааигэатэны.

— Атауад, уххь згеит, икататэу зеггы здыруа сакэушэа схы усырбарц стахым. Саб ифны саазазтгы, ацэгъеи абзиеи реифдыраара астэкаа сазымхэыцырггы каларын, аха сзааз ихымфэагаша исытанахэази иснарцази рацэахеит. Шьтарнахыс сара сырфагылафуп ус еипш икоу ауаа, уажэы абра сзыкоуггы убри атдыхэалоуп.

— Арпыс, угэытхакэа еилкаауп, иагьцоуроуп, ухэыцшьагы цэгъам, зегъ рыла сгэы уакэшэеит, аха абцъар анышьтыхлатэуггы аамтак амоуп, — ихэеит Сустар, арахъ изакэазы дааз шьта ацэыргара иеазкуа. — Хашьхакэа элеибарку ахра дукэа шракэу еипш, хажэларгы еибаркызароуп имфакэызцалаша акэыгацаа рабжыгаракэа рыла. Ацстырггы убас ауп, изышьтагылаша апызацаа шьахэкаа еснаг ирхыпшызароуп. Апызацаа хэа икоуггы, рызеггы неидкыланы ахы рызто атауад Пыта затэык иоуп.

— Атауад, уххь згеит, ус икоу даххагылазар ауми харгы иахтаху! — уи дазыразхеит Аразам.

— Ахэаткыара иацнеиуа, згэашьамх цару, алазара гэгэа змоу, бцъарлаггы бзиа еибытоу далааи цабалааи ахы рызто Амаршьанкэа ирыбзоураны ф-нызкы хэышэфык ацстыр еикэыршэаны атауад изгылоуп, — ицэажэара иналагзаны убриггы реилиркаарц итаххеит Сустар. — Издыруада, урт азым-хошэа ибар, насоуп абцъар зкыртэ икоу ахацаа зеггы ршьапы

ианықәыргылатәу. Урт рыдагы, нхыт инхо хашьцә ашьхарыуа жәларқәагы ацхыраара иртарц азы ажәа рзицхәеит, убри аҕнытә аццакра атахым. Аҕсны алахьынтә ииашаны ианазхәыцтәу аамта аахадгылт. Шьта хамчи ххәтәи зеикәшәар, акы хшазкылсуа агәра згоит.

– Нас, хәфныкақәа рахь ххынхәрыма? – дцааит Аразам.

– Убри атыхәалоуп сшәышьталаны сзаазгы, – ихәеит Сустар, арпарцәа илапш рыхго. – Афныка мап! Арантәи шәара шәцароуп Мчышьтака. Ардимонгы итахуп атауад ируаа шәхы рыдышәкыларц. Саргы сапстыр сыманы лассы сшәыхьзоит...

Иаалырканы арпарцәа ирыдигалаз иахырхәаара рзымдыруа инеиҕапшы-ааиҕапшит, уи аамтаз Аразамгы гәтахәыцрак дтанагалазшәа, ихы ларкәны деикәышьшы дтәан. Ауахәама афнутка иаалырканы бжык мгазо атынчра фнашьшы иаакалеит, макьаназ азәы ибжыы аргарагы дахыццакуамызт.

III

Аҕсны ахы-атыхәа иаразнак иналафит, Гыртәыла ах Леуан ир иманы Мгәашь ашьха азааигәа азгарра ирны гәызәа рхәы аганахьала рҕаархеит хәа. Жанаа ақыталей анкьа Нанаа хәа изышьтаз Гәымрышь ақыҕей иалсны, Берзыхәаа рхаблала ишааиуаз, ақыта Қапшыгы еимцәаны Егырцста акыр рҕагәылархәлеит. Ашьха иапныз ауаапсыра далааи, цабалааи, цсхәааи убаскан иахымтцит умхәозар, агаҕа аганахь архәа дгьылкәа ирықәынхоз рыфнқәа ааныжыны, ақәылафцәа рыхьзаанза рҕыпхьарымкыр ада цсыхәа рмоуит. Аҕсуаа рахь згәы ашьа цакәкәа иказ Леуан иҕы иаимырхәаыцзт, иаирхәарангы дыкамызт, ҕагыларак имоукәа ақытақәа марианы иахьиоуз шигәампхоз, аха, егьа ус иказаргы, иапхьака ацара ауанатцы днаскьаларц иахасабын. Ицнагафцәа хәа ивагылақәазгы Леуан зегь зымчу иакәызшәа дахьыршьоз, аҕсуаа ицәшәаны ибналазшәа ргәы ирыцанахәон. Дәеа ганкахьалагы, ҕагыларак ахьрырымтоз атыхәала иееимыз цәалашәарақәакгы рызцәырнагахьан, аха ари змаанахари хәа макьаназы азәы иҕыцдимыркьаыцзт.

Леуан иабацәа ирхәамтаны имахацкәа дыҕамызт, анкьа зны Аҕсны ахра амч гәгәа шыннакылоз. Ахазарцәа рхәаа Кәбан инаркны Трапезунд агаҕанза, мрагыларахьала Шәантәйлеи Гыртәйлеи назлаз, Сурам ашьха хыцырта иныцакны, Мцахәтанза захра артбаара зылзыршахьаз аҕсуаа рабашьра агааҕра дугьы атахын. Анкьа еипш, ҕаҕхьа рахра дыргәгәар, нас еиҕах, Гыртәйла Ачачбақәа рнапахьы иааргар хәагы цәгьаза дацәшәон. Абасала згәыҕрақәа уашәшәыраз, аҕсуаа ратцархара иқәҕианы даныкала, нас Гәымстанза адгьылкәа ацыркьаны Гыртәйла ахра иатцикырцгы иғәтакызаарын. Иҕаитцяхьаз ацәгьа азы иабхәа Пыта шыта ашьа мукәа дшаанымгылозгы имдыруази, убри аҕнытә игәахәтәи дахьымыгзакәа, цабьргны, аҕхьа ихата Аҕсны дақәланы ишьаҕьарц азоуп доумацәгьаха дзатаазгы. Агәра гангы дыкан аҕагылара гәгәа иоурашәа, аха усеипш акгы аныкамла, насгы ақытақәа реихаразак тацәны ишыказ аниба, аҕсуаа ицәшәаны ибналазшәа азхеитцеит ихатагы. Аха даеа ганкахьалагы, иабхәа гьангьашрак шизизбаз аҕарагы гәварақәак шытихуа далагазаап атыхәтәан. Ашьхақәа инарыцакны агаҕанза х-хырхартакны ақытақәа еимтәо, аөнқәа былуа ишааиуаз ус, Кәыдры азиас аҕынза ианааза, мышқәак ракара уаҕа рыҕсы ааитаркырц иаагылт. Уа итәанатцы ааигәасигәа иказ ақытақәа еимыртәеит, ашьхара аганахь зыөнқәа ирхымтыз иаарымаз зегьы рцәыргеит. Ирыхцаны иаарцоз рырахәқәа есыуаха жәабала ишыны аибашьцәа ирыларьжьуан, рнапы ахьынзаназоз аарыхрақәа пхастартәуан. Харантәгы улацш иташәон, ирбылуаз аөнқәа ирхылтуаз алҕатцәқәа акырцьара иахьәеиуаз. Урт ирхымҕаҕашьаз ааипмыркьазакәа есены атауад Пыта адырра изнаргон, ақәылаҕцәа рышыклапшра иазкыз атапшыхәцәа.

— Дад, ақәылаҕцәа Кәыдры ахықәан иантәаз уахык, ауаа рышьталамта иақәыршәаны, ҕажәаҕык ракара еицқәаз хацәақәак ҕырххала Мчышьтәтәи абааш иаадгылеит, — иаа-лыркьаны ицәажәара даҕаҕьара инаирхеит Ардимон. — Иараз-нак агәашәқәа рзаартны ианынтарыжьла, имҕаҕыргаз ахатца

иҗеышыкыл кырта рибамто, инеиңыххыланы дыңеыжәырхит. Дәеа җыоуки, имҗааңгаҗәагы иаргы рыеқәа аарымырхын, аеҗтра иҗаркразы ирыманы рҗынархеит. Аҗәашықәа алаба иахаркыкыа изкыз хаҗәақәак убри аамҗазы абааш индәылҗны ирҗыларҗ ианаарыдгыла, кәәлзмаҗәақәа еилибзаауа аңха игылаз ахатҗа дахыҗаша алашара ирбара иналагеит.

— Иахыа шыыбжышыҗахы аахижыҗеи хатҗак дузыңшуп, аҗауад, ухатҗки, — аҗәымза зкыз азәы алашара дырбо дахыгылаз ибжыы наиргеит.

— Дызустада?

— Узабааҗа аҗынҗеи саауеит иҗәеит, излеиҗәаз ала, җхаражәҗәаҗыс иаашыҗу азә иоуп, — аҗак ныҗаитҗеит уи ахатҗа.

— Дзааз шәамызҗааҗеи?

— Зхы шыарда ннаҗыша, аҗауад, ухатҗки! Хауыңларҗе ахатәашыара хзымгәаҗыт. Уара иувганы уи иазҗаара хара ихаҗбарҗе хусс иалоузеи. Иаргы акгы анимхәа, ихаҗәатәымзар акәхап хгәахәын, хәаанахкылеит, — иҗәеит дәеазәгы.

Аҗауад абааш дныҗналан, абжысырта дыбжыаланы ашаҗахәа иҗынеихеит. Ухлахатҗ аргыежыртә ақәҗәанза ихалоз ахахә мардуан даҗысны, ус хыхыңза дыҗхаланы, ихатә уада җбааҗыҗә данааҗнала, уаҗа изыңшны иҗәаз хатҗак ашырхәа днеихатҗгылеит.

— Узустада? — ишынеибартәазҗәкыа дҗааит аҗауад.

— Сара с-Кәыдбоуп, Нарық иҗа Асламаз соуп, уххы згеит! Узабааҗаҗы иаагылаз Амаршыан Елҗан иҗа Далаҗбеи җхаражәҗәаҗыс сузааишыҗит. Аҗауад, ухатҗки, еиликаарҗгы иҗахуп аңхыаҗа гәҗакыс иумоу адырра, — инароуны абас аҗак ныҗаитҗеит.

— Ихала иоума иҗоу?

— Мап, хынҗаҗәаҗык раҗара еидкыланы имоуп. Дәеа убриаҗара хзааит иаңыжәаң, урҗ хадара риҗоит Малаҗ иҗа Аразам хәа арҗыс шыахәзак... Аҗауад, ухатҗки, аҗыҗыагы ирзеилкаауам ақыҗәа булуа ааскыара иаҗу ақәылаҗәа рҗагылара узахымҗҗакуа? — абри иаргы еиликаарҗ шыҗахыз ихаҗсахыа ианубаалартә илаңш аҗауад наидирхалҗ Асламаз.

— Избан, шәара шәкынза изымнаҗеи иҗастахыоу алахәара? — аҗхаражәҗәаҗ иааигаз адырра игәамҗхеит аҗауад.

— Иахмахакәә, ишпахмахац, аҫауад, ухаткы! — убри аамтаз иажәә днацралашәә ацәажәара дналагеит Асламаз. — Ақәылащәә ирымпытшәәо цәгыла ирызныкәоит! Ирацәащуп тәыс икатцаны Гыртәылака иршътхьоугы!.. Аҫауад, ухх згеит, ари ихтхәаамкәә хабла иабаз ауп! Инеипынкыланы ащнкәә рбылуеит, аарыхрақәә пхастартәуеит! Анцәә ду илпха рхарахар хәә иацәымшәәкәә ацшьарта уахәамақәатцәкыагы рхәны етрас икартоит! Ари шыта зегь рыла чхашыа змам акоуп хәә узаарыцхауеит! Аҫауад, ихаткы-ицсыткы, ацәхәара шитахым хдыруеит, аха акы иеазымкра хажәлар ыкәнагар калоит хәә игәтыха дуны ирымоуп! Хихычап хәә хзыкәгәыгуа хәтауад икаитцо аамтагара шыта иазырханы ижәлар дрызхәащроуп! Хәацсадгыл ахақ зегы ихапхьоит еикәхархарцаз, уи дазыпшуп хәзшазгы хәә уархәоит! Издыруада аҫагылара изымгәагыазар, аиаша хәаицхааит, нас хара цыара цсыхәәк азахазбарын хәә, абасалагы адырра уртәоит аҫауад, ухаткы!

Асламаз ицәажәара ахыркәшамтазы иацитаз ажәәкәә, аҫауад иоуразоуроу итааршәха дааимнадеит. Убри аамтазы акапыхәә акы иагыааигәаланаршәеит ахра анааникылоз аены Мыкә ауахәамаф ажәлар рҫапхәә икаитцахәз атоуба. Иабацәә руасиат дзацимныкәәкәә, рынауркәә цәыртцны доухабызшәәла иацәажәозшәагы иаалыркыаны бжык игәы аца интышит абасеипшгы: *« Хәи, иараби, цухъзеи, абааҫы, Пыта! Ускан зегь рыла угәра хамгеи, аха атоуба ззынамыгзәз баша тауадхеит, уара! Хәт, абаакәә, цугәаларшәә уҫатхәә! Изухаштзеи ужәлар зегы рҫапхәә ишьтоуҫәз атоуба?!»*.

Убри аамтазы гәырща хәантак иеатазаны, ихы икәыжышәә дтәан, дынкахәыцуа. Имахә дицәшәазшәә иеахыпхъеикыз абас ихырхәаараны дшыкәз уажәапхыагы идырхәан, аха акы аеазымкра мазас иатцәз зегы ркынза анагара макыана иатахымызт акнытә, ихырхәауаз имычхар ада цсыхәә имамызт. Асламаз уртқәә зегы абейдыруаз, ицәажәара азырханы шыта аҫауад тақс икаитцараны икәз дшазыпшыз, ус ибжыы наиргеит.

— Икасцәз алахәара зегы рхы акынза ишнарымгаз ауп уцәажәашыа исеилныркааз! — иеицрашәаны абас ацәажәара ахы наиркит аҫауад. — Ақәылащәә уажәы аҫагылара рахтартә акынза хшалакам ауп, уазышытыз зегь рапхыагы ирдырша.

Уажәнатә иҥахцә ахәатәхамцара, аҥхьаҥа иахпырхагахар
ҕалоит. Хара хазыхиам уажәы аҕәылащәа рәагылара, хәа-
захкзаргы, хамч рықәхараны хәҕам. Ишәасхәо убри ауп,
шәхы баша иҕамырхакәа шәҕыҥхьашәкырц шәыдыстәоит. Урт
дәҕа мышқәак рыла Узабаа аҕынзагы иаазашт, аха уаҕагы
ишаанымгыло жәдыруз. Уаазыштыз исызрахәа, уажәтәиала
аҕагылара ишыхтырхагоу, убри азоуп аибашьра аҕазкра
захызгаз. Аҥхьаҕазы шәымч шәеиҕаха, еидкыланы ишәымоу
ахацәагы шәреигза.

— Ианбанза?! — иааҕеишьеит Асламаз.

— Гыртәылаҕа ацара хәазахкаанза. Уажәтәиала аҕы
хатәпышәала аҕазкра шәақәитыстәуам, избанзар Гыртәыла
ах Аҕсны ахыз наунагза ихасырштырц сҕахуп. Убранза
шәааҕшыроуп... Абри ауп аҕынкылара маанас иацоугы!

— Уи аҥхьаҕатәи усуп, аха уажәтәиала иахтагылазаашьахои?
Хадгыл иататәар, нас аҕеидкылара халдыршару?

— Мап, саҕа Леуан усцәҕа иркәҕены ихәыцуа уаҕым!
Аҕагылара ахымоуз азы араҕа аагылара иара изы ишшәартахо
изеилымкаауагы дыҕам! Сахымабашьыз маанас иацоу шыта
заманалатцәҕа идырхьеит! — зхәыцра тбааз аҕауад иҕалаша
заанатц иаазгәеиҕеит.

Ардимон ицәажәара ааникылан, иаалырҕкыны игәы
дынҕахәыцит, акраамтазагы ибжы иргомызт. Деиқәышышы
дшыҕаз, ашьтахь даалкыны иажәа инацитҕеит.

— Атласқан, дад, адырҕаҕены аҕауад какалк аникышаз
аламталаз, акрицысфарц итаххан, азәы дсышытатцаны дааишьтит.

— Уааира сазыҕшын, ушаишоу аишәахь уааскыа, — ихәан,
сшыныҕналазтцәҕа иҕаҥхьатцәҕа снаиртәан, нас иаразнак
Асламаз итызшәа аацәыриҕеит.

— Уи сара дыздыруеиҕьтәи акраатцуеит. Атцыхәтәан
хаицәыхкьеит умхәозар, хаиҕызцәа бзиақәоуп, — схәеит сара.

— Ус акәзар, арахь дааҥхьа, акрахацифап иаргы.

— Ибзиамзи, аха дабаҕоу, дцахьеит. Ашацкыраз ишьтахьҕа
дхынхәит.

— Уҕыза иакәызтгы, нас иаха хәнеицәажәоз
узхадымтаалеи? — убри аамтаз еҕныхәала дцааит аҕауад.

— Сшәыхъазтгы бзиан, аха иахъа ацәылашамтәзшәа ауп саныхынхәыз.

— Аа, исхамшти, Бзыңтақа уцаны ушыказ... Сгәы самжъазар, уызыа шыахәк иакәызшәа збеит.

— Ииашангы угәы изөеит. Иашъа Казлатгы иаргы амықәшәатәқәа роуп. Рахәшьазацә илхыркъаны иршьыз аамстак ицыхәала такәаамтагы иабрагъуа абна илан. Уи анбатәиу, уиижътеи оумаамта цахъеит, — ихәан Ардимон, ашьтахъ аишьцәа рхы-ртыхәа аҭауад изеиҭеихәеит.

— Ааи, дарбанзаалакгы иахъа дуафыцәгъахартә аамтак хтагылоуп, — иажәа аанкыламтаз лахъеиқәцдарак даамҭеханакит аҭауад.

— Азы иаго ацхыраара изымтаз, уи азы иацәшәо иоуп ус кәзцо. Исхәарц истаху, уара азәзатцәык уакәхеит ахра аиқәырхаразы еидара хъантаны зыхәда инықәхаз, — ах игәы иахәандаз хәа имхәеит Ардимон.

— Ххы разкыс иахто акәхоит лахынцасгы ихәауа. Аамта бзиа хара хзы ахаангы иҭамлацызт, насгы уи еицәамхозар макъана акала изеиғъымхац...

Аҭауад иажәа анагзаха иамразакәа, ус хатцак даафналаны дынкахырхәан, нас атамзаара шытацо ибжы наиргеит.

— Сышәпырхагахар стахымызт, аха даҭеа цхаражәхәафык Аблархәынтеи дааит! Дуацәажәарц иҭахуп, аҭауад, ухаткы! Дхарпшру, мамзаргы дыфнахажылару?

— Даашәышьт! — иаразнак днақәшахатхеит аҭауад.

Дук мырцыкәа иаафналаз арҭыс ашәхымс дахъаахыцыз дынкахырхәаны иҭеанааникыла, аҭауад ибжы наиргеит ицегы иара иахъ дааскыаразы.

— Аңхъа еилыскаар стахуп узустоу? Ухы аасырдыр, арҭыс?

— Сара Зитырхатәиуп, Кәтнас сыхъзуп, ах, ухаткы!

— Узпада?

— Бағыр иҭа Уатанди!

— Уаргы бзиак соухәарц ушымааз збоит, аха уи сара сзышьцылахоу ауп. Иаацәырга иааугаз ажәабжъ, — ихәан аҭауад, илапш аңхъа Ардимон инаирхысны, нас арҭыс инаидирхалеит.

— Ажәабжь бзиақәа рҕынза макъана акыр бжьоуп! Уажәа-зыхәан иаазгаз игәырхьгоуп, ах, ухаткы! Исхәараны иҕоу угәы иахәаша акәым, уххь згеит!

— Ажәа ҕамыршыкәа узхаарышьтыз умхәо?

— Сажәа мыцхәхазар саташәымтан, аха цкьа ахәашьа сақәызмыршәогы рацәоуп! Избанзар, Гыртәыла ах хәычи дуи дырмеигза, иеибашьцәа имықәшәатәыцәҕаха гәымаа ирылалейт! Ашәарта итагылоуп ҳацшьацың Зитцырхатәи (Каман) ауахәама! Саб Уаҕанди, аамста Супыч иҕа Хәымсыл ибааш ахы азтоз дреиуан, саргыи уи абааш аҕны ауп иахьсызхаз... Аха уи абааш уаха иҕам, ашьаҕада акгы нымхейт! Хшатарак ҕамтдакәа ақәылащцәа ирҕагылейт, аха еиҕа зымчыз раанкылара рылымшакәа итахеит зегы! Саб иакәзар, аамста Хәымсыл иеахьитцәахыз идырхәаразы дыргәаҕны акыр ддырхәацәейт, аха аҕсреинтцәараз иахымхәаз дахырҕаны цәҕаҕсышьала дтадырхейт!

— Иеабейтцәахи шәаамста? — арцыс иажәа днаҕыөлейт аҕауад.

— Атырқәцәа рахь дцейт, аха уаҕа игәырщәцәҕаны ауп ишихиго!

— Нас, избан урт рахь дызцаз?

— Избанзар, ҳабла дуқәас иҕоу: Ахәдәы, Уазабаа, Абацәҕдара, Хәарита рыда егырт Гәандра, Зита, Шыцкәара, Ғацшьазыхь, Азыҕежь, Цышәта, Кәтышьха ухәа заҕа еиқәыспхьазари, рызегы инеибанейцшыны аццышә иладыргылт. Аамста иеахьитцәахыша ҳабла еибгак цъара инымхейт, уи азоуп атырқәцәа рахь дызцазгы, — аҕак ныҕаитцейт арпыс.

— Абасейпш арыцхара шәақәзыршәаз, абааш ааныжъра ахышәтахымхаз ауп! Шәара ишәҕыпшыны зҳаблақәа ирылым-цыз, зырахә-зышәахә пхастахаз ишпәрыпсыхәои шыта? Хәымсыл имшала, абар, уажәы заҕафы арыцхара иақәшәаз! Шәаамста дазымхәыцит аҕхьаҕа изыпшыз! — еңныхәала даа-цәажәейт аҕауад.

— Ажәакала, Хәымсыл иҕаитцаз аҕагылара дахькылнагашаз заанат азхәыцра изамҕейт, — ихәейт Ардимонгы, иеына-бжьаршәны. — Аҕа иҕагылараз аҕхьа амч еидкылатәуп, аха уи

аҕазкра ахатыҕан имхэыцра аҕыхэала акымкэа ахаблақэа икэзит. Макыанагы цкыа исзеилкаауам хыкэкыла аҕырқэцэа рахь дцарц зейгышыаз. Иеитцэахырц иҕахызтгыы, иеахытцэахшаз мачхэызма. Иаххэап, дзымцеи Лзаака, Псырзхака, мамзаргыы итегыы нак шапсыгааи асазқэеи рышка?

— Убри шэеилсыркаарц ауп сзаашытугыы, — ихэеит Катнас, гэынамзарыла иахыцэажэоз хыаганы. — Шэқэырча агаҕаҕе итэоу аҕырқэцэа ишэзаарыцхауеит, аамста Хэымсыл ишыкаитцаз еипш, шэаргыы шэхи рыдышэкылозар, Леуан иҕагылараз ацхыраара шыкарццо ала. Уи азыхэан...

— Ишца, уара, ишца?! Даҕазныкгыы еиҕахэи! Хэымсыл иеипш ххы рахтозар ақэылащэа рҕагылараз ацхыраара хартоит ухэама? — ихэан аҕауад, арпыс иажэа имырхэакэа азцаара днаҕеикит.

Катнас даалаган, шацхыа аиҕахэара дналагеит, аха дыр-щегыых иажэа дапырхагаханы ибжыы наиргеит аҕауад.

— Излеилыскаахыоу ала, саҕа Леуан есышықэса аашэ аршыын абалыхи шыншаажэащык атэцэеи аҕырқэцэа рытараз абаць рызшэара шидырцаз еипш, нас харгыы ихақэырцарц азоума ихадгыларц зырҕаххаз? Харгыы харгэыбзыгыны ххырхырц уаарышытит акэу?

— Ее гыиди, апхыака иахдеипшхаша хащстаахэцэагыы ирыздыруам! — ихэан Ардимон, убри аамтаз цэгыашақэ даапышэарччеит.

— Иараби, избан аҕырқэцэа абыскак ҕашақэ изыкашэццо?! Ххатақэа харпырхагамхозар, урт цэгыарак зыгэҕаку уаам, уимоу иаххэацхраашагыы иашытоуп. Ацсуаа иддырбарцаз сынтэа иларцазаап абыста злыцуа циаакгыы, — аҕыхэтэан убригы надирдырырц иҕаххеит Катнас.

— Иарбан иларцаз? — уи дназфлымхахеит Ардимон.

— Сара исымбац, аха ициаа духоит рхэоит, шыҕацыпхыаз аба-хца лапкаа аҕалозаап. Иҕырпны, илаганы быстатцас иуур, афшы лахалахауа, еигыу ыкам хэа уи аганахь инхо анхацэа зегыы цэгыала иргэацхеит, — иархэахыаз нырзеитеиэхэеит.

— Иахтаауа зегыы абас ауми хашхырхуа, — ихэеит Ардимон, арпыс иихэаз цкыа агэра изымго.

— Хәымсылгыы ырымихит, уи ажәла икырц, — ицәажәара инацитцеит Кәтнас. — Нас даҕаа циаакгыы ааргеит!

— Уи арбанху? — дцааит аҕауадгыы.

— Тутун рхәоу, тутун рхәоу, ахьз акалашәакәа иҕоуп.

— Иарбан татыну, иарбан тутуну уажәы хашҕа икәыргалахыз! Уигыы абыста еипшума? — уи акгыы ахымхәаакәа аҕауад дзырғауашәа аниба дцааит Ардимон.

— Мап, уи фатәым! Ажәла каҕсаны аҕхьа аиҕахатә раазоит. Ижыцәза ианазхалак, еиҕархауеит. Уафышәара иандухалак, нас абҕыы ҕыхны амраҕ ирҕаны иахоит.

— Хәартас иалоуи! Хәшәума?! — иааҕеишьеит аҕауад.

— Феидас иалоу сыздыруам, аха атырқәцәа алҕа рҕы итырбыбуа иахоит. Хатала сара уи бзиа исзымбеит, санадырха алҕа сыхәланны сыҕсы армаҕхарц аҕсык аасыгхеит, — ихәан Кәтнас, уиак шигәампхаз надирдырит.

— Иахзымдыруаз ажәабж ҕыцқәа хзааугеит, арҕыс, аха уахьнеиуа ихазрахәа, атырқәцәа иахзаарыцхауа агәра ганы иаразнак иахҕдартә хашуаагазақәам. Хара иахҕтаху, азә дахпырхагамхо ххала хахьыҕалаша ауп хзышьтоу. Ушнеилак иухамыршткәа идеилыркаа атәым шәшьыра аеыцакра хшашьтам, дахпырхагахарц ақәызкуагыы иҕагылара еснагь хшазыхиоу, — ихәашьа маҕк иаарымчны даацәажәеит аҕауад.

— Саҕашәымцан иаҕьцәаны исхәозар, аха шәхатәгыы шәеыҕхьакны штәазар, зыцхыраара хадызгаларц зҕаху атырқәцәа асҕак изҕьашьатәуи?

— О зегь зымчу, иаххылапшхәу Анцәа ду! Хажәлар рәанырзымыхьча ырымоузеи еикәхашьас? Зхьышьыргәытца сакәыхшоу, хабакылнагои граны иҕахгаз аихымхәыцра? Сухәоит, уҕапхьа иҕахҕцо агазарақәа рзы хатәоумтарц! — убри аамтаз доуханыҕәгаџцас дааматанеит Ардимон. Нас иажәакәа Кәтнас изырханы ицәажәара инацитцеит. — Арҕыс, сахьухәапшуа агәеилцара ушазрыцхам збоит, ахеикәырхара ушахыццакуагыы ублақәа ирхызбаалоит. Уара уазцааит ара шәеыҕхьакны шәызтәоузеи хәа? Аҕак ҕасцоит, избанзар, аҕауад ишихәаз еипш, уажәтәиала уаҕа цсыхәа ахьхамам азын ауп хәа. Зда цсыхәа ыҕам амч ҕадыҕьгыы хамагәышьоуп, аха, иазууеи, хәәнутҕа иҕам убри хамч зырҕәғәаша ахәоуеикәшәара.

Катнас иархээз ахэыцра рацэа игэы итаныршны дшыканатцазгы, уаха акы ацымцакэа дѳагылеит. Ицамтаз итээз днареихырхэан, нас днықэтѳааны ашырхэа иѳынеихеит.

— Дад, Атласкан, атауад Пыта атыхэтэан изааргаз адырракэа игэырхыганы ауп ишидикилаз, — иажэабжь анагзара даѳын Ардимон. — Зэыпхьазкыз ѳыцѳа-ѳыцѳала, хѳы-хѳыла иааны изеитархэон ақѳылаѳцэа цѳгъамыждарыла ауаа ишрызныкэоз. Ус адырра кылырѳъа изааргеит, Амаршъан Елкан ичкэын Далатѳеии сымахэ Аразами зыпхьагылаз аибашьцэа, Узабаа гэыпѳык ақѳылаѳцэеи дарей анеиѳаха, еибашьит хэа. Рызегы ндыртѳеит, икны иргоз атѳэагы рхы иакѳэитртѳеит хэа атауад иеилдыркааз зынзагы дамеигэыргѳеит. Сымахэ Аразами Далатѳеии машэырк рхы иазыруаанза схата снарацэажэаны иааныскыларц стаххеит, дад! Ашьтахэ атауадгы абри данакэшахатха, иагъаумхэан, амѳан ишэартан акнытэ, ѳажэаѳык ракара ахацэа аашьтхны, ашьха ахэтца мацарала хѳынаххеит, Узабаа аганахэ ххы рханы.

Иааибыхэаны амѳа иқэлаз пхьаѳа инаскъацыпхьаза, амѳан ирбеит итацэыз ахаблакэа шырацэаз. Уаапсырала еиха еиханы иахьынхоз Амчарей Шэбаа ақытақэагы, лак иасра азэ дыѳамкэа аѳнатақэа уаѳцсык дырхымкэа ишыѳаз. Ирықэхэло ианалага, Ардимон итаххеит, ижэытэзатэииз, акыргы еила-хэхьаз Шэбаатэи абаа ду акны ипхьарц. Инейдтэаланы уаххьак инацхарц рѳазыркуан еипш, ачапшьараз идыргылаз акарулцэа руазэк даакылѳъаны адырра ритеит, ирацэаѳны еицу цѳоукы абааш аганахэ рхы рханы ааскъара ишаѳыз ала. Ардимон иаразнак ѳызак даашьтхны иѳынеихеит, изуствэаз реилкааразы. Акыр ианынаскъа, шыта абасала ишѳамааири хэа ахыгэахэуаз тыпк аѳы хахэ дукэак рѳынарывазаны, ихэытэазырѳуа инатэеит. Рацэакгы апшра рықэымшэакэа, ус рлымха иатасит ирзеилмыргоз ажэакэак. Ицегы ианырзааигэаха, рыбжькэа рыла, Ардимон иаразнак идырит имахэ Аразами Далатѳеии шракэыз акара, аха ацэыртцра итахымхеит. Егъаумхэан, ргэыреанзамкэа инирѳагылар, ирыцэшэаны ахѳала итадырхар калон. Усеипш изеибамдыркэа амашэыркэа шыкалахьазгы идыруан, убри акнытэ, акырза ианырзааигэаха ауп Ардимон аѳѳѳхэа ибжы анрықэирга.

— Аамста Далатбеи!.. Сымахэ Аразам! Ишэацаажэо Ардимон соуп, сыбжыалагы сыжэдырхьазароуп шыта!

— Ардимон уакэзар, уезуцэахуеи?! Арахь уаацэырцны ухы хаумырбо! — ибжы наиргеит Далатбеи.

— Сара сзыцэшээз шэара шээкэзам, газарыла шэыхфе кылак хапыхьамшээрц азоуп агэеанызаара хамазарц зыстахаз, — ихэан Ардимон, нас ахахэ давтыцны иажэа иаццо днарпылеит. — О афырхацэа гееицхақэа, шэеыззышэрыз аус шхаку дыруп, аха ихьзыдоу фырхатцарыла ахтархара хажэлар еикэнархо икам. Шэеаанышэрыз, мамзар шэымца ахьхоу убри ашка акэхоит. Икатоу алахэара шэахыы инамгакэа шэхала шэеыззышэрыз, уажэшытан ицэгьашакэны хажэлар ирзыкалар калоит.

— Ардимон, еснагь ацхьагылара узашьтоу макьанагы исеиылымкаац! Аус бзиа хеахьазахьрыз ибаацсны изуамхабаз саршанхоит! Ахакеитра азыкэпара хыхьашьталаз хфархьуа, ажэлар шыхьчатэу ахи уареи еигьны ижэдыруашэа исоухэо ажэа гэырхьга адкылашыа сымам, ухатцкы! — ихэан Далатбеи, дааскьаны Ардимон инапы наимихит.

— Цкьа угэы уаатахэыц, Далатбеи! Акэыгара уазрыцхазтгы ак схэарын, аха хазшаз ахэыцрагы уцишеит. Шэеыззышэрыз атыхэтэа назарц шэтахыцкэязар, шэеаанышэкылароуп, избанзар, хаиха зымчу хага хшыцла иацыгатэуп уажэазыхэан. Гэагшакэ ифагылара шэтанархар калоит. Ихырхагам аидысларакэа хрыхэлазыр шалшо уеизгы уцахэара атахым, Далатбеи, — кэыгажэала ацаажэара дафын Ардимон.

— Избоит хыцыагы еибаххэаша рацэаны ишхамоу, избатэугы шмачым. Ара уеизгы итацэу аонкэа рацэоуп, убри акьнытэ, еигуп тынч хыхьааицаажэаша онатакаф хамцахыцыр. Хшыапы хшыкэгылоу ари афыза аускэа рызбара уадаоуп.

— Далатбеи, избоит адэафы апхьара цкьа ушамышыцылац, — ихэан Ардимон, лафла даацаажэеит.

— Ус ухэоит, аха уахьцхьаша цнык уцшаахьазар акэхап, хашьты уи аонхыы. Нас уака тынч хааицаажэап, — ихэеит Далатбеи.

— Ионаххуазеи цоук рыфны! Смызцаагы саргы хыхь ахэаны игылоу абааш афы хаагылеит, уахь ауп шэаргы шэахьцаша, — наиацеикит Ардимон.

— Уи бзиоуп, аха арахь шәабацоз? Шәхы абахоу?

— Шәара хашәпыларц хаауеит.

— Избан?

— Уи нас иуасхәап, тынч хнатәар... Уи бзиоуп, аха шыапыла шәзыкоуи? — дцааит Ардимон.

— Хәәқәа ршыапқәа рычаңаразы рызеггы жьиоык иахь иганы инхажыт, — ихәан Далаҭбеи, нас иарггы дцааит. — Хәара хәара хауп, аха шәара шәхатақәа арахь шәабацоз?

— Узабаа шыкоу цыоук ааскыара иафуп хәа адырра анхартә хәааххеит, аха шәара шәакәзаап изыцәхәашәлалаз, — ихәан Ардимон, нас афыңагы неивагыланы еицәажәо рфынархеит.

Далаҭбеи дзырфуанатцы, Ардимон иабжьгарақәа азынаказы дазааиртә дқанатцеит, аха уи игәтакты дахьацәнархьацуаз азы ишидикыларәа изымдыруа акыр дарлакәакит. Ардимон изеитеихәаз аңхьацәкыа иааигәамцхеит, аха аҭауад игәтактыз атыхәтәан цкыа даназхәыц, нас мап хәа изахымхәаакәа дазыразхеит. Абжьааңны игәы иахәашагы иаыхәашагы аниахауаз иаразнак аңыркыхәа амца зыцранатцоз, иара уажәгы бааңсыла игәы еибафо дшыкәзгы, акала инмырпшкәа, иеыртынчшәа азырәара дафын. Ардимон зызбахә ифакыз аҭауад дихарштны, ашәтахь ақәылащәа рахь иажәа нарханы, нас убарт ртызшәа шрымаз мацара шьта абааш иазааигәахарц рацәакгы рыгмызт.

IV

Ах мыждак иакәны, Гыртәыла инахагылаз Леуан игәы акы ианазыпжәозггы, ихы зиршыцылахьаз аеынкыларала агәамцхатцра шамахамзар иеацәихьчон. Иаагәылшәаз арасац аша еипшыз ихы-ифы патаз ду убаскан ихцәышааза икалон умхәозар, еилашәамтазцәкыа акырза иеиртынчуан, аха иееихарцсны иеаныкаитцоз акәын даншәартаз. Илацәа тчаакәа хәарашәа инеиқәыжыны ианыкала нахыс, акы итаҳәара шамуаз, иацәажәара шыкамлоз зеггы итырдыраахьан. Абжьгара иҭарагы уаф дақәититәуамызт, уи иара ихшыф азымцошәа дахыкәанатцоз азын, избанзар азәы ихәатәхатцара иара изы ихәтыр ларкәыгоуп хәа азишьон. Агәеанцара ду инаҭеит иабхәа афагыларәа зынзагы иеахьазимкыз, егәа игәы дтанархәыцзарггы, изеилкаауамызт уи маанас иатцаз.

Аматца еипшха имѡасны иахьцоз, рышьтахька акытақәа еилархәаша икарцеит. Уахынла иахьаагылоз атың акәшамыкәша аарыхрақәа цәыртәаны ишьтартдон, ар рымцақәа злеикәыртцоз аңыргәал җнқәа рбган, аандак ыкамкәа ахкаарақәа еиужьын. Атаңшыхәцәа еитныцсахланы иршьтуаз рыла, раңхьака ирҗагылашаз макьана уаф дшыкамыз ала адырра шааргалак, нас җаңхьа иҗатцысны рҗынархон, убас мацара акыргы инаскьахьан. Цсырзха азы ирны ажәытәзатәи абааш зықәгылаз Анакәаңи абахәшьха иавсны ңытк иахьынаскьаз, амшын агаҗа азааигәара дәык аҗы рҗеихьыгзаны рҗеидыркылеит. Амцақәа еикәтцаны ахәыкатцацәа афатә дырмазеиуанатцы, Леуан итаххеит ижәҗахыруаа идгаланы драцәажәрц.

— Азәы икаитцо атацәара саргәакуа сыкам, аха лакҗаакрак сызтаз зтаарак сымоуп, уи азоуп сызшәыңхьаз, — ихәда икәәешәа дахьтәаз хҗахарак имамкәа абас ацәажәара ахы наиркит Леуан.

— Патын Леуани, уара иузеилымкааз хара дыршьас ихамоузеи, аха иалудыраауеи узқәымгәыгуа азәы кәыга ажәак иҗытшәаргы калоит! Ухәзтаа, ах, ухаткы! — жәақьақьала даацәажәеит руазәк.

— Мап, сара аказы сшәазтаанда хәа сышәмыңхьеит, — ихәан Леуан, убаскан ихы җышьтыхны икәагҗаа игылақәаз илаңш нарыхго, иажәа инацитцеит. — Шәара шәкынтәи издырырц истәху, абри сабхәа сҗагылара дзаңырхагамхо шәаргы шәшазхәыцуа еилыскаап хәоуп... Иахышәхәауеи абри?

— Ииашоуп, җагыларада хәаиуеит, аха уага ихыңша шәаимырбацгы, макьанагы хара хзы дшәартоуп хәа азысыңхьазоит, ах, ухаткы! — ихәеит дәәазәы, убри гәытхас иаргы ишимаз убаратәы дахьгылаз даахәацымацит.

— Избан ускак дшәартаны дзубаз? — убри аамтаз иблақәа царыхәтәаза икатцаны уи илаңш наидирхалт Леуан.

— Ах хшыҗеилыкка, ухаткы!.. Патын Леуани! Ари схала сакәзам ас згәы зызҗо, абра игылақәоу аңызацәагы зәырҗы убри иазхәыцхьеит! — ах изтаара атак катцо, иара игәаанагаразгы наңишьит уи аңызаф. — Хәтала агәра гангы сыкоуп, аңсуаа рах уаф дахьымнеиуа тыңк аҗы иеытцәахны дшыкоу акара! Иахьахгәәенаным ңыара дхәжәларц збаны дыказаргы калоит!

Гәфәрасгы исымоуп шыта убри атың хшазааигәахахыоу акара!..
Убри азоуп дшәартоуп хәа сгәы изаанагогы!

— Аңсынтәыла зеггы шыаҕыаны сахысырц, абар, шыта егысыгим! Саанымгылазакәа Кәбанынза сназаргы калоит! Дарбан Чачбоу шыта сәагылара згәаҕра? Усеиңш сабхәа акы игәы иҕакны дыҕазаргы, уажәшыта илшарым саанкылара!

Убри аамтаз гәагла итәыз иблақәагы аацырцырит, аха Леуан ишиҕазшыаз еиңш, макыаназ ицәажәашыа тынчын.

— Атапшыхәцәагы ирзымпшаац иарбан бноу, иарбан хапу уага иеахытцәахыз? — дазцагыашәа абас зцаараны иаазгәеиҗеит азәы.

— Леуани дузза ухыңша дацәшәаны ишыамхы иеаиргеит. Уи агәра угартәы иҕоуп, избанзар уага иапстыр цыара реыңхыакны игылазтгы, шыта хтапшыхәцәа игәартыхызаарын, — уи игәаанагара днацхрааит даҕазәгы.

— Усшәа азышәшыеит, аха сара исгәаанагароу зынза даҕакзоуп! — изамца зеггы неимазыкны ашәахста зныз цызаомык убри аамтаз ибжы наиргеит. — Ибзиоуп, аңсуаа рах дхацәшәазшәа азхашәҗеит, аха уи инафсангы дыҕоуп хара хзы ишәартоу даҕазәгы! Иахыоума, уатцәоума, уи данаацәырҕыо азәгы ихаздыруам!..

— Сабхәа изымгәагыз згәаҕуа хәа иудыруа дарбану? — иаразнак дцааит Леуан.

— Ах хшыфлаша, ухаткы! Абыржәы зыхыз схәараны иҕоу ухаҕагы ибзианы дудыруеит. 1623 шықәсазы имерәҗаа рах Ғьаргь III уаниабашыуаз ацхыраара узтаз аибашымы мықәшәатәыцәҕыа хәа еицырдыруа Ардимон иоуп зтызшәа сымоу, — ихәеит уи.

— Ианамузах, ма убри сыбла дабар сҕахуп, — есқынгы еихаңсыз икышә таҕақәа аарла ирцысны ибжы наиргеит Леуан. — Дахыҕазаалакгы, дыңшааны дысзаажәга. Уаанза сазхәыцлап ацхыраара сызтахыаз ауафы дышсыдыскылаша. Насгы ижәдыруаз, уи усқан ҕызара сзиузаргы, уажәы дысәагылафуп хәоуп дшысшыо... Ех, анаасын, сабхәа игәҕаку здыруазтгы, аҕеакала сныҕәарын, аха излеилиыскаари уи амаза?

Ашәахста зҕаз ахатца убри аамтазы иаразнак аҕак ныҕаитҗеит, уи азын лакфакрак ҕамцакәа.

– Агәра ганы сыкоуп, ах Путо уажәтәиала уәагылара зынзагы иешазимкуа.

– Иалудыраауеи?

– Ашьа ахәтан хар кәытәак тазырхаз уаха рыхабар зхадмырбо хәа иудыруеи, ах, ухаткы? – изамфа иәфәз ашәахста ааибарххеит убри аамтаз.

– Ишахзымиаиуа атыхәтәан еилыркаазар акәхап.

– Мап, ускан машәыршәа икалаз еидыслароуп!.. Ах, ухаткы, угәы иалумырсын, аха убрижәтеи азхәыцра зумтац шыкоугы збоит. Азәы иуито ацахәара уамыргәакуазаргы, абри анцәырызгах, шыта иуеилсмыркааргы сгәы иауам.

– Иарбан исытаухәараны икоу? – иаалырканы ах ихы-иҫы хшәааза иаакалеит.

– Ах, ухаткы, ишубо, макъана ҫагыларак хмоуц, – ашәахста ахьаныз изамфа быгуа иажәа дналагеит уи. – Абри ауп хызихәыцшагы. Ацсуаа икарцо убри аҫамгылара змааноу атыхәтәан ишәартыханы, имыждацәгыаха хәхәдацал иныкәхаргы калоит. Урт ишеибашыцаа гәҫәакәоу уажәы иуба-ма, хшымгәыгзо иаацәырканы ххы халадырпшыртә афынза хнаргаргы калоит.

Леуан иҫацшылара ахәхә хшәашәа еицша, абыржәы иаалырканы деикәжәарашәа акәын дыштәаз. Уафасак днаидукулартә иказ ихәамц ашытахь мчыла иааиртысын, нас изамфа цсыла инапы ианцаны, иаргыара аган иеатаны днатееит. Ижәоахыруаа рабжьгарақәа изидымкылазшәа иеыкаитазаргы, уеизгы гәаныла урт рхәатәахы дианагахьан, аха иара сақәшахатуп хәа ихы иатәашьаны макъана изымхәацыт.

– Зегы шәеицәакны агәра зласшәырго ала, ацсуаа уажәтәиала аҫагылара ахыыкарымтаз азын аразкы сызкашәеит... Абри аума исеилшәыркаарц ишәтаххаз? – ихәеит Леуан, хәахарак имамкәа игылақәаз ршыапкәа дрытацшуа.

– Аразкы уцызгалаз игәампхар еицәеитәыргы калоит! – абас ааиҫыткьеит ашәахста зфәз ахатца, шыта ах данбасытахәхәари хәагы илацш идырхаланы.

– Аразкы сҫызгалаз еицәеитәаанза, ацсуаа рыхшара нархыкәшәааны атырқәцәа идраасырхәеит! Иаанхогы

Гыртэыла иаматцуэаны икастоит! Убасала исыртбаауеит сахра ахэаакэагы! — атыхэтэан ибжы мақаррак ацагаланы даацэажэеит Леуан.

Ашэахста зфаз ахатца ах иихэаз игэампхакэа, убри аамтаз дахыглаз даахэтцэыхэтцэын, убри атыхэала игэы намзо дагыаакэыпсычхаит атыхэтэан.

— Нико, избан иуахаз аскак улахъ зеикэнатаз? — дцааит азэы.

— Избанзар, алазкэа ражэапкак аасгэалашэеит абыржэы, — ихэан Нико, есымша ибыгуазу, мамзаргы ус дашыцылахъазу узеишымдыраауа, ашэахста ахыаныз ицламхэа шыышыуа атак акатцара дналагеит. Уи атакы абасеипшгы икоуп: *«Ахаан иумхэан исиаиуа дкамлароуп хэа, уеиха зымчу дшыкоугы дырла! Ахаан иумхэан маанала ирацызгоит хэа, уеиха игыангыашу дукэшэаргы калоит!»*. Абри иатцоу акэыгара ххафы иахзаагозар, ацсуаа ғашакэ рыкатцара хкылнагараны иахыкоу хатцанахэоит, ииашаны азхэыцра хзатар!

— Исзеилымкааит? — даагэынқыт ах.

— Абаша хъзы архара Ададианкэа ахаангы рхы иатэарымшыацыт! — иажэакэа абырцкал икылихуазшэа, иразаны ацэажэара дналагеит Нико. — Ах, ухаткы, абаша хъзы зхы иатэазшыо уафым уара, аха уажэтэиала икауцаз ақэылара ахъз пшада архара иатэхеит хэа азухэартэ икалеит. Ацсуаа рганахъала иахмоуз ағагылара ухы иархэаны, ауаа тэыс рыкатцара мчы ғәғәак атахзам. Гыртэыла ах уи ихы иархэаны, ахэсеи ахэыцкэеи роуп дызиааиз хэа узырхэар, усқан иухымзаауа ахъз пшада узынхоит. Убасеипш камларазы, уахынзааскыаз азырханы, уажэазыхэан ушьтахъка ухынхэыр еигыушэа збоит, патын Леуани.

— Сзышьтоу саға дымпшаакэа схынхэырцу? — убри шыта ихатагы ишитахызгы, итахымызшэа катцаны дцааит ах.

— Леуани, ухаткы, уи дупшаарцаз иеимтэахит! — иихэаз ахьаршшара иеазымкыкэа, игэынамзара аахтны ихэарц иеазикит Нико. — Уарбанзаалакгы азэы угэы иаанамгааит ацсуаа рах Путо дхацэшэаны иеитцэахызшэа. Ақхьан Кэыкэыри ишихэаз еипш, уи иеытцэахра цабыргны маанак атцубаартэ

иҕоуп. Убри азоуп, уеиха игъангыашу дыҕамшәа азхәыцра аҕалатәым хәа зхысхәааз... Абри иашамзар, нас, иабаҕоу аҕсуа еибашыцәа? Рыхабар зхадмырбои? Агәра шәызгару урт ыҕам хәа?.. Уи азәгы ишәызхатом. Абраҕоуп хара иахзеилымкаац амаза ахы ахыҕоу. Агәрагы шәсыргоит абри баша ишызбам.

— Ишахзымиааиуа дырны рыҕеныркылазар? — ихәеит цызадык.

— Ус акәзаргы ҕалоит, аха Ададианкәа акырынтә ириааи-хыоу шуршәара иҕам. Цызацәақәак ишазгәартаз еипш, аҕсуаа рцәырымтцра, цабыргны, гәҕантцарак хнәтартә иҕоуп, — иара ихәатәы иаиргар иҕахын Нико.

— Сәҕагылара сабхәа изымгәагызар, исзеилкаауам уи изацәшәатәу? — агәыцбара дыбжыаҕы дшыҕанатцазгы, макъанагы ихықәкы дшацәхьамтцаз ала даацәажәеит ах.

— Иацәшәатәуп, ах, ухаткы! Аҕсуа ахтыпха илзууз атцыхәала лаб ашәа мукәа иаанижып хәа агәра ганы уҕоума? Убасгы азмырхакәа, хазы уабхәа итәыла ушазныкәаз ацынхәра еицәа аҕакҕатара иеазимкып хәа угәыгуама? — зцаара мацарала аҕак ныҕаитцеит Нико.

— Ах, ухаткы, уабхәа зынза газас дҕаумтан, — гәынамзарак нацгагаланы даацәажәеит Кәыкәыригы. — Аҕа гәҕәа иатәамбара газароуп. Путо агәеилцара дазрыцханы дшыҕамгы азхәыцра аҕатәуп. Иҕаитцо аҕамгылара змаану адырра митәык аҕахзам ихәыцуа изыхәан. Уи хәгәҕәанымзаара иақәыршәаны дцәырҕьараны дшыҕоу ҕашьом, аха уи анакәхо, иахьакәхо макъана хара ихаздыруам. Убри аҕынынза ируаа рҕеыцхакны иахзыпшызаргы ҕалоит. Сгәы иаанагоит, урт ргәыцкәа руак ауп хәа ашәха ахәцәҕ хәруаа гәыцдык цазырхазгы.

— Ажәакала, шыта хашьтахька ххынхәыроуп хәа сабжыжәгоит... Усоума? — азеипш зцаара ныҕаитцеит ах.

— Хара иахгәаанараз ауп иаххәаз, иҕатцатәу уажәшьта уара изба, ах, ухаткы, — ихәеит Нико, ах ицархәаз абыржәы азхәыцрала иахыидикылоз азгы ицәшәаны.

Цабыргны, Леуан ҕагыларак имоукәа Ацсны амариа аниоугәышәа, цәҕьамыцәҕала дазныкәеит, аха ижәҕахыруаа ирхәан еипш, иқәҕиаз абаша иааира нас иаахәны ихы

иҗапаргы җалон. Атыхәтәан иаргы убри цкә дазхәйцзар акәһап, Лзаанза дназаны, акыр қытақәа анеимитцәа ашьтахь, нас ишьтахька дхынхәразы ир аархынхәны амәа иқәигалейт.

Уажәшьта хазызырәып Ардимон зынагзара дафыз иажәабжь, аха атыхәтәантәи ицәажәара акыр ирцъбараны акәын ишықаз. Ускантәи игәалақәа абыржәаанынзагы ихамыштыцкәа дықазшәа, уи азын игәеилашра макъанагы ихымпсаацызшәа акәын иеиҗахәашьа ишаныцшуаз.

... — Дад, амра кажжы ишыцхо аенышыбжьон идыдыр ирзафыхәхейт бзыцтаа зықәшәаз арыцхара ду! — иажәа анагзара дафын Ардимон. — Ашьха дгыл иахьчоз ақытақәа руаацсыра ахцәас ирхагылаз әеишьцәа ирхырхәаара рыздыруамызт, ажәлар рыхьчара рәахьазырымкыз змааназ. Ғыртысрак җамтақәа ауаа ашәартә иафажьны зхы пхьазкыз шьтарнахыс рыкәгәыгышьяс иҗамоузеи хәа еибызхәоз рацәәхейт... Дад, Атласкан, абри заҳаз ацәгьаршыәцәагы уи рхы иархәаны, изларылшоз ала иасны ухәансхәанқәа аладыртәон. Уажәшьта атырқәцәа ирмыхьчозар, ахцәа ирыкәгәыгыртә ишықамыз ала, ауаа агәра ддыргарцгы рәазыршәон...

Ардимон абыржәы еиҗеиҳәарц ииҗахыз Дали, Цабали, Псхәи иртанхоз ашьхауаа акы еицшымкәа ргәацсахы еибанаркит, Гыртәыла ах рьдгыл иазааицаз ахьраҳауаз. Гәырәа змымтәацыз Ақсывнтәыла абас дырәегьых ашәартә иантагылоз аамтаз, Пыта ицхәыс дычмазаәны аиартә дахьамаз еиҳагы деиҗашәейт. Лыпха илыхьыз шлызхымгоз, ашьтахь лымахә ақсуаа дышрызнықәаз хәа илаҳаз агәырәажәабжь, уиак зынза дашьзейт. Дышҗеиғьымхари хәа ишлыхәацшуаз, атыхәтәан акрыфарагы дақәытны ақсра ләалтазейт.

Мчышьтатәи абааш гәгәак акәын. Изхықәқаталаз абахә ґыцәаа ашьапаны илакьылакьуа иатцсны ицоз азиас штынчмызгы, ашьтыбжь хыхьынза изәеиуамызт, избанзар убриакара иҳаракын. Мақатцас абааш злакәыршаз абаагәара ақынтәи уахьцшуаз, уахынлагы иубартан уи азиас абахә ашьапы аәадкыланы иахьцоз. Иара адагы ааигәасигәа уаҳа даәа баашк цьаргы иқамызт, икарыжьишьтәи акырза ахьаатцуаз азы, абра акы ықоуп хәа азәы игәы азәомызт. Гыртәыла ах Леуан уи

азааигәара дшазнеизгы, Мчышьта ахәтәф хыпхыакыртак ыкоуп
хәа гәварасгы икаимтеит, ихәарпсаруа ақытакәа ирылаз ир-
уаагы ырылапш иацәынхеит.

Амза атахамта иақәыршәаны, убла атцәыршы такызар
иумбаратәы, атх еимгәаха ианыказ уахык зны акарулцәа
леиөеиуа атх кәызга иалазырәуа ишыцапшьоз, ус ырылапш
иныташәеит, азәы ацәашы ихаркны абааш ахь ахалара
дшафыз. Алашьцара иалапатцатуаз алашара есаaira иааигәахо
мацара, ус абаагәара дшаадгылазтәкьа, ибжыы царыхәтәаза
акарулцәа инарықәиргеит.

— Исхәо захауа хәа зәыр указар убжыы аарга!..Еи, уа хыхь
зәыр укоума?

— Узустада атцабжьон иахтааз? — ус хыхьынтәи азәы
ибжыы аагеит.

— Бырдыгәынтәи саауеит!

— Бзиароу цәгыароу уаазгаз?

— Шәацыхәара саауеит! Ах, Пыта иахкәажәпхәыс
дыдсгәышьеит, адырра истап хәоуп!

Дук мыртыкәа агәашә аартны дынтарыжьлан, нас ахкәажә
лыдсра рхы-ргәы иалхуа еиҥаиазтәаит.

— Неиҥамхәа, данбадси рыцха?

— Иацуха амра аташәамтаз лыдсгыы ацташәеит!

— Ее гыиди, хазшаз игәапхара аҥапхьа ауаөпсы
дымчыдами! Ех, сабиц, макьана ацсра абалыхәтагәышьаз,
аха агәырәа лызхымгеит, неиҥамхәа! — ахкәажә лхы-лтыхәа
бзианы ишидыруаз мөашьо даагәынқыит карулк.

Пыта ипхәыс лыдсра имцаха ирыцраланы, ажәеи-ажәеи
неиххәаауа ишеицәажәоз, ус даарыдгылеит абааш ахылапшра
знапы ианыз Алқыарым. Ццабжьон иртааз ауафы шәацыхәара
дшааз шеиликаазтәкьа, Алқыарымгы акырза иааицәымыгханы
ус ихәеит:

— Уахала аҥауад акгыы иахәара атахым, уатцәы ашыжь
иурдырп икалаз.

Ахкәажә лыдсымтаз амшкәа акыр ифыхьшәашәахахьан.
Заанатц ашьха ҳараккәа ирықәнаухьаз асы азырханы
еихыккашәа иааиуан, аха абыржәшьта амш аныцәгыаха шыҥа
лбааҥагы асы леиртә еипш, аамта азынра акыр иазцахьан.

Адырѡаены шыжьынацы амѡа иқәлеит, шыта акыргыи рѡадырхалахъан Бырдыгә ақыта. Атауд ишытагыла агәгәахәа инеиуаз имѡацгаѡцәа, Мгәызаа ахынхоз иазааигәахацыпхъаза, ус иналаршә-ааларшәны харантәы ахәхәабжькәак рлымхә итасуа иалагеит. Уи аеынгыи аштафы аилаѡеилас рацәан, иааипмыркъазакаа апсрахыи иаауаз ауаа рхыпхъазарагыи есааира иацлон. Амѡа иқәнаты лахъеитцыхрак кәзымтацыз атауд имѡацгаѡцәеи иареи ыжьәтны ашта ианаатала, апсы илхагылаз ахәсақәа убри аамтазы артәаасыртәаахәа инеибархәхәеит, инеиужызаны амыткәмагыи нацхәо. Акыр иѡышытыхны ахъагәы мацарала еиххәа еитцхәа икәтаз акәасқәа ѡны аѡапхъа адәафы игылаз аишәагыжье ианаахагыла, рабцъарқәа аарыкәныхны иныкәыртдан, нас зегь рапхъа Пыта имацара апсы дахыкфаз ахь ифынеихеит. Убри аамтаз ахәсақәа, зынза атәыуареи амыткәмахәареи тартәзеит. Амардуан дынхаланы, абартәа еиужь данаатәагылоз, шыакәарак змамкәа ихцәышаахъаз ипхәыс лхы-лфы хшәаа иаразнак илапш иныташәеит. Уархалла ирхианы, ауада агәта игылаз ацәардгәафы дыкфәан лара, лшыапафынза датәаахыртә сахъала иқәтаз қәыршәк лыкәыршәны, чамскәылк иақарахахъаз лхы-лфы затәык аапшуа. Анкәятәи лтеитпш пшагәад акны дыкамкәа, еидшәакъала иказ лзамѡақәа качмаѡанза, лцәеи лыбаѡи еикәыршаны, аарла ацәырдагәы дыкәубаартә дахыкқәыз даалхагылеит. Еикәѡаѡаха икалахъаз лмахәар пақәа қыырсиан тасла лгәы иқәтаны дахыкқәыз, ашытахь иеыларкәшәа ихахәыршәырахахъаз лнапы хышәашәақәа кны ус ихәеит:

— Бацъал акъафхара сара иахъсыхъаз азы сатабымтдан! Сныжьны бцоит, аха быпхәагы баргыи шәшыа мукәа ишаанысмыжьуа ала, абра быпсы аѡапхъа тоуба кастцоит!.. Быцәа тынчыз, быпсаца бзиахааит, рыцхә! Уахь икоу быпхәи барей шәыпсқәа еикәшәааит! Ацъанат гылартас ибоуааит!

Апсы дылхытны деитцәгәгәа-еитцәгәгәо арахь ифәнааиха, изыпшны игылақәаз руазәк ихәатхәа наипыгаланы инаииркит. Ипхәыс лыпсра игәы италазаны деикәара-еитцараха ашта данаакәгыла, убри аамтазы дыздыруазгыи дзымбахъацызгыи еишытагыла иааины инаидышшылеит. Зегь рышытахъза ауп,

ианшыа Мгәыз Төмырхан иахәшыаца днаидгыланы, лыпсра шыкалаз изеитәхәара даналага.

– Рыцха, лыпсымтаз убара зака дазхьуаз удыруазтгы, шыапылагы уасуа уаарын!

– Усеипш дыррак сутазтгы...

– Ус сгәы итамзи, аха убас анылхәаз аены илызхымгакәа лнарцәымца дықәлеит, лара ахәашабга.

– Кыр дгәакуазма?

– Хьаак лыманы хлырбомызт. Агацхәа дышцәажәоз ашыбжышытахь акапыхәа дааиташәан, уаха илтахыз лзым-хәакәа снапәы дыпсит, неитамхәа.

Апсыжра аены ахкәажә лыпсыбац ацәардгәы ишаныз адәахы индәылганы аоны аҗапхьатцәкәа инадыргылан, нас атцәыуацәа нылхагылеит, ауауашәеи амыткәмеи налыххәауа. Шыжьнатцы аҗар рацәафхәхьан, атауад изыхәан мацара хәа акәымкәаны, Мгәызаа рахатыраз хәа иаауазгы рацәафын. Рыуартакыра ухәа, уахьгы арахьгы ркьар зкьарыз уац днымхейт. Ршыц лабашьакәа кны, хыцәхәыц еизаз аҗар еилзыргоз пшьоык ахәцәа аарла реахьырыгзон, аҗабацәа ахьгылаз цыхәацәара змамыз адышшылацәа рынаскьагара иахьзомызт. Апсыжрахь икылсыз еихаразәоык далааи цабалааи ракәын.

Асаз хылтшьтра еиуаз Төмырхан ипцхәыс, Уаздаа-пха Ардышьхан, ахкәажә лыпсра даараза игәырәацәгәаны илыдылкылеит. Ашьалкасы еикәатцәала лыҗәхәхәаны, лшыапакынза ашәы ләарганы, аккахәа амыткәма картцәо апсы лханы дтәан длагырызкәақәо. Зны-зынлагы лышьтахька дынхәхәны, илхагылаз агәыцхәы хәсақәеи ланхәыпхәцәеи акы нарахәаны, нас еитах лмыткәма аацәырылгахуан, знапкәа згәытцәпса апсы илхагылаз лтацацәа ахык рахьгы уажәы-уажәы лылапш нарыдырхало. Ус апсы лышьтыхра аамта анааи, ахкәажә зака дыпцхәыс гьамаз, анаалашьа бзиа шлымаз, дышқыиаз ухәа ауа-атахы налыхцәажәаны, лымахә Леуан ақытақәа еимтцәо дангәараз аамтаз уантәи лгашьа амамызт акнйтә, атауад ианшыа иҗы анышә дамардеит.

Адырәаҗыны ах имәапгәәцәеи иарей хынхәны мәабжара иааихьаны еипш, ах Леуан ируаа рышьтахька иргьежыт хәа рахәит, аха арыцхара ду иалапшхьаз ауаа макьанагы

уи агәра рызгацәомызт. Ианакәзаалакгы аҭауд Пыта зеггы иреицәеишьон мшы рацәала акы даназыпшыз, ибаны дынхомызт иҕацатәыз аус аамта тацәкәа анақәирзуаз. Ацстазаара азиас еипшха ииасуеит рхәоит, ақәрагы атәы амгар ауам, аҭауадггы иқәыпшра шықәсқәа ирымадаз агәалашәарақәагы зынза имачны изынхеит. Уи иҭахымызт, избанзар уажәы игәахәарақәа зеггы ахыҕказ, игәтакы заҕа лассы дахьахьзашаз акәын хәыцыртас имаз. Еидараха игәы иҭажьыз агәаҕ пеипеи ҕәғәала иқәыҕәғәон, уи игәы-ипсы ианырны шыта ахьхәышьак имамкәа ашьоурахыы ихон. Мчымхарак далазтызшәа, ацстазаара иара изы даҕа дунеихеит, ипҭаи ипҭхәыси аницәыз ашьтахь. Уи игәырға шхамха даҭахит, аха дыргәғәа дызкыз ашьоура шыта ирласзаны иеазикраны дахыҕказ акәын ҕырпсычарак зинымпшуаз. Зеггы азыпшын иҕаитцараны иҕаз адтца.

V

Азынра агәтацәкьа иҭагылан. Иҭанасыз ауаа рыҕоңкәа рҕеыҕнакны дасу рымҕы-рымца, рырахә-рышәахә ухәа изларылшоз ала ахандеира иаҕын. Зны-зынлаггы асоурақәа ааихсыҕьлон, аха мышқәак рышьтахь ҕапхьа ажәҕан неимацыҕны асытәхәа аҕаанахон, убас мацара амчыбжьқәа акатахәа иаисра иаҕын. Ус, азынра агәҕыҕьымта ианааҭагыла, еихәлашышыы иҕаз ацсабарагы ацсы еивнагазшәа, еиха еимыгганы, есаaira илахҕыххо иалагеит. Амшқәа пхьаҕа инаскьацыпхьаза, зны-зынла ацстхәақәа еимкьаны ажәҕан агәы цкьаза иаацәытцлшлон. Убаскан амрагы цәытцлхалон, аха еиқәыцәашь ишьтаз асы ҕырқәацарак азыҕацдомызт, макьанагы уахынлатәи ацәарақәа инкыланы иакын. Даҕа пьтрак ашьтахь амшқәа апхаррақәа ирыхтанакуа ианалага, асы аигратцаара аапсыҕехан, аҕарз атцхәраа аҕынанахеит. Амш зны-зынла ианеихәласлоз, сык нақәнаулон, аха ашьтагылара иазнархартә шыта мчы амамызт. Ус иаалыркьаны, апхарра зтцаз амш еилгақәа каииа рҕынархеит, ишьтахашәа иҕаз асгы мышқәак рыла еигракьашәза иаакалеит. Цьара-цьара адгьылгы еилыҕрааза иаапшит, ус дук мырцыкәа, инханы иҕаз асгы иахьца-иахьаа умбазо зынза инықәзытцт.

Аамта аапынрахъ ахы шархаз анхацәа иднардырырц атаххазшәа, ибжъазны иказ адыд, ус җенак зны иаалыркъаны, еикәырццак агәыргәырхәа ианаадыды, абжъы захаз зегъы азынрей апхынрей еилытцит хәа азырхәеит. Ацсабара афшы хаа ахауа иалазшаха ианыказ, иаашар амшаң ныхәа иакәыршәаны, җыла иказ җыцъа ахацәа ахтынрахъы рхы рханы амша икәын, шыта иазааигәахарцгы рацәак рыгмызт. Аурым бызшәала акәын ишеицәажәозгы, аха еиха акәра змашәа иказ ахатца акыр ирхәанчаны дцәажәон. Егы ахатца, аракатәи ацсабара иахәада имбацызшәа, дахъынаңшы-аапшуаз игәазхара изымбо изтцарақәа нтәомызт, ихәанчаны ицәажәоз атаккатцара мацара акәын дызҗыз. Иаакәымтцакәа еибырхәозгы, шытарнахыс акъырсианрей ацсылманрей ааибышыас ироушаз акәын.

Абри азтцара атауад Пытагы акырынтә дазхәыцхәан, аха ихахы изаагомызт ацсуа жәлар җ-динк еицырзеипшны ишныкәыргашаз. Иаакылсыз атыркәцәа ауахәамақәа мчы рымамкәа икартцарцаз, акъырсианцәа рышыклапшрей рахъырхә-рей реазыркит. Ацсылманрахъ мчыла риагара реахъазыршәоз азы ргәағ шытыхзаны дыкан атауадгы, цәгыза ихәааигон җ-динк рыкәныкәара ажәлар ирлахъынцдахар еишәнар шыкалоз. Агәыграгы иман, ахра ахәаакәа азәы дзахымсуа, анкәа ишыказ еипштәкәа амч дузза змоу ахра акәны икаитцарц. Уи азын ацхыраара иртәп хәа дрыкәгәыгуан ижәшахыруаны ивагылақәаз, аха риашашы змауз хәа дицхәазон, азәы ихәатәы хастцап хәа икамыз, иагыызтахымыз аамста Супыц ипа Хәымсыл. Макъаназ аказы еиҗанамгалацызт, аха ибзианы дыздыркәоз Сустар, Алкъарым, тқыбынтәи аамста Рашыт ухәа зәыршы имҗыграқәа еилкааны измақәаз рацәафын. Пыта имахә дицәшәаны иеитцәахит хәа апхәаза зҗы ааихыхны ауаа ирылазцазгы иара шиакәыз итдырдырааит, аха атауад ипхәыс лыпсра изымхозшәа, уажәы иахәара ахәтаны ирбомызт. Уи атыхәала Хәымсыл икәнагаз рацәан, атыркәцәа ихы шрыдыкылазгы, Пыта иахъ атызшәа аршара дзакәыцуамызт. Ашы ицаша ада иалагылом хәа, Хәымсыл ихымшапгашыакәеи ибз къашы дахыркәаны дахыдырхәыртә ақынза ихы шнеи-гахъазгы, атауад уажәы уи зынзагы иахәы дыкамкәа дшыказ,

енак зны, Асланыкәеи иареи еицәажәо ишеидтәалаз, ус даафналеит ахтыңра ахычара ахы азтоз Алқыарым.

— Сара сумыпхызеит, узааи, Алқыарым? — аҫауад иажәа аанкыланы уи днаиазтцааит.

— Уанхәа ҫыц дыпсызшәа, аскак улахь зеикәузеи, Алқыарым? Имазамзар, узхыцәабо ҳаухәар ҳаргы аки наудаххәарын, — алаф илхуа дцааит Асланыкәа.

— Ауафы есымша деицшума, — ихәан Алқыарым, дшынатәазтцәкәа иажәа инацитцеит. — Аееитакра аацсарагы иахкьоит, аха агәыпжәага ануахауа еиҳагы уашьуеит. Аиаша шәтахызар, ҫымшкә бнашәара сцар стахуп, цәгьагы-бзиагы ахьумахаша ськазар сгәы итажьу ахьантара, издыруада, мацк исыхнырцсааргы калоит.

— Алқыарымхеит, ааңынраз азәы бнашәара дцо анбоуба-хьаз! — ихәеит Асланыкәа, лахьейтцых змамыз Алқыарым цабыргны аки дшаргәамтцәкьоз акара аниба.

— Шәанацәалбеит, абҫабкәеи ақәасабкәеи еидеырбало ианеишьталахьоу, акәрылра зәазызкхьоу ацсаатәкәеи рышьра сцо цышәшьома, шьхашәароуп сцарц ахьыстаху, — ихәан Алқыарым, апхәа иҫашәашәа иамхәхәаз атыхәтәан иаариашеит. — Уажәааны ашьхытә еиҫытны атла гәаҫақәа ирталоит. Ашьхыцкәа рхырхарта знык иузкыр, нас ушрышьтагылоу мацара изталаз атла ашьапы унадгылоит. Кыр сзыцшааны ианыкала, азәы даламкьысразы, изталаз атла ршьапкәа ҫақәаны саарц стахуп. Изшаз исасуп, акашәа ртахым, ацыка ртахым, рхала рхы ныкәыргоит. Анана-Гәында дысзылпханы сдырҫатә бзиалтәыр, ахтыңра абааш аҫы ашьхымзагәара ашьапы кызар цәгьам ҳәа сазхәыцуеит.

— Усеицш узыкатцар бзиан, аха абри мацара ҳаухәарц ушымааз збоит, — ихәеит аҫауад.

— Агәҫыҫра сханагалацәеит, уи ауп исыхьны икоугы, — ирмаанашәа атак ныкаитцеит Алқыарым.

— Аиаша ухәеит, — уи днақәшахәтхеит Асланыкәа. — Ауафы асеилышьра даналагылоу иҫара дазыхынхәуеит рымхәои... Иагьиашоуп, аибашьфы аибашьра игәы еилашуа, деилкьаза дканатцоит.

— Атауад, ухаткы, уртқәа зегғы иашоуп, аха иазууазеи, аамста Хәымсыл иеицш иҕақәоу иудыркуанатцы акы аҕазкраса аҕсамзар калап — иҳәан Алқыарым, убри аамтаз илахыгғы неиқәитцеит.

— Аамста Хәымсыл!.. Ииуазеи Хәымсыл? — иңыашыаны дцааит атауад.

Иаалырқаны ҕахаҕымтрак нарыбжьалеит. Убри аамтаз атауад иблақәа реихарқәысра аанкыланы дтәан, аха Алқыарым зынза аҕымтра иеицтазошәа аниба, нас итдегғы иирхәаразы днаиазтцааит.

— Алқыарым, хаузызырҕеуеит, узлагаз нагза... Издыруада, Асланыкәа иахыахауа ахәара утахымзар?

— Мшәан, сара исахәатәымзар наҕ сдәылымтцуеи! — иҳәан Асланыкәа, убри аамтазтәкәа ағылара иеыназикит.

— Мап, мап, иууазеи уцартә! Упату схы иқәуп, уа утәа! Иуцәыззаша хәа акгы сывам! — иҳәеит Алқыарым, ицәажәашыа амаза ахьатцеигалацәаз азын атдыхәтәан ихы гәыбған неицан. — Мап, уи маза дук атцәзтгы, ицәырызгарымызт!

— Нас, ахәара рацәак иутахымшәа захурбои? — дцааит Асланыкәа.

— Мшәан, асҕак захышәхәауеи, ишәасхәарц истаху мазоуп хәа сымхәазар! — иҳәан Алқыарым, нас иажәа еицанацитцеит. — Лассы саауеит хәа хәаны ицаз Уатанди ица Катнас иахьоуп даныхынхәыз. Абыржәы ишәасхәараны иҕоу ажәабжь аазгазгы иара иоуп. Катнас излеихәаз ала, Хәымсыл атырқәцәа ицрыцссы ақытақәа рахь имҕаҕигалозаап, анхацәа абаңь рықәцараз. Хатала иаргы ауаа иридицалозаап, ацсылманрахь ииасразы. Уи адин здызкылогы абаңь ашәара шрықәырхуаз, рыхьчараггы атырқәцәа рхахы ишыргоз ала агәра диргарцгы иеазишәозаап.

— Уи ихала иоума, сашыа Қарбеи бзиахәггы убри даҕәышыаами, — иҳәан атауадгы, илахыггы неиқәитцеит.

— Уашыа урт иерыдыкылазаргы, уара дупырхагам, — иҳәан Алқыарым, уи дынхьаршшааны, нас иажәа инацитцеит. — Аха ари Хәымсыл хәа иҕоу ишътәқәоу дреиуоуп, уи згәаҕыша дыҕам шәымхәозар. Катнас излаирцабыргуа ала, аҕ Пыта ихәатәы

хашəымтцан, уи хара хнапала ишəа ахьиуша ауп дзышьтоу хəа, ауаа рхы аткьара дафызаап. Абри ажəабжь, атауад, иуасхəарым хəа азныказ сгəи иаснатеит, аха цкьа саназхəиц, азəа ззаз иан дагеит хəа, ных-ных, идыруазар еиха еигьуп хəа анысгəахə ауп, абри схəарц абыржəи сзаизгьы.

— Хəымсыл дызəкəоу хəа дырракəак сзааргахьан, аха астəкьа дпырхаганы дыкоуп хəа сыкəмызт, — ихəеит атауад, игəи шеилашызгьы тынч даацəажəан. — Уи иеипш икəкəоу рзеилымкаартə ажəлар устəкьа игазам, дара рзыхəан абзиара иашьтоуи ирпырхагоуи заманалатəкьа ирдыруеит. Ах иааиа-хəауа зегьы дрыцəшəо далагар, ускан ахра ныкəгашьа имазам, аха, хəзшаз ицьшыаны, ашəаргəиindaцəа среиуам.

Пыта итегьы нацитцакəар шитахыз, ус азəи дааəналан, иажəа еипикьеит.

— Атауад, уххь згеит, шəеицəажəара сахьапырхагахəз гəиыбган сумтан, аха хатцак дуацəажəарц дутаант, уибарцгьы итахуп, — ихəеит дшыəналэцтəкьа дынкахырхəан.

— Дашəишьт! — дакəшахəтхеит атауад.

— Ихалазатəу?

— Избан, ирацəаəума?

— Мап, əыцьа роуп икоу! Руазəык даурымуп, тырцьманс ицу дацсыуоуп!

— Ах, ухаткы, цьоукы утаазар, супырхагахарым. Саргьы шьта акарулцəа рахь сцап. Амшгьы, абар, ахəларахь еихеит, акы нарытцасхəакəап, — ихəан Алкьарым, дəагылеит ацара иеазкуа.

— Исамхəакəа ахара умцан, икəлоит иаалыркьаны устаххаргьы, — игəаицеанитеит атауад.

Алкьарым идəылтцымта иакəыршəаны, ус ант ахацəа ааəналаны ацсшəа анырхəа, атауад днархатгьиланы рнапкəа нарымихит. Ианеибартəоз аамтазы аурым акы неихəеит, аха уи атауад ианизеилымка, иихəаз закəизеи хəа атырцьман днаиэцтаант.

— Акыр тəылакəа ркны ахцəа зəырəы збахьеит, аимператорцəагьы срыкəшəакəахьеит, аха азəи дəагыланы макьаназы дысцымлац! Итабуп, хəтырла сахьидикылаз, даараза сгəи канатцеит хəа узихəеит, атауад, ухаткы! — аурым иихəаз ааитеигеит атырцьман.

– Дтауадзарггы, дынхафызарггы, ацсуа цас ақәымныкәара азәггы дақәйтзам... Шәабантәиаауеи?

– Амзаратәи ауахәама ақынтәи, уххь згеит!

– Ари дабауцнагалей?

– Католикс ихәмоу Захари тырцьманс сиццаны сааишьтит, ухаткы.

– Уарггы ауахәама аматц азууама?

– Ааи, уххь згеит, аепископцәа сыруазәкуп сарггы. Афанаси хәа исышьтоуп.

– Ари дабашәыднагалей?

– Италиантәи дааны дыкоуп, даурымхылтцьттроуп. Жанн де Лукка хәа ишьтоуп, дагыцарауафуп, уххь згеит.

Аурым ихьз илымха ишаатастцәкьаз, тырцьманс ицыртцаз днеизыпшит, абыржәы иара итызшәа шрымаз гәфарас икатцаны. Убри аамтәзы уаххьафара аамтә ааихьан ақнытә, атауад ацәажәара дахымццакзо дыштәаз, ус аматцуцәа аафналеит, афатәкәа зныз ачарма дукәа ирынтцаны. Ирласзаны аишәа еитцхәа ду шаадырхиазтәкьа, рнапкәа зык нархьыршаны, нас сасггы цшәымаггы нахатәаны акрыфара иналагеит. Ацхьазатәи аныхәәфә Анцәа ихьзала атауад дфәагыланы ианааникыла, аурым уи даараза гәхәас икаитцеит, аха изеилкаауамызт убринахысггы ныхәәфәк никылацыцхьаза дгыланы, есымша анцәа ихьз хәаны дызныхәоз. Амзара даныказггы, уакаггы ршьапы иқәагыланы ишеибаныхәоз ибахьан, аха убас зацахыз дазымцааит. Аракаггы дазтцаар итахымызт, избанзар ацсуаа убас хәтырқәтцараны ишрымаз шыта игәы азфәит.

Акранырфа-акраныржә ашьтахь аишәа инахытцын, нас рнапкәа фәцхьа зык нархьыршаны инеибартәеит, убасканоуп атауад асас ихы наиқәкны иазтцаара даналагаггы.

– Асас, ухаткы, шыта еилыскаар стахуп сара сахь уаара хықәкыс иамоу?

– Ах, сацоумцан, аха избан уажәацхьаггы абри уза-зымтцаацыз?

Абри азтцаарала ацәажәара ахы анадыркы нахыс, афь-цъаггы еибырхәоз атырцьман цсышәалеи урымбызшәалеи рзеитагара дналагеит, зных асас иахь днацшуа, нас илацш атауад инаидырхало.

— Аңсуа доухатас иипхъазо атаскәа зеггы зейцшроу уажәы излауасхәари, — пышәырччарак икышә иныкәырхх-аакәырххуа ацәажәара дналагеит аҭауад. — Аха абри уаназцаах, иудыруазаанит, асас иитаху апхъа ихатә ихәаанза узаазеи хәа иазцаара аңсуаа хкны иламысым, ипшзам хәа ишахәапшуа. Ажәытәза аахижәтеиггы аңсуара атас дынхафызарггы, дтауад-зарггы, ах иакәзарггы, деибашьфызарггы, аилагара азәггы дакәйтзам.

— Ажәларкәа избақәахьоу рахьынтә шәара шәтас еиха исгәапхейт, — ах дышидикылаз агәахәара шинаҭаз убаратәы ихы-иґы ихалашо акәын ацәажәара дшафыз Лукка. — Абри шәгәы алакастап хәа исымхәейт, сыгәра жәга. Аңсуаа шәтоурых бзианы издыркәо среиуоуп сарггы. Амитә шышәхыжәгахьоу, амитә шәшалапшхьоу ҭыстаахейт, уажәы атыхәтәан атыркә-цәаггы ааны ишәтәтәейт. Адунеи аґы ақьырсианра ан-цәырҭыз апхъаза издызкылақәаз шәреиуоуп шәарггы. Истахуп ақьырсианраз аус қыақәа аракаггы инасыгзарц. Ақьырсианцәа иртагылазаашьоу баны, нас ауахәамақәа ркны Анцәа дузза идоуханыкәгафцәаггы аҭахәарақәа нарыстарц сыгәтакуп. Адунеизегьтәи ақьырсианцәа зеггы хылапшра рзызуа Ватикантәи ауахәама иадыруазарц аҭахуп ауахәамақәа зеггы цхыраарас ирыҭатәу аилкаара. Абрахь сзаашьтуггы убри азыхәан ауп.

— Ус акәзар, иахьынзауҭаху ара сара скны уаагылар калоит, избанзар схатаггы скьырсиануп, стәылаггы қьырсиан тәылоуп! — ихәан Пыта, асас дзышьҭаз аус бзиа игәы ааканатцейт.

Лукка уи цәгьаггы бзиаггы анахимхәаа, иихәаз агәра изымгаз цышьаны, аҭауад икәа инапы нтшьны, ихәда иахаз аңьарггы нтыганы дагәзуа инаиирбейт, дышқьырсианыз алаир-цабыргразы. Аҭауад ихәда иахаз аңьар Лукка ишиирбази, убаскан иихәаз иажәақәеи мызкәа иахьанзаггы аңсуа тоурых аґы иаанханы икоуп.

— Ах гәыраз, шахатс аңьар сумырбарггы калон, избанзар ақьырсианра ушадгылаф дуу ала апхъа идырны ауп сшүтаазггы... Иҭабуп уахтынраґы аагылара сахьакәйтүтәыз, — аҭауад икаитцоз адкыларә бзиа игәы зынза ихнахит Лукка. — Уатцәы ауахәамахь уцозар акәхап?

— Избан узатцааз?

— Захари исеихәеит уахкәажәпхәыс аабыкыа лыдунеи псахны Аназарахь дышцаз. Макьяна лышкәсгыи мтыцзаап. Уатәы мшапуп, акьырсианцәа зеггы ихамшныхәа дууп. Аиашазы, убас кәутроуп хәа сызудтом, ах, ухаткы, аха иутдасхәар стахуп, упхәыс лыхьазала чачхадыл аены цәашык былны зык лызхтәалара шатаху. Апсцәа ирызку агалаба уахапхьар, лыпсы атынчхараз сабапс илзыкалон, — ихәеит Лукка.

— Ааи, уатәы мшапуп. Чачхадыл аеынгыи еишәак умыргыларгыи тасым. Саргыи афнынза снабжысроуп. Сашьей, нас сани саби рхатгәынкәа ркынза сцаны зык нарызхтәаланы, еишәак нарзыргыланы схынхәып, — ихәеит Асланыкәа, уатәы шныхәамшыз анигәалашәа джагылан.

Адыржаены ианша, амра агыламтаз ауахәама акынтәи асаркыал асбжыи аагеит. Лукка итдихәаз табыргны анагзара ахәтоуп хәа, убри аамтазы атауад амрагыларахь ифы нырханы, ипхәи ипхәыси цыанат гылартас ирзыкаларазы аматанейра дафын.

Шыжынатды ахәса асны ачыскацара ржазыркхьан. Акәатдахь иныцагаланы, акымкәа изыхныхәаз ашьтәакәа шыны, нас атдлакәа рфы икнаханы рцәакәа рхыхра иалагахьан. Дәеа цыоуки еицхырааны, акәац зтарцшаз акәаб дукәа ырмазеины амца иахакнархәхьан. Атауад аныхәа идырныхәаларазы ихәы хәа, анхацәа зәырфы ачеицыка рнапы икәыргыла ахтынрахьы ржаархәхьан.

— ... Дад Атласкан, ари иузеитасхәаз схата слымха иахәзи, сыблакәа рыла избәхьази роуп, аха макьянагыи итеггы иуасхәакәаша рацәоуп, — ихәан Ардимон, ицәажәаранкыланы, нас игәалашәаракәа дәеакахьы иниаганы, иажәабжы ишацитшаз азхәыцра дналагеит.

VI

Амшап аниас ашьтахь мызкы акәра аатхьаны еипш, шыцаеыуаацәакәак, Сыпса (Супса) адгьыл каршәра икәсны гәыриаарахь иахтынра есааира аеадхалара иафын. Аилахәлара иафыз амш дук мырцыкәа еилалашьцаны, идоуха еидаразшәа адгьыл ианахаха, адунеи зеггы алашьцара иаалахеит. Еишьтагыла инеиуаз руазәык иарпысымтатәкыа дтагылан, абшалых кәалз-

хылҗа ихан, мацәазтас еихацсаны ицаз акәалзмаҗәә ишьамхы илахысуа ишәын. Аҗызаџцәә иныкәыргоз ажәџахырҗак аҗша ишәхнамхәаразы, разных гәлатҗак ала иарҗәа гәышпаҗы иаркын. Иҗы амгәәцәә инахысуа икәз аса дук икәнын, убри затәык акәын бҗьарс имазггы.

Ашьтахь игылаз еиха деитҗбын, уиггы кәалзмаҗәәла дчапан. Зыҗтра иҗаз асак ишьтахькала икәәкәа икыдын, иапхьака ирхаз аҗсалабеи аманызеи ицнапыкала еидкыланы икын. Маҗк ашьтахька данаанхалак, иҗы аҗәра наҗәакшаны, амаҳмызкәаггы наҗакшаны, иапхьа инеиуаз ахатҗа иҗынеихыгзалон. Арха дгьыл рышьтахька иааныжыны, ашьхара аҗынза икәмкәа рацәак ихаракымыз џ-хәык реиџхаа рыбжыаламҗаз, аҗхьа игылаз ахатҗа ишьтагылаз днаихьзаны ус ихәеит:

— Ех, иараби, шыта хәхымызар калап!

— Иугәамҗхо закәи, аамсҗа, ухатҗкы? Хәзхымыззо арбану? — дҗааит арҗыс.

— Хара хҗкны еиҗш, ишаахәлалак аракаггы абаагәара уаџ дҗарыжылом хәа саҳахьеит. Исыздыруам еибадыргас ирымоу иарбан ажәоу. Арахь смааиҗьҗеи шыта акраатҗуеит. Издыруа хәа икәз зыҗсы еиқәсырхәхьаз җызаџык дыкән, аха уиҗьҗеи уи дахьагахьоу здыруада.

Изықәтәаз аеқәа амџа хара иҗнашәаны уаха нарылымшо, рыҗсқәа ргәы икылахо акәын ишнеиуаз. Алашыҗара реалак ишааиуаз, ус инадгылеит згәашәқәа ыҗдарҗаца иадыркхьаз абаагәара ду. Еиқәыҗьбараха зыбжара тыхәхәоз аханбааш ахышә еиҗарсақәа рҗынтәи иҗааза лашарак дәылҗхон, аха иара ус азәы ихәынга җьара ирзадбаломызт. Абаагәара аҗаларҗа аханы хәхәла икәҗаз кәарҗк аласан, уи ахышә аҗынтәиҗгы лашарак џналашон. Агәашә авараҗыҗәҗкәа икыдкнахалаз алахтымк арҗыс илаҗш ишныҗашәазтәҗкәа, ахышәтхәа дыл-еыжәҗаны иаакнихын, нас еиқәырҗцакны агәашә днасит.

— Узустәда ашә җызәуа? — убри аамҗаз азәы ибжыы җкыкзә иаагеит гәырҗьбызшәала.

— Харантә иаауа уаауп, ашә хәаашәырт! — цкәа ибзианы изымхәоз агәырҗьбызшәала аҗак ныкәитҗеит иеыжәымҗы-җыз ахатҗа.

Убри аламталаз карулк ихы ахышә инхырхәхәаны, адәахыы даапшуа деитатцааит.

– Шәызустцәада?

– Аңсуа ах Чачба Пыта икынтәи уск атыхәала хәауеит! Евдемон иахәатәык хәмоуп! – атак ныкаитцеит уи ахатца.

– Уажәы игәрагам ауаа рацәафхеит, издыруада амц ухәозар?

– Иараби, гәыриаа шәтагылазаашыа абастцәкыа зынза ишәартахама, ишәтауа асасцәагы шәрыцәшәартә акынза?

– Мачк шәаапшы, уажәыцәкыа схынхәуеит! – ихәан акарул, убри аамтаз ахышә ихы нылазит.

Дук мырцыкәа, уи акәарч акынтәи цәымзалашарак алашь-цара иалапәтпәтуа цәка илбааны афынанахеит, аха агәашә аатуамызт, ирбоз алашарагы харахо мацара, ашьтахь ирымбазо зынза инытабеит. Пытрак ашьтахь, фәцхыа уи алашара цәырцны агәашә шыказ ааигәахара иналагеит, уи аамтаз цәажәабжыкәакгы рлымха иаатасит. Иубаратәы икан акарулцәа аицәкаара бзиа шрымаз, аиххәыцра ееишәа ишышыақәыргылаз. Ус, агәашә аартны интарыжылан, уака ирцылақәаз хөык ахацәа иртааз уаха абаш афы ишыпхьоз анеилыркаа, нас рыеқәа рымырхын, аетрахыы ирыманы рфынархеит.

– Ахтына ахылапшөы дышәзыпшуп, шәсышәталаны шәфәашәха, – ихәан дәәазәы, алашара дырбо днарапызеит.

Иаафналаз асасцәа руазык, ахтына ахылапшөы иаразнак дшидырыз мөашө, аха макъанагы цкыа агәра изымго ицъашыаны дцааит.

– Мшәан, аамста Ардимон уоума сапхыа игылоу?! Ари уара уакәтцәкыоу, мамзаргы сыблақәа сыржөу!

– Мап, убла уамжөеит, аибашыы глам Леонти. Ааи, зыхьз ухәаз соуп уапхыа игылоу, – ихәеит Ардимон, зыкны иааиз иаргы дшидырызтцәкыа.

Убри аамтаз ашыцәагы рөынеигәыдыжыланы инеигәыди-бахәхәалан, нас ыыцбарах еицәпшуа аизцаара иналагеит.

– Уаха узбап хәа сыкамызт, аха абар дырөегьых хәхьеикәшәаз. Даараза сеигәыргөеит убара... Иарбан хыпшоу иаалыркыаны хашка уқәызгалаз? Иануқәхәла умфәхыцу, мамзаргы уск уашәталаны уау?

— Ааи, уск атцыхэала сааит, аха уи нас тынч иуасхэап... Уеикэхап хэа сыкмызт, аха даараза сеигэыргъеит ухэра уацэынханы уахыызбаз, — ихэеит Ардимон.

— Сшубо, иахьанзагы уара иубзоураны сааиуеит, Ардимон, ухаткы. Ускан уара уакэмызтгы, схатгэын еикэысны иахыкоу азэы изымдыруа шьта изхьазаарын. Иудыруаз, уцсы ауп исхоу.

— Аразкы змоу еснагь апсра дахыцойт. Ишубо, аибашь-ракэагы зны-зынла аразкы рыцуп, иразкыдоу дтахойт... Уи бзиоуп, аха абааш ахылацшвыс акалара угэазырпхей? — ихэан Ардимон, нас дача зцаарак ахь иеынахигейт.

— Ардимон, ухаткы, апызара шьтастцейжътеи акраатцеит. Санырхэыз аахижътеи уаха сеибашьыртэ сзыкамлейт. Сшубо, уажэы абри абааш сахылацшуашэа сыкоуп, — ихэеит Леонти, ипсы еикэзырхаз ауафы игэазхара дзицампшуа, игэазхара дзимазцаауа. — Иуцу ари арпыс уара дузааигэазар акэхап?

— Ааи, ус азушьаргы калойт. Сабхэында аихабы ица иоуп, Доулат ихъзуп. Мфанызара сзиурц дсыцуп.

— Иабихэац, цэажэарыла шэхы тыскъазар калап, амфа иаркараз ауаа, шэтэа хэагы шэахэашьа сақэшэом, сымшақэ рхэааит... Акыр иацсоу асасцэа, шэхаткы, арахь шэааскыаны иахьшэыманшэалоу шэнатэақэа, сара уажэытэка сааиуеит, — ихэан Леонти, исасцэа рхала иныжны ашырхэа дындэылтцит.

— Аибашьфы ицстазаара абас ауп ишыкоу, — ихэеит Ардимон, дшынатэазтэка. — Цабыргны, аамта агьаргьаласа ианушэатэка ауп аешацсахуагы... Анацьалбейт, уижътеи зака зы амшын иалалахьоузеи!

— Изхухэааи? — дцааит Доулат.

— Изхысхэааз убри ауп, абыржэы идэылтцыз ахатца анкыа иаркы-ирцэ хэа икақаз апызацэа дукэа дреиуан, еибашьфы гэгэазак иакэын. Абар, уажэы абааш мацара дазаанханы дыкоуп, аха усгы анцэа ицьшыоуп, избанзар ихэра дацэынхап хэа сыкмызт.

Ардимон итцегы нихихэаакэар шитахыз, зыцэгьа ухэо ушэ дылагылоуп хэа, ус иаргы даафналейт. Асасцэа шитаз ргэыреанимтақэа дыкам, иара инаишьтарххны тыпхацэақэак аакылкэейт, афатэқэа зныз ачарма кьацсқэак рнапы икэыргыла.

Убри аамтаз Доулат амла дшакуаз аеааинардырын, амлашьра ица интагыежыызшэагы ааиамхабеит. Аишэа ахатэарада иааинырсланы фатэыла иандырмазеи ашьтахь, Леонти урт атыпхацэа рахь ус ихэеит:

— Шэхы шэакэитуп, шыта шэцар калоит, — ашьтахь Ардимон иахь ихы нарханы иажэа инацитцеит. — Азэы данысхагыежыуа бзиа избазом, еибашьыџцас акрыфара уажэыгы еиха исызгьамоуп. Ардимон, уаргы ус акэхап ушыкоу... Ар рдэы уқэтэаны узышыцылахыоу акрыфара еиха иузыхалалми?

— Акрыфара мацара акэындаз, адэазаџ уқэианы ацэарагы уанашьцылалак абымбыл цэартэ иузаџызахоит.

— Ха-ха-ха! Ииашаны иухэеит, аибашьы дызмышьцыло арбану... Шэыххь згеит, ахы, шыта аишэахь шэааскыа.

— О, арака бзиа шэыказаап! — ихэеит Ардимон, аишэа архиашыа аниба.

— Атыркэцэа иахёырымхыр, макыназ ххы хыхашшаартэ хакам.

— Шэхы рытцашэымгалан.

— Урт наќ-наќаз иќартцараны иќоу сыздыруам, аха уажэазын ацоуаа зегы рнапахы иааргахьеит. Уажэнатэ зэырџгы тэыс иќатцаны титэыс Константинополька рышытра иалагахьеит хэа ажэабжыќэакгы сахахьеит. Агэра ганы сыкоуп харгы урт ртагылазашыа аџыза иаарласны ишахзапыртцо. Иќалоит еихагы хэицэартэыр, аха хэапшып аќхыка иќало хбаанза... Уи бзиоуп, аха хашка уқэызгалаз мазак атцамзар, еилыскаар стыхын?

Ардимон икрыфара нкылашэа илапш кыдырхаланы, хэыцрак иенаташэа ааќаитцан, нас иркыаџзаны иеилиркааит иаара зыкыз. Леонти уи игэы акыр дынтанархэыцит, иаразнакала гэапхашаќэс изыќамтцазаргы, уеизгы апсуаа рах иитахыз игэеиќэхэалагазшэа азипхызеит иара итэала.

— Евдемон уи дазыразхап хэа сгэы иаанагоит, аха, иазууеи, иазаагара иапырхагоугы ыќагэышыоуп, — ихэеит Леонти, иќамќэара аанкыланы, имтагылаз аџы данафыхэа ашьтахь.

— Избан?

— Избанзар, иќкэынцэагы аќэшахатхароуп. Дара роуп уажэы ар рпызаџцэасгы иќоу.

— Избан, Евдемон аңызара шытеитцартө акынза дажэыма?

— Макъана илшартө дыкагэышьан, аха иаалыркъаны данылашэха, ируаа ыыцбараны еихшаны ицацэа рхаиргылеит.

— Длашэхеит ухэоу?! — иаацьеишьеит Ардимон. — Акыр цуама ас дкалеижьтей?

— Имтыкэа, шыта ыбака шыкэса иреихауп. Аибашьы акы данафым игэы мжыакцои, уаанза иубахьац иакэымкэа ихы акыр дазрыцханы ауп атыхэтэан дшыкалаз.

— Иараби, сахьааиз сгэы иамыхэаша алоуп ахы шаркхаз!

— ихэан Ардимон, иахаз гэынганы, нас иажэа инацитцеит.

— Ианакэзаалакгы исыхьрызеи хэа азэы имхэароуп... Ашыаб иафыаз Евдемон длашэхоит хэа икадаз? Ех, хазшаз дахзыбзиахароуп!

— Исыздырцэом идугалараны икоу шидикылаша, избан-зар ицкэынцэа ирхэараны икоу акэхоит иакэшахатхара зыр-маншэало... Мшэан, уажэы аскак изеиפהакри, уи шыкалаша уатцэы еилукаап.

— Аиаша ухэеит, заанатц уи халацэажэарым, — днакэ-шахатхеит Ардимонгы.

Игэхьааибаганы излаказ ала, афыцагы шыицеажэоз мацара акыргы еидхалт, атцагэазын ауп ианышьтала. Ардимон дшашьцылахьаз еипш, ашацкыраз дцагылан, иеиелеихэеит, аха инафсшэа ицааз Доулат ирфыхара дахыццакуамызт. Атауад Евдемонгы макъана дымгылацзар акэхап хэа дхэыцуа, ахышэ еицарса дкылпшны адэахьы ацшра дшафыз, ус даафналеит Леонти. Убри аамтаз Доулатгы дфыханы аеиилахэара далагахьан.

— Уа шыыжьбзиахэа, асасцэа! Гьамала шэзыцэамашь иаха?

— Хэфны хакэзшэатцэка храхатны хэцэеит, ешара ззылцхаша Леонти, — атак ныкаитцеит Ардимон.

— Атауад дузыпшуп. Ашыыжь адырра шистазцэка, удкылара дакэшахатхеит.

— Ас шыыжьшаанзатцэка сакэгэыгуамызт.

— Иашьцылахьоу иакэымзар, уи дангыло ацэа алцра уадафуп, дшылашэугы, иацхьагы уаф дызгылом.

— Ус акэзар, аамта згарым.

Ардимон иабѣар ашә илагылаз акарулцәа руазәык инаиркны иѡналамтаз, аҫауад Евдемон кәардә хараык дықә-тәаны, алашәцәа ишырказшыоу еицш, алашара зымбоз иблақәа цыарак затәык икыдырхаланы дтәан.

— Иахятәи ашара зшаз агәабзиареи ацсынтры дуи уатәеишыааит, хъзи-цшеи згым аҫауад Евдемон! — дшыныѡналазтәкьа, днаидгыланы инапы имхуа, ацсшәа наихәеит Ардимон.

— Бзиала уаабейт, ацсуа хатца! Абра сааигәа уатәа, — ихәеит аҫауад, азеигъашыарақәа ртак камтақәа. — Иухъзуи?

— Ардимон!

Асас шыта дтәахәеит анигәахәуаз аамтазы, Евдемон ѡацхәа ибжыи наиргеит, уажәы иблақәа даеацъара ирцшуа.

— Изласархәаз ала, ацсуаа шәах Путо уааишытзар, акы дшаргәамтцау акара сгәы еилнакаауеит... Сгәаанагара иашоума?

— Угәы уамжәеит, аҫауад, ухатцкы. Атәым лацш уанлапшыкә-натцалак агәамтцхатра утанаргылоит, убри атыц иахзыкәтцозар хәа ауп саара зыхкьазгы, — атак ныкаитцеит Ардимон.

— Уи цабыргуп! Имшытацәгъарку алацш ушнытцашәалак, нас ееирак шузыцшым ззеилымкаауада, — уи днакәшахатхеит аҫауад.

Реицәажәара абасала ахы надыркуаны еицш, ицшзакәа-кәараза иказ тыпхацәақәак афатәқәа рнапы икәыргыла иааѡналан, анаѡсшәа игылаз аишәа еитцхәа иныкәдыргылеит. Руазәк рнапкәа длырзәзәаразы гәыгәымк кны данаархагыла, Ардимон иблақәа рыла иналирбейт ацхәа аҫауад илырзәзәарц. Евдемон инапы азы ахыыршара дафнатцы, убри аамтаз уаѡ дахыыказамыз илацш кыдырхаланы ихагылаз атыпха дналазтцааит.

— Асасгы акрысыцифар стахуп, инапы изәзәахыоума?

— Аҫауад, ухатцкы, уацхәа азәзәара мап ацәикит.

— О, ус акәзар, макъанагы ацсуаа рахцәа хатыр ры-кәырцзоаап! — ихәеит аҫауад, иажәақәа алаф ахь иурхаргы, атцабырг ахь иурхаргы, аѡбагы рыла итибагартә. — Уи даара сгәы канатцеит. Ахатырбара ыканатц, ажеларгы акгы рыхыуам.

— Ахаҥырбара ҕазцо агэы ауп, аҥауад, уххь згеит, — ихэеит Ардимон, уи ихэааз игэы иахэаны.

— Даараза уиашоуп, избанзар, аблақэа ирбозаргы, згэы ҥсыз иоуп илашэхаҥҕыа. Аха агэы аҥсы ҥазар, усқан аблақэа ирымбозаргы, алашэ хэа узизхэом, — асас ихэааз игэы иахэеит Евдемонгы.

Акрыфара рнапы надыркуаны еипш, Ардимон ибжыы ахыгалоз аганахь ибла лашэқэа нарханы дҥааит аҥауад.

— Агэырҥ бызшэа хар амазамкэа иухэозаап!

— Сшыхэычыз истцахьан, аҥауад, ухаткы.

— Саргы сшыхэычыз аҥсшэа сҥахьан, аха саламҥэа-жэеишьҥеи оумажэ ҥуеит, шыҥа сгэы ишаҥаху исзымхэар ҕалап, — ихэан аҥауад, даараза ихэанчаны аилкаарагы удаоһы аҥыхэтэан ҥсышэала дааҥэажэеит.

Ардимон убри аамҥазы акрыфара даҕыҥҥын, аҥауад илаҥш даатикит, аҥсшэа идыруеит хэа дахыҕкамыз ҥыашыахэыс дбаны.

— Саныхэычыз Гэыбаадэы инхоз сан ланшыҥэа Ҧынза-чаақэа рахь аанҥасра сылгалон. Уаҕа ҥсышэамзар акгы рхэомызт аҕнытэ, саргы хар сымазамкэа истеит, аха иазууеи, сан даачмазаоһаны данҥсы ашыҥахь, лассы-лассы уахь сцалартэ сзыкамлеит умхэозар. Даанза умнеиааит, сан ланшыа Ҧынзачаа Хаурхан иоуп Евдемон хэа сыхызызҥазгы, — икрыфара иалагзаны аҥэажэара даҥын аҥауад.

— Ассир, аҥсуаа шыҥрала ушырзааигэаз сыздыруамызт, иагысмахаҥызт!

Евдемон аҥсшэа гэхьааганы дыҕазшэа, аҥыхэтэан иарала мацарала аҥэажэара аахҥеикит, зны-зынла ажэақэак анихашҥлак иара ибызшэагы наҥырхыраауа.

— Уххь згеит, еихау мчы зыҕалом еигэылаҥоу о-жэларык аиҥхыраареи аидгылареи анрыбжэоу, — аҥауад иҥэажэара шааникылазҥҕыа, дыззааз аус ахь иеынахигеит Ардимон. — Аҥсуаа жьраҥэарала уахыырзааигэоу азын акэхап, ах Ҧыта дуҕэҕыҥны суаҥэажэарҥ сзузааишьҥызгы. Даараза угэра игоит оызара изууп хэагы.

— Иухэарҥ иуҥаху макыана исзеилымкааҥ... Иарбан оызароу зызбахэ умоу?

— Атауад, уххь згеит, шыта иумахацкәа укаларым, Гыртәыла ах Леуан хажәлар ирзааицаз. Иахыагы иекынтда дашьтоуп, икаитдалакгы амрагыларахьтәи хадгылкәа наитцакны, Гыртәыла иналагәаны иахра ахәаакәа итцеггы иртбаарц.

— Ицхәыси ихәыцкәеи цәгыамыждарала дрызныкәаны, заб иашьа ицхәыс илыхнахәааз аринахысгы иимгәагыра арбану, — иарггы уи игәаг имеижьтәи акраатцуазшәа иажәакәа гәеантцагаха даацәажәеит Евдемонггы. — Изласахәхыоу ала, Леуан шәтәыла еимтәаны дшыхынхәызтәкы, иаб иашьа Гьаргь Липартиани хәагәыжыла деикәпахны баашк атцан дытцәаицхәазаап. Цәгәала дицәшәозар акәхарын, ашытахь дишыит хәагы лымхатаскәак хара хкынзагы иаазеит.

— Дишыит ухәама?!.. Аритцәкы хмахацыт, ари хара хзы ифыцу ажәабжыуп, — ихәеит Ардимон, акгы зымбоз атауад иблакәа дырхыпшыло.

— Ацсуаа шәах иицахыз еилыскааит, аха макыанагы схы азцом даншәыкәла ифәгылара иезазимкыз. Сара исмахац, ахатцара згым ацсуаа азәы ицәшәаны ихьатхьеит, рөыцхьаркхьеит хәа рзырхәоны, — шыта тахмадатцас ибжы хәарчаруа, ацсуаа рказшьа бзианы ишидыруаз ала, даацәажәеит атауад.

— Ах Пыта уи избаны икаитцаз усуп. Убри аилкаара утахызар, уи зыхкызггы уцәыззом, атауад, уххь згеит... Пыта ахара ихәыцуа уафуп. Заанатцгы идыруан имахә тәамшыарыла ицха лхәыцкәагы ларггы цәгыамыждарыла данрызныкәа нахыс, еибашьрала дитәараны дшыказ. Аха уи аамтаз ифәгылара дахыгзомызт афнытә, иабашьра иезазимкит. Уи адаггы, ицха лшьоура ауаа рнапала инаигзарц итахуп хәа изырымхәаразы мацк даапшырц итаххеит, аха имахә уи ихы иархәаны иццышәитәит ацсуа қытакәа. Тәыс икаитцарц иахигаз ауаацсырагы мацфым. Гыртәыла ах ацсуаа дрымахәхар агыркәеи хәреи хаибашьракәа атыхәтәа пнацәап хәа ихәмаз агәыгра, ашытахь даалаган, инапала ицхастәитәит. Акәты ашыга ашыацәхыц ицнаршәоит хәа, зегь рыла дызлахьурхәышала иеыкаитцеит ихамыждараз, — ихәан Ардимон, иртагылазаашьахаз изеитәицхәеит.

— Ааи, аибашьра ахы аихәлакраз Гыртәыла ах инапала аңсуаа рымца афархь атцаижыт, — уи днақәшахатхеит Евдемон.

— Атауад хшыәлаша, иудыруа сыздыруам ах Леуан атырқәцәа рыматцаура иешазикыз. Иажәабжьны хара хҕынзагыи иназахьеит, бацны атырқәцәа иқәыртцаз 800 аршыын абалыхи, иара убас иуаажәлар рахьынтә 40-ык атәцәеи есышықәса рытара дшақәшахатхаз. Агәра гангы сыкоуп, атырқәцәа иеырмааигәатәны ацхыраара иртәртә даныкала, усқан зегыи хзыхәан дшәартаны дшаақәгыло. Атырқәцәа усеицш аразкы анырызлцха, усқан аңсылманра алартәаразгыи еиҕу тагылазаашьа зыкалом дара рзы.

— Ажәакала, аңсуаа рах Путо адгылаф дитахуп?

— Ааи, уххь згеит! Гәык-цсыкалатцәкьа дашьтоуп гәыриааи аңсуааи анкьатәи реидгылара еитәрфыцны еидгылафцәахарц. Абри уақәшахатханы укалозар, иаҕа Леуан диабашьырц ифанынеихо аамтаз, уаргыи ацхыраара иутәрц духәоит.

— Ишца, ах Путо Гыртәыла дабашьырц ақәкны дыказарцу?!

— иааңьеишьеит Евдемон. — Ауадафра ду иеалеигаларц итахеит!.. Ажәакала, иаалыркьаны исааугеит имариам азхәыцтә!

— Усеицш атагылазаашьа шәзыкалоит хәа сызхәом, аха Леуан ихыицшны атырқәцәа уатцәи шәара шәышқагыи рнапқәа аадырххар, убри аамтаз дгылафык дшәымамкәа шәхалазатцәык шәырфахар калоит. Пыта абри идыруеит азоуп заанатц аидгылара ахәтаны изипхьазо. Убри аҕнытә, атауад, уххь згеит, ақәшахатхараз уара узыхәан митәзак азхәыцра атахым хәа сгәи иаанагоит, — ихәан Ардимон, иажәа нфахитцәеит.

Евдемон цытраамтақ акы ахәара иеазымкыкәа гәтахәыц-рак иеатаны дтәан, идигалаз ақәшахатхара хыццакрак амтакәа. Икаитцоз афымтрала, Ардимон игәи азәеит, издыруада дзақәшахатымхакәа дыказтҕыи иаразнак шыта мап ацәикхьазаарын хәа, аха убри арцабыргит атцыхәтәан ақәшахат ажәала данаацәажәа.

— Аңсуаа шәахатыраз мап ацәкышыа сзамто сзызхәыцша сыдыжәгалеит. Ииашоуп, аидгылареи аицхыраареи мчуп, уи хеиқәырхагоуп, аха икоуп цынгыла хәычыкгыи.

— Иарбан, уххь згеит?

— Ари аус спацаагы ақәыршахаттәуп, еихаразак айтбы Ирадон дазаагатәуп. Аихабы ачарааи хареи хабжьара агаға ахылацшра аитоит, айтбы Лазтәыла ахәааҕ дгылоуп. Арахь, ишубо, сара слашәхеит, спацаа сыцымкәа цызара катцаны, анкәа еипш, шыта сеибашьыртә сыкам, — атцыхәтәан ихы днахыгәырөеит Евдемон.

— Атауад, уххь згеит, уара уакәын ихадаз, абри уанакәшахатхах, учкәын айтбы иазаагара шыта сара схахы изгоит, — ихәеит Ардимон, иацаажәоз ибжьы ахьгоз ахь ихы рханы.

— Аибашьра сылымшарггы, макьаназ сыхшыф апхьагылара алшартә икоуп. Хазшаз алашара сыблақәа ирымихызарггы, макьаназ сгәы лашәымхац. Ах Путо увагылара Евдемон илшарашәа ихы ибоит хәа, ушнеилак исызиахәа.

— Улшарақәа урцымхааит, атауад, ухатцкы! Укәыгара ду сакәыхшоуп! Итабуп ақыара аарцшны мап ахьумкыз!.. Шыта сарггы сгәы ртынчны схынхәыр калоит!

Ардимон атауад иакәыршахатра ахылиршаз азы игәы тьцпраауа, уи азын табуп хәа наххәааны адәахыы дындәылцит. Дыццакы-ццакуа дшааиуаз, ус Доулати Леонтии абааш аварахьшәа иааиҕахәит.

— Иутахыз уыызбама? — дтцааит Леонти.

— Дақәшахатхеит, аха ицкәын айтцыбггы иацаажәатәыс исымоуп, — атак ныкаитцеит длахҕыхза. — Ахи атцыхәеи иара иакәын, ицкәын итәы шыта имариоуп. Сгәы иаанагоит уиггы дазыразхап хәа.

— Нас, узышьтаз аус урманшәалазаапей, уаха закәыхи! — уи деигәырғызшәа кайцеит Леонти.

Адырәаҕены ашацкыраз Ардимон адәахыы идәылтымтаз, аеқәа раагаразы ирышьталаны ицаз Доулат макьана дмааи-цыт. Убри аламталазы абыржәымзар-абыржәы ақәа шналагара ажәфан тлашьцааза ишәшыын, шыжьбаахыс цшахькгы аакәымтцакәа асра иаҕын. Рдәықәламтаз Евдемон абзиараз хәа иамхәакәа дцозма, ашырхәа ишьтахька дәахынхәны, ашацахәа аханбааш ахь иҕынеихеит. Ахтәарта ашә илагылаз акарулцәа дшаарыдгылазтәкьа иреихәеит, ицамтаз атауад

дибарц шиҥахыз. Аҕарулцаа руазэык Евдемон иеиҥааразы дныџналеит, ҕытҕрак аҕарагы дныџнахеит. Ашьтаҕх уахынтэи даадэылтын, аҕауад дузыҕшуп хэа наиахэаны дныџнаиҕылеит. Ардимон дшыныџналазтэҕыа, аky ахэаха дахымыгзакэа, Евдемон ибжы наиргеит.

— Избан ас изаацэаны адэықелара узахыцкакыз?

— Аҕауад, ухаткы, хэеқэа хрызнагар, исымџатэны, учкэынгы сиацэажэарц сҥахуп.

— Уара иабаудыруеи уи дахыҕшаатэу?

— Убри еилыскаап хэоуп, сдэықеламтаз абзиараз хэа науахэаны уазцаара зысҥаххазгы.

— Азиас ду Рџани Кэмыри реилаларта аҕшахэаҕы дубоит. Арха шыақьастала уцар умџа аркыаҕеуеит, лассгы иуҕшаауеит ргылартагы.

— Уххэ згеит, аеакгы сазцаар сҥахуп... Исоухэар камлари абаашқэа зака умоу, насгы иахыгылоу иарбан тыҕқэоу?

— О, аҕсуа гөеицха, еилукаарц иутахқэоу рацэазаап! — ихэан Евдемон, даҕаапышэарччеит.

— Зхы шыарда ннатыша, Евдемон, ухаткы. Издыруада ах Пыта абри идырырц иҥахны дазцаар калоит хэа сгэы иахыаанагаз азоуп аилкаара зысҥаххаз.

— Усеиҕш хыатцрак иҕеиҕшханы дҕалозар, сбаашқэа дырхызбаауам, аха иҥахымхарашэа збоит. Урт ахыыкоу, зака ыкоу рдырра ахыццакра аҥахым. Уи азын игэы рҕынчны дыказааит, ҕылартада даанхарым хэа сгэы иаанагоит, — убри агэра ганы дыказшэатэҕыа иаазгөеиҕеит аҕауад.

— Иухэаз еилкаауп, Евдемон, ухаткы. Ахыҕхыакра хҥахымхартэ еиҕш, хазшаз иуцихэааит.

Ардимон иажэа азырханы, аҕауад дахытэаз днеихагыланы инапы ааимихын, уажэшыта ханеибабаша аенынза абзиараз хэа наиахэаны, ишытаҕыка днықэтэианы дындэылцит.

VII

Ардимон аханбааш иаадэылтымтаз, Доулат аеқэа рҕы ианкны, адэаҕы дизыҕшны дгылан. Ашьтаҕх ашыҕагы рыеқэа нарывакны абаагэара аҕытырта агэашэ инадгылоны еиҕш, ус Леонти аҕэарч даадэылтын, дыччаччо днарҕылеит.

— Исархәеит шыжьнатцы амѡа шәшықәлоз. Усымбакаә умцаразы абра сышәзыпшын, — ихәан Леонти, нас зцааракгы напшыит. — Удәықәламтаз ах еиґах дубарц зутаххеи?

Иааркыаґны изеиґеиґхәеит аґауад иахь дызнейз атәы, шыґа ицкәын аитбы иахьгы дцаразы амѡа дшықәлоз наиирдырит.

— Евдемон дшылашәугы, макыанагы иеицхауа игәы дартәом, — иаазгәеиґеит Леонти. — Аибашьра азбахә иахар, аиарґа дамазаргы дылтны иґеынеихоит. Анацәалбеит, илашәра хьаас иґамтцакәа аибашьцәа рґызара злеиґгәаґыз цыашьахәыс исымоуп!

— Алашәгы игәы еибашьуанатцы деибашьѡуп, убри ауп изыргәаґыз, — абас аґак ныґаитцеит Ардимон.

— Даараза уиашоуп.

Ардимон уаха цәажәарыла иґеынмырхакәа Доулаґи иареи анааицґеыжәлоз аламґалаз, ажәѡан иазнымкылазшәа, ақәа цәыкәбарқәакгы нкапыґкґеит.

— Иаууеи, амшцәґа шәықәнакыр ґалап! — ихәеит Леонти, рґеынахамтаз ажәѡан датцапшуа.

— Ихәқәнакыргы, мцашьа хамам... Абзиараз! — ихәан Ардимон, иґеы амгәацәа амахмызқәа нтацакшаны иныґцирґкґеит.

— Амѡа алпха шәыцзааит! — инарышьґеиґхәеит Леонти.

Амрагылара шыґказ рхы рханы акыр инаскыахьаны еиґш, ус ахґынра шыґказ идыды-мацәысуа, уажәы-уажәы ажәѡан атцыцәара иналагеит. Рышьґахьґа амшцәґа рышьґаланы иаауазшәа анырба, рыґеқәа еиґа иаадырццакит, абар, ирыхьзарцгы шыґа рацәак рыгым. Ирышьґархх иааиуаз ақәаршаѡы акыр ирзааиґәахахьаны еиґш, ус хәаакаґ аґеынкыланы уаха арахь имааскыакәа, нас уи аґанахь мацара инеиматцәеит. Мышцәґаык уаха ирықәнамкыкәа иныґкґеит, еиґаныґкґеит, аха рымѡа нцәара амамызт, амшгы шыґа аилахәларахь ахы архон. Амраґашәарахьала аґстхәа лашьца иатцацәахны иґаз амра нґашәоны еиґш, ус ґәмыр азы аґшахәаґы иааидгылеит аґсаса ирыцыз хьчак. Ардимон иидыруаз агыршәала цсышәак наихәан, нас гәыриаа рах Евдемон ир ахьгылаз идыруазар хәа днаиазцааит.

Лахьхьыза ирбоз ахәґаґы игылазаарын урт, аха мчыбжьык аґхьа рґыґ иахыґны иґеґы аладаґа иласкыеит хәа нараґеикит

ахча. Ардимон убри ада уаха даеагы дазымтаакэа иеы ныздиркьеит, ахча инапы рхханы иахьыдирбаз аганахь ихы рханы.

— Убрахь изеитатцрыз абарт? — ихэан Ардимон, цытк инаскьахьаны Доулат диазтааит, уи еиха еилкааны имазшэа.

— Аџстаа илымха цьгэоуп, хахьаауа ишээртоу хэа акгы хамбац, ус зыртаххаз рхатакэа роуп издыруа, — атак ныкаитцеит Доулат.

Даеа цытк акара инаскьахьаны еицш, ус, хаблак ианна-лагылоз аамтаз зынза ианрыкэхэла, ашьтахь ацшэмацэа нарызфытны џнатакаф имџахьтцит. Зыкны инеиз атаацэа, ибеиамзаргьы, иагыгарцэамызт, ирфоз-иржэуаз рыман, иртааз асасцэа шапсыуааз анеилыркаа, ирымаз акы иаеиэгзакэа зегьы цэырганы ирымтарцеит. Ацшэма хатца излеихэаз ала, зышка ицоз ар ахьгылаз акынза шыта рацэак ихарамызт, шыбжьныкэа акара ауп уанза ибжэоу хэа агэра диргеит.

Адырџаены шыбжьшаанза ишыџагылазтэка, ацшэмацэа табуп хэа нарахэаны рымџахь еица рџынархеит. Зыкны ицхьаз ахатца ишрейхэаз еицш, цэбыргны, шыбжьоншэа харантэ рылапш иаатцашэеит, еизкэа ишытаз адэыхты акны акэыкэбаакэа реицш акыалакэа еивтцрыцхаа иахьеикэагылаз.

— Абна илатцаны ирымоу акылцшцэа шыта хгэартахьеит, аха цкэа хтыртаарцаз макьана рхы хдырбом, — урт цьара рааигэа ишыказ ицэа иалашэаны бжымазала даацэажэеит Ардимон.

— Икалап, айбашьцэа хацу цышьыаны ихаџазозар.

— Ааи, уи азоуп рхы захдырбогьы. Абыржэы хашьтахька ххынхэны хџынаххар иаразнакала ахџа хэдыргоит, мамзаргьы ихакэибахэаны хэрхэынцоит, аха ус ихазныкэартэ икататэым, — ихэан Ардимон, иеынкыланы игэы дынтахэыцит.

— Нас, ишпакахтцари?

— Ханџыжэцны шыапыла хџынаххар еигьуп. Убасала цэгьарак хгэы иштэамгы аладхардыруеит, ускан рычедырцэгьарым сгэахэуеит, — ихэан Ардимон, афырхэа ацхэа дынџыжэеит.

Цэбыргны, убри аамтаз итапшыхэуаз цьоукы игэартахьазаарын, аха рычэцэырымгакэа рышыклапшра иаџын. Рычэка рџы ирынкны мацк инаскьахьаны еицш, иахьаацэыркэаз абара иахьзаанза, хџык ахацэа абна иаалкьаны инарџагылан,

ақаңықха асақха нарғаркит. Шәызустцәада хәа иантцаа, Ардимон апхәа апсшәа нареихәан, ашьтахь изустцәаз, иахынтәиаауаз надирдырын, нас иарггы днаразцааит.

— Шәпызаф хәнаицәажәар хтахуп, дыкоума?

— Изыжәуеи хпызаф? — дцааит руазык.

— Иаб икынтәи уск атыхәала хышьталаны хәауеит, — ихәан Ардимон, дырғамцәкәа тынч даацәажәеит.

— Евдемон иоума шәаазышьтыз? — дцааит даеазы.

— Ааи.

— Шәызустцәада? — дцааит афбатәи.

— Хапсыуаауп! — атак нықатцаны, нас иажәа инацитцеит Ардимон. — Хзышьтоу аус атыхәала ах Евдемонггы хиацәажәахьеит. Уи азын ицкәынггы хиацәажәарц хтахуп, дымбақәанггы хынхәышыа хамам... Ара дыкоума иара?

— Ааи, иқылаф дыкоуп!

— Ус акәзар, иара иахь хамфәпыжәга.

— Арахь шәхашьталаны шәаала, — ихәан руазык, уаха зцаарала ихтамкыкәа, рапхәа днагыланы ифәинеихеит.

Еипхыпта адәи икәыз аибашьцәа ианаарылагылоз аамтазы, ирзымдыруаз цоук шракәыз ақара еилыркааит, аха дара ртәык дрыцны имфәпигозшәа анырба, иахынарыхәапшыз азырханы, шәызустцәада хәаггы азәи дразцаауамызт. Ардимон ақылақәа еифәкаарада еилагылазшәа акәын уаанза ишибоз, аха ааигәаза ианнеи, абжысыртақәа рытаны, зеггы цкааны ишықатцаз аагәеитеит. Имфәпызгоз ишьтагыланы ишааиуаз, ус инадгылеит егырт инарылукаартә акыр идууз қылак. Афәпхьатқәа раб-царқәа кны илагылаз ақарулцәа руазәк убри аамтаз ақыла днытцашәкәеит, рпыза цоук шитааз адырра иитаразы.

Евдемон ица Ирадон уафы шәпажәпак, акырггы дауны, зхәфсахьаггы мыцхәи ицъбараз, агәыжәлазггы хәартапшык змамыз азә шиакәыз ақара ифубаауан. Илахь ақыақара макъанаггы акыр ицшқарахыз акацырақәа анубаалартә, ашьауардын аблақәа иреипшыз ибла царыхәтцәақәа агәыжәлацәгъара рхышьшыла, згәи иамыртәоз еибашьфык шиакәыз ала иараз-нак деилукаауан. Абыржәи иқыла днытыцны еибашьра ифәинеихарашәа кәалзмацәала дцаңан, атра итацаны имгытцраз

аса чапак имака кьакьа иаркын. Ацъаз иалхыз икәалзхылца цырцыруа, иаинырсланы икатаз еишәк ахахьшәа иқәын, аибашьыга сапаркгы аمانыза ахыхь иакәтцаны анафсшәа уи иаван.

Ирадон итааз рыфналара дazyцшыны дышгылаз, ус иаа-лыркьаны адәахьы бжыцәгьақәак анаага, уи ихы иалнаркьазар акәхап, ақьала ддәылымцшыкәа ибжыы ргәгәаны инаиргеит.

— Уарбану уа зыбжыы хазырззалаз?

Убри аамтаз, ақьала афналарта зыхьчоз руазәкдныфнаххын, игәыцжәара цқьа инамырхәо, ихәда адақәа алпыкка ус ихәеит:

— Дуацәажәарц зтаху иабцъар шимоу дыфналарц ақәикит! Ишьтоуцароуп, нас уандәылцуа иугап хәа иаххәеит, аха ацсраказ иуам, ишикәну мчыла дахцәыфналарц итахуп!

— Даашәышьт ахәатәхамтца, снейфәцшыр стахуп.

Ашшразы ифналаз ахьчаф адәылтца иамразакәа, аңарда аарблакьаны, ус ақьала даатцалейт Ардимон. Ацсшәахәара ахатыңан, иехыршәааны ацәажәара ахы наиркит ехырцәажәарыла.

— Сгәы иахәеит абыскак иахьухзызаауа.

— Мчыла уаныфналахггы, избан цсышәак нахәаны сеихырхәара ухы изатәаумшьаз? — уи акгы ахымхәаакәа дцааит Ирадон.

— Итахаз афырхатца ихәтгәыни ацшәа ныхақәеи роуп сара сзымцахырхәо! Ханцәахәқәа рыхьзалаггы убас кастцит, аха ауафцсы имцахырхәаратцәкьа макьана схы исзатәамшьац! — иарггы башамашак шиакәымыз ала ихы ирдыруа, атак ныкайтцит Ардимон.

— Сзатәазымшьаз шыта уеилыскаар стахуп... Узустада абыскак зейрцәгьаны истәаз?

— Судырыц утахызар, ах Пыта жәфахыруафыс имоу аамста Цъармат ица Ардимон соуп, забцъар змырхырц ақәыркыз! — ишизныкәаз хымзгны ишидикылаз наиирдырит. — Сара сабцъар сымгытцхра макьана азәы изымгәаггыц! Иакәызкуаггы хыда даанхоит!

— Ар рпызаф иқьала дарбанзаалакгы абцъар шикәну афналара азәггы дақәитым. Дтауадзарггы, даамстазарггы,

иабцъар адәахы иааныжны ауп дшыфнало. Иҗахызаргы дсасызааит, уаргы иуархәаз хауҗар акәын.

— Сара сабцъари сареи хайцрымшәакәа еснагь хайцызароуп! Сабацәа рхәатҗа макъана азәы исыкәнихуа иҗамлац, дызустәзаалакгы дақәитыстәуам!

Ирадон убри аамҗаз икышәкәа ччапшык ашаха иныкәирххын, нас Ардимон днаидгыланы инапы наимихит.

— Исзыпшымыз ауафи сареи хайбабара иара изы насыпуп хәа сазхәыцуеит, изакәазы сааз анидырлак ашьтахь, — ихәеит Ардимон, ишнеибартәазтәкыа иихәаз атҗагы аилкаара удафны.

— Сара сзы насыпума?!.. Изхухәаз сзеилымкааит, едныхәоума исутаз?

— Атауад иҗа аедныхәа уҗара схы исзәтәашьом... Мап, мап, исхәаз усеидш уазымхәыцын, уи иаанаго зынза даеакуп. Анкыа аҗсуаа ирыдгылафцәаз срыкәгәыҗны сырҗааит, сгәы иаанагоит уаргы саргы имариязаны хайлибакаап хәагы, — иажәкәа ахырқыара ахыгы иҗамкәа, айбатәхра хәа иихәаз ахыгы цкыа иазырхамкәа, иажәкәа мазак рыҗахәхәа даацәажеит Ардимон.

Ирадон убри аамҗаз асас иахь дынхәапшит, гәрамгарак зҗаз илапшгы наидирхалт, иҗапшыларагы аҗапыхәа цышьарак иаамеханакит.

— Ааи, шәареи хәреи анкыатәи хайзыкәзаашыкәа шыхазыназ цкыа еилкааны иумам, уи азоуп исхәаз цышьахәыс изыкаутаз. Насгы, усқан уара ухәыцын, урткәа абаугәалашәо, — ихәеит Ардимон, дзышьҗаз аус есаaira иҗазааигәатәуа. — Убасқан иҗабжәз аидгылара еиҗах хазыхынхәырц азоуп атауад Евдемон сияцәажәрц сзаазгы.

— Ишҗа, сабгы уиәцәажәахьеит акәу?!

— Ааи, абыржәы сышиашоу иара икынтәи ауп сшаауагы.

— Шәыззеилаз азбану?

Ардимон иажәкәа дрызхәыцуа ацәажәара иҗыназикит, шыҗа ихәтәахы дизаагозар хәа. Зегь раҗхыагы инаирдырит, иаб Евдемон аидгылара абжәтҗара дшақәшахәтхаз.

— Акгы злымҗша аус уашьталаны уааит, аамҗа, ухәҗкы! — иахауаз акыргы ичхәит Ирадон.

— Аҕэыҕара иазрыцхам аҕа иҕынтэи ас саҕап хэа сыҕамызт! Еиҕахгы саҕэҕэиҕуан, уаб иеипш, уаргы иаразнак уақэшахатхап хэа! Шэаргы харгы хтагылазаашыа зеипшроу цкыа ухаҕы иааганы уазхэыцыр, агэра згоит иҕауцаз мапкра ушахыхэуа! — ихэеит Ардимон, ииҕахыз аусқэа ширманшэалахыазгы.

— Шэара шэахы хцаны ацхыраара шэахтозар акы иамусын, аха Гыртэыла абашыра хара хзы агэыларатэи аҕа ирхара иазхэахоит, — иаазгэеитеит Ирадон.

— Гыртэыла хара хаҕацэам, аха ах Леуан иашыцэа ркэал дтагыланы агыркэеи хареи еиҕах хайҕаиҕжит, убасала иахра изыртбаауа цыышыаны. Уи зуа хакэзам харгы, ыытк иадамзаргы, хадгыл азэы иахтарангы хаҕам. Иумахацкэа уҕоума Леуан атыркэцэа ихы шрыдыкылаз... Шыта агэра узгару, урт даарацэажэаны шэара шэышҕагы рхы имырхап хэа?! Убри атыхэала иуасхэарц истаху убри ауп, уатцэоума, уатцэашытахыоума, ара шэара шэҕынгы иаарласны иҕалараны иҕоу ашыакаҕэара аанукилар улшоит иутаххар.

— Изла?

— Ҧыцыа ахцэа, уаб Евдемони Пытеи, рхэатэы азааирала... Мамзар хара хайпш шэаргы шэызташэараны иҕоу ашэартара ацэашыак шэзатараны шэыҕам. Анацэагы ахшара раазалар акэхоит, макыанагы аибашырақэа ирҕынтэаларц... Ирадон, даара сузхэыцит, аха исзеилкаауам иухычарц иутаху адгыл амацара акэу, мамзаргы ажэлар ракэу?

— Ажэлар аныхычамха, адгыл зыхычараны иҕада? — ари азцаара ззырхаз цкыа изеилымкаауа зцаарала аҕак ныҕаитеит иаргы.

— Убас алагы уиашоуп, аха иахыала адгыл амацара ахычара уеазукизшэа збоит. Ииашоуп, адгыл хычамкэа ажэларгы зыхычахом, аха адгыл ахычаразы еснаҕы ажэлар аҕэнтэалар еиҕума... Абри ушцазхэыцуеи ура?

— Анцэа ду халахы ус аницазар ихалшаҕышыои, убас мацара хамҕаслароуп.

— Уи усоуп, аха аҕауад Евдемон абри ибзиазианы еиликаауеит азоуп итэыла ашэартара ацэыхычараз цсыхэа амамкэа иҕалозар, дшылашэугы, ар рцызара дзақэшахатхаз.

— Аңызара дақәшахатхама?! — иааңьейшьейт Ирадон.

— Ааи!

— Исыздыруам, исыздыртәкъом иуасхәара, аңсуа аамста, ухатқы! Зыгәағыра цәгьоу аус сьдугалеит! Исзеилкаауам саб абри дызлақәшахатхаз? — игәи-игәи еилаңшуа, атыхәтәан ихы азцаара наитеит Ирадон.

— Аңхьаҕа аҕагылазашьақәа шыҕалаша заанатц ибоит азоуп дзақәшахатхаз. Ашхам зфыху амат ҕаңхьа ашхам аанахәаанза иумшыр, нас угәуеанзамкәа иуңхауеит. Убри дырны дахьыҕоу азоуп идаагалаз айдгылара абжьатцара мап захимхәааз.

— Саб ус иҕаххазар, нас аңызара шытыхны ҕаңхьа днагылааит. Хара ҕаибашьцәоуп, иҳадитцо наҳагзоит ауп, уаҳа акымзарак, — иҳәан Ирадон, макьанагы иғәы ишаҕахымыз иныңшуа дҕагылан, нас аҕәафыхәа деитанатәан, дцааит. — Ианбацатәу еибашьра?

— Ианцатәу аҕауад Евдемон адырра иоуеит.

— Хара арантәи ахтынрахы ханнейша хәа акгы иеимхәазей?

— Уахь ианцатәу иара иузааиңхауеит... Иҕабуп иашала сахьейлукааз. Аҳ иҕагы аҕәыҕара ахьааирдшыз сгәы иахәеит. Аманшәаларақәа шәаргы ҕаргы иахҕеиңшхааит... Абзиараз! — иҳәан Ардимон, дҕагылеит, ацара иеазырхиауа.

— Мап, макьана усзышьтуам! Узышьтоу аус шырееитәу иҕегы хналацәажәар сҕахуп, — иҳәан Ирадон, нас инапқәа еинҕьаны аҕналарҕа илагылаз дыҕнагаланы инаидитцеит. — Аңснйтәи асасцәа акрымфазакәа исзышьтуам, ишәырмазей ачеиңыка! Аамтагы рымазам, шәааласы!

— Еиҕахгы ҕабуп хәа ахысхәауеит уаб иеиңш, уаргы хатырла хәхьудукилаз азын... Ииашатҕьаны сҕызагы саргы амла ҳакуеит. Иҳадугалаз ачеиңыка гәык-ңыкалацҕьа иҳадахылоит.

Афатәқәа ааганы аишәа андырхиа ашьтахь, Доулатгы дыҕнаргалан, нас рыхыкгы неидтәаланы акреиңырфеит, акреиңыржәит, излацәажәазгы маңмызт. Аамта кьаҕк иалагзаны, ибзиангы еибадырит.

— Хазшаз уҕаҕахәы имырзааит! Узцоу аса ахақәитреи аидгыларей иадыргахааит! Даараза иҕабуп, аңсуаа раҳдышьтоу

еилкааны уахъадгылаѡхаз! Убасала хагәкәа шыкаудцаз еиңш,
уаргы угәы иахәаша, хазшаз есымша иупигалалааит! — ихәан
Ардимон, шыта ацара иеазкуа дѡагылеит.

— Итабуп!

— Амшра зцу асасцәа еснагъ иутәалааит.

— Аибашьраз мап! Ақыафаз иааилааит!

— Амин!

Ашьтахъ, аишәа инахытчны рыхыкгы ақыала
ишаатцызтцәкы, Ирадон ибжыы наиргеит.

— Асасцәа рыекеәа рпыжәгал!

Дук мыртыкәа аекеәа ааганы рапхыа инадыргылеит.
Доулати иарей шынеыжәлазтцәкы, Ардимон инапы ныштыхны
рдәыкәламтаз ибжыгы наиргеит:

— Акәфиаракеәа рылпха хәцааит! Хаидгылара нагзара
акәзааит!.. Абзиараз!

Убри аамтаз, Ирадонгы инапы шыштыхны, ус акәхааит
хәа аанарго инадирбеит. Пытк инаскыаанзагы лапшыла инас-
кыаго, дрышьтапшуа дгылан.

Аракатәи амѡакеәа Ардимон издыруамызт акнытә,
иаарпылоз днаразтаауа, есаира Доулати иарей рапхыака
анаскыара иафын. Ах дызхааишытыз аус арманшәалара
ахылшаз азы, игәы шытыпраауа акәын ишьтахыкы дхынхәны
амѡа дшыкәыз. Аидгылара абжыатцара илиршеит, шыта
дызхыццакыша ыкамызт акнытә, уаха цыара иршо, адырѡауха
даеа ѡнатакаф инымѡахыцуа, рыекеәагы мыргәамтцкәа, ргәы
ртынчны ѡныка мацара рхы хан. Есены, есаира рапхыака
инаскыо ишнеуаз, атыхәтәан амшын апшахәа иазкылсны арахъ
ианауаз излааз амѡа ианаангыла, нас мраташәарака мацара
рхы рханы рфынархеит.

VIII

Амш ааилашәшәымтазшәа, арпыски пхәызбаки Леуан
иахтынра ахыкыз абааш аатцрафы машәыршәа ианеиѡаха,
азныказы аѡыцагыы рыбакеәа иржыазшәа аарамхабеит.
Ишынхашәа еиѡапшуа ишеидгылаз, нас еибадырызшәа игәы-
деибахәхәаланы, пытраамтакгы рееилартцәаны игылан. Ра-

цәак мырцыкәа, атыпха лылағырзқәа пхатцәыпхатцәо ихәда иаатцәсеит, убасқан, илзымчхакәа дагыаитцәқызықызит. Шьта ахааназ дйбап хәа икамыз, абрака дахыбаз макьанагы цқа агәра изымго, абри лара лакәтцәкьоума хәа дшынханы дшыказ, ашьтахь иеаалыдхны ибжы наиргеит.

— Иараби, сыблақәа сыржьоу, мамзаргы лацштцашәараны избоу! Мшәан, бынаур сышьталаны имаазар, сацхьа игылоу Арихан бакәзами?

— Икамхаша, сара соуми! Дадлач уеицш саргы арт рнапы хәымгақәа срымпыцашәеит, адунеи зымбаша, хаймызцәыз! — убри аамтаз дырөгегых игәышпы лхы надцаны лгәы дынтагызит лара.

— Пхыз избаргы ихастомызт абра бызбап хәа, — ашьтахь лзамоагы днагәзит, лыбзиабара ацынхәрас агәырәа ахызала хәа.

— Уаха иумбаша сакәхааит, избанзар шьта сузапсам сара! — оацхьа дааитцәқызықызит лара. — Уара уеицш саргы анапы хәымгақәа срымпыцашәеит! Дадлач, уара узы уаха сыкам!.. Шьтарнахыс сыцсуп уара узы!.. Сара сөыза дабаутаху шьта!.. Нақ сухаршт!

Убасқан цәгәала иааицәымыгхеит. Игәы ахахә хьшәашәа еипшха иахынташәыз иаанханы, цытрак акарагы ибжы изткаауамызт. Дхашхатәараха дышгылаз, ашьтахь аарлақәа ажаакәак неихәеит.

— О амыждара иакәшәаз хара! Уабакоу, Зегь зымчу хәа зызбахә рхәо! Усеицш зәыр указар, нас, изумбои хзыкәдыршәо арыцхарақәа? О анацәлбеит, анацәлбеит, асеицш збахьада!.. Мап, мап, иаххылапшуеит хәа зыгәра хгалоз ханцәахәқәагы хара хзы икам! Имчыдоуп хныхақәагы! Урт лыпха зырто, ауаа хзыртцәо, изшыуа, изтиуа роуп!.. Ааи, ааи, ауаа цмыхәхәарах-қәеи ақәылацәеи роуп зыматц руа!

Ихы игәы ахшәазаны, шьтарнахыс цәгьагы-бзиагы изеицшханы игәы дынтагызын, атыхәтәан ауаатиоцәа ацшвардиагы нарышьтеитеит абас еицшгы:

— Хшамкәа хазшаз ухышьаргәытца сакәыхшоуп! Арыцхакәа рдоухамч хәа акрыказар, ауаа хәымгақәа зхылцыз рышьтамта ашәицхыз рыгумыжырец сухәоит! Цьаханым ртыпхааит

изхылтцшьтроу! Ирхылтцшьтроуггы рхы рызфымхуа, икартцахьоу агәнахарақәа рхьугзарц сүхәоит, ииашаны сеилукаауазар! Ушка схы нырханы суашьапкуеит, исхәаз ааурханы анхафьжәлар ирпырхагоу рыцхамшьакәа алахьынцацәгьа рутарц!

Арихан ас анлаха, еихаггы лгәы пшааны лцәыуабжьы аадухеит. Убри аамтаз дахьейтақыызқызуаз, илшәхапжәаны илшәыз лыткы акалт аназараггы атыстцысра иафын.

— Шьта егьа бцәыуарггы, лагырзыла бгәырфа бзаиааиуам! — ихәеит Дадлач, амрагылара аганахьала есыхәылпцз иаацәыртцаз хәылпцетцәа ҟапхьа илапш надырхаланы.

Дадлач итахымхеит Арихан знапы дампытцашәаз ақәылаҟцәа шлызныкәаз аилкаара, аха адырҟаены убри лхала иаацәырганы иалхәеит цәгьамыцәгьала ишлызныкәаз. Иахәшьа Тәмырханггы ларггы атәцәа ирылакны баашк аҟны ишрымазггы еиллыркааит, аха еицтақкәаз, ҟенак зны тырқәцәақәак ианраадырхәа, аеныцәкьа ишейкәнагазггы неилырдырит. Тәмырхани лареи уаха ишейбамбаз, ашьтахь лара арахь дшааргаз ухәа, изықәдыршәақәаз арыцхарақәа изеиталхәеит.

Абааш ашьтахькала абаагәара иадкәцалан акыр иауз, хахәмацарала икәтаз хыбрак, уака акәын атәцәа ҟнакны иахьрымаз. Ахацәа еиха иахьрыцәшәоз акәхап, зеггы хәагәыжьла ишьахан. Рыфатәггы дара рхала идырмазеилар акәын, акы злырхша хәа ирыртөз, еилатцәытцәхьаз, мамзарггы ақакәа аазхәахьаз абрынць затәык акәын. Аффы баапс ахкьо, цыкада еиларшьышык алырхуан, абжеихан еиламгылоз мгьалны ирзуан. Ахәсеи ахацәеи еилыхны хазхазы иахьеилакыз, уахынла ази акәыбри акафыхәа ицхауа инарықәпапон. Уи рзымхозшәа, хазы акацәа аарысны иркуан, измыцәакәа ишынахәы-аахәуаз мацара иаадыршон.

Изыҟназ ахыбра итцеггы иаццаны икартцаразы, есаашар ахацәа ахацакьа акынтәи ахахәкәа ддырцәуан, нас уантәи иатцаланы ихаргалон. Даҟа цыоукы, акьыр еиларшьышь ала ахахәеикәтцара иазкын, еилкаан атәцәа рхыпхьазара иаздырхаразы иахьыҟнарцашаз шыддыркәтцөз.

Ҝенак зны, рыпсы анеитаркуаз аламталазы адәафы иахьейлатәаз, ирыртәз афатә цкьыткьашьаны, арахь иахьымлагоз

ирымфар амуа, игәйрхынхәыгаха цәгъала албаадара иафын. Убри аамтазы, Дадлач инапкәа игәытапса абаагәра иеадтаны дахыглаз, урт ирыкрыфашьаз илапш ахмырпо дырзыпшуан. Амәлыхсаанкәа ирзаныртәалаз азеитырпхьа аффы баапс ахкьа, гьама чыдак шамаз шырбозгы, хампсындоз хәа мчыла афара иафын. Фатәыс ирыртаз згәы архынхәуаз инкакьаны иказтәақәазгы илапш инытшәеит. Игәышп кьақьа кьантазза иаапшуа, ишәххаахьаз хыхьтәи ицәаматәа, шьта изапсаны ишыкамызгы, акы ишәуп хәа алархәарцаз баша ишәхарпан, иеикәа акәзар, уигы акырцъара ишьхапжәаны инаишыклахауа ишъан.

Аханбааш афьнтәи акәац ахьыржәуаз аффы хааза ианрахалоз, усқан атәцәагы афатә бзиа рзыпшын. Ҷатқак иадамзаргы жьашәк зқәымыз абаф цәыртәақәа анрырталоз, зегы рхәы зтақартцоз ачуан ду илтажьны тәантас идырмазеиуаз, алағызқәа иреипшха хәшак кәазо инхылон, усқан акәын еиха игьаманы акранырфозгы. Иахьагы убасеипш ффы хаак агара ианалага, шьта даргы уаха зны фатә бзиақ рфараны ишыказ ргәы азшәеит, аха Дадлач уажәы уи ибә-иахауа хәа дыкамызт. Иахьа шьыжәахьысгы игәйршәа хәыцрақәа зегы ахьыказ игәы итәикхьаз ахь акәын, аха макьана уи ипсы иахырзааны азәы иеимхәацызт, тқьыбынтәи арпыс Дантыхә ида. Цабыргны, уи ишәартаз усын иара изы, аха шьта иапикуаз хәа акгы имамызт афьнтә, акала дахьхәрангы дыкамызт. Убри шырманшәалатәыз абыржәгы гәаныла ихәсабуа дышгылаз, нас наф днахәны апшра дналагәит. Атәцәа ирхылапшуаз хфык ахацәа еидгыланы аицәажәара иахьафыз ахь илапш нарханы дшырзыпшуаз, ус ишьтахькала азәы ибжыы аагәит.

— Дадлач, асқак узырхәыцуеи?

— Аа, Дантыхә уоума! Хәгәқәа зырцәымсаз агәйршәа хәыцра хара ихәмамзар уаха измада! — ихәан Дадлач, илахь инапы нықәишьит, убри аамтазы инеиҶатәаз амт икәицарц. Нас арахь даахьахәны Дантыхә днаиазтәаит. — Иуасхәаз азын кыр узеилкаахьоума?

— Ааи, зегь рапхьа агыруа Татули иоуп сзацәажәазгы.

— Иаихәәаи?

— Иаразнак деигәйргәеит. Бытхәыз зыхьзу даҭа ғыруакгы дақәшахәтхеит.

— Уи заманоуп! — игәы иаахәеит Дадлач. — Хрыцхара хазшаз илацш ақынза иназахьазар, агәра ганы сыкоуп хманшәалахәп хәа. Аиаша уасхәап, сычхара шыта зынза имацханы ауп сшыкоу. Хәгәнаха иатдалаз иқәнага данақәшәаша амшгы, даараза сахыцқакуеит.

— Аха иазууеи, дадлантәи арцыс Гедлас, агәағыра шилоугы, агәра изгом убри халшарашәа.

— Уи баацсуп! Агәрагара ахымам даараза ибаацсуп, аха уара уаха акгы иоумхәан, шыта сара схәта сеизыскуеит.

Ирыгәтакыз иалтшаз макьаназы ашыцагы цкьа ирыздыруамызт, аха убри агәрагара убаскак агәацпыхәара рнаҭахьан, шыта ахьхәышыак рзамтартә ақынза.

— Шагәынтәи Мамышыгы илымха интысшыт. Уигы Гедлас иеипцтәкьа акыр дарлакшакит, аха мап хәа ахимхәаит.

— Рхы иацәшәоит, арыцхәкәа! Ара иахьыкоу цсык изла-иеигьзуеи, зыдгыл иацәызыз ҭаахәыра имамкәа ибжьаыз азәы ишыазар! — ихәеит Дадлач, агәағыра иахьазрыцхаз азы игәы иамыхәакәа.

— Мап, Мамышь ихы дацәшәоит хәа узизхәом. Уи еиха дызқәышахәтү абналара ауп.

— Арантәи бналашыа шхамам шыта зегы ирдыруазарц рыхәтоуп. Усеипш акы хәаназахкгы ақыт аахәхдыртцам, хәгәтакы хәхьымзакәа башаза хәахоит зегы. Абри рзеилым-каартә илашәхама зынза, — усала ишшәартаз аазгәеитеит Дадлач.

— Хәит, абаакәа, цсыуак ашыоуразы даанымгылац, Дадлач! — убри аамтаз агәаг зыхьхәылаз иблакәа аацырцырит Дантыхә. — Егырт шыкьаалакгы, сара агәра згоит хымпада анагзара шхалшо. Ацәгьа зуа цәгыала дыштахогы шахәтс хәзыкалап. Цсыуак тәыс дкәзтаз, акыкьхәа дшәышәуа дышзымцогы агәра ихаргап уи агәымха.

— О зхьышыргәытца сакәыхшоу! Иакәымла ихазныкәаз исырбар стахуп, изакәазы сшаны адәы сықәйтцаз! Шьоурала сыпсы ҭысхырц азы, исыгәтаку намызакәа сацәхьатцрангы

сыказам! Хажәлар зшыы, ҳахзыртәаз, тәас ҳказтәаз уи аха-макәача иқәнага иақәыршәаразы зегь рыхьзала хахәыс схы кастар стәхуп! Уи азын сеигәырғьатәа иахтныстоит сыпсгы! – игәы дтагызуа атцыхәтәан дагьяамақарит Дадлач.

– Дадлач гәымшәа тәыс укатара шамуа дурбарц утахуп, уи садгылаџуп саргы. Хақәитрада иқәсхуазеи адәы, уеицштәкьа ацсра сазыхиоуп схатагы.

– Дантыхә, суқәгәыгуан азоуп сымаза зегь рапхьа уара изуасхәазгы.

Итгәы ирацәан еибырхәашаз, аха убри аамтәз ант еид-гыланы еицәажәоз хџык ахылапшцәа ражәакәа аадыртәан, нас атәцәа ахьеилатәаз рыбжькәа нарықәдыргеит. Икараха иказ, агылара иацәаашьозшәа анырба, ирытцәхәәаны, убри аамтәз ркамчкәагы ашытцә-ашытцәхәа иныштаркшеит.

– Абга еицштәкьа азәы ихәламшәа цыжжәанда хәа сыкоуп, аха ҳагәтакы иапырхагахар хәа сацәшәоит акәымзар, – ихәан Дантыхә, ихапыцкәа аґґәа рытцго, Дадлач иґґанынеиха иаргы днаишьтагылт.

– Уи саргы зақантәы иақәыскхьоу удыруама, аха иааг, – ихәеит Дадлачгы, ишьтахька дхьампшкәа.

Атәцәа ирытцәкьаны зегьы анааикәадыргыла, нас ахәсақәа аарылганы, ахацәа рааџсшәа хазы инадыргылеит. Акраамтагы ипшны игылоуп, аха азәгы акгы реихәом, акы иазырпшны ирымоушәа, макьана рылаґыртуам. Ацәажәара иақәитымкәа рыблақәа траа рхылапшцәеи дарей еиґапшуа ишгылаз, ус пхәыс тахатыґыак, лымџапгаџцәеи ларей еицрыпссы абааш иаав-тытны рґаархеит. Изыхызызоз уи апхәыс лхаткы камыршәуа, ишакәым лшьапы цьара илыргылар хәа иацәшәозшәа ишааиуаз, ус атәы хәсақәа рґапхьатәкьа иааины иаагылт. Изцыз апхәыс улапш аалыдхалартә иказ, пшзакы лакәын, ижәџангәыпштәылаз цкык шьтахәазо илшәын. Ирқьақьаны лхы агәта иқәґахәаз лыхцәы хьыпшшәыла абырлаш еимхәыцкәа алапаны, амчра змаз азә шлакәыз алаудырыртә, ахьы аразни мацарала ичапәз гәырґынкгы лхагылан. Убри аамтәзы, гәаґнапшыхәас дкацаны илзыпшуаз Дантыхә инапы нагзаны, Дадлач днаицәхасшәа аакаитдан, нас быжьхәычыла илымха интәиґхеит.

— Мшәан, ари ах ипхәыс лакәзами?

— Лоуми, иахьарнахыс еибамбартә!

— Ааи, уи амшгы ааигәахара иафуп, хазшаз ихацихәозар, — ихәеит Дантыхә, ахкәажә илапш лыхмырцо. — Мшәан, иахьада думбазацзи, иумбаша лакәхартә?

— Мап дсымбацызт. Ишухәаз еипш, иахьарнахыс уахагы анцәа дсумырбан.

— Амин!

Ус, дук мырцыкәа, ахкәажә дахыглаз атәы хәсақәа азәазәала иаганы лырбара иналагейт, аха дшынарфьпшлак, илгәампхазшәа рышьтахька илырхынхәуан. Ус, шыца атыпхәцәа анаарылыккаа, хазы идыргыларц лнапала инадлырбейт. Зегь рышьтахь Арихангы даалылхын, илгәапхәкәаз рахь днадыргылт. Убарт рынахыс, уаха илгәапхаша хәагы азәы дзыкамлейт. Атыпхәцәа реилыпшаара дшаалгазцәкьа, лымфәпгафцәеи лареи фәхынхәны рфанынарха, иалылкааз ант ахшык атыпхәцәагы уахь иналышьтаргалейт.

Ашьтахь атәцәа инарытцәкьаны фәпхәа аусура иналадыргоны еипш, гәйдакәатәи арпыс Дадаць мазала дааскьо мацара, Дадлач аусура дахьафыз дааидгылан, шыта ханбеилацәажәари хәа илымха интеихәеит.

— Уатцәы, — ихәеит Дадлач.

— Избан уатцәынза изахугаз?

— Ишырманшәалатәу цкьа сазхәыцроуп.

— Аамта умгацәан.

— Иумахәкәа уаанхар хәа ушәома?

— Ихатдырдыраар хәа сацәымшәои, уи азоуп сзахыццакуа.

— Хамхаццәкцәар ихазмырманшәалар фалоит.

— Ихарманшәалароуп, шыта уаха цсыхәагы хамам.

— Анцәа иуцихәааит.

Атәцәа аусура иахьафыз рнапы кьашькәа ахьырфьршыуаз апхзи алымти рфашьыхаа, ргәазхара рыпсы рзымшьо, изымеицәажәо, аус шыруаз мацара уи афынгы ус иааилалашьцейт. Инкахабғало ртып афь иаины «уф, гәышья» хәа ианааилатәа, иткьыткьыршьоз ани рыфатә фыфгара шырфазцәкьа иаразнакала ацәа иаанахуейт. Иахьеилаиаз зны-зынла гызбыжькәакгы ана-ара иаагалон, уи аамтазы

пхызла иағыуазгы дубарын. Таха рызымтоз азкәеи акацкәеи аҕаҕыҕа иахырыцхауаз апыжәпыжәхәа рцәа аархырхуан, аха рааҕсара риааины ацәа алтцшыак рзыҕатомызт.

Адырҕаҕыны шыыбжыоназ аҕсшыара хәа атәцәа рааила-тәамтазы, ишеибырхәахыаз еиҕш, зымаза еилаз цыарак рҕааид-кыланы инеидтәалейт. Аамтагы рацәак рымамызт аҕнытә, зегь рапхыаза Дадлач ацәажәара ахы наиркит абас:

— Абрәнтәи хшыбналаша еицахазбап хәоуп сшәацәажәарц зыстаххаз. Зегьы ижәдыруейт шыта хәпхыаҕа бзиарак шах-зыпшымы. Ихәздыруам хартираны хәхыҕоу, иара убас, ханыртиша амш анакәугы. Ажәакала, ххы ханазхәыцша хәа-тагылт. Ари абааш хнапахы иаагап ххәаргы, усеиҕш алшара хамам, бцыаркгы хнапы иакым. Акызатцәык иахзынхаз хәа иҕоу, ишәасхәахыаз убри амҕазатцәык акәхейт... Абри иахышәхәауа еилыскаарц сҕахуп!

— Ааи, уи ишәартоу усуп, аха убри анулша, зегьы ршыа уузшәа ипхыаза, — ихәейт Дантыхә, азәгы акгы анимхәаза.

— Убас ада цсыхәагы ыҕам, аха ицегьы атәцәа ххырыгзаанза ахыццакра аҕахымзаргы ҕалап.

— Дадлач, ура акы азбра ушазыфрату еицгәахҕахейт, аха атәцәа хәхызаанза хәа абыржәы ихәдугалаз цкыа уазымхәыцзар ҕалап, — ихәейт Мамышь. — Атәцәа ахынтәааргаша сыздыруам, аха урт хшырзыпшу ххәтакәа хартиир ҕалойт. Сара еилыскаахейт, аҕсуааи гырқәаки неилакны пытҕык атырқәцәа ишраадырхәаз.

— Асеиҕш уазхәада?

— Тәыс иҕаз гыруак исеихәейт.

— Иара ара дыҕоума? — деиҕацааит Дадлач.

— Ааи.

— Ихъзуи?

— Сосо.

— Сызлахәыцуа ала, хәгәтакы уи акыр иаҕсахызшәа збоит, — ихәейт Дадлач, игәалаҕазаара уи акырза иаабжынахын.

— Уи хәа узҕу арбану?

— Актәи азцаарахы аиасра, — ихәейт Дантыхә. — Избанзар, заҕа хлакҕакуа аҕара ахақәымгәыҕрахы хкылнагар ҕалойт. Усҕан

акымзарак хзеиҕырцаараны хаҕам. Уи азы Мамышь аиаша хаихэеит. Аамта хҕонатцы, хазегы инахаҕэаны ҕыара хартиир ҕалоит. Аткыс еиҕып, абааш хнапахы ишаагаша шэызбар.

— Уеаанкыл, Дантыхэ, ихамчым аеазкра хзаҕсам! — ихэан, Канчоу зыхьызы, баҕлантэи арпыск уи днаҕаеит. — Хапхыа ишьтоу аус еиҕьарц утахымзар, аццакра хадумгалан. Иудыруаз, уара уеицшдэҕыа харгыы хаҕэҕэа еибафоит, аха еиха ишеиҕхаша цыа иазхэыцтэуп.

— Агэеилашреи аццакреи еснаҕ еишьтоуп рхэоит, убасала акы збашыагы амазам. Убри акнытэ, даара ххы хаҕэҕыҕуа ханыҕалалак акэоит, хаҕэҕагы анаҕзарагы анхалшо, — ихэан Мамышь, иаразнак Канчоу игэаанagara дадгылаөхеит.

— Уара, акы шэасхэашан, шэакэшахатхозар! — убри аамтаз ибжыы наиргеит Гедлас. — Шэҕы иҕашэкиз аткыс абнаlara хеазахкыр еиха еиҕьзар?

— Гедласхеит, иухэаз цыа уазхэыцу? Ишпа, ахэса ааныжыны ахацаа хабналарцу?!.. Уҕы ишпааного, ахэса ирылшару абаагэара харак ахытра? Иузымхэеит, Гедлас! Насгыы, хазлашьахау ахэаҕыжыкэа рхэазо хабанзазцари зугэахэуа? Цыым, ихалымшаша хадумгалан, уи излымцуа усуп! — усала мап ацэикит Дантыхэ.

— Ааи, Дантыхэ диашоуп, ус ҕатцашыа хамам, — уи днакэшахатхеит Дадлачгыы.

— Абнаlara саргыы сақэшахатуп, аха исзеилкаауам, бцарк хнапы иакымкэа уи шхалхаршаша! Мап, мап, ихалымшаша аус аеазкра зегь хтанархар ҕалоит, насгыы, аеқэа реицш хшышьахау арантэи цашыа хамам! — абнаlara дзақэшахатымхеит Мармал ахабла аҕынтэи икны иааргаз Микантрагыы.

— Уара, атэы дызтарцалаз аҕба, сцом, сцом хэа амазгэыт дахьынхаланы икуан хэа, харгыы абри ауп ихахыны иҕоу! Ишэзеилкаауазар, Микантра ажэа ҕеыш хадигалт! — ихэеит Канчоу. — Ахэаҕыжыкэа шхашыоу, ани аҕба амазгэыт зкуаз иеицш, хамч зқэымхаша хазбар хтахуп... Ццакрак хахыны, уажэшьтан мыждарак хамхаҕамцааит, уара?

Рхэатэы цыа изеиқэымшэакэа еилахэыцуа ишеидтэалаз ус, Дадлач ибжыы наиргеит.

— Харт зеггы хгәеилашра ихазцәырнагаз аццакцәара иахъаны, аҗагылар шыкататәыз затәык акәын иабоз. Зынзаггы ххаҗы иҗамызт, ихамчымыз атагылазаашы ииашаны ишазнеитәыз. Микантра ихатцеихәаз, аиашаз, сыхшы аҗеҗеит, хамч зкәымхашаз хазбарц хажыаҗу.

— Убри азоуп сарггы сзакәшахатым, — ихәеит Мамышь, ашытахъ иара игәаанагараҗы зеггы ахыаагылаз гәаҗхашакә икатданы. — Бцарк хнапы иакымкәа, ххыҗхыазараггы маҗны, арахъ хшыаханггы ханыҗоу аамтаз, абас-абас хәа Дантыхә слымха ишынтишытәкыаз иаразнак иаасгәамҗеит, аха аҗалархәра сакәшахатҗеит, дшәеит хәа сзышәымхәаразы... Мап, мап, еиха еиҗу аҗак збатәуп!

— Ус акәзар, зегъ ашәартә шәтагылар аткыс аҗбатәи азтаара анагзара схаҗа схахы изгоит, — ихәеит Дадлач, маҗк илахъ еикәташәа. — Убас сзыркаташа амзызкәаггы рацәоуп. Сахәшыазатә дкагәаны дызтииз, ихәаны исызтәаз аҗхәызба хымзгыла лызныкәара ухәа, урт рыхызала схи ахажәс икатданы цәҗаҗсышы итаразы агәахәара дуггы сымоуп. Шыта иаагылоггы сакәзам, — атыхәтәан даҗаамаҗарит Дадлач.

— Ишпа! Дадлач ухахы иугарц иутаххаз утанархар шыҗало уазхәыцу?! — иааҗашыаны дтааит Мамышь.

— Ааи, исыгәтаку сзынагзозар, атахара цсраны исыҗхыазом, — игәы иҗеикыз ашыоура дшахымхәуаз агәра дырго иажәа инаҗцеит Дадлач. — Сара сзы зегъ аҗоуп, сыҗса, сынха, шыта иаҗыскуа хәа акгы сымам. Жәларык рыгәнаха зыҗрагәоу ауаҗы итархаразы бзиа ибаны исыдыскылоит аҗсра... Аус бзиаз утахар, уи аҗсра ахызума?

Дадлач иихәаз атыхәтәан зеггы иаарцәымыҗхан, азәы ажәак изахымхәауа, еилазыгәза иааҗанатцеит. Ах дахынаҗыслак ихыҗаҗцәа икәшаны игылазар, дахытәоуггы аналашыа амамзар, уахынла даныцәоуггы аҗарулцәа ишә илагылазар, нас иааигәа неишыас иаиҗои, игәтакы нагзашыас иамоуи хәа хәыцырҗас иааҗартцеит. Убри азәы дазтаанза ус ихала иаацәыригеит.

— Цабыргны, иааигәа анеира ишмариаусым дыруп. Уахынла акәым, иҗынлазарггы, абааш ахышә сахрыжыраны иҗам, — иажәа намызакәа иааҗахитцәан, хәыцрак иенеитцеит Дадлач.

— Нас, угәҥакы наугзарц шҥауҥаху? — ианизымчҥа дҥааит Данҥыхә.

— Абри хазҥу аргыларә гәеиҥарц данааило аҥыт ихсыртуам. Агәра ганҥы сыҥоуп, аргыларә халгаанзаҥгы ҥыра хартираны хшыҥам. Убри саҥахынагзоит сгәахәтәы анагзәра.

— Уи еилкаауп, аха иҥархашыас иауҥои? — дҥааит Мамышь.

— Убрыҥы сазхәыцхәеит, — ихәан Дадлач, уи ҥаҥашыас иамаз рзеиҥахәра дналагеит.

Абас ианеиҥәажәа ашыҥахь, амчыбжықәа неишыҥаланы акымкәа инициасит, аха изҥыз аргыларә маҥына алгарахь иҥамызт. Гыртәыла ахкәажә иалылкааз Арихани, Ҧыарымхани, Харидани зызкыз азәзәара-ахәхәара, азаагара, ауадақәа реилыргара ухәа иахьеи уахеи тәамҥахә рымамкәа лымаҥ аура иаҥын. Аеакы еиҥшны ирбомызт, есыуаха ахкәажә лшыапызәзәара. Лаҥан дук азырҥа нанҥәаланы рҥынархациҥхыаза, «Бшыап-қәа ааҥыҥәҥәаны ибыҥрахааит! Дук мырҥыкәа асәҥарел алнахааит!» хәа, аҥхыа абас ишәииҥшыины акәын ишлызнаргоз. Рҥыбаа акыр ираҥәан, аха аеаганкахыалаҥы, ҥыхыа ааста рҥагылазашыа еиҥа еиҥын. Рҥызҥәа рылымкаа уи рхы ахырбааҥышыон, аха изларыхәашаз хәа иара ус акы иалаҥамызт. Убри шыҥәныргоз маҥара, амшқәа акатахәа аҥара иаҥын. Убас уахык зны, русқәа зегы еилырганы ианааидтәалоз аамҥазы, Ҧыарымхан ус лхәеит:

— Сгәанала, абарт ахаҥәа мазак рҥы иҥакны ирымазар ҥалап!.. Сара сызҥу хара хтәқәа роуп!

— Усеиҥш базхәада?! — иҥыашыаны дҥааит ашыҥалараз аеиелыхра иаҥыз Харидан.

— Ишҥа! Убас агәра бгартә ирыдыббалеи? — дҥааит ишыҥалахыаз Ариханҥы.

— Мап, мап, еҥа шәхәарҥы агәра згоит, изгәҥәҥоит убри шиашоу ала. Уи аҥыхәала Елыр-ныха сыргарҥы сахықәаауеит, сгәы шамжыаз артҥабырграз.

— Иараби, Елыр-ныха ббарҥы бҥәыҥама? — убри аамҥаз даалыхлафит Арихан.

— Нас, дыршыас иабҥаз хабымхәо? — деиҥаҥааит Харидан, лымаҥәақәа зегы лшәылхаанза аҥәырдаҥы леаақәылкын.

— Икартарц иртаху сыздыруам, аха акрыфара иақәыр-шәаны, хәык рақара ахацәа шейдтәалало уаанзагы илапшы-қәстцахъан. Убри аамтаз реидтәалашықәеи, реихәапшышы-қәеи, реицәажәашықәеи шықаз анызба гәфарас икастцеит, мазак шеицырызбоз ақара, — убри агәра газаны илыртабыр-гырц дағын Цыарымхан.

— Иабихәац, быблақәа усшәа бнарбазар акәхап, мамзар иарбан мазоу атәцәа злыхәдаау, алымшара рызбартә еицш! — лхәеит Харидан, зыгәра лзымгаз уаха убри дазхәыцырцгыи лтахымкәа.

— Мшәан, акы сзеилымкаартә зынза газатцас сбыцхьазома?! — уи дналқацеит Цыарымхан. — Сара сгәы зызџаз ауп ишәасхәаз. Ишәтахызар ихашәымтан, аха уеизгыи агәра ганы сықоуп мазак аршара ишафәу ақара.

— Издыруада, ишыбналаша рызбозар? — атыхәтәан уи мацқ дазааит Харидан.

— Ус акәзаргыи қалоит. Иалагатқьар, изыбнамлап хәа бгәахәуама, — убри агәаанагара днақәшахәтхеит Арихангыи.

— Бара нтцәа, абартқәа злагәабтаз бымхәа? Брыдгыланы бырыззырџуазшәа ауп харгыи агәра хбыргарц бшафәу, — лхәан Харидан, ашьтахъ лыматәақәа аалшәыхны днышьтәлеит.

— Ахкәажә матцуцәас хқалцаанзагыи игәастахъан, афатә анырзақшалоз рәалкааны хазы ишейдтәалалоз.

— Ишырманшәалатәу сыздыруам акәымзар, сшыцхәысугыи икастцаша ықан, — изтагылаз амчымхара днахашшааит Арихан.

— Иарбан ибызмырманшәало? — дтцааит Цыарымхан.

— Ашьоура!.. Хзымпыташәаз ацәарпәеыгақәа иахзыруз иагъынбашәхәшти, шәанацәалбеит?! Сара сакәзар, цәгъамыжда-рыла исызныкәаз цыара дысфамхац акәымзар, дахъаасықәшәаз афеаста иныстцон!.. Иқәлацәа даарылшәартә, иблақәа арахъ иаатыршәшәаны инапы иасыркуан!

— Иабихәац, хагәқәа тазырбааз агәырџа џацхъа фыц иртытны еицахгәалабыршәома, банацәалбеит! — лхәеит Харидан, убри аамтаз лыблақәа алағырз нархытәалан. — Хацскәа тоуп бымхәозар, цсык хазлаиеигъу хәа шыта акгыи халақам. Ииашатқьаны, ахацәа акы ргәы итакны икацәкьазар, иара саргыи акы нарытцасхәақәар стахуп.

— Цхэыск ирытцабхэараны икоу арбану? — дцааит Арихан.

— Харгы рыцхраара хшазыхиоу рдыруазарц.

— Харт арыцхақәа иҳалшараны икоуи?! — иаацъалшьеит Цъарымхан.

— Ханиа ахацәа реицш акәалзмацәа налышәтцаны ақәылащәа рабашьра лылшазар, нас хара иҳахьи? — аҳәсагьи акы ахьрылшоз азы даархычхәеит Харидан.

— Ханиа хәа бызфәу дызустада? — дцааит Арихан.

— Аергъаа рахәшьа лызбахә бмаҳацкәа ибзыкалеи?! Ажәеицшьаа рфырхатца Римца иахәшьа хәа зызбахә гахьоу Ханиа лоуп сызфәу.

— Цьбеит, бабакоу рхәааит, хаздыбкыло дызустада! — лхәан Цъарымхан, дааччеит.

— Ыы, иҳахьи хара? Хеазахкытәкьар, хшьа хзымуп хәа шәыкоума? Баалоупхә Мадина ашьоура лылшазар, хара иҳалымшап шәгәэхәума? — афырцхәысхара даргьи ишрылшоз ала дасны артцабыргра дафын Харидан.

— Усеицш кыр былшарашәа ббозар, Дадлач биацәажәа, сгәанала, уи иоуп хадара рызто, — лхәеит Цъарымхан, лмахәар кәашкәа аахәытцганы лнапкәа лхы инатцалцан.

Убри аамтказы ааигәашәа азәы иеимхәабжьи анаага, Харидан лнацәа лқышә инадкыланы инадлырбеит, рыбжьи дмыргаразы. Рыцсқәа заны азырфәра ишафыз, ус еицах уи иеимхәабжьи еицаагеит, аха уажәы наф хара инарывгашәоуп ишрахаз.

Икәызгаза иказ атцх нымтцәа еиқәышышыы ацара иафын. Ажәәан иатцапсаз аетцәакәа кәалыкәафьо, бжьи зхылымцуаз доухак иакызшәа ифаха-дагәаха илбаацшуан. Амза атахамта шааигәахоз убаратәы акырза аеыланаркәхьан, даәа мышкәак рыла, нас цытраамтак ибжъазраны икан. Аагылашьа змамыз аамта еицш, агха змыхьцыз ацсабара амчгьи аикәшара иафын, ауаа ирхыргоз, иртагылазаашьаз, изхибаркьоз ухәа рыцәгьейи рыбзиеи хьаас иамамызшәа. Уахатәи атцхгьи, аагылашьа зқәымыз убри аамтеикәшара адунеи аеамаданы, уатцәтәи амш ашарахь цшьаала анаскъара иафын.

IX

Атәцәа зыѡназ ахыбра, акарс излеиѣыыз хәа акгыи алакамызт. Игәамтраха, акаыкфѡы ѡынѣа, игәырхынхәыгаха, зегь рыла ипстазаарадаз ала амш хьантакәа рыхгара иаѣын ѡныс иззыкалаз атәцәа. Ауаѡы дгәакзар дызмышыцылаша арбану. Иахыѡназ, атыхәтәан аткыыткыашьарагыи иакәытцын, ишылашыцалак «уф, гәышыа» хәа инкаианы ацәа рҕартон. Изыкәгаз ахақәитра азхәыцрагыи иакәытхьан, аха уеизгыи ргәы змышытышаз даҕаа гәыгракгыи инкыланы иакын, макьанагыи изеипхызуаз ахақәитра мышкызны азыхынхәра рзылпхарашәа. Абасала рхы зындраалахьаз шмацмызгыи, чхашьа рзатомызт изымпытдашәаз аргәакыѡцәа уаѡымрыла дара рахь икартцоз ахыччарақәеи атәамбарақәеи. Убасала амшкәа ирзыннажьуаз амчымхарақәа ирылахәхәа ишааиуаз, ус иаарыдгылт Дадлач иѡызцәеи иареи ззыпшыз амшгыи. Иадынцәалаха изѣыз аргылара иаалгоны ауп, уи ахтыс хамштыхә аныкалазгыи.

— Абар, ах дахьаауа! — ихәан Дантыхә, мазала Дадлач илымха интәеихәеит.

— Иахьа ианхазмырманшәала, нас ари аѡыза атагылазаашьа хаурангыи хакам, — ихәеит Дадлач, ааскьара иаѣыз ах илапш дшаатдашәазтәѣа. — Ишеибаххәахьоу икашәтца. Дантыхә, хѡызцәа ргәыреантца!.. Уааласы!

Арпарцәа ццакны, Дадлач днарыгәтылакны дыртәахит. Убри аамтаз атәцәа ирхылапшуазгыи ах иахь акәын рылапшкәа ахьхаз. Икалаз атагылазаашьа Дадлач ихы иархәаны, заанатц ахахәкәа ирытатәахны ипхьеикхьаз абцар аатцхны имкәытдыргәгәа, иеырхианы дгылахьан. Дзаѡазоз ах макьана дхаран. Апсалабатцас еихатәык ыртцырны, алаба ацынтца иадфәхәаланы иикыз акыр иласын акнытә, дамхаццакцәаны иршәыр изынамзар хәа дацәшәаны, ах итцегыи дааскьяанза хәа дыпшын. Уажәшьта иаамтоуп хәа анигәахәуаз аамтазы, бцарс иикыз абцы икәкны ишилшоз иршәит. Ашыжә нахган, ахауа иалтәраа ишнеиуаз, згәы ртынч иааиуаз ах илапш ахьысаанза ижәѡахыр иѡалагылеит. Иаалыркьаны адабла наиқәхазшәа, иаразнак избжак имыхәо даагазҕазны, нас ахьыдышьшьра дналагеит.

— Хат, афасаант, снәршә сышҗажьей! Иараби, цқьа исыз-мырманшәалеит! — ихәан Дадлач, убри аамтэзы иааицәымыҗ-хейт дахьизамыргаз гәынҗаны.

Ах дыршыыз цышыаны, хьчаџцәас ицқәаз ахышәт-сышәтхәа инаидыхылыны, дкамыжкәа иааицәыгылт. Убри аламтәлазы, Дадлач иџызцәеи иарей ахыглаз ах ицхеибатца рҗаархахьан аҗсалаба ахынтәиҗаанахаз зылацш итәшәаз атәцәа рхылацшцәа. Иаразнакала иаарылаххны, изхаразгы изхарамызгы зегь неилакны рҗамчкәа ашыџтәхәа инарыхкьо, гәџарас иҗартәқәаз рымахцәкәа ирынкны арахь иаарылырган, рыбҗа адыжәхәа инкыдсылло ирыма рҗынархейт. Икырҗа рибамтә, убри аамтэзы итәгыла инаргоз ахгы аҗәадабаа ицрашы, абааш ах рнапы данҗаны дрыма рҗынархахьан.

Адырџаены амра агыламтэзы, абааш атәнтәи аҗарс иаахәытцыргейт ашьаршәы зҗаџаны иҗаз хџык аха-цәа. Акраамтәза иахьдырхәацәоз, уаџы ишимбац ала иахьдыргәаҗуаз, ишакәым ала иахьрысуаз ашьа рыцрашәы, рцәа ахьейбгаз тыпқ умбазо, ишәыта мацараха акәын ишыҗаз. Дадлач иакәзар, изблак изхымтуа илацәа тчааза, гәҗәалагы ишыапы итшәуа, итәгылаз Гедлас дихьынхаланы, аарла акәын ишьаҗәкәа шеихигоз. Ус, абааш ашьтахькәа ианааваргалатәкьа иаразнак рылацшкәа нараахейт, абаагәара ашьапы аҗынтәкьа ақьдсаҗә хтәахақәа хџык ауаџшыцәа рхы-рҗы тәхәхәаны, реиха цхәфырқәа кны иахьахагылаз. Ах ишьра згәаҗыыз рыхқәа шхырытәтәоз атәцәагы идырбаразы, рызегы еидцала иааҗаны заанат настхә идыргылахьан. Дадлач иџызцәеи иарей рзыхәан итхыхәтәантәииз аҗынтәи амра, ашьыжьтәи ашәахәақәа рықәпхо иахьнарцоз, изықәшәараны иҗаз хәасгы ирымамызт, аха ирыцыркыз агырқәа Татули Бытхәызи ааҗәымтцәкәа, — «Хамшақә!.. Хамшақә!..» хәа гыршәала аҗьатәыҗьатәра иаҗын. Ишыкалах дыр, ах ишьра аҗшьгацәа ируазәкыз Мамышь дрызгәаамызгәкәа даанханы дыҗан.

Абаагәара ааигәаратәкьа җыуардынк тәхәаны игылан, Дадлач уи шибазтәкьа аҗаңыхәа идырит, ианыршьлак ашьтахь рыҗсыбаџкәа зларгараны иҗаз шакәыз. Атәцәа шьханҗсыланы иахьгылаз ах изхымтуаз изблак ала ихьаңшымтәз, машәыршәа

даагәеитеит Мамышь деикәшәы дахьгылаз. Иара дизгәәтә издыруам, аха убри аамтазы Дадлач абзиараз хәа иеихәозшәа ихы ртысшәа аакаитеит.

Ах икәхәиә иакәын ауафшыцәа адта рызтараны иказ. Рых-фыкгы рыхәдакәа ақидсакакәа ишаакәыркызтәкәа, ақхәиә инапы даафоханы инадирбеит рус нарыгзаразы. Убри аамтазы реиха дукәа мфанырттарц ианаахараркуаз, амрафы иаацырцырын, ахаан ирхамштүа абламбатә збараны иказ атәцәа рыбакакәа иаархыччалт...

Гыртәыла ах Леуан ихәшәтәра иафнатцы иагыизбеит, ацсуаа ишыра ахыргәагыз иахыркәаны, дырфеггых дрыкәланы зынза даарылгарц. Фышыкәса рыла агәабзиара анизыхынхә ашьтахь, мшацымза иакәыршәаны деитақәыларц Ацсныка амфа дыкәлеит. Егры ирны рфанаарха, амитә иакәшәаз анхафыжәлар еидах рхы цхьарымкыр ада цсыхәа рмоуит. Иара абыржәгы Леуан фәгыларак имоукәа Кылашәырынза дназеит, аха нас уаха дымнаскыакәа уака иеааникылт. Ашьтахь, излеилкаахаз ала, Егырцста инаркны Кылашәырынза адгылқәа импыцаихалазшәа азыцхьазаны, иара итәала Гыртәыла ахра иахицхьазалеит. Сабедиано хәа анкәа иказ ахра мац еиташацитаз алагы алахәара каитеит, жәфахыруафыс имаз азәы ахсгы дахаиргылеит.

Уи ашьтахь аамтагы кыр ныбжысит, аха ацсуаа рганахьала уажәыгы фәгыларак аныкарымта, арт зынза исыцәшәазаап, сабашьрагы шыта уаха ирзыгәагыуам хәа игәахәзар акәхап, Сабедиано хәа иара итәала иацитаз ахраф ашьакаруаа рыбафык уака иныжьны, егырт иаанхаз иманы ишьтахька дхынхәит. Абасала, атыхәтәан икәманшәалахазшәа икалаз атагылазаашьа ихы иархәаны, ашьтахь ахәаахәтра аусқәа иахра афнуцка итегы иргәғәарц иеазикзаап. Уи аамтазтәкәа Калгьта афнуцка ацара ахархәара даараза ицсыеханы икан, аилахәаахәтракәа аихаразак ишымфәпысуаз аитныцсахларақәа рыла акәын. Убри акнытә, избаны иман ацара ахархәара амчра шьтыхны, ацбармыкьатә усқәа итегы иргәғәарц. Абас агәтакты рацәа анимаз аламталазы, Ермантәыла иаалыркәаны

иҗалаз амлакра җәғәә иахҗаны, аерман жәларшытрақәә
Җәмтәйлеи, Шәмтәйлеи, иара убас агәйрць дгьылқәеи рахь
хыпхьазара рацәала нхара ииасуа иалагеит. Җаацәаныла,
имацшымкәә Җрым адгьылқәаггы ирызцазггы калеит. Урт злагаз
анеитанеитасрақәә Леуан ихы иаирхәарцаз, Җәмтәйлака иагаз
аерманкәә даарацәажәан, Җьуга ақалакь аҗынтәи иааганы
Ацсны амрагыларахьтәи адгьылқәә ирықәынирхарц ацшыгеит,
ахәаахәтрәтә усқәә абраҗаггы иргәғәарц. Абасала, 1600-тәи
ашықәсқәә ралагамтазы рацхьаза акәны Ацсныка иқәнагалеит
аерман жәлар рхылтшытрақәә. Иара убас, иара ибзоураны нап
аркын, мрагылареи мраташәареи еицырдыруа иказ Елыртәи
Бедиатәи ауахәамақәә рҗны ацъармыкьатә еилахәаахәтрақәә
реизырҳара. Убри аамтаз, еиха зхыпша шытыцыз ируакхеит,
Исгауар хәа анкьа ахьз зыртахьаз, Шәқәырча агаҗәф иапцхаз
ацъармыкьа ду. Амшын ацшахәә инықәтцаны ладеи-җадеи
улацш ахымзо, быцала ишшны икатцаз ақәацә хәыцқәә,
ахәаахәтцәа зыфназ җышә җны инреиханы иргылан. Кәыдры
амшын иахьалало агаҗәф итәаз атырқәцәа рзааигәә, Шәқәырча
ацшахәәфы аерманкәә рколониа ақалара ргәапхо хәа иҗамызт.
Аха иаарласны ргәалақәә ацсахит, иргәылацәахаз ахәаахәтра
ишазгагаз, иагьшыцааиуаз анеилыркаа, ашьтахь аерманкәеи
дареи ааицәажәаны хазы аилахәаахәтра рыбжьартцеит.

Ихирыз цстазаара бзиақ ацсуа жәлар ианбароухьаз. Акыр
мыҗмабарақәә зхызгахьаз, маҗынаггы уи зәалагзаны иааиуаз,
ашәипхьыз иадыргахьаз аҗагылазаашьа цәгьа икьднакьахьаз,
рхақәитраз еснагь қәңаран изғаз. Убас мацара аҗазаара
лахьынцас ирымазшәә, маҗынаггы заҗа шәышықәса рыцҳарыла
имҗасраны иахьынзақаз азәггы издыруамызт. Илахьеиқәтцагз
агәйтшәагақәә нцәара рықәмызт, ианакәызаалакгы ацә-
гьеи абзиеи рзеикараханы акәын аамтақәә шырхьиргоз.
Даеақы еипшымкәә зегь раастаггы имыжданы ирзықан, ауаа-
цсыра тәыс икатцаны рытира. Есааира рхәыштаарамцақәә
ғзырцәауаз, рышны-ргәарақәә қьапцазтәуаз, жьрацәарала
рышьтамтақәә ықәзызәзәауаз атәра, маҗынаггы ацәцашьақ
рзамтацқәә иааиуан. Зегь рыла игәакцәәкраз аамта хьантақәә
цәгьамыждарыла ирыхго, аихабацәә доухатцас иаанрыжьуаз
руахта шынарыгоз мацара амҗасра иаҗын.

Абасала апсуа жэлэр рыцстазаара иарфеиауаз ахтыс
феастакэа, атоурых изанымзаауа ицэырнагоз афырхацэа,
хаштра рыкэымкэа еснагъ ажэлэр ргэалашэарафэи иаанхон.
Ахыхчаразы еснагъ идырфеицуаз абаагэаракаеи абаашкэеи
рымацарагыи иуархэон, ажэытэза аахижътеи апсуаа рхакаитраз
ишыкэпоз, макъанагыи убри ишафэыз. Амч гэгэа рызтоз акэны
икан, ргэыгракэа еикэызхэалоз рныхэапхыызкэа цхаражэхэара
рызуа иаазгоз, агэкамыжъреи агэаги рхеибыртэаара. Абарт афба
затэык ракэын, ахеикэырхаразы алшара роуртэ иказтцозгы.

Икан цэгъахэыцрыла иаапшуаз афырхатаракаэагыи. Убри
афыза ахыпша баша зырхахъаз иакэны апсуаа рзы даанхеит
Ададианкэа ирхылтцшътраз, апсуаа рымахэ ах Леуангыи.
Абаша хъзы рханы, рыдгыл рымазкырц зтаххаз Гыртэыла ах
иахыырхэаразы цшъаала аееикэыршэара дафын убри аамтаз
згэаг царта амакэа ихышхытэо икалахъаз атауад Пыта. Ардимон
ицэажэарафэи зныкымкэаны дигэаларшэаны зызбахэ ихэахъаз
агыруа Санатрели еицах дааны, атауад Пыта адырра иитеит,
Гыртэыла тэыс инанагаз апсыуак абыржэы аабыкыа ах Леуан
дишъырц шакаикыз, аха дизамыргакэа дшихэыз, уи атыхэала,
иаргыи днарылакны, хфык атэцэа рыхкэа шхырцэаз.

Ах Пыта игэтакыз аеазкра уи еихагыи иаарццакит.
Насгыи даеакы еицшны ибомызт, имахэ Леуан ихатэпышэала
Апсны мрагыларахътэи адгыл ахэтак Гыртэыла ахра атцакра
ахыгэагыиз. Уаанзагыи уи ампытцакра зэазызшэахъаз иашыцэа
Ададианкэа реипш иаргыи, Сабедиано ахра хэа дара зышътаз
еицапитцарц иеахъазикыз атыхэала еицах иабашътэыс иоуит.
Уимоу, иабхэа ах Пытагыи инапы атцака дкалазшэа азхатаны,
насгыи дшииааиз алаиртцабыргырц, апсуа лашэарыцакэеи
ашъаурдынкэеи бжъаны изынаишътырц, ауаа иахърахауа хэа
ашэахтэгыи шикэйтцаз алагыи изааицхэаап! Атыркэцаэагыи
еилыркаахъаз рацэан, апсуааи агыркэеи ахыкылеибаго аабан-
даз хэа азкылпшра иафын. Згэаг еимаз еидгъашкыланы
рымч анбакахауеи хэа иазышэарыцон, нас иаармариазаны
гыруагыи цсыуагыи рнапахыи инаргарц. Апсны итэаз генуезаа
нахызаа ианца, хазшаз ицъшьоуп хэа апсуаа рхы иазырхэартэ
шыкэсэкэак ракара хар рымазамкэа ихандеиуашэа ишааиуаз,

аңсангыери иаахоз ажьахәа ашьтыбжь. Аңьыргәалҕны иав-
цырххазаны иавагылан акырза нызтхьаз, быцала ишшны,
ҕармышла ихыбыз кәацә ҕныкгы. Уаста ҕазак ишиҕаттамтаз
мәашьо, атзамцкәа ирыласаз амасаркәа ахәызба аңынца
зцәыттамлартә еивтатцаны быцала ичарын, адәахьала атзамц-
кәа еидзыргәгәалоз адарианкәа иркын. Ғналарта затцәык
акәын иамаз, ашьтахьтәи атзамц аҕны ухы нылукуртә хышә
хәычык аған, ақәацә иахьазеикараз агәтатцәкьа ахәыштаара
ҕатцан. ҕаитамыр уи амца мырцәакәа иааигон, иахьеи-уахеи
апыргкәа хәытцәхәҕаны итцикуан, зынгыи пхынгыи тәартас-
гылартас иахьимаз уаҕа акәын. Дахьашьыцыхьаз азы, араҕа
ацәарагыи еиҕа изгьаман. Аңьыргәалҕны баша дныҕнапшны
пшак ҕнеимырслозар, аамта зегьы ақәацә аҕны акәын
иахьихигоз, итаалоз ахьымҕахигозгыи уахь акәын. Убри ақәацә
еипштцәкьа иҕатцаз амхаракгыи мацк инахарашәа игылан,
уигьы ҕармышла ихыбын. Есены днагәйдпшылацыпхьаза, аи-
башьра ицәалазыз ицкәынцәа аҕыцьагыи рыхәсеи дарей
зны-зынла иныҕнибаауазшәагыи игәы ааҕалалон, аха тацак
шьта уаҕа дыҕнагылараны дшыҕамыз дазхәыццыпхьаза, ашә
аартны аныҕнашыларагыи игәы амыхәацызт. Анхаразы итып
мшуп хәа иаб иахьалихыз адгьыл, иахьынзатып мшыз хәа
акгыи изадымбалацызт, наҕ еиҕагыи еицәамхазар, хшарала
еитцаҕыи иаб ишьтамта зымгьацеит. Даҕеа ганкахьалагыи ихы
даназхәыцуаз, мшәан, анхарта тып иахароузеи, уаапсырала
хатбаахартә, хатцагылартә аибашьра хцырхагахазар хәа
азхатцаны дыҕан.

Иаалырҕьаны иаагаз алашбыжькәа ҕаитамыр илымха
итасзар акәхап, инеипынкыланы игоз ажьахәа аахабыжькәа
убри аамтаз иааикәтәан, дук мыртцыкәа аҕны ашьтахьҕала
аган даавшәеит. Ғыла иҕаз цьоукы ҕыжәтцны ашта италаны
иааиуашәа аниба, ибжьы нарганы алақәа рыҕкәо, дырцыларц
иҕынеихеит.

— Уа мшыбзиа, ҕаитамыр! — ихәан атауад, ажьиҕ инапкәа
шыҕашьызгыи иааимихит. — Хәаимтаз ибзиангыи ухәқәшәеит.
Уск атцыхәала сушьталаны саауеит, сагьукәгәыҕеит ухы сыгур-
харым хәа.

— Бзиала шәаабейт!... Бзиала уаабейт, аҫауад, ухатқы! Иууазей, схы угсырхартә!.. Шәымҫахыт аҫныҕа. Уаҕа еибаххәап, ирхаштхьоу ауаҫы иҕны аҫауад дмаар псыхәа изымтәз арбану.

— Мап, мап, рацәак атәаха ҕамам! Абзиарақәа аналашалааит уоҫнаҫа. Аеазназы санаауа хымҫада сымҫахытүеит, уажәазыхәан, мап... Иҫабуп, — иҕәан аҫауад, иаразнак мап ацәикит.

— Сыҫнаҫа абзиара аналашеиҕҫтей акраатүеит, иумбо сымалазатә сахаанханы сшыҕоу, — иҕәан Ҝаитамыр, ихы днахашшаан, аха нас аҕапыхәа инаихарштны дҫааит, ае-нышыбжьон иҫааз аҫауад баша дшизымааз иҕәы азҫаны. — Ас иаалырҕаны сухәартҕарашәа сзупхьазей, аҫауад, ухатқы? Бзиарак анбахзылпҕахьаз, аха узышыҫоу аус бзиароу цәҕьа-роу изызку?

— Иаҕыцәҕьам, аха иаҕьбзиацәам, — аҫак ныҕаитцейт аҫауад.

— Ее, ҕыди!.. Ех, сабиц, ус схәеит хәа, ашәартара асакьахәымтә ханҫагылоу аамтәз абзиара абаҕаҕышыоу! Цьоуuky хашьраҕы рзымариоушә рамхабозар акәхап, уи азоуп қәылара изахзаауа. Даеа цьоукуых, шәқьырсианра кажьны хара шәыҕеҕашәтароуп хәа, уртҕы хазы рыҕекынҫа иҕашьтәлейт... Аиаша шәасхәап, атәымуаа ҕаимакны хшеимдырххоз мацара, харҕы уаҕа нахаламкәа хкарахан, хәҕәқәа зынза иҫаҕахейт, — иҕәан Ҝаитамыр, иажәа хыркәшаҕас иҕаитҫазшәа, аҫыхәтәан даҕьаақәыпсычҕаит.

Убри аамтәзы аҫауад аҕапыхәа идырт Ҝаитамыр иажәәқәа рҫакы ахьхаз. Ахәаҕәаҕы иҫидырааит ус зхихәааз змааназ, аха уи акҕы алымхәаакәа, аҫыхәтәан иажәәқәа даеаҕьара ирхейт.

— Ҝаитамыр, аҕәабзиара згымхаша, хәҕәқәа цәҕамхароуп, мамзар ҕәыҕрада хаанхар ҕалоит.

— Шьардамчы алпҕа зауша аҫауад, ухатқы! Мшәан, убри ацәцаразы псыхәак амазар хәа ауми уаҕа иабашьраз аеазырхиара узаеуҕы? — иҕәан Ҝаитамыр, ииҕәаз аҫауад ишидикылаз ибаразы иблақәа днырхыпшылт.

— Ус ауп, аха рыцхарас иҕоу, абҕьар хәзхом. Абри псыхәак хзәтәозар хәоуп сушьтәланы сзаазҕы, — иҕәеит аҫауад, изакәазы дааз шьҫа Ҝаитамыр ирдыруа.

— Шәһекеә нкыдәхәаланы, арахь шәсышьталаны шәаала, акы нашәсырбақәар сҭахуп, — ихәан Кайтамыр, дырзыпшны даагылт.

Пытеи Ардимони рыкеәа наганы аандафы ианфархәа ашьтахь, Кайтамыр ижырта шыказ днарапызаны ифынеихеит. Инаишьтагыланы ажырта ианаафнала, ионкыа ицоз аихаза фы иаразнак рпында иаатасит. Алдақ иакхъаз атзамцкәа еикәыцәашь, ауасхыркәеи ақырстақәеи абыб рыкәыф, абызкаҭаха иакхъаз ахәыблы агәам атдафы иатдашыыхын. Цыртағәтас игәаҭаҭаз абцаркәтцартафы, имаҭымкәа иҭаҭаз аса цхафыркәа еикәыцырцыруа еикәыжын. Рааимтазы зырызжәра дафыз даеа асакгы аиахәа иантәалаз азыхәашь изаахәхәо изаан. Имазеиз абцаркәа рахь инамгакәа, убри зырызжәра дафыз нзаахны идырбо, ус ихәеит:

— Анкыа аса шыахәкәа аныҭартцоз хабациеи урт рабацәеи рхаан акәын, — ихәан Кайтамыр, абцар ҭаҭашьас иартоз рзеиҭахәара дналагеит. — Ускан ағәакымыса иалырхуан, азы ацынхәрас ашьа ала акәын ишыдзыржәуазгы. Ахауафы ахцәхәыц еифызтәоз аса афы акы иазымткәо, акы иазпымтәо игәғәзарц азы, анкыа изладзыржәуаз ашьа амат ашхамгы алартәон хәа сабгы ихәоны саҭахьан. Ацыка ацынхәрас ақырдуаггы сақәтас иххны иаларцсозаарын. Амала, зегытцәкыа шыта цкыа исгәалашәом, избанзар азрыжәраан иартәкәоз амартхәкәа итегы ирацәан, аха уажәы... Уажәы иабаупшаахуеи асҭак иазхаша ашьа? Анкыа иҭаз ашәарах уажәы иабаҭаху, иахҭауа атәымуаа еицлабны абна илыршыауазар, анхацәа рырахәкәа рыхцаны икарцозар, иахыагы абри иафызар, нас абцар бзиа анкыа еипштәкыа шыта ҭаҭашьас иамоузеи?.. Уи адагы, ускантәи ажыцәеи уажәтәикәеи еипшымызт. Анкыатәи ажыцәа амтц ашьапы зчапоз ҭазацәан, рахатыргы рбон, иҭартцозгы ҭаҭан. Ажәытәзан зны ацымкәа ирфыпшны ацсуаагы ишхамыркыз абцаркәагы ҭартцон хәагы рхәоны саҭахьан, аха шамахамзар ахархәара артомызт. Избанзар, абцар шхамла ауафы ишыра гәнахароуп хәа азыршьон.

— Ааи, ацсуаа абцар аҭаҭаразы иҭазацәан рхәоит, — уи днақәшахәтхеит аҭауадгы.

— Аказацәа есымшагы икан, иахьагы икоуп, аха рыкатамта мацк ихьысхахеит хамхәозар... Ихьысхахеит, избанзар иахьатәи аказацәа аразынлыхкатареи ахьыфреи еиха рҕадырцало иалагеит. Аринахысгы убри амацара затцөык ргәы азцо ианыкала, нас даҕа цытрак ашьтахь бцъаркатцафык цъара дузымпшаарашәа икалоит, — ихәеит Каитамыр, аказацәа рхыпхьазара амацхара иахьафыз игәы иаланы.

— Даараза уиашоуп, Каитмыр! — уи днақәшахатхеит аҕауадгы.

— Макьанагы бцъарда цсыхәа шыкам еилызкаауа иаштхәаи, зыгәтаи, баслаи ухәа акыр қытақәа ркынтәи азәырфы ааны иансыхәа, мап сзымкыкәа, иахьеи уахеи дара рзы ажьахәақьара сафуп. Сзыхьзахьоугы абра шәыбла иабаз ауп.

— Укатамта урас иамоуи? — дцааит аҕауад.

— Храки-заки!

— Асаз кьафқәагы хтаххар калап, избанзар зоура кьафү ахацәагы ыками. Урт аса ауқәа рыла аибашьра рцәыуадафхоит, — иаазгәеитеит аҕауад.

— Уатцәы убарт асазқәа рыкатцара салагап хәа сгәы иштәз ауп, абри азцаара шцәыругаз, аҕауад, ухатцкы.

— Каитамыр, даараза ишьахәуп, даараза... Сара сухәап хәа акәын, аха сахьаиз избейт иудыцдараны иказ аус заанатцгы ухата уешазукхьоу. Даараза сгәы канатцеит сыбла иабаз, — ихәан аҕауад, иаарылихыз асак игәазхара днахәацш-аахәацшны атып афы инықәйтцан, нас арахь даахьахәны иажәа инацитцеит. — Икауцяхьоу акара еиҕаузыкатцар бзиан!

— Ех, сабиц, аҕа хлапшықәйтцонатцы харггы абцъар акатцара хзакәытуам! — ихәан Каитамыр, даакәыпсычхаит. Абас анихәа, рапхьаза акәны абыржәы даазхәыцызшәа, нас цъашьарак натагалашәа, атыхәтәан иажәа зцаарейтәит. — Мшәан, абцъар азымхартә, хбацәа гәашақәа иныкәыргоз аскатәи рхәатхақәа абабжьази?

— Каитамыр, икалаз умбо, уажәы забцъарқәа зцыржуа рацәафхеит, — иаазгәеитеит аҕауад. — Ажәакала, сахьаиз сгәы иахәаша збейт. Уганахьала шыта сгәы тынчуп. Уажәшьта егырт ажыцәагы снaryдцаалап... Умш аабзиахааит, уаха хаупырхагам, уус катала.

— Анцәа ду уирманшәалааит, ах, ухатқы! — ихәан Кайтамыргы, даарыцдәылтит инаскьеигаразы.

Ацәгәеи абзиеи еилызцо хәа иҕақәаз абыргцәа кәыҕақәа зәырфы, атчыхәтәантәи амшқәа рзы есааира айбарххара иафыз атагылазаашыа уадаф иахьеи уахеи азхәыцра иафын. Атауад Пыта ҕапхыа иеыззыкыз аус шәартә иахырхәаара рыздыруа-мызт. Шьоукы ирхәон, Ададианқәеи хәреи шыта ахааназ хәизхьампшуа наҕ лассы хәилгароуп хәа, аха даҕеа цьоукых уаҕеимшхаракахь хкылеибагаанза атауад даанкылатәуп хәа азхатцаны иҕазгы ыкан. Абас ахацәа еибырхәақәоз ахәса иахьрахауаз, абарт идыршо аус хлымзаахрак ахылымфеиаакәа лыпхала еилырга хәа есены рхы рныхәон, изыхзызауаз рыхшара машәырк рмыхьразы.

Ҥынч анхара-анцыра змауцыз ацсуаа, ҕапхыа дара рахь зәырцәгьазаны иаацәырцыз Гыртәыла ах Леуан иҕынтәи ирахәуаз имақаррақәа, иара уажәгы алафымткәа ҥынч ирыдыркылон. Ашьақатәара иақәшахатмызгы рыбжы дыргомызт, избанзар зегы ирдыруан атауад Пыта хымцада имахә диабашьраны дшыҕаз. Абри анбакәхаришь хәа зегы шыпшыз, ус ҕенак зны, ажәабжь бжыркыафцәа ақытақәа ирылаланы алахәара кәртцеит, айбашьра ицараны иҕаз ахацәа зегы абригьабригь аены Мықә аштаф еизараны ишыҕаз ала.

Х

— Дад Атласкан, иудыруаз, жәлары зегы еиқәышахатны аизарафы ирызбаз еихәу даҕеа мчык шыҕамло, — ихәан Ардимон, дырфегых мацк акара ицсы анишыа ашьтахь иажәа инацитцеит. — Анацәалбеит, иахбахьоу еицәа халапшраны хәкоума хәа абыргцәа хатәрақәа ргәы иаатанархәыцит, аизара иазбраны иҕаз уажәнәтә ргәы азфаны. Дарбанзаалакгы идыруан атауад Пыта акырза згәаҕуаз шиакәыз. Иуаажәлар ирыдигалараны иҕаз аусқәа рҕырак ацхыа аизарақәа рфы акәын иахызбалоз, уимоу, ацахәара ирталарц ихәта данразцаалозгы рацәан... Дад, убри аены Мықә аштафы икылсраны иҕаз, айбашьра зуалыз затқык шракәыз анрылархәа, иаразнак зегы ирдырит, шыта уантәи ишиашаз еибашьра ицараны ишыҕаз...

Ацхырааразы шәхазнеироуп хәа адырра зауһаз ашьхарыуажәларқәа рахынтәи, уаа зықыкык рқынза бцарла рееикәных, агәгәахәа амәа иқәлахьан, шыта егырыгмызт ашьхакатәарақәа ирхысны Цабал иазнеирц. Ахәала иртәаны ркәәкәа икыдыз ахәатрақәеи, иркәынхәалаз асақәеи, иркыз аманызақәеи ухәа рыла рееибытаны, ркәалзхылпақәа рхыччаауа, ркәалзматәақәа рышәхыччаауа имәасны иахьцоз збоз, иаразнакы гәварас икаитдон, хымпада еибашьрак ишазцоз акара. Ирытцапцәпцәуаз рыкәкәа ракәзар, злазара гәгәаз еаазақәан, згәи цыбараз еыццышәзақәак ракәын. Анкьаза зны ацъамқәа рыр цызаәду Набед дызламәасхьаз, абырфын мәа хәа изышьтаз ала ишааиуаз, нас рымәа дыркыәғазы амраташәара аган ахь иаатәины, ацъамқәа Дари ихьз зхырцахьаз амәала имәасны агаға иазкылсит.

Мыкә аштәфы абыскавык ауаа меизеижытәи акраатцуан. Ауахәама ахьгылаз лбаака ә-зиаск, Мыкәи Дәаби, реилалартафы ишьтаз адә ду ақны, ркәалзматәақәа, рабцъарматәақәа ухәа абыржәи абрантәи инатцысны ишындықәлара рееибытаны, еикәыцаәцаәуа уахьынарылапшуаз угәи ааизнархарын. Ауахәама аганахьала зегьы иахьырбартаз адгьыл харак ақынтәи, атауад Пыта ижәәахыруаа ацътла ду амцан дахьрылагылаз унапшны дубартан, убри аамтазы дырәагыланы акы рахәара дафын. Еибашьра хцару хамцару хәа згәи-згәи еилапшуа иказ шатгәйнааи, азыәбжыағдарәаи, гәдакәаи, цшьқыарааи, бағланааи ухәа ақәылаәцәа анрықәлаз атауад рыхьчара иеахьазимкыз азы ргәи нханы иказаарын. Аха нас, ианеипхьәыцаа, ахацәа зегьы еибашьра иахьцо мап ацәахкыр хшәазшәа харпшзарым хәа ргәахәын, ашьтахь уртгы рәааибытаны зегьы еизараны иахьыказ аштәхь рәаархеит. Заанатцы иаахьан Қызбан лашьцәагьы: Естеман, Хьсырхәа, Задан, Кәамшьашь, аишьцәа руазәык әоны даанхар ақәын ақнытә, ххынхәаанза уара указароуп рхәан, реитыбза Татслан дааныжьны, егырт ацшькыкыкы ран лгәи ишатахымыз ауп ишааз. Даргы иаагыло ракәызма, рдәықәламтаз ран Ерына лкасы аалхыхны, лыжәәа инықәыршәны аштә даақәгылан, лыцкәынцәа ахьнеиуаз дрышьклапшуа, машәырк рмыхькәа еибганы ихынхәаразы анцәа ихәара дналагеит.

— О Анцәа ду, сшамкәа сызшаз, сухәоит сыґра итшаз сцацәа аґшыґыкґы еибга-изґыда сыбла иаурбарц! — лнапкәа рыґбаґы лґәы инадкыланы ауп аматанеира дшалагаз. — Хазшаз ухышыарґытца сакәыхшоуп, сажәымта умырцәґарц! Суашыапкуеит, аибашыра ицаз сыцкәынцәа машәырда рышытахыка рыхынхәра улапш ахызарц!.. О сызкәахшоу Анцәа ду, ґаґахыас исхәаз сурбозар, хәыцеикәатцәа злам аныхәаґатә ухызала икәсыргылоит!

Аштәґы еизнагаз аеыцшышәкәа, ауаа реипштәкыа аибашыракәа зхызгахыаз, аеидысларакәа иахырышыцылахыаз азы, баапсыла зґәыжәлаґы ґыбарахахыаз ракәын. Рызегы ґыарак изымґыло, ақәаршыашыеира иаґын, дырґегыых ґыхәтцәыла ажәылара рыкәшәараны ишыказ уажәнәтә рцәа иалашәа-хыазшәа. Ахааназ еибамбацыз аеыжәлакәа, иахыа мґақы иахыеицыкәлоз азы рыцстәы бызшәала еибырхәозшәа, рыхәда тхәакәа неихыыршыуан, икан зґәы тцапны акаґыхәа еицхауазґы.

Аизараґы икан азәырґы зыкәрахы инеихыакәаз, мамзарґы аибашыра иуабжанәтәкәахыазґы, шыта аибашыра злымшоз ахацәаґы, аха рґәы иамыртәакәа, иааит дарґы. Зәырґы оумашәа ибаны, мшәан, абри хапап Данил абра дзыкамзеи хәа ишеизцаауаз, ус даакылсит иарґы, ихәда иахаз аґыар ду игәйдґало. Иаaira иазыпшызшәа, нахыхи аґытла амцан аґауад ижәґахыруааи иареи ахыґлаз дшаарыдґылазтәкыа, нас рызегы арахы иаахыапшын, еизаз ирылапшуа иааґылт. Убри аамтәз, аґауад Пыта урт даарылтцны мацк аґхыака дааскәан, икызыкызуа ашта икәґылаз илапш иаатцакны дааґылт. Ашытахы, инапы ґышытыхны ианаахареик, убри аамтәзы ауухәа адәы икәыґуаз абжыцәґыакәа иаразнак иааикәтәеит. Зныкыарала жәларык ихашхәтәарахазшәа ркытбжык мгазо, ґырцасы рымамкәа ианааґыла, ус иаалыркыаны аґауад ибжыы ґаца идоуха бжыушәа инархыґит.

— Иахыа абра еизаз зегы игъеґкәоу аибашыцәа шәоуп! — оумакала ихаз абыжы ду аґынаирхеит аґауад, иажәакәа ахәаткыакәа иреипшха, ашта ахышәара-ацышәара тыртәаны еилаґылаз, лахыхи инаркны аахыхынза илапш нархыга-аархыґо. — Аказы зґәы мытрысыц апсуа еибашыцәа! Ишыжәдыруа

еиңш, иахьагы ага дахьыңшуп, ацэгъара ахьхатцеигалашагы дашьтоуп! Убри атцыхэалоуп иахьа абра еиҥахгы хайзартэ хҕазтазгы!

Ирхыуаз абжы иаршьахитхазшэа ишызырѳуаз, ус иаалырҕаны, азыршы нарылартэазшэа иааилаҥырит, ирахаз ргэаҕсахы ааибанаркызшэа. Оумакала бжыцэгъақәакгы аархылѳит, аха аҥауад изызырѳырц инапы аштда дара рахь ирханы, «шэаазырѳы» хэа аанарго данааѳаха, игэаарымгзакэа иахыцырхагахаз иназхэыцызшэа, убри аамҥазы аҕаҕыхэа ргэааиқәыркит.

— Егры нырцэ инхо хгэылацэеи хареи, ишыжэдыруа еиңш, анкьа аидгылара хабжыан, хайзыҕазаашьақәагы цэгъамызт! — иажэа нароузаны анагзара деиҥаналагеит аҥауад. — Ус хшааиуаз, Ададианқәа анаацәыртц нахыс, дарей хареи аиҕагыларахь хҕылибагеит! Ууахара зҥахым укэадыр амаха дахэоит хэа, иахьагы хадгьылқәа хамакны иахьхабашьыша иашьтоуп! Гыртэыла ах Леуан еибашьрала дахьахҥааз анаѳсангы, аеакы еиңшым амрагыларахьтэи хадгьылқәа Кәыдры инаркны Егрынза шытарнахыс иахра иатцеикызшэа иахзааицхаз ажэа җаршеи! Инытѳѳ-аатѳѳны изласахауа ала, хазы хара хҥтәқәакгы, иҥынчым аҥагылазаашьа рхы иархэаны, хадгьыл алахьынҥа аҥырқәцәа рнапы ианыртарцаз мазала аусқәа рыршара иаҕуп хэагы дыррақәак соухьеит! Аха уажэы урт рықәзбра азын акэым иахьа ара хаззеизаз! Хэатэык азызырѳра ахатыҗан, армаҕьырма еихақәогы ҕалеит, рхы иазеиҕьу мацара иахьашьҥалаз атцыхэала! Аҥауад Рабиа ихаангы абри иаҕын, ѳ-рык еисуан, Хабжын дкэашон хэа, иахьагы уи изакэытцуам! Хаграқәа зегы уажэы араҕа ицәырганы хрықәызбартэ аамҥа хамам, иаҕьаҥхым хэагы сазхэыцуеит, иахьатэи хайзара даҕа хырхарҥак иахьазку азыхэан!.. Иашьцәа реиңш хҥэыла цэгъамыждарыла дазныҕэаны, хажэлар зәырѳы тәыс иҕаҕаны изгаз сымахэ хазына, уаха арахь аҕаахара изымгэаҕьуа дахьырхэтәуп! Абри абыржэы ианхалымша, нас аринахысгы дхҕрызаараны дҕалашам! Сшибара сибазазшэа, аабыкьашэа исзааицхэит, шытарнахыс инапы аҥаҕа сшыҕалаз аршахатҥазы, шәахтәк ахасабала, аҕсуа лашәарыцақәеи ибжьоу ахьшыцбақәеи изыстиирц ҕәадас ишсықәитцаз ала! Астәҕьа

амалаешыга збахьада!.. Иара итәала, аңхьа схаҭа снаргыланы, аңсуаа зегьы хатәеимбарц иҭахуп, аха сара еилсыркаараны сыҕоуп иҕаитҭаз еицәа даласырҭшраны сшыҕоу! Дзықәшәараны дыҕоу макьана иңхызгьы иаламшәацзар ҕалап! Ишәцәыизом, аңсуаа хәхь Ададианкәа рнапы иҭахартә иҕазтҭаз хара ххатакәа шхакәу, аха уи зыхҕьаз уажәы алацәажәаха хамам! Иаадырша убри ауп, Леуан дахьырхәымкәа данаанха, усқан иашьцәа реипш ижәлар ырбыжкны хажәтцара ааникылараны дшыҕам!.. Сыуаажәлар, шәхатцкы! Шәышьҭахьҕа иншәыжьыиз шәҭаацәа, шәанацәа, шәабацәа, шәахәшьцәа, шәхәыцкәа ухәа зегьы гәыҕуеит алаңшцәгьа рацәыхьчара шшәылшо! Ишәцәыизом атырқәцәа рганахьалагьы хазы ашәартә шыҕоу! Изласахәхьоу ала, ахаан хабла иамбац бцъар мыждакгьы рымоуп хәагьы адырра сырҭахьеит! Уи ахьрыднагалаз сыздыруам, аха иҭнарҕьо ахызатә ахьынкахауа ахахәршы еипшцәкьа ипжәоит, ааигәасигәа зегьы архәашоит! Абаагәара иаахаргьы ирбганы еиланажьуеит хәагьы рхәоит, убри аҕнйтә атырқәцәа макьана рылакьакьара аҭахым хәа сазхәыцуеит! Ажәакала, даараза ҕәышрыла ханныкәаша аамҭа хәаҭагылт, уи аҭыхәала акыр усқәа хәңхьаҕа иахзыңшуп!..

Аҭауад иажәакәа ибзиоу цәхәараны иахьрыдыркылаз азы, азәы иҕытбжык мгазо еиқәызырәуа изыңшуан. Ашьҭахь, иашьа изгьы агәала шимаз рцәымзакәа, убригьы анрылеиҳәа, уиак акыр иаарзымбатәбарахеит, аха иреиҳәаз ахьиашаз азын рхәыцрақәагьы акыр иаррацәеит.

— ... Еибаххәаша шьардаза ирацәоуп, аха, аңхьан ишысхәаз еипш, хара иахьа хәззеизаз тцәара затәык азыхәан ауп! — убри аамҭаз аҭауад ибжы ҕаца акара-карахәа ҭ-зык ирзеипшыиз аңшахәа зегьы идыды-мацәысха ақәыҭра иаҕын. — Уи аңхьаҕатәи хҭагылазаашьа аиҕьтәра ауп цатцгәыс иамоугьы! Иарбану хәа шәазтәауазар, Гьртәыла ах хара хәаңхьа дшымчыдоу ахьихардырша ауп гәҭакыс иахзыҕкалаша! Заанатцгьы ишәсырдыруеит, абри иақәшахәҭым абра зәыр уҕазар, аҭныҕа ухынхәыр шыҕало! Уи азын азәгьы гәыбҕан усҭом, избанзар сара истәху исывагылаша ахацәа ҕеҭқәа роуп!..

Аҭауад абас анааиҳәа, ашьхытә анеицгыло еипшха, ауухәа бжыцәгьак аарыхган, мшынцәқәырҭатцас иааилазаны иа-

нааилацәкәырца, ркәалзмаҗәақәагы еилыбзаауа амраҗы
иааилацырцырит. Зажәа анагзара змазас аҗауад, ибжы
рмахартә ианыҗала, рееикәыркаанза хәа, маҗк даарзыпшит,
аха иханагалацәазшәа аниба, дырҗегьых инапы дааҗахейт.
Убри аамтаз хәычы-хәычла рҗынкыло мацара, аҗыхәтәан
еикәышышы, зегь рылаҗшқәа иара иахь ианаадырха, ибжы
җамчҗаратцас җаҗхьа еиҗанаиргеит.

— Анс-арс хәа акәымкәаны, ахацәа зегьы анеицгылаша
аамтахеит иахьа! Абар-абар, лассы ихәхьзараны иҗоуп аҗхы-
раара хәа иахзаараны иҗоу ашьханхыҗынҗәи хәшыҗәагы!
Дышхадгылаҗу ала ажәа хәиҗахейт гәыриаа рыр җызаҗ ду
аҗауад Евдемонгы! — аҗәажәаҗ дахьгылаз адгьылхарақыра
аҗынҗәи икәалздәушәа иибоз ауаа рацәа ахьеилагылаз лахьхы-
аахьхы илапш рыхго, иажәа шыҗа ахыркәшарахь инаирхейт.
— Ишыҗәдыруа еиҗш, ианакәзаалакгы еибашьрыла акәын
хәжәлар рхы шырыхьчоз, маҗыанагы абри аамта ауп хәзтагы-
лоу! Гырҗәыла аҗ хәқәлара игәагыызар, ақәылараз хәргы
ихәлшо ихәрбап!.. Ирбара амацара аҗынгы даансыжыуам,
хәшҗа уаха дзыкәымло иҗатцара ауп исыгәтакугы!.. Сара сажәа
салгеит! Снаҗсан акы зхәарц зтаху зәыр уҗазар, арахь уаарылҗ!

— Аҗауад, ухаҗкы, саргы ажәақәак насхәар сҗахуп! —
ихәан Ардимон, ашырхәа иҗәаихейт.

Арахь дааскьаны, аҗауад иааигәа даагыланы ибжы җаца
анааирга, убри аамтаз аҗауа арҗысрашәа зегьы инархыҗит.

— Абра игылоу зегьы, шәыххь згеит, аҗауад изымхәаз акы
аҗысҗап хәа акәым, насгы ара еиха зхәарыда хәа хмеизейт! —
абас иажәа ахы наиркит Ардимон. — Зегьы иаадыруейт хәҗхьа
ишьтоу аус арбану! Аҗауад ишьтахь акы ахәара уадаҗуп, аха
иныхәызго абри абҗьари исшәу абри акәалзи сабду җьармаҗ
иаанижыз хәәҗауп, — убри аамтаз ишьапаҗынза иназоз аса
наимгьыҗхны, зегьы ирбаратәи иаахареикит, иажәа иаҗцо,
— абри сабду иҗан саб Сасҗангазгы анкьа далеибашьуан,
акырынҗәгы иҗсы еикәнархахьан. Уажәы, ишыҗәбо, сара снапы
иакуп! Уиаахижьҗеиггы сабацәа рхәәҗханыҗкәаҗ сақәушәагы
схы сыҗхьазойт!

Ардимон иажәа аанымкылакәа, ирхаракны иикыз аса ааларкәны, даҕазныкгы нахьхы-аахьхынза илаңш нарых-ганы, нас атыхәтәан, иажәа хыркәшо, ус ихәеит:

— Ахәатҳа аныкәгарагы ус имариам! Иудкыл, дад, шыта иара ахьзгы ахьымзггы знапы иаку уара уоуп, хьзы алаугааит хәа сныхәаны, саб Састангаз снапы ианаиркуаз икастгаз атоуба аасгәаланаршәеит иахьатәи шәцәажәара! Убри ауп ажәа-кәак рхәара сгәазырпхазгы! Абыржәы еиҥахгы абра зеггы ишәахауа шәҕаңхәа тоуба шытастоит, аҕа дыканатцы абри ахәатҳа шышытасымто ала!

Убри аамтаз агәыркь дырган, анапеинкьабжькәа дыдратгас адәы иаакәөит. Ус-ус, атыхәтәан, реанааикәырк ашьтахь, аҕауад Пыта иаалыркьаны инапы дааҕаханы еиҥах ибжыы нарылаиргеит.

— Сара дыстахуп агьарахәа днасывагыланы аибашьцәа пызара рызташа ауаҕы! Уи шәара шәхала далшәхырцгы стахуп! Абри иакәзааит хәа шәнацәа назкәышәкуа саргыи сиқәшахатуп!

— Аҕауад, ухаткы, ус уҕахызар, «Ахәатҳаныкәга» хәа зхы иазызхәаз, уаҕа иувагылоу Ардимон иеиҕу дузыпшаашам! Жәаахыруаҕыс дузыкаларцаз харгыи хакәшахатуп! — убри аамтаз акәҕхәа азәы ибжыы наиргеит.

Уи иихәаз ргәы иаатанархәыцызшәа, зеггы еилазыгәаа иааканатцеит. Еикәышышыи ишеилагылаз, ус пытҕык рыбжькәа нарганы, инеицырхәеит абас:

— Ахәатҳаныкәга Ардимон!.. Ахәатҳаныкәга Ардимон!.. Ахәатҳаныкәга Ардимон!

Дук мырцыкәа адәы зеггы абжыи рацәа иаамҕханакит, аха агәтахьза игылази ашьтахьза игылакәази злеицәыхараз ала, рыбжькәа еикәыршәаны ирызхәомызт аҕнытә, цьара «Ардимон... димон...» хәа уахауан, даҕацьара «Ахәатҳаныкәга... Ахәатҳа... аныкәга... аныкәга...» хәа ажәанамзакәа улымха итасуан.

— Дад, убри аены инаркны «Ахәатҳаныкәга» хәа зеггы хьызшыараны исыртеит, — хәыцрак дагәылашышыи иажәа анагзара даҕын Ардимон. — Аиашаз, снапы ианыртгаз аус хьанта сымч ақәымхар хәагыи сацәшәон, аха азныказы исцәыуадаҕхазаргыи, аибашьра иунамырто арбану. Пытрак

ашьтахь еиҳа саманшәалахеит, дад. Ускан зынза сызлақәыпшыз ала, аҭауад изымдыруа хәа итцасхәараны иҕаз, ижәфахыруафыс саныкаитцоз иара иуафыбжара днахыхәхәахьан. Акы здыруа иаҕара сыпхьазаны, итцасхәалоз ахьхеитцоз рацәан.

— Саҭамыз, уажәа еиҕыскьоит, аха Мықә ашҭа аҕынтәи нас еибашьра шәцама? — ихәан Атласкан, ацәажәаф дачаахьы данаахнага, зҭаарала дириашарц иҭаххеит.

— Дад, уи атәҕы уасымхәашеи! — ихәеит Ардимон, уаанза дызлацәажәоз дшахнагаз аниба. — Аиеи, дад, аҕхьан ахәара сшафыз саҕәытцит, уи ашҭа аҕынтәи хдәықәламҭаз, аҭауад Пыта апап иахь дынхьахәны акы наиеихәеит. Убри аамҭаз сара урт рааигәашәа сгылан аҕнйтә, еибырхәазҕы аҕаҕыхәа слымхәа иаатасит... Аҭауад гәгәала ақырсианра дахьықәныҕәоз, уи идоуханы иахьидикылахьаз азын, иеибашьцәаҕы пшьаны амҭа иқәигалар иҭахызаарын, убри акәзаарын апап иеихәозҕы. Ашьтахь, Данил арахь даахьахәны даагылан, ашлара злаффы иҕалахьаз ижакьа иатцакнахаз аҕьар ду ихәда иаахыхны, амҭа иқәлараны иҕаз рахь инархханы, оумашәа идууз, акыргы иҕацаз ибжьы гәаҭа анааирга, аладахьы иҕаз Ыялтәи ахәы харак ду ианыфны убри аамҭаз арахь хлымхәа иаатасит абас еипш:

— О зылпҕа-згәапҕа ҳауша! Ушҕа схы рханы сзыхәо уурхарцаз, иахьылапшхәу Анцәа дузза, сухәоит! Адунеи дузза зшаз, псы зхоу зегьы псыс ирхоу Хазшаз, суашьапкуеит, зхақәитраз еибашьра ицараны иҕоу улапш рхызарц! Ауаа зегьы ирзеипшны адгьыл анырзушоз апсуаа дгьылс иратәоушьаз иахьа иззеимақырахаз рахь уаахьапшны, иртәым зтәызтәырц иашьҭалаз ахьурхәырцаз ҳахьылоу апшьаҕыпшынтәи ужәван цқьа самҭаматанеиуеит! Иахьымдыруа азын ҳаҭоумҭан, аха ҳажәлар иратәоушьаз адгьыл иахызбаауа бҕьарла ирҕамгылар псыхәа рымам, убри азын икартәараны иҕоу ашәа пырхагас ирумҭаразы сухәоит! Изықәынурхаз удгьылпшьа рымазкуа дыҕанатцы, бҕьаршьтыхла еснагь рхы рмыхьчар псыхәа рымамызт, абыржәҕы убри аамҭоуп изтагылоу! Убри атцыхәала дыршегьых абри ашҭа пшьа адәафы ухьзала еиҭашьтарҭоит аҭоуба, псадгьылны иратәоушьаз шеиқәдырхо ала!

Апап иматанеира анааникыла, — «Иахтоубоуп!» хәа рыбжь-
кәа еикәыршәаны рызеггы хынтә ағухәа ианааицырхәа, ахауа
аартасит. Апапггы уи игәы анаарцыхцых, ицъар ду аибашьцәа
рахь инархханы, нас инапы ахынзеитыцүаз иаахаракны
изатәуа хынтә иааицшьеит.

Нхыцынтәи иаараны иказ аибашьцәа, Шалуман ица
Саустом цызас днарытаны, ацхырааразы иццакы-ццакуа
амәа икәыз, акыр иааскьахьан убри аамтаз, шыта Мыкә ашта
иазааигәахарцггы рацәак рыгмызт. Изыцхыраараны иказ, из-
дыруада, ирхьымзакәаны икалозар, нас рхы ахьдырхара
рзымдыруа ишааиуаз, Саустомггы иеы ағәра нағархханы
даатгылан, ишытагыла иааиуаз ижәахыруаа наихьыгзаны
днаразцааит.

— Атауад Пыта иахтынракны — Акәатәи абааш ағы дыказ
цъысшьон, аха, ишыжәбо, хаихьымзеит. Иахьа Мыкә аштаф
аибашьцәа еизганы амәа дыкәлараны дыкоуп хәа ихархәаз
агәтыха снатеит, избанзар иара уакаггы хархьымзар хәа
сацәшәоит.

Ари ас анихәа, хцызам игәы аазсырхатцап хәа игәахәзар
акәхап, ашьтахь руазәык ус ихәеит:

— Егьа хәацсазарггы, хцалароуп. Издыруда, уакаггы
хархьымзакәа амәа икәлахьазарггы, хаанымгылакәа хеыр-
хьахагзароуп, мамзар ицхашьара духоит ианаамтоу ацхыраара
хзымнеир.

— Мап, цюушьт, аибашьра реазыркаанза хрыхьзашт, аха
еихарак уажәы сгәы итыхо зынза даеакуп! Исхәарц истәху,
еицу ххыцхьазара кәныршьар хәа сацәшәоит!

— Нас закафы хаказарц ақәнагаз? — дцааит даеазәы.

— Ианеитамха, абыржәы икоу хакара еитах иказар ахәтан.

— Саустом, сацоумтан, аха ас анугәахәуаз, нас иухәаз акара
здәыкәумгалеи? — деитатцааит уи.

— Избанзар, ацхырааразы адырра анхартоз абрыскафык
атахуп хәа рымхәеит. Убри акнытә, харт еицу хмачыршьацәар
хәа гәтыхас исымоуп, — ихәеит Саустом.

— Усеипш агәаанагара умазар, нас хашьтахька ицханы
еитаахамгои, — ирзызырфуаз ахцатәиггы иажәа нарылеитцеит.

— Ааи, убас җаңатәхаргы җалоит, — ихәан Саустом, нас иеы амаҳмызқәа нтақшаны иааирццакит.

Атауад ишьтагылақәаз рыеқәа ырцыхцыхуа, убри аамтаз рпыза инаишьталеит. Абасала шәца хәа атыхәтәан изқәырцтаз амҗала ишааиуаз, ус Мықә аштаҗы ианаакылс, рааира иазыпшыз реигәырҗацәа, агәырқьхәа инарпыххыланы иааеыжәырхит. Пытраамтак аҗарагы рееилартәаны аңсшәеибыхәара иаҗын. Амҗа хара иңнашәаны иҗаз мырццакыкәа уи аены рыңсы ддыршьеит, ауах адәаҗы инейдтәаланы акреицырфеит, изеибамдыруазгы зәырҗы еибадырит.

Ус, адырҗаҗы, амра агыламта иақәыршәаны адта җалеит адәықәларазы. Атауад Пыта ишькылкыҗәа наивагъежыны данынеыжәырца, оумакала згәы ңыбарацәаз иеыццышә убри аамтаз аеыркыкыазаны, иҗышьтыңаны инкаңан, нас ахәда тхәа аарҳаракны, зәырхианы игылаз раңхәа ииасны, ицаңаңыңаңыуа аҗынанахеит. Алар иқәгылазшәа рееикаратәны, мцахара-мцахарала заанат зееихшаны игылахыз аибашыңа иахыырзеикараз рыгәтәцәкы дааны раңхәа данаагыла, рдәықәламтаз акы ахәара иеазымкыкәа днарылаңш-җарылаңшшәа ааҗаитқан, нас инапы иаңхәаҗа инаирххеит, ишьтәланы рҗынарҳаразы. Дзыкәтәаз иеыхәа иатәа итәкәаша-кәашо, еилбзаауа ишәыз икәалзмәтәа датәҗызҗазуа зегы рханы дгыланы иҗанынеиха, җыла мацара иҗаз агәҗахәа инатцысны иара инаишьтагылеит. Убри аамтаз наҗ-ааҗ атауад дрыбжыакны инаивагылеит, шытарнахыс дахынатцыслак дыжәҗахыруаҗыны изыҗалаз, убри аены инаркны «Ахәатҳаныкәҗа» хәа ахыз зыртаз Ардимони нхытцынтәи цыхраара изааз Саустоми. Зегь рышьтахыз игыланы инеиуан, җыла иҗаз раастагы зыхыңхызара рацәаз, Федыҗ иңа Состикәал дзыңхыагылаз ашыакаргы.

Ақытақәа ирылсны иахыцоз, ахәсақәа Анцәа ду ихәо иматанеиуан, амҗа иқәлаз ахацәа лассы машәырда рышьтахыҗа ихынҳаразы. Хәсагы хәцәагы ргәы иҗагәәтеиуа ирышыклаңшуа иахыгылаз рхаҗы ирзаагомызт, еиқәырццак ирықәлаз ақәылацәа атыхәтәан иңхәтәазшәа ианыҗала, уажәы аңсуаа аалаганы уи аргыҗкра аңшыгара ргәазырңхаз. Гәҗарасгы иҗартәхәан

абри шыта җеирак ахылҗиарааны ишыҗамыз, аха ахаҗаа аҗәса рҗәатәи харҗо ианбаҗалахъаз. Еибашытәуп хәа шаарахалак, зеггы рабҗарқәа нышытҗааны, рҗааҗаа ааизныжыны аҗсра иапыларҗ иҗхеибатҗа иҗон. Уажәи артгыи рхы ахъхаз убрахъ шакәи ала ргыи ирытҗанахәон.

XI

Ардимон иажәабжы даҗнатҗы, уеизгыи хынтәҗа дгыланы амҗа дныхәатәахъан. Ибҗа анааҗсалак, нас җаҗхъа иеааитҗыхны иҗәардаҗәи днықәиахуан, аха акраамҗа аиарагыи анилымшалак, дҗытгыгәҗәаны даахықәтәалон. Убас аныҗаитҗалоз аҗәи, иажәа аанкыланы акраамҗа хәиҗрак иеанеитҗалоз. Абыржәгыи данықәиагыи убас җаитҗеит, аха иҗәажәара алагамҗазы иажәа даҗаҗара ирхейт.

— Дад Атласҗан, сзызырҗара угәи ахшәазар сажәа азсырхаж?

— Мап, мап, уххъ зҗейт, уаналагах, шыта аҗыхәтәанза исҗейтәуҗарҗ сүхәиит! Саҗоумҗан усырааҗсазар, аха аҗәажәара улшозар, уажәабжы наугзар сҗахуи! — ихәиит Атласҗан, убри аамҗаз аҗахмада илаҗш наидырхаланы.

— Дад, Анҗәа ду иҗаҗхәиуи саҗоумҗан хәа ахъухәаша. Исхызгахәиу уахәара сара иҗаххазар, саҗоумҗан хәа зсоу-хәарызеи, дад, — абас аахәаны, изнапык ихы инатҗаҗаны, арахъ дааҗшуа ивара днықәианы, нас дҗааит, — дад, сахъаагылаз аасҗәаларшәеи?

— Мықә ашҗа аҗынтәи шәишдәиқәлаз атәи уалаҗәажәон, уххъ зҗейт.

— Аа, аиеи, дад, аиеи... Иараби, сажәымҗаҗа агәхаштрагыи җызго салагазаап, аха уи азын шыта гәибҗан сыҗатәума асҗак нызҗхәиу ауаҗы, — убри аиҗахәара даналага нахыс, ииасхъаз аамҗаҗәа рыхтысқәа җаҗхъа иаразнак дааргылархалейт. — Аиеи, дад, усоуп... Апхъан ишысхәаз еипш, аҗауад Пыта дзаҗхъагылаз ар ду Егры азиас ирны, аҗоуаа рахъ узгоз амҗа аихыҗыртәҗ ханааи, убраҗа маҗк ҳаҗсы еиҗахкырҗ хәагылт. Насгыи, уаҗа иханиараны иҗан аҗхыраара ҳазҗараны иҗаз гәириелиаа рыхәҗаҗәагыи. Хара хғанахъала еизакыз ар ду реиҳараҗык пызаҗәас ирхагылақәаз җауади-аамҗеи иреиуаз раҗәи, аха урт рхыҗхъазараҗы иҗан анхаҗәа ирхылҗшыҗтрақәазгыи. Иаагозар,

аибашьрафы апышәа ду змақәаз Бақыр иҗа Кәычүкәбеи, Гассан иҗа Салыбеи, агаға аганахьтәикәа Шасоу иҗа Ратмир, Дабаңь иҗа Дадашь, Кәтлоу иҗа Уалқан ухәа егьыртгы. Иаштхәааи, абжьақәааи, гәымааи, тқыбынааи, Кәыдры аарцә абжьыуаа реибашьцәеи ыңыараны еихшаны ңызара ыртон Кәатеи иҗа Чараныкәеи Иадгәа иҗа Ерыстоуи реипш иҗақәаз аңызацәа. Ицхыраащәаны иалхыз агәыпқәа ңызара ыртон, сымахә Аразам дназлаз ағарацәа, сабхәында Естемани, нас уаанза ыззбахә схәахьоу аишьцәа Асламази Казлати.

— Сағамыз, уажәа саңырхагахоит, аха ант гәырелиаа хәа узғыз цхыраара ишәзымаазеи? — игәы иамукәа дҗааит Атласкан.

— Иахымааи, дад, аха уи аены ырахбарк аныкамлаза, иараби, Евдемон амц сижьамашь хәагы ааигәахәт аҗауад Пыта, — ихәан Ардимон, ицәажәара инацитцеит. — Уи аамтәзы хашьтахька иҗаз ашьакаргы макьана иаххымзацизт акнытә, урт харзыпшнатцы ишҗаххымзари хәа агәыгҗа шимаз, җабыргны, адырщәены шыбжьагәазы ус иаахәхьзеит алашә Евдемон дзапхьагылаз. Урт инарышьтарххны иаакылсит хашьтахька иҗаз хшьакаргы... Дад, абасала рееидыркылт зәагылара уадафыз, амч дузза зманы иҗалаз ар ду. Евдемон ыңыа амщәпҗащәа дрыбжьаргыланы хәҗауад дахьыҗаз ианааи, уеизгы длашәын акнытә, иара ицынхәрас дара нкахырхәеит.

— Аңсны ах Путо итәыла иаңырхагоу иахьырхәра иеа-хьазикыз, насгы уи азыхәан хгәаанагарақәа ахьеикәшәо азы иҗабжьахҗаз аидгылара еиламгакәа ацхыраара утараз сузааит, аиааира алпҗа зауша ах, ухаткы, — акгы зымбоз иблқәа убри аамтәзы ашьхара аганахь ңыара икыдырхаланы ибжы наиргеит Евдемон.

— Сара аеакы еипшымкәа сеигәыргәеит, атынчпҗстазаара адгылаф, аҗауад Евдемон илабарт ахьситаз. Исхаштраны сыҗам, сыгәҗакы еилкааны уахьахатҗылаз, — ихәан Пыта, алашә инапы аанкыланы иааиргәгәеит, иаара дшеигәыргьаз инапкышьала ирдыруа.

— Захраф атынчра иашьтам аға ирхарахы ауп дахькылнаго, аха убранза анамышьтра уара уахьязықәпәу ауп хыңыагы

хаибабартә хказтаз, — ихәеит Евдемон, макъанагы дахь-
цшыц дыпшуа.

— Ага дыканатц шәартә наскьом рхәоит ацсуаа, аха аидгы-
лара ахыыкоу ахыыхчара хырхага алоуп, аҭауад, уххь згеит, —
ихәан Пыта, нас иварахь дынхьахәны ибжыи азәи инаикәиргеит.
— Амѡа икәыи аҭауад Евдемон даацсаны дыкоуп, кәардәык
изааганы дшәыртәа. Еибаххәашагы рацәаны ихамоуп.

Дук мырцыкәа акәардә ааганы ианаадыргыла, Евдемон
имѡацгаѡцәа имахәар данкны ашышыыхәа дныкәдыртәан, нас
хара имцакәа иааигәашәа иаагылт.

— Ацхырааѡ ду дысзааит, шыта аҭацшыхәцәа ацхьака
ихашьтыргыи калоит, — ихәеит Пыта, ишьамхкәа еикәыишәны
дшынатәазтәкьа.

— Уи уахымццакын, ах, избанзар сара стацшыхәцәа
заанатцгыи уахь исышьтхьеит. Арахь амѡа сыкәламтаз ѡыцъа
хынхәны адырра сыртеит Леуан иахтынраҭы макъана
иштынчроу. Издыруада, ацсуаа рах ируаа иманы иҭәаихеит хәа
лымхәтаскәак раханы икалозар, ускан уа инханы икоу егырт
стацшыхәцәа иаразнак адырра хартарц рыдцоуп, — ихәеит
Евдемон, заанатц икаитцахьаз агәәанызаара аҭауад ирдыруа.

— Уи шыахәуп, аха аҭацшыхәракәа аанымкылакәа,
еипкьарада адырракәа хзааргалароуп, — иаазгәеитеит аҭауад.

— Уи агхарым, аха сара ацхьа еилкааны исымазарц стахуп,
ах Путо хыкәкыс имоу Гыртәыла аимтәара акәу, мамзаргыи
Леуан иабашьра затәык акәу иҭәыизыкуа? — атдыхәтәан
азтәарагыи напишьит Евдемон.

— Исаҭахаз сымахә Леуан стәыла дшазныкәаз еицәа итәыла
азныкәара!.. Абри ауп схыкәкы, — убри аамтаз игәгыи ааилашит
аҭауад.

— Ус акәзар, ах Путо ихыкәкы акәылара мацара шакәу
еилыскааит, — иаазгәеитеит Евдемон.

— Ииашаны еилукааит, аха акәыларагыи сага иабашьрагыи
сара акны избоит, аѡбагыи сзеипшуп, — ихәан аҭауад, нас
даалаган, уи азын мчыс имаз Евдемон изеиҭахәара дналагеит.

Евдемон иааимтазы имѡацгаѡцәа иархәахьан икызыкызуа
адәи икәыи ар шырацәаѡыи, бцарлагыи даара бзиа ишеи-
бытаз. Пытагыи абыржәи иеилиркаауаз, еидкыланы имаз ар

ду ырышара зеипшраз акэын. Насгыы, ызащэас ирхагылаз апышэа дузза змакээз шракэыз, ыыла закашы ыказ, ашыакаруаа еихагы ишырацэащыз, иара убас хазы ашыхарыуаа ркынтэйгы ацхыраащцэа шизаахыаз ухэа, Евдемон иирдырыз рацэан.

Уи ауха уака ипхыейт. Адырщэены шыыжынатцы какалк анырк ашытахь, ар ду щатысны рапхыака рфынархейт, акытакэа аганахь иааныжыуа, адгыл кэацацацара еиха реадкыланы. Аенынтэарак аныкэара иафын, хэйлпэзынза Гыртэйла акыргы реагэйлархалт. Аацсара шыта иаарныпшуа ишааиуаз, аилахара зэазызкхыаз баашк акны амш аилашэшэымтаз иахыаакылсыз, ауха уака ипхыарц акэыркит. Шытарнахыс агэанызаарагы даараза иатахын акнытэ, акарулцэагы еихшаны ладеи-щадей идыргылт.

Ауха апызащцэа анеилацэажэоз, Пыта ирабжыгаз зегы акэшахатхейт. Евдемонгы уи игэапхейт, акэйлара реазыркаанза щымшка апсшыара ахырыртаз азын, аха Ардимони Сустанри уи ргэапхымызт щымш рацэашыаны, избанзар иахыаагылаз атып ахыхычараз рацэак иманшэаламызт. Иара убас атыхэтэанза ишыакэмыргылакэа икарыжыхыаз абааш афы аагыларагы ашэартара ацуп хэагы азырпхызеит. Акыр ихаракыз дгылхэык ахэадафы иахыыргылаз азнейра маншэалан, игэгэоу акэйлащцэа рзы ампытачаларазгы рацэак иуадащмызт. Анкыза зны мыждарак ишаниахыаз мщашыо, еилакэыбаз ахахэтызкэа рбганы иамтажыын, аха еикэханы иказ азбжак уаа зыкыщык инрейханы рхы нытаркыртэ икан. Абааш ашытахыкала зтысра уадащыз аищхаа цэулак ашыхара шыказ ицон, уи аганахь икэйлоз рзынгы, ихыатцуаз рзынгы иманшэаламызт. Егырт аганкэа зегы идгыл наараны илбаашытын, устэй ажэйларей ахыатрей рзыхэангы зынза имариан. Абри атып алызхыз цкыа ихы иазымзбама здырхуада, баша ацабаа адбаланы иахыыргылаз азы иртахымхакэа ирхадырштхыаз акы акэын. Ааигэасигэа цыарамзар-цыара икамызт унызфыхэашаз зыхык, икалап абааш ааныжыра еихаракгы азы акамзаара иахкыазаргы. Ашыхарыуаа рыр ызащ Шалуман ица Саустомгы игэампхакэа Ардимони Сустанри ргэаанагарафы дыкан, цэбыргны, цыоуку аакылкыаны инарыжэлар ашэарта иташэар ахыкалоз азын.

Ус, дук мыртыкәа иаилалашьцеит. Амза шамшам гәа-зырхагаха уахынлатәи аҗсабара арлашон. Уи аамтаз аеҗкәа хәуа адәи иахыкәәыз зны-зынла лымхатасқәак рахауазшәа ашақә иаслоз рыда, егыс абааш акәшамыкәша зегы атынчра кашышы иҗан. Ардимон цәалашәарак имазшәа уахак игәи тынчмызт аҗнытә, лацәааихышык изыҗатомызт. Ихы анныкәйтатқәкә, азныказ ацәа дынтанагалазшәа дааҗкалит, аха иаалырҗкәаны ус җык акыркыырбжыи игәи ишаақәәызтқәкә аҗаңыхәа даалтын, убринахыс баша илацәақәа еиқәҗсаны диазаарын. Иара иеиңштқәкә ицәа җаланы дыҗазаарын иабхәында агәибжәанытә Хьсырхәагы. Абра еилаххаа ишыцәоу азә дрықәлар хәа иаргыи агәтахәицра даргәәтеиуа дакызаарын. Цабыргны, асҗаҗык ар ду ахыҗказ даушла рыжәлара устқәкә иагымариамызт, аха араҗатәи атыпқәа зларзымдыруаз ала, азәи иҗааихазаргыи, ахыатра рцәицәгыахар җалон. Махәи абхәындей цасхәан хәа ргәаанагарақәа еиқәшәазшәа, аҗы-цәагыи абыржәи изызхәицуазгыи убри акәзаарын. Ардимонгыи уи таха анинамтаза, ашырхәа дыҗхыкәтәаланы днаңшы-ааңшит, зегыи каххаа еилаианы ицәоушәа аниба, ивараҗыи ишьтаз иабҗар аашытыхны ашышыхәа иҗынахамтаз, ус азәи ибжыи нытакны инаиқәиргеит.

— Ардимон, уабацо?

Убри аамтаз дааҗыиланы ишьтахыҗка ихыаңшымтаз, ала-шыцара дналибааит иабхәында Хьсырхәа, дҗытыззаны дшизыңшуаз.

— Адәахыи сындәылтыр стәхуп... Узмырцәои, Хьсырхәа, уңсы шыа, сара уажәытқәкә схынхәуеит, — аҗак наитәны абааш дындәылтит Ардимон.

Адәахыи дындәылтны ашта даақәгылоны еиңш, ус иара инаишьтарххны, иабхәында дихызаны днаиазцааит.

— Ардимон, сара сеиңш уаргыи уаха узмырцәои?

— Сара сызмыцәеит, аха уара ухы зыхурҗкәои? — ихәеит Ардимон, амза зәалашоз иабхәында днеизыңшын.

— Исыздыруам гәтынчымзаарак сызтаз, убри сарцәом уаха.

— Схатагыи убастқәкәоуп шыҗкоу. Уаныцәоу акгыи узгәәтом, аха узмыцәакәа баша указза акаиара еиҗагыи уаркароит азы, адәахыи исыршар еиҗа еиҗысшыеит, — аҗак ныҗаитцеит Ардимон.

Убри аамтаз, ишахәшахәуашәа иубоз амза ажәѡан иатѡазсо иахьатѡаз, ашәахәа хьшәашәақәа ахәылкьа, аѡсабара амшмышәла иѡахазшәа, ихѡежьаа-хеиқәарааѡа пхаррак зхылымѡуаз лашарак аханарпхон. Абааш иазымкыз аибашьцәа аеықәѡаршәқәа рыѡѡѡаны, адәахьы икаианы иѡәз еиҳагы ираѡәаѡын, урт зыхьѡоз акарулцәа ахьылаѡеиуазгы акырцъара улапш иаѡѡашәон. Аѡаѡшьара здыз аѡәа иамкырц ргәыреаннаѡозшәа, тыѡарѡаркгы абжы тькькьа аѡх алыѡара иаѡын. Имлагоз абгассагы уажәы-уажәы иахьеибархәхәоз, рыбжьқәааѡсзыеипшхахарантәиааѡуан. Аѡхкәандашьшыраѡа икан. Ашареи аѡхи реибарххара шыѡа аеаазнакуан. Убри аламѡалаз маҳәи бхәындеи еиѡәажәо, еилабгахьаз абааш хахәқәак реаақәкны хара-хара инеиватәеит.

— Баша хгәы хажьоит акәымзар, ааигәасигәа уаѡ дахьнымхазо абри аѡыѡа аѡып аѡы иаарыѡа? — ихәеит Хьсырхәа, илапш амза инадырхаланы.

— Леуан хлахәаѡа икаитѡахьоу имдыруеи. Зыхзыгәѡароу аѡаѡы игәеианызарѡ ихәѡами, иалудыраауеи, лаѡагы-ѡаѡагы аѡаѡшыхәѡәа шыѡны имазаргы кәлоит. Уаѡ дахьнымхо аѡыпкәа роуп еиҳагы ишәартәоу. Леуангы убри еиликаауеит азын, абнақәагы ѡаѡшыхәраѡа ишәанимыжьуа дыруп... Хәзбарыѡа ухәеит, аха икәлоит хгәаѡаны маѡала ихәѡазо шыѡа ихашьѡалахьазаргы, — игәаанагара аазгәеитеит Ардимон.

Уи азын Хьсырхәагы акы ихәарѡ шѡѡахьыз, ус иаалыркьаны еқәак ршьапышьѡыбжьқәак анаага, убри аамѡаз аѡыѡагы ашырсырхәа иѡѡѡеибаркьан, аѡх иалазырѡуа иаагылт.

— Ыѡуыкы абааш ахь ахалара иаѡуп! — ихәеит Хьсырхәа.

— Аѡх агәазы ихалартә икалеи? — зѡаарала иаазгәеитеит Ардимонгы.

Рыгәѡынчымзаара гәеынѡагаха аѡыѡагы иаарнырыртә аеанааргәгәа, ахалара иаѡыз ирѡыларѡ рѡынархеит. Амарѡа ахықәаѡ инаѡоны еипш, ус арахь иаарѡылеит еыла икәз ѡыѡа ахаѡәа.

— Шәѡызѡәа ааныжьны шәабаѡо арахь? — ианаарѡагыла ибжы наиргеит Ардимон.

— Хгәарымѡакәа икам, ѡъарла еибыѡуа ѡѡуыкы хашьѡаланы ааскьара иаѡуп! — аѡак ныкаитеит руазәык.

— Алашыцарағы цқыа хабла иазеилмыргеит, аха ирацаафны еицу цьюуы абааш ашытаыхкала атшээрра итысны акыргы рыхадырхалахьеит! — ихэеит афбатейгы, ифыза иажәа днацхраан.

— Заанатц ишпашәызгәамтеи ашытапшыфцәа шхауз? — аецныхәа зцаара нариҗеит Ардимон.

— Хашытаыхка цкыан, азәы дхашыклапшуа хамбацызт!

— Нас, арт абантәаи, ажәфан иалбганы иаама?

— Ааи, ааи, ажәфан илбаазшәа ауп иаалыркыаны ишгәахтаз! Сгәанала, атапшыхәцәа рҗыпсакыаны атәыла иалазар калап! — атак ныкаитцеит афбатейгы.

— Ицәоу рҗыхатәуп! — игәы иазымчхакәа даагәатеит Хьсырхәа.

— Мап, уи иахыццактәым! Избанзар, уахынла аибашьра ишшәарта усу даргы ирдыруеит азы, имшакәа ижәылап хәа сыкам! — уи дазыразымхеит Ардимон.

Атапшыхәцәа игәартаз рхыпхызара иагырацаамызт, аха рышытаыхка итегы ыказар калон акнытә, иаарласны абааш ааныжытәуп хәа азипхызеит Ардимон, дхәыцуа дгыланаты. Атауад Пыта дирҗыхарызу димырҗыхарызу изымдыруа азнаказ даалакфакит, аха хымпада адырра итатәуп хәа атыхәтәан ианазишья, нас ашырхәа дныкәтәианы абааш ахы иҗынеихеит.

Атауад дынкыдиаалашәа дахыцәаз данааиртысытәкыа, дыцаамызшәа ахышәтхәа дыфхыкәтәалеит, аха Ардимон иакәызшәа аниба, игәы аартынчшәа днаиазцааит.

— Икалеи, Ардимон? Сызурҗыхеи?

— Цьюуы хзааигәахара иафуп хәа абыржәы адырра ааргеит тапшыхәцәакәак.

Атауад абас игәы ишныкәишытәкыаз, ашырхәа дфаткыаны ибжы наиргеит абас:

— Ишәырҗых зегы!

— Баша уццакцәеит, атауад, ухаткы.

— Избан?

— Избанзар хара цьаргы цатәыс ихамам, аға ихала абааш дазааигәазаны дааскыахеит, — атак ныкаитцеит Ардимон.

— Мап, мап, ихакәшаанза хааццакыроуп!

— Сара заанатгыы сцәа иалашәахъан абыржәымзар-абыржәы аға хгәеитараны дшыказ...

— Изла?

— Аиаша утахытәкыазар, зынзагыы истахымызт абра хәхәаагылаз. Избанзар, азә дызхым абааш тацәкәа еснаг гәрамгартас ауафы икаитоит. Иантынчрам аамтаз атәым лацшгыы ахуп, убри ауп иаарласзаны хгәартартә хказтазгыы. Сгәы иаанагоит, уаға Леуан иабашьраз абри абааш акынтәи иахъа ахы аркхоит хәа, — убас агәра ганы иртабыргуа иаазгәеитеит Ардимон.

Урт рыбжыы иарфыхаз атауад Сустаргыы дөагыланы данаарыдгыла, уигыы уи днакәшахатханы ус ихәеит:

— Ардимон иуабжыгаз иашазар хәа сгәахәуеит, атауад, уххь згеит.

— Абыржәы ада аға уиғамгылацшәа ауп, Сустар, исы-таухәаз хырхартас иаутаз! — игәы итеикыз даххәырец итахымызт Пыта.

— Мап, еицәаны сахьақәшәақәахъазгыы ыкан, аға данхакә-шалозгыы акырынтә хицәақәахъан, аха аракатәи адгыл тыпқәа азымдырра хпырхагахаргыы калоит. Абри ауп Ардимонгыы дзызхәыцуа, — абас атак ныкаитцеит Сустар.

— Атауад, ухаткы, хашьтахька икоу Федык ица Состикәал ишьакаргыы шыта лассы ихәхъзараны икоуп... Хаарзыцшыр еиғымхари? — икаитцаз азтааразы егыртгыы ишрыдыркылаз ибарц илацш нархигеит убри аамтаз иаарыдгылаз Естемангыы.

— Урт ашамтаз ара икалап угәахәуама? — ихәеит атауад. — Хымпада, мап. Хәхъашъа рымам, насгыы урт хшырзыцшу ианхәжәла, хшьакари хареи хзеицымхраауа хацицырфьар калоит.

— Ах, ухаткы, саргыы уи азын исгәаанагароу удыр-уазарц стахуп, — ихәеит Саустом, ах ирабжьейгаз макъана дзақәшахатымхакәа. — Хара ихаздыруам аракатәи аиохаа-қәеи ацстақәеи зеицшроу. Ари абааш акәшамыкәша иахъеи-башьтәугыы хара хзы имазоуп. Ишарцаз шыта рацәак нымхеит, хәацшып шыжыынза, мамзар итахо рацәафхар калоит.

— Ахтархаразы хмааит, аиааира хгарц азоуп ара хзыкоу! — абри игәы аладуны иаазгәеитеит Пыта.

— Мап, ах, ухацкы! — уахынлагыы ҕынлагыы азеипшны, алашыцара зхатээз иблақәа хазы ирханы, уи аамтаз ибжыы наиргеит Евдемон. — Даара сышээзырөөит, аха иутцархээз, сгәанала, ииашоуп хәа сазхәыцит саргыы. Дәыхтык аҕы хәкәзтгыы акы ухәарын, аха хәхыыкоу идгыл мчымхароуп хәа ахырхәо сахауеит. Ус анакәха, ари ашыза атың аҕы айбашыра шыуадаоу узеилымкаауа укам. Аға имч еидикилаанза хәа угәы иахыуцанахәо, сгәанала, уарццакцәазар калап. Иаапштәуп хәа атцәхәара узтаз срықәшахәтуп, избанзар икоу атагылазаашыа ииашаны азхәыцра артеит.

— Ардимон, уаргыы угәы иаанагома убас еиха еиҕхап хәа? — дцааит атауад.

— Хымпада!.. Цака игылоугыы арахь ихагалатәуп, — урт дрыдгылаөхеит Ардимонгыы. — Насгыы, апхыа аға ажәыларә иеазикыр хара еиха иахзеиҕхоит.

Иаразәзатәык ида зегыы еицәакны абри агәаанагараҕы ишыказ аниба, ашытахь атауадгыы урт дрықәымшахәтхар ада цсыхәа имоуит.

— Ажәытәзан зны, 1243 шықәсазы, агәырцькәа ацхыраара ритарц амонголцәа дырҕагыланы деибашыхан, убаскан фырхатцарыла итаһаз, ар рцыза ду Чачба Дадынгыы, — ихәан Пыта, убри ҕырпшыгас дкатцаны ацәажәара дналагеит. — Харгыы арахь хәара баша икамлеит. Анцәа ду дхацхраар, хадгыл хамакны таһа хазымто уаха хашка изықәымло рхы иахьхархәуеит. Ианакәзаалакгыы хара азәы итәы хашытамлацызт, иаҕахтахым. Хабацәа таһон ахақәитраз, итаһон рабцьарқәа шыркыз фырхатцарыла... Ауаатәаөсә зегыы рыдунеи рыцсахуеит, аха хаштра ақәымкәа зыхьзқәа аанхо афырхацәа роуп. Аға ицәшәаз ихы дацәыбналоит рхәоит, аха хара азәы хицәшәартә анцәа химшеит. Зхақәитра зыхьчо хазшазгыы дицхраауеит, избанзар ахмырзразы дыкәпоит, харгыы хықәкыс ихәмоу убри ауп. Аға дхәкәшеит хәа гәкахарак хмыхыроуп, хашытахыка икоуп хзыкәгәыгуа ашыакаргыы. Урт хәхьзаанза ашацкыраз нап ахаркуеит рацхызатәи ажәыларә.

— Ишца?! Апхыа хара хжәыларцу? — ицәашыаны дцааит Саустом.

— Арантәи хцарц хтахызар, ҳамжәылакәә цашьас иахтои?
— уи изцаара азцаара наҕаиргылт аҕауад.

— Цсыхәә амоуп, амала, уи азын маанала иныкәатәуп, —
ихәеит Саустом, уи аамтаз еиҕыыз акы збаны ишимаз ихаҕсахьа
ианыпшуа.

— Иарбану еиҕыны иубаз?

— Ацхәа дара ажәыларә рәазыркаанза иаарзыпштәуп, —
ихәан Саустом, имырхәаазакәә атак ныкаитцеит.

— Усоума хшеицәажәаз? Хагәтакты еиҕах изааурхәи?

— Уи аилкаара оумазак атахзам, — ихәеит Ардимон, Саустом
иабжьгара дадгылашны. — Ацхәа хара хдәықәлар, мџабжарагы
хнарышьтуам, иаразнак ахҕа хадьргоит, иҕахогы рацәәзсахар
қалойт. Убри акнытә, дара рәаархар еиҕыуп, усқан харгы еиҕа
иахзыманшәалахойт хыхынтәи рынқыларә. Астәи ибзианы
иахьубартоу азын, раапсамта иақәыршәаны анаара иаҕагәаны
хнарыжәлар, ршәацхәаык дыкамкәә рызеггы хаарылгойт.

— Евдемонгы иахиҳәаауа сахар сҕахуп, — ихәеит аҕауад,
иоуз абжьгара атыхәтәан ишигәақхаз мџашьо.

— Сгәы иахәеит Ардимон цызаџ дахыкәшәтцәз. Ихәыц-
шьа шыбзиоу, сара сҕы даныкәзгы иаразнак ицыздырааит.
Ишәабжыгаз садгылашуп, избанзар абыржәы еиҕашәкуа
азцаара саргы сазхәыцхәан, насгы иаргы саргы хгәаа-
нагарақәа ахьейқәшәаз азынггы гәахәас икастцеит. Убас еиҕа
иахьейҕы азы ах Путогы дақәшахатхароуп, — инароуны атак
ныкаитцеит Евдемон.

— Ибзиоуп, ишышәызбаз иказааит, — атыхәтәан урт
рхәатәаҕы даагылт аҕауадгы.

Адырџаены шыбжьагәазытцәкьә иақәыршәаны, амарда
иаҕеибахәә рәаархеит иззыпшыз. Еицәажәарак қамта
ижәыларц ақәыркызар иудырыртә иқан, абааш акны итәаз
азустцәаз еилкааны ишрымаз ақара. Рымч инанагарашәә
рбазар акәхап, зныкьарала еицдәықәлаз амарда абжеихара
ааишыршахьаны еипш, ус хыхынтәи ахҕа рацәә џарыларццеит.
Убасқан даргы ршьамхқәә нарсны, цџа змамыз ахҕа рацәә
арахь аҕаадырхеит, пытраамтакгы аиҕахысра иаҕын.
Атыхәтәан, ахҕақәа рцәынтәозшәә рбазар акәхап, ашьтахь,
аманызақәә рпыракны рхы хьчо, ирласзаны амарда иаҕысны

ихаларц ақәыркит. Убри аамтаз хыхынтәи ирыжәырцеит абааш иамтажбыз ахахә былгьақәа. Лассы хазхаландаз хәа зыпсқәа згәы икылахоз, иаалырҕьаны иргәйдхалоз ахахәқәа хыцәгашьак рзамто, зхы цнаеуаз, ибганатцоз ухәа рацәаџхо иалагеит, аха ицсы-инха уеизгьы пхьаҕа аихара иаҕын.

Ус, хыхынтәи икаууа рҕаархеит аҕса лабақәагьы. Изыршә-қәоз гәгәазақәак ракәымкәа иҕамызт, изаахоз ркәалзматәақәа ирзымыхьчакәа иџкылжәаны ргәыштцәқәа инарылагылон, мам-заргьы рызқәа иалызза, аҕыт рзымхәакәа еизҕьа иканажьуан. Акры антцы ашьтахь, аҕауд иабцар иапхьаҕа инархханы, џапхьа адтца ҕаитцеит, шыта ажәыларахь ииасразы. Убри аамтаз Ардимон игәампхеит аҕауд ас лассы дахьамхаццакцәаз, шыта уеизгьы иаанкылашьак амамызт аҕнытә, ашьтахь иаргьы аса импытцаргәгәа иара дишьтаххны днаишьтәлеит.

џ-зык анеилазџо еипш, ус дук мырцдыкәа наҕ-ааҕьы инеи-ҕаххны ишынеидыслазтәҕьа, рышьтыбжь оумаха ахара ицеит. Асақәа ахьеиҕақшоз еиџтәтәон, аманызақәа ирылымшакәа еиҕжәон, забцарқәа зымпытацытәтәоз, нас хәызбатыхла инеиҕалон. Аиашазы, даргьы еибашьыџцәа гәгәақәан, аха абааш аҕынза ахалара рылымшакәа ирылыршьаауаз рацәаџахозшәа анырба, ашьтахь рыцсы ргаразы, иаанхаз ахьатцра рҕазыркуа иалагеит. Евдемон хадара зитоз ажәыларахь рнагара зынзагьы иаҕахымхеит. Ишыпшыз иаанхеит Естеман цызара зитоз аибашьцәагьы.

Аҕсуааи ацхырааџцәеи рганахьала жәаџык раҕара ахәрақәа зауз рыда, егьысуаџдтамхеит. Астәҕьа аманшәалахара анрықәҕеи, еиҕагьы ргәы шытыпцраауа иҕанатцеит. Аидыслара ашьтахь хымшҕа аатцхьаны ауп, аҕа итапшыхәцәақәак икылпш-кылзырџуа ианаакылс. Абааш ааныжьны ишапыртцыз анеилыркаа, алахәақәеи алашәагеи игәартахьаз аҕсыбаџқәа цьарак иааизыркын, нас аеыуардынқәа ирынтцаны иргеит.

Гыртәыла абашьразы рапхьазатәи ахтыс ахы шаркхаз аиҕахәара иаҕыз, хаҕалагьы уи иалахәыз Ардимон иаалырҕьаны ицәажәара ааникылеит. Убри аамтаз Атласкан ажәабжьхәаџ иахь данынхьапш, акы дшазхәыцуаз аҕара иблақәа инархи-баалеит. Аҕоурых аамтақәа рыхтысхәаџ дхәыцуанатцы, иаргьы

фымтзакәа дтәан. Зфара умбаз иажәра уахымыччан хәа зхырхәауазгыы ааигәалашәеит. Избанзар, амбатә зхызгахыаз, амбатәзагыы иалапшхыаз ари атахмада ифара ззымдыруаз уажәы илапш дахыаатцашәоз, баша зықәра ахызфаахыоу азәы иакәызшәа дазхыыцуазар акәхап хәагыы игәы интихәааит. Ардимон ацәажәара дараацсазшәа акәын ипшышыақәа шыказ, аха ус ибжыы нарганы еиҭах иажәабжь ду инацитцеит.

— Дад, аҭауад Пыта ипҭаи сычкәын Гьетагыри бзиа еибабагышыон, аха еилахыынҭамхеит, — иажәабжь дачаахыы инахганы ауп ацәажәара дшалагаз. — Гыртәыла ах Леуани Пытеи еиуахарцаз истацахараны иказ ипҭазаҭә лыҭира игәагыит, аха иазууеи, лхатҭа ашәикка, иаб иашыа ипҭхәыс данлыхнахәаа ашыҭахы ишакәым ала длызныкәеит. Уи шыкалаз иахьанзагыы аиаша азәгыы издыруам, аха ипҭхәыс Ҥануриа лыхшарагыы ларгыы ишыит хәоуп усқан ишхәхаз.

— Нас, уи еилкаамкәа иаанхама? — убри дназҭааит Атласқан.

— Аиеи, дад, иахьанзагыы еилкаамкәа иааиуеит. Леуан икаитҭаз акәнамгара измырхакәа, ашыҭахы даалаган, иабхәа иахрагыы ахәитәырц ақәикит... Дад, сыхшыф исыҭданамкуазар, 1621 шықәса инаркны 1657 шықәсанза, «Ҷажәи жәаба шықәса аибашыра» хәа аҭоурых афы ихтысны иаанхаз, абхәеи амахәи рыбжьара аибашыра ду ахы аркхеит. Иаакәымтзакәа наҭ-ааҭгыы изфыз аиқәыларакәа ирыхкыаны ауаа арыцхара дуқәа ирықәнаршәеит, ихнарҭәази иҭанархази рацәафхеит. Иатҭахо дҭалаанза хәа Ҷажәи жәаба шықәса дузза ашыҭыагыы ҭашакә икаибатцаны, зны Леуан деиҭақәыларын, нас уи аҭак ацынхәрас Пытагыы еибашырыла Гыртәыла дазцаларын. Убас цәгыашакә ишеишыҭаз мацара, аҭыхәтәантәи аидыслараан Леуан иоуз ахәра иахкыаны дахҭсаанза аибашырақәа ааныркыломызт, аха урт реибашыра атәы хазы аиҭахәара аҭахуп. Убри аибашыра ду схатагыы салахәын, абыржәы иуасхәарц истахугыы убри ауп, дад.

Ардимон еиҭах ицәажәара ааникылан, аибашыра ду хәа абыржәы зтызшәа цәыригазгыы игәалаиршәарц иҭаххазшәа, Ҷаҭхыа хәыцра цәулак иенеиҭеит. Атласкагыы дыпшын иажәа ианбацитҭои хәа, Ахәатханыкәгаф хәа анкыа зегыы еицырдыруаз аибашыфы илапш идырхаланы.

АПШЬБАТЭИ АХЭТА

I

Ардимон ишықәсқәа рыхъантара шыта ишииааиуаз убаратэи, агырак дшықәиаз мацара ихигон, аха аиара иеаиҭазарггы ишизеицәаз дырны, уажәы-уажәы дџагылалон. Ицәажәара аанкыланы, абыржәы еиҭах дџагыларц анақәикуаз аамтазы, аеышьтыхра аницәыуадаџа, Атласқан уи шаагәеиҭазтцәкба ахышьтхәа дџацкьеит дицхраарц, аха убри аамтаз абас ихәеит:

— Мап, дад, уа утәаз, уа... Схала сгылоит... Азәы ицхыраара сәасыршьцыларггы стәхцәам, мамзар сыбаџқәа зынза ихәарҭе-хар, саашьо салагоит, — убасқан ихы лафкггы наххәааны, абыржәы затцәык акәны, ибжыггы џтганы дагыааччеит иара.

Ашьтахь деихеигәо дааины амца даныҭеҳәатәаггы, пытраамтақ ибжыы мыргазо, абылра иаҕыз акәаш мҕы аеҳәа иахыҭеҳәаткәацуаз илапш адырхалашәа дазыпшуан. Амца игәыштца иҭаршуа дтәанатцы акымзарак дазымхәыцзозшәа, ихаҕсахьа еизадаха акәын ишықаз, ахәыштәарамца иахылтуаз амцабз ешьыл илапш ахмырцо дахьахәапшуаз. Атласқан убри аамтаз иблақәа еихмырсыҕьзакәа, аамта ахтыс дуқәа дырҕахәҳәагаха иҕәтәаз адоухауаџы изыпшра даҕын. Ишьа-хәар ауқәа наитагалашәа, ирықәкны иикыз имахәарқәа иапхьака инархханы, инапсыргәытцәқәа амца рныршуа дахьтәаз, данҕаз егьа дуаџы дауапшыын хәа угәы иаанакон уахынаихәапшуаз. Иҭеггы еиҭеихәаша шимоуггы, уаха уи ацәыргара иҭахымшәа, ҕеиҭуам-ҕеишьуам, дтәоуп дыштәац, иблақәа кыдырхаланы, аҭоурых иаларсыз аамта хтысқәа ргәаларшәара шыта агәахәара рацәак имамызшәа. Атласқанггы иҭахымызт ари ауаџ ихигахьаз шыта аҭыхәтәанза имырхәакәа, ихыбжаҕыбжаны ааныжьра. Изеиҭеихәахьаз убыскақ агәахәара ду инаҭеит уажәышта зеггы еиликаарц, убри аҕнытә ацәажәара дызлалаиргашаз изымдыруа дшықаз, нас иаагәаҕны днаиызтәауеит.

— Аибашьра ду ахы акит ухәеит, аха лтцшәас иаиуз умхәац, уххь згеит.

— О дад, уи аибашьра ауаа рацәаџзаны иннарцәеит!.. Аразкыцәгьа зауз сықәлацәа, аибашьцәа дуқәа хәа ипхьазаз

зэырфы еикэыспхязозар: Иатқыар иңа Камдат, Камсарқал иңа Казаут, Катрас иңа Саустан, Рамшыыц иңа Татласқан, Шасоу иңа Ратмир, Адгёу иңа Адлыхә, Алтоурым иңа Арзадын, сабхәинда ағәыбжәнытә Мхәызмәтаа Хьсырхәа ухәа ахацәа нагақәа хәа ипхәазаз убасқан фырхатцарылатцәкәа иґахагәышьеит. Егьырт еизынхақәаз, зи-мцеи иргәылсны зықәрақәа рқынза анеира зылшақәаз, зыпсатәқәа бзиахаша : Албат иңа Арзамыхә, Аруман иңа Арустан, Арымшыыхә иңа Астырқан, Базырқан иңа Башьхәыт, Дабац иңа Дадашь, Иадгәа иңа Ерыстоу, Бирам иңа Габац, Катроу иңа Уалқан, сабхәиндцәа аишьцәа Мхәызмәтаа Соу иңацәа Естемани Задани ухәа зэырфы сапхәа рыдунеи рыпсахгәышьахьеит... Арт исгәалашәакәо роуп, аха иґегьы ирацәафуп зыхьзқәа сымхәаз, насгьы урт зегьы рдырра уара иабаутаху, иаанза умнеиааит, дад. Реиґа нутцааит, — иґхәан Ардимон, иажәа аанкыланы ақаґыхәа хәыцрак иенеиґеит, уи аибашьрагьы ахы шаркхаз шеиґеиґхәаша абыржәы азхәыцра иеыназикызшәа.

Ардимон қазшыас иман, иґәажәара анааникылоз, нақ ииґхәашаз цқәа дазхәыцны ацәыргара. Абыржәгьы акыр анґы ашьтахь ауп, даара иґахәаеґхәаз ибжьы ныхґа-аахґо, ииґхәарц ииґахыз цқәа иґәаларшәа-гәаларшәо иґәажәара ишнаиґиґаз.

— Дад, иуасхәараны иґоу ахґысқәа оумакала иґоуп, ихаумґаргьы қалап, аха иқам-ианым абаутаху, хәтала сзын-иахьоу, исахахьоу, сызлацшхьоу аґабырг ауп иуасхәарцгьы истаху, — аґыхәтәан, иґы ирқьииозшәа, даацәажәеит Ардимон. — Аамґа мыждахәырақәа ирхылґеиаахьоу, амбатә хґысқәа хыызгахьоу азәы изымдыруа иґацпсыр аґкыс, убартқәа зегьы шәара аґар ижәдыруазар шәызґыпшша шәоуеит. Шәаґхәақагьы шәхы шәазнырхәыцлартә шәқанатґоит, дад.

— Уххь зегит, иухугахьоу шыта аґыхәтәанза иухәарц зыстахугьы убри азоуми, — иґхәеит Атласқан, аґахмада ииґхәаз иґы иархәаны.

— Аиеи, дад, аиеи, ус ауп! — уи игәы иаахәаны днақә-шахәґхәит Ардимонгьы. — Ақхәан ишысхәаз еиґш, сара сықәлацәа ирхыргахьоу азәы изымдыруа ианықала, ажәытә хґысқәа қамлазасшәа гәыргз-шашәаз иныбжәыз ицоит. Насгьы,

иудыруаз, дад, зхатэы тоурых змам ажэлар зыҕеиом жэлартас. Убри аҕнытэ абицарақәа ирзеитәхәалатәуп, идырдырлатәуп иҕалахьоу, усқан дарггы еиха рхы иазнархәыцуа иҕанатоит. Сабацәа ирхәоны исахахьаз, хатала сарггы исыхтысхьоу уажәы уара иуасхәарц зыстаххазггы уи азоуп... Убри аибашьра ду атәы ахәара салагаанза, Амзаратәи ауахәамаҕ католикс иҕаз Захари Кәуириани исзеитеихәақәаз ала аҕхьа салагар стахуп, дад.

– Дагыруазма? – дтцааит Атласқан.

– Ижәла злақаз ала, дшәаныуазар қаларын.

– Избан, ауахәама уи дахадмыргылар қсыуак дырзымқшааи?

– Абас азтцаара анықауцах, уи атәггы уасымхәои, дад, узыршла... Убри Захари, аиашазы, аибашьрақәа баны дынхомызт, дызлеилыскааз ала, акырггы ишәаргәындаз уафын. Ишысхәаз еипш, уи идаггы усқантәи аамтазы ирацәафын хуахәамақәа рқны католикцәаси, папцәаси, дикәанцәаси иҕақәаз агырқәеи ашәанцәеи, иара убас агәырцқәаггы нарыдкыланы. Ашьтахь, Пыта Чачба дмыждаха Леуан иабашьра иеаназик, ақсуаа руахәамақәа рқны рықазара шшәартаз еилызкаақәаз қалейт. Арахь, хазы атырқәцәаггы ақырсианра иазшәартаны ианаацәыртц, усқантәи аамтазы ақсуа уахәамақәа зеггы хадара рызтоз убри Захари даалаган, Ақснытәи акаatholicосцәа ртәартә Қәтешь азааигәа Геләтиқа ииаигейт. Ақхьақа апапхара шытызхрани иҕаз дарбанзаалакггы, знык иадамзарггы Амзаратәи ауахәамахь дцаны, анцәа иматтура мөақганы дхынхәларц идын. Избанзар, Амзаратәи ауахәама аурымқәа рхааназ VI ашәышықәсазы иргылаз акы акәын. Ақәра дузза зламаз ала, Кавказ ауахәамақәа зеггы реихабы, мамзарггы раб хәа ипхьазан... Захари ҕенак зны Амзарақа дышцоз, машәыршәа амфәан хәиқәшәейт, убасқан исзеитеихәаз ауп уажәы уарггы иуасхәарц истахуггы, дад...

Иарбан шықәсоу шыта азәггы игәалашәомызт, Ардимонггы ихаштхьан, ҕенак зны иаалырқьаны, Гыртәыла аганахь гәғәала иқалаз адгьылтысра, хәыцггы дуггы иаарцәымығхартә игәытқьагаха ианырзықалаз. Убри аҕены, ақ Леуан ипхәыс илыдеизалаз аматцуфы хәсақәа, дара ртәала ргәаанарақәа еибырхәазаап, адгьыл дузза хыцхыцыртә иқазтаз аибыхәартә рибамто.

— Сгәанала, ах мыждарак иңеипшуп, абри ауп адгьылтцысра змаану! — иаразнак абас азылшызаап ахпхәыс.

Абжафык уи изакәшахатымхазшәа кәртцеит, ахпхәыс лгәы зынза иканамыжрызы. Дара рхатакәагы уи еилкааны ишрымамызгы, уеизгы илытархәеит, агәкажыра шатахымыз агәра лдыргарц.

— Иабихәац, адгьылтцысра егыраангы икалахъеит, егыа-цъарагы итцысхъеит, аха цәгыарак аанагахъеит хәа смахац! Ишәгәаламшәо, быжьбака шыкәса рапхыагы адгьылтцысра аныкалаз? Ускангы цәгыарак иазхәаны икамызт, баша итцысит ауп! Сгәанала, ах аиааира ганы ихынхәра ишазхәоу ала агәеанызаара хәитоит хазшаз! — уи дзакәшахатымхакәа днаәаеит ахыпхыакразы ахтынрафы иааны иказ ахкәажә пхәыс Тамрико.

— Усеипш игәеантагоу акаларакәа рацәоуп, аха урткәа зегы хара иахзеилкаауам шәымхәозар, — уи азын зынза даеа гәаанагарак лыман гыруа аамстак ипхәыс, Кира зыхыыз.

— Хымпада! — убри днакәшахатхеит ахпхәысгы.

Апсабарафы икалалоз ацәыртцәкәа абзиара иатәыз шыказ еипш, ацәгыара иазхәаз шыказгы лдыруан ахпхәыс, аха зегь раастагы ихалтон адоуха амч шыказ акара. Цәгыарак кәзтцазгы мышкызны ишихъоз алагы агәра лгон, лара лхатагы цәгыашакә дшыказгы лымдыруази, усеипш мыждарак кәстахъеит хәа лфы иаатыхны азәы иалымхәацыз агәаларшәарагы лтахымызт. Икалтцалакгы, дхыхны хатцас ишьтылхыз лабхәында Леуангы гәнахарыла дныкәахъан лара лтыхәала, уи изымхозшәа, нас даалаган, еитәрыцитцеит.

Убри адгьылтцысра ашьтахь мчыбжык акара аатхъаны еипш, Геләтинтәи дфыкәланы ахтынрахы дцазаап Захари. Дахъааниз зегы иеигәыргьатәа дрыдыркылеит, Тәория Гәыдунагы хазы хәтырла дипылеит. Захари деигәыгуамызт астәкәа дхаракны дыршьап хәа, избанзар изыкартцаз ахәтырбара акынзатәкәа дшыкамызгы идыруан, ишәаргәындара атыхәала. Уи иаара мзызс иамаз аилкаара ахпхәыс дахыццакуа дыштәаз, ус дук мыртыкәа даафналеит иаргы. Ашәхымс дшаахытызтәкәа ихәда иахаз ацъар ду ала апхъа харантә дааизатәын, нас дышиашаз дааины дналыдгыланы инапы азкәа налымцеикит дагәзразы.

— Аныкæара аншæарту аамта иакæыршæаны баша ушымааз акара гæантцарак снатеит, ацкъаныкæгаæ Захари? — инапы цкытцкъашъаны лкъышæ инахълырсшæ анаакалта ашьтахъ, атæаха иамразакæа зтаарала ацæажæара ахы налыркит ахдхæйс.

— Анцæа ду илапш хаа згымхаша, ииашаны еилыбкааит, Гыртæйла ахкæажæ, бхатцкы! — налатеикит Захари, утæа хæа шиалымхæазгъы, кæардæык иеныкæикын. — Аиашазы, иахъа, убри афыза аамтак хæатагылт, Анцæа ду илцха-игæацха цыр-хагас иахъыкалазшæа, ацæгъеи абзиеи хык узамтартæ афынза еилафашъаны! Уахъынатцыслакгъы баацсрамзар цъара бзиарак уахашам!.. Ахдхæйс, бхатцкы, саргъы убри ауп ахтынрахъы саартæ скызтазгъы! Сзызырфыха аамта бымазар, ибасхæаша ыкоуп! Цабыргны, уи гæахæарак бнаташам, аха, уеизгъы, убри бдыруазар ибцæымцхæап хæа сгæы иаанагом!

— Иаалыркъаны уаара бзиарак ишазхæам саргъы еилыскаахъеит, аха сызшыша акы акæымзар, иаацæырга, сузызырфæуеит, — лхæеит Нестан-Дарецъан, апап лааигæа дыштæамызгъы, убри аамтаз ицхзы аффы игæырхынхæыгаха лпынцæа иахътасуаз лхы-лфы еикæйтцæйтцæа икæтцаны.

— Хтæйлафы икалаз ашæартæ ду иахкъаны, ауахæамакæа рышæкæа аркны харцырымтцыр амуит, ахдхæйс, бхатцкы! — абас ахы наиркит ицæажæара.

— Ацшъатыцкæа рылакысра згæагъуа хæа икада? — убри аамтаз иажæа днафыланы азтаара неифалкит.

— Ус акæзароуп, аха икоуп изгæагъуагъы, — иаразнак ахыркыара ифыназикит Захари.

— Агæра сургарц утахуп, Гелатитæи ауахæама ашæ аркны шæшапыртцыз. Иааншæыжъыз ауахæама хъаас икамтакæа уфызцæа бнатцаны, ухатæгы ахыцхæакраз арахъ ушааз аума исоухæарц иутæху... Усоума?

— Мап, аеытæахраз смааит, ахкæажæ, бхатцкы! Хтагыла-заашъакæа зеипшрахаз басхæарц ауп истаху, — ахдхæйс лцаашъакæа ааигæамцхеит Захари.

— Мшæан, абарткæа сара изсоухæауа, ах ихатæа дыпшааны изеи-тоухæарауааз? — есаaira цасхæан лажæакæа лырымчуан ларгъы.

— Ахра алпха згымхаша ахкәажә, бхаткы! Ах дахьыкоу сыздыруам, уи ауп исыхьыз! — убри аамтаз акыр иааицәымыг-хейт иара.

— Иутаххазтгы ибзиатцәкыны дупшаауан, — макыаназ жәакәандак ләытымкыаызт. — Унатцаа-аатцаакәар, дахьыказ уархәарын, аха ицшаара уацәаашьейт... Нас, сара пхәыск исоухәарц иутаххаз арбану?

— Ауахәама шахаркыз басхәарц!

— Уи ухәахьейт.

— Ааи, исхәахьейт, аха ауахәамакәа рмазаракәа ахьы-тәахтәу хатцахәаны хык хакәыбтцап хәа сааит, бхаткы!

— Ауахәамакәа җаршәтәырц, итынхадашәтәырц ауп иутаххаз... Изыхчаша ауаа зумамзеи?

— Былапш абзиахә абааит, Гыртәыла изакәытә тагылазаа-шьахаз иазыкәлаз ббоит, ахпхәыс, бхаткы! Апшьаыпцкәа рфы ашьакатәара җырхага дууп! Анцәа ду дахарахар, усқан ах иҗырхагахаргы калоит!

— Нас, иузыкастцарц иутаху умхәо?

— Ибасымхәашеи, ахпхәыс, бхаткы!..

Ахтынра ахьчара знапы ианыз Гәйдунагы ибзиатцәкыны идыруан ах Леуан апсуаа рыдгыл иазааицахьаз. Шьта апсуаагы еицәа ашьа рураны шыртахызгы азхатцаны дықан. Ахтынра ахьчара иначыдангы, хазы ахпхәысгы лыхьчаразы агәеанызаара ду атахны ипхьазон, хәҗеимшхара, уи анилымшагы, нас цсран изыпшыз. Ахарантә изааргоз ажәабжькәа рыда макыаназы шәартара гәҗәак даргәамцыртә икәмызт, аха уеизгы уахгы-еынгы агәеанызаара имырцсые-цызт. Ахара анапшыщәа хәа иалхны имаз акарулцәа, ладагы-щадагы есены ргәырәанын. Иахьей-уахеи зышәкәа ытцаркаца иаркыз абаагәара антытгы, бьарла еикәныхыз ахылапщәа авақыруа иаван, ишырхәо еипш, тьыск зтамлартә ахтынра хьчан.

Захарии ахпхәыси аицәажәара ианафыз аламталаз, тапшыхә-цәакәак адырра кылыркыа иааргейт, зхыпхьазара рацәащымыз, еыла икәз цьоукы ахтынрахы рхы рханы ааскыара ишафыз ала. Гәйдуна ари шааиахазтәкыа акыр иааицәымыгхейт, усшәа игәгы иаанагейт, апсуаа қылащәа ахтынрахыгы

рфеархазшә. Аха цқба даназхәыц, насгьы рхыцхьазара рацәам хәа злаиархәаз ала, атыхәтәан урт рақәхарым хәа азхеитазшәа иуит. Егъаумхәан, агәеанызаара мыцхәны ианбақалахьаз, убри ақнытә ҟацхьа атыцшыхәцәа ишьтит изуцтәоу еилкааны лассы ихынхәразы. Цабыргны, рацәак инымхакәа икылқба иааит, уажәы агәырғьафхәаша рыманы. Ирацхьагылоу аамста Отиа иоуп хәа Гәыдуна ажәабжь анизаарга иақара наицнацеит, избанзар ианатахыз аамта иақәыршәаны ацхыраараз разқны дизаазшәа азишьеит, аха макьана издыруамызт иаалырқьаны ахтынрахьы иаара мзызс иамаз.

Ус, дук мыртыкәа, агәгәахәа абаагәара агәашә иаадгылт даргьы. Ахпхәыс ақапыхәа адырра лзааргеит аамста Отиа дшыртәаз ала, аха лара уи деигәырғьарызу дацәшәарызу лзымдыруа длакҟакуа даақанатцеит, ацхьатәи лхатца Гьаргь Липартиани ирхәтак хыс ирхагылаз аамста иаара. Аҟбатәи лхатца Леуан дызфыз аибашьра аҟагылазаашьа зеицшраз аилкаара дазыпшызижьтеигьы акраатцун, аха уахьынтәи азәы дыррак ааиго макьана илымбацызт. Ахтынрахьы даап хәа дызқәымгәыгуаз Отиа уажәы ас иаалырқьаны данаакылқба, имҟахыцтра змааназ аиаша шылзымдыруазгьы, лгәы еивта-зыргәгәашала цәымығхарак аалнаҟеит.

«Абыржәы дышпәаҟналари иара? Ахпхәыск сакәны сибару, мамзаргьы ҟаҟырбарак қатцашәа дсацәажәарц даау?... Мшәан, сара сеицштәқба ацхьатәи схатца ицәымгра иаргьы ишимаз зымдыруеи, нас, избан асқак сызицәшәара? Аха, уеизгьы, аенышыбжьон дкылгәгәа даазгазеи, мцахәыцәа! Иара дзеигәырғьаша, сара сгәы қызжәаша аума исзааига? Дабантәиаауеи? Даазышьтыда? Дзааи?» — лгәы дтахәыцуа инеишьтаргыланы абас лхы азтәарақәа налҟеит.

Ус, иаргьы дааҟналеит деиқәығьазгьазуа, кәалзмәтәала дчапаны. Хәтырла дынлеихырхәан, нас ашацахәа лара дахьтәаз ахь ифәнааиха, иацуп хәа иқаз анапгәыдкылара дазхәыцны, заанатц лнапы шьтыхны инаимтцалкит. Лнацәа қәымшәышәқәа аанкыланы лнапы азқәа ангәыдикылоз аамтаз, ихы-иҟы тынчза ишықаз лылацш нахьысит, убасқан лгәы аисшьа еиҟа аҟааиқәнакызшәагьы ааламхабеит. Ашьтахь лнацәа нархханы

инеилырбеит, ицыџцыџуа ихыыразынпсараха ичапаз аќарда
хараќ аќны дтэаразы.

— Ажэабжыќ сазхэашаз сизыпшуиужтеи итцозеи, аа,
абар, уажэы уи амшгы ахыызбаз! Сгэанала, сзыргэыргыаша
дырра бзиаќ ма ура ишысзааугаз аќара акы исытцанахэошэа
збоит! — лхэеит ахпхэыс, аамста дшынатэазтэќба акы ахэаха
иамразакэа.

— Ахпхэыс дзеигэыргыашоу? Ааи, саргыы истахым,
ашэапхэаџ иеипш, ибаапсу акы еитахэаџыс сќаларц, аха
хазшаз игэапханы иузааиго мхэашыа амам, иагыабанзаутцэхри,
— ихэеит Отиа, нас Захари дахытэаз ахыгы дынхыапшны.

— Исзеилымќааит... Имхэакэа иузымтэахуа арбану? —
дтааит лара.

— Агэра бсыргарц стахуп ах иеахытэахуа шшэартам.

— Аамста, уажэакэа аартым! Захари иахыахауа ахэара
утахымзар, ирмаанашэа иухэаз аилќара удаџуп... Итахама ах
ируаа? Ишэиааима апсуаа? — иаалцэымыгхеит ахпхэыс.

— Мап, Захари ицэахзаша хэа акгыы ыќам, избанзар уи
зеггы ирахыхеит. Ишыбхэаз еипштэќба атцахара аќынзатэќба
хрызнамгеит, аха атцахара еипшхеит ах ибналара.

— Ишца?! Мшэан, слымхэ сажыама?!.. Акымзараќ сзеилым-
ќааит, рыуа дарбану ибналаз?

— Мап, блымхэ абзиахэ ахааит, бамжьеит! Апсуааи хареи
фынтэ гэгэала хайдислеит, аха раанќылара хамч аќэымхеит!
Ашьтахь ах Леуан ашэанцэа рганахь днасќыны, аибашыцэа
апстаќэа руаќ иртаѓаланы ипхыеикит!

Отиа итахымызт изынќыз-изынпаз зеггы уажэы итырттаны
лахэара, уи иагыатахымызт, аха ахпхэыс ас анылтаххэх, шыта
мхэашыа имамызт аќнытэ, изыќэшэакэаз иаарќыаѓзаны лзеи-
тэара иеыназикит. Иара дцэажэонатцы лара дзырџуан ллымхэ
изкыдцаны, макыаназы тцаарала дыхтамќќэа. Зеггы рапхыазагы
илеихэеит, Гэырелиаа рах Евдемон алашэ ицацэа наиваргыланы
апсуаа ацхыраара шритэз. Аидыслараќэа раан ирыцэтахаз шы-
рацэаџхаз, атыхэтэан ихыамцыр псыхэа шыргоуз ухэа ирзыќалаз
аихымзараќэа анеиќэипхыаза, ахпхэыс лгэалаќазаара акырза
ибжынахын, иаразнаќ деихапсза дааќанатцеит.

— Анцэа ицъшьоуп, ашьакацэара аанкылахазар!.. Абналара ацахара иазхэоуп хэа изтаху иазишьалааит, аха сара стэала, ах ииашаны икаитцеит дахьхьатцыз. Еилызкаауа рзы уи шхьымзгым рдыруеит, избанзар ақэылащэа хаиааит хэа шыта рышьтахька ихынхэыргы калоит, — абас зхицэааз аилкаара уадаоны иаазгэеитцеит Захари.

— Захари!.. Ах ицхыраащ уакэхазшэа, ахра аусқэа рызбара уеазукижътеи краатцуама? — иус зламыз иеахьялеигалоз азы игеантцагаз азцаара днафеикит Отиа.

— Мап, мап! Абналара ацахара иазхэам хэа Захари иихэаз иашоуп!

— Быххь згеит, сара усеипш агэаанагара сыманы исымхэеит! — убри аамтаз иаицэымыгхеит Захари.

— Бцэажэашья саршанхеит, ахцхэыс, бхатцкы! — ихэан Отиа, уи акгы ахымхэаакэа атыхэтэан зцаара мацарала даацэажэеит. — Сгэы иаанагом ах иацахара беигэыргъеит хэа. Избан бхатца ибналара аскак агэахэара зыбнатэз?.. Мшэан, абри ииашаны ибхэоу, мамзаргы сара исзеилымкаау? Издыруада салапыбшэарц икабтцозар?

— Ааи, икалаз гэыршоуп, ихьяауп, аха ах ибналара шыта айбашья аанкыларе иазхэахап хэа сазхэыцуеит.

— Ахцхэыс, бхатцкы, бара ибыздыруам хэа акэым, аха абыржэы ханатцаха, усқан Гыртэыла ахраз зегь рыла ибгап-цаагахоит!

— Ахацэа абри шэзеилымкаауа ишэыхъзеи, абаапсы! Ага ирхарала ахра ргэгаашья амазам. Иараби, сшыпцхэысугы аилкаара сылшазар, абри уара ишпаузеилымкаауеи, Отиа?.. Изымдыруада зака уеибашьяу акара ахра ишазеицэоу, амч-рагы шарпсычуа. Аиаша утахытцэказар, сара истэхымызт схатца апсуаа рыкэлара данцоз. Уи иахкыаз ауп уажэы арыцхара хтазыргылаз, аха усқан сара исхэаз илимха иаимырхаит. Айбашья еснагь айбашья шахылфеиаауа адырра митэыс иатахузеи, абри ззеилымкаауа газак иакэымзар, — лгэы намзо даацаажэеит лара.

— Бажэакэа рхы ахьбырхо сзеилкаауам, ахцхэыс, бхатцкы?

Убри аамтаз Нестан-Дареџан блатархэыла Отиа лылапш наихлырсын, нас лхы налықэыжышэа, лгэы итагэатеиуаз дыршегых еиџааџырылгеит.

— Ихышэаџахаз иарбанзаалакгы уашыџа аиџархынхэра ауам. Отиа, абри уаргы иудыруазароуп. Сгэы уртынчырц шуџахугы збоит, аха ус зхыџауџаауа уџзымдырааз џумшыан. Ах иахэтыраз хэа саргы сахэтыр убошэа уеыџауџоит акэымзар, исзааугаз ажэабж ганкахыалагы игэахэтэы хеыгоуп сара сзы.

— Иарбан гэахэтэы нагзагоу беилахэртэ иаазгаз? Ах изыџалаз акэымџиара аума абысџак агэышыџыхра бызџаз? — дџэажэонатџы иакэымыз зџаарак иџыџџаз џашыаны лажэа днаџыџлеит Отиа.

— Сара агэра ганы сыџам, схэџа ахс дыџанатџы ихыпша салагэыргыалап хэа. Ианакэзаалакгы схэыџраџы иџан иреиџыу аамџа бзиаџэа рыла хэанхарашэа, аха уи ахэтыџан агэтынчымзаара, мшы раџэала аџшра, ашэарџа ахгара, абри ауп разџыс исзыџалаз. Аныхэаџэа разгэаџареи, асасџэа рџылараџеи рџынхэрас, ихэаџэахэтыз аџсуаа хэаџеланы ханбаршыуеи хэа, иахэеи уахеи сышгэырџоз маџара уахэ сылам. Схэџа иаџсџаахэ диџырхагахеит акэымзар, аџсуаа рыџэлара игэазырџхаз сыздыруам.

— Ахџхэыс, бхэџкы, исхэар сџахымызџ, аха бхала абри анџэырыбгах, шыџа исыбмырхэар бымуит усеиџш игэазырџхаз арбану... Мшэан, усџак аххэаара азнауеи, бхэџагы ибымдыруеи аџсуаа игэаџ шыџырхыртэ иџазџаз?

— Издыруеит, аха акэылараџэа даарџэатџны ахэра ахэааџэа рыргэџэара иеазикыр еиџа еиџызамзи?

— Аџауад Путо уи дыннакыло хэа дыџам.

— Ааи, аха инкылара шэылымшеитеи? — лгэы иџыхоз ихала ианааиџыџџа иаразнак аџџныхэа наилџеит. — Аамсџа гэрага, исхэаз џашыахэыс иџаумџан, насгы хэзџашэаз арыџхэра хэаас исымамшэа еилукааз усџак уамыршанхан.

— Ахџхэыс, бхэџкы, барей сарей џџа хэизеилибамкааит сгэахэуеит! — ихэан Отиа, аџыхэтэан лажэа днаџыџлеит, лџэажэара ахылырхаз аниба. — Сара зынзагы сашыџам ииасхэоу артыџра. Сус злам ахаангы схы алазымгалаџ, аха абри аџхэа

ицәырызгаз бара боуп. Насгы, уажәы уи акәым сара зтызшәа сымой, сызлацәажәарц истаху зынза даеакуп.

— Ус акәзар, исоухәарц иутаху сзеилымкаац?

— Ааи, избоит ишыбзеилымкааз. Сара арахь саара зынза даеа хыкәкык ауп изызхәоу.

— Нас, иарбану умхәо?

— Ах дхынхәраны даныкоу уафы издыруам. Убри ацыхәала сбацәажәарц стахуп азоуп снабыдтаарац зыстаххазгы.

— Избан ах дхынхәраны дзыкам? Ируаа ныжыны дабацей?

— Шәантәылака дцаны дыкоуп. Ададашькыалианкәа ацхыраара иртәрц азыхәан, дрыхәарц дрызцеит.

— Мшәан, ашәанцәа ацсуаа рахра иалцны Имеретиа ахра реадыркылахеит хәоуп ишыздыруа! Ацәгъабжыгафцәа ирыхкыаны ашәанцәеи хәреи уажәы рацәак хәизыуаам... Ададашькыалианкәа акәшахатхәру идгылара?

— Уи шыкалаша сыздыруам, ахцхәыс, бхатцкы. Гәылацәакәак рахасабала рыгәра ганы драцәажәарц дцеит, знызатцәык иадам-заргы ацхыраара иртәрц, — инымтәазоз ахцхәыс лызцаарақәа еиҭах аҭак ныҭаитцеит.

— Сгәы иаанагом ддырманшәалап хәа, избанзар Ададашькыалианкәа ацхыраара иртәрц рҭахызаргы, ацхәа имеретәа рах имеида рымамкәа изакәшахатхарым. Насгы, уажәы Қартли афнуцкагы излатынчым ала, Гыртәыла ах иаха зынзагы ирымазам, — ахра аусқәа ларгы лнапы рылакызшәатцәкәа акәын алкаакәа шыкалтцоз.

— Избан усеипш агәаанagara збымоу?

— Избанзар, Қартли иататәаз ацымқәа рықәцараз, 1625 шықәса раахыс, Гьаргь Саакәзе ируаа драцгыла рабашьра дафуп. Уажәы уака аилафеиласра ду ианамеаху аамтоуп.

— Ахцхәыс, бхатцкы, усеипш икоу азбатәкәа сыхшыф акәхом, ибхәаз афырпштәкәа рзы ибасхәашагы сыздыруам. Иҭататәу ах иоуп изусу, ашәанцәа рыцхыраара дақәгәыгуазар акәхап дызцаз.

— Иакәшахатхап хәагы сыкам.

— Избан?

— Игәра рзымгар калойт.

— Изакаазы?

— Избанзар, 1623 шықасазы схатца имеретиатәи ах Гьаргы III даниабашьуаз, усқан аңсуаагы ицхрааит. Кәтешь азааигәа аиааирагы игеит, аха аңсуаа изықартцаз абзиара ихарштны, уажәы ғаңәас иахьыкайтцаз дахыркъаны, шыта даргьы аагылараны йкам... Уажәы ашәанцәа рыцхыраара дахәарц дахьцаз агәра рызгару аңсуаа ишырзиуз еипш, нас даахәны даргьы дшырғамгыло ала? — атыхәтәан азцаарагы напшьны, нас лажәа гәынамзарак наццаны абасеипшгы иаахлыркәшеит. — Излазбо, схатца аибашьра атыхәтәа ирцәар итахым, убри азоуп изхысхәааз, аңсуаагы иаагыло ракәзам хәа.

— Уи азын бахьиашақәоу рацәоуп, ахпхәыс, бхаткы, — лхәыцшыа игәы иахәеит Отиа. — Ибдыруз, бгәаанагара саргы садгылафуп, аха ашәартә хантагылоу аамтазы акы хәазымккәа хнапкәа еикәыпцсаны тәашьас ихәмоуи? Ахра ашәартә иалгатәуп, убри азыхәан иаарласзаны цыхәак кататәуп... Ахпхәыс, бхаткы, ах игәтакты бадгылафуп цысшьоит.

— Игәтаккәа еснагь садгылафуп, аха аибашьра — мап...

— Уи зтахкәам рацәафуп. Убри, ибтахы-ибтахым, аибашьра шыта ахы анаркха, баргы быцхыраара абыржәы иатахны избоит.

— Сароу?!

— Ааи!

— Сара пхәыс мчыдак исылшараны йкоуи аибашьра аусқәа рзы? Ахатцаус сымч ақәхару?

— Ибылшаша йкоуп, уи азоуп быгәра ганы избасхәаз, ахпхәыс, гәеилца.

— Исылшарашәа иубеи?

— Апхәыс лажәа кәыға.

— Иарбан ажәа кәығоу иуасхәараны йкоу?

— Бажәа кәығала бахатцгыланы бамыцхраар, сара егәа схәаргы акгы аанамгар калоит. Уи азын бара ибхәараны йкоу акырза алнадоит, пхәыск ибцәыпхашьаны мап шырзымкуагы агәра згоит.

— Уажәакәа цкәа иаарты, иухәо схы азцом, аамста?

— Гыртәыла ахпхәыс капха-качча, сбыхәоит сажәа ахәаха аасабразарц, — ихәан Отиа, инапы игәы иадикылеит, лахатырбара иадырганы. — Хәицәажәара зынза дәеакахы

хажнагеит акәымзар, сзышьтоу аус беилыркааразы абыржәоуп ахәаха ансоу. Насгы, ибцәыззом ах дызтахқәамгы шыкоу, имеретиаа рах Евдемон иакәзар, иара диҕагылаҕхейт. Цабыргны, имеретиааи гәырелиааи бзиа ханбарбахъаз, хара хзы кахетиаагы қартлиаагы убастақәоуп ишыкоу. Абрахь аңсуаагы нарылатцаны хазтахқәам аахакәыршаны ианыкоу аамтазы, абцъар шытыхра иацәашьақәогы ыкоуп. Абас ашәартә хантагылоу угәы излаури ахра аусқәа рҕахгара? Иаххәа-иааза, изыхкызаалакгы, хахра ырзны, хақтынрагы нкажыны атырқәцәеи аңсуааи матцүцәс ххы рахтарыма?.. Бгәы ишцаанаго, ахцхәыс, бхаткы?

Атыхәтәан игәкажыгаха иапишьыз итааршәыраха днeил-нашьааит, убри зака цәымгыс икалтцаз убаратәы, иаразнакала лхы-лҕгы еикәараха иааныцшит.

— Отиа, сүхәоит, ажәа самыршыкәа ишаасоухәара, иузы-кастцараны икоу арбану?

— Акы иафымкәа икоу ахацәа ҕырцштәыс бырзыкаларц.

— Иарбан ҕырцштәу идсырбарц иутаххаз?

— Ацхыраара ситарц арахь дсыцны дааит Мухуртәи абааш зыхьчоз Мускиа Бесогы. Даараза узыкәгәыгша уаоуп иара, ах идгылаҕцәа дыруазәкуп.

— Ах идымгылаҕцәагы ыкахума?!

— Уртгы шыкоу ацхъан исымхәеи, аха ибаҕбыжъзар акәхап. Иааңшыз аидымгылара иахкыаноуп хәартә хказтазгы. Убри атыхәала даараза иахтахны хакоуп бара быцхыраарагы

— Ааи, аха убри арбану, хәашьак ааузамтеит, дыршьас иастари?

— Иаасараза, ахцхәыс, бхаткы! Уи арбану цқәа ибеилс-мыркаар, нас дачеакала базхәыцыр калоит... Аамста Бесои сарей ихазбеит ах ацхыраара итаразы, еибашьыртә икоу ахацәа зегы еизганы ахтынра ахьчара иазгыларц. Убри азын хгәы итоуп, ладагы-ҕадагы алахәара кхцарц. Хтәыла ашәартә бааңс ахаҕейт. Ахеикәырхаразы хатца зхылахәоу зегы хшьапы хақәымгылар ада цсыхәажәлагә ҳамамкәа хәатагылт. Абас ашәартә аныкоу аамтаз, ацхәыс лажәагы акырза атцанакуа икоуп. Убри аҕнытә, еизараны икоу ахацәа бнарылагыланы

ирылабхәароуп, ахтынра ахьчаразы абцъар шытырхырц. Агәра гангы сыкоуп, апхәыс ахацәа данрыпхьа, убри иацәыпхашьаны мацарагы рхы еигзарым хәа... Ахпхәыс, бхаткы, абри азын ауп арахь саара зыхъаз, — ихәан Отиа, итегы ахәатәы шимазгы, иажәа ааиркьафит.

Ахпхәыс илаҳаз дшархәыцыз убаратәы ләапшыларә еикә-патаза иаакалеит, пытраамтакгы лгәы дтахәыцуа дтәан.

— Ишпәрыпсыхәоу ақытақәа хьчамкәа ақәылащцәа ирзаан-шәыжьыр? — иакәымыз акы иамхахәар хәа дшәапырхапуа дтәаит азырәра иафыз Захари.

— Урт реыпхьакны рхала рхы рыхьчарц ргәыреанцоуп, — иааркьафны атак ныкаитеит Отиа.

Реицәажәара хдыркәшаанза, ус ашәхьчащцәа руазык даафналан, ахпхәыс адырра литеит, Цкәандыдтәи абааш афын-тәи зыпсы згаз еибашьык длацәажәарц шитахыз. Отиа иаразнак гәфарас иаакаитеит, иааз аибашьы хымпада иееимыз ажәабжык шааигаз акара. Ахпхәыс идкыларә данакәшахатха, дук мырцыкәа дыфнарыжылеит, ашьа иаганы икәз цахак ала зхы фәхәаз еибашьык. Икәалзмацәакәа ишәхапжәаны, деи-мацәыххаа дызлаказ ала, дзыкәшәаз мыждарак ипсы алганы дшааз фашьомызт. Иарма шыапы дзыкәымгыло, баапсылашәа итцшыуа дшаафналазтәкьа, ишапыз ахырхәаратәкьа илымшо, ахпхәыс дналымтахырхәашәа ныкаитеит, аха ибжы аргара дахьымгзакәа лылапш ахынаидлырхалаз иаанкыланә дна-иазтәаит.

— Узустада?

— Цкәандыдтәи абааш зыхьчақәоз среиуоуп, ахпхәыс, бхаткы!

— Уеимацәкәыкәы, узыкәшәазеи мыждарас?

— Ах Путо Чачба дхақәлеит, ахпхәыс, бхаткы! Сыгәра жәга, урт иреицәоу макьанә срыкәымшәац! Ах Леуан псыхәак аныкаимтә, хтәыла зеггы лассы ишьафьаны иахысыр калоит! Агәра ганы хақан абааш ахьчара хамч ақәхап хәа, аха ихә-лымшакәа итахеит зеггы! Сара цәгьала сыпсы рыцәганы, абыржәы убрәнтәи сышиашоу саауеит!

— Избан абааш ааныжыны шәзапырымтцыз? — иахаз хьаа-ганы дтәаит Отиа.

- Ыызас иҳамаз аамста Гоги итаҳымхеит ааныжьра!
- Убасала ахъз ирхарц итаҳын... Усоума?
- Мап, ахъз архара ахаангы даштамлацызт! Уи ии таҳыз абааш ахъчара акэын, дамеигзакэа иахтнитцеит ихгы!
- Аибашьцэагы ақәирзит, – усеипш афырхатцара дазыразымкэа иазгәалтеит ахтхәысгы.
- Ақәылащэа хбаашкэа нарымтажыны, ах ахыхъчара зеигъеишьаз еилкаашьак хзатом! Убас каимтазтгы, хбааш хнапафы иказаарын! Ихақәлаз ґагыларак рымамкэа, ишыртаху ақытакэа шыако ирылоуп! – ихәра ахьаа иахкьаны, ихы-иґеы еицакха ишыказ акэын ацәажәара дшаґыз аибашьы.
- Ахра ахъчаразы ухы ушаеигзо збоит, аха уажәакэа урызхәыцны уцәажәала! Изоухәогы ахтхәыс шлакәу дырла! – ихәеит Отиа.
- Ус абасымхәо, ах иеыпхьакра ақәылащэа рхы иархәаны ақытакэа реимґеыцәара иаґызар! Онышьатагә аанмыжкэа акыр қытакэа ццышәыртәызар! Изласахахьоу ала, еидцаланы тәыс ирґахьакәогы рацәащзоуп рхәеит!
- Уи цабыргуп! – днақәшахатхеит Захаригы.
- Абыскак угәы ахьеицхауа агәахәара снаґеит, аха амч еснагь ацъжәара шытнахыртә изыкалом, – лапхьа игылаз аибашьы ацыхәтәан абжьгарақәа илтозшәа лыбжыы налыргеит ахтхәыс. – Амч ахьазымиаиуа акәыгара иацнагозароуп. Абри ауп ахгы азхәыцра зитаз, уажәазын дхьатцзар, ируаа еиқәирхарц азоуп ус зыкайтца. Иара дашьтоуп имч ирґәґаразы ацхыраацәа идикыларц, убри акнытә хатца зхылахәоу зегьы идеилшәыркаа, иахтәаз аґацәгьа ахтынрахыы иаамышьтразы иаарласзаны аґеизгара иалагарц.
- Ахтхәыс, бкәыгара сеихырхәоит, аха ақәылащэа ргәеилашра алашвыкымтазтәкьа ахацәа реизгара ус имариам! Урт қытацыпхьаза реахьыгзаны излакоу ала, уахьырґахауа узымдыруа, изхылапшуа амәакәа рацәоуп.
- Егьа ус акәзаргы, цсыхәак аґатәуп! – ихәеит Захари, иус зламыз азцаара өапхьа иґеалагаланы. – Хеиқәырхарас икоу, иаарласзаны аґеидкылара ауп. Ишәартаҳаз аґагылазашьа апсахразы аґырбжьаказара пырхага усуп. Икацатәу цкьа азхәыцра амтәкәа акы аґазкрагы ауам.

— Захари, уара утаҳәара ҳаргәақа ҳакам! Уара иуусу аухәамақәа реикәырхара аеазкра ауп! — абас инаиаеңни-хәеит Отиа.

— Шьта сдәылтдыр каломат? — дцааит аибашьы.

— Ааи, икалоит... Иахьа иахзааугаз ажәабжь гәырхьгоуп, аха, ишыказаалакгы, иахьхурдырыз бзианы икаутцеит... Убра, адәафь уаасзыпшы, дцак устараны сыкоуп, — ихәеит Отиа.

— Уаха исоухәои, аамста Отиа? — аибашьы дандәылтц ашьтахь дцааит аҳдхәыс.

— Истахытәкьоу макьана ицәырсымгац, ахкәажә, бхаткы, — ихәан, убри аамтазы иварахь җара дыңшуа, изымхәацыз аацәыригеит атыхәтәан Отиа. — Сара истахым аҳ исыдимтаз акы аеазкра. Уи сусгы алам, аха уеизгы исымхәаргы сгәи иауам, ахтынрафь аҳдхәыс лыказаара шшәарту.

— Ишца, шьта саргы сыбналарцу?! — иааңалшьеит.

— Ахтынра ааныжьра, аҳдхәыс лыбналара иазхәам, уи ахыхчара ауп изыкхо. Аҳ дыхьчоуп, аха аҳдхәыс лыпстазаара ашәартә иштагылоу лдыруазарц стахуп. Иалбдыраауеи, даеа мышкәак рыла ақәылащәа ахтынра иадгыларгы калоит.

— Абас удызтаз аҳ иоума?

— Мап, схала исызбаз ауп. Атагылазаашьақәа шыкалаша цкьа саназхәыц ашьтахь бгәыбеаныстарц стаххеит... Аҳдхәыс, бхаткы, ибысто ацахәара баргәақа быкам. Абас кәбцароуп хәагы быдташьа сымам, аха бгәыбеаныстоит, быпстазаара ашәартә итагылар шыкало. Абри шьта бара базхәц ишыкаб-таша, — ихәан Отиа, иажәа ааникылеит.

— Мшәан, ишухәо еиңштәкьа ашәартара ыказтгы, аеытәахра шатаххаз ала схатәа ихатагы дыррак ситарын! — атыхәтәан лакәакрак даашьтнахит.

— Ибзааицхартә еиңш уажәи аха имам, дхынхәраны даны-коугы азәгы издыруам... Аҳдхәыс хшыфеилыкка, аңхьан ишазгәастаз еиңш, истахым машәырк бақәшәар.

— Тынха дук иеиңштәкьа уахьсыхьзыаауа табуп хәа уасхәоит, шьта саргы сазхәыцып ишыкасташа, — лхәан аҳдхәыс, атыхәтәан мацк акара лылахьгы ааикәылцеит. — Ааи, азхәыцтә сыдугалт. Сара сганахьала, ари икьасахаз гәтахәыцроуп, аха, табыргны, ахшыфьышьтра зытатәу акоуп.

Шыта схала сааныжы, исытаухэақээз тынч снатэаны сазхэыцыр стахуп... Захари, уаргы ухы уақәитүп.

Отиеи Захари дэылтны ианца, ахдхэыс акраамтаза лымалазатә дтэан. Абастәкы ашэартара ыкоуп хэагы дыкамызт, аха иаалыркыаны илзааргаз адыррақәа агәра лдыргеит, ахра тазырхашаз тагылазаашыа мыждак ааигәахара ишафыз акара. Ақхыаказ қсыхәак кататэын, аха уи арбаныз аилкаара цкыа лыхшыа ақэхартә икамызт. Амала, уажы икататэны хәа илбоз, Отиа илабжыеигаз затәык шакыыз ала лгәы илытцанахәон.

— Дад, абыржы иааузеитасхәаз, ақхыан ишысхәаз еипш, абартқәа зегы Захари исзеитеихәахыан. Уажэшыта ақхыака иуасхәараны икоу ахтысқәа, урт сара сызлапшыз ауп, — ихәан Ардимон, нас мацк ицсы ааитеикразы дыршегых ицәажәара ааникылт.

II

Гыртәыла ах Леуан ихкыаны 1621 шықәса инаркны аибашыра ду ахы анаркха, абри атагылазаашыа атырқәцәа рхы иархәаны, 1636 шықәсазы Цыамтәыла ашахи Тырқәтәыла асултан Мурад IV ааицәажәаны, рыбжыара агәырць дгылқәа еихыршеит. Қартли иахәтеи ирытцакыз адгылқәа Цыамтәыла иатцанакит, Ахалцыхь инаркны амрагыларахәтәи адгылқәа аосмантә Тырқәтәыла иампытцанакит. Ахалцыхьынтәи рымчра адыргалт, атыхәтәан гылартақәас иахыкартаз Имеретиа, Гыртәыла, Гәыриа, абрахь инапыршыт Ақсынтәылагы. Абасала ирмариазаны рнапәы икалаз адгылқәа ирықәынхоз атыпәнтәи ауаапсыра, иаразнакала рхәурагы интадыргылт. Атыпәнтәи ажәларшытрақәа ирылаехыз ақырсиан динхатцарагы пшыаала иапсахуа иалагеит, атырқәцәа мчыла залыртәара иалагаз ақәыркан шыра иахәоз ақсылманхаратә цасқәа. Абасала апшәмахара иашьталаз атырқәцәагы есааира реазтәылхзаны идыргәгәон ақырсианцәа рышыклапшра, ахәатәхамтацәа ақәнага иакәдыршәон. Зхы мацара иазхәыцуаз атыпәнтәиқәагы азәыршы, атырқәцәа цыара акала ххы иахзархәанда хәа зхы рыдызкылозгы кәло иалагеит. Иаармариазаны атырқәцәа зхы рызтақәаз агыруа тауадцәеи аамстацәеи шыказ еипш,

Аңсны амраҭашәарахьтәи аҳ Чачба Қарабеигы азәы хәа урт
рымтәыжәә зәытдзккәаз дыруазәкхеит. Амрагыларахь аҳс
иҕаз, иашьа Пыта аибашьра данафыз аамтаз цыхыраарак им-
тәкәа, иара иеыртынчзаны Лыхны абааш дыфнатәан.

Атауад Пыта цыхыраара изааз мәашьарада агәра ргеит,
аңсуаа раанкылар шьта Гыртәыла аҳ имч ақәхараны дшыҕамыз.
Евдемон хазы цьашьахәыс иман аңсуа еибашьцәа хәтырла
рхы ахымфәпыргоз, игәахәара дунгы иҕаитцеит, аҳ Пыта
ақьырсианра атдасқәа еиламгәкәа, Гыртәыла аңшьаҭыпкәас
ипхьазаз ауахәамақәа дахьрыламкьысыз. Ари Анцәа дугы
игәы иахәоз аҕаны иазипхьазеит, аибашьрафы асеипш дзыр-
маншәалазгы, хазшаз игәы иалсшаз ала дахьымныкәаз азоуп
хәагы азхеитцеит.

Зәыпхьазкыз аҳ Леуан иаға ишыклапшразы иишьтлөз
акылпшкылзырфцәа рыла еиликаауаз рацәан, агәрагы игеит
афәгыларақәа хымпада иаанимкылар ада псыхәа шамамыз
аҕара. Имдыруази аңсуаа данрыкәлаз изықәиршәаз арыц-
харақәа, уафымрыла дышрызнейз, аха дзаҕахаз иабхәа — атауад
ируаа ахымфәпгашьа рәақәыршәаны, ахәсеи, ахәыцкәеи,
абыргцәеи уафрыла иахьрызныкәаз еиҕагы ғәғәала даргәаит,
арахь уаха имч хомызт иаға ифәгылара.

Акы иафым аамта аагылазшәа иамхабоит рхәоит, аха
еилахоу изыхәан, еиҳаракгы еибашьуа рзы ирызгәамтазакәа
амчыбжькәеи амзақәеи тәкәкәа ицоит. Қәылара иааижьтәи,
ирызгәамтазакәа ақыршоурақәа ааикәтәан, амшқәагы тагалан
ахь рхы дырхеит. Убри аамтазы, оумакала зхыпша гахьаз аҳ
Пыта, ируаа ирхымфәпгашьоу хәа, агыркәа ргәағ алашьтырхразы
иҕам-ианым еиқәыршәо ауаапсыра ирыладыртәон. Аңсуа
еибашьцәа шәтарада ахәсеи ахәыцкәеи афнқәа ирыфнакны
ифнарбылуазшәа, аңшқацәа шгараз амца иаларыжьуазшәа
амц еиқәырәеақәа рышьтуан. Цьоукы игәаргаргалоз ажәабжь
фәастәкәа лымхәтәсла иахьрахауаз, абасала ашәарта хәаҭазыр-
гылаз хәа, Гыртәыла аҳ Леуан аңхьа днаргыланы, зымшала
арыцҳара иақәшәаз ирзышәиуан.

— Мшәан, иазыкалазеи хтәыла?! Аңсуаа абысқак хгәағ
ркыртә ирзааухьази цәҕьарас? Иҳамаркузеи тынчла иҕоу, аи-

башьра зтахым харт, ахлахэадакэа! Избан, хазшаз абыскак агэнахаракэа захпигалаз? — абас еизтаауан зэырфы.

— Избанзар, ах Леуан итцыхэала хадгыл шэиуп! Имшьтагы цэгёоуп, шытарнахыс бзиарак хбарангы хакам! Хэхшара тынч иахзымаазартэ аамтеикэатцэа хаатаиргылт! Ишьтызхёоу афаргы мацёума! — иказ аиаша ззымдыруз дача цёоуки абас атак картон .

— Ацсуаа изакэазы ихақэлаз шэзымдыруашэа зынза шэешэмыргазан! Ах Леуан иоуп зегь зхароу, избанзар апха икэылаз иара иоуп! Насгы, шэазымхэыцуеи Леуан ипхэыс, ах Путо ипха Тануриа цшза дышлызныкэаз? Ацсуаа гэыбганс ирымоуи, ихақэлазар ацынхэра ашья рурц азоуп бцарла изахтааз! Агэаг агэаг ахылфеиаит, абри ауп икалаз! — ашэартара итазырпшыз рах изгэааны абас изызхэозгы калейт.

Икам жэларык, аибашьра еилахэхёу! Ианакэызаалакгы уи зтахны иашьтаз амкэытахалащэа ракэын! Агырқэа рахынтэйгы икан ацсуаа хатыр рыкэытцоз, рабашьрагы иакэшахатмыз! Уи атцыхэала ирацэафзан ах Леуан ихымфадгашьякэа иадгылащэамызгы, аха икан агэыфбара иажьякэозгы.

— Шэгэи ишцаанаго, ақэылащэа хара хфынзагы иаазару? — урт ахымнеицыз ақытақэа ркны абас азэырфы еизтаауан. — Ах аиааира илымшазар, шыта хара ихалшару урт раанкылара? Хтэыла абжеихара ахамыштыхэ иалазырпшыз ақэылащэа, излахахауа ала, рыцхашьарак рыздыруам рхэейт! Қэылафык ишыапы Гыртэыла иамбароуп хэа иехэоз хэх хазына Леуан дабакоу? Дзыцшэаз ақэылащэа харзааныжыны иара дыбналт!.. Хэгэхьяа имкит!

— Апхьяка ишыкайтцаша цыара акы избозар акэхап, аха уи хара ихазхэарыда!

— Хтэыла зегы аныршыафьалак аума ианизбо! Уаанза дызфыз? Абар, атагаларақэа зынза иааигэахейт! Ақэылащэа хпырзааны ианцаша аадырузатгы, нас икахцаша цыара акы хмызбрыз!..

— Урт царц азоума изааз, хтэыла рымпыцархаларц ауп ирыгэтаку!

— Мап, мап, излархэо ала, ацсуаа иртэым дгылк рымпыцархалахэейт хэа хмахац! Хгэаг шытыхны ихақэлазар,

уи зыхъяз Леуан иоуп! Дрықэланы ирзаицаз хәа ирхәо шәмахәхей, убри ашьаңса рурц азоуп дарггы асаңыхла изахъааз!

Пыта ихыңша абасала игәыткъаганы изыкәлаз агырқәа, аңхәака ирдеиңшхараны иказ ахырызымдыруаз атыхәала, ртагылазашъа ргәыграқәа арцәахъан. Иртахын ах Леуан игәтакыз рдыруазарц, аха иара, цасхәан икаитцозшәа, ижәлар рышқа ацәыртцра дахыццакуамызт, абыскаамта Шәантәыла иеытцәахра змааназггы азәы издыруамызт.

Ашәанцәа ахынхоз шыхатәылан, ашьха цстазаара мацарала иааниуаз жәларшътран. Иаарыкәыршаны иказ ашьха еибаркырақәеи ахра такнахақәеи раамчыдарахаз дгьыл къақыарак цъара икоуп хәаггы икамызт, аршашқәа рнафсан, мшынк ыкоуп хәа раухәарггы ихартцомызт, абараггы еиламхацизт. Аханатә аахысггы мыцхәы иуаацъбарақәан, алафхәара рнааломызт, амцхәараггы раабуамызт, рылакыкыараггы бзиа ирбомызт. Аршәара зыхъыз рааигәаггы икамызт, иуаахжәақәаз, азәы иус аеаләгалараггы ртахцәамызт, хазшаз усеиңш кәзшьаны иритахъан. Ашьха цәафәа зцәафәаз, хныкәагас арахәаазареи ашәарыцареи мацара зыпцстазаараз ракәын, шамахазак акәымзар, аибашырақәа рычырылархәрақәа ахаанггы еиламхацизт, амала дара рышқа азәы даамақарыр, усқан адрухәа аицгылара рылан. Ажәытәзан, аурымқәеи ацъамқәеи рхаан, ашьхақәа ирфақатцаз абашқәа еиқәырханы иааргон, макъанаггы уака нхартас измақәазггы рацәафын. Ашьхадгьыл кажьны даеацъара анхара ахааназггы иаеиелахацизт, иаггыртхымызт, иапыртцны ианыкәлаггы, рыпцстазаара рымухыр ирзафызан. Агәабзиареи агәамч гәғәеи зызтәз, акырггы зшьамхы царыз, дыпхәыс, дхатца, шәагаалаггы иуаа дукәаз ракәын. Рымч зқәымхашаз, мыждарак иакәымшәакәа азәы иламкыкыацизт, рпырхагахара агәагыраггы ус имариамызт. Ацәгыеи абзиене рзы атцхәарақәа рызтоз, ирылабжьоз, изыххәыцуаз аихабацәа рыман, урт рхәатәы дара рзы исамарлыкын, ари атцас ажәытәза аахыс икамыжкәа иааргон... Абыржәы убарт рахъ ицаны иказ ах Леуан убри аамтәз итагылазашықәа зеиңшраз атоурыхеицәафәа Ардимон ееишәа издыруамызт, аха ухәансхәанла излаиахәыз ала, дзынцәажәоз ахтысқәа абас еиңш икан:

Шьхапшзак ахәадаҕы ашәапыҕаҕра иагәылагылаз абааш баагәара, адәахьала игылаз агәашәхьчащәа иаҕаршәзаны мап ркит, азәымзар-азәы дыштармыжло ала. Убри аамтаз, апсалабақәа неихданы, инармышьтыз ауаҕы иахьыҕагылаз азы игәы пжәо дшыҕазгы, зегь акоуп, уеизгы дтамлар шимуа ала агәра дыргара даҕын, аха дара уаха изызырәра ртахымкәа, наҕ дрыдтны дцарц ихәара иаҕын. Снашәмышьтыр калом хәа иаргы иуамызт, аха даргы иаҕаршәзаны ируцәҕомызт.

– Шәантәыла аҕауад Дадашьқәалиани Како хҕәыхәани-тахьейт, азәы даниҕоу аамтаз даеазәы дышидимкыло! Ари адца аилагара хәқәйтым, уажәы иҕоу ауаҕы дцаанза уаапшыроуп! – ихәейт дназмышьтыуаз руазәык.

– Шәара шә-Како сияцәажәарц смааит, сара избарц истаху Гыртәыла аҕ Леуан иоуп!

– Иаххәаз улымха иазеилмыргеи?! Убри дааумбар ада цсыхәажәлагә умамзар, нас абнахь унаскьаны уааизыпшы!

– Уи даеа мызкы ара даанхаргы, саргы убранза ара сырғыланы сшәымоума? Иараби, сзацәажәаша уаха еихабык дшәымазамкәа шәыкоума? Икалозар ма убри дысзаажәг!.. Шәанаҕьалбеит, агаза иикыз икит хәа, астәҕьа убахьоума!

– Угәы иалумырсын, еҕа ухәхәаргы ухәзтажьлом! – иуцәҕомызт руазәык.

– Икалеи иахьа? Иахьа даеа мшхама? Иахьатәиала азәгы дышшәйдшәымкыло ала амшҕьарс шәықәума?

– Како иҕоу ауаҕы дцаанза уахзоужьуам хәа уахамхәеи!

– Закантә ишәасхәари сара истаху уи иакәым хәа!

– Уи дутахым, аха уажәы азәы итажьлара хәқәйтым!.. Иабихәац, хҕы пымцәакәа абнахь унаскьаны угыл, икалозар! Иахьынзаутахугы упшыз!

Абас ажәақәа шынеиҕарк-ааиҕаркуаз, ус илапш иаа-ташәейт, кәалзмәтәала еибытаз цьоукы реы цьбарақәа рьтадаҕыҕаҕуа ишаауаз.

– Иарбан хыцшоу хашка уаазгаз, аамста Отиа? – агәашә ишаадгылазтәҕьа ибжы наиргеит зегы рханза игылаз ахатца.

– Ках, Дадашьқәалиан Цымир уоума! Усзымдырырц апсык аасыгхейт! – ихәейт Отиа, уи дшынеыжәцызтәҕьа икәалз

хылҕа ихыхны, аҕауад Како иашыа иҕа ианаамтаз дахыкэшээз деигэҕыргыаны.

— Избан ара узгылоу? — рнапкэа анааимырх ашытахь дцааит Ыьмир.

— Анцэа имчала, уаныстахтэҕьаз усыкэшээит! — ихэан Отиа, нас гэынамзарыла ацэажэара дналагеит. — Ашэ иларгыланы ишэымоу абарт афыцьягы егыа срыхээзаргы, аҕсреинтэаразы ирымутэҕьейт! Стармыжылейт абаагэара! Шэанацьялбеит, уск сашьталаны сааит хэа расхэейт, аха, егыа схээзаргы, алакышыашь ейпш ара испырахеит!.. Ах Леуан ара дыкоуп, избарц истахугы уи июуп!

— Ашэ аашэырты! Ари ауафгы сара дсыццоит, — уаха ацэажэара иеаламгалакэа, ашэ илагылакэаз ибжыы нарыкэйргеит Ыьмир.

Афыцьягы рыкекэа рфы ианкны рфанынарха, Отиа ицкээзгы еибарпшны, дара инарышьягыланы абаагэара интэлейт.

— Ыьмир, итабуп, сурманшэалейт, — ихэейт Отиа, иаалыркыаны даатгылан. — Шьта истахын ах Леуан ицшаара азынгы усыцхраарц.

— Уажэытэҕьа еилахамкашеи, — ихэан Ыьмир, убри аамтаз рапхыаза илапш иааташээз хатцак наикэфьтны днаиазцааит.

— Ах Леуан дахыпшаатэу хэа ижэдыруей?

— Абааш ашытахька цыара дыкоуп, — ихэейт уи.

Отиа даеа зныкгы Ыьмир табуп хэа наиахэаны дыш-неиуаз, ус абааш дахыааватэйтэҕьаз, цэбыргны, ах Леуан цьюкы дрыдгыланы рацэажэара дшафыз даагэейтэит. Убри аамтаз Леуангы арахь иаахыапшымтаз, ус иаргы Отиа илапш данааташэа, ицэажэара аанкыланы иблакэа наидирхалт.

— Избоит усышьяталаны ушааз! Сгэы иахэаша ажеабжык шааумгазгы еилкаауп...Узааи? Уаазышьятыда? — ихэан ах, иараз-нак дцааит Отиа дшаидгылазтэҕьа, аҕсшэахэара дахымыгзакэа.

— Азэгы сааимышьятит, ах, ухаткы! Схата истахханы сааит!

— Избан?

— Иахэзбаз уеилхаркаарц.

— Ажәа самыршыкәа уааццакны ихәа, уаха зынзагыы исымазам!

— Ах, ухаткы, улцха сашьапкуеит усзызырщырц. Иусыр-дырырцгыы стахуп, иуасхәараны икоу уақәшахатымхар адагыы цсыхәа шумам.

— Иарбан ихастдараны икоу?

— Абыржәы сышиашоу ахтынра акынтәи саауеит. Даараза хазхәыцит, аха ахтынра аанахмыжыыр ада цсыхәа ыкам.

Ах иҕапшылара убри аамтаз иааикәашәан, азыхәашь ейцшха иныхшәааит, изамца цсылагыы ааибарххеит, аха ажәак изымхәо дхахәыршәыраха акәын дышгылаз.

— Арахь санаауаз амџан саниеит, зык ахықәан ишьтаз Дур ица Мамука ицсыбаџ!

— Мамука?

— Ааи, аибашьџы бзиа хәа иушьџоз Мамука, ақәылаџцәа раанкылараз хацәнамырхатцәкьа дырҕагылан, аха атыхәтәан ируаагыы иаргыы тахеит! Ақаца иркхьаз ицсыбаџгыы убра ааигәа анышә иамаздеит! Хацәақәак цшааны ирасхәеит, егырт ацсыбаџцәагыы иаарласзаны атыц икәырцарц!

Идыдбыжьха ах илымха итасуаз Отиа ибжьы, уаха азызырџра итахымхакәа днаицџџлан, иажәақәа цьашьарак нарыцагаланы ус ихәеит:

— Среигәығны иаансыжьыз схынхәаанза мыждарак шрамхақатцоз гәџарас исымамзи. Зегь рахатыр збацәеит, уи ауп икалаз... О сара хәаша, ахра ахьчараз сзықәгығрыда шыта!.. Хатәцышәала ахтынра ааныжьра шәақәитызтәда хәа сцаауеит? Сара дысџџланы Гәыдуна иоума асеицш зызбаз?

— Ах, ухаткы, ахтынра ааныжьра саргыы сақәшахатым, убри акнытә абцар зкыртә икоу ахацәа зегыы еизганы храцәажәараны хкоуп. Ахкәажә лхатагыы уи дақәшахатхеит. Абри уеилсыркаарц азоуп сушьталаны сзаазгыы, — акала акы изазымааиуаз ах аеакала ишиацәажәтәыыз дақәшәомызт Отиа.

— Сара снаџсан ахра аусқәа рызбара зеазызкыз шәкалеит акәу?! — иахаз ицсы еилахәаны дшыканатцазгыы, иабжыгарц иитахыз макьанагыы иеақәиршәарц итахымызт.

— Ах Путо имаңымкәә ақытақәә еимтәаны, уажәы ахтын-рахыы ихы рханы есаира ааскыра дафуп. Агәыпжәара ауафы данарццакуагы ыкоуп, аха атагылазаашыа зеипшрахаз ала, иаарласзаны ңыара акы узбароуп. Иахтагылазаашыахаз ала, аамта зынзаскгы иумазам, ах, ухаткы, — макыаназы гәыпжәагамзар еигыыз аеак изхәомызт Отиа. — Ах хшыф лаша, икахцараны икоу азы удта зегь хазыцшуп.

Леуан убри аамтаз даақәыпсычаҳаны гәтахәыцрак ие-неитан, нас ңыарак дзымгыло даагәтеит, ңытраамтакгы дгьежы-хынхәуа иеизеикәкуамызт. Икаитцашаз атыхәтәан даазхәыцызшәа, иаалырҕкыаны иеаанкыланы, Отиа илаңш даа-цеикын, нас ибла тақәбарқәә наидырхаланы гәаг бжыла даацәажәеит.

— Сабхәә ишитәху стәыла далагьежыуа далоуп! Икалап сиңшаарц дсышътазарггы, аха астәкыа ирмариазаны дысиаи-рашәә игәы дшажыо изеилкаауам! Саххыатцыз азы сицәшәаны сыбналаз ңыишьозар акәхап! Макыана издыруам аңхыака дзықәшәараны дыкоу! — атыхәтәан дагыамақарит Леуан.

Отиа икәынхәалаз аса амхаста импытыргәғәә ах илақта дыштаңшуаз, ус иажәақәә бжыагарак еипштәны деитазцаант абасеипш:

— Ахацәә еизгатәуп хәә исхәаз уакәшахатума, ах, ухаткы?

— Ааи, иухәаз нагза! Издыруа хәә икада, аха икалар алшоит, убри хара хзы итыхәтәантәихарггы!

— Избан ас узазхәыцуа? — иааңыишьеит Отиа. — Иухәаз гәкажыгәоуп, ах, ухаткы! Икацатәу хык хәқәуцар ххы хәигзарым!..

Ах агәтахәыцра иеатазаны дышгылаз, данааиуаз рызгәам-тазакәә, ус даарыдгылт Ңымир. Агәамч гәғәә зызтаз ашьхауаф, ишәагаа ду датцаеырбо, еикәатцәасамсалза иңаз ижакыа инапы налшь-аалшьуа, ибжыгәааа ду нарганы, ах иахь зцаара мацарала даацәажәеит.

— Иугәамңхо арбану, ах, ухаткы? Акы бааңсыла угәы ишытңхо збоит, иуңырхагахаз соухәар қамлари? Отиа ажәабжы бааңсык узаимгакәә дықам, уи азоуп лахыецых зумам?.. Сабаухәари?

— Ажәа бзиа ухәеит, аицхыраара азынгыи уи зейгыыкам ауп! — урт аздаарақәа ртакатцара иеынахигеит ах.

— Уцәажәашыа злақоу ала, уахраф аҭагылазаашыақәа шшәартыхаз гәфарас икаутцаратәи икоуп, — ах игәалаказаара ацтәа наҭишыит Ыьмир.

— Ааи, агәахәара сызташа хәа акгыи ыкам! Ашәарах зышъталаз ақәыцмақәа реицш, сабхәа ируаа ҭырлышуа сыпшаара иахыау ишыртаху сахра иалақыауазуа иалоуп хәа, сапхыа игылоу абри ауаф ажәабжь сзааигеит! — ихәан ах, дахыгыз еитх даагәтеит.

— Нас, икататәи икоу хәа иубои? — деитцааит Ыьмир.

— Арантәи ацхыраацәа сыманы схынхәаанза ахыхчарахь хаиасроуп. Уажәазыхәан абри ауп еиха еиҭны избо, — зхәыцраак амтакәа атак ныкаитцеит ах. — Ааи, ахтынра саҭа имцажътәым... Отиа, ушътыхька ухынхәи. Ишухәаз еицш, ахацәа еизганы ахтынра ахычара шәеазышәк.

— Изласахыау ала, ах Путо идцакәа рынагзаразы иеи-башыцәа дреигзом хәагыи рхәоит, убри ауп ишәартуогыи! — иаазгәеиҭеит Отиа.

— Уи анеилкаахо атцыхәтәан акәхоит.

— Ах, ухацкыи, икаутцаша уцасхәошәа сахыцәажәо саҭоумцан, аха ухаҭа ахтынрахыи ухынхәыр еиҭзар?

— Мап, макыана хынхәышыа сымам!

— Асеицш агәаанагара умазар, нас ацхыраафцәа хыхьзаанза хаапшыр еиҭзыми? — ах ас еицш ахәарта аниитә дцааит Отиа.

— Ацхыраафцәа хәуаанза хәа ақәылафцәа хара иах-зыпшума. Атырқәцәагыи срацәажәараны сыкоуп адгылара хар-тарц, — урт ацхыраара ширтоз ала агәра ганы атак ныкаитцеит Леуан.

— Мшәан, урт знык мап уцәырымкхьей, уажәи иақәшахәт-хап хәа агәра ганы укоума, ах доуха лаша?

— Иақәшахәтымхар, абацъшәара ааныскылар акәхоит. Иара убас, сара скынтәи атәцәагыи рцәызыр калоит. Цабыргны, ари шыапфәршәуп дара рзы, иақәшахәтымхар, ирыцәнәрзуа рацәахоит... Ааи, издыруеит сшәаны схьацызшәа згәи иаа-нагақәаз шыкалазгыи, аха сара сыпшуп саҭа итәылахь дхын-хәаанза хәа. Уи азоуп аҭагыларақәа зааныскылаз... Нас... Нас,

сабхәа исырбап еиҥах сышизнейуа. Ашәанцәа ақәшахәтхеит сьдгылара, уажәшьта атырқәцәа рґанахьалагыы ацхьраара соуны сҕалозар, усҕан Аҕсынтәыла зеггы снапахьы иаазгоит. Издыруада, иамузакәа иҕалозар, Гәымста азиасынза ма ампыцакра сьлсыршап, – абас гәыграла даацәажәан, нас Отиа иахь иажәа наирхеит ах. – Ахкәажә улацш лхыз, издыруада, ишәартахазошәа убозар, цьара дґаны дыцхьак.

– Инагзахоит, ах, ухаткы!

– Ушнеилак ахтыңра ахьчара уеазкы. Абри аус цьдала ура унапы ианыстдоит.

– Уи азын угәы рҕынчны уҕаз, ах, ухаткы!

Отиа убри аеныцәкьа ишьтахьҕа дхынхәны амҕа дыкә-
леит. Ақәылащцәа цьара дырҕамхакәа, дманшәаланы ҕымш
рыла ахтыңра дазааигәахоны еицш, ус амҕан иааицyleит
аҕацшыхәрахь ицаны иҕаз ҕыцья арҕарцәақәак. Ақацыхәа
иаразнак рхаҕсахьа ианибаалеит гәтынчымзаарак иаргәатеиуа
ишыҕазгы.

– Аамста, ухаткы, умҕа уцсахроуп, мамзар ақәылащцәа
рҕацшыхәцәа рнапы уаҕыхьашәар калоит! – ихәеит руазәк,
ишааиҕагылазцәкьа уаха цәажәарак бжьамгалакәа.

– Иахьтәоу кыр бжьоума?

– Арантәи пытк унаскьар, – убри аамтаз инапы наирххеит
аҕбатәи, – ахәыхарак аҕынтәи ибзианы иубартоуп иахьгылоу.
Агәахәара умазар, ухашьталаны уаала, иухарбап иахьаагылаз.

Отиа уи днақәшахәтхеит. Абна илсны ишнеиуаз, ус
иаахалеит рацәак иҳаракымыз хәык. Уантәи бзиа иубартан
шәапыцьяпҕла иҕалаханы лбааҕа ишьтаз адгьыл кьакьара.
Цьара-цьарагыы абнара акыр иааҕарны иахьыҕаз, икылкьаш-
кылкьашааза адәхәыпшқәа улацш нараахон. Еиха иаадуны иҕаз
адәаҕы акәын аибашьцәа ахьтәаз.

– Җажәи хәба нызкьык уеизгы иреитцам, иҕалоит җажәи
жәаба нызкьык рҕынза ыҕазаргы, – лацшыла рхыцхьазара
аазгәеитеит Отиа.

– Рхы дырхараны иахьыкоу хаздыруам, аха ҕырцасы
рымамкәа итәоуижьтеи мчыбжьык аҕара цуеит, – ихәеит
аҕацшыхәцәа руазәык.

Ар рымцакәа ахъеикәыз адәыхты акәшамыкәша аләа еилахантаза абна иахатәан, уарлашәарла инықәслоз аңша лас аеатаны ганкахы мацара ацара иафын. Абна еилачыра азааигәатцәкәа икәз дәык акны аеқәа хәуа иахықәыз ахь акәын, Отиа уажәы илаңш ахьхаз. Ибла иабоз дшааитцанаргәғәазгы, инамырңшкәа, ишиқазшьаз еипш, шәапырхаңрак иеамтәкәа акәын атагылазаашьақәа шидикылоз.

Отиа Шәантәылантәи даныхынхә ашьтахь, ианрылаҳәаз аены ирацәафзаны еизаз ахацәа, шыта абаш азәы даафнытцны данбацәажәари хәа иңшны игылан. Акырза антцы ашьтахь, ус Отиеи Гәыдуinei аадәылтцны рфәнаарха, убри аамтәз зегь рылаңшкәа урт рахь инадырхеит.

— Уажәы ажәақәак нашәеихәар итахуп, цшымшкәа раңхьа Шәантәылантәи ихынхәыз аҳ Леуан ижәахыруаф, аамстә Отиа! — рааигәа иааины ишаагылазтцәкәа, ибжыы наиргеит Гәыдуна.

Иажәа алгаха иамразакәа, цюуки неипыфланы рыбжьқәа надыргеит абас:

— Мшәан, Отиа иоума ҳаизызгыз? Дабақоу ихацәажәарц зтахыз ақкәажә? Ҳашкәа дызцәырымтцуеи? Шәааироуп хәа ихаңхьаз лара лакәзами?!

— Мачк иашәычха, ақкәажәгы лассы дааираны дықоуп, — ихәан Гәыдуна, инапы даафахеит рееикәыркырц. — Уи дхәхьзаанза Отиа шәааизызырфы, избанзар аҳ икынтәи иааигаз ажәабжь шәаргы ижәдыруазарц итахуп.

Убри аамтәз зегь рылаңшкәа Отиа инаиддырхалеит. Иаргы аамтәгарак қамтәкәа, жәахырфәиарала ацәажәара иеазымкыкәа, иажәа ахы наиркит игәеантәагаха, акыргы иаарцъбарашәа.

— Иахьа хтагылазаашьа даара иуадафны иқоуп! Ҳабашьра иафә аға цәгьа дшәартаны дахтәаит! Лабак зкыртә иқоу дарбанзаалакгы итаацәа еиқәирхарц итахызар, ихы дамеигзароуп!..

— Мшәан, убранзатцәкәа хнейхьазар, нас иқататәу зыз-баша аҳ ихаҗа иакәзароуми! Мышкы иадымзаргы, абранза даабжьқәаны, хык хнықәтцаны дцар ахәҗазами? — ус азәы игәы ианазымчхәза гәынамзарыла ибжыы наиргеит.

— Ах Леуан мышқәак рыла ацхыраараз атырқәцәагы драцәажәараны дыкоуп! Арахь сдәықәламтаз абас еицшгы сеихәеит, ацхыраацәа даараза иахтахны хәкоуп хәа! Убри аҕнытә, атырқәцәагы агәра диргар итахуп дарей харей хәицхырааны ацсуаа аннахамкыла, нас уажәшьтан дара рзынгы ишәартаны ирзыкалар шыкало! Цабыргны, ари атырқәцәагы ирзеицәоуп, избанзар, ах ирицә абаць ааннакылар калоит! Убри азын хәцхыраара мап ацәыркып хәа сыкам, ихәеит! Саныхынхәуаз аены атырқәцәа рахь дцаразы аеиыбытара дағын, икалап шыта драцәажәаны дхынхәхьазаргы! Иахь абра хәизараны хыказ анисырдыр, даараза гәахәас икайцеит, хәтала снапгы ианицеит хәхтынра ахьчара схахы изгарц! Агәра гангы дыкоуп, шәарт зегы шәымчала ахтынра ақәылащәа рнапәы ишыкамло!

Зегы еилазыгәаа иахьызырщәуаз, хәыцрак иамеханакны ркытбжык мгазо ишгылаз, ус иаалыркыаны азәы ибжык наиргеит.

— Отиа, увагылара хәырызуп, аха избан хәх ируаа зыцхьейкыз? Урт рыцхашьаны хәра дхәигзар итахым, абасоума ишеилахкааша?

— Убри цәырызгарц сгәы иштәз ауп азцаара шсоуз! — ихәан Отиа, ацыхәтәан атаккатцара иеыназикит. — Ах икынтәи ацхыраащәа хәаараны икоуп, иахьоума, уатцәоума, лассы ара икалоит! Ацсуа еибашьцәа ракәзар, акырза ахтынра рәазааи-гәатәзаны итәоуп! Урт сыблала избейт жәацы, аха арахь рәаархараны ианыкоуп азәгы ихәздыруам!..

Ахцхәыс дахьынатцыслакгы уеизгы лымщәащәа лыц-зар акөын, абыржәгы илыцрацссы аханбааш даадәылтын, ашацахәа ләаалхейт, еизаз рышка лхы рханы. Ацәажәащ иихәоз ишазызырщәуаз, ашьтахь, зегы рылапшкәа ганкахы мацара ианаадырха, абарт ирбазей хәа Отиагы иажәа аанкыланы ишьтахька дынхәпшит. Убри аамтаз, ахкәажә дааиуашәа аниба, ибжык акыр иаамацхейт, ацыхәтәан, ицәажәара зынза иааникылт, уи лааира дазыцшны. Ус, дук мыртыкәа, акырза данырзааигәаха, ант илыцкәаз ахәса лышьтахька рәаанкыланы, аганахьшәа рыхкәа неидкыланы инеикәагылт. Лныкәашәа даз-цагыаны дшааиуаз, ус Отией Гәйдуней данаарыдгыла, убри аам-тазы ащыцәагы рнапкәа ргәы инадкыланы ианалеихырхәеит.

— Ахра алпха гәығыртас иамоу ахацәа ҕеѡқәа! Уажәы дшәацәажәар лтахуп, хаиха зымчу илпха згымхаша ахкәажә капха-качца Нестан-Дарецбан! Иахьа ишәыпхьазгы лара лоуп, илхәо шәахап, шәгәы-шәыпсы лзышът шәаалзызырѡы! — ихәан Отиа, даҕазныкгы дынлеихырхәаны, нас аганахь днаскьаны даагылт.

Ацәажәара данбалаго хәа зегь рыбақәа лыдырхаланы илзыпшын, аха илхәарц илтахыз абыржәы азхәыцра лҕа-зылкызшәа, лыбжьы аргара дахыццакуамызт. Иахьа закаѡы еизаз апхьа еилылкаарц лтахызшәа, лылапш рыхгара дшафыз, ашътыхь лыпшышья иналагзаны лыбжьы налыргеит.

— Иахьа ахтынрафьы изакәазы шәеизызгаз шьта зегьы еилышәкаахьеит! — уаха анс-арс хәа акәымкәаны, лцәажәара иаразнак аус ашқа иниалгеит. — Ацәажәара шәтахым хәа сгәы иаанагоит, ахра ашәартара иантагылоу аамтаз хеигзарак шықатдәтым! Зегьы ижәдырузарцгы стахуп, иахьа иаахад-гылаз убри аамта шақәхаз! Ахацәа зегьы еибадырны ах ацхы-раара анирымта, нас дук хара имгакәа хәхра хцәыпхастахар қалоит, ишәцәыззом, зынза иахцәызыргы шықало! Ақәылаѡцәа иахьа ишакәым ала ианхазныкәо аамтазы, акы иафым ахацәа рҕеырцәахып хәа сшыпхәысугы исызхатдом! Иаалырқьаны даҕа цәгьаны иахзықалаз ацсуаа рах Путо Чачба акырза зымчу ар ду драпгыла хтәыла ашьақьара дафуп! Изласархәахьоу ала, ахтынра аганахь такәгы дааскьахьазаап!

— Мшәан, астцәкьа ашәарта ххы иадаабалозар, нас еиха еиғьзами ихәқәлаз рнаалара хҕазахқыр? Ихәбжьалаз аиғара хәбжьыганы рнышәара шахтаххаз ала ажәа рнахцар, иахамтгылап хәа шәықоума? — азәы игәы ианазымчхәза аҕеѡ-хәа ибжьы инаиргеит.

Убри аамтаз ацәажәабжьқәа нышьтытңны ауу аарыхгеит, Отиа инапы дааѡаханы ибжьы нарылаиргаанзагы рҕеыр-зеиқәкуамызт.

— Абас зхәаз уажәа ахы урхарц абаутаххеи? — инапы шьтыхны ишикыз ибжьы аарҕацаны инаиргеит Отиа. — Азин узтада ахкәажә данцәажәо улқыѡланы лқырхагахара? Шәзырѡла зегьы!

— Усеиңш ахыларкәра камлароуп! — ани зыбжыы зыргаз ахатца ийхәаз лгәы азыпжәаны, лыбжыы днацагәгәеит ларгыы, убаскан ллактажәагы акыр иаацъбарахеит. — Оо, абас зхәаз узбом, аха хаймызцәаз икарцаша аныкарца ашътахъ аума урнааларц анутахха? Ах изымдыруа мазала ицакны акы аеазкра, ари ахра анапхара акәхоит изызхәахо! Абас ихәыцкәо шәрацәафызар, ускан ари игәеанцагахоит Гыртәыла ахра атцаәараз!.. Хаит, абаакәа, ишәыхъзеи, ахацәа! Ажәылащәа рхыпша зынза шәгәы шәымнакыама? Иараби, сара сшыпхәысуггы, иатәхханы ианыкала, абцъар аашътыхны схатагы шәапхъа снагылоит!.. Сшәазтцаауеит, ажәылащәа ахтынра рымтаразы абцъар шътыхны харпылару, мамзаргыы ишәтаху хзыжәу хәа хәерахтару?

Иаалыркыаны пхәыск ираецңылхәаз хымзгыс икатцаны, убри аамтаз хатцак ибжыы акырза иаарфеацаны иаагеит.

— Оо, ишәыхъзеи ахацәа! Ахәса абас хәеңнырхәартә аҗынза хнеима хәа сшәазтцаауеит? Жәылашык дхәкәлеит хәа шәгәы мытрисзааит, амарцъа! Хәзлаҳаз ашәартара ацәцаразы мѡа затәык ауп иахзынхаз, уи амѡа бцъарла ахыхъчара ауп! Иахъа схатцоуп хәа зхы зыпхъазо дарбанзаалакгыы дкылсроуп ахеиқәырхарахъ!

Иаалыркыаны бжыыцәгыак аархылтит, ашъхытә ангыло иафызаха, ауу рыхга, акраамтазагыы рәырзеиқәкуамызт. Ахкәажә акыргыы даарцеиңшит, аха рәырзеиқәымкуашәа анылба, ашътахъ ларгыы лнапы дааѡахеит илзызырѡазы. Макыанагыы акы лхәакәарц шылтахыз акара анырба, ус, дук мыртыкәа, мчыла рәыкажашәа еиқәышышыы иаагылт.

— Гыртәыла ахацәа! — атыхәтәан лыбжыы даатцаеырбашәа иналыргеит, лара илыбзоураны ахацәа ргәалаказаара ахаракхара лгәы иаахәаны. — Шәыѡнқәа рышәкәа амкырцаз, ахтынра абаагәарахъ зегъ шәеиха! Ахатца гәагъ зызтоу уарбанзаалакгыы қытацыпхъаза зегъы шәааибадырны, ишәтахкәоу аңызащәа шәхала иалхны ахтынрахыы шәкылсроуп! Иахзынхаз аамта зынза имачуп. Ах игәы иахәаша аншәылшәырша, ускан уарбанзаалакгыы хырѡада ушаанимыжыуагыы удыруаз! Иахъа иара ара дыкам, аха дшәықәгәыгеит ахтынра ахъчара шшәылшо ала!

Ахкәажә лажәакәа атыхәтәан ргәы шытнахзар акәхап, лцәажәара ахыркәшамтаз агәыркь дырган, рнапкәа аинкьара иналагеит, пытраамтакгы дыдратцас абаагәара итыфуан. Абасала ианеицәажәа ашытахь, дасу рыфныкакәа рахь ицеит, ртаацәа ргәыреантцаны, нас бцьарла рееибытаны ихынхәразы.

III

Убри аены убасала еицәажәаны ианеицырц ашытахь, Мухуртәи абааш аанзыжьыз Мускиа Бесо итаххеит ианшьа Лукаиа Цьандри ипхацәеи иареи баны ифныка дхынхәразы. Ианшьа ипхәыс дыпсийжтеиггы дидымтаалацыт афнытә, да- ханы данаах, шыта ара дшыказ дымбакәа дзымцеит.

— Саҭоумцан, саншьа, иахьанза сааны уахьысымбац. Убара зака саргәафуаз удыруама, аха хазташәаз закәытә аамтахаз умбои, саартә сзыкамлеит, уи азын гәыбган сумтан, — ихәеит Бесо, ианшьа аңсшәа наиахәаны дшынатәазтәкьа.

— Сара стәы усым, шәара машәырк шәмыхьразы амши атци зшаз сихәоит... Атагылазаашьа шәартахеит рхәеит, уи атыхәала акәхап уарггы узааз?

— Угәы касыжьыр стахым, аха сарггы сбааш ныжьны сапырымцыр псыхәа смоут. Сызхәартахаша калозар хәа ашытахь ахтынрахьы сааит рхы садырхәаразы, — ихәан Бесо, игәы дынтакәыпсычхаит, икалаз атагылазаашьа удаф зынза икәыгәгәазаны дшыказ ифәпшылара ианыпшуа.

— Иараби, хантәара амш ааины иаахадгылама?! — иахәшьаңа ицәажәашьеи ифәпшылареи зеипшраз аниба, акыр иааицәымыгхеит Цьандри. — Агәра сызгом хкәыкәылк ыкамкәа зеггы хныртәара ақәылафцәа ирылшап хәа... Сахәшьаңа, атагылазаашьа уахьахәапшуа угәы ишпаанаго, аиааира хазгару?

— Уи атәы шыкалаша сыздырцәом, саншьа, ухаткы. Ишу- дыруа еипш, ах Леуан Шәантәылака дхьатцит. Еизынхаз ахацәа шыта хамч зеибархоу изеибамырхоу сыздырцәом.

Цьандри дахьынхоз иабду ифны хахәла еикәтцаны, хыхь лампагәыла икатцаз акы акәын. Аңа дихылцыртә илахь ианы- мызт, аха рхатцара шыта иаахыңома хәа ззухәашаз фыңьа атыпхацәа иман. Ашәарта калар алшоит хәа абыржәы иахәшьаңа

дзынцэажэоз, анацьалбеит, цъара машэырк иакэымшэандаз хэа ипқацэа дрыцэшэаны дагынарыхзызааит атдыхэтэан.

— Иараби, иаалыркъаны абас ишқакалеи?! Хъаак-баак хамамкэа хшааиуаз хгэахэанзамкэа ашээртара ду хнафахаит. Ахацэа шэускэа нышътатаны ахтынра ахьчара шэеазышэкроуп хэа, зегъы хгэахэанырцеит. Ишқакастари, абас анатаххах, шыта сыпқацэа цъара иныпхъакны ахтынрахыы скылсыр акэхеит.

— Ауафы чымазыф абра уфны указ, уахь уара умцаргы иineiша калап. Уиаткыс, упқацэа унапы нарыкэыршаны рыхьчара уеазукыр еиха еигъуп, акэылафцэа ирымпыташээр ааста.

— Хай, абаафсы, иуфазыршэазеи ажэа гэырхьга! Усеипш лахьынтаны анцэа иримтааит! Урт акы анрыхь, нас адэы икэысхуазеи, ускан схатагы наф схы салгоит!

— Убри азоуп убас зхысхэааз.

— Ишыказаалакгы, ахтынрахыы саргы суццар стахуп.

— Избан?

— Избанзар, аамста Отиа снаидгыланы иасхэаша сымоуп.

Аианшьеи аиахэшьафеи еидтэаланы еицэажэонацы, аихэшьцэа еицхырааны уаххьа дырхиет. Ашьтахь, ишынтаацэаз инеидтэаланы акреицырфеит, аухантэарак ргэазхарагы еицэажэеит. Бесо ианшьеи иареи атх ганы ианышъталагы акраамта рыгэтыха иарцэомызт, еихаразак Цъандри иакэын шаанза инахэы-аахэуаз. Аухантэарак алақэагы фааихак рымамкэа ишшуаз мацара иаадыршеит, мыждарак каларашэа, гэыла лақэакгы аакэымтцэакэа ишууаз иаархыргеит.

Ашьыжь какалк анырк ашьтахь, Цъандри ипқацэа афны рейтцэахны иказарц ргэаарфеанитцан, нас иахэшьафеи иареи ахтынрахыы ицарц шыапыла амфа икэлеит. Еицэажэо цытк инаскьахьан еипш, еигэылацэаз шыца арцарцэакэак ашта антыт акы рзеимакыразшэа еифыхо ишеидгылаз иаарыдгылт.

— Шэаргы шэы ахьхоу ахтынрахыы акэхап? — урт днаразцааит Цъандри.

— Ааи! Ахацэа зегъы иахьрыпхьо хамцар каломе, — атак ныкаитцеит руазэык.

— Уахь шэнапкэа ыркало шэцома, абцъаркэа зышьтышэымхи? — дцааит Бесогы.

— Убри ауп иахзеимакироугы! Бцъарда хцеит хәа, хахънеиуа иахурқатой? — ихы днахашшааит аѡбатәи арпыс.

— Абцъар зныкыр иныкәыжәгахъазу? — деитатцааит Бесо.

— Ахаангы иҳаднамгалац! Хабацәагы аеага ада бцъарк рымкыцызт. Урт еснагъ изфыз адгыл ақәаарыхреи арахә раазареи акәын, — атак ныкаитцеит егыи.

— Ус акәзар, аибашышыа шәыздыруам, шәахънеиуа икашәтой? — абцъар ахархәаша ахырызымдыруаз аацъеи-шеит Бесо.

— Арт макъана зынза икәыпшқәоуп, гәыбганк рытатәым. Ацкыс еигъуп ахәсеи ахәыцқәеи рхылапшра шәеазышәкыр. Сара сыпхацәагы аѡны икоуп, уртгы шәылапш рыгшәмыжын, — ихәеит Цьандри, игәылацәа аибашьраз хәартарак шрыламыз ахыдыруаз акънәтә, ицәажәаша рцъарак атцамгалакәа.

Цьандрии Бесои уаха ирыламцәажәакәа рфынархоны еипш, ус рышътахъка агъалпалбыжқәак рлымха иаатасит. Убри аам-тазы хәсақәаки хәыцқәаки рыгъатцәыгъатцәбыжқәагы аагеит. Мдыршыа амамызт ахабла рыцхарак ишақәшәаз акара.

— Анацъалбеит, анацъалбеит, сыпхацәа машәырк рмы-хында! — абас шааихәазтәкәа, ишътахъка дхынхәны дыфкәса ифынеихеит Цьандри.

Бесогы ицәымыгханы, иаргы ашацахәа ианшыа днаишъ-талейт. Аѡыцагы еихымзеипымзо ишнеиуаз, ус амѡан иаарпахәлейт, зыѡнқәа ныжыны ибналарц ақәызкыз зәырѡы игәыткәапсыткәаха, илагырзыркәакәо ишаауаз.

— Ихақәлейт!.. Ақәылаѡцәа хәқәлейт, уахъ шәымцан! — зхәыцқәа знапы ианкны ирпылаз хәсақәак акы иарырханы иаанацозшәа, ианымгылакәа рыбжқәа абас инадыргеит.

— Ақәылаѡцәа ақыта атцыхәала иалаланы аѡнқәа былуга ааскъара иафуп!.. Уахъ шәымцан, шәыршыеит!.. Шәеышәтцәах! — ус быргк даарфәгыланы, абас нарахәаны, нас еихысеипысуа ицоз днарышъталейт иаргы.

Бесо ианшыеи иареи ццакы-ццакуа иахънеиуаз ирбон, зыѡнқәа ркны зеынкыланы иказ хацәакәакгы шыказ. Урт зықәгәыгуаз еилкаамызт, аха ақәылаѡцәа рфәгылара рәа-зырхианы, рабцъарқәа кны ашта агәта икәгылан. Аѡыцагы

рыпсқәа ргәы икылхо ишааиуаз, дук мыртыкәа Ыандри игәашә ианаадгыла, Бесо ус ихәеит:

— Ыандри, сара арака саапшуеит!

— Умацара машәырк ухы иазумун! Аоны атцака акәиа амоуп, сыпхацәа уака ихәытатцәахны лассы схынхәуеит саргы! — ихәан Ыандри, ашацахәа ашта дынтаххит.

Цабыргны, рацәакгы днымхеит, аха ипхацәа цхьакны аоны иаадәылтымтазтәкьа, агәашә антытц илацш нарыкәшәеит жәащык ракара җыла иказ цюуку иахәшьаца дырҗагыҗыны рабашьра дшафыз. Иаразнакала дыҗкьаҗкьо уахь иҗынеихеит иахәшьаца дицхрааразы, аха ашта ааиошоны еипш, ус хҗа кьалак игәыштца инытцашәан, убри аамтаз адабла неихахазшәа дзеитамтцауа дыннакылт. Цытрак акарагы иекамыжкәа дгылашәа иуит, аха нас ихы изнымкылакәа азакьахәа ивара дныкәхәит. Убри аамтаз илымхақәа цуу рытга, дызхәыз ахҗа дардагәазшәа, иара ус бжык имахазо даакалеит. Ус иаалыркьаны ихдыррагы аахәашьын, адунеи лашара имбазо илаикәлашьцеит, убринахыс уахагы акгы игәалашәомызт.

Закаамта бжысыз здырхуада, ус азәы ибжы игәы икәышны иахауашәагы даакалеит, убри аамтаз ихдыррагы аҗыхара аҗазнакызшәа, цшьаала изыхынхәра иналагеит. Икәлашьцаны иказ адунеигы еимыгганы, лашарак лацштцашәароушәагы иблақәа иаарыхгылт. Ихацаз амчымхара далганы даамырхынхәыр ада цсыхәа ыкамшәа, ихдырра хәашьы иалышны азәы ихьз хәаны икәҗытра даҗуп, арахь хазы акы ицәхасрагы иаҗыхуп.

— Ыандри!.. Ыандри!.. Исхәо уахауама, арахь уаасы хәацши!.. Уалтц шыта, уалтц!.. Угыл, сара суцхраауеит!.. Даҗа цюуку хәхьзаанза хабналароуп!.. Угыл, угыл!..

Дихатәаны ицәхасра иаҗыз ахатца иеитдыршәшәара дана-кәымтца, ашьтахь ихдырра изыхынхәшәа иблақәа аарла иаахитит. Убри аамтаз зегь рацхьа илацш итцашәаз, иабду икәцамтаз аоны ақырстақәа макьанагы алға рхылзза абылра иахьаҗыз ауп.

— Ыандри, арахь уаасыхәацши! Пепо соуп, сузымдырзеи? Умч аазиганы угыл, саргы суцхраауеит! Ирласны хабнала-

роуп! — ихәеит Пепо, дшәапырхапуа дахьихатәаз, уажәы-уажәы зәыр дааиуазар хәагы иғәиеаннны дхарахапшуа.

Їандри, нас арахь даахьапшны, илапш уи арпыс ина-идирхалейт, иаразнак дагыдырит рәадахьы инхоз ргәыла чкәын Пепо.

— Алтра улшазар, акымзарак ухьуам! Апсра уацәынхазар, шыта ақәра ду нутцаанза акраамта уаанхойт! — атыхәтәан днаихлафызшәагы аакайтцейт Пепо.

— Сыпхцәа афны ифнаблыма? — убри аамтаз аарла ибжыи нарганы апхьа изгабцәа днаразтааит Їандри.

— Макьана уахәара стахымызт, аха уанразтаах, шыта исымхәар ауам!.. Урт ақәылафцәа иргеит! Ианыргозгыи сыбла иабейт!

— Сахәшыапа!.. Сахәшыапа Бесо дзейкәхама?

— Мап! Ималазатә илшарыз, дшырғагылаз дтахагәышыейт!

— Аа, сара хәашабга! Сымшақә рхәааит! Сыпхцәа ыкамкәа, сахәшыапагыи саштафы дтарханы, шыта адәы икәысхуа-зеи сымалазатә! Сухәойт, сгәатцагара иалагылоу абри ахәа унагәтасны наф суртынчырц! — илагырзқәа ифахәхәы убри аамтаз игәы дынтагызит Їандри.

— Ишцакауцари, амықәшәатә уақәшәагәышыейт! Ухала уакәу цыушыома, ус закафы ирхабгаз удыруама! Сара сашьагыи дырғагыларц анакәик акгы илмыршакәа дтадырхейт! Сан ачымазаф лакәзар, афны далаблит! Упхцәа ргагәышыейт, аха, ианамузах, рыпсқәа тамы, иахьагалакгыи, ишейкәхаз умдыруейт! Усгыи акыр иузапсоуп, Їандри! — ихәеит Пепо, ашытахь иаргыи илагырзқәа неифахәхәын.

— Утаацәеи уарейи шәанейцәыз нахыс цсык уишызами! — ихәан Їандри, илазза илаз ахәа убри аамтаз илихырц иеаазикит.

— Мап, мап, уахымццакын! Уеаанкыл, иларкәны иула-пыстцәойт, иалухыр ашыацара аанымгылар калойт!

— Иаанымгыло убааит! Сыхшара ыкамкәа шыта схала адунеи икәсхуейт! Илыбыргузеи абартқәа зыбла иамбаз ран, ахәашацәгьа! Їанаф дымцейт! — афхьа даагәынкыит Їандри.

— Ухәра гәгәоуп, ирласзаны уеанумхәышәтә, убаскан акәхойт, цабыргны, упхцәа упшаартә уанзыкамло! — ихәеит

Пепо, ихәатәы анхеимца, убас шихьуаз агәра ирго. — Ахы, хдәықәтца! Ақәылащәа еиҥах рылаңш хныцдашәар, цыанатқа ацарагы хыхырыгзом!

— Сахәшьаца ибащ анышә иамтәкәа адәы ишықәжью сцарыма?

— Уи азын угәы ртынч! Агәылацәа мазала еицхырааны иҥахақәаз зегы анышә иартарц иргахьеит. Уаргы уҥахаз цыышьаны хакан, аха уңсы шҥаз анызба, сухо-суго мацара цәгыала уалсхит. Мамзар, уңсахәага шҥаз гәаамыгзакәа ур-жыргы калон.

— Хаи, сыржызшәагы сыкандаз, ускан абартқәа акгы збомызт, иагьсахауамызт! Ишубо, агәырщәцәгы салаирпшыр иҥаххеит сызшаз! — ихәан Цьандри, ашҥтахь игәыла ихәатәы хатаны, дивагыла иҥынаихеит.

Убри аены қыта дук еимтәаны иахысыз Цьаманкәыл иҥа Асланыкәеи, Цьудар иҥа Аразами, Нарыкь иҥа Асламази реибашьцәеи дарей дәык ағы рәааныркылеит, шҥта уақа ирықәшәараны икәз егырт рәызцәа иаарзыпшразы. Амш аилахәлам-таз, уаххьак инацхаразы ианааилатәоз аламталаз, Аразам ищызцәа днаразтәаит, шҥта ахҥынра ампыцдахалараз цсыхәас иамоузеи хәа.

— Абас ауп ишықатцәтәу хәа макьаназ акы ахәара уа-дащуп, избанзар хара ихәздыруам ахҥынра акәшамыкәша аҥыпқәа зеипшроу. Итҥдааны излахамам ала, ампыцдахалара хзымариамхаргы калоит, — убри аамтәз абас аҥак ныкаитцеит Асланыкәа.

— Аилкааразы аҥапшыхәцәа хашҥтыр? Иахышәхәауеи абри? — тҥдаарала иажәа нарылеитцеит Асламазгы.

— Иузымхәеит, Асламаз! — уи дзакәшахәтымхеит Аразам.

— Избан?

— Избанзар, ахҥынра абаагәара иаакәыршаны аҥапшыхә-цәа ықәыргыланы ирымам цыушьома?

— Иабихәац, уи ускак шәеаҥышәымшьаан! Ах Пыта аңхәа днаргыланы, ар рҥызащәа Ардимон, Саустом, алашә Евдимон,

Состикәал, Сустар ухәа реипш апышәа ду змақәоу рақара ишықататәу здыруада, — ихәеит Аразам. — Уртгыи шыта лассы иаиуазар акәхап, хаарзыпшып.

— Ааи, ааи, хаарзапшып, — уи днақәшақатхеит Асламаз.

— Сабхәа ианихәоз сахауан, ахтынра ампыцахалара арманшәаларазы ақхәа ааигәасигәа икоу ақытақәа анапахыи ишаагатәыз. Ииашангыи ихәеит, избанзар ушытахька аға данузкылатәам угәтакгыи гәыртынчла инаугзоит, ақәғиарақәагыи упнагалоит, — уи иахыгыи атак ныкаитеит Аразам.

Ирхәынчақәаз днарылапшырц, Асланыкәа дғагыланы иғанынеихоз аамтазы, Аразамгыи урт ибарц итахханы днаишталейт. Быжьык ахацәеи шыца тыпхацәақәаки еидғахәаланы иахьейдтәалаз ианаарыдгыла, иаразнак игәртеит руазык гәғәала дышхәыз. Убри азәк ишыамхы дазнымкыло, хатқак дихьынпашаланы дшыкыз ауп дгарыгәеи дшығагылазгыи, егырт рааста иара еиха цәымгкрак иныпшуа акәын ипшышыақәа шыказгыи.

— Дабакоу шәах? Дабабналей? Агәагрхафы хнейғапшырхтахын! — ихәыз ахатца ихы наиқәкны дцааит Асламаз.

— Уи даныжәбаша дағазназы акәхоит, — абас атак ныкаитеит.

— Избан дағазнахыи изахуго? Ара хшыкоу ихы хирбар еиха еигьми?

— Мап, еидах арахь шәааго егыиуа, ускак ауада шәалеитом. Шыта шәышка днейны ауп ихы шшәықәиршәо, — гәагкрак дшахәағуазгыи, инамырпшкәа атак ныкаитеит уи.

— Ихы хирбап, аха хыда ахынхәра иқәшәаргыи калоит, — уи ахатца иихәаз алаф наххәааны дааччеит Аразам.

— Ус зхәо убасейпш ихата дақәшәаргыи калоит! — дацамхакәа атак ныкаитеит иаргыи.

— Ухы ацәызра уамеилахауазар, ихәа аиаша... Шәах арака иаанижыыз аибашьцәа шакафы шәыкада? — иғынахыганы дцааит Асланыкәа.

— Шакафы аанхаз рақара аибашьцәагыи ыкоуп! Зхы иахәартә икоу дарбанзаалакгыи ахыхьчара реазкны шәнеира иазыпшуп! — игәапсахы ейкәычдо атак ныкаитеит еидах.

Убри аамтаз Аразам гәғәала дааилашәеит, аха ихәынчоу ауафы илакьысра шхатцарамыз дазхәыцны, игәеилашра ицәа интагзаны, атцыхәтәан ант атыпхацәа илапш нарыдирхалт. Еицикәаз шракәыз мөашьо, афыңагы цәғәалатәкьа цшра-ла еипшын, руазәык лызуатәак ашьа ацрашы, леипка баа-зажжыраза икан. Еикәыхәлацәгьаха ашәшы зхаңаз лыбла гәйтбаакәа апстазаара рхызланы, лыхәра иацраз ахьаа мчыла иахьылчхауаз иахкьаны, даакәымтцзакәа цакатәи лкьышә ахыкакаара дафын.

— Мшәан, ахәса кны изаажәгеи? — дцааит Аразам. — Иахәагыларц акәызкуа рыда егырт шәрыламкьысын хәа аҗауад ихәитәхьоу агәеанцара зеилажәгеи?

— Ах идца еилагашьас иамоузеи, аха арт аихәшыцәа хәагыланы ихабашьырц акәыркит, дара ртәала. Цабалтәи аибашьы Саим хәызбала дрымхәызтгьы, хрылакьысуамызт, аха асеипш аныргәагы храфсны хзымцеит, — ихәеит аткәацәа ирхылапшуаз руазәык.

— Уара уабатәиу?

— Саргы Цабалтәуп.

— Иухъзуи?

— Данарчоу.

— Арт абашәпыхьашәеи?

— Өнык атка ицакатаз акәиа акны рәытцәахны икан.

— Афыңагы нак иоушәыж. Рхы рыхьчон азоуп уыза дзырхәыз. Хара ахәса храбашьырц арахь хмааит, — ихәеит Аразам.

Данарчоу уи цәеишьяртә дшыканатцазгы, уаха акгы мхәакәа, атыпхацәа рнапкәа зләҗахәаз аҗапырхәакәа аса ала иаапыкканы рхы инакәититәын, нас инапала идирбеит иахьыртаху ицаразы. Убри аамтаз аихәшыцәа неифаңшы-ааифаңшит, макьанагы уи агәра рзымго, аха ицарцаз дыр-өегьых инапы накьаны инадирба, мшәан, абарт цасхәан иах-зыруама хәа гәрамгас икатцаны, имага-маго рфьинархеит, раңхьа-ка инаскьацыпхьаза уажәы-уажәы рышьтахька иаахьапшуа.

IV

Адыршаены уи адæафы рееимардеит ах Пыта Чачбеи, Шалуман ица Саустоми, алашæ Евдемони зыпхæагылаз аи-
башьцæа. Убри аамтаз, ах Леуан иахтындра ахычащцæа рымч
шафæымхоз шырбозгъы, абаагæара рæадгаланы инагылт,
атыхæтæантæи афæагылара рæазырхианы. Урт рхыргæдæртақæа
зеицшраз заанатц игæатаны ихынхæхъан Аразами Асланыкæеи
ирышътхæаз атапшыхæцæа, ах Пыта иаимтаз, зегъы рапхæаза
иелдыркаазгъы убри ауп.

Абаагэара антыц аџхьаа иааскыны итээз айбашьцэа рхы рныхэон, хаттарыла ахтыңра ахычара ылшаразы. Ихэынчаны тэыс икарымтаразы, рыцсы штоу рычырымтаразы еибыхэаны, аџсуа еибашьцэа рнеира иазыпшын. Цабыргны, раџаакгы аџшра рыкэымшэеит. Мызкы акара аатцханы еиџш, ьенак зны, шыжынатцы аџсуаа рыцхырааџцэеи дарей жэыларц рџаархеит. Ах Пыта игэышцы златахэхэаз асаурач иатцыџшуа, гэыргэыл ссала ицаны ишэыз икэалзматэа ишэхачырцыруа, убри аамтаз абааш бзианы иахыбартаз харакырак ахынтэи ичы даџэтэаны, лаџшыла итцаауа дгылан. Алашэ Евдемонгы уака дахыва-гылаз уажэы-уажэы дтцауан, ажэылара иалагахэазу иаламгацзу еиликаарц.

– Ажәылара иалагахъызтгы, абыжкъә смаҳар ауамызт. Сыбла лашәкәә еилыркаауеит макъана аидыслара ишаламгац, аха сахъахыццакцәо самызтцааргы сгәы иауам, – ихәан Евдемон, атыхәтәан зтцааракгы наңишыит. – Путо, иубои уахъпшуа?

– Абаагэара аонүцкэ иарацааоны иахьеилеишласуа збоит. Угэы азфартэы икоуп хэагылара рыешаздырхиоз. Антыцгыы итэоуп рацхэтэи ажэылара здызкылаша, – ихэан Пыта, харантэ иибоз наиирдырит.

Абаагэара ашнуцқа убри аамтаз баша аамта згоз хэа азэы дубомызт, зеггы уск-уск рхы иадцаны ахыхчараз аееибытара иафын. Ақааб дуқаа рыла ахэарахэа еиашуа азыршқаа рзақэгылан, иаакэыршаны ахырғэгарта казцашаз аибашыцаа заанатц идыргылахьан. Еибашыртэ иказ дарбанызаалакгы асақаеи, апсалабақаеи, асапарқаеи, ахэала ахысцаа ухэа дасу ртыпқаа ныркылахьан.

Зеырхианы игылаз айбашьцәа, Пыта икынтәи адца шроуэцтәкьа, еибадырны ажәыларыхь рёынархеит. Дук мыр-тыккәа, абаагәара антытқа игылақәази дарей неидыслеит, гәышпыла еиғаланы акыргыи иқәибакшеит, аха згәағ хышхытцәо иқаз ақсуа еибашьцәа ирғагылаз рацәак ирыдымхалацәакәа, реихарафзак тарханы, иаанхазгыи андырырха, Шалуман иқа Саустоми алашә Евдемони иртаххеит реибашьра ааным-кылакәа абаагәара ажәларыхь ииасразы. Ардимонгыи урт дышырқәшахатхаз ах Пыта ишидырызтәкьа адца кәитеит, цсеитакрада шыта абааш ампытачаларахь ииасразы. Даараза реыршәеит, аха абаагәара бзианы излахьчаз ала, уи аены изтамлакәа имхьатцыр ада цсыхәа рмоуит.

Абааш ампытачалараз цсыхәас иататәыи ишәа-иза цкьа ианышьақәдыргыла, адыршаены шыжьынатцы еитажәылеит. Убри аены, иагьа ацьабаа адырбалазаргыи, ақыдуахәа ажәцо мацара, ус агәашәкәа цжәаны инташылеит. Ирзаанымкылакәа хазы абаагәарагыи ирыцәхытцны агәырқьхәа ианрыцәтала, макьаназы қәылафк изымгацыз ари абааш аштәф убри аены иқәлеит итхьхәтәантәихаз аидыслара гәгәатцәкьа ззухәашаз. Ахтынра ахьчафцәа даараза рыедырцәгәеит, аха ақәылаф-цәагыи амаиааир руамызт. Ашьа рёыкәкәа еиғакшоз асақәа амца рёыддуан, даҭа цёоукых ақсақәа еилыршьуан, напы-шьашәала рыхәдацәакәа цибаканы, аибарцсра иахьафыз зны-зынла тацкәымлагыи икшон, хазы асапаркәеи ахәызбакәеи мфанырцон. Ишеиғагылаз мацара акыр ианықәибакша, ахан-бааш ахыхьацәа атыхәтәан реибашьышьа еиха ихьысхәо иалагеит. Шьыбжьагәы инахысуаны еицш, аидыслара хрыжь-хрыжь ицсыехо мацара, атыхәтәан ишеиқәтәара иааиқәтәеит. Аха убри аамтазы абаагәара азааигәаратцәкьа еибашьык, ихы аадимыршьыр имуашәа, иабцар шытамтакәа цёоукы дырғагыланы рабашьра дафын. Иара зыуафьбжара инартыс-хьаз еибашьык иакәын, икәалзхылца иатцыкәкәаны иғалоз ашьа уажәы-уажәы ирыцкьо, аса амфанцара дахьаргьазкхьаз азы ицсеивгара акырза ицәыхьантаханы акәын ишлеига-фәигоз. Убри аамтаз, ах Пыта уи айбашьыи иеилкьеилгәыцәшьа игәарцханы харантәи дшизыцшуаз, ашьтахь игәы иамукәа иғагылаз ибжьы нарықәиргеит.

– Исхәо шәәхауама?! Дымшыкәә, дхәынчаны арахь дысзаажәг! Сара уи снаиәәажәарц сҭахуп!

Ах ибжы Асламаз илымха ишаатасызтәкьа, ирманшәаланы иршәыз ақәараг уи аибашьы ишынеихапатәкьаз, иабцъар уаха ихы изамышхәо, иһнапыкгы еидгәаланы даҭахит. Иабашьра иафыз рыхыкгы днышьтагәаны дааилыршьын, нас дырхыс-хысуа ах иапхьа дааганы днадыргылеит. Убри аамтаз рылапш нақәшәеит, икәалзхылҭа аварахьала азәы иса иахьтанарффалаз еикәжәаны ишықаз.

– Уара, аибашьраз сағламк шуакәу ҭашьом. Даараза сгәы иахәеит уеибашьышья, – ихәеит ах, иапхьа игылаз аибашьы дырехәо.

– Атак қатца! Иуәцәажәо ах Чачба Пыта иоуп! – дызхәынчаз руазәык ибжы наикәиргеит.

– Итабуп, сеибашьратә қазара ҳаракны иахьушьяз!

– Нақ дыпшәыртла! Асеипш икоу аибашьы иахәтыр аларқәра ахәтам, ишьраггы схы исзатәашьом, – ихәеит ах.

Иаразнакала дпыртланы ихы даақәитыртәит, аха дызхәынчаз мақьанагы игәра рызгомызт ақнытә, идымтыкәә иааигәаратәкьа игылан.

– Избоит ах Леуан ихьчаҭцәа ушыруазәку. Еилыскаар сҭахуп уара уеипш икоу аибашьы ғәгәа ахтынрафы уызкыз иарбан усыз?

– Сеилкаара уеилаҳазар, ахтынра ахьчаҭцәа сырхадан!

– Иухьзуи?

– Гәыдуна.

Ах дызтцаақәаз ртакқәа анықайтца ашьтахь, Гәыдуна икәалзхылҭа ааихыхны днахәапш-аахәапшит, аха шьта ишхәартамыз ақара аниба, ирббаза иршәны иганахьшәа цъара инкаижыт.

– Ааи, еилкаауп... Еилкаауп ахтынра ашәартадара знапы ианыз ауафы дығәғәамзар шықамло. Уи фратлацәкьа уеибашьышьяггы иартцабыргит, – игәы дахәаны еиҭах дааирехәеит ах.

Гәыдуна уи ақгы ахымхәаакәә, убри аамтаз ихы ларқәшәа дгылан, ахақәитра ахымхыз гәынганы.

— Ах Леуан зыгәра иго айбашьы аҕәыҕарагы иҕымзароуп хәа сазхәыцуеит, — ҕаҕхәа ицәажәара инацитцеит ах. — Ахтыңра ахычара ах Леуан ихаҕа иеазикуаз ҕыысшәон, аха араҕагы ихабарк симырбеит. Сабашьра даҕәйтны иеыҕхьейкит. Иуаажәлар рыгәхьаа ахымкыз атыхәала арыцхара ду иакәшәеит. Ухшы ҕ акыр еилнацо иҕазар, еилыскаар сҕахын, сәҕагылара уаха ишәзапсоу ишәзапсаму ма уара исоухәарц. Аиаша сазхәо, дсаҕазаргы, игәаҕ шытыхны сҕамлац... Гәыдуна, абри уара ушазыҕоу аҕак сыҕ?

— Сара издыруеит хтәыла ампытәхалара шәшашьтам! — иаразнак аҕакҕатара иеыназикит. — Издыруеит араҕа аангылара шәшымаазгы! Гыртәыла ах Леуан апсуаа рах уабашьра анааникыла нахыс, хтәыла зегы шәнапаҕы иҕала иаҕызоуп! Ижәблыз ақыҕаҕа рацәоуп, ишәҕагылаша хәагы уаха уаҕ днымхеит! Сара издыруеит ах Леуан игәаҕ зумоу, аха уара уҕыза еицырдыруа ах иаҕәам айбашьра зҕахым ауаа рыцхамшьакәа баша рҕархара! Цабыргуп, уҕы еилашзаны уҕоуп, аха ах Леуан иахь иумоу агәаҕ атынчнхәцәа иахьрылаухуго афырхатцара иатәымшәа збоит! Уи шҕабыргу уаргы ибзиатцәкьаны иудыруеит!

Гәыдуна иажәа намызакәа иаалырҕьаны ианааҕахитцәа, ах ҕытрак дааицеиҕшит, аха уаха акгы имхәазошәа аниба, ибжы наикәиргеит.

— Уцәажәара аанумкылан, ицегы уҕы иамыхәо арбанкәоу еилыскаарц сҕахуп. Сара сыхәҕаахьала, шәҕагылара уаха иаҕсамшәа збоит. Иахьарнахыс шәара шәҕанахьала шәеибашьрақәа шаанкылахо ала агәра сургозар, иахьатцәкьа сышьтахьҕа схынхәуеит. Насгы, саҕа агьангыаш иааста уара еиҕа уҕәра шҕатәу збоит, убри аҕнытә, исоухәар сҕахуп ишыҕастцара.

— Апсуа ах, ухаткы! Аҕәыла ҕ уаха ишҕаҕастцари хәа иаҕа диазтәауа макьана исмахац, аха убри уаназтәах, аҕак ҕастцоит абасала!.. Абцьар зкым анхацәа шыҕа урмабашьуазар, уаха иҕам иуҕагылаша! Иусырдыруеит араҕа аангылашьагы шумам, избанзар уеибашьцәа акрыфара шыртаху уеизгы иудыруеит! Иҕашәырцәыз ақыҕаҕа рҕынтәи акы шәоурангы шәыҕам, убри аҕнытә шыҕа шәышьтахьҕа шәыхнымхәыр ада ҕсыхәа шәымам!

Ах, иуасхээз гъангышрк атдамгалакәә ауп атак шыкастцаз, шыта абри хаутца ихаумтца, уи уара иуусуп!

Ах цытраамтәк акара дынкахәыцуа дышгылаз, нас даалкыаны уи ихәеит:

— Иухәаз хастцоит, избанзар ииашаны уцәажәеит. Убри атыхәала сызулакысуам, ацстазаара хамтас утара уацсоуп. Амала, исағахаз сымахә Леуан, иахтынрахыи ахынхәра изыгәагыны дкалозар, исызиахәә, абринахыс иеанаанимкыла, иара ихкыаны иуаажәлар абыржәи изыниаз аастагыи еицәә иалацшыр шыкало. Ихәатәи хатцаны исҕагыларц ақәызкуагыи ирдырааит, абыржәи аастагыи сеицәаха еиҕах шәәхра сшаҕауа. Издыруада, сымахә ихы дырны хаала ихы ситозар, хайбашырақәагыи убри ала иаанкылахоит, аха дышсызныкәаз атыхәала дахыи-хәымкәә дшаанысмыжыуагыи наирдыр, — игәеантцагаха иказ иажәәкәә қәмақаррак аныцшуа ауп ишихәоз ах. — Даараза сгәи иалоуп саҕеи сареи хнеиҕагыланы хайҕамцшкәә сахыиыхынхәуа, аха игәи иаанамгааит саҕахара ахыгәагыиз ианасыжырашәә.

— Усеицш икоу азтарақәә рызыбраз сара исазтцауада, ах, ухаткы! — атыхәтәан ихы ааирқыеит Гәйдуна.

Ах Пыта икаитцаз ақәылара, макыанагыи иагықәҕиарамкәә, иагыааирамкәә атагылазаашыа ахыикалаз атыхәала, илиршаз цкыа игәи азтамызт. Иаҕахаз имахә дахыиырхәыкәә ахынхәра ахыкәшәаз азыхәангыи ихыааха ицран. Уи адагыи, гәварас икаццаны дыкан, иаҕа ихыцхыакра маанас иатцаз, убри азоуп еихаракгыи уаха арака иенамырхакәә ахынхәра ахәтаны изицхыазазгыи. Идыруан имахәгыи иаангыло шиакәмыз, аринахысгыи иахыиырхәыртәк иитарангыи дшыкамыз. Шыта руазәык датцахаанза, мамзаргыи дтамхакәә реибашырақәагыи еикәтәараны икамызт, усеицш еиҕызшыазгыи ҕас дказтцаз имахә Леуан иакәын.

— Дад Атласкан, убаскан жәеизащык аибашыцәә ахыҕацәтахаз ах Пыта даараза ихыааигеит. Урт рхыцхыазараҕыи икалеит сщызцәә бзиақәә Шасоу ица Ратмири Алтоурым ица Арзадани, амала, бзиарас ихалшаз убри ауп, рыцсыбащкәә уака иаанмыжыкәә дасу изтәыиз рахы иганы анышә иамадахартә икахцтеит... Ах Пыта иаҕа дтамырхакәә ускан ахынхәра

ахыкәшәаз игәтыхаха ицран, аха уақа дабанзаагыларыз. Еиҥах мышкызны җара хашҗеикәымшәари хәа азхатцаны дықан. Ацхыраара изтәз алашә Евдемон уантәи дышиашаз ишьҥахьқа дхынхәит. Шалуман иҗа Саустом дзыҗхьагылаз ашьхарыуажәлар реибашьҗәагы ах иахтынраҗы иахьааиз, хымшқа рыҗсы аныршьа ашьҥахь, уртҗы иҗықәланы иҗеит. Амала, рҗамтәз ах Пыта иархәеит, издыруада, дырҗегьых ацхыраара иҗаххоны дҗкалозар ирзынаиҗхарц, — ихәан Ардимон, иҗәажәара шыҗа ихиркәшошә ааҗаиҗеит.

Убринахыс ах Леуан игәҗакыз Ардимон издыруамызт аҗнытә, усеиҗш еилырганы Атласкан аҗгы изиамхәеит. җабыргны, ах Пыта иаҗа иахра дшазныкәаз еиҗәа иарҗы Аҗсынтәыла дырҗегьых иазааиҗарц, ашьҥахь иеазтҗәылхзаны аеиҗкәыршәара далаҗазаап. җызаҗҗәас имаз ижәҗахыруаа ирыдитҗазаап иааиуа ашықәс ааҗынразы аҗәыла иазхианы иҗазарц, уаанза аибашьҗәа рхыҗхьазараҗы еиздырхарц. Уи аамтәз шамахамзар Леуан ахтынраҗы дубомызт, аибашьҗәа ахыҗлаз абаашқәа рҗны акәын иахаразак дахьыкәз. Иаа-лырҗкәаны ахтынрахы дхынхәырҗы, мышқәак рышьҥахь җаҗхьа дара дрыззон. җәҗәалатҗкәа ихы иақәтцаны дықан иахра иабхәа иазааиҗаз, убри аҗнытә, ашьаҗса иурцаз аибашьра ду иеазырхиара даҗын. Еиҥах иҗаиҗараны иҗаз аҗәыла алаҗашьа убасала еиҗкаахарцҗы иҗахын, аенышыыбҗьон ианыдыдуа еиҗштҗкәа иаалырҗкәаны, иоумаха аҗсуаа рыдҗыл рахшьааразы аҗәаҗҗхәара ду аҗны иҗазарц.

Неҗтан-Дареҗьан илҗахымызт лхатҗа еиҥах изқәикыз ашәартә ус иеахьазикуаз, шыҗа руазәык датҗахаанза зхы аркхаз ашьоурақәа аанкылашьак аиоураны иахьыкәамыз атҗхәала гәтыхасҗы ишьҥыхзаны дықан. Аҗхьа-аҗхьатҗкәа убри җыҗраамтәк илнылмырҗшрашәа лҗыкәлҗеит, аха ашьҥахь лҗәы иамукәа, уахык убри атызшәа ааҗәырганы лхатҗа иалхәарц ахы налырkit абасала:

— Ахра аусқәа схы ахьалазгало гәыбган сумҗан, аха еиҥах лымхәтәсла исахауа сгәы иахәартә иҗам. Убри аҗнытә исхәар сҗахуп, сгәатҗа итырҗабны иҗатҗәаху арбану удыруазарц...

Сара бзиа уыызбаз уахъеибашьѡу, мамзаргъы ахс уахъыкоу азын мацара акѡзам. Аиаша уасхѡап, бзиа узбартѡ акъынза схызхыз арбану макъанагъы исыздыруам, икъалап лахъынѡазар. Убриаахижьѡеи узшаз иуѡишаз адоуха арѡшьыга снаѡазшѡа схѡынѡаны сакуп, сгѡы-сыѡсы зегъы аауѡрымшѡакѡа уахъцалакъы иуѡуп. Анѡѡа духылаѡшааит, аха уѡсраны уѡазар, сара сыѡсгъы ура ишуѡѡсуа удыруаз.

Леуан убри аамѡаз илахъ аѡы акаѡыраѡѡа зегъы реанааи-дыркыла, ихаѡсахъагъы абгъы канза еипѡша еидкаѡылаза иааќалеит. Лара дѡѡажѡонатъы, ихы наикѡыжьшѡа, дѡѡѡѡпшны дылзыпшуа лзызырѡѡа даѡын, еиќѡараха иќаз лѡѡпшылара уажѡы-уажѡы аѡеитакъшаќѡа илаѡш адырхаланы.

— Иааиуа ашыќѡс азы дырѡегъых बारेи сареи ѡѡѡраамѡак хаипѡртѡыр акѡхоит, — ихѡеит иара, иаалырќъаны лажѡа шаанылкъылазѡѡќъа. — Аиааира ганы схынхѡаанза аѡшра быќѡ-шѡоит. Ибдыруаз, аибашьѡы иѡхѡысгъы ачхара лымазарѡ шлыхѡѡу. Агѡра згоит баргъы убарт ахѡса гѡгѡакѡа бышреипѡшу.

— Ус угѡы иаанагоит, аха... — убри аамѡаз гѡырѡак дахѡаеуа уаха лзаѡымѡеит.

— Избан, исхѡаз агѡра бзымгазеи?

— Агѡра згоит, аха машѡырк ухъыр хѡагъы сымшѡои!.. Иануќѡымѡио хѡагъы ыќахми!

— Бымшѡан, еиѡх сеибганы сшыхынхѡау агѡра бсыргоит.

— Ианбыкѡу уѡараны уаныкоу?

— Иааиуа аѡхынра мшќѡа ирхызгом

— Аказы суазѡаар сѡахын... Уаќѡшахѡѡума?

— Иарбан сызќѡышахѡѡхара?

— Иугѡазырѡхеи дырѡегъых аќѡылара, шъѡа иазурхар ќамлазои?

Убри аамѡаз иѡъашъаны иѡымшьќѡа дѡарыхеит, иблаќѡагъы гѡрамгаха иааќѡѡаны ихаѡсахъа зегъы зѡаарала инеихпапалеит.

— Избан уи бзазѡаз? Ибымдыруеи аѓѡѡгъа дырханы дышсымоу. Сара сахъ абѡъар изышьѡымхуа даныќастдалак акѡхоит сгѡы ансырѡынчша. ѡѡабыргны, усеипѡ саѓа иѡаргылара даараза иуадаѡуп, аха убри ансылымша, нас сахъра еснагъ даѡырхага дуны даанхоит.

— Уағағы даараза деибашығы ғәғәуоп рхәоит, иатәам-бара хәтала сәкәшахәтым! Убри аһнытә, иуасхәаз азхәыцра ахәтаны йкоуп хәа сгәы иаанагоит.

— Сылашара, излабхәо ала, уаға ағәғәакәа дреиуоуп, уаҳа илакьакьара узацсам хәоуп бгәы ишаанаго... Усоума? — ицхәыс рацәак дахыкәымгәыгуаз хьымзгшьаны дцааит иара.

— Угәы нсырхар стахым, аха еицах изкәурыз уара узы ишәартәушәа збоит! Ғас ишьтухыз абыскак дшәартаны дказ-цазгы... — убри аамтаз лажәа анагзара мацк иаалцәыцәгьахейт, аха нас иаагәағны инацылцейт, — уара уоуп!

Убри аамтаз Леуан ицәымығханы даатрысит, аха ма-кьана атак ахәара иеазымкыкәа, илацш ахыналыдирхалаз иаанкыланы дылзыцшуан.

— Иумдыруеи ақәыларә зны-зынлагы ишгәахәтәыхьыг-загам?

Леуан изблак аатцыркәағны, убри аамтазтәкьа икьышәкәа ччацшьк нарыкәырххшәа дцааит.

— Нас, исабжьыбгарц ибтаху сабымхәо?

— Уажәшьта уаҳа дәеакала атагылазаашьа цсахшьак узамтозар, истахуп угәы итаукыз уқәғиарц азы ацхьа цкьа уеазыкатцаны, нас зныкьарала анагзара улуршарц! Сгәанала, уара ушағу ала иауам, избанзар хыркәашаьык амамкәа есымша аибашьра убахьоума? Закафы тахогы уазхәыцла!

— Нестан, сыцсыхаара зцу! Ифәажәкны изышо адгьыл хәаа азхара азы шаиоулак ацсы шеивнаго еицштәкьа ауп, саргы сыцсы набылатцәаны сшыкоу. Сымшкәеи сытцхкәеи рыхаара зцу с-Нестан цшза, агәағьра злоу еибашьык сара сахь изымхәашаз ахәара бара ибгәағьит, — итцалхәаз игәы ааканатцейт оумакала.

— Убзиабара исымоу агәағьра аастагы иғәғәоуп. Убри атцыхәала ицегьы акы насхәакәар стахуп, уаазыршы... Уара уахра иатцаку адгьыл мацым, акыргы итбаауп. Зегь рацхьагы, ахәаакәа рғәғәаны ахылацшра уеазурыз, убри еиха еиғу цыышьоит. Сгәы итцо дәеакгы схәоит... Қәыларә хәа уцараны уахьыкоу, цыхьа ишыкауцыз еицш, анхацәа урыламкысы, иумблын рынхарақәа, ирыцхашьа ахәсеи ахәыцкәеи. Ацсуаа рыдгьыл зегьы уцсы азыцәгьамхакәа, ацхьа уаалаганы цытк

ампытахалара анулша, нас иаанхаз агара еиха иузымариахоит,
— лхэан Нестан, лыблакэа ацыхэтэан изтаара мацараха лхатца
инаидлырхалейт.

Убри аамтаз иара, уи игеацсахы еибанаркызшэа, илхээз
даацыцканы абасейцшгы ихэейт:

— Абри бытазхэада, мамзарггы бхала бхы итыбхэаау? Абас
сабхэарц азэы базыкайтцейт акэымзар, рацхыазакэны қэылара
санцоз абыржэы ибхээз ускан исабымхэоз. Бхала ибзыз-
барымызт абарткэа, насггы, уажэнатэ ибасхэойт исабжыбгарц
ибтаххаз мап шацэыскуа. Избанзар, аибашыцэа ирыстахэоу
сажэа еилазгар стахым, исыргэыгхейт қэылара сцараны
сахыыкоу зака ртаху амал ргарц. Цабыргуп, ускан мѳабжара
схынхэит, аха уажэы сназараны сахынзакоу Кэбанынзаггы
аимтэара иакэитыстэхейт. Ибдыруаз, сыруаа амал аимтэара
иакэысхыр аибашыраггы шырцэыуадаѳхо, урт қэыланы амал
ргонатцы еснагъ еибашыцэоуп. Анкыа аурымкэеи, ацъамкэеи,
арабцэеи реибашыцэаггы ачан агара иакэитыртэуан, аибашы-
ракэа рыламышхэашэаразы.

Нестан иламхэхээз ацыхэтэан днаххэит, уи акырггы
иаалцэымыгхейт, аха алахъеикэцара лэамтакэа, реицэажэара
дагэа хырхартак натаны дцаайт.

— Шэахыцо кыр шэаанхома?

— Хшыманшэалахо еипш.

— Уеизггы?

— Абыскак хэа сызбахэом, аха шықэсыбжак акара хаан-
харггы калоит.

— Абыскакаамта усымбарцу?

— Икалоит еиханы сбымбарггы, — ихэан Леуан дѳагылан,
нас даалафшэа иажэа инацитцейт. — Ахацэа рус баакэытцны
апхэыс ус бэазыбкыр еиха сгэы канатон. Убри зака истаху
бдыруандаз!

— Еиха иутаххаз арбану?

— Шьта азэы дыбхылцырцаз икататэу бымдыруеи. Мышкы
зны ахра сымаздаша ахатарцыс иоуп сзеилахауаггы. Аибашыра
еибашыроуп, иалудыраауеи икалаша, сыхтылтк иаазара сахь-
заанза стахарггы калоит.

Убасала ипхэыс ахэатэы англита, иихэаз деигэыргыаны ларгыы ус лхэеит:

— Убри азын ауми цыара уцар зыстахым. Иаххылцраны икоу абыда даанмыжкэа, аазара бзиа итаны, ахрагы ашэартэ итамыргылакэа тынчла анхара еигу арбану. Излагатэугы убри ауми.

— Уи азын бгэы ртынчны быказ, абыда азэгы даансыжыуам, аха исаазаша ацхэа дысбырбароуп, — даалафит еицахгы.

— Иаачха, иуаазашагы мышкызны дубап.

— Ианбанза?

— Шьта иаарласны, амала дычкэыноу дызгабу сызуа-хэом, — атыхэтэан лгэы азтаны дааччеит лара.

— Оо Нестан, сымш лашара! Иахьеи уахеи сизыпшызаа-уеит хамтас исыбтараны икоу ахатарцыс! Амчра дузза змоу сакэны саанхарцаз, ацхэа сага иахра рхэашаны схынхэыроуп, мамзар ибыхшараны икоу дызбаанза сахра иара ирхэашоит! Убри иахэа санахымза, нас схатыпан мышкызны сца дафахар калоит!

Леуан абас анихэа, ипхэыс днылхагыланы дааигэытцеикын, нас лзамцакэа неимда-аимданы даагэыдикилеит. Убринахыс лара уаха акгы анылымхэа, иаргы аеак мхэакэа ашацахэа дывдэылтцын, адэахэала ашэ ашышьыхэа иныдидцеит.

V

Ардимон ицэажэара аанкыланы дынкахэыцуа дышиаз, иаалыркэаны ацэа дынтанагалан, убри аамтаз ахырхырхэа ихэдагы абжыы аагеит. Ус, рацэак аамырцыкэа, даахэцы-мыцын, мацк акара ихичэааз изхазшэа, аимхэара дшыхтанам-кызгы, днеимхэа-аимхэаны даалцит. Еимгеимцарак акара илапш нкыдхалашэа дшыказ, ашьтахэ даалкэаны ибжыы наир-геит, дшамхацэаз зынзагы изгэамтазакэа.

— Дад Атласкан, абыржэы сызлацэажэоз аасгэаларшэеи.

— Леуан деицахэыларц игэы иштэеикыз атэы уалацэажэон, уххэ згеит!

— Аа, аиеи, дад, аиеи! Акы сшафыз уажэы даеакахы сиа-нагоит, аха сажэа еицасхэозаргы, ишысхэаз еипш, 1555 шық-

сазы ашәанқәеи атырқәцәеи ааицәажәаны аиқәышахәтра нарыбжьартдан, ирзеимақыраз адгьылқәагьы еихыршеит. Иш-уасхәахьоу еипш, атырқәцәа рнапафьы икалеит Имеретиеи, Гыртәылеи, Гәырелиеи, Ацсынтәылеи, аха рыгәҭақы назарцаз аҭхьа мчыла ирымпыцархалар акәын. Саб излеихәахьаз ала, Мехмед-ибн Несыхә хәа азәы хадас дызмаз атырқә гарнизон Акәа азааигәа агаҭаф иргылеит. Реибашьыгатә ҭбақәа рылагьы амшын мҭақәа рхаҭара иалагеит, тәымҭбак зызхымтцразы!.. Дад, атырқәцәа ртызшәа еиҭах изцәырызгаз убри азоуп, урт раара ацсуа жәлар даара ицырхага дуны ирзыкалеит. Динлагьы еикәшаны иканатцеит.

– Уажәа сахьаҭыҭло саҭамыз, аха избан усла изеиҭшахаз?

– Иуасымхәои, узырҭла, дад! Хара хаипштәҭьа атырқәцәа ргәаҭ рыман Дони Днепрцстеи рыҭшахәақәа рҭы инхоз аказақцәагьы. Атырқәцәа Ацсны ианататәа нахыс аказақцәа рнышьқәа рыла, ацсуаа хагаҭақәа рахьгьы икылсуа иалагеит. Урт атырқәцәа ишырҭагылаҭцәаз збаз ацсуа қьырсианцәа иаразнак аказақцәа рхы рыдкыланы, ацхыраара рыҭара рҭазыркит. Убринахыс ауп, амал зымпыҭақыз ацсуа ҭауадцәеи аамстацәеи ргәаҭ шыҭыхны реимтцәара атырқәцәа ианыхтарк, идырхәуан ауахәамақәагьы. Атыцантәи ауаацсыра ирықәырҭахьз ашәахтәгьы акыр ихараркит... Дад, убри атцыхәала ақьырсианцәагьы ауахәама агәрагара рцәызуа иалагеит, избанзар ауаа тәыс икаҭцаны атырқәцәа ираадырхәо ианалага нахыс, иахьазымыхьчоз азы гәрамгартас икарҭцеит.

– Уххь згеит, еиҭахгьы уажәа саҭыҭлоит, аха ацсуа ҭауадцәеи аамстацәеи дара ртәкәагьы кагәаны ирҭиуан хәоуп ишеилыскааз!

– Ииашаны еилукааит, дад. Ус акәгәышьян... Атырқәцәа шаазтәҭьа зхы рыдызкылақәаз рҭыхәала, ацсуа ҭыпхәцәеи арпарцәеи, тәыс икарҭцоз, ахәҭса нарықәҭцаны ҭитәыс аҭьармыкьаҭ иқәдыргьлон. Ргәылацәа ирықәланы, рыхшара рхыкәшәааны иргон, абжаҭык рҭьычуан. Ауаа рыҭира агьама ззыбзиахаз ргәаҭ кны дышрыхцәажәоз слымхала исахәхьан, Антиохиатәи апатриарх Макари, агырқәа ркынтәи дшаауаз ах

Пыта даниџааз җенак зны абасеипџ ихџеит: «*Хара ихахахъан анхаџа тџыс иџайаны изџиџаоз зџырџы рызбахџаа, иара убас ауахаамаџа рымаџ азыуазгъы азџырџы убрахъ иналакны... Сыблаџаа рыла избеит, слымхаџаа рыла исахаит анџаа имаџуџџааџакгъы аџшра бзиа змаз аџыџхаџаеи арџарџаеи, хайа иџахъаз аџса җараџаагъы ахџҗса раџаа рыџайаны ишырџиуаз. Уртџ рхаџаа ишырбоз рыџасаџаа аарыџаганы ирџиуеит, мамзаргъы аџса ишырбоз акџын рхаџаа шыргоз. Сара хатала еилыскааит Мыџџтџи ауахаама аепископ Андреи шыџасык аџнуџкала 60-џык ауаа шитџииз... Ари аџыза аџагылазаашъаџ, ускан, хымџада, ажџлар рџаџхъа иарбан хатџру ауахаама иаиоураны иџаз...»* — абас Макари игџы иаланы ихџеит, дад. Убри азоуп аџырсианџаа ауахаама агџрагара иаџџыџуа иза-лагаз хџа зхысхџаазгъы.

— Уххъ згеит, иџырсианџааз рдин рыџсахуа иалагазма ускан?

— Убри ауми, дад, рыџхарас иџазгъы. Ауаа зџиуаз апапџаа рџыхџала здин џсахны аџыхџтџан аџсылманрахъ ииасуаз раџааџо иалагеит. Анџаа ду иџынхџарас аллахъ рыџсы дахарџон, аџшьаџыра ахатџдан аџџыркан аџхъарахъ иианагеит. Аџырџџаа рхаџаџагъы аџсылманрахъ мчыла ииаргозгъы раџааџын, уи мап аџџызкуаз аџырсианџаа рышьџашџарыџара аџыхџтџан еихагъы идырџџџеит. Атџџаа ыџџыргыланы иахъырџиуаз аџьармыџкаџаа рыџкны 25—40 шыџҗса зхыџуаз ахаџаа ахъџарала 15 маат хџа ирџиуан, еиха еиханы изхыџуаз — 8—10 маат иапсан! Аџыџ-хаџаа еиха рыхџҗса еихан — 13—18 шыџҗса зхыџуаз — 20 маат иапсан, ахџса — 12 маат, ахџыџџаа раџџзар — 3-4 рџынза иапсартџуан... Дад, хажџлар рыџира иахъагъы иаанкылам, Есгауртџи (Шџџџырча) агаџаџ еизыркуаз аџсуаа рнаџсангъы, есышыџҗса Гыртџылантџи иааргоз 12-нызџьџык рџынза ахџсеи ахаџџеи тџыс иџџџаны, Константинополька ргара ишаџыџ иаџуп аџырџџаа. Абас ауаа рыџира игра баапсны иџоуп иахъанзагъы, ари хмилат рзы даараза ирыџхара дууп. Аџырџџаа ргџы алаџахџоит хџа, џыџьык аџсаџаагъы аџырџҗ хъызџаа шыџырхуа иалагеит аџыхџтџан. Уртџ еиџлабны иреиџџџоу аџараџаа

алпшааны иртиуанаты, апсуа жэлэр еизхашыак роурангы икам, дад.

— Упату схы икәуп сахьупыџло. Убри ахьынзаиашоугы сыздыруам, аха ах Пыта ихатагы ауаа рытиразы зеггы даа-рылукартә дыкан хәа шизырхәогы сахахейт.

— Хәи, дадхейт, асейпш амц узьжада! Иуахауа зеггы хаумталан, игәаг змакәаз ракәхап усеипш гәаразгалаз... Апсы уинызбар ушьамхы иахысаанза иахауейт рхәойт, аха цабыргны азәы димтиицызт хәагы сызхәом. Избанзар, Гыртәылака кәыларә данчалоз, уахьынтәи ихәынчаны иааигоз алаз хылтшьтракәа ракәын иитиуаз. Ишпакаитцарыз иҕагыланы иабашьуаз тәыс икацаны имтир. Иахымшьуаз табуп рхәааит. Имахә ахәымга, җажәи жәаба шыкәса диабашьуанаты, мацгы ихәынчама, мацгы итима, уи азын акәхап ус зихырхәааз, дад, — абри игәы иаатцырххзаны ауп ишихәаз Ардимон.

— Сағамыз, аха исахахьоу ауп исхәаз!

— Мап, дад, усеипш иахьагы ирхәозар, уара иухарагәышьоуи, иуахаз ауп иухәаз. Апсуаа рахь цәгьамзар бзиа кәазымтцаз Гыртәыла ах Леуан ихымкьацыз арбаныз, аха изхарада иабхәа дизыцәгьахартә аьынза ихата днеигагар, дад.

— Абыскак зхызгахьоу хәжәлар ргәы камхакәа иахьааиуа ауп оумашәа иубаша, — убри аамтаз иеааиргәапит Атласкан.

— Дад, апсуа жәлар анкьа аурымкәеи ацьамкәеи рыбжьыцсаара иахьафыз рзымхозшәа, ацыхәтәан агыркәеи атыркәцәеи иаарыбжьахейт. Ишыкәзаалакгы, агыркәа еиха иахзааигәамзи, дад. Анкьа дарей харей ахрак акны хәицнымхози, ацьамкәа рабашьрафгы хәицхыраауан, аха Ададианкәа ахра иахагыло ианалага нахыс, хадгьылкәа хәмакны хәимацәгьахартә аьынза хнаргеит. Ацыхәтәан, иашьцәа дреицәаны даакәгылт Леуангы... Дад, еснагь иудыруаз, аибашьра ахы аркра ианакәзаалакгы изыхкьо ампытахаларакәеи ашьоуракәеи роуп еытцгас иамоу. Исхәарц истаху убри ауп, дад, ах Леуан дзышьтаз хадгьыл зеггы ахымпытцеихалаша акәын. Пыта иакәзар, иекынца ашьоура дашьтан, җажәи жәаба шыкәса аибашьра, изыхкьазаалакгы, агыркәагы апсуаагы тазырхоз акәны ирзыкан. Ах Пыта ампытахаларакәа дрышьтазтгы, Гыртәыла зеггы

инапағы икалартә атагылазаашьяқәа зныкымкәаны иоухъан, аха усеипш камтақәа ишьтахька дхынхәуан. Ауаа иаархәо зеггы уазызырџуа уалагар, аиаша арбану ахааназггы иузеилка-рынггы укам, дад...

Аеы иканажьуа изхара қаха калом хәа, Пыта ихынхәра Леуан ихы иархәаны, адырџашықәсан деиґақәылеит, аха Кәыдры азиас дахымскәа иеаанкыланы ируаа ирылеихәеит, шьтарнахыс абри азиас ду инаркны Егрынза иказ адгьылқәа иахәра ишатаикыз ала. Ёнак зны, Леуан ижәџахыруааи иарей ақьала иґатәаны ианеилацәажәоз аамтаз атапшыхәцәа реихабы дааџналан, аґыхәтәантәи адырратара изеиґахәара иеыназикит.

— Агәахәара хнаґартә икам, арака инхо аґсуаа ирыдаагало ахьырґахым аґыхәала. Реихараџык икарґо аеырґынчцәара иахьканы, шьта рыгәрагараггы удаџхеит. Даеа цьоукы мазала иҳашьклапшуа иҳашьтоуп, иахьынтәауа башьяк амамкәа, амџақәа рґеы иаацәыркьаны ҳаибашьцәа тадырхоит, рыеқәеи рхәатҳақәеи рыххны иргойт!.. Ари уаџ дызмышәаша акы акәхеит!

— Патын Леуани! — ацәажәара иаґыз иажәа алґаха иамразакәа ибжы наиргеит аамста Отиа. — Арака инхо хәсаггы хацәаггы, цабьргны, ҳабашьра иазыхйоуп хәа азхауґартә икоуп! Ёагыларак хмоукәа аранза ҳааскьазарггы, икарґо аеынкылара ҳара хзы игәеынґагоуп хәа сахәапшуеит! Хазқәымгәыґуа акыр шәартарақәа ҳапхьака иахзыпшызарггы калойт!.. Убри азын даараза хгәахәанызароуп!

— Мап, Отиа! Еилкааны иумам атагылазаашья, иуаґеимш-хараны иахзыкаларашәа заанат ахыршәара атахым, — убри аамтаз ибжы наиргеит атапшыхәцәа реихабы. — Азнырцәка исышьтыз џыцаа атапшыхәцәа еилыркааз рґәы ақәбзиаха, иахьа ашьыжь ихынхәит. Хзыцәшәаша хәа акггы ыкам. Путо ируааггы цьара игыланы иҳамбеит рхәеит. Азнырцә инхо ауааггы рґәы тынчуп, шәартарак ианиап хәаггы икам. Кьалашәыртәи абаагәара аґынза атапшыхәрақәа мџапгоуп, уи анахыс нак икоу еилкаам, аха убри абаагәара аґынза ҳаанызкылаша хәа акггы ыкам, ах, ухатқы.

Леуан ихы найкәыжышәа дахьтәаз, ирхәоз даҕамҕакәа рзызырҕара даҕын. Убри аамтаз ихы-иҕы айкәара хахәыр-хырахазшәа ишыҕазгы, аҕымтра иеатазаны дыҕан. Апызаџәа илапш ҕьбара инытҕа-аатҕо дшырзыпшуаз, ашьтахь, акы иааигәанарпхазшәа, зеггы ирзеипшны дҕааит абасеипш:

— Нас ихәхәартыхаша хәа исытдашәхәои?

Убри аамтаз ҕытҕык инеиҕаҕакны иазгәартейт, Егырҕста инаркны Кәыдрынза инхо аҕсуаа аршәара шырнымаалоз, урт дара рзы ишшәартыаааз, рҕагылараҕы шыуадаџыз. Рызеггы еиҕаҕакны еиҕа иҕататәны иҕаз рхы шазымҕоз, уи атыхәала еиқәымшәоз дасу ргәаанагарақәа аназгәарта, еснаҕ алахҕыхра иашьҕылаз Нико еиҕаҕы иеаарлахҕыхны абас ихәеит:

— Мшәан, уи усҕак изеимашәкуеи, акы иннамкылац ах Леуан иаҕа дрырханы итырҕа дҕеицалахьазар! Ара азхықәаҕ хаанымгылакәа аҕхьаҕа хҕанынахха, агәра згоит амрагыларыхтәи адгьылқәаҕы иаарласзаны хнапаҕы ишыҕало!

Нико асеипш анихәа, есымша агәынқьра иашьҕылаз, ианакәзаалакгы зеггы рзы згәы намзациз апызаџ Кәыкәыри дааицрашәаны абас ихәеит:

— Абри Нико ассир далашоуп! Ахгәрагацәара ахылоу атыхәала еснаҕ ақәҕиарақәа хзылҕхо ҕыишьоит! Зеггы агәра ганы шәыҕоума аҕхьаҕа аҕынахара хакәманшәалахап хәа? Хашьтахьҕа инхажьуа хара хыхь уаха рнапы изымџахо аҕхьа иҕамҕакәа, адгьылқәа рымпыҕакраз аҕынахара, ари еиҕах агха ҕыц аҕатцара иазхәахоит, сгәанала!

— Агха!.. Ишпаухәеи!.. Пхьаҕа аҕынахара гхахоит ухәама? Избан, исыгәтаку гханы изушьаз? Нас ус акәзар, ишыҕататәу удыруазар иумхәо? — атыхәтәан иҕаашьақәа қәымчрак аныпшуа ауп ишихәаз Леуан.

Апызаџәаҕы инеиҕаҕашы-ааиҕаҕашкәеит, убри аламҕалаз рыблақәа зцаара затҕык рхыхәхәыла. Еилыркаарц ирҕахызгы, шыта Кәыкәыри хырқьиагас иихәараны иҕаз акәын. Иаргы ихы дшақәгәыгуаз дирбарц иҕахызшәа, датамхакәа цасхәан аҕак аҕатцара иҕыназикит иаразнак.

— Ауаа ртархара гәаҕркыгоуп, убри аҕнытә еиҕа еиҕуп хәа сазхәыцуеит, ихатдахкыз адгьыл иқәынхо ауааҕсыра хшырпырхагам деилыркаара! Убасала хашьтахьҕа хзыцә-

шәаша шыҕам агәра анаагалак акәхоит, нас җһаҕа ағынахара ианаамҗахо!

— Уаанза саға иҗаиразар! — иҗәан, Леуан, нас еиҗах иаҗәа инациҗеит. — Кәыкәыри, адҗа устоит, уеибашыҗәа азиас ирганы саға иаҗтынра ақәлараз уғынаухарҗ. Уара ишазгәоуҗаз еиҗш, гхак уаҗа аҕамҗаразы җхыраафыс иуҗыстоит узқәышаҗату Нико иеибашыҗәагы иаргы... Азиас арра шәезышәкроуп уаҗәы иахымгакәа.

— Аҗ лаша, җамацара җамҗ ақәхару җнапы иануҗаз анаҗара?

— Умшәан, аҗтынра аҗынза шәназаанза аҗхыраафҗәагы шәхысыгзоит. Нас иаарласзаны җаргы җнашәышәҗалоит. Саға игәы дҗаҗчо дысзааныҗьюам, избанзар иара сара саҗтынра ампыҗахалара илшазар, усеиҗш саргы исылымшарашәа схы исырбаргы сҗахым.

Убри аамҗаз Кәыкәыри ихы-иғы зегы изҗаара мацараха иҗаҗаны, уи аҗыхәала иаргы игәаанагара иҗәарҗаз иаазгәеиҗеит абас:

— Аҗ, уаҗаҗыр сеихырхәо исҗәар сҗахуп исгәаанагароу даеакгы. Иҗадуҗаз адҗазы җхы җаигзарым, аха агәра ганы уҗоума амраҗашәарахәҗәи аҗ Чачба Қарабей иашәа Путо иҗхыраара иеазимкып җәа? Уи адагы, Зупу (Лыхны) аҗтынрағы иҗәоу Қарабейи аҗырқәҗәеи еимабзиоуп җәагы саҗахәеит. Абааҗсы, сашәа җиҗхраап җәа дрыхәар, нас аҗырқәҗәагы җғамгылап җәа агәра узгару?

— Җара иҗалшароуп иаҗғагыларҗ ақәызкуа дарбанзаа-лакгы имҗ архәашара! — убри аамҗаз иеаарҗәгыаны ибҗы наиргеит ахақәгыҗҗәара злаз Леуан. — Җара иҗалшароуп иааираласабхәаиаҗыгара,уиазынаупарахәхзаазгы!җабыргны, аҗсуаа аршәара знымаало жәларуп, аха, ишыҗазаалакгы, саға ихы даламырпшыкәа хынҗәышәа сымазам! Иеырҗаслымны данысҗымла, усқан бҗьарла иҗалҗаршароуп сғәҗхәа ишәмхы нарсны сшәапы агәыдкыларазы иргылар! Убасала иахра дгылқәа снапағы ианыҗалалак акәхоит, җазғу аибашырақәагы анаанкылахо!

— Амин! — уи днақәшаҗаҗханы азәы ибҗы наиргеит.

— Ацхыраараз исывагылоу Дадашькъалиани Како, шыта исоухэарц стахуп, иугэылоу ага дупырхагамхаразы изутэу? — атдыхэтэан уи ихы наиқакны дтцаит Леуан.

Како ашышьыхэа ихы дааѡаханы итэакээз аңхыа илаңш нархиган, нас дмыццакыкэа атаккатцара иеыназикит. Убаскан мацк акара ифы дакуама хэа ааизухэаратэы, иажэакэа нѣахтэа-ааѣахтэо ауп ацэажэара дшалагаз.

— Сара... Сара сгэы иаанагоит!.. Шэара... Уажэтэи шэныкэарафы зегь раңхызагыы иуадаѡны ишэѣагыло... иахѣагылараны икоу аибашыцэа рыфатэ аңшаара акэхоит. Ах Леуан иага ихыркъаны аңсуаа ратэамбара иеазикыр игха духоит хэа сазхэыцуеит. Харгыы убри хтахы иахтахым, ибзиатцэкъаны иаадыруеит хазѣагылоугыы ишеибашыцэа гэгэакэоу. Ианшэартахо аамтаз аңсуаагыы заманалатцэкъа ирызбоит икататэу. Қылаѡык даныртаауа рырахэкэа ахцаны ипхьаркуеит, фатэыс-жэтэыс иаарымоу зегыы ртэахуеит. Ирықалаз ртагылазаашыа дырцэгъаразы, еизакны ирымоу акашэакэа амца рыцратцаны ирбылуеит. Убри акнытэ, ах Леуан зака изырласуа акэхоит мчысгыы иоуа, ируаагыы убри еикэнархоит. Аңсуа нхацэа убартқэа рыкатцара иахьзаанза, хѣагыларазгыы рееикэдыршэаанза зака хзыласуа акэхоит фатэысгыы, кашэасгыы, қѣеиарасгыы ихауа... Шыта ах Леуан дазхэыцааит, хэекэеи харуааи ирфаша камлар лшарас ироу-раны икоу.

— Иазхоуп, уаха уи алацэажэара атахым! Адта зыстаз уатцэы шыыжынатцы азы шэырны шэѣынашэхоит. Ишысхээз еипш, нас харгыы хнашэышытагыланы лассы хшэхьзоит, — ихэан Леуан, аилацэажэара азырханы, инапала инадирбеит шыта идэылтчны ицар шыкалоз.

Адта зитаз шыыжынатцы азы ирны цхьака рѣынархеит, аха азнырцэ инхоз аңсуаа имѡасны ацара иаѣыз шгэартахызгыы, раанкылара рѣазыркуамызт. Убри аены ашыыбжышытахь ус ахыгэхэа иаадгылт, 850 шықаса раңхыа арабцэа аңқэылаз идырбгаз, аха ашытахь византиаа еиташыакэдыргылаз Кылашэыртэи абаагэара. Рышьтахька ирыхьзараны иказ заанат амѡа рзаарттэын акнытэ, иаанымгылакэа абаагэара рбганы италарц ақэыркит, аха убаскан иаарѣагылт изқэымгэыгзоз

аҫагылазаашыа уадаф. Зыхабарк ыҕамыз аҫсуа еибашыцаа иаалырҕыаны, адгыл иаатцатышсә иаацәырҕыаны абаагәара иаахықәгылан, ахәйтәхәа ахәа рацаа нарыжәырцеит. Ахырғә-ғәартә ахышәаратышәара маҫымкәа ирымехакны иахы-гылазынтәи иршытуаз ахәа рацаа, итанархоз рхыпхыазара есааира еизхауан. Кәыкәырии Никои реибашыцаа рышытахы-ҕала, харантә игыланы ргәы цыжәжәо иахыырзыпшуаз, абаа-гәара гашыас иататәыз шыта рхатаҕы ирыздыруамызт.

Аҫсуа еибашыцаа реырғәғәазаны иахыгылазынтәи, ирҕа-гыланы зымса ркыз рықәыхәхәара иаҕын, рызегы абра иаванцәарц ртахымзар, абаагәара иадтны рышытахыҕа ихын-хәразы. Цабыргны, ақәылащцаа атахара ишаҕызгы, даараза реазтәылхзаны реадырцалейт абаагәара ахыцра, аха акгы рылымшакәа ирықәхәло ианалага, рышытахыҕа инаскыаны дәыкаҕе инатәейт.

— ...Дад Атласкан, Пыта иаҕа астәҕыа ирласзаны дқәы-лараны дшыҕаз идыруазтгы, ацхыраара изтақәаз Шалуман иҕа Саустоми алашә Евдемони деитарыхәарын, аха урт адырра рытара дахызаанза, аҫсуаа цхыраащык дрымамкәа рхала рхы рыхычар акәхейт. Зыфныҕакәа рахы ицахыаз ахацәа еибашыцаа зегы адырра рытаны фымш-хымш рыла ах Пыта еиҕах еизигейт... Дтцангы иқәиргылт, Кылашәырынза иааскыаз ақәылащцаа ирласзаны ианықерымца анхацәа раарыхрқәа мчыла ишырцәыргоз, ршыамакеи рыпсасеи рцәырфар шыҕалоз.

Ардимон убри аамтаз акы ицырхагахазшәа ицәажәара ааникылан, дынкахыцит, аха нас ирласны игәалашәазшәа ицәажәара инацитейт абас:

— Ах Пыта адта ҕаитцейт, аҕауад Суҕтари сымахә Аразами зыпхыагылаз Кылашәыртәи абаагәара иақәлаз ртырхаразы ицарц. Дад, ирықәҕианы иагынарыгзейт адта. Ақәылащцаа ахытәаз мазала реырзааигәатәны, атхыбжьон агәазы, рыцәа-псымта иақәыршәаны ифәи ифарыжәлан, еилицҕыаа иқәыр-цейт. Алашыцара реалакны зшыамхы зеазыргаз ахыцфыцқәа ракәымзар, егырт зегы ндыртцәейт!

— Зегытәҕыа тадырхама?! — ажәабжыхәаф иихәаз цыа-шыаны дтцаит Атласкан.

— Зегьытцәкы хәа сызуахәом, аха реихарафык тадырхеит, дад... Изхысхәаауа, ашыжь шарпазза ах Пыта изаарыцхаит, абаагәара иақәлаз ахьтәаз уахынла ирықәланы ишырцкыаз. Иара убас изырцхаит ирышьтагыланы ааскыара ишафыз зхыпхызара рацәаз иаға иеибашьцәа, раанкыларагы рхала рымч шақәымхоз. Ас еипш ах адырра шиоузтцәкы, Федык иңа Состикәал адта иитеит, Цкыбыни Абгызрей рыбжьара иказ агаға апшахәағы аға ируаа ихьырцшны, астәи ацхыраацәа рыхьзаанза иааникыларазы... Дад, сзызырәра уараапсазшәа збоит, иутахызар сәааныскылап? — ихәан Ардимон, абыржәгы усшәа аниамхаба даҕазныкгы дтааит.

— Мап, мап, уххь згеит, ишпастахым узызырәра! Ухаҕа умаапсазар, уажәабжь иацутар стахуп! Уззымзырфышагы аума, уара иубзоураны хажәлар ирхыргахыо акырқәа еилыскааит! Уи азын табуп хәагы ахысхәаауеит! — ихәеит Атласкан.

— Ус акәзар, узырәла, дад. Ишысхәаз еипш, ашьтахь хара иаанхазгы ах Пыта дхапгыланы хашнеиуаз, апхыака иишьтхыз иаарласзаны хеырхыахгзеит. Агаға ахықәан Абгызра адәағы иагыкәлеит аибашьра гәгәатцәкы ззухәашаз. Рапхыатәи аидыслараан итахеит зыпсаҕа бзиахаша сфызцәа шыахәкәа, Цьаманкәыл иңа Асланыкәеи Камсархан иңа Казаути. Икауцари, аибашьра еибашьроуп, азә дтамхаргы ауамызт, дад...

Ардимон ифызцәа ртахара абыржәы еиҕах иахыгәалашәаз хыааигазшәа, иаалыркыаны ицәажәара аанкыланы, хыцпак иенеитеит, аха рацәак иенамырхакәа иажәа инацитцеит абасеипш:

— Дад, ах Леуан ашьтахь игәы азфазар акәхап иабхәа дшизымиаиуаз акара. Иҕахаз рыпсыбафкәа уака иааныжны ахыатра иеазикит, аха харгы хаанымгылакәа хрышьтагыланы хеынаххеит. Рышьтахыка инаскыацыпхыаза харгы хрыцнаскыо мацара, ус Кәыдры азиас хазкылсит. Хрыхызаны храбашьыр хәа ишәазар акәхап, уакагы иаанымгылакәа азиас реалажыны нырцәка ииасит... Дад, ишуасхәахыо еипш, Егры инаркны Кәыдрынза иказ хадгылқәа Леуан иахра иатцаикызшәа азицхыазахыан иара итәала, аха аскак аанкылара атыхәтәан имч

ақәымхошәә ибазар акәһап, ашьтахь иеибашьцәә аархынхәны ишнеиуаз ирымфатәны Шатгәын адәәфы иаагылт.

— Уххь згеит, уи адәы абашәакоу? — уи ахьз имаҳацызт аҕнытә, еиликаарц иҗаххеит Атласкан.

— Дад, уи агафа иацәыхарамкәә икоу дәуп, ар ртәартә хәагы иашьтоуп. Цихәаш азиас иазааигәоуп... Изхысхәаауа, дад, аҗсеитакха рыҗатәымызт аҕнытә, ах Пыта адҗа ҕаитцеит шыыҗьнатцы хҗәыларц. Цабыргны, убри аены Шатгәын адәәфы икалаз аибашьра афызатәҕкәа аҗсуаа ақәымшәацзар ҕаларын. Нкылашья змам абҗа цысны иандәықәло еиҗштәҕкәа хәумацәҕаха хәеи хәарыжәлан, ахамштыхә зыхьзыз иала-харҗшит. Даргы аибашьраз ихәыдақәамызт, аха зегьакоуп хиааира рымч ақәымхеит. Убри аены, Леуан дызқәымгәыгуаз ала ааха ғәҕәә аниоу ашьтахь, иаанхаз иеибашьцәә еиқәирхаразы ишьтахька дхьатцны ддәықәлеит... Дад Атласкан, убри ашықәсан дарей хәрей акырынтә хәидыслақәеит. Аҕы шилхмыршоз збаз Леуан, астәҕкәа ахынхәра хьымзгшьаны дыкан, Егырҗста данней, уаҕагы иеырцәҕьаны дахәагыларц ақәикит. Еҕа ҕаитцазаргы, уаҕагы акымзарак илмыршакәә, иеибашьцәә хрышьтагыланы хшаарыцрасуаз мацара ирырханы, мызқәак рыла Егры нырцәҕа икаҳцеит, — ихәан Ардимон, иажәә нҗахтәәны ицәажәара фәҗхьа иааникылт.

VI

— Дад Атласкан, убринахысгы Леуан закантәы дхәқәлаз, нас уи аҗак аҗатараз харгы закантәы Гыртәыла хәқәлаз аиҗахәара амитәза аҗахуп, аха урҗ зегьы ртәы абауҗаху, еиха иудырша ауп иуахәатәу, — ацәажәара дшаркарахәхьазгы, ихигахьаз шыҗа ацыхәтәанза изеитеихәарц иҗахны пыҗрак ашьтахь иажәә анагзара деиҗаналагеит Ардимон. — Ианеиҗамха, уеизгы фәжәантә раҕара инеихангы дхәқәлазар ҕалап, харгы убри аҕаратәҕкәа ацынхәра аҗак ҕацаны ххынхәхьан. Ианахҗаххоз аамҗазы ацхырааразы ишхәагылац ихәагылан абазақәә, ачерқьезқәә, ҕабардаа ухәә ашьхариуажәларқәә азәырфөы. Зыҗсаҗа зиахаша алашә Евдемон уи аамҗазы иҗстазаара

далтхъан, знызатцёик ацхыраара анхайта ашьтахъ даеа пшышыкэсака дыкан, рыцха... Леуан ацсуаа данырмышэза ашьтахъ даалаган, агырқәеи хәреи ххэааф абаагәара ргыланы ахырғәгәартә кайцеит, иара итәала. Ах Пыта уи дыннакыло дыкәзма, иаға дкәылацыпхыза игәаг шьтыхны, иарггы уахь дцаны дышкәылоз мацара, Гыртәыла амитә азааицахъан. Абарт еитасхәақәаз рахынтәи, 1647 шыкәсазы Леуан икайтцаз ақәылареи, убри ашьтахъ уи атак ацынхәрас, ах Пыта дмыждацәгъаханы Гыртәыла атыхәтәан иазааицаз амыкәшәатә ашьтахъ, айбашьраггы убриала атыхәтәа ццәеит. Абарт афхтыск роуп, исхамштыцкәа еиха сгәалашәарафы иаанхазггы, дад.

— Уххь згеит, избан урт еиха изалкаатәу? — дцааит Атласкан.

— Избанзар, Леуан данкәылалоз имеретәаи атыркәцәеи ицырхырааны баацсылатцәкыа хадгыл датаауан. Икайтцахъаз анкәатәи икәыларакәа иреипшымкәа, шыкәсык зны дмитәха даакылсын, хшифәгылаз мацара, убаскан Лыхнынзаггы дахцәыназеит. Асеипш ақәфиара анизылпха, ацсуаа зеггы ирмышьцаз цышыаны ишьтахька дхынхәны дшааиуаз, анцәа исахьа зныз аныхачаца, илиршаз иеихьзаракәа гәырць бызшәала иадфыланы Елыртәи ауахәамаф инижьзаап.

— Уххь згеит, уи аныхачаца хәа узфәу ианыз кыр угәалашәома? — убриггы идырырц итәххейт Атласкан.

— Уи аамтәз ауахәама папыс иахагылаз дагыруан, дад. Ачачбақәеи Ададианқәеи реибашьра аилгамтәзшәа ауп уи аныхачаца азбахә ансаҳаз. Ианыз ажәақәа уажәы рацәак исгәалашәом, аха атцакы абасеипшггы икан: *«Хара Шервашизеаа хрыжәланы Зупу ханақәлаз азиас Муцу аганахьала иахгәыхит, убри ашьтахъ Зупу хайтәкәлеит азиас Капоеи аганахьалаггы, уакаггы ахырғәгәартәкәа ахьыкайцаз ибылны, игәыхны иахьабалак хыхысит, хнапафы иааганы зеггы нхәрцәеит. Убри ашьтахъ азиас Капоеи аганахьала Зипуари Сихуари Амаршьанқәа хәкәлеит, аха уртггы хариааины рацстыр айхарафык нхәрцәеит, иаанхазггы хәынчаны иааирала ххынхәит.»*

— Уххь згеит, убастцәкыа рылшама?! — иаацъеишьейт Атласкан.

— Аиеи, дад, ианыз ашыра иашан. Цабыргны, ах Леуан убаскан мыждарыла хтэыла дазныкэеит, абжыаапынтэи икэы-ларакэа иреипшымкэа амитэтцэкэа азааицеит.

— Уххь згеит, Зупу хэа иухэаз абыкэу иахыыкоу? — изеилымкаакэа акы ицэынхар хэа дшэозшэа дцааит Атласкан.

— Аа, уи аума иузымдырыз. Зупу хэа изышътэз Лыхны ауми, дад. Усеипш атыпхыызкэа зырпсахуаз сыздыруам, аха, иаагозар, Мчышътэ — Муцу хэа иашътан. Бзып азиас — Капоети хэа ахыз псахын... Дад, апсуаа ракэыз цыушыома рыдгыл тыпкэеи, рыкалакыкэеи, рзиаскэеи, рышьхакэеи рыхызкэа зыпсахуаз. Иахтаауаз атэымуаа ракэын дара иртахыз ахыз ыыцкэа рхызтцоз.

— Шервашизеаа хэа узёу зустцэада?

— Урт, атауадцэа Чачаа ракэымзи, дад.

— Избан Шервашизеаа хэа изрышътэз?

— Излаздыруа ала, уи даеа жэлак иаламшашыо, зегь рааста амчра змоу атауад жэла хэа иршыон, дад, — ихэан Ардимон, шапхыа ицэажэара аанкыланы хэыцрак иенеитеит.

Атласкан дзыгэза дтэан, ажэабжыхэааы иажэабжы анагзара дзыпшыны. Пытрак акара аатцханы еипш, Ардимон пыхыа ишы-кайтцаз еипш, шапхыа днеимхэа-ааимхэаны, нас иажэа анагзара деитаналагеит.

— Дад Атласкан, ах Леуан атыркэцэа ицырхырааны атыхэтэан икайтцаз акэыларэ гэгэа ихы иархэаны, азиас Рэан инаркны Кэыдрынза иказ хадгылкэа импытачаланы, цабыргны, убаскан иахэа артбаара илиршеит. Пытагы иага итархара дашьтеижытеи акраатцуан, аха Леуан уи ахыдыруаз азы машэыршэагы ихы цыара икэиршэомызт. Макьанагы дгыгуазар акэхарын, атыркэцэа шапхыа ицырхырааны иабхэа уаха иара иахь дзыкэымло дкатаны, нас апсуаа хадгыл ахэтэак инапахы инеигарашэа. Атыхэтэан кэфеиарала икайтцаз убри акэыларэ, цабыргны, агэрагара инатазар акэхап, итцегы акыркэа илиршарашэа, аха егы умхэан, иабхэа макьанагы гэгэала дицэымшэози, иаразнак деиханы ишытахька дхынхэит ускан. Идыруан, икайтцаз ацынхэра шыта иаргы уи еицэоу атак иоураны дшыказ, аха убри акэыларэ ашытахь Пыта рацэак

аеыртысра дахымццакыкәа, иеаанкылашәа дыкан. Ичханы аскак иеахынирхаз харгы иааңахшыақеит, аха ашьтахь, енак зны ижәфахыруаа зегы хаизганы ихаихеит, икаитдоз аеынкылара змааназ. Егы, игәы итакны имазаарын, ееишәа иееибытаны икаитцараны иказ атыхәтәнтәи ақәыларала иаға итыхәтәа зынза ирцәаразы, убриала аибашьрагы хиркәшарц. Цабыргны, убри иагьтыхәтәнтәихеит Гыртәыла ах Леуан изыхәан. Атауд Пыта икаитцаз убри атыхәтәнтәи ақәылара иахылфеиааз ахтысқәа зеипшрахаз ауп уажәы иузеитасхәарц истахугы, дад.

Ардимон иажәабжь ду шыта ахыркәшарахь икылигаразы, ахтысқәа рацәак иеаламгалацәакәа еитеихәарц итахын, аха ацәажәара даналага нахыс изгәамтазакәа ҟаңхәа деитаналашыкит. Абыржәы еитеихәозгы убри акәын, Гыртәылака афынахараз ах Пыта ижәфахыруаа изыңшны икеижьтеи акыршаатцуаз. Ах дуззак шәара исытдашәхәо саргәакуа сыкам хәа ахааназгы имхәацызт, игәы итеиклақәоз анагзара иеаназиклозгы, ижәфахыруаа иабжьаргалозгы идкыланы дазызырәуан. Даргы убри ахьейлыркаауаз азы, ах, шыта угәы итоузеи, хәа акагы иамызцаазо ишыказ, енак зны Сустари Ардимони ааңхәаны ус реихәеит:

– Шыта иаарласзаны шәҟыңагы шәыцхыраара сҟаххоит!

– Ах, ухаткы, еснагь хазыхиоуп уцхыраара, – уи азы уаха имырхәакәа иаразнак атак ныкаитцеит Ардимон.

– Даараза ибзиоуп шәахьазыхиоу! Шәнапы ианыстоит сапсҟыр рыхәтак. Шәҟыңагы уатәы шыжьнатцы адәықәлара шәеазырхианы шәыказ, Егры шәырны шәышиашоу Ацсанза шәназоит. Ацхырааразы ашьхарыуаа реибашьцәа шааилак, нас иаарласзаны харгы хнашәышьталоит. Сара сҟынтәи адца шәоуаанза шәыңшыз, избанзар атыхәтәнтәи хқәылара уаанзатәикәа иреипшхом. Егьрааны исхәахьазаргы абыржәшьта зынза исырцәоит саға итыхәтәа. Абри шәаргы агәра жәгарц сҟахуп, – ихәан Пыта, атыхәтәан мақарбжьыла даацәажәеит.

– Угәра шҟахамго, сашьа, ухаткы. Иҳадутцаз уажәнатәгы инагзоушәа иңхьаза, – ихәеит Сустар, уи уаха аеак ахымхәаакәа.

— Ааи, аха иахьухәаз атың ақынза хназаанза иахәағыларц ақәыркыр? — иаазгәеиңтеит Ардимон.

— Ирырханы иңхашәырс, аха шәара ахыхьчарада ақәыларашәәазышәымкын.

— Азамана!.. Удта еилкаауп, — ихәеит Сустар.

— Аға абцар икнаты датархоуп хәа дыңхьазатәым. Исағаз сумахә, ишыжәбо, макьана иабцар шытеимтац... Адта еилышәаазар, уаха шәныскылом, шәар калойт.

Ианеибаргылоз аамтазы аңхьа Ардимон ах игәышпы днадкыланы ибга днас-насын, нас иаб иашьа иңа Сустаргы днеигәыдкыланы, уигы ижәахыр дынкыдсылашәа аакаитеит.

— Амәа алңа шәыцзааит! — рдәықәламтаз инарышытеиҳәеит ах.

— Амин!

Адырәаены еикәыршәаны ирыздыргылаз аңстыр ду ащыцагы нарыңгылан, шыыжнаты инатысны агәгәахәа амәа иқәлеит. Шыыбжоншәа Егры азиас нырцәка ирны рықәа маңк акара рыңсқәа анааитарк ашытахь, аңхьа илҕыжәланы рым-ахь рҕынархеит. Амәан азәы дырпырхагамхакәа, аҕыларак рмоукәа ахатәи амш азы, ус ахухәа Аңсанза ианынкылс, ауаа ихырҕырхастамыз дәыкаҕ иаагылт, шыта уака иааңсразы.

Ашәазызара згәы ңаңхьахьаз уакатәи ауааңсыра, иаразнак гәаарас икартеит, Леуан итыхәала дырәегьых иаарласзаны мықәшәатәык ианиараны ишыказ акара. Харантәи игыланы иахьпшуаз ирбон ар рымцақәа ахьеиқәыз, ирхылцуаз аләатәқәа хәхәза иахьәеиуаз. Иқызықызуа адәы иқәыз аңстыр рыгәтәтәкьа қала затәык шылаз, убри адагы дәеақы уаха ишыкамыз. Уи ақала аңхьатәкьа иарсыз акалам лаба аханза, амаҕа зныз биракк шәыршәыруа иахагылан. Избоз иаразнак еилыркаауан, ари абирак ах Пыта имчра ишадыргаз, аңсуаа рахра амчра ду иадоухаңшыаны ишыказ.

— Дад, Атласкан, ах иаара хшазыңшыз, ҕенак зны шыыбжышытахьк сабхәында Хьсрыхәа ақала даатыххны адырра хәитеит, иахтааз азәы дхацәажәарц шитахыз.

— Ах Леуан икынтәи аума дшаауа? — дцааит Сустар.

– Усеипш акгы имхэит, – атак ныкаитцеит Хьсырхэа.

– Дахынтэааз ушпазымтцаи, чархэафык даазарггы уз-
дыруаеи, уанацьалбеит! – ихэеит Сустар, уи аацьашыаны.

– Мшэан, дахынтэааз сышпазымтцауаз, Чырыхэынтэи
даауеит. Ыоукы ах Пыта ихэарц аказы даарышьтит.

– Дабакоу иара?

– Адэафы дгылоуп.

– Даашэышьт, иицаху еилахкаап, – идкылара ихахы
игеит Сустар.

Ус, дук мыртыкэа ақала даатдалеит ынфажэақа-
ынфажэи хэбақа шықаса иртагылаз хацак, аацсара зныцшуаз
ихафсахыа гэанцарак афықэыхэхэы. Сустари Ардимони
днареихырхэан, нас илапш нарыдирхалеит, ах ара дшыкамыз
аниба, ибла ыбарақэа ааршынхашэа ицшышыа қатаны.

– Сара избарц истахыз ах Путо иакэын! – ихэеит иара,
ацсшэа анихэа ашьтахы.

– Ах Пыта уара дабаудыруеи?! – ицьашыаны дцааит Сустар.

– Анкэаза зны цхаражэхэарак ацыхэала сизаахьан. Знык
дануба нахыс иухаштша иоума иара, – цқба еилкаамкэа атак
ныкаитцеит.

– Ах дыкамзарггы, зыгэра игақэо ижэахыруаа хреиуоуп
хара. Изақэазы уааз хурдырыр, нас дшааилак уажэақэа хара
изеитаххэоит, – ихэеит Ардимон.

– Ах ида шэара шэфыцба ишэзызбарым сыззашьту аус, –
дыззаарышьтыз дахымбаз азы игэы хэашыны ибжыы наиргеит
ацхаражэхэаф.

– Мшэан, аман хаумырхэозар, хара ах идкыланы имоу
хауп хэа уахамхэеи! Итцаххэоггы хеитцоит, узааз уацэымшэакэа
ихаухэар қалойт. Ах макыана дэа мчыбжык дзымаарггы,
уаанза уара ара узыпшрым. Маза дуззак акэымзар, иаацэырга...
Хаузызырфэуеит! – ацхаражэхэаф инаидицалт Сустар.

– Сара Чырыхэ ацшахэантэ саауеит, Санатрели сыхьзуп.
Ах Леуан иахтынра зцапшьо ақарулцэа рхылапшфыс сыкоуп.
Леуан ацхэтэи ицхэыс лцыхэтэа анирцэаз, убасқан мазала
сцаны ах Путо ицха дзықэиршэаз адырра изтазггы сара соуп.

— Аа, абыржәы ауп уанысгәалашәа, — ихәеит Ардимон. — Улактақәа рыла җара ушызбахъаз аҗара гәварас иҗасымтҗеи, аха усгәаламшәеит. Усҗан зынза уҗкәынзан, уи азоуп узысзымдырыз.

— Ааи, уиҗтҗеи маҗ җуама, ианеитҗамха, җажәи хәбаҗа шықәса уеизгыи еиҗам, — ихәан Санатрели, шықәсыла заҗа җхъаз ааириашеит.

— Ииашоуп, җаибашъуеиҗтҗеигыи убри аҗароуп иҗхъоу, — уи днақәшаҗтҗеит Ардимон.

— Иҗәашък змауз убри аибашъра аҗыхәалоуп дырҗегъых шәара шәахъ саара зыхъаз, аха җасхәан аҗ иҗамзаара сықәшәеит! — убри аамҗаз илахъ неиқәҗашәа ааҗаиҗеит Санатрели.

— Сара аҗ Пыта иаб иашъа иҗа соуп. Сара исоухәар җалоит. Зегъы ирахәауа иузымхәаша акы аҗәзар, егъырт ндәылҗып, — ихәеит Сустар.

— Мап, мап, имазоу хәа акгыи ыҗам, аха хықәкыла аҗ иоуп сызаарышътыз, — ихәан Санатрели, нас иажәа инаҗиҗеит. — Исыҗаны саарышътит аҗ Путо ихъзала иҗу ашәҗәи, уи хәҗала инапы иасыркыр аҗәын! Исыздыруам сахънеиуа уажәшъҗа иахырхәаша... Шәара шәақәиҗума аҗ ихъзала иҗу хыртланы аҗхъара?

— Уи аума узыҗәшәаз? Арахъ исыҗ! — ихәан Сустар, убри аамҗаз инапы наирххеит.

Санатрели уаҗа мхәакәа икәа дынҗалан, нас уахъынтәи бҗыиҗ еилархәык ааҗғаны Сустар инеииркит. Ашьшьыхәа иааиҗхныи уи илаҗш нахигеит, аха данзамыҗхъа, җаҗхъа Санатрели иахъ ирхынхәны ус ихәеит:

— Шәыбызшәа хар амазамкәа исхәоит, аха шәара шәтәала аҗреи аҗхъареи сыздыруам, — ихәеит Сустар.

— Убри азоуп аҗ инапы иаркызтҗгыи зыбзиаз! — ихәан Санатрели, имҗаикыз ашәҗәи ааимихит.

— Мап, иҗәахы хәа иусымтҗеит, шәара шәҗыра хҗаҗхъом аҗнътә, ухаҗа уахҗаҗхъа, — ихәеит Сустар.

Санатрели уи иамамкыкәа иаразнакала аҗхъара дналагеит, изызырҗуаз рышҗагыи уажәи-уажәи даахъаҗшныи илаҗш нарыхго. Ашәҗәи зҗызгыи иажәакәа хрыҗхашъарак аныҗшуа ианыз абасеиҗшгыи иҗан: *«Жәҗани дгъыли рылҗха згымхаша аҗ*

Пүтө! Афырхайара згым ах, ухайкы! Ажәа мыцхәы уамыршьыкәа ушка икасҕо ахәарала иудызгало цкәа уазхәыцырцгыы стҕахуп. Ианугәаңхәгы, убасеиңш акайара уара ишулшоггы агәра хҕоит. Хара иаадыруеит Гыртәыла ах Леуан иахь угәаг хышхыҕаазаны ишыкоу, ҕас уаныкаийа нахыс убас укамларгыы ңсыхәа умамызт. Уи идыру акоуп, аха уқәыларакәа ирыхкәаны акгыы рхарамкәа итахахьоу шырацаафу удыруазарцгыы хтҕахуп. Итҕахаз рхыңхьазарафы икоуп аңсуаа ирхылҕшьтарақәоуггыы зәырфы. Аңсны раңхьазатәи ах Леон II иахтынра Қәтешька ианиаигаз иуацаа-иҕынхацаа, иуаажәлар ухәа ихьыңшы, ускан арахь иааз рацаафын. Уижьтәи абар 800 шықәса ҕхьеит, Аңсынтәыла ахтынрагыы уаха арака икам, аха ускан еихьыңшыны иааз аңсуаа зәырфы арака иаанхеит. Хазхылҕшьтпроу хабдуцаеи уртҕ рабдуцаеи Чрыхәи, иахьа Қәтешь хәа хзышьтәу Қәытәиштәи, Аңсанзеи ухәа акырцәара рееихшаны инхеит, аха, иазуеи, акырза аңы ашьтахь, алазқәеи дарәи анеилазфаха рбызшәа рцаызит, рҕасқәеи рқьабзқәеи рхаштҕит. Иааны изланхаз ртәы шьтырхит, ус ишааиуаз рыжәлақәагыы еитәркит. Ах Пүтө, ухайкы, абри ашәкәы зыфуагыы анкьа х-Чалакәуакәан, аха айыхәтәан Чолокава хәа еитәкхеит. Хара хажәла ишахьыз еиңш, егьыртҕ аңсуа жәлақәагыы убасцәкьа рыхьит, уртҕ зеггы иахьа иңсакьаны Гыртәыла иалаңсоуп. Хбызшәа хцәызны хажәлақәагыы ңсахны иахьыкалаз, ари хара хзы даара ирыцхара дуны хәхәаңшуеит. Насгыы, хара хабәцаеи хабдуцаеи, уртҕ рабацаеи рабдуцаеи налайаны, акыр абиңара арака иит, арака иаазеит, рабшьтрақәа ахьынтәиаазгыы акраамтҕазагыы иргәалашәон, айыхәтәан ирхәдырштҕит акәымзар. Убри акнытә, ах кәыга, сухәарц стҕахуп Рфани, Чарыхәи, Қәытәиштәи, Аңсанзеи ухәа аңсуаа реимшьтрақәа ахьынхо еилкааны, қәыларә уфәанаухо урыламкьысырц... Шьардаамтә нызйша ах Пүтө, ухайкы! Агәра ганы сыкоуп ушка икасҕаз ахәара ду қиарыла угәафы иааганы иудукулап хәа!

Ах хшыф лаша уиашара иадгылафу, ақәғиарақәагыы узеи-гьазшьо Чолокава (Чалакәуа) Зизуари».

Санатрели дзыпхьаз ашәкәы ашьтахь Сустар инаиркны итәаз илапш нархыга-аархыго дшырзыңшуаз, нас ус ихәеит:

— Саргы саңсыуахылтшытроуп, Кылашэыр азааигэа Цынта ақытантэи арахь иаанагаз хауп хэа рхэон сабацэа. Анкыза зны, акырза шықэса раңхыа х-Таматаакэан хара, аха иахыа Танагава хэа хажэла калейт! — убаскан маңк акара илахь неикэйттейт Санатрели.

Сустар ихы ларкэны акы дазхэыцуа дыштэаз, ашьтахь даалкыаны Ардимон днаиазцааит.

— Ахэатханыкэгаф, иахухэаауеи ари ашэкэы?

— Иахысхэаараны икоузеи, аха аиаша уасхэап, даеа ганкахыалагы даара агэытха ду сызнартасит, — ихэан Ардимон, нас иажэа инациттейт. — Ах ашэкэы изышфыз дсыздыруам, аха табуп хэа иасхэоит заанат агэеантара ахьхэитаз. Амала, хара ихаздыруам ах Леуан идгыланы арахь ихабашыуаз аңсуаа рхылтшытра зэыр дыказу дыкамзу. Абри атэы ахымхэо ауп агэтыха сызтаз, егыаумхэан, анкыза зны арахь икэнагалакэаз аңсуаа реимшытракэа ркыар зкыару иахыа иаңсацэоуп хэагы икам дара... Санатрели, ура ахтынрафы аматтура ныкэугон, убри акнытэ иахэагылакэоз иказу икамзу удыруазароуп?

— Икамкэа, ишпакамыз! Леуан шэахра данакэлалоз иццакэозгы ыкан! — убри аамтаз илахь неикэцашэа атак ныкайттейт Санатрели.

— Сара сыхэтаахыала, иахэагыланы ихабашыыз даңсыуоуп хэа дсызшыагышыом. Зашыцэа ирабашыыз дызларыцхашыари, — игэы инытырххны ауп ишихэаз Ардимон.

— Ииашатэкэаны, ихабашыуази иахмабашыуази ахынхо рыонкэа еиофдыраатэыс иататэу ауп исзымдыруа, — иаазгэеиттейт Сустаргы.

— Нас, хара дыршыас иахтои излакыстэым зуствэоуп? — ихэан Ардимон, нас Санатрели иахь дынхыаңшны тцаара мацарала даацэажэеит. — Уаанза дабаказ ашэкэы зфыз Зизуари? Аибашыра ахы анакуаз иаразнак асеипш адырра зхаимтеи? Леуан ицхраарц иагырцэахаз аңсуаа харшыырц ианахзаауаз, Зизуари ускан драцэажэаны изаанимкылеи? Зынза ианыцэгыхаза аума уажэы ах дицхэарц аницахха? Уажэы аума цкыа даназхэыц?

— Ардимон, иааухээз зеггы иашоуп, аха аҭагылазаашьа уанажьоггы ыҕами, — ихэан Сустар, уи аҭыхөөала иарггы игөөанараз аацэыригеит. — Уи анызбра шыта иапсам, апхьаҕа иҕататәу ауп хызыхэыцша. Сара убас сгэы иаанагоит, иахҕагыларц ақэызкуа, дапсыуахылтшытразарггы, дҭахоит, имеибашьуа илакыстәым хәа.

— Ажәакала, иахҕагыларц ақэызкыз апсуа аса ихы атцеикуеит хәоуп иухээз иаанаго? — иаазгәеитеит Ардимон.

— Избан усеипш угэы изаанагаз?

— Избанзар, ҕнәтацыпхьаза шәапсыуа хылтшытрақәоума хәа аҭааха аамҭа змада? — зҭаарала аҭак ныҕаитеит Ардимонггы.

— Ааи, иухээз ишоуп, уи азын агәыҭбара ҕалашьа амам, аха нас, ишыҕататәу хәа гәаанараз иумои? — уи днақәшахатханы дҭааит Сустарггы.

— Аҭауад, ухаткы! Ишыҕататәу хәа избо убри ауп, дасу рҭаацәа рыманы заанат рҕеыпхьаркроуп, уи азын аҭшыха зынзаггы ирымазам.

— Ус акәзар, ах ицынхәрас адҭаҕатдара сара схахы изгоит, апсуаа рхылтшытрақәа ахынхо ауаа рылатданы, рыҕнқәа аамҭала иааныжыны рҕеыпхьаркырц. Санатрели, абри аус уара унапы ианахҭоит, ухынхәны ушнеилак абри зеггы ирахартә иҕаутарц. Амала, уаазышыҭыз Зизуари ихәзияхәа, ах изааицхаз аҕатдара ишмариа усым. Избанзар, хара хәибашьырц хәннеилак, излакыстәым зустҕаахарыдашь хәа реилыргаха аамҭа хәамазам.

— Ишышәхәаз еипш, апсуаа ахытны ицарггы, шәҭашьаны рыҕнқәа шәыблыр ихшәыртәа иаҕызами? — цқба игәы намзо еиҭах дҭааит Санатрели.

— Уи атәы зынза имариоуп. Ихамблырц азы дасу ргәашәқәа рҕны арацәала аҭьарқәа рныртәаит, уи хара хзы идырғахоит. Усеипш адырғақәа ахырбо ирыламкысразы хәдстырггы заанат ирылаххәоит, — ишыҕартдасаз Санатрели инаиирдырит Ардимон.

— Ардимон, абри даара ибзианы иузбеит! — уи игәы иахәеит Сустар.

— Ех, хара мыждакәа, шака ихъантоузеи хтагылазаашья! Хазхылтшътроу хзырмыцхраауа, хазланхоггы рабашьяра хзым-гәагъуа, изакә рыцхароузеи хазтагылоу! — убри аамтаз гәырѡа дула даагәамтит Санатрели.

— Ааи, шәабацәеи шәабдуцәеи ирдырыр акәын мышкызны абасеипш арыцхара шәаниар шыкалоз, — иаазгәеитеит Сустар. — Абри шьта иеңныхәаны иухәеит хәа, иахья иахаану ишәхарагәышьоузеи, шәагъаңсыуаамкәа шәагълазхылтшътрамкәа, шәзеиуоу шәзымдыруа шәнашпацәоушә аган шәавахазар. Шьта шәагырқәоуп хәоуп зеггы шәшырдыруа, шәабдуцәа рыдггыл ахь ахынхәра ақәшәкырггы уи иакәшахатхаша псыуак дкалап хәаггы сыкам. Ажәйтәза зны Аңсны ахра думзи, азиас Рѡан инаркны Кәбанынза иназон. Убас мацара иаанхарашәа згәы ыказ шәабацәаггы убри акәхап изжъаз, уи ауп рышьтахька изыхнымхәызггы.

— Ааи, уи даараза игәырхьоуп! — днақәшахатхеит Санатрели.

— Уаха иухәаша умамзар шьта уцар калоит. Ари иааугаз ашәкәы уацәымшәан, ах дшааилак иаразнак инапы иахаркуеит, — ихәеит Ардимон.

— Абзиараз!

— Ишуаххәаз еипш, аамта зынза ишәымазам, шәхәыцкәа машәырк рыхьяанза заанаты иңхьашәк, — идәықәламтаз еиҗах инаишьтеихәеит Сустар.

Санатрели данца ашьтахьггы, Ардимони Сустари еидтәаланы, ах изаарыцхаз атызшәа мыртәакәа акраамта иалацәажәон. Излакьыстәымыз аңсуаа рхылтшътра рыѡнқәа ирхытңны аеыңхьакра иахьзаанза, ах Пыта даххьымзанда хәаггы гәтыхас иаакартеит, избанзар икалон ахәаа дшахыслак имѡатәны ақытақәа былуа иґынеихарггы.

VII

Ардимони Сустари ргәаанagara иамжъеит. Цабыргны, ах Пыта иаңстыри аңхыраара хәа еиҗах изааз ашьхарыуа жәларқәа реибашьцәеи драңгыла Егры ишнырызтәкьа ѡыңьараны рееихшаны, ирґагыларц ақәызкуаз ныртәо рґынархеит.

ирхылтцшытроу ианакэзаалакгы адоуха ду рымоуп, убри амч
ауп хаикэырхо хаазгоггы... Абри уарггы иудыруаз, дад.

— Нас, ишпеилгеи атыхэтэантэи аибашьра? — убри
атыхэтэа шыкалаз мхэкэа ацэажэа ицэаанхар хэа дацэшэаны
деицэаант Атласкан.

— Еилгеит, аиааира ах Пыта итэны, аха уи шыкалаз атэы
ауп иухэаша, дад, — ихэан Ардимон, цыашьарак нэцагалашэа,
уаанза дзынцэажэоз ахь шацхьа иажэа ниеигеит. — Уажэшьта
убри узеитасхэарц ауп сарггы истаху... Ацхьан ишысхэаз
еипш, ах Леуан ируаа даараза рычдыргэгазарггы, акгы
рылымшакэа, атыхэтэан ахьатра рэазыркит, аха рышьтахька
ацхыраара рызташаз ар ду дэык афы ипшны игылазаарын. Убра
иаггыкалеит дара рзы ицыхэтэантэихаз аидыслара гэгэатцэка...

Убри адаафы апсуаа рхьырцшны иадыргаларц рыгэ-
кызаарын, аха уакаггы акгы рылымшеит умхэозар. Ах Пыта
урт рхьатцша зеипшраз даназхэыц, рбаашкэа хэа иказггы
фагыларыда имариазаны ирыртошэа аниба, гэварас икаитцеит
гьангышрак збаны ишыказ акара, убри акнытэ, ирышьтарххны
ацара ааникылт. Усеипш агэеанцара изтазггы импыцдаихалаз
атыхэтэантэи абааш ауп, гэгэазак акэын иарггы. Убри абааш
иахыз, цыарк шытымхкэа рызеггы рычекажьны, ах Пыта ихэара
иалагеит рыцсы еикэирхаразы. Дара ркны ирабашьыша
шыкамыз алаггы агэра идыргарц рэазыркит. Рэыртаслымра
цкэа агэрагацэара имамызт акнытэ, адца ритеит абааш ахы-
атыхэа зеггы еимырдарц, фатэыс-жэтэыс ицэахны ирымаз
акы аанмыжкэа лассы иапыртцразы. Цабыргны, ацэахыртатэ
шьтацартакэа ркны имацымкэа афатэ цэытцрыпшаант, аца-
рафы ижыз ахацша дукэа акымкэа шыла ихыхэхэо итэны
иахыыказггы рцыхьашэеит. Атауд Пыта ргэышырэанитцахьаз
еипш, уака аагылара каломызт акнытэ, ирызгашаз ацыхьашэакэа
аашьтыхны, аенытцэка абааш ааныжьны, хара инаскьаны бнак
афы иаагылт, шыта мышкэак ракара убра иаацшразы.

— Унхьацшаанза иниякьаны ицоз аамта, ауаатэыс
ргэалашэаракэа зеггы алагзаны ирзеикэырхозтггы, Ададиан-
кэеи Ачачбакэеи реибашьракэа ирхылфеиахьаз ахтыс дукэа

иахъаггы иаршанхоз рацѣаѡхон, дад, — аѡурых хтыскѣа реикѣырхара игѣтыха дуны ишимаз аазгеиѣеит Ардимон. — Аѡсуа жѣларшытракѣа ирхыргахъаз аамѣа хъанѣакѣа еиѣа хѣашъак рымамкѣа, аѣыхѣтѣан ихыбжа-ѣыбжаха абыргѣа иахгѣалашѣакѣо рыда, егъыс заѣа хтыскѣа ѣаахѣырада аамѣа иарзхъоузеи, анаѣалбеит! Ах Пыѣа ихылѣиаахъоу амаѣараггы абанзанеиуеи, дад. Уи имѣреи, игѣагъреи, иѣѣиараѣеи збаз аѣырѣѣаггы иѣѣѣо аѣынза инанагеит, дара рзы-хѣанггы дмыждаѣгъамхарѣазы, аѣыхѣтѣан инаалашъа реаѣа-дыршѣарѣггы аѣѣыркит. Ргѣабзыгъыла рнапахъы данрызнамга, усѣан, ѣабыргны дара рызггы дшѣартаны дшырзыѣалоз аѣараггы иазхѣыѣхъан. Убри аѣныѣ, Гыртѣыла ах диабашъуанатѣггы иусѣа ииаламѣаажѣаѣызт, рыхггы аларгаломызт.

Ардимон абыржѣы аѣырѣѣа рѣызшѣа шимаз, иаалыркѣаны инеихаиршѣын, ашыѣахъ дианагеит уаанза дызлаѣаажѣоз ахтыскѣа рышѣа. Аѣшатлакѣ анасуа иузаанкылараѣа, згѣаг хышхыѣѣаны иѣаз аѣсуа еибашъѣа рымѣаѣхъа аѣыѣаѣа шыаѣкѣаны, ибылуа, мызки бжаки иалагзаны Гыртѣыла абжеи-харанза ишааскъахъаз аѣын уажѣы еиѣеихѣозггы. Маѣкѣана иахъызмнеиѣыз, ауаапсыра азѣи-азѣи еигѣныѣны, лымхѣатасла ираѣауаз ажѣабжъ гѣыѣѣагаѣа хѣѣаны, рыѡнѣа ныжъны ахыѣра иаѣуп. Лак иасша азѣы даанымхакѣа, уахънеилакггы аѣыѣаѣа каууа иѣаѣуан.

Есааира ѣхъаѣа инаскъаѣыѣхъаза, уаѣа ѣѣара ѣагыларак рмоукѣа аидыслараѣа зынза ианеиѣхъба, ах Пыѣа гѣѣарас иѣаиѣеит ѣаѣхъа аѣы ишамааназ аѣара. Дымѣашъахуа иагъидырит хымѣада иаѣа аѣыхѣтѣанѣи ажѣылара гѣѣа иѣ-шазирхиоз, убри аѣныѣ адѣа ѣаиѣеит аибашъѣа зеггы иаарласзаны ѣѣарак рѣеизганы рѣеидыркыларазы. ѣабыргны, ах игѣы дамжѣеит, иеибашъѣа зеггы аѣеидкылара ианаѣыз аламѣалазы, аѣыѣшыхѣѣа ажѣабжъ кылыркѣа иааргеит, дѣдук аѣы ах Леуан ар ду рѣшны ишимаз ала.

Харантѣггы улаѣш иаѣѣашѣон, амѣ ду змаз, зхыѣхъаза-раггы раѣѣаз аибашъѣа еилаѣ адѣаѣы иахъѣѣаз. Акырѣѣара ар рымѣаѣа ахъеиѣѣыз, алѣѣѣ хѣѣалаѣа ахъѣеиуаз, еилаѣыр-

уаз аибашьцәа зны-зынлаггы рыбжькәа нтыркәа-аатыркәаны анааикәфыртлозггы идагәаза иаауан. Дук мыртыкәа, аңсуа еибашьцәа рыцхыраацәеи дарей ахухәа иаакылсын, урт рзааигәарашәа икәз дәык афы инатәеит. Уи аены еидысларак камлакәа иааилахәлеит, адырѡаеынгы рыедмыртысит, аха ах Леуан итапшыхәцәа заанатц игәарымтакәа икам, адырхаены цхаражәхәафык дкылыркәа даарышьтит.

— Сага иабашьра самыхәеит, аха сицәшәаны схы истарашәа игәы дамжъааит! — ацхаражәхәаф Леуан иажәакәа рзеитахәара дафын. — Издыруада, анкьатәи сабхәа исто агәеантцара ихафы иааганы, сабашьра уаха ишизапсам дырны, дхынхәны дцозар, имѡа сапырхагахом, аха уи мап ацәикуазар, усқан абри адәафы итархаразы икалоит ахааназы дызламцшыц атыхәтәантәи аидыслара гәгәа! Убриггы азымырхакәа, иахра ѡапхьа сақәланы, азбахә уаха иамхәазо атыхәтәа зынза исырцәоит хәа узааицхауеит ах Леуан!..

— Иазхоуп абарбарра! — убри аамтазы ах Пыта иехыршәааны, ацхаражәхәаф иажәа алгаха иамразакәа днаитцакәеит. — Аеы иканажьыз дгәааны акәадыр дасуан хәа рхәоит апсуаа. Уаазышьтыз сага иажәа тлапкакәа рымацарала сиршәарц ақәикызар, усқан аеы иазгәааны зкәадыр иасуаз аицш, имацара ихы дасыртә амыждара дтасыргылоит. Ацәгьахәыцѡы цәгьала дыштахо удыруаз хәа сызиахәа. Икаитцахьоу агәнахарақәа рцынхәра ихыысыгзарцггы стахуп.

Ацхаражәхәаф еитахәатәыс идыз Леуан иажәакәа атыхәтәанынза еиҗеихәаанза, запхьа дгылаз апсуа ах леишәацәгьа дицәшәаны, иихәараны икәз ихы илтыпшшан, атыхәтәанза ахәашьа дақәшәомызт. Анацәалбеит, шыта данбасытцахәхәо, мамзарггы схы хырсартә адтца анбакаитцаришь хәа иблақәа шәапырхапрак рхыхәхәыла, дзыгәза дгылан, ах иихәоз цқьа изгәнымкыло.

— Абыскак сизыцәгьахартә сказтцызггы ихата иоуп! — иажәа анагзара дафын ах. — Шыта иазырханы иеааникылааит, акәымзар абжьас млашы иафытцахәхаз ашәарах еимыжәжәа ишықәнатцо еипштәкәа иахра зынза иқәызгоит! Акггы зхарам ижәлар

иара итцыхәала интәарц иҗахымзар, акымзарак илсыршараны сшыкам аадырны, хаала ихы ситар зеггы ирзеигҗоит! Убри ижәларггы еикәнархоит!

Ах абыскак дгәаны дцәажәо иахьада дрымбацызт изызырәра иаҗыз, насггы абыржәы ихшыә дахытны дызлаказ ала, акы ицызхәарц зтахызггы ацәыргара рзымгәагъуа рҗын-кыланы икан.

— Саб ицсаныс, икастдалакггы, сага дышны ишья жәәанза шыта хынхәышыа шсымам!.. Ускан сшыа зузшәаггы азысыпхьазоит! — атдыхәтәан абас аахәаны, иажәа нҗахитцәеит ах.

Убри аамтаз цытрак иаатынчрахеит, ацхаражәхәафгы дзыгәза дгылан, ажәак ихәлымшәо. Уаха акы ахәара ацсамшәа аниба, шыта дцарцггы нақәикит, аха дымтаакәанггы хынхәышыа имамызт, избанзар, дахьнеиуаз Леуан иеихәашаггы имазар акәын.

— Уқәацәза узгылоузеи, шыта уцар калоит! — ихәан ах, ацхаражәхәаф ихы наикәикит.

— Ах, саҗоумтан, аха сахьнеиуа Леуан ишцаиасхәари? Аибашьра ааникылом хәа иасхәарыма? — цкыа ахәашья дақәымшәо, игәаггыны дцааит ацхаражәхәаф.

— Иабашьра ааныскылоит, изысыцхауа ә-зцаарак идикылозар!

— Иарбанқәоу?

— Шәах ируаа зеггы абри адәаҗы инсыртәарц иҗахымзар, сҗагылара аанкыланы ихы ситааит. Уи дақәшахәтымзар, зеггы ирбо, иарей сарей хәамацара хнейҗагыланы абри адәы агәтаҗы хәибашьуеит. Хуазәык иатцахазггы, ируаа уаха имеибашьыкәа иоахынхәны ицоит. Абарт аәба изыгәаггыны дкалозар, иарггы сарггы хәибашьцәа убри еикәнархоит. Ажәытәанггы ацстыр пызафцәа реибашьцәа еикәдырхарцаз, абыржәы идызгалаз афызатцас ианықәныкәалоз ыкан, аурымқәа рхаанггы убас аныкарцалоз рацәан... Ажәакала, абарт аәба идикылозар, аибашьра аанкылара сақәшахәтуп, убринахыс сара сганахьала Гыртәыла уаха цырхагак аиоуранггы икам. Мап хәа ахиҳәаауазар, аса цхафыр ухәда атцакра иазырхиала хәа игәиҗантца.

Ах Пыта иаға абас анизицха ашьтахь мышқәак ниасит, аха уахынтәи уаха азәы ихабарк ыҕамызт. Еилкаан идигалаз дшақәшахатымхаз, избанзар иабхәа дицәшәаны ихы итәшәа имамызт, хқыҕыазатдәык хнейәҕагыланы хамацара хайбашып хәа иабжьейгазгыы изымгәагыызар акәхап. Абас инейкәмақар-ааикәмақарны ажәакәа анеимырда ашьтахь, мчыбжьык ақара аатцханы еипш, ус енак шарқазза Леуан ируаа, иаалырқаны ашхырцәағь рысызшәа, иааилашынтны инейлагьежын, нас реейәкааны ижәыларц рәаархеит. Акырза ианырзааигәаха цыарак рәаанкыланы иаагылт, шыта аңхәа идәықәларыда хәа еизыпшызшәа. Убри аены цстхәак ыаланы цыара ихымкәа, ажәван агәы цқыашәқыза иҕан. Абыржәымзар-абыржәы гәғәала еижәылараны иҕаз реидыслара амрагыы цәгыза ихәаанагозшәа, ацәыртара акыр иаадхалт. Убри аамтаз, ах Пыта икәалзмаҕәакәа ишәхацырцыруа, цыарак агылашыа иақәымшәоз иеы цыбара дақәтәаны, ишынтрысра игылаз ашыақар раңхәа дниас-ааиасуа, ус ибжьы нарылаиргеит:

— Аңсуаа хәхра алахынтца знапы иаку айбашыцәа гьешкәа! Ишыжәбо, саға идызгалаз дацәшәаны иеааникылт! Агәағьра илазтгыы, изысыцхаз ихы иақәцаны дақәшахатхарын, аха иңсы дацәшәаны, иеибашыцәа рабцар ала атак ситарц ақәикит! Уи иара иусуп, даҳиааирашәа игәы итанахәазар акәхап! Ус анакәха, харгыы ишхәхәтоу хайпылап!.. Сгәыгракәа зыдхәалоу сыуаажәлар гәымшәакәа! Аңсадгыыл аңсцәа атахзам, абзацәа роуп иатаху! Харгыы хәпсқәа таны хәзтәу хәрзыхынхәыроуп, аиааира ганы!..

Ах иажәа алгаха иамразакәа, иаалырқаны бжьыцәгыакәак илымха иаатасит, уахь ихәаңшымтаз илапш иаатдашәеит иаға иеибашыцәа жәыларц рышәаархаз. Убасқан иаргыы афырхәа инаимгытципааз аса урт рышка инархханы, нас иеибашыцәа ажәыларахь инаңхьо, ибжьы наиргеит.

— Аға инырцәаразы цхәаҕа!.. Анцәа ду, хәрманшәал!

— Цхәаҕа!.. Цхәаҕа!.. Аға иахәтәразы цхәаҕа! Анцәа ду, уахылапш!

Аибашыцәагыы абас рыбжькәа еикәырго, дасу рцызащәа ирышытагыла ишнейуаз, дук мырцыкәа адә ду агәтаныцәҕыа

инеидыслеит. Инеифакшаз асақәа рыцпхьқәагы икәиц ссақәа-ны рыфқыара иналагейт. Ыюуы еыжәкыкыаны иахынкахауаз ачы рацәа ршыапы иадыргон, ихәахәахәаны, рхы изамыхәо цәгыала иныштыахон. Асақарла зхы пәуаз, акәалзматәа иазнымкылакәа ақсалабақәа згәыштәа ифалагылоз, хазы асақәа рыла итахоz рхыпхьазара есаиара иазхауан.

Ркәалзхьантақәа ирыцашны, апхзбаарылхәатә, еифагыланы инеибаца-ааибацо, еидшылазаны анибартәара ишафыз мацара, абар, шыта шыбжыагы иазааигәахәарц рацәак агмызт, аха афганкгы макыназы хьатрак кырымтацызт. Убри аамтазы, ах Пыта цхыраафык димамкәа, ималазатәа дызфагылаз гәыпфык итархара рөазыршәозшәа Ардимон илапш ишаатцәашәзтәкыа, иеибашыра аанымкылакәа, иаразнак ишка ифөинеихейт дихылапшразы. Мачк агәөанызаара ицәмацхазар акәхап, иаалыркыаны инаидххылаз азәы иикыз асақарла ичы ахы дахынасыз, Ардимон ицсы зыграз иеиқәа ацхьатәи ашыапкәа аахаркәаланы ианаашыамхышгыла, ихы изнымкылакәа днахкыаны дынцәытдаххит. Аггы еизкыа авара ишныкәхәзтәкыа, ипчыз ахы шыштыхшәа азыназыхәан игыларцгы аакәнакит, аха ианалымша ауафытәафса иеипштәкыа икыа аөааитцнахит, усыцхраа хәа ианахәозшәа аблақәа траа ихәапшуа. Ирыцашыаны дшахагылаз, ус иштыахыкала азәы деимлагәа дааикит, убри аамтаз акыргы иааибарххейт, аха Ардимон ииулакгы, мчыла иеицәганы, нас иаахьахәымта иакәыршәаны аса ала ишимчыз ихы дахыныкәсыз, икәалзхылца неикәнарцан, иаразнакала ашыагы неифыкәкәейт. Зхы еикәирцаз аибашыа, азыназы ихыз изеилымкаауа, иблақәа тыкәбарза акыр иаакәазхейт, цытракгы иөаамыжкәа иөааникылт, аха нас дныхбыкыны азакыахәа дшынкахәзтәкыа иөааитцихит.

Еиғацәаз фыцәа ацәа, абхәеи амахәи, аибашыра иахьафыз уажәы-уажәы рылапшкәа неикәшәалон, уи иахь акәын Пыта дахьейхоzгы, аха заанатц длапшыкәызтцаз Леуан ихьчафцәа иааигәа днармыштырц имөа кны ифагылан. Леуангы дгәейтахьан иағацәгыа иара иахь дааскыарц иөааишәоз, иеибашышыақәа зейпшраз аниба, атыхәтәан, дахыцәыб-налаша даштыалейт, аха ихы ахырхаз аганахь акәзаарын

иаңбал изыцәгъаханы дахьагозгы. Ах Пыта игәы иташыз ашьоура дахьзаанза ус илапш иатташееит, еибашьык Леуан днеиҕаххны имҕаниҕа азас, икәалзматаҕа дазымыхьчакәа, игәышҕа иныҕаххны ишнаилаиҕа азас, аха убри аамта азәы дубо-дуахауа хәа излакамыз ала, имахә цкәа игәатаха дахьзаанза иаразнак ибла дацәызит.

Амра шанханы иахьаатгылаз, еибашьуаз ахькылеибагоз цкәа иабаанза ирыхәапшларц атахызшәа, ажәван агәтанза иахьааскьаз инкыдгылазшәа, атып ахытшыа иакәшәомызт. Изыцәнымхаша ахәрақәа зауаз ахьынкахәуаз, рыхдырра ахәашьхара иаҕнаты, изҕапшуаз ажәван иатҕакара акәын дара рзы иҕыхәтәантәиханы рыбақәа инарыхгылоз, адунеи зырлашоз амрагы дук мырҕыкәа иныхалашьцон.

Атауад Пыта, зыхабар ицәзырзыз иаҕа Леуан дыпшааны иҕсы ихиршәарц диштан, аха цасхәан цьара диҕамхакәа, уахагы илапш дзыҕамшәакәа ус аидысларагы еикәтәеит. Убри аены иҕкәа икәыртцеит ах Леуан ируаа, уаха хәахашьак рзыкамҕо, иаанхазгы рыҕсқәа еикәдырхаразы ибналеит.

— Дад, аибашьра ианакәзаалакгы ауаа ннарҕәоит акәымзар, ихәартахань ианбаннархакьаз, — кыр зхыҕхьаз ахтысқәа иацы даарылҕызшәа акәын иажәақәа хьантаны аиҕахәара дшаҕыз Ардимон. — Убри аҕыхәтәантәи аибашьраҕы ауп исзынханы иҕаз сычкәынзатә Гьетагиргы данҕахаз! Иухшаз унапала данеикәукуа атәы ахәара даараза иуадаҕзоу акоуп! Хшара гәартак аибашьра изцәалазыз, убасала агәырәа иафахьоу ауаҕы иахьанза сыҕсы нкылань изку схаҕагы исыздыруам! Аҕсцәахагы сара сзы дызит, дад!

— Узыкәшәахьоу арыҕхаразы иуасхәаша сәашәом, ухх згеит!

— Уи шыҕа сызлашыцылахьоу акоуп, дад, — ихәан Ардимон, нас иажәа еиҕанаиҕцеит. — Изхысхәауа, убри аены иҕыхәтәантәихаз аидыслара гәгәа абас ала ихыркәшахейт, аха ах Пыта, аиааира шигазгы, иаразнак ишьтахька дыхнымхәкәа, шыкәсыбжак инеиҕангы уака иҕааникылт! Зегьы хгәы иаанагон макьанагы аидысларақәа хрыниап хәа, аха ашьтахь Санатрели ибзоурань еилахкааит ах Леуан иоуз ахәра дшыштанакыз. Иабхәа икаиҕа аз ақәылара ашьтахь

уаха деибашьыртә дзыҕамлеит. Аиааира згаз аҕ Пыта убри аамтазы имахә иахра зеггы итцейкыртә аҕагылазаашыа иман, аха ишысхәахыоу еипш, иитәымыз ампытдахалара ахаанггы дашьтамлацыт. Убаскан иаҕа гәҕәала дахыырхәны ишьтахьҕа дхынхәит, дад.

– Нас, аҕ Пыта ишыа мукәа даанхама? – дцааит Атласкан.

– Иуртә уаха аҕагылазаашыа имоуит, дад. Избанзар, убри аибашьра ашьтахь шықәсыки бжаки аҕара аатцханы еипш, сыхшыф исыттанамкуазар, 1657 шықәсазы аҕ Леуан атдыхәтәантәи аибашьраҕы иоуз ахәра баапс иахьҕаны дахпсааит. Убаскан акгы имыхькәа даанхазтгы, ҕажәи жәба шықәса ицоз аибашьра итцеггы инеихахарггы ҕаларын, дад, – иаазгәеитәит Ардимон.

– Нас, Ачачбақәеи Ададианқәеи реибашьра убринахыс иаанкылахама? – деитатцааит Атласкан.

– Мап, дад, уинахысггы бзиарак ҕамлацыт, – ихәан Ардимон, ицәажәара инацитәит. – Ададианқәа амрагыларахьтәи хадгылқәа хамакны ишақҕагылац иахҕагылан. Еибашьрыла амитә зхызгахьаз Пыта ахәашабга идунеи анипсахуаз усқан сара хынҕажәи жәохәҕа шықәса схытцуазар ҕаларын. Уиаахижьтәи, ианеитдамха, шыта уеизггы ҕажәи жәбаҕа шықәса тхьейт... Имтцкәа, ишпамтцуйеи, еихазарггы ҕалап, избанзар, абар сара шәи жәба шықәса сыртагылоуп. Ашықәс хәа акрыҕоума, кәйтҕырхасрак аҕара нутызшәа, иузгәамтазакәа ажәраггы ааины иааудгылоит. Анцәа ду иҕапцхьа ихамчуи, ауаа зеггы убас хшоуп, дад.

VIII

Ардимон ицәажәара аанкыланы, цытраамтак хәыцрак иенәтәшәа илапш кыдырхаланы, иимхәацыз итцеггы игәа-лаиршәарц итахызшәа дынкахәыцуа дкыдиаалан. Атласканггы илапш еихмырсығызакәа иара дизыпшын, атдыхәтәанза изым-хәацыз акы игәы ишытцхаз аҕараггы ибон, цабыргны, ашьтахь иажәа еитәнацитәит.

– Дад, иузеитасхәаз анафсанггы, Ададианқәеи Ачачбақәеи убри ашьтахьггы ишеибашьуаз мацара амитәцәҕа рыхти-

багеит. Убри ашәкәы ианитцахъан Италиантәи иааз, царалагы ихәыдамыз азәы... Дад, убри абас ихъызу, мамзаргы ижәла акәзу шыта цкыа исгәалашәом, аха Цампи хәа ишишътәз ауп схафы ианхаз. Гыртәыла далсны иибаз иахаз зеггы ашәкәы ианитцазауп ускан, амала урткәа зеггы цкыа исгәаламшәозаргы, атцакы абасшәа икан: *«Гыртәыла хәа шыта акгыы ыкам, еиңкыашыак амамкәа изәахаз аибашырақәа ырыхкыаны зда царта амам акынза ицәнархәит. Уажәы дарбанзаалакгыы дыхьчоуп хәа ихы изазхәом, аңсуаа рганахъала ианбахақәлои хәа рызеггы есымша ишшәазызо мацара иаархыргоит. Урт ргәыткыара убыскак ихаракуп, рыгага рбаргыы аңсуа иеиңшыншьаланы ауаа зеггы бналоит.»*

— Убастцәкыа ишыма?! — иааңъеишьеит Атласкан.

— Ааи!.. Ададианкәа ихацдыркыз Ачачбақәа рабашыра, Гыртәыла даараза иарғарит, Леуан данңсы ашьтахъ, ахрагы зынза иңсыехеит. Асеиңш атагылазаашы аныкала, Имеретиатәи ах ицхыраарала Леуан иаб иашыа ица Вамек Липартиани ахс Гыртәыла данахагыла, ахцәас иааказ Ададианкәа зеггы рах дузза соуп хәа иаразнак ихы иазихәеит. Убри ашьтахъ рацәак аамыртыкәа, агәырңкәеи агыркәеи ирзеимакырахаз сыздыруам, аха ашах Наваз хәа изышътәз Қартли ах Вахтанг V Гыртәыла дақәланы игәыхит. Уи иәагылара Вамек имч ақәымхакәа Шәантәылака дыбналеит, аха ашьтахъ уака азәы дишьит хәа хәаит, дад.

— Уххъ згеит, абри сахъазцаауа иашамзаргыы калоит, аха иахъагы Ачачбақәеи Амаршьанқәеи аидгылара рыбжам хәагы рзырхәоит... Ирхырхәаауа иашоума? Изеибатахым хәа иудыруеи? — ацәажәаф иажәа ахыркәшамтазы даҭеа зцаарақәакгыы низаңишьит Атласкан.

— Ииашаны иазгәоутеит, дад! — ихәан Ардимон, абыржәы убри иаргы ихъааганы игәы дынтақәыңсычхаит. Ҷымтрак иеаташәа дшыказ, ашьтахъ, дук мыртыкәа, гәала дук ибжыы ианыңшуа убри азцаарахъ ицәажәара ниеигеит. — Урт еигарак рыбжам, аха ирзеимакыроу хәа издыруа амчра аанкылара ауп. Аиаша ххәозар Амаршьанқәа ахыашоугы рацәоуп, уи азы гәыбғангыы узрытом, Ачачбақәа зәыршы атыркәцәа рхы

ахьрыдыркылаз ацыхәала. Убри азоуп, Дали Цабали знапаҕы иҕаз Ахчыҕсатәи Амаршъан Хьрыҕс Ешсоу иҕа шьхатәыла инхоз ауааҕсыра зеггы Ачачбақәа ирхьыпшны иҕамларцазы импытакыз адгьылқәа еихшаны иҕацәа: Учани, Учардиеи, Тлапси, Ахтаули изритаз. Ешсоу иеипштәҕьа иҕацәаггы, Ачачбақәа рхәатәы иацымныкәакәа, Дали Цабали рымпытакны, убри аахижәтеиггы рхатәы мчра шыркыц иркуп. Далааггы табалааггы аханатә аахысггы атәымуаа ирхьыпшны иҕаларц ахьыртахымыз азы, знапаҕы иҕаз раамстацәеи рытауадцәеи рхәатәы иахымпацызт. Урт иахьа уажәраанзаггы убас ауп ишыкоу, дад.

— Убас дзырҕатцә ыҕазар акәхап, — ихәеит Атласкан, уи ацыхәала иарггы акы шидырқәоз иажәа ианырпшны.

— Дадхеит, иҕамкәа, ишпакам, изыхьоггы Чачаа аишьцәа роуп, — уажәы урт рахь ицәажәара нахигеит Ардимон. — Аәеишьцәа ирхылтцыз атауадцәа Сустари Зегнаки рпацәаггы амчра ахьеимаркуаз азоуп еснагь атызшәа зрылибахуаз. Ацыхәтәан иагьеиҕанагалеит, ас акыр иаҕсоума, дад.

— Убасшәа сарггы акы сахақәахьеит, аха ирзеимақырахаз цкьа еилкааны исымам, — ихәеит Атласкан, убри атәггы иирхәаразы.

— Уи шыкалаз сара иуасымхәои, дад... Ишуасхәахьоу еипш, атауад Сустар еибашьрыла акыр зхызгахьаз уафын. Иҕа Шәарахи иаб иашьа иҕа Кәаҕи амрагыларахьтәи адгьылқәа ашьтахь рнапаҕы иҕалеит. Аха ацыхәтәан, ирыбжьалаз ахәоуеиқәымшәара Шәарах ихы иархәаны, Гыртәыла амкәы-такшы хәа ихы иазихәеит. Егры нырцә иҕаз адгьылқәа импытаихаларцггы зныкымкәаны дкәылеит. Аижәлантәқәа ирыхьаны, атәыла еиқәымшахарцазы, Чачба Зегнакиҕынаханы, Шәарах игәтакы анагзара дахьымыгзаразы, ишьтахькала дижә-ланы дааникылеит. Ашьтахь адгьылқәа еихишеит абасала: Кәыдры инаркны Алзга азиас аҕынза Зегнак ичкәын Цьанкьешь иитеит, Егрынза афбатәи иҕа Кәаҕ дахаиргылт. Егьы иаан-хаз, Аҕсны абжеиҳара зеггы амкытакшы хаданы дкаитеит иҕеиҳаб Ростом

— Уххь згеит, Зегнак хәа узҗу иашья диабашьны аума адгьылкәа шимпытцеикыз? — изеилымкаакәа дҗааит Атласкан.

— Мап, дад! Аибашьразы имеибашьит, аха иашья Шәарах мчыла ицәигеит хәа азухәар калоит, — ихәан Ардимон, нас уаанза дызлацәажәоз ахь иажәа ниеигеит. — Дад, Егры азы ахы ахьытҗнаго илтарсны, амшын иахьалало аҗынза, агыркәеи аҗсуааи рыбжьара ахәаа убри аахижьҗеи еиҗашьякәыргылань иҗалеит, уи зыбзоуразгы аҗауад Зегнак иоуп. Ададианкәа макьанагы иҳацрыхозаргы, ишысхәаз еипш, агыркәеи хареи хабжьара иҗатҗоу ахәаа шьҗарнахыс убас мацара ишаанхо агәра згоит, дад, — ихәан Ардимон, ицәажәара ааникылт.

Аамҗа иафнахуа мышкызны ауафы даназхьяпшуа, пҗстазаара дуззак икказа дналапшуеит, игәалаиршәоит дызгәылсыз аҗстазаара мфә. Цабыргны, пҗстазаашьас иҗоу ауп хадара нызкылогы, избанзар, абзиаракәа шацу еипшҗәкьа, алахьеикәҗарагы рацәаны иацуп, ацәгырагы зырҗеио аҗҗстазаара ауп. Ауафы иҗҗстазаара зегы бзабаала ихигазар, иажәымҗазгы лахьеикәҗарак имамкәа даанхоит, аха Ардимон игәы кыдызшыахьаз ауадафра хьанҗакәа ирыхьаны, лахьыхрак ицымкәа иажәра ахыркәшамҗаз иныпшуазгы убарт агәырфакәа ракәын. Иҗҗстазаара зегы фырхатцарыла ишҗәызгы, аамҗа инаҗаз агәырфәа дуҗкәа рыҗаулар ахьынзаҗаз ухәа, убри заҗәык акәын, пҗсраҗенынза ихәҗсахьа ианымзәауа иангьаланы иҗазгы.

— Дад, Атласкан, иааркьяҗны иузеиҗасхәаз сабдуи саби зхааныз ахҗысқәеи, нас схәҗа исхызгахьаз аҗоурыхи шыҗаз абас ауп! — ихәан Ардимон, иажәа нырҗәаны, нас арҗыс иахь дынхьяпшит. — Схаҗы икыдкнахалоу сабацәа рхәатҗа шьҗа ахәҗгын исыҗтарымҗозар, исымыздаша хәа азәгы дсызнымхеит! Сымпсуа сыбзамхо цәгыала адәы иқәхаз сыда, исхылҗыз сықкәынцәа, ишуасхәаз еипш, аибашьра исцәалазит, ахҗатәи уеизгы дыбжьазит, дад!

— Упату схы иқәуп, абас сахьазҗаауа саҗамыз, аха избан уҗҗа лахь узымцо? Умацара абааш уфнахеит, уаачмазафхар узбода? Умахә иахь уцар еиғьзами? — неихыркәа змамыз

атахмада ималазатә дахыһаз дрыцхашьаны азцаарақәа
неишьтаиргылт Атласкан.

— Хаи, дадхеит, изузеи сцаны сыңха сылтатәартә! Аамстә
Ардимон ицсымтаз дцаны имахә диҕылеит хәа сзырхәартә, схи
ахымзг асыргома! — ғәынамзарыла атак ныһаитцеит Ардимон.
— Шьта абра сыһнацсыроуп!

— Сашьа Ардашын ихьзын хәа ухәахьан, уи ухы
идуқылазтғы?

— Сара саткыс деитцбымзи, аха саңхьа иара дыңсғәышьит.
Сымахә иеипш, ихшаз ахшыкғыы зҕабцәахеит, рмәтацәа, дара
еитцаһы иһоуп.

— Ааи, аха умалазатә ас мацара уабанзахәо...

— Хлаңшыда сыһоу ҕыушьома, дад! Сыңха Харухани сымахә
Аразами лассы-лассы иааны исыдтаалалоит. Аһыңыағыы ишцоз-
ишаауаз мацара рғәы ҕыстәеит, арахь сара сзын аңсәәаха
дызит. Сымахәғыы шьта дхәыцума, абар шьта хынһажәи жәохә
шықәса днартысит. Уигыы сара сеипштәкыа еибашьрыла зцәа
зхытхьоу уаһуп, уажәшьта дтәарғыы ғәыбған узитом, дад.

— Ахшара рымами?

— Ишпарымам, дад, аха иазууеи, иаархылцыз зегыы
зҕабцәахеит. Ғыык аиһәшьцәа ыһоуп: Аниса, Гиметиа, Зарифа,
Зафида, Назифа, Махмида, зегыы хатә ицахьеит.

— Уххь згеит, абас уахәара сыхәтам, аха уқәра зықәроу зык
изыржәша иааигәа дыһамкәа имацаразатә даараза иуадаһуп!
— убри игәы ишалаз еитәх иажәа иаанирцшит Атласкан.

— Дад, абыржәы уара ишсоухәаз еипштәкыа, сыңхағыы
алаба леанцаны даацыңхьаза дааһәымтзакәа абри ауп
исаепһылхәоғыы, сымахәғыы убас. Дасу ихарп ицәа иазааигәоуп
рымхәои, сарғыы абри абааш еиһа исызһамоуп... Иабихәәц,
иахьа суасиат уасхәозшәа, унсырхазар һалап, дад.

— Иуузеи, уххь згеит, исзеитоухәаз атоурых аһыза
иахьада исмаһацызт! Уи сара сзы акырза ацанакуа исзыһалеит!
Ғышәарак аһасабала исыцанахәазғыы рацәоуп!

— Дад, ашықәсқәа цонатцы аамтақәағыы рҕеырыңсахуеит.
Ибзианы имһасыр, аңсәзаарағыы бзианатәуеит, аха есымша
ицәһьазар, усқан уадаһымзар псеивгарак унаҕараны иһам. Иахьа

анкыа еипштѣкыа икамзаргы, уеизгы хажелар ртагылазаашыа шыуадашыц иуадашуп. Иара абыржѣгы Ададианкѣа макыанагы хгѣаг шрымац ирымоуп. Ашѣаг иаѣазо ацшзакѣа реипш, иаахазкылсыз атыркѣѣа ракѣзар, уртгы аахацрасуа, есымша акы ахыахцѣыргаша иашытоуп... Ажѣакала, дад, иахыатѣи аѣар шѣаамтѣагы узеигѣыргѣаша акѣым.

— Уххь згеит, иаѣахханы ианыкѣала шѣара шѣеипштѣкыа харгы хеигзarak кѣхцарым! — убри аамѣаз ихы дахыѣхѣашѣа аѣак ныкаитѣеит Атласкан.

— Дад, апхыака узыниаша удыруазарц, ушыѣахыа ииасхѣоу удыруазароп. Убри азоуп сабдуцѣеи сабацѣеи раамѣа инаркны, сара сханѣа икѣалахѣоу ахтыскѣа рѣоурых зузеитасхѣаз. Насгы, иухаумырштын, дад, ишысхѣахѣоу еипш, зхатѣи рѣоурых змам ажелар милаѣк рахасабала ишыыкамло. Апсуаагы рѣоурых ыканаты, имырзкѣа иааргонаты, ирхамырштыкѣа ирхѣонатцы, нас уи рыхшара ирзеитархѣонатцы даргы рыцсы рѣоуп, ахааназы изрангы икам. Дад, сабдуцѣеи сабацѣеи ирхыргахѣоу зысхѣаша хѣа, ишубо, уаѣ дсызнымхеит. Гѣыргѣаѣхѣашаѣас ус уара уанаасызкылс, абарткѣа зегы ма уара иузеитасхѣарц иахыа акы исгѣанарѣхеит. Хабацѣа рѣоурых шыкоу хѣа, нас уаргы мышкызны азѣи изеитѣоухѣап... Дад, иуасымхѣеи, хѣоурых ххамырштыкѣа иаххѣонатцы харгы хакоуп хѣа.

— Асеипш икоу хабацѣа рѣоурых харштшыас иамоузеи, уххь згеит!

— Аиеи, дад, аиеи, шѣарт аѣарацѣа зегы убри жѣдыр-уазароуп. Апсуа жѣлар рѣоурых рдыруанаты рыцсы рѣоуп, рѣоурых рхѣонатцы апхыака икарѣашагы днарбоит, еснаг имѣаѣанатѣоит.

— Исзеитѣоухѣаз зегы бзиа ибаны исыдыскылт, даараѣа сеилахангы сазыырѣоит! Иѣабуп уи азыхѣан!.. Сѣоумѣан, цѣажѣарыла усырааѣсазар!

— Мап, дад, сара сзырааѣсо баша атѣароуп. Сзаѣаажѣаша азѣи данызбо, ныхѣак исзаѣызахоит. Сара стѣи шыѣа иусым, исѣаша сыхѣѣаа сѣахыѣит, шѣара аѣарацѣа иаххаагахѣоу аѣыза хѣзшаз шѣаѣеимыршѣааит... Сабацѣа раамѣазы амитѣа иалапшхѣан, амитѣа рхыргахѣан, сара схангы еихагы

еицэан. Изласахауа ала, иахьагы даарак ихирым, аха иахьатэи абицара хара иахьаагахьоу афызатцэка хазшаз ишэимырбаант. Атынч пстазаара адоуха шэзылпхаант. Уи аншэоуагы аидгылареи, аиххэицреи, арыцхаибашьареи шэыманатц ауп. Усеипш ианзыкала, хажэлари хапсадгыли ахааназ цсра-зра рыкэлараны икам, дад.

— Уххь згеит, иухээз хазшаз икынза иназаант!

— Иназоит, дад, иухэо гэицкыла ихээзар!.. Иабихэац, цэа-жэарыла ухтакны амла уакуама хэагы сумазцаац. Унафс икоу ашэ аартны уныфналар, убра акфафрафы адулац фнагылоуп. Митэык тамзаргы, иаартны унтацшыр, иуфаша убоит... Уцхамшьакэа акрыф, дад, — ихэан Ардимон, ашьтахь дача-кахы иеынахигеит.

— Мап, мап, даараза итабуп! — ихэан Атласкан, убри аамтаз ашырхэа дагыфагылеит. — Млакы сакуа сыкам!.. Ахышэ сахькылцшуа избоит анакэгы шхыцхьоу! Аамтагы сымам, шыта саргы сымфахь сцалароуп, уххь згеит!

— Амфа алпха еснагь иуцзаант, дад. Анцэа уиныхэаант, иахьа уаакылсны мацк сгэы ааурфыхеит. Хара хажэит, аха шэара афарацэа шэкэышыз. Атыркэцэагы хирк зцоу ракэым, урт рахьгы есымша агэеанызаара шэымаз, дад.

— Убарт ртыхэала азоуми агафахь сызцогы.

— Урт рахь уцарц аума узаауа, дад?

— Дара рахь мап! Атауд Зегнак иахь ауп сахьцо.

— Бзиарак иазхэоума, дад?

— Иагьбзиацэам, уххь згеит, избанзар Гэдакэа инхо Хабжьноу хэа хауак ицкэын атауад Кэац атыркэцэа драа-дирхэеит хэа саб иааиахан, иаб Зегнак икынза снабжькыаны, дырхынхэны дрыхихразы сияцэажэарц саауеит!

— Уара узааишьтуаз уаб, ихата дудас диацэажэарц дзымцеи?

— Саб игэы еееимкэа аиарта дамоуп, уххь згеит.

— Ех, иараби, иараби, акы хабжьом хара! — ихэан Ардимон, убри аамтаз игэы дынтакэицсычхаит. — Макыанагы акэицшыак хэатом хажэлар рытира! Аанкылашьас иататэузеи хара хзы

ихыртэагоу убри ацсымтэра?! Цсыхэак амамзааит хэа халахь ианума, анацалбеит!.. Ус акэзар, уаха уныскылом, уца, дад, уца! Уахынатцыслакгы абзиарақэа рылцха уцзааит, дад!

— Издыруада, еитах арахь сықэнагалозар, хымпада ари абааш ахь сымфахымтцкэа савсны сцом, — ихэан Атласкан, дааины днеихагыланы, абзиараз хэа Ардимон инапы ааимихит.

— Ушцдамфахымтцуеи, дад. Фныс исзыкалаз ари абааш уавымсыкэа, ушцакоу хэа насахэны уцар, уи сара сгэы канатцит, дад.

— Атоурых доухауаф уахыздырыз даара сеигэыргэеит! Еитахгы саанда хэа агэахэара снацеит иахьатэи уцаажэара! — ихэеит Атласкан, игыламтазы.

— Атоурых уахьазфлымхау бзианы икаутцит, дад.

— Уеыргэгэаны указ, уххь згеит!

— Ацсэаха дувачеырбо даналагалак, уеургэгэеит хэа иулиршои, дад, — ихэан Ардимон, абыржэы фынтэны ибжыы нтганы даачеит.

— Уххь згеит, макьана ацсэаха уииааиртэ укоуп... Абзиараз!

— Абзиараз, дад, абзиараз!

Атласкан абааш идэылтцымтаз, цабыргны, анакэ хытцны, ажэфан агэыштца цқыашэқыза иаапшхьан. Иара дыкамкэа хара имцоз иеы хэуа ашта иахыкэыз ахь ифынеихоны еипш, ус ахы аафахаттаз, дшабазтцэкьа, ацынтцала ашақэ инас-аасын, нас иара иахь ашацахэа афаанахеит. Иааины ианааидгыла, ахэда аашышыны дынеыжэлан, нас апкара-апкарахэа ифынеихеит. Абааш ашта дныкэсны дук мыртыкэа ахылағара иенеитеит, арантэи ибзианы ибарттаз амшын агафахь ихы рханы. Амар-дара абжеихаранза данылбаа, агафа ахабарк ыкамкэа, адгьыл кэацафацара инавтазын, дызтанагалаз ацста тбаа ала аккара дытцсны днеиуан, ашэа зхэоз ацсаатэ рацаа рыбжькэа дырзызырфэуа.

Амшкэа неишьтагыланы акатахэа ишцоз, фымзи бжаки ракара аатцхьаны еипш, Атласкан фацхьа агафака ацара иқэ-шэеит. Ашьтахь, уахынтэи дхынхэны дшауаз, атоурых жэабж

ду изеитазхәахъаз Ардимон дыширгәыгхъаз еицш, имѡатәны абааш аҕынза дынкыдгыланы днаидтцааларц иҗаххейт. Иеы цыбара иҗапацыпацъуа ахәы харақ данынхалатцәкәа, харантәы илапш нақәшәейт, иҗырҕаца иаркыз абааш ашәқәа масарла ишычаңаз, убри аамҗаз иҗааршәыраха цәымыгхаракгы дааим-надейт. Абааш дышнадгылазтцәкәа, ахышәтхәа дылчәыжәңаны иеы аауижын, нас аатцрагы днавапш-аавапшит, аха уаѡпсык дахымкәа, иҗынхадаха ахала ахы иахаанханы, иууаза, амалазатцә игылан. Издыруада, абри илымшазо даныҕала иҗха дылғазар ҕалап хәагы игәы инҗихәааит, аха убри аамҗазы ахаңахәа иааигәалашәейт, абааш ашъҗахыҕа адәы атҗыхәан сҗааңәа убра анышә иамадоуп хәа иеихәахъаз. Ашырхәа уи аганахъ иҗынаханы дышнеиуаз, ус ахатҕәынкәа днархагылт, руак макъана еиқәымсыцыз анышә җыцпҕарак еиқәыпсаны иҕан. Ахатҕәын аханытцәкәа амҗелых цыаркгы арсын, илаҕәыз сқам кыаҕкгы уаҕа иавагылан. Уи асқам аҕны шәырқәак ықәын, ибжата-бжатаза иҕаз, аѡи ази зҗаз ѡ-цатлыкак тәыцак аваргыланы иқәгылан. Ааигәа азәы дышыҕаз убаратәы, ахатҕәын аханы шыандалцәашык абжеихараза иҗыблааны анышә иаларкыакан. Шыҗарнахыс наунагза аңсңәа рымаңара иртәхаз ари аңшыашҗаҗы тәаңәарак цыанат ирызқәаҗыпҗаны иҕалеит, шыҗа араҕа назаза нхарҗахейт дара рзы.

Аҗласқан игәалаҕазаара бжысыны, игәы дҗагәырѡо дахы-гылаз, иахәхъаз Ахәатҗаныҕәгаѡ ибжы убри аамҗазы анышә иҗыѡны еиҗаиаахуазшәа илымха иҗыѡуан. Ихы наикәыжышәа иблақәа тҗраа дызхәаңшуаз ахатҕәын җыц аҕны, тѡурых хҗысла иҗәыз, цҗазаара дук анышә ақәпсаны иахыхәытцәхәәз ихәааха ицран. Арахыҗәи аңсҗазаара аанзыжыыз аибашыѡы наунагза аңсшыара ахыҕаз дҗейт, шыҗарнахыс гәырѡахыанҗак даниараны дыҕам хәагы ааигәахәт атҗыхәтәан. Ақәра ду шнитхыазгыы, иңсра даара игәы иаңәымыгханы дышгылаз, ус амраҗашәараҕа дынхыаңшыны амра ахыынзалаҕәхъаз аниба, нас уаҕа иенамырхакәа иеы адәы иқәхәуа иахыгылаз ашҕа иҗынеихейт. Уаѡ дахымкәа еибахаз абааш абзиараз хәа азихәозшәа, иеыжәламҗазы дачазныкгы дназхыаңшыны илапш нахиган, нас иеы амҕәаңәа ишыапқәа нҗақшаны апҕара-апҕарахәа имѡахъ иҗынеихейт...

Атласкангы, иабацәа реипш иаргы, акырқәа дрыниараны дыказаарын, рацхьаза акәны аибашьрагы икәшәеит 1725 шықәсазы. Акәатәи абааш аҕынтәи атырқәцәа ргарнизон ықәырцарц иқәылеит ацсуаа, аха усқан акгы рылымшакәа иапырцыр акәхеит. Убри ашьтахь, 1728 шықәсазы, уи абааш ацсуаа еиҕақәлеит, аха усқангы қәғиарак рмоукәа ихьамцыр ада цсыхәа рмоуит.

Ацсуаа иргәағыз агәағ шытызхыз атырқәцәа убри иафьтганы, 1733 шықәсазы бзыңааи абжьыуааи ахьдырхәразы ирықәланы амитә рзаарцеит. Аабыкьа изқәымшәацыз ала еимырцәеит, ацсуаазегызхьыңшыз рытаудцәагы ирыдырцтеит зегь рацхьа ацсылманра рыдыркыларазы. Убри аамтаз аҕылазашьа злашәартаз ала, ирыдыргалаз иакәшахатхар акәхеит, ажәагы рырҕеит атырқәцәа ирыдгылафны ишықалоз алагы.

Агәағ агәағ шахылҕеаауа еипш, атырқәцәа икарцоз ауаа ркыдцалара иахкьаны, ацсуа жәлар рыфнуцқа ргәынамзара иарҕеиоз агәамцхамцра дуқәа есааира иамеханакуан, ацыхәтәан зынза ианрықәығәғәаза, ацсылманра адкылара мап ацәыркырц еицгылеит. Уи ацыхәала абцъар шытызхыз ацсуаа убасқан ирылдыршеит Акәа атырқәцәа ргарнизон ахьгылаз ацкьара, иаанхазгы ршьамхы рҕарганы ибналеит. Абри ахтыс ашьтахь аҕаудцәеи аамстацәеи аимақ рыбжьалеит атырқәцәа рцыхәала, ирзеимакырахазгы амчра аанкылара акәын. Уи зыхкьазгы, Ешыратәи аамста Зацшь-ипак аҕауд Зураб Чачба (Шарвашизе) диҕагыланы, Гәыма иатцакыз адгьылқәа импыцеихалеит, ихатәпышәала ихатәитәзаап. Иқалаз аимақ цәғьарак ахылымҕеааразы, ашьтахь Зураб Чачба даалаган, Зацшыиңацәа инапахьы иааигаразы рыиашьара иатәыз Зацшь тыңхак иашьа иңа Қылашьбеи Чачба пхәысс диоуртә ақатцара илиршеит, илхылцыз ахатцарпысгы Асланбеи ихьзырцтеит.

Қылашьбеи ахара ихәыцуаз уафын, цсабарала акырза икәығаз, алеишәазгы даараза иңьбараз уафыцәғьазак иакәын. Данқәыңшыз аахижҕеигы игәы итцхон атырқәцәа рымпыцтыцра, убри анилша, нас Ацсны ахра еидкыланы иҕәғәоу хәынцқарраны ақатцара дашьтан. Ихы дақәғәыгуа ианизха, иаб иашьа Зураб

имчра имхны, Аңсынтәыла зегъы аҭауад ду иакәны аҭыҭатцара илиршеит. Аңхәтәи иңхәыс джакъны, Гәымстә азиас инаркны Кәыдрынза иатцакыз адгьылқәагъы Заңшә-иҭацәа ақәиҭымкәа иара иҭеикит, нас даалаган, Леиба зыжәлаз нхә ҭыпхак пхәысс дигеит. Убри ашьҭахь, иаарласзаны иагылиршеит ахра гәгәа аҭцара, ианатәххо аамҭазы хәа 25-нызқьҭык аибашьцәа хианы изгылан, 400 гба Батым инаркны Анапанза иҭо-иаауа, амшын иахылапшлашаз, иззыхгылан. Дызлауафкәышыз ала, Аңсынтәыла атәымуаа ирхыпшымкәа икаитцаразы аҭырқәцәеи аурысқәеи еибамардырзакәа рыбжьара мазала драцәажәаны, зны Ҥырқәтәыла иадикәылозшәа дирбон, дачазных аурысқәа еиха ирзеиғьызшәа агәра диргон, аха аҭыхәтәан, Урыстәыла ашәшыра аҭыҭакра еиха ишеиғьыз аҭара агәра игеит. Иара иеипшдәҭь, аурысқәа рахь аиасра иашьҭаз иакәын ижәлантә, Егьырҭстәи аҭауад Леон Чачбагы.

Анкъа зны аҭауад Мырзақан Чачба импыҭакыз адгьылқәа, агырқәа арахь ианықәнагала Самырзақан хәа азырхәеит, аха уи ишьҭахь Егьырҭстә знапәы икалаз аҭауад Леон Чачба аҭырқәатә агрессия Аңсны ацәихьчаразы, 1770 шықәсазы иеазикит аимператорпхәыс Екатерина II лыхьзала ашәкәы фны ишьҭырц. Қырттәыла игылаз аурыс ар реихабы, аинрал Тәтлебен диҳәеит, Аңсны Урыстәыла ахылапшраҭы икалартә дацхраарц, аха усқан ари азцаара збамкәа иаанхеит. Усқантәи аамҭакәа рзы Кавказ аҭагылазаашьақәа арееиразы Урыстәыла иканатцаз аҭсахрақәа инарықәыршәаны, ашьхарыуажәларқәа агәахәара роуит Урыстәыла адлара. Ашьҭахь, Аңсны аҳс иахагылаз Чачба Қылашьбеигъы убри шьаҭас икаҭаны, 1803 шықәсазы Қырттәыла игылаз аурыс ар рыдҭақатцәа хада аҭауад Цицинов мазала иеимаданы диҳәеит, Аңсны Урыстәыла адлара дахатцгыларц. Цабыргны, уи мап ацәымкыкәа, ирласзаны Петербургка иҭхәит, аңсуа аҭауад идигалаз азцаара, аха аурыс хәтарнақцәақәак убри аамҭаз Аңсны ахра гәеанызаарыла иахьазнеиуаз аҭыхәала, Қылашьбеи икаитцаз ахәара лыҭшәа-да иаанхеит.

Аҭырқә султанцәа абри шеилыркааздәҭь, Аңсынтәыла рцәызыр хәа иацәшәаны, Константинополь итәаз Ҥырқәтәыла

анапхгара ирызбеит Трапезундтәи ашхәари, нас Ахалцыхы Ерзаруми игылаз ашыақари Ақәакәа ирышьтырц. Иаалырқьаны атагылазаашыақәа шшәартәхаз збаз Қылашыбеи ацхыраара иртәрц Урыстәыла аихабыра рахь ахәара қаитеит, аха ахатцгылара имоукәа данынха, шыта имацара ихы дамышхәр ада цсыхәа имамкәа даатагылт. Инапы иакыз 25-нызқьык аибашыцәеи игбақәа рылеи ақәылацәа раанкыларазы ианиргыла, уи иацәшәаз атырқәатә ескадра шытахька ихынхәыр акәхеит, аха ари иаамтәлатәииз иааиран. Ахара ихәыцуаз Қылашыбеи атагылазаашыа шәартә алтцразы иибоз хәа иқаз Ацсны Урыстәала адлара затцәык акәын. Асеипш иқаз аус гәгәа аргама ақәыргыларазы ацхьа иуаажәлар дырызымтцаар цсыхәа амамызт ақнытә, 1806 шықәсазы жәлар реизарафы Урыстәыла адларазы азтцаара анықәиргыла, ацсуаа зегьы иргәацханы иадгылеит. Аизарафы ирыдыркылаз «Ахәаратә шәкәы», ашытахь, аурыс еихабыра ирзышьтын, ацсуа жәлар иртәххаз ахатцгылара артәрц.

Абри азтцаара атыхәтәанза избәаанза Зацшыица зыжәлаз тауадцәақәаки, Ачачбақәа ргәаг еснагь измаз, атауадшьтра еиуаз Дадиянқәаки мазала рееиладаны иааицәажәан, Қылашыбеи игәтакы дахымыгзакәа, 1808 шықәса май мза 2 рзы итархара рылдыршеит. Ари ацсуа жәлар зегьы рзы ирыцхара дуны ирзықәлеит. Ашытахь, иаб иахра ааникылеит, атырқәәа рахь аеадкылара еигышыаны иқаз, Қылашыбеи ицкәын аихабы Асланбеи. Уи ахс иқалара зтахымыз Қылашыбеи ашбатәи ицхәыс лқынтәи ица Гьаргь Чачба даалаган, аурыс аинрал Рикгоф иахь, 1809 шықәсазы хықәкыла ахәаратә шәкәы изиқит, иашыа Асланбеи дышнацхашыз ала, убри ақнытә иаарласны Ацсны Урыстәыла алазаарафы иқаларцаз ацхыраара аитәрц.

1810 шықәса февраль 17 рзы аимператор Алықсандр I дақәшахатханы идиқылеит Гьаргь Чачба иқайтцаз ахәара, насгы ахцәа реимшьтра еиуаз иакәны, Ацсны даҭауадны дагышыақәиргәгәеит. Убри ашытахь, ирласзаны Ацсныка идәықәтцан аурыс еибашыга гбақәа, дтцасгы ирзықәгылан Ақәа ампытцахалара. Мызқәак рышьтахь, ииун 8 рзы изхыганы Ақәа идыртәеит аурыс десант, ииун 10 аены урт жәыланы,

рнапахы иааргеит Аќәәтәи ахтынрабааш. Уи иацәнаршәаз аңсуаа зәыршы Тьрқәтәылақа еихеит, убасала иагьықәлеит рапхьазатәи амхаңьырра. Аурыс десант раанкылара зымч ақәымхаз Асланбеи ицнагащәеи иареи бналаны Тьрқәтәылақа ицеит, ашьтахь урт акыр шықәса атырқә султанцәа рхы иадырхәон Урыстәылеи аңсуа жәлари рабашьрафы.

Аанкылашьақ змам аамта, цәгьагьы бзиагьы азеипшханы, иқало ахтыс дуқәа атоурых иазааныжьуа, есымшаaira еиханы пхьақа ицоит. Убасала иащнахуан абицарақәагьы, атырқәцәа Аңсны ианықәнагала инаркны, иқәцны (1877 ш.) ицаанза, аңсуа жәлар урт ирфагыланы рықәцара иахылфеиаауаз ахтыс дуқәа ртәы атоурых афы хазы атып цыда ааннакылоит. Атырқәцәагьы анықәзаа ашьтахьгьы, аңсуа жәлар ирхыргоз ауадащрақәа, рыдгьыл рымакны рахшьаара зәазызкуаз, рыбызшәа рфыхра иашьтаз, рмилац арзщара зәазызшәоз ухәа амитә иақәыршәаны, шәышықәсала итазыргылоз амч еиқәатцәақәа ирфагыланы еснагь иқәцон. Абжеихан, бцаршьтыхла рхы рмышьчар ада цсыхәа рымамкәа ианаатагылозгьы, фырхатцарылатцәкьа ахеиқәырхара рылдыршон, аха уртқәа зегьы хазы иззаатгылатәу даҭәа тоурыхк ахь иатцанакуеит, аамта еитасымтақәа рыхтысқәа аазырпшуа даҭәа тоурыхк иахытхыртоу акәны икоуп.

Ақәа

2001–2007

АХҚҶА

Алагамта.....	3
Актѳи ахѳта	12
Аѳбатѳи ахѳта	135
Ахѳатѳи ахѳта	285
Аѳшьбатѳи ахѳта.....	390

БЫҢБА ДЫРМИТ ИУАН-ИҢА

АРДИМОН

Аҗоурыхта роман

БУТБА ДМИТРИЙ ИВАНОВИЧ

АРДИМОН

Исторический роман

На абхазском языке

Аредактор *М. Таанба*

Акорректор *И. Ыьениа*

Асахьаҗыхы *Р. Габлиа*

Компиутерла еиқалыршәеит *Д. Гергиа*

Аформат 84x108/32.

Иқаҗә. ақь. бғы. 15. Инықә. ақь. бғы. 25.

Аҗаҗаңка №